ISUSOVCI U HRVATA

Zbornik radova međunarodnog znanstvenog simpozija »Isusovci na vjerskom, znanstvenom i kulturnom području u Hrvata«

Errata corrige — ispravak

STR.	REDAK	POGREŠNO	ISPRAVNO
XI	2 g	materialiter?	materialiter ili formaliter?
XII	5 d	u jednog	u jednoj
	4 d	Jesus Societa,	San Jesus, Societa San Paolo
XIV	7 d	ponovo pripremili	ponovo pripremali
XXII	11 g	Cimabua	Cimabue
XXV	9 g	isusovsca	isusovaca
	15 g	kategoriji	kartografiji
XXVI	5 d	Mikelje	Mikalja
	3 d	Kanižića	Kanižlića
	2 d	Jambrih	Jembrih
XXVII	14 g	Klement	Klemm
13	17 g	»prirodoznantvena«	»prirodoznanstvena«
15	17 g	skračuje	skraćuje
16	14 d	prosredovna	posredovana
45	10 g	razdoblu	razdoblju
47	3 d	1973.	1937.
98	3 g	istraživanja	istraživanje
110	18 g	šštetnost	štetnost
	2 d	1733.	1773.
112	3 g	Loguorija	Liguorija
130	18 g	Europaeae	Europeae
137	22 g	isusovačko	isusovačkog
148	Bilj. br. 8, r. 9:	iza Budae 1809,	: 980–981; KUKULJEVIĆ I., Bibliografija hrvatska, Tiskane knjige, Zagreb itd.
150	2 d	busenbaumovo	Busenbaumovo
152	9 g	prosvjeto–	prosvjetno–
	3 d	dadahnut	nadahnut
153	5 g	Tvrdji	Tvrđi
	14 g	Radio se	Radilo se
	15 g	Pavlina	pavlina
155	Bilj. 29 glasi:		Usp. FUČEK, I., Svečani tip pučkih misija Jurja Muliha, propovjedničko–pokornička metoda, FES 16 (1986) 50–117
156–7	Bilj. 40–42 glase:		40. PA 2, 1487. 41. LAPA (1736) Austr. 193, 16r–16v. 42. VANINO, M., Isusovci i hrvatski narod, II, 630–691.
160	14 g	Kosciola Bozeg	Kosciola Bozego
161	7 g	s velikem	z velikem
163	18 g	orientalium	Orientalium
	3 d	in–4?	in–4°
164	1 g		Πέτρα σκανδάλου, ἤτοι διασάφησις τῆς ἀρχῆς καὶ αἰτίας τοῦ σχίσματος τῶν δύο Ἐκκλησιῶν, ἀνατολικῆς καὶ δυτικῆς κτλ. Leipzig 1718.

ISUSOVCI U HRVATA

FILOZOFSKO – TEOLOŠKI INSTITUT DRUŽBE ISUSOVE
ZAGREB

HRVATSKI POVIJESNI INSTITUT
BEČ

Biblioteka
V r e l a i p r i n o s i
za povijest isusovačkog reda u hrvatskom narodu

Knjiga 3

Urednik
Vladimir Horvat

Za izdavača
Josip Rožmarić

Oprema i realizacija
Durieux,d.o.o., Zagreb, Smodekova 2

ISUSOVCI U HRVATA

Zbornik radova međunarodnog znanstvenog simpozija »Isusovci na vjerskom, znanstvenom i kulturnom području u Hrvata«

Zagreb
1992

INSTITUTUM PHILOSOPHICO-THEOLOGICUM SOCIETATIS JESU
ZAGRABIENSE

INSTITUTUM HISTORICUM CROATICUM
VINDOBONAE

Bibliotheca
F o n t e s e t S t u d i a
historiae Societatis Jesu inter Croatas

Volumen 3

210.384
08 - Ivanovci, zbornik

SOCIETAS JESU INTER CROATAS

Acta symposii internationalis
»Societas Jesu in campo religionis, scientiae
et culturae populi Croatici«

Typis: Durieux, d. o. o., Zagreb, Smodekova 2

Zagrabiae 1992

IGNACIJE LOYOLA
1491 – 1556

Portret uz 500. obljetnicu rođenja izradio akademski kipar
o. Marijan Gajšak, SJ

Predgovor

Međunarodni znanstveni skup »Isusovci na vjerskom, znanstvenom i kulturnom području u Hrvata«, održan u Zagrebu od 8. do 11. listopada 1990, htio je obilježiti dva isusovačka jubileja: Prvo, 500. obljetnicu rođenja sv. Ignacija Loyole (1491–1991), utemeljitelja Reda Družbe Isusove, i drugo: 450. obljetnicu osnutka Družbe Isusove (1540–1990). Simpozij su priredili Filozofsko–teološki institut i Filozofski fakultet Družbe Isusove u Zagrebu, a pokrovitelji su mu bili JAZU – danas Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti (HAZU) i Sveučilište u Zagrebu. Svečanost otvorenja simpozija priređena je u palači Akademije na Zrinjevcu, a predavanja su održavana u Velikoj dvorani u Palmotićevoj ulici br. 31.

Znanstveni je skup održan u svečanom ozračju isusovačkih jubileja i novonastajuće društveno–političke stvarnosti u Hrvatskoj, nabijene nadanjima u skoru potpunu slobodu i samostalnost. Zbornik radova simpozija tiska se, međutim, u vrijeme groznih događanja nametnutog rata, čija je posebnost i vlastitost ubijanje brojnih nedužnih ljudi, jednako djece, kao i starijih osoba, razaranje i rušenje stambenih zgrada, privrednih objekata, bolnica, škola, crkava i samostana, kulturnih spomenika najvišega stupnja, izgon stotina tisuća ljudi s njihovih stoljetnih ognjišta, sustavno uništavnje čitavih naselja i gradova. Taj i takav, u povijesti po žestini i neljudskosti nezabilježen napadaj na biće, vjeru i kulturu Hrvata, motiv je da ne zaboravimo sve one plodove duha što su nam ih kroz stoljeća u baštinu namrli naši pređi; štoviše, da ih i sami bolje upoznajemo i predočimo zanimanju široke domaće i svjetske kulturne javnosti. Pogled u bogatstvo prošlosti bit će ohrabrujući poticaj i obveza za nove pothvate i ostvarenja.

Na simpoziju je nastupilo 56 predavača, a za tisak je priređeno 49 izlaganja. Na početku Zbornika uvršteni su samo neki od pozdravnih govora, uvodno izlaganje, te završna riječ organizatora, koji predočuju ozračje u kojemu se simpozij odvijao, a ujedno upotpunjuju i uokviruju izlaganja znanstvenika. Sami radovi podijeljeni su u četiri tematske skupine: 1 – filozofija i znanstveni rad, 2 – teologija i vjersko–kulturni rad, 3 – lingvistika i književnost, te 4 – arhitektura i umjetnost.

Misao vodilja isusovačkih jubileja širom svijeta bila je jedna od izreka sv. Ignacija Loyole: »U svemu ljubiti i služiti.« Ovaj zbornik predajemo javnosti u nadi da će posvjedočiti kako su i koliko isusovci u hrvatskome narodu kroz minula stoljeća nastojali i uspijevali ostvarivati ideal svojega Utemeljitelja na vjerskom, znanstvenom i kulturnom području. Dakako, u svjetlu svojega temeljnog ideala: Sve na veću slavu Božju – O. A. M. D. G.

Priređivači

Valentin Pozaić

Uvodna riječ

»Sveukupna milost i vječna ljubav Krista našega Gospodina neka pozdrave i pohode Vaše visočanstvo« – tim uvodnim riječima jednog Ignacijeva pisma (I. Loyola, *Načela jezuita*, Mladost, Beograd 1990, 2. izd., str. 211) u ovom svečanom času otvaranja simpozija u Ignacijevoj godini srdačno pozdravljam u ime Filozofsko-teološkog instituta i Filozofskog fakulteta Družbe Isusove u Zagrebu sve vas nazočne i brojne nenazočne, zaslužne za ovu počast Svetom Ignaciju Loyoli i Družbi Isusovoj. Neka ovaj Međunarodni znanstveni skup, priređen u godini jubileja – 500 godina od Ignacijeva rođenja i 450 od osnutka Družbe Isusove – u skladu s Ignacijevim geslom bude »na veću slavu Božju« i na »korist dušama«.

Poseban pozdrav upućujem predstavniku Crkve u Hrvata, uzoritom gospodinu Franji Kardinalu Kuhariću, zagrebačkom nadbiskupu; pozdravljam provincijala Hrvatske pokrajine Družbe Isusove – o. Stjepana Kušana; dekana Katoličkog bogoslovnog fakulteta u Zagrebu o. Josipa Ćurića; a u njima i po njima pozdravljam i sve crkvene redove i učilišne ustanove, ovdje nazočne po svojim časnim predstavnicima.

S radošću pozdravljam gospodina akademika Vlatka Pavletića, ministra za kulturu i prosvjetu u Vladi Republike Hrvatske. Morali smo dočekati propast jednog režima da bi se koji ministar vlade usudio i udostojio doći na skup koji priređuje Družba Isusova.

Pozdravljam sve druge goste, prijatelje, dobročinitelje i posebno cijenjene predavače, od kojih mnogo očekujemo ovih dana. Neka računaju s time da će na ovome skupu imati pozorno dobrohotno ali i kritički raspoloženo slušateljstvo.

Sasvim naročit pozdrav upućujem pokroviteljima ovog znanstvenog skupa: Akademiji i Sveučilišta u Zagrebu.

To da Zagrebačko sveučilište bude pokrovitelj isusovačkog simpozija, ne čini mi se naročito izuzetan potez. Premda su već odavno podaleko od Sveučilišta, isusovci – kao njegovi utemeljitelji godine 1669. – još se uvijek i danas u njemu osjećaju kao domaći.

Da Akademija bude pokrovitelj, to je već nešto novo. Koliko mi je poznato, samo je jedan isusovac (o. Miroslav Vanino) u svoj povijesti Družbe i Akademije ušao pod njezino okrilje, i to ne zadugo. I kad smo se u ovoj palači dogovarali o sadržaju molbe za pokroviteljstvo, i spomenuli utemeljitelja, dobili smo mudar savjet: »Ne spominjite Ignacija Loyolu. Oni misle da je on bio inkvizitor.« A još se može čuti da je Loyola bio progonitelj Židova! Ignacije je, doduše imao posla s inkvizicijom, ali kao okrivljenik; a neposredni mu je nasljednik u vrhovnoj upravi Reda bio Španjolac židovske krvi Diego Laynez.

O Ignaciju i Družbi Isusovoj napisano je mnogo zanosnih i neobičnih, oprečnih i proturječnih misli. Isusovci su – naslanjajući se na iznimnu osobnost svoga utemeljitelja, gajeći duhovno-intelektualnu snagu, vjernost Crkvi i osjetljivost za nove potrebe i pothvate – istodobno privlačili veliku ljubav i doživljavali brojna protivljenja.

Hrvatski književnik Antun Gustav Matoš (1873–1914) piše o Ignaciju: »Neuk, šepav, nizak (metar 58 cm visine), poštapajući se kod hodanja, učinio je, u skeptično doba poput našega, prava čudesa krajnjim naporom svoje herojske volje, pa nam može služiti kao izvrstan učitelj pored najdivnijih poznatih primjera ljudske energije« (A. G. Matoš, *Misli i pogledi*, Globus, Zagreb 1988, str. 209). U *Općoj enciklopediji Leksikografskog zavoda* (Zagreb 1977) o Ignaciju stoji sljedeće: »Za dugotrajnog liječenja imao je grozničave vizije. Čitajući svetačke legende, odavao se vjerskim ekstazama. Ozdravivši, 1552. odlazi kao vitez-lutalica u Palestinu...« (3/557). Ciljevi I. Loyole bili su prvotno romantičko zanesenjački i dosta neodređeni« (kasnije osniva DI) (3/705).

O isusovcima ili jezuitima ima mnogo više napisa. Ostanimo kod već spomenutih izvora. Matoš, uza svu oštrinu kritike, piše: »Ma što se prigovaralo probabilizmu, jezuite su ipak u stvari proti protestantskim determinizmima branioci onog načela slobodne volje bez kojega se ne da zamisliti princip osobne moralne odgovornosti i kult duševne energije« (*Isto, str. 209–210). Enciklopedija Jugoslavije* (Zagreb 1960) pod natuknicom »Jezuiti« naprotiv tvrdi: »Glavni inspiratori progona heretika, oni su najžešći neprijatelji napredne naučne misli, slobodarskog duha i, posebno, svakog oslobodilačkog pokreta. Bezobzirni i amoralni u provođenju svojih ciljeva... oni predstavljaju militantnu snagu najreakcionarnijih krugova katolicizma« (4/528). (Izdanje iz g. 1988. pod natuknicom će »Isusovci« donijeti gotovo sasvim drukčiji prikaz). A *Opća enciklopedija LZ* (Zagreb 1977) primjećuje: »Svoju su etiku isusovci rascjepkali na slučajeve savjesti (casus conscientiae), u kojim se konflikti savjesti, koja se našla u dilemi pred dvojakom dužnošću, rješavaju sofistički... kao vođe klerikalizma i katoličke akcije oni su intelektualni sukrivci za zatrovane prilike u kojima je okupacija 1941. zatekla Hrvatsku« (3/705).

Kad smo već kod »casusa«, i oni dolaze na red u ovoj jubilarnoj godini. Naprimjer: Neki je svećenik kritizirao svoga biskupa. Dođe na ispovijed dominikancu, a ovaj ga upita: »Jesi li ga kritizirao per se ili per accidens, simpliciter ili secundum quid, materialiter?« Nezadovoljan, ode k franjevcu, a taj rašири ruke: »Položimo sve to u milosrdno Srce Isusovo«. Opet nezadovoljan, ode k redemptoristu, koji je odmah htio znati: »Jesi li ga kritizirao samo ovog tjedna ili i prošlog? Možda i tjedan prije toga? Da li i prošlog mjeseca?« Na potvrdan odgovor, uslijedila je presuda: »Ti si, dakle, recidivus. Kako te mogu odriješiti?« Konačno stigne k jezuitu, htjede iznijeti cijelu povijest, te započne: »Kritizirao sam svoga biskupa«, ali ga ovaj već prekine upitom: »Da nisi, možda, škrupolozan?«

Da je to čuo Pascal, imao bi još jedan dokaz da su isusovci laksnoga morala; dok bi nekima i to mogao biti sofizam, jer, prema drugoj anegdoti, upita jednom neki mladić isusovca: »Je li istina da isusovci na postavljeno pitanje odgovaraju drugim pitanjem?« »Tko ti je to rekao?«, odgovori isusovac.

Isusovci pak u Sv. Ignaciju prepoznaju svojega utemeljitelja, koji je, doduše, rastao sirov i neškolovan do polovice života, ali kasnije, po karizmatskim darovima, molitvom i pokorom, upornošću i strpljivošću, postiže zadivljujuću kulturu, postavši majstor u očitovanju i zapisivanju misterija vlastite duše, i ne manje uspješan duhovni savjetnik na putu savršenosti. A cilj i smisao Družbe i samih sebe isusovci nalaze zacrtan u temeljnoj zasadi reda: »Služiti samo Gospodinu i Crkvi njegovoj pod rimskim Velikosvećenikom«, znajući da je Družba »u prvom redu osnovana zato da osobito nastoji oko obrane i širenja vjere te oko napretka duša u kršćanskom životu i nauku« (Formula br. 1), nastojeći u svako novo doba otčitavati nove sadržaje uvijek istog temeljnog ideala.

Ignacije se rodio godine 1491.; 1540. Pavao III potvrđuje njegov red nazvan Societas Jesu – Družba Isusova; umro je u 65. godini života 1556. U godini njegove smrti Red je imao 1.000 članova. Prema Katalogu za 1990. godinu, Družba u cijelom svijetu danas ima 24.618 članova (17.502 svećenika, 3.994 mladih u formaciji, 3.122 braće pomoćnika). Prisutna je u zemljama sjevera i juga, u razvijenim i nerazvijenim zemljama, među izbjeglicama, beskućnicima i nepismenima, kao i na sveučilištima. Kao isusovci, Isusovi prijatelji, učenici i suradnici, doživljavaju izrazito svojim zov Drugoga vatikanskog sabora: »Radost i nada, žalost i tjeskoba ljudi našeg vremena, osobito siromašnih i svih koji trpe jesu radost i nada, žalost i tjeskoba također Kristovih učenika, te nema ničega uistinu ljudskog a da ne bi našlo odjeka u njihovu srcu« (GS 1).

U hrvatske krajeve isusovci dolaze već godine 1559. (dolazi i jedan od prvih isusovaca: N. Bobadilla). Nalazimo ih od Rijeke do Beograda, od Dubrovnika do Varaždina. Godine 1606. dolaze u Zagreb, gdje će, za one prilike u vrlo kratko vrijeme izrasti gimnazija, akademija i sveučilište. U naše krajeve dolaze isusovci iz rimske, mletačke i austrijske provincije. Nakon ukinuća Reda godine 1773. i ponovne uspostave 1814., isusovci u hrvatskim krajevima počinju

sve ispočetka. U Dubrovnik stižu godine 1845., u Požegu 1859., u Travnik 1882., u Sarajevo 1893., u Zagreb 1902.

Godine 1902. osniva se Missio Illirica, a godine 1909/10., u doba političke i crkvene razdijeljenosti Hrvatske, osniva se Missio Croatiae, koja obuhvaća dalmatinsku Hrvatsku – dotada pod austrijskom jurisdikcijom, sjevernu Hrvatsku – pod ugarskom jurisdikcijom, i još neutralnu Bosnu. Godine 1918. osniva se Vice–Provincia Croatiae, koja će u novoj državi već 1919. biti preimenovana u Vice–Provincia Jugoslaviae, da bi 1941. postala Provincia Croatiae. Godine 1963. osniva se Districtus Sloveniae, koji kasnije prerasta u Provincia Sloveniae, za slovensko jezično područje.

Današnja Hrvatska pokrajina Družbe Isusove djeluje na mnogim područjima naviještanja i svjedočenja vjere: na župama i u domovima duhovnih vježbi, u pastoralnim i katehetskim centrima, u sjemeništima i bogoslovijama, u sredstvima društvenog priopćavanja, rade kao istraživači i poučavatelji na vlastitom Filozofsko–teološkom institutu i Filozofskom fakultetu, dajući poneku pomoć i drugim učilištima; rasprostiru se od Opatije do Beograda, i od Zagreba do Bara; prema Katalogu za godinu 1990. provincija ima 183 člana: 115 su svećenici, 36 mladi u formaciji i 32 braća pomoćnici.

Velik poziv i izazov hrvatskim isusovcima danas su sve donedavna porobljeni prostori istočne Evrope, koji trebaju i traže našu pomoć u ovim, i za nas i za njih, prijelomnim i milosnim vremenima.

Povijest Družbe Isusove u hrvatskim krajevima isprepletena je s poviješću odgoja i umjetnosti, literature i znanosti, ali također i s poviješću ljudskih i neljudskih uvjeta na tim prostorima i u tim vremenima. Da bi povijest Crkve i hrvatskoga naroda bez uloga isusovaca bila drukčija no što danas jest, o tome nema dvojbe. Koliki je onaj vidljivi, zamjetljivi prinos povijesnoj baštini naroda i Crkve, to prepuštamo uvidu zainteresiranih istraživača, a nadamo se da ćemo upravo ovih dana moći mnogo toga i doznati.

Komentar o knjizi Ignacijeve autobiografije veli: »Manje je htio pripovijedati o samom sebi, a više o povijesti Boga u jednog duši« (*Storia della vocazione e della missione*, Jesus Società, San Paolo 1990, str. 4), tj. o povijesti Boga u svojoj duši. Nešto slično očekujemo i od ovog znanstvenog skupa.

Želim vam blagoslov u radu i željeni uspjeh.

Hvala!

Valentin Pozaić

Zaključna riječ

Finis coronat opus – Konac djelo krasi. Na kraju smo simpozija »Isusovci na vjerskom, znanstvenom i kulturnom području u Hrvata«. Ovime, međutim, započeto djelo nije nipošto dovršeno, okrunjeno.

Naprotiv, mislim da smo tek nešto započeli. Ovih je dana, doduše, na jednom mjestu u Zagrebu bilo postavljeno pitanje: »Pa što će ti isusovci raditi tri dana?« Na to bi pitanje mogao odgovoriti svatko od vas koji ste ovih dana bili ovdje i pratili nemilu, i već u početku izgubljenu utrku s vremenom. Tri su dana, naprosto, bila premalo za tako brojna, bogata i zanimljiva izlaganja, kao i za naknadnu raspravu.

Daljnji razlog tome zašto ne bismo smjeli reći da je djelo dovršeno, leži u našim očekivanjima i u našoj nadi. Naime, nakon svečanog otvorenja jubilarne »Ignacijeve godine« (19. listopada '90), ovaj je simpozij prvi vanjski čin obilježavanja tog jubileja. Očekujemo i nadamo se da će se proslava jubileja nastaviti, ne samo na unutarnjem području duha, duhovne obnove i rasta – što je ono glavno i prvotno, a za naša ovosvjetska mjerila ostaje uglavnom nedohvatljivo – nego i budućim vanjskim obilježavanjima.

Nešto je od toga već učinjeno. Tako smo npr. mogli pogledati film »Misija«, a sada i čitati knjigu »Paragvajska misija – Izgubljeni raj«. Umjetnici su nam podarili vrijedne slike, reljefe, biste značajnih i na ovom skupu spominjanih isusovaca: Ruđera Boškovića (Marijan Gajšak, Ivan Lacković Croata, Stipe Sikirica), i do sada likovno nepredstavljenih: kao što su Juraj Habdelić (Stipe Sikirica), Juraj Mulih (Želimir Janeš), Stjepan Glavač (Marijan Gajšak), Antun Kanižlić (Krunoslav Bošnjak). Pred nama je najnovija Plaketa Sv. Ignacija i druga, s portalima isusovačkih crkava i kolegija u našim krajevima (Želimir Janeš).

Tu je i drama o Ruđeru Boškoviću »Stranac u Beču« (Miro Gavran), čija se praizvedba upravo priprema.

Uglazbljena je na španjolskome molitva Sv. Franje Ksaverskog »Non me mueve Senor – Ja ljubim te, o Bože, blag« (Emil Cossetto), čija će praizvedba

biti u dvorani »Vatroslav Lisinski«, 14. studenoga ove godine u sklopu večernjeg programa. Tu je i nova, suvremena skladba isusovcima tako drage Ignacijeve molitve velikodušnosti u zanosu meditacije–predanja u ljubavi: »Suscipe, Domine – Primi, Gospodine« (Anđelko Klobučar).

Slijedeće godine, 1991, u centru talijanskih isusovaca »San Fedele« u Milanu, bit će otvorena izložba o nekim vidicima života u Hrvatskoj kroz povijest i danas, također u okviru »Ignacijanske godine«.

Očekujemo da se velikodušnost i domišljatost u proslavi »Ignacijeve godine« rasplamsavaju iz dana u dan: i među nama i među vama, unatoč mogućim teškoćama. Pripovijeda se kako su dva isusovca bili teški pušači. Nisu mogli izdržati bez cigarete ni onaj sat što je posvećen meditaciji. Pismeno zamole poglavara u Rim da im se smiluje. Jednome stiže negativan, a drugome pozitivan odgovor. Onaj radosni upita žalosnoga: »Kako si ti zapravo napisao molbu?« »Tražio sam dopuštenje da smijem za vrijeme meditacije – pušiti«. »A ja sam pitao smijem li za vrijeme pušenja – meditirati«, reče ovaj. Dakle, domišljatost!

Mi se pak čvrsto nadamo da ćemo ispuniti dano obećanje: objaviti radove ovog skupa na hrvatskom i engleskom jeziku. Dva su razloga dvojezičnosti: Prvo, na hrvatskome zato da bismo, bolje spoznavši vlastiti identitet u povijesti, dosljednije koračali kroz sadašnjost u budućnost. Na engleskome pak stoga da bismo na u svijetu prihvaćenom jeziku sporazumijevanja i priopćivanja naše nacionalno blago vjere i kulture mogli približiti i učiniti dostupnim i drugima.

Zato molimo predavače koji nam svoje tekstove nisu predali za vrijeme simpozija da nam ga dostave do 30. studenoga ove godine. Ako nam i kad nam uspije objaviti radove, bit će to veliko i važno djelo, jedinstven i nezaobilazan »Vade mecum« o isusovcima u hrvatskom narodu.

U ovom trenutku ne želim, a bilo bi to i preuzetno, ulaziti u sažimanje i prosudbu proteklih triju dana. Želim reći iskrenu i srdačnu HVALA.

Hvala Akademiji i Sveučilištu, koji su prihvatili pokroviteljstvo nad simpozijem. Akademija nas je u početku počastila svečanošću otvorenja u svojoj palači, a i sada nas svojom nazočnošću časti njezin potpredsjednik, gospodin Andre Mohorovičić.

Hvala onima koji su nam pripremili i dnevno ponovno pripremili dvoranu, kavu, čaj i sve što nam je posao činilo manje teškim.

Hvala slušateljstvu na pažnji i ohrabrenju: ako netko pozorno sluša i uporno dolazi, svjedočanstvo je to da je ponuda vrijedna pažnje, da se upornost isplati.

Hvala predavačima koji su rado i velikodušno preuzeli i časno istraživali, pisali i predstavili pronađeno. Iznijeli su nam ono što je prašina vremena skrivala desetljećima, pa i od nas samih isusovaca. Ta su otkrića i spoznanja za nas nov izazov, poziv i ohrabrenje.

Kad su, svojedobno dominikanac Banez i isusovac Molina raspravljali o Božjemu sveznanju i ljudskoj slobodi (ako Bog sve zna unaprijed, kako je onda čovjek slobodan; ako je čovjek slobodan i ne zna na što će se ubuduće odlučiti, kako to Bog može znati unaprijed), iziskivao je taj predmet velik znanstveni i intelektualni napor. A imali su tako sobe u svojim samostanima da je jedan drugome mogao vidjeti prozor. I tako bi Banez vidio da Molina dugo u noć studira – gorjela mu je uljanica, pa bi i on produljio. Isto bi primijetio, pa onda činio i Molina. I tako sve dublje u noć. Konačno je Molina ostavio upaljenu svjetiljku cijelu noć, kako Banez ne bi uopće spavao.

Nešto slično radili smo mi organizatori s vama predavačima i s publikom ovih dana: ovdje smo vas zadržali dokasno navečer, a dizali smo vas već rano ujutro. Pa, uz srdačnu zahvalu, molimo i oproštenje.

U zahvali moram spomenuti jednog sudionika poimence. On je ovdje već višeput spomenut, a ponio je glavni dio priprema i izvedbe ovog znanstvenog skupa: to je o. Mijo Korade DI. Ja sam mogao mirno spavati znajući da on ne spava, nego se brine o simpoziju. Odsrca hvala!

Današnje prvo misno čitanje iz Pavlove poslanice Filipljanima iznosi iskustvo apostola koji zna i »obilovati i oskudijevati« (Fil 4, 10), ali sve u velikoj radosti u Gospodinu, jer Njemu je sve povjerio i za nj sve poduzima – a u službi braći ljudima. To smo ovih dana ostvareno promatrali kroz povijest – i radosnu i patničku – hrvatskog naroda, koju su s njim dijelili i gradili naša starija braća isusovci.

Ponosni i radosni zbog tako bogate i slavne povijesti, ne zaboravljamo Isusove riječi iz Evanđelja: »Sluge smo beskorisne! Učinismo što smo bili dužni učiniti« (Lk 17, 10). Ne želimo nijekati ulog i prinos Družbe Isusove kroz povijest, nego u svjetlu svekolike stvarnosti sve želimo promatrati kao apostol Pavao, koji ponosno, ali skromno i istinito ispovijeda: »Milošću Božjom jesam što jesam, i njegova milost prema meni ne bijaše zaludna; štoviše, trudio sam se više nego svi oni – ali ne ja, nego milost Božja sa mnom« (1 Kor 15, 10). Tim evanđeoskim i apostolskim duhovnim raspoloženjem moći ćemo istinski živjeti Ignacijevo načelo »u svemu ljubiti i služiti«, a »sve na veću slavu Božju«.

I da ne ostanem pod prigovorom kako sam ovih dana pričao o isusovcima samo zločeste anegdote, evo jedne drukčije. Neki propovjednik imao je propovijedati isusovcima za Blagdan Sv. Ignacija. Noću usne san da je umro i otišao u nebo. Htjede vidjeti Sv. Ignacija i isusovce pa ih stane tražiti po nebu. Na veliko iznenađenje – ne nađe nijednoga. Nema druge, uputi se u čistilište – bit će valjda da su još uvijek svi tamo. Ali ni tu ne nađe nijednoga. Silno zabrinut, zaputi se konačno i u pakao. Ali mu neki repati rogonja doviknu da

takvih kod njih nema. Vrati se u nebo pođe do Gospe i zamoli od nje pomoć. Ona raskrili svoj plašt, a pod njezinim plaštem Ignacije i sva njegova Družba.

Tako će, nadam se, biti i sa svim isusovačkim suradnicima.

Još jednom hvala lijepa na svemu, i doviđenja na nekom od budućih skupova!

Pozdravni govor kardinala Franje Kuharića

Cijenjene gospođe i poštovana gospodo, cijenjeni gosti, braćo i prijatelji.

Kao zagrebački nadbiskup i kao predsjednik Biskupske konferencije Jugoslavije ipak se smatram pozvanim da i ovom skupu pod svodovima ove Akademije, Isusovačkoj družbi u Hrvatskoj izrazim svoju čestitku i dobre želje za njezin dvostruki jubilej: 500–tu obljetnicu rođenja utemeljitelja Družbe Sv. Ignacija i 450–tu godišnjicu utemeljenja Družbe. U ovom značajnom Simpoziju Družba će biti objekt, da reflektorima znanstvenog razmišljanja bude osvijetljena njezina povijest, rad, prisutnost u povijesti Crkve i u povijesti Europe i svijeta, a isto tako ona je pozvana da u svom jubileju bude i subjekt svog vlastitog razmišljanja, o svojoj vlastitoj biti i poslanju i da tako zacrta crpeći iz prošlih nadahnuća, ostvarenja, iskušenja, često puta i poniženja, da zacrta svoj rad u sadašnjosti za budućnost, opet novim okolnostima svijeta i povijesti, u novim prilikama Crkve u Hrvata, hrvatskog naroda.

Znanost znači objektivnost. Ono što smo slušali u izlaganju oca Pozaića, što je on kroz anegdote i neke napise iznio o Isusovačkoj družbi, možemo zaključiti kako ljudi mogu biti subjektivni kada prosuđuju drugoga, ali znanstvenost znači objektivnost, da se procijeni čitav kontekst povijesti i to objektivno, povijest Crkve onoga vremena kad je Družba niknula, iz kojeg nadahnuća, iz koje potrebe; da se osvijetli također i povijet svijeta, osobito Europe onoga vremena, da se onda prati tu zajednicu, Družbu Isusovu, kroz vrijeme, da se ocijeni što je zaista doprinijela kao Družba svojim snažnim pojedincima, ali i svojim čvrstim zajedništvom na području kulture, na području znanosti, a nas vjernike osobito zanima njezin utjecaj, njezin prilog u duhovnom području, na području religioznosti i u našem hrvatskom narodu. To će biti sve zanimljivo, vrlo zanimljivo pa ja pozdravljam i unaprijed zahvaljujem svima suradnicima, svim rad-

nicima, predavačima koji su studirali, razmišljali i koji žele pružiti informacije o toj činjenici, o toj stvarnosti koja se zove Družba Isusova, pa želim tom, ne samo ovom skupu, ovom znanstvenom susretu, nego i svim raznim oblicima proslave jubileja, želim Božji blagoslov u sadašnjosti za budućnost. Hvala lijepa.

Akademik Andre Mohorovičić

Uvodno izlaganje

Povijesna uloga katoličkih crkvenih redova u razvojnome slijedu evropske znanosti, kulture i umjetnosti

U vrijeme posljednjeg odjeka klasičnoga helenskog misaonog i kreativnog sjaja transformiranog u visoki civilizacijski domet rimske antike, na mijeni era i kroz prva stoljeća nove ere pojavljuje se na povijesnoj pozornici objava biblijskog kršćanstva.

Helenske filozofske misaone zasade etičkog i estetskog sklada, oblikovne harmonije i mitološke iluzije zamiru u sutonu antičkoga svijeta označenog lomom starorimskoga pravnog sustava i rasulom kasnoantičkoga civilizacijskog dometa, a ljudski um i ljudsko srce postaju u starokršćansko doba prožeti novom snagom vjere ispunjene plemenitim i dubokim etičkim, humanim i socijalnim vrijednostima. Zadnje odjeke Arhimedove prirodoznanstvene misli i Plotinovu neoplatonističku orijentaciju zamjenjuje teološka disputa na prvim koncilima, tumačenje epistola i sublimirano usmjerenje teološkoj istini.

U razvojnome povijesnom slijedu na prijelazu od zamiranja kasne antike do sazrijevanja nove, srednjovjekovne svijesti – a to znači u rasponu od propasti antičkog državno–pravnog sustava simbolički označene padom zapadne hemisfere Rimskog carstva godine 476., pa do ponovnog ustrojstva prve jezgre nove evropske državno–pravne formacije simbolički utemeljene krunjenjem Karla Franačkog od pape u Rimu na dan Božića godine 800. – nastupa na tlu evropske antičke baštine interregnum potenciran naletima ranosrednjovjekovne seobe naroda praćene velikim društvenim, etničkim i socijalnim lomovima.

Međutim, u vrijeme nakon donošenja Milanskog edikta o toleranciji godine 313., tj. upravo u stoljećima navedenih teških povijesnih previranja, teološka misao poprima nove, jasno definirane obrise u djelima najstarijih istaknutih crkvenih Otaca. Istodobno se razvijaju i prve ideje o ostvarenju snažnoga crkvenog djelovanja osnutkom redovničkih zajednica.

Na prijelazu iz 4. u 5. st. sv. Augustin u djelima *De vera religione* i *De civitate Dei* utvrđuje početne filozofske zasade u teorijskome razvoju teološke

misli, meditirajući o odnosima objektivnog i subjektivnog, apsolutnog i relativnog, dobra i zla, odnosno o poimanju vjere i predispozicije. Na prijelazu iz 5. u 6. st. sv. Benedikt iz Nurcije iznosi svoje misli o etičkim vrijednostima, smislu života i vjere, usmjerenju čovjekova djelovanja, te postavlja prve regule kao preteče općih kanonskih propisa pravilna života i djelovanja u vjerskome duhu, a time postavlja i prve čvrste temelje reguliranog života novih redovničkih zajednica.

Na taj se način nakon duga hijata na razmeđi antike i srednjovjekovlja – a u jedinom krugu tada postojećeg idejnog i životnog kontinuiteta sadržanog u tradiciji crkvene zajednice predvođene rimskom kurijom – prvi puta pojavljuju nova duhovna središta misaonog i stvaralačkog potencijala evropskoga ranosrednjovjekovnog života. Osnivanjem redovničkog djelovanja u posljednjim stoljećima prvog tisućljeća, i širokim razvojem toga djelovanja na prijelazu u drugo tisućljeće, nastaju brojna nova žarišta evropskoga duhovnog života, središta evropske pismenosti te izvorišta evropske kulture, umjetnosti i znanosti.

Pojavom i snažnim izvornim djelovanjem benediktinaca i postupnim sudioništvom romualdinaca odnosno kamaldoljana i cistercita utemeljena je nova struktura ranosrednjovjekovne religiozne meditacije, potaknut je nov zamah stvaralačkog zanosa, što u postkarolinško i postotonsko doba dovodi do postupna sazrijevanja srednjovjekovne skolastičke filozofske i znanstvene misli te romaničkoga umjetničkoga stilskog izraza.

U navedenom razdoblju zadnjih stoljeća I. i početku II. tisućljeća novoosnovane redovničke zajednice grade nova samostanska zdanja predromaničkih i romaničkih konstrukcijskih i stilskih oblika, podignuta po uzoru na znamenitu tlocrtnu shemu iz početka 9. st. očuvanu na foliji u knjižnici samostana u St. Gallenu.

U tim se samostanskim kompleksima osnivaju i razvijaju brojni skriptoriji, učionice i radionice, u njima nastaju nova žarišta teološkog i filozofskog učenja, potiče se razvoj srednjovjekovne pismenosti održavanjem tradicije latiniteta ubilježenog u paleografskim varijantama beneventane i karoline, u tim se sredinama gaji graditeljska vještina, razvija slikarstvo minijaturnih iluminata, osnivaju knjižnice i ljekarne. Veliki zamah spomenutih djelatnosti najjasnije dokumentira evropska uloga samostanskih zajednica Monte Cassino, Cluny, Citeaux, St. Gallen, Reichenau, Hirsau, Fulda, Gernrode i mnogih drugih redovničkih središta.

Izuzetno kulturno značenje tih samostana predstavljaju njihove biblioteke kao riznice dokumenata i rijetkosti svojega vremena, a u njima su očuvana i mnoga znanja iz kruga antičke znanosti i kulture. Samostanci iz St. Gallena posjećuju, primjerice u karolinško doba, arapske biblioteke i pronalaze u njima starije arapske prijevode grčkih i latinskih originala te pronađene tekstove ponovno prevode s arapskog na medijevalnu latinštinu. Tako je, među ostalima,

očuvano i najznačajnije djelo antičke teorije arhitekture, Vitruvijev tekst *De architectura libri decem* – pronađeno u starom arapskom prijevodu u Granadi, a očuvano u latinskom prijevodu u St. Gallenu – djelo koje tek u renesansi aktualizira Leon Baptista Alberti.

Među spomenute benediktinske samostane evropskog ugleda moramo ubrojiti na našemu, hrvatskome tlu njihova dva kompleksa u Zadru, muški samostan sv. Krševana sa skriptorijem i ženski samostan sv. Marije s jedinstvenom očuvanom zbirkom dragocjenosti, među kojima i predmeta iz karolinškog vremena. I mnogo drugih značajnih i stilski istaknutih samostanskih objekata s vidnom ulogom svojih redovnika bilo je u tom razdoblju na cjelokupnome hrvatskom tlu, što nam, primjerice, dokazuje postojanje starih uglednih samostana na otocima Mrkan, Lokrum i Mljet, te u Trogiru, Osoru, Jurandvoru (gdje opati Držiha i Dobrovit glagoljicom ispisuju Baščansku ploču), Sv. Petru u Šumi, Topuskom, Zagrebu, Rudinama ili Nuštru. Ove su samostanske zajednice u to doba gradile arhitektonske objekte koje po stilskoj kvaliteti često možemo ubrojiti u evropsku kategoriju romaničke sakralne umjetnosti. To nam dokazuju primjeri počevši od crkve sv. Krševana i sv. Marije (kasnije pregrađivane) u Zadru, preko ruševnog fragmenta u Topuskom do nalaza u Rudinama u Slavoniji, obogaćenog jedinstvenim romaničkim skulptorskim dekorom. Osorski pak kodeks iz zadarskog skriptorija danas je dragocjenost vatikanske biblioteke. Baščanska ploča kao dokument evropskog formata, uz druga naša onodobna ostvarenja, dokazuje, da u evropskoj ekumeni visokog dometa kulturnog i umjetničkog stvaralaštva, u čijem ostvarivanju tada sudjeluju ponajviše crkveni redovi, hrvatsko područje zauzima časno mjesto.

Pojava križarskih redova templara i ivanovaca odnosno malteških vitezova vezana je prije svega uz posve specifične zadatke, tako da je udio njihove uloge u razvitku evropske kulture i umjetnosti povezan ponajviše uz gradnju samostanskih objekata i dokumentarni materijal osobite povijesne i kulturne vrijednosti, što se očituje i na tlu Hrvatske.

Promocija novih misaonih dometa u intenzivnu se obliku očituje u 13. st., tj. u doba u kojem Roger Bacon i Albertus Magnus definiraju analitičke elemente skolastičke filozofske strukture prožete prirodoznanstveno–matematičkom kombinatorikom. Krugu svestrane analitičke težnje orijentirane prema sjedinjenju produbljenih misaonih konstrukcija s tumačenjem stvarnosti pripadaju veliki mislioci Duns Scot, Toma Akvinski, Nikola Kuzanski i Joahim iz Florisa koji time pružaju konačnu sliku skolastičke koncepcije spiritualizma.

Istodobno se na podlozi postojećih strogih statičkih elemenata romaničkih graditeljskih oblika razvija analitički produhovljena struktura gotičkoga stilskog izraza. Vehementni spiritualni zanos održan je u kompozicijskoj dematerijalizaciji gotičke skeletne strukture. Ovo je razdoblje ujedno vrijeme osnutka

novih crkvenih redova franjevaca i dominikanaca koji postaju nosiocima posebne varijante novoga stilskog izraza.

Ovo razdoblje ujedno je i vrijeme napretka koji uzrokuje proširenje urbanog života i pojavu novog sloja, građanskog pučanstva, na evropskome tlu. Tom puku novi redovi, koji su smješteni u urbanim središtima, upućuju nauk vjere, ali i mnoge vrijednosti s područja znanosti, kulture i umjetnosti. Franjevački i dominikanski samostani postaju stjecišta kulturnog i umjetničkog rada. Plejade najvećih majstora gotike, protorenesanse i renesanse djeluju u samostanskim zdanjima u Assisu, Firenzi, Bologni, Rimu, Milanu, Veneciji, Napulju, Palermu, Madridu i u drugim svjetskim središtima kulture i umjetnosti. U tim samostanima ostvaruju svoja djela Giotto, Cimabua, Masaccio, Bellini ili Leonardo da Vinci.

Što, međutim, ti redovi znače na kulturnom, umjetničkom i znanstvenom području na tlu Hrvatske, dokazuju primjerice njihovi samostanski objekti s knjižnicama, arhivima i riznicama u Dubrovniku, Lopudu, Badiji, Hvaru, Splitu, Sinju, Šibeniku, Visovcu, Zadru, Puli, Krku, Pazinu, Trsatu, Košljunu, Karlovcu, Zagrebu, Krapini, Varaždinu, Virovitici, Našicama, Slavonskom Brodu, Osijeku ili Iloku.

Novo, humanističko shvaćanje koje prožima evropske prostore oslobađa čovjekovu individualnost i potiče stvaralački impuls. Duboka misaona analiza objektivne stvarnosti u djelima Galileja, Kopernika, Descartesa, Leibnitza i Newtona pruža nov putokaz duhovnog života. Nov zamah ljudske misli široko odjekuje u duhovnoj orijentaciji Evrope.

Sredinom našega tisućljeća pojavljuje se snažno djelovanje pavlina i isusovaca koji uz osnovnu vjersku funkciju razvijaju i intenzivnu djelatnost na širokom znanstvenom, kulturnom i umjetničkom području.

Vrijeme oko godine 1500. doba je duhovnih nemira, reformacije i protureformacije, novog grupiranja državno–političkih polarizacija te začetka visokog znanstvenog razvoja, koji se u nastavnim stoljećima odvija na evropskome tlu. U novoj konstelaciji pavlini i isusovci postaju nosiocima visokog dometa sveučilišne nastave, a nakon godine 1600. širokog zamaha kulturnih i umjetničkih manifestacija u procesu razvoja baroka, što nam najjasnije dokazuju ostvarenja kao što su Hospicio Provincial u Madridu ili Il Gesù u Rimu.

Značajan udio djelovanja pavlina i isusovaca u evropskome javnom životu sadržan je u njihovoj orijentaciji prema znanstvenom i pedagoškom radu očitovanom u osnivanju sveučilišne nastave i značajnih knjižnica. Pavlinski i isusovački samostani postaju žarišta znanstvenog i umjetničkog života. U Lepoglavi pavlini osnivaju najstarije sveučilište na našemu tlu, a stariji samostan s gotičkom crkvom sv. Marije preuređuju i proširuju ostvarujući nov reprezentativan ansambl s blistavim baroknim ugođajem, a prema ovom uzoru podižu i svoju novu, raskošnu baroknu crkvu uz stariji samostanski kompleks u Sv. Petru u Šumi u središtu Istre. Isusovci podižu istaknute samostanske kom-

plekse s reprezentativnim crkvama svojih kolegija u Dubrovniku, Kastvu (nedovršeno), Zagrebu (Gornji grad), Varaždinu, Slavonskoj Požegi i u Osijeku. Ti kolegiji djeluju kao izvorišta znanstvenog, kulturnog, predagoškog i umjetničkog rada, što dokazuje primjerice djelovanje najstarije gimnazije u krugu isusovačkog kolegija u Dubrovniku ili osnivanje sveučilišne nastave uz isusovački kolegij u Zagrebu organizirane na osnovi povelje cara Leopolda I. iz godine 1669. Isusovci, dalje, za potrebe vlastitih studija osnivaju bogate knjižnice u kojima skupljaju djela raznolika sadržaja, počevši od teoloških rasprava do prvih izdanja francuskih enciklopedista. Bogati okupljeni fond iz hrvatskih isusovačkih knjižnica pohranjen u knjižnici »Juraj Habdelić« u Zagrebu dokazuju izuzetnu vrijednost isusovačkog interesa za znanstvenu i kulturnu knjigu.

Na žalost, mnogi su isusovački objekti visoke kulturne vrijednosti uništeni, kao naprimjer nekadašnja samostanska zgrada kolegija u Zagrebu na Jezuitskom trgu, koja je nemilice pregrađena, pri čemu su uništeni jedinstveni originalni renesansni i barokni elementi njezina korpusa.

Najvišu razinu stvaralačkog djelovanja ovih redova u Hrvatskoj dokazuju i najistaknutija imena članova njihovih družba koji se po domenu svojega rada mogu ubrojiti među evropske autoritete na svojem području djelatnosti.

Podsjetimo u tom smislu primjerice na jedinstvenu figuru pavlina Ivana Rangera u krugu vrhunskih baroknih likovnih kreatora. Posebno je potrebno napomenuti da na hrvatskome tlu u krugu Družbe Isusove stoljećima djeluju mnogi briljantni stvaraoci iz pojedinih područja znanosti, kulture i umjetnosti, među kojima Bartol Kašić, Stjepan Glavač, Ruđer Bošković, Juraj Habdelić ili Antun Kanižlić. U njihovim su djelima izneseni novi dometi širokih spoznaja do kojih dopiru u prostranim sferama egzaktnih prirodnoznanstvenih predodžbi kozmosa, matematičke infinitezimalne analize, geografskih izmjera, studija filozofskih doktrina, definiranja pravno–državničkih postulata, zakonitosti glazbenoga stvaralaštva, vizija političke orijentacije, humanističkih poruka književnim djelom ili obrade temeljnih filoloških pravila.

Dio, u ovom uvodnom izlaganju tek suštinski naznačene djelatnosti crkvenih redova, koji, uz njihovu temeljnu crkvenu ulogu i vjersko djelovanje, obuhvaća značajna područja znanstvenog, kulturnog i umjetničkog stvaralaštva najvišeg evropskog formata, čini na osnovi dosadašnjeg znanja neizmjerno široku temu za buduća svestrana istraživanja.

U naznačenom velikom ciklusu udjela crkvenih redova u razvoju evropske znanosti, kulture i umjetnosti zapažamo nebrojene pojave briljantnih dostignuća, vodećih uloga i blistavih ostvarenja, ali naslućujemo i mnoštvo anonimnih stvaralaca, zagonetnih ličnosti i neotkrivenih istina. Stoga smo željeli da ovom, uvodnom naznakom obratimo našu pozornost na bogatstvo misaonog i širinu stvaralačkog u navedenom krugu djelovanja crkvenih redova, a posebno da u uvodu ovoga znanstvenog skupa naznačimo ozračje znanstvene obrade najavljenih tema.

Sadržaj

Predgovor . . . . . VII.
V. Pozaić: *Pozdravna i završna riječ* . . . . . XI.
Kardinal F. Kuharić: *Pozdravni govor* . . . . . XV.
Akademik A. Mohorovičić: *Uvodno izlaganje* . . . . . XIX.

FILOZOFIJA I ZNANSTVENI RAD

F. Zenko: *Razvoj filozofije u hrvatskim isusovačkim učilištima i u djelima hrvatskih isusovačkih filozofa i filozofskih pisaca u 17. i 18. stoljeću* 3
Ž. Dadić: *Prirodoznanstvena dostignuća hrvatskih isusovsca* 18
M. Kurelac: *Isusovački povjesničari balkanskih zemalja* 26
M. Belić: *Rad isusovaca na filozofiji u Hrvata u 20. stoljeću* 41
V. Belaj: *Isusovački doprinos etnologiji u Hrvata* (natuknica za jedno poglavlje o našem narodoslovlju) 50
V. Muljević: *Mjesto i uloga Ferdinanda Konščaka u američkoj kategoriji* 57
A. Stipčević: *Arheološke i povijesne studije Andrije Blaškovića* 68
B. Franušić: *Franjo Ksaver Orlando, osnivač prvih pomorskih škola na Jadranu* 74
S. Paušek-Baždar: *Prirodoznanstveni rad Josipa Franje Domina i Ludwiga Mitterpachera* 87
S. Kutleša: *Hidromehanički radovi Franje Brune* 97
J. Lučić: *Ivan Marija Matijašević i njegov rukopisni fond u biblioteci Male braće u Dubrovniku* 109
J. Balabanić: *Prirodoslovni, profesorski i muzejski rad te lik i djelo o. Erika Brandisa DI* 123
P. Babić: *Proučavanje ranije povijesti Bosne A. Hoffera* 135

TEOLOGIJA I VJERSKOKULTURNI RAD

I. Fuček: *Juraj Mulih začetnik prosvjetnomisionarskog rada požeških isusovaca* 147
P. Belić: *Isusovci kontroverzisti u Hrvata 18. stoljeća* 158
T. Trstenjak: *Hrvatski katekizmi isusovačkih autora* 169
V. Halambek: *Asketski nauk Bene Rogačića* 180
M. Korade: *Josip Marinović, branitelj Armenaca u 18. soljeću* 186
Š. Jurić: *Inkunabule u isusovačkim knjižnicama u Hrvatskoj* 195
J. Ruizde–Medina: *Ivan Vremen* (Split 1583 – Nanchan 1620) *Hrvat među isusovačkim misionarima Japana i Kine* 200
I. Modiano: *Isusovačko graditeljsko iskustvo u misiji na otoku Chiloé u tijeku 17. i 18. stoljeća* 220
L. Doronić: *Imovina zagrebačkih isusovaca – baština srednjovjekovnih redova* *pX1551Y 229
A. Szabo: *Hrvatska javnost 19. stoljeća i njezini odnosi prema isusovcima* 236
Z. Ladić: *Studenti iz Hrvatske na sveučilištima u Grazu i Trnavi 16. i 17. stoljeća* 244
M. Korade: *Gradišćanski Hrvati i Družba Isusova od 16. do 18. stoljeća* 255
A. Sekulić: *Isusovačko prožimanje duhovnog i kulturnog života bačkih Hrvata* 267
Z. Mirdita: *Kulturnopovijesna i znanstvena djelatnost isusovaca među Albancima* 276

LINGVISTIKA I KNJŽEVNOST

J. Jernej: *Gramatike Bartola Kašića i Jakova Mikalje* 295
J. Vončina: *Mjesto Habdelićeva rječnika u povijesti hrvatskogak njiževnoga jezika* 301
N. Sironić–Bonefačić: *Prinos isusovaca Jakova Mikelje i Ardelija Della Belle razvoju hrvatsko – talijanske leksikografije* 309
Z. Kravar: *Liturgijska lirika Antuna Kanižića* 316
A. Jambrih: *Kajkavska književnojezična baština isusovaca u 17. i 18. stoljeću* 325

J. Bratulić: *Isusovačko barokno govorništvo u Dalmaciji i u Dubrovniku u 18. stoljeću* 335
P. Knezović. *Rajmond Kunić pjesnik i prevodilac* 345
V. Dugački: *Medicinsko nazivlje u »Dizionariu« Ardelija Della Belle* . 356
H. Mihanović–Salopek: *Prinos isusovaca razvojnome tijeku starije hrvatske himnodije* 360
M. Babić: *»Ritual Rimski« Bartola Kašića i razvoj hrvatske lingvistike i liturgijske terminologije* 370

ARHITEKTURA I UMJETNOST

Đ. Cvitanović: *Isusovačka arhitektura baroknog razdoblja u hrvatskim zemljama* 403
I. Kugli–Lentić: *Sakralno slikarstvo hrvatskih isusovaca* 410
D. Baričević: *Barokno kiparstvo u isusovačkim crkvama u Hrvatskoj* 415
M. Klement: *Štukature 18. stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj na primjeru isusovačkih građevina u Zagrebu i Varaždinu* 422
Z. Uzelac: *Josip Kraljić, isusovački slikar i arhitekt 18. stoljeća* 430
Ž. Škalamera: *Gdje su isusovci u Beogradu u 18. stoljeću imali svoju rezidenciju, crkvu i gimnaziju* 441
I. Lentić: *Sakralno zlatarstvo hrvatskih isusovaca* 448
J. Ivoš: *Crkveno ruho u isusovaca* 453
N. Tarbuk: *Crkveno pokućstvo u isusovačkim objektima* 457
O. Maruševski: *Bazilika Srca Isusova u Zagrebu* 461
T. Premrl: *Isusovačka arhitektura dvadesetog stoljeća* 471
S. Rakić: *Arhitektura i slikarstvo u bivšoj isusovačkoj gimnaziji u Travniku* 475

FILOZOFIJA I ZNANSTVENI RAD

Franjo Zenko, Zagreb

Razvoj filozofije u hrvatskim isusovačkim učilištima i u djelima hrvatskih isusovačkih filozofa i filozofskih pisaca u 17. i 18. stoljeću

Studij filozofije u hrvatskim isusovačkim učilištima

Prvo pitanje bi moglo glasiti: zašto, kako i kada su se otvarala visoka isusovačka učilišta na kojima je studij počeo s filozofijom? Razlozi nisu uvijek isti. U Zagrebu se pitanje visokoga filozofskog učilišta postavilo odmah čim su prvi učenici isusovačke gimnazije završili školovanje. Problem je bio gdje da ti đaci nastave studij. Godine 1612., kada su retorici napuštali šesti, najviši gimnazijski razred, u hrvatskim zemljama nije bilo nijednoga visokog učilišta na kojemu bi se bila mogla studirati filozofija. Trebalo je otići ili u neki od hrvatskih kolegija, onaj u Bologni (osnovan 1552.), u Grazu (1608.) koji se 1624. spojio s onim u Beču, u Loretu, ili u Njemačko–ugarski zavod u Rim, u kojemu je za mladiće iz uže Hrvatske bilo osigurano nekoliko mjesta, ili pak u neko drugo europsko sveučilište.

O studiju u domovini razmišljalo se i prije školske godine 1638./39., kada je u šematizmu zagrebačkoga kolegija prvi put spomenut profesor dijalektike u osobi *Nikole Turčina* (rođen negdje kraj Siska 1605., a umro 1660. u Zagrebu)[1]. Spomenute godine predavao je moralnu teologiju, ali je imao i naslov magistra filozofije. Budući da se u šematizmima za kasnije godine ne navodi profesor za logiku sve do 1653./54., kada se ponovno javlja ime o. Turčina kao profesora logike. No ni to nije značilo početak zagrebačkog studija filozofije. Kada se imaju na umu tolika onodobna nastojanja da se otvori filozofsko učilište u Zagrebu – kanonik zagrebačkog kaptola *Franjo Jančević* polaže 1643. glavnicu od 1 000 forinti da se od kamata uzdržava jedan profesor logike, grof *Toma Erdödy* ostavlja zapisom 1644. svoje negovečko imanje vrijedno 1 200 ugarskih funti za uzdržavanje profesora »dijalektike i logike« i, napokon, hrvat-

[1] Vidi o njemu u M. VANINO, *Isusovci i hrvatski narod* (I), str. 142. Budući da je izašao i drugi svezak Vaninova djela, dalje ću citirati tako da ću svezak navesti rimskim brojem (I. ili II.) te stranicu.

ski Staleži i redovi na saboru u Varaždinu 30. lipnja 1660., pod predsjedanjem bana *Nikole Zrinjskoga*, odlučuju zakonskim članom kojim se zagrebačkim isusovcima prepušta na pet godina ratna daća od kmetova zagrebačkog kolegija i konvikta sv. Josipa da sagrade zgradu u kojoj će se predavati filozofija – onda se spontano javlja sumnja u vjerodostojnost svih dokumentiranih 'odgovora' nadležnih, negdje u Rimu ili Beču, na spomenute zahtjeve. U međuvremenu su i pavlini u Lepoglavi 1656. otvorili svoje filozofsko učilište na kojem su mogli studirati i slušači svjetovna staleža.[2] Na kraju je rektor zagrebačkoga kolegija o. *Nikola Galović*, potpomognut mudrim savjetnicima, istaknutim zagrebačkim isusovcima, kao što su bili o. *Baltazar Milovec* i o. *Juraj Habdelić*, oba zaslužni hrvatski književnici, te o. *Gašpar Mrnjavčević*, uz mecenatstvo prepozita *Nikole Dijanešević*a, pritiskom na vrh isusovačke uprave, tj. provincijala *Franju Pizzonija*, generalova vikara *Pavla Olivu* i samog generala o. *Gosvina Nickela*, uspio da se 6. studenoga 1662. otvori zagrebački filozofski studij. Studij je svojim nastupnim predavanjem otvorio profesor logike o. *Stjepan Glavač*. Odtad se zagrebački studij, s početnih 50 studenata u prvoj godini, brzo razvija tako da će se s redovnim profesorom o. *Jambrehovićem*[3] u tijeku triju godina, od 1666. do 1669., izgraditi u standardni *Triennium Philosophicum*, kako to iziskuje isusovački školski ustav *Ratio studiorum*. Štoviše, iz zagrebačkog Triennium Philosophicum nastat će *Accademia Zagrabiensis*, koja će, na temelju Jambrehovićeva djela *Philosophia Peripathetica* (1669.) kao dokumenta o znanstvenom dignitetu zagrebačke filozofije, diplomom kralja Leopolda I. od 23. rujna 1669. dobiti sva prava i povlastice (Iura omnia et Privilegia) kao što ih imaju sveučilišta u cijeloj monarhiji (Universitatum per Imperii fines et Provicias nostras haereditarias erectarum).[4]

Prema standardima isusovačkoga školskog ustava Ratio studiorum, isusovačka će Neoacademia Zagrabiensis djelovati sve do ukinuća Reda 1773.[5], kada će se pod državnom upravom kralja Josipa II. transformirati u Kraljevsku akademiju znanosti (Regia scientiarum academia).[6]

Kao drugi po kronologijskome redu osnovan je isusovački studij u Dubrovniku, toj hrvatskoj Ateni, rodnome gradu najslavnijeg od hrvatskih isusovaca i najvećega hrvatskog znanstvenika i filozofa *Josipa Ruđera Boškovića* (1711.–

2 F. E. HOŠKO, *Pavlinske srednje i visoke škole*, u: *Kultura pavlina*. Zagreb, 1989, str. 301–311.

3 Vidi njegovu biografiju u VANINO, I., str. 146.

4 Vidi tekst Leopoldove diplome u: *Spomenica u povodu proslave 300 godišnjice Sveučilišta u Zagrebu*. Zagreb, 1969, str. 295–305 (u latinskom izvorniku i usporednom hrvatskom prijevodu Veljka Gortana). Dalje citiram samo kao *Spomenica* i stranu.

5 Vidi N. KLAIĆ, *Neoacademia Zagrabiensis (1669–1773)*, u: *Spomenica*, str. 21–47.

6 Vidi o njoj: J. ŠIDAK, *Regia scientiarum academia*, u: *Spomenica*, str. 49–78.

1787.).[7] Vlada Dubrovačke republike traži 1724. da se u dubrovačkom kolegiju predaje i filozofija. Provincijal *Grimaldi* zadužuje rektora dubrovačkog kolegija *Capitozzija* da ispita novčane mogućnosti i realne potrebe za to, odnosno hoće li biti dovoljan broj slušača. Premda je izvještaj bio povoljan, studij filozofije te, 1724. nije se otvarao i neće se otvoriti sve do 1749., kada je kao prvi profesor o. *Blaž Bolić* započeo s predavanjima u dvorani Marijine kongregacije obrtnika i trgovaca. Bolić je predavao jutrom i poslije podne, a slušači su bili dijecezanski klerici i neki svršeni gimnazijalci. S dubrovačkim studijem filozofije nije, međutim, bilo mnogo sreće. Bolić je ubrzo ostao bez slušača jer, kako svjedoče neki dokumenti, »dubrovačka mladež nema volje za više nauke«.[8] S teologijom je bilo nešto više sreće. Ironijom povijesti, isusovački studij filozofije najlošije je sreće bio, čini se, baš u Dubrovniku, iz kojega je potekao najveći hrvatski filozof i znanstvenik.

Kudikamo bolje razvio se studij filozofije u riječkom kolegiju pri kojemu gimnazija djeluje od 1627. Tek nakon gotovo stotinu godina studij filozofije (i teologije) otvara svojim predavanjima profesor o. *Udalrik Bonbardi* školske godine 1725./26. s 49 slušača u prvoj godini studija. U tijeku godina, sve do 1771., prema nepotpunim statističkim podacima, broj slušača filozofije kretao se između 30 i 50 po godini studija. Gradska je općina, naime, davala novac za izdržavanje samo jednog profesora filozofije koji je kroz trogodišnji studij svake godine imao samo po jedan tečaj: prve godine logiku, drugu godinu metafiziku, a treće filozofijsku fiziku, odnosno, kasnije, od 1750-ih godina, »generalnu« i »specijalnu« fiziku. Svršeni su gimnazijalci, retori, morali čekati na početak ciklusa ili studirati na drugim sveučilištima. Prema nepotpunoj dokumentaciji, održavao se i priličan broj javnih i svečanih obrana teza. Kao napose uspjela i svečana spominje se ona iz 1770., kada su cum gloria trojica branila Newtonove fizikalne teze uz prisutnost brojnih svjetovnih i duhovnih odličnika.

Nakon školskih reformi što ih je 1752. provela kraljica Marija Terezija bečki je dvor zadobio moć i nad isusovačkim školskim sustavom. To je znao zagrebački biskup *Franjo Thauszy* kad je ranih 1750-ih godina isposlovao da Dvor zatraži od isusovaca da pri kolegiju u Požegi, gdje su iz tamošnje isusovačke gimnazije izašli prvi retori godine 1727., uvedu i studij filozofije. Biskupu je trebao studij filozofije kao pripravu za studij teologije, jer je u Požegi 1754. otvorio sjemenište. Biskupova je operacija uspjela: školske godine 1760./61. ot-

7 Uz standardno djelo Ž. MARKOVIĆA, *Ruđer Bošković*, I.–II., Zagreb, 1968–69., vidi novije publikacije o Boškoviću, izašle u Hrvatskoj: *Filozofija znanosti Ruđera Boškovića* (Radovi simpozija Filozofsko-teološkog instituta, DI), Zagreb, 1987 (s usporednim izdanjem na engleskom); Ž. DADIĆ, *Bošković*, Zagreb, 1987. te blok radova pod naslovom *Ruđer Josip Bošković: Philosophy and Science*, u: *Synthesis philosophica* 8(2/1989), str. 509–680. O recepciji Boškovićeve filozofije u isusovačkoj filozofiji vidi: F. ZENKO, *Aristotelizam od Petrića do Boškovića*, Zagreb, 1983., str. 135–145.

8 VANINO, II, s. 73.

vara se pravo visoko učilište u Požegi s dva profesora, po uzoru na Zagrebačku akademiju na kojoj je, na zahtjev Dvora, uvedeno da jedan profesor predaje logiku i metafiziku, a drugi opću i specijalnu fiziku. Tako je studij filozofije u Požegi predavanjima iz logike otvorio Požežanin prof. o. *Ignacij Marek* s 19 slušača duhovnoga i svjetovnoga staleža. Uspjeh studija posvjedočila su na kraju iste školske godine dva studenta javnom obranom teze iz logike i metafizike. Sljedeće školske godine Mareku se pridružio i drugi profesor u osobi o. *Martina Sabolovića*, uz napomenu da je ovaj preuzeo predavanje iz logike i metafizike, a Marek iz opće i specijalne fizike. Na kraju te školske godine sedam je Marekovih »fizičara« javno branilo teze ex universa philosophia, čime se požeški studij filozofije i društveno afirmirao. Osim javnih godišnjih obrana održavali su se i mjesečni disputi, kako to nalaže Ratio studiorum. Znanstveno i filozofijsko sazrijevanje požeškoga filozofskog učilišta vidi se i po tome što je godinu dana prije ukinuća Isusovačkoga reda, dakle 1772., jedan slušač profesora o. *Filipa Brajkovića* branio Newtonove teze usklađene s teorijom Ruđera Boškovića. Opet jedna potvrda više da je Bošković (i) u vlastitoj domovini posredovao recepciju njutnizma kojim je najprije baš u isusovačkim učilištima zamijenjen (i) u Hrvatskoj kasnoskolastički aristotelizam, najčešće suarezijanske redakcije. O tome svjedoče i djela hrvatskih filozofa iz Isusovačkoga reda, i onih koji su djelovali u domovini, ali i onih koji su povremeno ili najvećim dijelom djelovali, pisali i objavljivali u okviru zajedničke države, naime, austrijske monarhije ili izvan nje.

Hrvatski isusovački filozofi i filozofski pisci u 17. i 18. stoljeću

Kao što se već iz samog naslova razabire, ovdje će biti riječ ne o profesorima filozofije na isusovačkim filozofskim učilištima u Hrvatskoj (Zagrebu, Požegi i u Rijeci), nego samo o autorima filosofskih knjiga, ne računajući tu i tezarije prema kojima su studenti branili teze iz gradiva što su ga profesori predavali. Ovdje će biti riječ i o onim hrvatskim isusovcima koji su svoje knjige pisali i objavljivali izvan domovine. Razlika između »filozofa« i »filozofskih pisaca« tiče se onih koji su gotovo čitav život posvetili filozofiji i znanosti, kao recimo J. R. Bošković, i onih koji su se bavili filozofijom samo dok su službovali kao profesori filozofije i u tijeku te službe napisali pokoji traktat ili udžbenik. A takvih je slučajeva bilo najviše. Razlog tome leži ne u njima samima, jer neki od njih bi se možda bili htjeli baviti filozofijom čitava života, nego u naravi i duhu Isusovačkog reda kojemu su pripadali. Premda stoji da je to red učenih

ljudi, ipak duhovno poslanje Isusovačkog reda nije učenjaštvo, nego apostolat u službi Kristova kraljevstva.

Sve je u službi toga vrhovnoga cilja i sve se službe mjere doprinosom ostvarenju toga vrhovnoga cilja. Važnost funkcije neke djelatnosti s obzirom na ostvarenje vrhovnoga cilja određuju prostor i vrijeme i o tome se brinu poglavari, a ne pojedinac.

Iako je začetnik reda Ignacije Loyolski shvatio renesansni i postrenesansni duh vremena koji je razbuktalom osvjetovljenom radoznalošću inaugurirao znastvenjački duh novoga vijeka pa je za svoje članove kao obvezu naredio najvišu moguću izobrazbu u duhu vremena da bi mogli formativno djelovati na taj duh vremena, Isusovački red nije apsolutizirao znanost tako da bi postao učenjački red. Ovo napominjem stoga da se lakše razumije zašto poneki autor, čak tržišno uspješan sa svojim knjigama, odjednom nestaje s pozornice filozofskoga života. Nestaje zato što potrebe reda iziskuju da se ne bavi više filozofijom ili znanošću, nego, recimo, misionarskim propovjedništvom ili nečim trećim. Karakteristično je stoga tumačenje činjenice da je npr. Zagrebačka akademija (do 1773.) »dala malo spisa filozofske ruke«, što ga daje glavni historiograf Isusovačkoga reda u Hrvatskoj, Miroslav Vanino, kad kaže da tome nije »uzrok slaba znanstvena sprema profesora ili nedostatak spekulativnih umova«, nego »poglavito naše skučene i teške prilike u kojima se nije lako mogla razviti znanstvena književna djelatnost«, što je samo relativno točno, »a možda ponešto i to što su se profesori mnogo mijenjali«, što je možda ipak glavni razlog. Premda se slažem s Vaninovom završnom tvrdnjom »da je manjak književne djelatosti na polju filozofije znak nekog mrtvila, svejedno koji mu je razlog«, ipak mislim da je sugerirani zaključak da je među hrvatskim isusovačkim profesorima filozofije vladalo mrtvilo, i to zbog »manjka njihove književne djelatnosti«, prestrog i nepravedan[9], promotri li se njihova književna produkcija pojedinačno i u cijelosti. Neka to bude potvrđeno kratkim pregledom autora i njihovih djela.

Markantun Dominis, rođen u Rabu 1560., a umro u Rimu 1624., potomak je stare rapske porodice. Nakon školovanja u Rabu i u isusovačkom kolegiju u Loretu i viših studija u Padovi, ulazi u Isusovački red. Bio je, još za novicijata, učitelj u humanističkoj školi u Veroni, zatim lektor matematike u Padovi, profesor retorike, logike i filozofije u Bresci. Napušta Isusovački red 1597., postaje senjskim biskupom te splitskim nadbiskupom. Zbog svojih nekonformističkih pogleda i ponašanja slovi, i s katoličke i s anglikanske strane, kojoj se neko vrijeme priklanjao, kao sporna ličnost. Razlog zbog kojeg ga ubrajam u filozofe i filozofske pisce među hrvatskim isusovcima jesu njegovi prirodoznanstveni

9 VANINO, I. s. 196–197.

radovi što ih je još kao isusovac zasnovao i napisao dok je bio profesor u Padovi, a objavio ih je tek kasnije. To su radovi *De radiis visus et lucis in vitris perspectivis et iride* (1611.) i *Euripus seu de fluxu et refluxu maris sententia* (1624.). Osim za povijest fizike, posebno optike, te astronomije, ova su dva Dominisova rada zanimljiva i za filozofiju, posebno za filozofiju znanosti, utoliko što svjedoče o epistemologijskoj i metodologijskoj problematskoj situaciji na prijelazu iz 16. u 17. stoljeće, u kojemu se oblikuju načela, metoda i duh novovrsne prirodne znanosti.[10] Dominisova prirodnoznanstvena istraživanja pokazuju kako se unutar renesansnoga i kasnoskolastičkoga aristotelizma uviđa da Aristotelova metafizika i opća načela njegove kvalitativne fizike ne nameću nužno ona i onakva tumačenja konkretnih prirodnih pojava koja i kakva pruža Aristotel. Nakon pojave Newtonove novovrsne prirodoznanstvene i s njom srodne nove prirodnofilozofijske sinteze, to će uviđanje omogućiti (i) hrvatskim isusovačkim filozofima i filozofskim piscima u 18. stoljeću, koji će ostati vjerni principima peripatetičke filozofije, da razlikuju »opću fiziku« (*physica generalis*) i »posebnu fiziku« (*physica particularis*). U prvoj će sustavno izlagati općekozmologijske principe, ekstrapolirane iz Aristotelove metafizike i fizike, a u drugoj donositi ona tumačenja pojedinih prirodnih fenomena što ih pruža novovjekovna galilejevska eksperimentalna znanost, a ne Aristotel.

Franjo Jambrehović, rođen u Vinici 26. ožujka 1631., umro u Varaždinu 10. srpnja 1703., ulazi u Isusovački red u Požunu, a u novicijat u Beču 1652. Nakon studija filozofije i teologije radi kao gimnazijski profesor po Ugarskoj, zatim u Varaždinu i u Zagrebu, gdje na otvorenom studiju filozofije tri godine predaje filozofiju i šest godina moralnu teologiju. Tri godine bio je rektor zagrebačkog kolegija. Kao profesor filozofije predaje po propisima Ratio studiorum kojima se određuje trogodišnji filozofijski studij s ovim redoslijedom kolegija: logika, fizika, metafizika. Pritom svoja predavanja odmah oblikuje i literarno, a ona su, zauzimanjem i potporom mecene Nikole Dijanešević, tiskana u Beču 1669. pod naslovom *Philosophia peripathetica*. Djelo ima tri zasebna dijela pod naslovima: *Logica* (160 stranica), *Physica* (341 stranicu) i *Metaphysica* (12 stranica). Razlog zašto je Metaphysica ostala samo u nacrtu bit će da je onaj što ga navodi Vanino: kada je Logiku i Fiziku davao u tisak, *Metafiziku* je tek pisao, spremajući se za predavanje iz metafizike što ih je započeo u jesen 1668. S tiskanjem se djela požurivalo kako bi ga svršeni filozof Ivan Desput, koji je napisao posvetu meceni Dijaneševiću, mogao podijeliti na kraju školske

[10] Vidi o tome: F. ZENKO, *Prirodoznanstvena istraživanja Marka Antuna Dominisa u svjetlu gnoseologijsko—metodologijskog problema u postrenesansnoj »novoj« filozofiji prirode*, u: *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 3–4/1976., str. 15–28. (ili u autorovoj knjizi *Aristotelizam od Petrića do Boškovića*, str. 79–96.

godine prilikom svečane obrane teza ex universa philosophia, što je Jambrehovićevo djelo predstavlja.

Po tematskome sadržaju djelo je strukturirano u Disputationes. Tako je *Logika* raščlanjena u pet disputacija (de natura et obiecto logicae, de disputationibus, de universalibus, de praedicamentis, in libros perihermenias priorum et posteriorum), a *Fizika* u deset (de natura physicae et principiis corporis naturalis, de natura et arte, de causis, de continuo, de infinito, de loco vacuo, de tempore, de mundo et coelis, de motu, de elementis et mixtis, de anima). Jambrehovićevo djelo nedvojbeno očituje karakter isusovačkoga trogodišnjeg studija filozofije aristotelovske orijentacije postrenesansne kasne skolastike, tematski sadržaj koje je na isusovačkim učilištima bio propisan školskim ustavom Reda Ratio studiorum. Štoviše, Jambrehovićevo je djelo nalik na standardne kompendije katoličke školske filozofije u 17. stoljeću, koji su, kako veli Paul–Richard Blum, tako međusobno slični da »na prvi pogled pobuđuju dojam: 'Ako si pročitao jedan, pročitao si sve'.«[11] Budući da »prvi pogled« ne osigurava i točan uvid u bit i narav stvari, valja biti na oprezu i s isusovačkim skolastičkofilozofskim kompendijima, to više što se ideja o jednom tematski i doktrinarno unificiranom službeno propisanom udžbeniku u Isusovačkom redu nikada nije probila. Takva ideja je bila u optjecaju sve tamo od godine 1561., kada je isusovac Jakob Ledesma anketirao profesore Rimskoga kolegija o pitanju koje bi teme trebao da sadržava filozofski tečaj preko 5. generalne kongregacije 1593./94., na kojoj je izrečena sumnja u provedivost takvoga projekta, pa do 7. generalne kongregacije 1615./16., kada je bila ideja napuštena kao sada neprimjerena vremenu (nec videri nunc idoneum huic rei tempus esse).

U toj relativnoj slobodi piše svoj kompendij i Franjo Jambrehović. Sadržajno filozofijski, ta se sloboda očituje, među ostalim, i u ove dvije bitne točke. Prvo. Jambrehović zastupa apsolutnu filozofijskoznanstvenu autonomnost fizike prema metafizici. Priznaje nadređenost metafizike samo u pogledu naravi i dostojanstva predmeta metafizike koji je ne opća ontologija u smislu Aristotelove znanosti o biću kao biću, nego filozofijska znanost o Bogu i čistim duhovnim supstancijama, odnosno inteligencijama (anđelima). U znanstvenometodologijskom pogledu, međutim, metafizika nije i ne može biti nadređena fizici kao filozofijskoj znanosti o prirodnome biću jer su principi fizike nedokazivi i po sebi poznati (nam Principia Physicae sunt indemonstrabilia, et per se nota). Drugo. Jambrehović napušta metodu egzegeze Aristotelovih tekstova kakvu nalazimo u renesansnih aristotelika, na primjer u hrvatskih renesansnih filozofa, kao što su Juraj Dubrovčanin, Antun Medo i Matija Frkić. Jambrehović ne polazi od Aristotelovih tekstova, nego od problema same stvari. Ne struk-

[11] P. R. BLUM, *Der Standardkurs der katholischen Schulphilosophie im 17. Jahrhundert*, u: *Aristotelismus und Renaissance* (In memoriam Charls B. Schmitt), »Wolfenbütteler Forschungen« Band 40 (Wiesbaden 1988), s. 129.

turira tematiku egzegezom Aristotelovih tekstova, nego citati iz Aristotela funkcioniraju, uz citate drugih autora, u tematskim cjelinama koje se strukturiraju imanentnom logikom problematskih aspekata koji se međusobno uvjetuju u svojoj genezi i komplementarno razumiju u problemskoj istopredmetnosti. Tom se tematskom i problematskom logičkom formalizacijom relativizira pitanje Aristotelova autoriteta kao i svakog autoriteta u stvarima filozofije te se time otvara mogućnost prihvaćanja i drukčijih, modernih, novovjekovnih filozofskih ideja. To je bio način na koji se cjelokupni doktrinarni korpus kasnoskolastičkoga aristotelizma u hrvatskih isusovačkih autora postupno transformirao i iznutra. Primjerice u fizici.[12] Točnije rečeno, to je bio način na koji je aristotelizam zamijenjen njutnizmom u hrvatskim isusovačkim visokim učilištima, i to posredovanjem J. R. Boškovića, kao jednog od prvih istaknutih i gorljivih »kontinentalnih njutnovaca«, kako ga, među ostalim karakterizira i *Encyclopaedia britanica.*

Kazimir Bedeković, rođen 2. ožujka 1727. u Sigetecu (kod Koprivnice), pohađao je gimnaziju u Varaždinu, studirao filozofiju u Beču, a teologiju u Trnavi. Predavao je filozofiju, teologiju i povijest u Zagrebu, Trnavi i u Győru. Nakon ukinuća Isusovačkog reda kanonik je u Zagrebu te rektor Hrvatskog kolegija u Beču, povijest kojega mu je, pisana latinski *(Historia Collegii Croatici Viennensis)*, ostala u rukopisu. Umro je u Beču 4. svibnja 1782. Predajući filozofiju na Zagrebačkoj akademiji, napisao je filozofsku raspravu u obliku dijaloga pod naslovom *Exercitatio philosophica in primam Newtoni regulam, quae sic habet: Causae rerum naturales non plures sunt admittendae, quam quae verae sunt, eorumque phaenomenis explicandis sufficiunt* (1758.). Prema Vaninovu opisu toga djela[13], Bedeković je razumio Newtonovo prvo pravilo tako da u prirodnim znanostima vrijedi samo ono što se može sasvim sigurno dokazati. Hipoteze nemaju, dakle, nikakvu znanstvenu vrijednost. To brani njutnovac, a antinjutnovac brani vrijednost znanstvene hipoteze u slučajevima u kojima se ne može postići istina. Bedeković se na kraju zauzima za neku vrstu srednjeg rješenja kada raspravu zaključuje time da se u fizici smije i može tvrditi i ono što se ne može izravno dokazati pokusima, pri čemu se valja držati ovih pravila: ono što se tvrdi mora biti moguće, ne smije biti u protivnosti sa samim sobom i s ostalom prirodom; postojanje takve stvari treba uglaviti čvrstim dokazima, ono što se tvrdi mora biti u skladu s opažanjima, pokusima i pojavama; sve što se hoće protumačiti na taj način, treba razložiti jasno, lako shvatljivo i sve to mora biti vjerojatno.

[12] Iscrpnije o tome F. ZENKO, *Aristotelizam*, i to poglavlje *Sudbina aristotelizma u prirodnoj filozofiji na Neoacademia Zagrabiensis 1669—1773.*, str. 97–133.

[13] VANINO I., str. 192–195.

To je Bedekovićevo djelo, zajedno sa svojim tezama, podijelio uzvanicima svršeni filozof Adam Mikulić iz Zagreba prilikom svečane obrane teze ex universa 23. kolovoza 1758. Ima li se na umu Bedekovićeva interpretacija Newtonove prve regule, nije teško shvatiti zašto je Bedekovića privukla rasprava Thomasa Bakera (1656.–1740.) *Reflection upon learning* što ju je Bedeković (s talijanskog prijevoda) preveo na latinski pod naslovom *Tractatus de incertitudine scientiarum* i izdao u Zagrebu 1759.

Josip Zanchi, rođen u Rijeci 23. kolovoza 1710., nakon završene gimnazije u Gorici i Beču, ulazi, u isusovce 1725. u Rijeci.[14] Nakon novicijata u Beču, studira filozofiju u Grazu (1729.–1731.), predaje gramatiku u Gorici (1732.–1733.), specijalizira matematiku 1734. u Beču, retoriku predaje u Gorici 1735., a studij teologije (1736.–1739.) završava u Beču. Nakon završena studija teologije i treće probacije prvih petnaest godina djeluje kao profesor. U Grazu predaje retoriku i matematiku (1741.–1742.), triput zaredom čita trogodišnji tečaj filozofije u Gorici (gdje, uz to, predaje i moralnu teologiju) i na Bečkom sveučilištu (do 1755.) gdje predaje i etiku te skolastičku i polemičku (kontroverznu) teologiju. Nakon toga obavlja različite dužnosti u Isusovačkom redu, a nakon ukinuća Reda dobiva kanonikat u Gorici, gdje i umire 1786.

Znanstvena i filozofska djela piše i objavljuje isključivo u tijeku svoje profesorske službe. Prvo mu je objavljeno djelo *Epistola a physico quodam gallice scripta nunc latino sermone reddita, qua praecipue Newtonianae philosophiae a Volterano vulgate capita in examen vocantur* (1747.). Kao što se već iz samoga naslova razabire, to je prijevod, i to rasprave francuskog isusovca Noela Regnaulta o Voltaireovu prikazu Newtonove filozofije, pri čemu Regnault komentira i ispravlja Voltaireove interpretacije Newtonovih fizikalnih teorija. Na kraju djela, nakon popisa promoviranih studenata, što ima posebnu dokumentarnu vrijednost, Zanchi navodi probleme za javni ispit iz optike: kritička komparativna analiza nekih Descartesovih i Newtonovih optičkih rješenja. U djelu *Dissertatio de mutuo commercio inter mentem humanam et corpus* (1748.) izlaže bît i narav odnosa duše i tijela kritički prikazujući Descartesova, Mallebranscheova, Leibnizova te Wolfova učenja o odnosu duše i tijela. Rasprava omogućava dobar uvid u odnos isusovačke filozofije i modernih filozofema.

Glavno je Zanchijevo djelo *Physica* (1748.) što se iste godine pojavljuje i u drugom izdanju pod naslovom *Scientia rerum naturalium sive Physica* (1748.) u dva sveska s podnaslovima: *I. Partem generalem complectens* i *II Partem specialem complectens.* Po sadržaju i metodi izlaganja Zanchijevo se djelo ra-

[14] Zahvaljujem o. Miji KORADEU što mi je dao na uvid svoj rad *Filozofska i prirodoznanstvena djela profesora filozofije u 18. stoljeću* (otisnut u prijelomu za časopis »Vrela i prinosi« br. 18, str. 1–45) u kojemu je iscrpno opisao život i djela Josipa Zanchija, dosad zanemarivanog i stoga slabo istraženog.

zlikuje od onog Jambrehovićevog iz 1669. po tome što Zanchi sustavno izlaže dostignuća novovjekovne znanosti prema najreprezentativnijim znanstvenicima kao što su Kepler, Galilej, Descartes, Newton, Robert Boyl, s'Gravesande, Huygens, Gassendi, Christian Wolf i drugi, prema uzoru na udžbenik Petera van Musschenbroecka (1692.–1761.). Zanchijeva je ambicija da, počevši od starogrčkih do najnovijih postavljanja i rješavanja pojedinih filozofijskih i znanstvenih problema, svojim studentima kao i svima zainteresiranima pruži enciklopedijsku panoramu razvoja filozofije i znanosti. Tu je ambiciju ostvario u trećem, nadopunjenom izdanju svojeg glavnog djela pod naslovom: *Philosophia mentis et sensuum* (1750.). Čitavo djelo sada sadrži tri knjige jer su u prvoj dodane još logika i metafizika, što se iz podnaslova *1. Logicam et metaphysicam complectens* odmah razabire, dok su druga i treća knjiga posvećene općoj i posebnoj fizici, kako je to bilo i u spomenutom drugom izdanju Zanchijeva glavnog djela. Dajući iscrpniji opis i tog izdanja, koje će se u tom obliku ponoviti još dvaput kod istog izdavača, 1753. i 1754., Mijo Korade upozorava da je Zanchi naslov svojemu djelu posudio od isusovačkog profesora na Rimskom kolegiju i kasnije kardinala Giovannija B. Tolomeija (1653.–1725.) koji je izdao svoje djelo *Philosophia mentis et sensuum* u Rimu 1696., uz napomenu da je i fiziku naslovio kao *Scientia rerum naturalium.* Dovoljan i ozbiljan je to razlog da se iscrpno istraži veza i »Tolomeijev utjecaj na našeg autora« (M. Korade)«[15], što dosad nije urađeno, pa se stoga ne može dati utemeljena ocjena Zanchijeva djela u sebi kao ni eventualni njegov utjecaj na pisanje kasnijih isusovačkih udžbenika, a time i na razvoj isusovačke filozofije u 18. st. Sve što se za sada, s Koradeom, može reći jest da se Zanchi dosad nigdje ne spominje u prikazima isusovačkih filozofskih pisaca 18. stoljeća, a da se, s druge strane, lako može usporednom analizom ustanoviti da se *nakon* Zanchijeva djela pojavljuje čitav niz djela isusovačkih autora koji slijede isti raspored građe i istu metodu izlaganja što ih nalazimò u Zanchija. Karakter takve građe i takve metode upućuju na to da se fizika posve osamostalila unutar isusovačke filozofije u onome smislu kako je to već začeto i u djelu Franje Jambrehovića iz 1669., posebno u drugome dijelu pod naslovom *Physica.*

Ruđer Josip Bošković, filozof, matematičar, fizičar, arhitekt, astronom, diplomat, arheolog i pjesnik, »možda posljednji polihistor« u povijesti znanosti, kako ga karakterizira Željko Marković, do danas najbolji poznavalac njegova života i djela[16], rodio se u Dubrovniku 18. svibnja 1711. Tu je dobio osnovnu humanističku izobrazbu u isusovačkoj gimnaziji, nakon kojeg ulazi u novicijat u Rimu gdje u Rimskome kolegiju nastavlja studij filozofije i teologije. Kao studentu teologije poglavari mu dodjeljuju katedru logike i matematike u Rimskom kolegiju. Od tada počinje njegov znanstveni i filozofski rad po kojem se ubrzo pročuo među znanstvenim i filozofskim krugovima u Europi, s kojim se i osobno upoznaje prilikom brojnih putovanja u gotovo sva najglasovitija europska znanstvena središta. Posebno treba spomenuti krug enciklopedista u Parizu, gdje je, na osnovi svojih istraživanja u optici, postao direktorom optičkih istraživanja u francuskoj kraljevsko-državnoj mornarici. To je posljednje (i najbolje plaćeno) mjesto u njegovu životu, na kojem, uz duži plaćeni dopust u Milanu, užurbano priprema za tisak i svoja sabrana djela. Veliki napor pri tom poslu pogoršava njegovo već otprije narušeno zdravlje. Pripremivši za tisak, tek dio sabranih djela i to samo *Opera pertinentia ad opticam et astronomiam maxime ex parte nova et omnia hucusque inedita in V tomos* (1785.), najveći znanstvenik i filozof što je potekao iz hrvatskog naroda, umire, shrvan bolešću, u Milanu 13. veljače 1787. godine.

Oubičajilo se Boškovićeva djela dijeliti na ona »prirodoznantvena«, uključujući tu i matematičke i geometrijske radove, i na ona »prirodnofilozofijska«, pri čemu se u prvome redu misli na njegovo glavno djelo *Philosophiae naturalis theoria*, izašlo u Beču 1785., odnosno *Theoria philosophiae naturalis*, kako je Bošković sâm preinačio naslov u venecijanskom izdanju iz 1763., što je do danas ostalo mjerodavno pri citiranju i ponovnom izdavanju toga djela. Ovdje je riječ samo o ovoj drugoj skupini Boškovićevih djela, kojih je sadržaj prirodnofilozofijski, odnosno fundamentalnofilozofijski, što ću kasnije ukratko i obrazložiti. Osim spomenutoga glavnog djela, ovdje treba spomenuti ona djela na osnovi kojih Bošković piše svoje životno djelo kao sveobuhvatnu sintezu svojih prirodnofilozofijskih odnosno fundamentalnofilozofijskih istraživanja. Ta su prethodna istraživanja sadržana u djelima što ih sâm Bošković navodi kao predradnje svojemu glavnom djelu. To su *De viribus vivis* (1745.), *De lumine* (1748.), *De lege dontinuitatis* (1754.), *De lege virium in natura existentium* (1755.), *De divisibilitate et principiis corporum* (1757.) te dopune pjesničkofilozofskom djelu *Benedikta Staya* (1717.–1801.) *Philosophiae recentioris... versibus traditae libri X*, objavljene u prvome svesku tog Stayeva djela 1755. (II. sv. objavljen 1760., a III. 1792.). Te dopune filozofskom spjevu u kojem Stay, također Dubrovčanin i Boškovićev prijatelj, u stihovima iznosi Newtonovu prirodnu filozofiju, Bošković uvrštava pod naslovom *Supplementa* i u svoje glavno djelo *Theoria.*[17]

Otkako je godine 1735. počeo samoinicijativno proučavati Newtonova djela *Opticks* i *Principia mathematica philosophiae naturalis*, Bošković je napuštao

[15] M. KORADE, *cit. dj., s. 13.*

[16] Osim već spomenutoga Markovićevog djela (vidi bilj. br. 7), upozoravam i na njegov članak o Boškoviću u uglednom *Dictionary of scientific biography* (Vol. 1–8), New York, 1981, vol. 1., str. 326–332. Cit. mjesto na str. 326., gdje Marković započinje svoj članak ovako: »Bošković was perhaps the last polymath to figure in an important way in the history of science, and his career was in cosequence something of an anachronism and presents something of an enigma.«

[17] Usp.: R. BOŠKOVIĆ, *Teorija prirodne filozofije* (Zagreb, 1974. s usporednim latinskim izvornikom reprintiranim prema venecijanskom izdanju iz 1763.), str. 3.

aristotelizam, kako se on po *Ratio studiorum* studirao u isusovačkim učilištima, i sve više postajao gorljivi njutnovac. Nakon relativno kratke 'negativno-kritičke' faze, u tijeku koje je, budući da je bio još skeptično rezerviran prema kopernikanskoj astronomiji i galilejevskom tipu znanstvenosti, istraživao metodologijske, epistemologijske i metafizičke pretpostavke nove astronomije i novovrsne znanstvenosti uopće, Bošković je, usvojivši je u cijelosti, Newtonovu sintezu učinio premisom vlastita i autonomna umovanja. Zauzimajući pozitivno kritički stav prema Leibnizu, s jedne, i Newtonu, s druge strane, Bošković neke njihove uvide odbacuje, a druge radikalizira u duhu svoga dinamističkog stava u postupnom izgradivanju, što sve nalazi svoj zaokruženi sustavni izraz u djelu *Theoria philosophiae naturalis*, kojim je dao definitivni oblik i sadržaj svojem *apsolutnom dinamizmu*. Taj uvid u silnosnu bit i narav svega što jest stekao je Bošković radikalnim metafizičkim promišljanjem u prvome redu Newtonove još uvijek samo semidinamističke »prirodne filozofije« kao teorijske sinteze svega iskustva dotadašnje galilejevske, tj. novovrsne (»novovjekovne«) tehno(geno)organogene prirodne znanosti koja upravo po tome nije više »teorijska« (Aristotel), nego svojevrsna, hibridna, demiurgička znanost.[18]

Kao i svaka druga, tako i recepcija Boškovićeve filozofije očituje svoj povijesnodinamički karakter. Tako se od druge polovice 19. stoljeća sve više Boškovićeva temeljna misao reducirano shvaćala samo kao »prirodna filozofija«, a ova, opet reducirano, tumačila samo kao jedna podvrsta »atomizma« u znaku kojeg je napredovala i fizika kao temeljna prirodoznanstvena disciplina.[19] Tako se »najveće značenje« Boškovićeva djela u cijelosti, pa onda i njegova filozofijskoga dijela, vidjelo (i vidi pretežno još i danas!) u tome da je »predhodnik« moderne, »atomske« fizike. Time je nastupilo sljepilo za njegovu izvorniju, ne (samo) »prirodnofilozofijsku« nego fundamentalnofilozofijsku misao: *apsolutni dinamizam*. Ta izvorna i temeljna ideja karakterizira Boškovićevo mjesto u povijesti novovjekovne, »moderne« filozofije. Napustivši aristotelizam isusovačkih škola u ime njutnizma, s jedne, ali udaljivši se sa svojim apsolutnim dinamizmom i od Newtona, s druge strane, Bošković je postao osebujna i osamljena figura ne samo unutar svojega, Isusovačkog reda nego uopće u znanosti i filozofiji u tadašnjoj Europi: on ne pripada ni jednoj tradiciji u 18. st., kako to pregnantno karakterizira njegov položaj Željko Marković. Svojim životnim djelom *Theoria philosophiae naturalis* Bošković razara sam temelj europske metafizičke tradicije, to jest naivnu grčku ontologiju, i otvara drukčiji fundamentalnofilozofijski horizont svojim apsolutnim dinamizmom kojim se začinje promišljanje silnosne biti i naravi svega što jest (prirode, života, duše, Boga, prostora i vremena).[20] Ernst Cassirer točno je uočio to i takvo Boškovićevo značenje u filozofiji kada je njegovo životno djelo karakterizirao kao »glavno djelo epohe« (das Hauptwerk der Epoche).[21]

[18] F. ZENKO, *Boškovićev apsolutni dinamizam i tehno(geno)organogena znanost.* »Prilozi« 25–26/1987. str. 3–29. (Uskoro na engleskom u »Synthesis philosophica«).

[19] Usp. npr. F. MARKOVIĆ, *Filozofijski rad Rugjera Boškovića*, u: *Rad JAZU* 88/1887 (čitava knjiga posvećena Boškoviću u povodu 100. godišnjice njegove smrti).

Zaključak

Sačuvani i do sada proučeni dokumenti svjedoče o tome da se isusovački filozofski studij u Hrvatskoj institucionalno pridržavao norme Ratio studiorum prema kojem je studij filozofije imao trajati tri godine, odakle mu i naziv Triennium Philosophicum. Redoslijed kolegija također je poštovan, tako da se u prvoj godini slušala logika, u drugoj fizika, a u trećoj metafizika. Ta institucionalna norma, sa svim ostalim popratnim pravilima o broju profesora te godišnjim, polugodišnjim i mjesečnim javnim i svečanim obranama i disputama, dostignuta je do standarda što su ga nametnule najpoznatija isusovačka učilišta u Europi, jedino na najstarijem i za razvoj visokog školstva na hrvatskoj nacionalnoj razini relevantnom isusovačkom učilištu u nas: Zagrebačkoj akademiji.

To, naravno, vrijedi do 1752., kada se državnim reformama zadire u dotad apsolutno autonoman sustav isusovačkih učilišta, dosljedno, i studija filozofije. Nakon te prijelomne godine studij se u pravilu skračuje za jednu godinu tako da se i redoslijed kolegija mijenja, a dotad jedinstveni kolegij (filozofijske) fizike dijeli se na opću i posebnu fiziku. Tako jedan profesor prve godine predaje logiku i metafiziku, a drugi profesor druge godine opću i posebnu fiziku. Stoga su kasnije osnivana učilišta, kao na primjer ono u Požegi, od samog osnutka primjenjivala taj drugi reformirani model.

Prema motivaciji onih koji su se zauzimali za osnivanje isusovačkih filozofskih studija, može se reći da su ona bila izraz težnje za svestranim napredovanjem hrvatskoga plemstva koje se oporavlja od velikog pobjedonosnog rata nad Turcima (1593.–1606.), težnje mladoga hrvatskog građanstva za društvenom afirmacijom te potrebe biskupija za filozofsko–teološkom izobrazbom svećeničkog podmlatka, kao i potrebe modernizirane, prosvjetiteljski reformirane države za kvalitetnijim činovništvom. Najveći pritisak baš na isusovački red da

[20] Usp. F. ZENKO, *A fundamentally philosophical horizont Boskovic's »Theory«?* u: *The Philosophy of Science of Ruđer Bošković* (Proceeding of the Symposium of the Institute of Philosophy and Theology, S. J.), Zagreb, 1987, str. 179–198.

[21] E. CASSIRER, *Das Erkenntnisproblem in der Philosophie und Wissenschaft der neuren Zeit.* (Reprint 3. izd. iz 1922, Hildesheim – New York 1971, Bd. 2, str. 506).

udovolji tim probuđenim težnjama i potrebama u gradskim središtima u hrvatskim zemljama jest zato što se isusovački školski sustav pročuo i u našim stranama po svojoj sustavnoj izgrađenosti po uzoru na više pariški, strogi, nego talijanski, 'liberalni', sveučilišni model. Tako su isusovačka učilišta i u nas u Hrvatskoj najjače posredovala u izgradnji svojevrsnog u sebi jedinstvenoga kulturnog životnoga svijeta s gradskim jezgrama, što je kulturologijski opisan kao hrvatski barok.[22]

Kao jedan od nutarnjih formativnih činitelja hrvatskoga baroknog društva viših slojeva funkcionirao je i isusovački filozofski studij, posebno sa svojim socijalno atraktivnim događanjima javnih i svečanih godišnjih i završnih obrana teza ex universa philosophia. Zbog karaktera i oblika agonalne intelektualnoviteške igre u nadmetanju oko malih ili velikih razlika u filozofijskom shvaćanju onih stvari koje je Bog ljudima ostavio kao nesigurne, te priredbe filozofa sa socijalnom rezonancijom imale su i tu funkciju da kompenziraju opću stegu u javnom životu još uvijek feudalnoga hrvatskog društva s duhovnom i intelektualnom disciplinom protureformacijskog ozračja. Za stvaranje takva ozračja (i) u Hrvatskoj nitko nije bio pozvaniji od Isusovačkog reda.

Isusovački filozofijski studij nije u sebi zatvoreni sustav bez socijalne integracijske funkcije, a još manje je, kao, u ondašnje vrijeme, relativno najkonzistentniji doktrinarni korpus, imun na burna idejna strujanja kakva su se začela u 17. st. s Baconom, Galilejem, Descartesom i Hobbesom i nastavila u 18. stoljeću u kojem se radikalno i definitivno mijenja svijet s recepcijom njutnizma, što je u isusovačkim visokim učilištima u Hrvatskoj prosredovana Boškovićem i recepcijom njegova djela.[23] Može se reći čak i općenitije: preko isusovačkog studija filozofije, posebno u najdugovječnijem i najizgrađenijem visokom učilištu što ga predstavlja Neoacademia Zagrabiensis od godine 1669. do 1773. u čitavoj hrvatskoj trojednici, prodirale su, uz ostale modernofilozofijske ideje, i ideje najvećega hrvatskog filozofa J. R. Boškovića i na tlo njegove domovine tako da je njegovim posredovanjem hrvatska filozofija u svojoj dubini, premda ne i u širini, primila u sebe klicu novovjekovno filozofijskoga duha time što je postala otvorenom za novovrsnu, galilejevsku znanost i za njezinu sveobuhvatnu sintezu: njutnizam.

Sve je to naravno, bilo skriveno oku i mnogih sâmih isusovačkih profesora. Nije se stoga čuditi što je to bilo skriveno najvećma onima koje je zahvatio i u nas rastući val prosvjetiteljstva, manje one kantovske, a više one terezijansko–josefinističke, apsolutističko–centralističke provenijencije s jakim sekularizacijskim, manje anticrkvenim, ali zato žestoko antijezuitskim nabojem. Taj se naboj osjeća i u govoru *Nikole Škrlca Lomničkog* što ga, kao kraljevski vrhovni ravnatelj znanosti i školstva (superior regius studiorum et scholarum director), drži pred profesorskim vijećem ne više isusovačke nego reformirane Kraljevske akademije znanosti (Regia scientiarum academia) 1776. I njegovu je oku skriven proces razgradnje doktrinarnoga korpusa isusovačkoga skolastičkog aristotelizma, a taj su proces iznutra dovršili neki od isusovačkih profesora, oslonjeni na Boškovića. Ne uočavajući to, Škrlec nema ni jedne pohvalne riječi na račun stare isusovačke akademije: ona je, prema njemu bila samo »barbarstvo skolastičkog cjepidlačenja« (scholasticarum subtilitatum barbaria).[24]

[22] Sveobuhvatnu duhovnopovijesnu sintezu toga opisa još nemamo, nego samo sa stajališta povijesti umjetnosti u ediciji *Barok u Hrvatskoj* (Andela Horvat, Radmila Matejčić, Kruno Prijatelj), Zagreb, 1982.

[23] F. ZENKO, *Recepcija Boškovićevih ideja na Neoacademia Zagrabiensis u 18. stoljeću*, »Prilozi«, 11–12/1980, str. 155–163.

[24] Vidi taj njegov govor u *Spomenici*, str. 308–316, u latinskom izvorniku i u hrvatskom prijevodu Veljka Gortana). Cit. mjesto, str. 308.

KNJIŽNICA I ČITAONICA Bogdan Ogrizović ZAGREB

Žarko Dadić, Zagreb

Prirodoznanstvena dostignuća hrvatskih isusovaca

Hrvatski su isusovci imali golemu ulogu u hrvatskoj kulturi, a tako i u znanosti. U Hrvatskoj su utemeljili škole koje su imale bitnu ulogu u promicanju znanstvenih ideja, a pojedini hrvatski isusovci sudjelovali su u različitim znanstvenim središtima u stranim zemljama i svojim rješenjima u pojedinim područjima znanosti pridonijeli njezinom razvitku.

Jedan od najstarijih hrvatskih isusovaca koji je imao znatnu ulogu u fizici bio je *Marko Antun Dominis* (1560.–1624.).[1] Rođen je u Rabu, a u Isusovačkom je redu bio dvadesetak godina, naime, sve dok godine 1597. nije postao senjski biskup. Kao isusovac predavao je matematiku u Padovi, logiku i filozofiju u Bresciji, a godine 1596. matematiku u Rimskom kolegiju, pa iz toga razdoblja potječu njegovi najznatniji radovi iz fizike, ali su, dopunjeni, objavljeni mnogo godina kasnije. Tada je pisao svoje najpoznatije optičko djelo *De radiis visus et lucis in vitris perspectivis et iride*, a objavljeno je tek godine 1611. u Veneciji nakon otkrića dalekozora. Zbog toga je Dominis u to djelo naknadno uvrstio i svoju teorijsku interpretaciju dalekozora. Neposredno prije smrti objavio je još jedno fizikalno djelo o plimi i oseci mora, i to u Rimu godine 1624. pod nazivom *Euripus seu de fluxu et refluxu maris sententia*. U prvom je od tih djela, osim toga što je prvi dao teorijsko objašnjenje dalekozora, upotrijebio pojam vidnoga kuta kao temelj tumačenju optičkih pojava. U istom je djelu iznio i teoriju duge koju je osobito cijenio Isaac Newton, pa je u svojem djelu *Opticks*, objavljenom godine 1704., dao Dominisu prednost pred Descartesom u tom pitanju. Dominisovo je djelo zbog Newtonova mišljenja bilo vrlo cijenjeno u kasnijoj optičkoj literaturi. U drugom djelu, o plimi i oseci mora, Dominis je tumačio drugu dnevnu plimu slično kao Zadranin Federik Grisogon, a protivio se stavu Crešanina Franje Petrića (Patriciusa) o obliku Zemlje zauzimajući se za sferni oblik Zemlje. U svojim filozofskim nazorima zastupao je peripatetičku folozofiju, pa tako i u fizici. Zbog toga su njegovi fizikalni radovi utemeljeni na Aristotelovoj prirodnoj filozofiji. Ali, usprkos tome, on je eksperiment smatrao bitnim za izvođenje fizikalnih zaključaka pa je po tome pripadao onim znanstvenicima koji su stvarali novu fiziku.

[1] O Marku Antunu Dominisu postoji velika literatura. Neka se usporedi: *Zbornik radova o Marku Antunu Dominisu i znanstvenoj prošlosti otoka Raba*, Zagreb 1976.

Nešto mlađi bio je hrvatski isusovac *Ivan Ureman* (1583.–1620.) rođen u Splitu. Školovao se u Rimu gdje je očitovao sklonosti za matematiku i astronomiju. Na žalost, on nije u tom području ostvario ono što je mogao po svojim sposobnostima jer se posvetio drugim dužnostima u Redu, osobito u misionarskome radu, a i rano je umro. Dok je bio u Rimu, promatrao je godine 1609. pomrčinu Mjeseca, pa je vrlo iscrpan opis toga motrenja poslao astronomu Antoniju Maginiju. Na Dalekom istoku, osobito u Kini, određivao je zemljopisne koordinate i magnetske deklinacije.[2] Sačuvan je i rukopis njegovih predavanja iz matematike po prvoj knjizi Euklidovih Elemenata.[3]

Potkraj 16. st. rođen je, također u Splitu, *Lovro Grisogon* (1596.–1650.).[4] Taj hrvatski isusovac bavio se uglavnom teološkim pitanjima pa je i napisao teološko djelo *Mundus Marianus* od kojega je prvi svezak izašao u Beču 1646., drugi u Padovi 1651. i treći u Grazu 1712. Premda je to teološko djelo, u njemu Grisogon raspravlja i o prirodoznanstvenim pitanjima, i to u drugom svesku o astronomiji, a u trećem o životinjama. Razlog za to bio je u činjenici da je on htio istaknuti da Bogorodica Djevica izražava vlastitosti pojavnoga svijeta. Grisogon je peripatetik, pa tako i u prirodnim znanostima zastupa peripatetičku prirodnu filozofiju.

Rafael Prodanelli (1616.–1694.), rođen u Dubrovniku, imao je u Rimu stanovitu ulogu u prirodoznanstvenim krugovima. Surađivao je s talijanskim fizičarom Evangelistom Torricellijem. Prodanelli se osobno nije mnogo bavio tim problemima, ali je imao ulogu u izmjeni znanstvenih mišljenja između Torricellija i Stjepana Gradića, a donio je u Dubrovnik i novi tip dalekozora.[5]

U tijeku 17. st. otvarane su u Hrvatskoj mnoge isusovačke škole, i to u Zagrebu (1607), Rijeci (1627.), Varaždinu (1636.) i u Dubrovniku (1658.). Isu-

[2] Ž. DADIĆ, *Astronomski rad Ivana Uremana*, »Dijalektika«, god. VIII, br. 1, Beograd 1973, str. 95–100.

[3] Ž. DADIĆ, *Matematički tekst Spličanina Ivana Uremana*, Rasprave i građa za povijest znanosti, knj. 4., Zagreb 1983., str. 1–6.

[4] J. PREDRAGOVIĆ, *Lovro Grizogon i njegov »Mundus Marianus«*, »Vrela i prinosi«, sv. 8, Sarajevo 1983, str. 51–73; A. KATALINIĆ, *Veliki hrvatski mariolog Lovro Grizogon*, »Kačić«, sv. IV, 1971, str. 15–23.

[5] M. D. GRMEK, *Getaldić, Prodanelli et le télescope catoptrique à Dubrovnik*, Radovi međunarodnog simpozija Geometrija i algebra početkom XVII stoljeća, Povodom 400-godišnjice rođenja Marina Getaldića, Zagreb, 1969, str. 175–184; U. BALDINI, *Una lettera inedita del Toricelli ed altre dei gesuiti R. Prodanelli, J. C. Della Faille, A. Tacquet, P. Bourdin a F. M. Grimaldi*, Annali dell' Instituto e museo di storia della scienza di Firenze, 5(1980), 1., str. 15–37; Z. FAJ, *Mišljenja Stjepana Gradića o nekim pitanjima matematike*, Anali Zavoda za povijesne znanosti u Dubrovniku, sv. XXIV–XXV, Dubrovnik 1987, str. 33–62. (O Prodanelliju na str. 34–39.)

sovci su u Zagrebu 1662. otvorili filozofski tečaj koji je godine 1669. dobio sva prava sveučilišta. Godine 1663. predavanja iz logike počeo je Varaždinac *Stjepan Glavač* (1627.–1680.) koji je godine 1673. objavio glasoviti atlas Hrvatske. Godine 1664. on je predavao fiziku. Prvi profesor koji je sastavio i objavio svoja predavanja bio je *Franjo Jambrehović* (1631.–1703.). On je godine 1667. predavao logiku, a 1668. fiziku. Svoja predavanja tiskao je već godine 1669. u Beču pod nazivom *Philosophia peripatetica*.[6]

Prema već uobičajenoj praksi u redovničkim, pa tako i u isusovačkim školama, u filozofskim tečajevima fizika se u 17. st. predavala u sklopu peripatetičke filozofije. U 17. st. nije u tim predavanjima bilo nikakvih odraza suvremenih znanstvenih strujanja. U astronomiji je zastupan geocentrizam, ali obično je prednost davana sustavu Tycha Brahea. Ni matematika nije imala ono mjesto u nastavi koje je tada imala na nekim stranim sveučilištima, jer je ona u filozofskom tečaju predavana uglavnom kao spekulativna znanost.[7]

Već na prijelazu iz 17. u 18. st. pojavljuju se među isusovcima težnje za osuvremenjivanjem nastave i želja za uvođenje eksperimentalnog pristupa i novijih fizikalnih rezultata. Ta je struja bila sve jača pa u rimskome kolegiju dosta isusovaca zastupa novije fizikalne poglede. Prema kraju prve polovice 18. st. neki otvoreno zahtijevaju uvođenje njutnizma, a među njima osobito se ističe hrvatski isusovac, fizičar i matematičar *Ruđer Bošković*. Među isusovcima se pojavljuje i težnja da se ukine zabrana naučavanja o gibanju Zemlje. Ruđer Bošković smatra da ta zabrana više šteti nego koristi Crkvi, pa se argumentirano zauzima za ukidanje te zabrane. Posebno nastojanjima isusovaca dolazi godine 1757. do ukidanja te zabrane, a odluku o tome donosi kongregacija kardinala.[8]

Težnje prema uvođenju novih fizikalnih teorija pojavljuju se i u isusovačkim kolegijima i akademijama u zemljama koje su tada bile u okviru Austrijske monarhije. One su osobito izražene u isusovačkim kolegijima u Beču i u Grazu, a onda u Trnavi i u Košicama. Neki hrvatski isusovci u tim središtima također djeluju u tom smislu. Među njima treba osobito istaknuti Mihaela Lipšića i Josipa Zanchija.

Mihael Lipšić (1703.–1765.)[9] rođen je u hrvatskom selu Bezanye zapadno od Bratislave. Godine 1740. objavio je u Košicama djelo pod nazivom *Statica*, a

[6] O nastavi fizike na Zagrebačkoj akademiji vidi: F. ZENKO, *Transformacija fizike kao filozofijske discipline na Neoacademia zagrabiensis 1669—1773*, Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine, god. III, br. 5–6, Zagreb 1977, str. 215–248.

[7] Ž. DADIĆ, *Povijest egzaktnih znanosti u Hrvata*, sv. I, Zagreb, 1982, str. 193–197.

[8] Ž. DADIĆ, *Utjecaj Kopernikovog djela na razvoj znanstvene misli u Hrvatskoj*, »Dijalektika«, god. VIII, br. 2, Beograd, 1973, str. 63–78.

[9] M. KORADE, *Filozofska i prirodoznanstvena djela profesora filozofije u 18. stoljeću*, »Vrela i prinosi«, sv. 18, Zagreb, 1990, str. 1–46. O Lipšiću na str. 21–25.); J. ZEMPLÉN, *A magyarországi fizika története a XVIII. században*, Budapest, 1964, str. 151–154.

vjerojatno je nastala kao rezultat njegovih predavanja iz matematike u isusovačkom kolegiju u Košicama. Lipšićeva je mehanika pisana na osnovi Newtonove fizike i jasan je prijelaz prema novom pristupu tim problemima. Djelo je ujedno jedno od prvih i najvažnijih u tom dijelu Europe u kojemu se uvodi njutnizam.

U skladu je s tim nastojanjima i djelovanje riječkog isusovca *Josipa Zanchija* (1710.–1786.).[10] On je godine 1741. predavao u Grazu, zatim u Gorici, a od godine 1746. na Bečkom sveučilištu predaje filozofiju i etiku. U Beču su tada mnogi isusovački profesori nastojali osuvremeniti nastavu fizike pa su u svoja predavanja unosili mnoga nova shvaćanje iz fizike. Zanchi godine 1748. objavljuje svoj udžbenik *Physica* u kojemu navodi mnoge novije autore, a među njima i Keplera, Galileja, Descartesa, Newtona i Boylea. Zanchi usporedno donosi sustave svijeta, i to Ptolemejev i Kopernikov sustav, te sustav Tycha Brahea, ali se ne opredjeljuje izričito za Kopernikov sustav. To je razumljivo jer je tada još bila na snazi zabrana naučavanja o gibanju Zemlje. Tako je i Bošković tih godina pisao radove koji su bili formalno u skladu s geocentričnim sustavom, ali je tražio način kako da njutnizam pomiri s mirovanjem Zemlje.[11]

Tada, očito pod utjecajem zbivanja na kolegijima u Beču i u Grazu, moralo je doći do promjena i na Zagrebačkoj isusovačkoj akademiji. Sačuvao se podatak da se godine 1746. na Zagrebačkoj akademiji zbio događaj koji je zapravo značio borbu oko Aristotelove filozofije u cijelosti. Promjene su uvodili i isusovački profesori koji su prije toga studirali u Grazu. Među njima mora se osobito istaknuti *Ivan Jutrović* koji je studirao u Grazu godina 1735.–1736. kod profesora Stainningera, a predavao je na Zagrebačkoj akademiji fiziku godine 1750. Drugi je *Petar Skenderlić*, koji je studirao u Grazu godina 1742.–1744. kod profesora Karla Dolenca, a predavao u Zagrebu na isusovačkoj akademiji godine 1756. Njihove studentske skripte upućuju na postupnu promjenu u shvaćanjima u fizici.[12]

Da je na zagrebačkoj akademiji doista došlo do znatnih promjena u nastavi fizike, pokazuje se time što je godine 1746. na njoj u jednoj disputaciji bilo govora o Gassendijevu atomizmu i o Descartesovim mehanističkim pretpostavkama. Još od godine 1715. u Beču se u isusovačkoj akademiji počela uvoditi eksperimentalna nastava, a u Zagrebu takvu nastavu bilježimo godine 1753.–54. Godine 1757., kad je ukinuta zabrana naučavanja o gibanju Zemlje, došlo je do potpuna zaokreta u nastavi na Zagrebačkoj akademiji. To se dobro može vidjeti iz teza koje je godine 1758., dakle samo godinu dana nakon toga, branio *Adam Mikulić*, a u kojima se tvrdi da Kopernikov sustav treba preferirati. U Mikulićevim tezama ostalo je od peripatetičke fizike vrlo malo, pa je u njima

[10] M. KORADE, *isto*, str. 5–15.

[11] Ž. DADIĆ, *Bošković i pitanje gibanja Zemlje, Filozofija znanosti Ruđera Boškovića*, Radovi simpozija Filozofsko-teološkog instituta, D. I., Zagreb 1987, str. 129–135.

[12] Ž. DADIĆ, *Povijest egzaktnih znanosti u Hrvata*, sv. I, Zagreb, 1982, str. 237–240.

peripatetičko samo ono što je neposredno vezano za teologiju. Sve su ostale teze na temeljima Descartesove i Newtonove prirodne filozofije. Ipak pravi metodološki pristup Adama Mikulića i njegova profesora Kazimira Bedekovića vidi se iz djelca koje je pod nazivom *Exercitatio philosophica in primam Newtoni regulam, quae sic habet: Causae rerum naturales non plures sunt, eorumque phaenomenis explicandis sufficiunt* Mikulić podijelio uzvanicima na javnoj obrani. Tu se u dijalogu između njutnovca i antinjutnovca zastupa Newtonov stav.[13]

Izuzetnu važnost za znanstveno djelovanje hrvatskih isusovaca u 18. stoljeću ima isusovački Collegium Romanum u Rimu. Među hrvatskim isusovcima koji su najprije studirali, a onda i djelovali na tom Kolegiju treba posebno spomenuti dva Dubrovčanina, i to Ruđera Boškovića i Ivana Luku Zuzorića.

Ivan Luka Zuzorić (1716.–1746.) zanimao se za astronomske probleme, ali samo s povijesnog gledišta. Kad je otkopana antička vila na Tusculu i u njezinim ostacima pronađen sunčani sat, Zuzorić je napisao raspravu pod nazivom *Sopra un' antico oriuolo a Sole* koja je izašla u Veneciji 1746. U toj je raspravi dokazivao da je taj sunčani sat Berosova tipa. U tom pogledu, kao i na otkopavanju te antičke vile surađivao je s Ruđerom Boškovićem koji se i sam zanimao za taj sunčani sat.[14]

Ruđer Bošković (1711.–1787.)[15] djelovao je najprije u Rimu, a onda u drugim znanstvenim središtima, posebno u Milanu i u Parizu. Svojim je radom pridonio rješavanju problema u mnogim znanstvenim područjima, i to u tolikoj mjeri da je nemoguće prikazati sve njegove zasluge. Te su zasluge u vezi s matematikom, fizikom, astronomijom, geodezijom, statikom i mnogim drugim znanstvenim područjima. Najveći prinos dao je svojim shvaćanjem strukture tvari i svojom teorijom prirodne filozofije koju je objavio u svojem najvažnijem djelu *Philosophiae naturalis theoria* koje je prvi put objavljeno u Beču godine 1758. Tu je dao svoj zakon sila na osnovi kojeg je objašnjavao sve prirodne pojave. Ta je teorija mnogo utjecala na shvaćanja o strukturi tvari u tijeku 19. st., a bila je i temelj uvođenju novih pogleda početkom 20. st. Njegovi pogledi o prostoru, izloženi u raznim djelima, pokazuju da je on odstupio od pojma apsolutnoga prostora za koji se zauzimao Newton i da se približio pojmu relativnoga prostora. U teorijskoj je astronomiji dao više važnih rješenja, a osobito onih koja su se osnivala na njegovoj metodi određivanja staza kometa. U praktičnoj i teorijskoj geodeziji osobito je u djelu *De litteraria expeditione*, objavljenom u Rimu god. 1755., izložio svoja gledišta o obliku Zemlje, ali i geodetske metode koje su vodile računa o mogućnostima sprava. Provjeravanje astronomskih i geodetskih sprava bio je općenito velik Boškovićev zadatak, pri čemu je pozornost obratio pogreškama, uklanjajući ih ne samo praktično, nego i teorijski. On je neprestano naglašavao da se sprave mogu upotrebljavati tek onda kada se prouče njihova svojstva, odrede njihove mane i pronađe metoda uklanjanja pogrešaka. O tim pitanjima, kao i o astronomskim i optičkim pitanjima, posebno je raspravljao u svojem velikom djelu *Opera pertinentia ad opticam et astronomiam* koje je u pet velikih svezaka izašlo u Bassanu god. 1785. U optici je istraživao leće i ispravljao pogreške koje nastaju zbog debljine leća i njihova kuglasta oblika. Prvi je u tom području došao do vrlo važnog zakona rasvjete. U području graditeljske statike Boškovićeva su istraživanja bila temeljena na strogoj teoriji, odnosno na matematičkoj interpretaciji i mehaničkim zakonima, što je u njegovo doba bio potpuno nov način. U matematici se dosljedno služio zakonom neprekinutosti, jednako tako kao što ga je primjenjivao i na istraživanja prirode. Koristeći se tim zakonom, prvi je došao i do pojma kontinuuma brojeva. Mnoge nove poglede iznio je i u svojoj teoriji čunjosječnica koju je objavio u svojem djelu *Elementorum universae matheseos* koje je izašlo u tri sveska godine 1754. u Rimu. Bošković je svoju teoriju čunjosječnica doduše izgradio na sintetičkoj metodi, ali tako da je ona otvarala sasvim nove vidike koji su dobili svoju važnost u 19. st.

U drugoj polovici 18. st. u jakim znanstvenim središtima u Beču, Trnavi i Budimu, odnosno u Pešti, sudjelovalo je mnogo hrvatskih isusovaca. U svim tim središtima zastupan je njutnizam, a u njegovu prihvaćanju posebno su bili zaslužni austrijski isusovac Karl Scherffer, mađarski isusovac Pal Mako i slovački isusovac Ivan Horvat koji je, čini se bio hrvatskog podrijetla. Boškovićeve ideje o strukturi tvari izrazito su utjecale na te znanstvenike, ali i na druge isusovce u tim središtima. Posebnu ulogu u širenju Boškovićevih ideja svih znanstvenih područja imao je Karl Scherffer.[16]

Scherfferova djela imala su velik utjecaj na znanstvena shvaćanja u Trnavi, pogotovu zato što je godine 1763. donesena odluka da se na Trnavskom sveučilištu fizika mora predavati po Scherfferovom udžbeniku. Pod utjecajem toga udžbenika bio je, sigurno, i isusovac *Antun Radić* (1726.–1773.) kojega mađarski i slovački povjesničari znanosti[17] smatraju Hrvatom. Radić je roden u Ve-

[13] Ž. DADIĆ, *isto*, str. 240–241.

[14] Ž. DADIĆ, *Ivan Luka Zuzurić i problemi povijesti astronomije*, »Dubrovnik«, god. Vi, br. 1–2, Dubrovnik, 1963, str. 55–57.

[15] O Boškoviću vidi: Ž. MARKOVIĆ, *Ruđer Bošković*, sv. I, Zagreb, 1968, sv. II, Zagreb, 1969; Ž. DADIĆ, *Ruđer Bošković*, Zagreb, 1987; I. SUPEK, *Ruđer Bošković, Vizionar u prijelomima filozofije, znanosti i društva*, Zagreb, 1989; Potpunu bibliografiju radova o Boškoviću vidi u: S. KUTLEŠA, *Građa za bibliografiju Josipa Ruđera Boškovića*, »Scientia Yugoslavica«, 14 (1988), 3/4, str. 171–189.

[16] Ž. DADIĆ, *Uloga Karla Scherffera u prihvaćanju i širenju Boškovićevih znanstvenih rezultata*, Anali Zavoda za povijesne znanosti u Dubrovniku, sv. XXVII, Dubrovnik 1989, str. 113–121.

[17] J. ZEMPLÉN, *A. Magyarországi fizika története a XVIII. században*, Budapest, 1964, str. 241; J. TIBENSKY, *Dejiny vedy a techniky na Slovensku*, Martin, 1979, str. 133.

likom Varadinu (danas Oradea Mare) u Transilvaniji i vrlo je vjerojatno hrvatskoga podrijetla, ali za njegov hrvatski nacionalni osjećaj nema dokaza. Potaknut Scherfferovim i Makovim zauzimanjem za Boškovićevu teoriju, i sam ju je proučavao pa je i napisao posebno djelo o toj teoriji pod nazivom *Introductio in philosophiam naturalem theoriae P. Rogerii Boscovich* koje je izašlo u Budimu bez oznake godine.

Sveučilište u Trnavi je godine 1777. prebačeno u Budim, a onda godine 1784. u Peštu. Na tom sveučilištu, kao i na zvjezdarnici u Budimu, djelovalo je više hrvatskih isusovaca, a na objema ustanovama na mnogim su važnim položajima bili Hrvati.

Na Sveučilištu u Budimu predavao je matematiku hrvatski isusovac *Josip Mitterpacher*, a njegov brat, također isusovac, *Ludwig Mitterpacher* prirodne znanosti. Istodobno je fiziku predavao *Ivan Horvat* koji je iz Trnave prešao na Budimsko sveučilište. Potkraj 18. st. na istom sveučilištu fiziku je predavao hrvatski isusovac *Josip Franjo Domin*, a matematiku hrvatski isusovac *Franjo Bruna*. Na budimskoj zvjezdarnici ravnatelj je bio *Franjo Taucher*, isusovac koji se izjašnjavao Hrvatom, premda je rođen u Transilvaniji. Prije prelaska na Sveučilište na istoj je zvjezdarnici kao astronom i meteorolog radio i Franjo Bruna.

Franjo Bruna (1745.–1819.)[18] obavljao je na zvjezdarnici u Budimu mnoga astronomska motrenja, i to posebno konjunkcije i opozicije planeta sa Suncem, pomrčine Jupiterovih satelita i okultacije zvijezda i planeta s Mjesecom. Svoja astronomska motrenja objavljivao je u astronomskom časopisu »Ephemerides astronomicae«, koji je izlazio u Beču. Na zvjezdarnici je obavljao i meteorološka mjerenja i objavljivao ih u časopisu *Ephemerides Societatis Meteorologicae Palatinae* koji je izlazio u Manheimu. Bavio se i mehanikom pa je iz tog područja napisao četiri rada, ali svi su ostali u rukopisu.

Josip Franjo Domin (1754.–1819.)[19] bavio se različitim problemima fizike i kemije. U fizici je zastupao njutnizam i Boškovićevu teoriju, što se dobro vidi iz tezarija koje je zadavao svojim studentima. Istraživao je pitanje utjecaja zvuka zvona na munju pa je tvrdio da zvuk zvona ne otklanja munje, kako se mislilo, jer je to u protivnosti s teorijom zvuka. Velik dio njegovih istraživanja tiče se problema elektriciteta pa je o tome objavio i opširno djelo pod nazivom *Ars electricitatem aegris tuto adhibendi, cum propriis, tum aliorum virorum celeberrimorum experimentis innixa* koje je izašlo u Pešti godine 1795. U tom se djelu posebno osvrće i na primjenu elektriciteta u medicini. O primjeni elektriciteta u medicini bio je već objavio neke tekstove i zbog njih došao u sukob s profesorom fizike na Zagrebačkoj akademiji, tada bivšim isusovcem Antonom Kukecom. Kukecovi nasljednici na katedri fizike u Zagrebu podržali su Dominov stav u tom pogledu. Domin je dao i vrlo važne rezultate u kemiji koji su bili u skladu s tadašnjim razvitkom znanosti i objavio ih u djelu pod nazivom *Dissertatio physica de aeris factitii genesi, natura et utilitatibus* koje je objavljeno u Győru god. 1784.

U isto to doba djelovao je i hrvatski isusovac *Franjo Staindl* (1746.–1818.) rođen u Križevcima. U početku je djelovao u Hrvatskoj, a potkraj sedamdesetih godina 18. st. postaje profesor matematike u Velikom Varadinu. Objavio je tri matematička udžbenika koji su se mnogo upotrebljavali u raznim krajevima Austrijske monarhije, pa tako i u Hrvatskoj.[20]

Bilo je i drugih hrvatskih isusovaca koji su zaslužni za prirodne znanosti, a nisu spomenuti u ovom kratkom prikazu. No uz one koji su sada poznati, sigurno je da ima još mnogo onih kojima rad nije dosad izašao na vidjelo. Upravo zato bit će potrebno provesti još mnoga nova istraživanja kojima će biti i potpunjena naša znanja o prinosu hrvatskih isusovaca prirodnim znanostima.

KNJIŽNICA I ČITAONICA Bogdan Ogrizović ZAGREB OPĆINA

[18] Ž. DADIĆ, *Franjo Bruna kao astronom i meteorolog*, »Vrela i prinosi«, sv. 18, Zagreb, 1990, str.???

[19] S. PAUŠEK-BAŽDAR, *Prilog životopisu Josipa Franje Domina (1754—1819) na temelju istraživanja prepiske i arhivskih izvora*, Zbornik Zavoda za povijesne znanosti IC JAZU, sv. 15, Zagreb, 1988, str. 91–113.

[20] M. KORADE, *isto*, str. 18–21.

Miroslav Kurelac, Zagreb

Isusovački povjesničari balkanskih zemalja

Povijesna djela isusovaca u Hrvata

Vrijeme života i djelatnosti sv. Ignacija Lojole (1491.–1556.), njegovih drugova i neposrednih nastavljača, valja nazvati »vijekom velikih duša i umova«.[1] Dovoljno je samo spomenuti, uza sv. Ignacija, sv. Tereziju Avilsku (1515.–1582.) koja je kao asket i mistik proglašena »crkvenim naučiteljem« (doctor ecclesiae) u ovome stoljeću (1970. god.). Zajedno sa sv. Franjom Ksaverskim (1506.–1552.) i sv. Filipom Nerijem (1515.–1595.), sv. Ignacije i sv. Terezija, već su na pragu 17. st., njih četvero, stavljeni za uzor naraštajima koji dolaze, i to istodobnom kanonizacijom godine 1622.[2]

Do polovice 17. st. djelovali su u to doba: sv. Karlo Boromejski (1538–1584.), sv. Ivan od Križa (1542.–1591.), sv. Petar Kanizije (1521.–1597.), sv. Franjo Saleški (1567.–1622.), sv. Robert Bellarmin (1576.–1651.). Zatim velike ličnosti, znanstvenici, filozofi, kao što su Cesare Baronio (1538.–1607.), Jean de Bolland (1596.–1665.), Jean Mabillon (1632.–1707.), i poznati učenjaci poput Kopernika, F. Petrića, M. Vlačića, G. Galileija, G. W. Leibniza, B. Pascala i drugih.

Među spomenutima bilo je istaknutih ličnosti, osnivača novih redova i kongregacija – kapucina, barnabita, oratorijanaca, reformiranih karmelićana i karmelićanki – osnivača znanstvenih disciplina, filozofskih i književnih pravaca.[3]

U tome ozračju žive, iz tih se prilika, duhovnih i intelektualnih, rađaju isusovci povjesničari. Velik je njihov broj i značajno njihovo stvaralačko djelo,

[1] DANIEL-ROPS, *L'Eglise de la Rennaissance et de la Réforme*. Une Ére de renouveau: La Réforme catholique, I. Le Réveil de l'ame catholique Saint Ignace de Loyola, Paris, 1955, str. 7–83.

[2] *Ibidem*, str. 523.

[3] Usp. Franjo PETRIĆ, *Della Historia diece dialoghi...*, Venecija, 1560; isti, *De legendae scribendaeque historiae ratione, dialogi decem...*, Basel, 1570; Ivan LUČIĆ-LUCIUS, *O kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske – De regno Dalmatiae et Croatiae*, Prilog: Čitaocu Dalmatincu, ljubitelju istine – Uvod u djelo – Lectori Dalmatae veritatem amanti – Operis introductio, Zagreb, 1986, str. 358–363. (Priredio Miroslav Kurelac – prijevod Bruna Kuntić-Makvić).

koje znatno doprinosi razvoju povijesne znanosti. U razdoblju 16. do 17. st. treba istaknuti doprinos koji su dali: Nicolo Orlandini (1553.–1606.), Francesco Sacchini (1570.–1625.), Pietro Sforza Pallavicino (1607.–1667.), Daniello Bartoli (1608.–1685.), Claudio Acquaviva (general DI 1581.–1615.)

Njihova historiografska metoda, svrha i način pisanja povijesti, oslanjaju se na principe koje je dao sv. Ignacije Lojola i njegov duh. Ti principi podudaraju se s načelima moderne kritičke historiografije koja za svoj temeljni ideal ima – istinu. Povijest, naime, prije svega treba da bude »spoznaja istinitog« (cognitione del vero), u ovom slučaju spoznaja istinitog događaja u prošlosti. Povijesna izlaganja, prema principima znanstvene historiografije – to je već isticao naš Franjo Petrić u svojem traktatu o povijesnoj metodi – moraju biti istinita, a to znači da se moraju osnivati na vjerodostojnim povijesnim izvorima, kojima valja pristupati kritički. Pri tome na prvo mjesto dolaze izvori blizi ili suvremeni događajima koji se opisuju (to ističe i na to upozorava sv. Ignacije), a to su različiti suvremeni izvještaji, tzv. relacije, isprave, diplome, natpisi, službene zabilježbe, ljetopisi. Autoritet su autentični dokumenti, a ne pisci, pa makar uživali ugled. Izbjegavati valja kićenost i retoriku, umjesto ljeporječivosti treba dati trijezan sud. Osim toga, potrebno je iznositi »golu istinu«, bez dodataka, bez uljepšavanja, pa makar ta istina bila i neugodna. Treba otvoreno i istinito govoriti o slavnim i neslavnim događajima, zgodnim i nepriličnim, uglednim i neuglednim događajima, ne treba prešućivati činjenice da bi se time zaštitio lažni ugled. U povijesna djela valja uključiti i geografske opise, karte, etnološke podatke, kulturno-povijesne događaje, pa čak i podatke o mentalitetu. Sve se pak mora temeljiti na arhivskoj građi koju valja što potpunije i opsežnije kritički objaviti.[3]

Već u prvim stoljećima od osnivanja Reda Družbe Isusove objavljena su mnoga djela bilo iz crkvene bilo iz laičke, svjetovne, povijesti. Zaslugom Claudija Acquavive osnovana je god. 1612. u Münchenu »Accademia ecclesiastica«, zapravo »Viši institut za povijesna istraživanja«. U Parizu je već od početka 17. st. djelovao »College de Clermont«, objavljujući disertacije, monografije, biografije, zbirke patrističkih tekstova, koncilskih akata što su ih napisali isusovci medievisti, bizantinisti, grecisti crkveni povjesničari.[4]

Visok domet i osobit ugled postiglo je velebno djelo »Acta Sanctorum«, što su ga osnovali isusovci Heribert Rosweid (1569.–1629.) i Jean Bolland (1596.–1665.). Prvi svezak »Acta Sanctorum«, s opširnim metodološkim uvodom izašao je god. 1643. Znanstvena metoda koju je primijenila ova grupa isusovačkih znanstvenika »bolandista«, ubrzo je postala vrlo poznata i glasovita. Tekstovi života svetaca podvrgnuti su kritičkoj analizi radi utvrđivanja njihove vjerodostojnosti, a uz tekst je objavljen komentar u kojemu se daje povijesno tumače-

[4] Carmelo CAPIZZI, *Una monumentale »Storia« dei Santi*, »Jesus«, Anno XII, ottobre 1990, str. 73–75.

nje zbivanja koja se opisuju u životu pojedinoga sveca. Pritom se otklanjaju nepouzdani podaci i fantastika kroz stoljeća umetnutih legendi u tekst životopisa. Trijezan i istinoljubiv pristup karakterističan je za metodu bolandista, pa se može govoriti o nastanku prave škole pomoćnih povijesnih disciplina bez kojih nema znanstvene kritičke historiografije. To su paleografija, diplomatika, sfragistika, genealogija, kronologija i ostale pomoćne povijesne znanosti. Utvrđivanje autentičnih, vjerodostojnih i falsificiranih, lažnih dokumenata, diploma, isprava i drugih povijesnih izvora postao je tako temelj znanstvene prosudbe.[5]

Vrlo rano – u okviru tada aktualnih vjerskih i crkvenih gibanja – isusovački su povjesničari pokazali poseban interes za slavenske, a time i balkanske zemlje, za taj negdašnji veliki Ilirik, čija je prošlost obavijena legendama ležala u mnogome u tami, neistražena i nepoznata za Zapad.[6] Ilirik koji je većim svojim dijelom bio pod turskom vlašću i njegov hrvatski dio koji je kao »reliquiae reliquiarum olim inclyti Regni Croatiae« nosio naslov »antemurale christianitatis«. Iz tih interesa i potreba nastalo je monumentalno povijesno djelo koje su zasnovali i ostvarili isusovci pod naslovom »Illyricum sacrum«. Djelo je zasnovao *Filip Riceputi* (1667.–1742.), a zamislio ga je prvotno kao crkvenu i svjetovnu (građansku) povijest Južnih Slavena i čitavoga Balkanskog poluotoka. Suradnici i nastavljači bili su mu subraća isusovci *Daniele Farlati* (1690.–1773.) i *Jacopo Coleti* (1734.–1827.), koji su djelo priveli kraju.[7]

[5] *Ibid.*, str. 74; O *Acta Sanctorum* i Bolandistima vidi: René AIGRAIN, *L'hagiographie, ses sources, ses méthodes, son histoire*, Paris, 1953, str. 329–338.

[6] Karakteristično je djelovanje isusovca Aleksandra Komulovića (1548.–1608.). Lit.: P. PIERLING–F. RAČKI, *L. Komulovića izvještaj i listovi o poslanstvu njegovu u Truskoj, Erdelj, Moldavsku i Poljsku*. Starine JAZU, knj. 14, Zagreb, 1882, str. 83–124; P. PIERLING, *Novi izvori o L. Komuloviću*, Starine JAZU, knj. 16, Zagreb, 1884, str. 209–251; E. *Fermendžin, Prilozi k poznavanju diplomatskog poslanstva Aleksandra Komulovića među Slavene od godine 1593. do 1597*, Starine JAZU, knj. 36, Zagreb, 1918, str. 7–30; M. *Vanino, Aleksandar Komulović*, Napretkov kalendar, 1936; A. TRSTENJAK, *Alessandro Komulović S. I. 1548.—1608., profilo biografico*, Archivum Historicum S. I., vol. LVIII, Rim, 1989, str. 43–86.

[7] Građu za »Illyricum Sacrum« počeo je sustavno prikupljati osnivatelj djela Filip Riceputi uz pomoć suradnika iz Hrvatske među kojima istaknuto mjesto ima Pacifik Bizza (1696.–1756.) kasniji biskup Raba i Splita; Ardelio della Bella (1654.–1737.); Stjepan Cupilli (1659.–1719.), zagrebački kanonik Toma Kovačević (1664.–1724.) i mnogi drugi. O samoj građi napisano je više znanstvenih radova: V. BRUNELLI, *Le fonti dell'Illyrico Sacro*, »Cronaca Dalmatica«, Zadar, 1888, I, no. 8 i 10; Moriz FABER, *Zur Entstehung des Illyricum Sacrum Farlatis*, »Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegovina,« 3, Beč, 1895, str. 388–395; isti, *Naučno ispitivanje u Dalmaciji*, »Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, 5, Sarajevo 1893, str. 639–647; F. ŠIŠIĆ, *Priručnik izvora hrvatske historije*, Zagreb, 1914, str. 78–79; M. VANINO, *Illyricum Sacrum i Filip Riceputi*, »Croatia Sacra«, I/2, Zagreb, 1931, str. 259–292; isti, *Philip Riceputi S. I. Begründer des »Illyricum Sacrum«*, izd. »Archivum historicum Soc. Iesu«, Rim, 1932, I, str. 204–237; isti, *»Illyricum Sacrum« i začetnik mu F. Riceputi. Izvori.* »Vrela i prinosi. Zbornik za povijest isusovačkog reda u hrvatskim krajevima«, br. 1, Sarajevo 1932, str. 10–79; E. PATRIARCA, *Il padre Daniele Farlati e »l'Illyricum Sacrum«*, Udine 1935; isti, *La Dalmazia in un carteggio di uomini dotti con gli artefici dell »Illyricum Sacrum«*, Udine 1935; M. ŠAMŠALOVIĆ, *Građa za »Illyricum Sacrum« sačuvana u Padovi*, Zbornik Historijskog instituta JAZU, vol. 3, Zagreb, 1961, str. 419–431; M. PANTIĆ, M. ŠAMŠALOVIĆ, *Građa za Illyricum Sacrum sačuvana u Padovi* (recenzija), Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, knj. 28, sv. 3–4, Beograd, 1962, str. 268–270; H. MOROVIĆ, *Bilješke uz katalog Riceputijeve »Ilirske biblioteke«*, Vjesnik bibliotekara Hrvatske, IX, Zagreb, 1963, str. 1–2, 27–45; isti, *Riceputijeva »Ilirska biblioteka«*, u: *Sa stranica starih knjiga*, Split, 1968, str. 125–140; J. LUČIĆ, *Daniele Farlati (1690.—1773.)*. Historijski zbornik, XXV–XXVI, Zagreb, 1972, str. 229–241; J. KOLANOVIĆ, *Građa za »Illyricum Sacrum«*, Croatica christiana periodica, br. 5, Zagreb, 1980, str. 141–154.

Filip Riceputi, potaknut značajnim povijesnim događajima, (opsada Beča 1683., veliki turski rat 1683.–1689.), još od mladenačkih dana, nadahnut velikim promjenama, oslobođenjem krajeva koji su više od jednog stoljeća bili pod turskom vlasti, zainteresirao se za prošlost Ilirika i za sastavljanje njegove crkvene i profane povijesti. Čitavi život posvetio je radu na tom djelu. Uložio je u taj posao sav svoj talent i silnu marljivost prikupljajući, prepisujući i vrednujući opsežnu izvornu građu, polažući tako temelje za znanstvenu obradu i kritičko pisanje povijesti Ilirika. Kod toga se Riceputi oslonio na mnoge suradnike i prijatelje u našim krajevima, među kojima valja na prvom mjestu spomenuti glasovitog *Ardelija della Bellu* (1654.–1737.) s kojim je misionario po Dalmaciji, kroz sedam godina od 1709. do 1715. g. Značajan suradnik bio mu je trogirski biskup i splitski nadbiskup *Stjepan Cupilli* (1659.–1719.), a napose Rabljanin, rapski biskup i splitski nadbiskup *Pacifik Bizza* (1696.–1756.)[8] s kojim je obavio mnoga putovanja sabirući povijesnu građu. Bizzin angažman bio je tolik da ga je Farlati nazvao »drugim začetnikom i autorom« djela »Illyricum Sacrum«. Riceputi je uspio pronaći i ugledne protektore kao što su pape Klement XI, Inocent XIII i Benedikt XIV, mnogi kardinali i biskupi, pa i utjecajne ličnosti političkog i kulturnog života napose u Veneciji. Smjestivši se u Padovi, osnovao je ondje *Museum Illyricum* u koji je s vremenom sabrao opsežnu povijesnu građu od oko 300 svežnjeva rukopisa pripremljenih za rad na pisanju povijesti Ilirika.[9]

Vrlo rano učinio je Riceputi sadržajni raspored svojega djela, tzv. »Prospectus«, pa je po tom sistemu i svrstavao građu. Taj nacrt Riceputi je objavio upozoravajući tako javnost na djelo koje ima izaći. Prema tom prvotnom planu, djelo »Illyricum sacrum« sastojalo bi se od četiriju knjiga. Prva bi obuhvaćala životopise ilirskih nadbiskupa i biskupa, druga bi sadržavala povijest »ilirskih« crkvenih sabora i njihove tekstove, treća živote i djela »ilirskih« svetaca i ugodnika Božjih, a četvrta povijest »ilirskih« muških i ženskih redova, odnosno samostana.

Budući da je to bio golem pothvat, za suradnika Riceputiju određen je god. 1722. sposoban mladi isusovac *Daniele Farlati* koji se odmah dao na katalo-

[8] »De historia Illyrici sacri testimonium D. Pacifici Bizza, prius Arbensis postea Spalatensis Antistitis«, Izd. M. VANINO, *Illyricum Sacrum i začetnik mu F. Riceputi*, »Vrela i prinosi«, I, 1932, str. 18–30.

[9] M. ŠAMŠALOVIĆ, o. c.; M. PANTIĆ, o. c.

giziranje rukopisa, a ujedno je poduzimao mnoga putovanja pribavljajući novu potrebnu arhivsku građu. Napetosti koje su izbile između Riceputija i Farlatija odmah u početku dokazuju da je Daniel Farlati bio samostalna ličnost i da se njegove koncepcije nisu podudarale s koncepcijama Filipa Riceputija. Doduše, Riceputi je donekle izmijenio prvotni nacrt djela, ali u biti unutrašnji raspored ostao je isti. Godine 1740. objavio je Riceputi svoj drugi »Prospekt«, prema kojemu je bilo predviđeno da »Illyricum sacrum« sadrži 18. svezaka. Riceputi je napisao uvodni dio u tri sveska: I. Ilirski pogani – Illyrici pagani; II. Ilirski kršćani – Illyrici christiani; III. Ilirske kršćanske crkvene osobe – Illyrici christiani ecclesiastici. Velik posao na dovršenju djela još je predstojao, a uvijek iznova pronalazila se povijesna građa. Angažiran do kraja u prikupljanju novih spisa, Riceputi je, ne dovršivši djelo, obolio i umro u Ceseni 1742. god., na putu s kovčegom punim sabrane građe. Premda je odgađao izradu konačnog teksta i njegovo tiskanje, očekujući nove dopune i potrebne usporedbe, ostalo je po njegovoj smrti u rukopisu desetak »tomova« napisanih (Riceputijevih) tekstova s nekoliko karata Ilirika.

Rad na pripremanju djela »Illyricum sacrum« povjeren je nakon Riceputijeve smrti o. *Danijelu Farlatiju*,[10] a time i uprava »Museum Illyricum« s bogatom sabranom građom. Farlati, inače u svemu poslušan, za Riceputijeva života, i vjeran njegovu planu izdavanja, promijenio je sada iz osnove Riceputijev raspored. Farlati je stavio težište na povijest pojedinih nadbiskupija i biskupija, kojih se prošlost prikazuje kronološki i tematski, a sustavno se obrađuju pojedine regije. To je znatno olakšalo pisanje pojedinih svezaka. Osim korištenja već prikupljenim materijalom, Farlati se dao na sabiranje novog, a i na anketiranje o postojećem stanju s pomoću upitnikâ koje je razaslao s općim i pojedinačnim pitanjima o pojedinoj biskupiji. Time je proširio već postojeću mrežu suradnika, a mnogi su mu svećenici rado slali građu i podatke u nadi da će sve biti objavljeno i tako dostupno svima. Iako se trudio i marljivo radio, trebalo je Farlatiju više od petnaest godina da napiše prvu knjigu i da je objavi god. 1751. *I. svezak* djela »Illyricum Sacrum« obuhvaća, uz uvodna poglavlja, povijest stare Salone do 4. st. kršćanske ere. Taj svezak sadrži crkvenu i profanu povijest Ilirika i posebno Dalmacije, same Salone s opisom crkava i životima biskupa, mučenika i svetaca do godine 316. Farlati je nedugo zatim 1753. objavio *II. svezak* pod naslovom »Ecclesia Salonitana a quatro saeculo Aerae Christianae usquae ad excidium Salonae«, tj. do početka 7. st. U dodatku je objavio život cara Dioklecijana, Acta sanctorum i Marmora Salonitana. *III. svezak* izašao je nakon 12 godina, godine 1765. Naslov mu glasi: »Ecclesia Spalatensis olim Salonitana«. U njemu je obrađena povijest splitske Crkve, a time

[10] Životopis D. Farlatija napisao je i objavio njegov suradnik Jacopo COLETI, *De vita Danielis Farlati*, u: *Illyricum Sacrum*, Tomus V., Venecija, 1775, str. VII–XI; Usp. također: J. LUČIĆ, o. c. i J. KOLANOVIĆ, o. c.

i najznačajniji povijesni događaji hrvatske srednjovjekovne povijesti. U *IV. svesku*, objavljenom god. 1769. obrađeni su sufragani splitske metropolije: Biograd na moru, Skradin, Bosna, Krbava, Modruš, Senj, Otočac, Duvno, Makarska, Nin, Hvar, Knin, Trogir i Šibenik. – Farlati je napisao i tekst *V. sveska* koji obuhvaća Zadarsku nadbiskupiju i njezine sufragane: Pag, Osor, Rab i Krk, zatim Sisak i Zagreb. Objavljivanje toga sveska, međutim, nije dočekao. Umro je dvije godine prije njegova izlaženja, god. 1773. Farlatijev suradnik *Jakob Coleti* objavio je *VI. svezak* god. 1800. Izašao je pod naslovom: »Ecclesia Ragusina cum sufraganeis et ecclesia Rhizinensis et Catharensis«, a sadrži: Archiepiscopatus Ragusinus olim episcopatus Epidaurensis. – Episcopatus Tribuniensis, Mercanensis, Zachlumiensis sive Stagnensis, Corcyrensis, Rhiziniensis, Catherensis olim Ascriviensis. U *VII. svesku*, objavljen god. 1817., obrađena je nadbiskupija Dukljansko–barska i sjevernoalbanske biskupije, zatim biskupija u Draču i biskupija Srijemska. *VIII. svezak* obuhvatio je biskupije »in partibus« u Makedoniji, Srbiji i Bugarskoj, a izašao je 1819. pod naslovom »Ecclesia Scopiensis, Sardicensis et Sophiensis, Marcianopolitana, Achridensis et Ternobensis cum earum suffraganeis«. Na kraju toga sveska objavio je Coleti tekst pod naslovom »Martyrologium Illyricum«. Dok su na naslovnoj stranici VI. i VII. sveska kao autori navedeni Farlati i Coleti, autor VIII. sveska samo je Coleti. On nije mijenjao raspored i koncepciju djela koju je postavio Farlati. Priredio je, međutim, svezak dodataka i ispravaka koji je objavio Frane Bulić pod naslovom »Accessiones et correctiones ad Illyricum Sacrum del Padre Daniele Farlati di padre Giacomo Coleti«, Split 1909.[11]

Farlatijev raspored građe, koji je slijedio i Coleti, pokazao se u svemu prikladan, a naslovom »Illyricum Sacrum« postignuto je jedinstvo raznih teritorija oslanjajući se na antiknu zemljopisnu terminologiju. Upravo raznorodnost teritorija diktirala je upotrebu arhaističke ilirske terminologije koja je spajala i ujedinjavala raznorodno pa se bez zazora mogla upotrijebiti i čak primijeniti na jezik i na etničko nazivlje, kao i na ime naroda. Farlati je imao dosta takvih primjera u autorâ naše povjesnice počevši od *Ludovika Tuberona–Crijevića* do *Ivana Tomka Mrnavića* i *Jurja Ratkaja*. Ratkaju je na primjer »Illyricum« pojmovno šire područje od »hrvatsko–slavonsko–dalmatinskog kraljevstva« i obuhvaća devet takozvanih »ilirskih« kraljevstava: To su: »Dalmatia, Croatia, Sclavonia, Bosna, seu Moesia sive Rama, Bulgaria, Servia seu Galicia, Rascia seu Thracia, Dardania et Epirus seu Albania...« Tome valja dodati, da za Ratkaja i njegove istomišljenike od drevnih »Ilira i slovenski jezik ima svoje početke«. Treba također imati na umu da je, u vrijeme dok se pripremalo djelo »Illyricum Sacrum« F. Riceputija, u Požunu god. 1746. izašlo djelo Tome Saskog pod naslovom »Carolus du Fresne du Cange, Illyricum vetus et novum, sive histo-

[11] Izašlo kao Supplementum časopisa »Bulletino di archeologia e storia Dalmata«, Split, 1902–1910.

ria regnorum Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae, Bosniae, Serviae atque Bulgariae...« Primjena ove arhaističko–autoktonističke terminologije našla je, na svoj način, odraza i u ozbiljnih kritičkih hrvatskih povjesnika kao što je bio Ivan Lučić–Lucius. Valja se prisjetiti legende i naslova VI. geografsko–političke karte objavljene uz Lučićevo djelo »De Regno Dalmatiae et Croatiae« koji glasi: »Illyricum hodiernum sive Sclavonia: Dalmatia, Croatia, Bosna, Sclavonia« u popisu geografskih karata. Na samoj pak karti stoji: »Illyricum hodiernum – Quod Scriptores communiter Sclavoniam, Itali Schiavoniam nuncupare solent, – in Dalmatiam, Croatiam, Bosnam et Slavoniam distinguitur.« Naslov popratnoga komentara što ga je pripremio Lučić za ovu kartu unutar glasovitog »Atlas maior« J. Blaeua glasi: »Illyricum sive Sclavonia.« Iz svega je vidljivo da Lučić pod Ilirikom svojega doba razumijeva uži Ilirik, tj. Hrvatsku, Dalmaciju, Slavoniju i Bosnu, što odgovara Iliriku kakav je koncipiran u Zboru sv. Jeronima u Rimu, odnosno kako ga je formulirala sv. Rota – Rimsko sudište, presuđujući prava na korištenje ustanove sv. Jeronima u Rimu.[12]

Prilikom raspoređivanja djela »Illyricum Sacrum« po biskupijama Farlati je najvjerojatnije imao pred očima djelo *Ferdinanda Ughelija* »Italia Sacra sive de episcopis Italiae« čije je prvo izdanje objavljeno u devet svezaka u Rimu od 1644. do 1662., a drugo izdanje u deset svezaka u Veneciji 1717.–1722. I odabirom sadržaja Farlati se ugledao u djelo »Italia sacra«, koje već u svojem naslovu ističe: »Opus singulare provinciis XX distinctum, in quo ecclesiarum origines, urbium conditiones, principum donationes, recondita monumenta in lucem proferuntur.« Ughelli je, naime, svoje djelo rasporedio po crkvenim pokrajinama, po biskupijama, dijecezama, uvažavajući postojeću i negdašnju organizacijsku strukturu s obzirom na metropolije, nadbiskupije i biskupije. Zatim je utvrdio kataloge nadbiskupa odnosno biskupa i dao njihove biografije. Uvijek je uvodno dao kratak povijesni prikaz određene provincije, odnosno biskupije, a na kraju donio pripadajuće dokumente, diplome, pečate, grbove, nacrte, karte i drugu povijesnu građu. Ughelli je, radi što potpunijeg broja izvora i točnosti prijepisa, organizirao čitavu mrežu suradnika koji su mu dostavljali građu ili čak upozoravali na eventualne propuste. Ivan Lučić–Lucius bio je tako Ughelijev suradnik i prijatelj pa ga je upozorio na netočnosti rukopisa »Historia Salonitana Maior«. Lučić je zajedno sa Zadraninom Valerijem Ponte priredio tekst povijesti Zadarske nadbiskupije, ali zbog Ughelijeve smrti nije uspjelo taj

[12] Miroslav KURELAC, *Illyricum hodiernum Ivana Lučića i ban Petar Zrinjski*, Zbornik Historijskog instituta, vol. 6, Zagreb, 1969, str. 151–154; isti, *Lučićev autograf djela »De Regno Dalmatiae et Croatiae« u Vatikanskoj biblioteci i drugi novootkriveni Lučićevi rukopisi*. Ibidem, str. 165–168. – Odluka sv. Rote o pravu na korištenje ustanova Zbora sv. Jeronima u Rimu, donesena nakon dugog procesa, u Rimu 10. X. 1655. g. Izd. I. GOLUB, *Nova građa o J. Križaniću*, Starine JAZU, knj. 57, Zagreb, 1978, str. 206–210.

tekst objaviti u »Italia sacra«. Taj tekst objavio je pak D. Farlati u V. svesku »Illyricum sacrum«.[13]

Iz svega se može zaključiti da Riceputi i Farlati nisu počeli ni iz čega. Oni se nisu koristili samo Lučićevim objavljenim djelima već i rukopisnom građom koju im je dao na raspolaganje papa Klement XI., nego i brojnim Lučićevim tekstovima sačuvanim u bilješkama, katalozima nadbiskupa i biskupa. U Farlatijevom arhivskom fondu podrijetlom iz zbirke »Garagnin – Fanfogna« (danas u Arhivu Hrvatske), nalaze se mnogi Lučićevi rukopisi.[14] Posebno su zanimljivi Lučićevi sastavci u vezi s temama crkvene povijesti koju je pripremio. Iz Lučićeve korespondencije se razabire da je izradio povijesni nacrt nadbiskupija i biskupija Dalmacije. Izradio je, kako piše u pismu Valeriju Ponte kartu »Dalmatia Ecclesiastica«, pa se može reći da je Ivan Lučić – Lucius preteča rada na djelu »Illyricum sacrum«.[15] Lučićevo djelo i Lučićevi povijesni stavovi, kao i rezultati, utkali su se u djelo »Illyricum sacrum«. Unutar različitih svezaka često se citira Lučić, izvori koje je on objavio i Lučićevi komentari uz izvore. Farlati u predgovoru prvome svesku »Illyricum sacrum«, objašnjavajući svoj znanstveni postupak, stavlja kao primjer Lučićevo djelo. Upozorava na Lučićeve veze s glasovitim bolandistima s kojima je Farlati održavao veze i obilno se koristio njihovim izdanjima. Lučićev način pisanja povijesnih djela zaslužuje punu pažnju kod Farlatija. On se posebno osvrće na Lučićevu metodu i na njegov krajnje ozbiljan i oprezan pristup povijesnoj materiji – izvorima. Zauzima se, kao i Lučić, za iznošenje znanstvenih pretpostavki (tzv. konjektura) umjesto konačnih sudova. Farlati, nadalje, ističe da je Lučić svoje djelo radije nazvao »Indagationes« – »Istraživanja«, nego historija. Ovaj pristup pisanju povijesti i metodu koju je Lučić primijenio, nastojao je Farlati slijediti, iako je bio svjestan da se inače od njega očekuje drukčiji, rekao bi Filip Riceputi, »gipkiji« način pisanja.[16]

Jednako valja istaknuti da su D. Farlati i J. Coleti u djelu »Illyricum sacrum« u mnogome pošli Lučićevim stopama, citirajući često i opširno povijesne

[13] D. FARLATI, *Illyricum Sacrum*, t. V. Venecija 1775, str. 11–24; Usp. M. KURELAC, *Suvremenici i suradnici Ivana Lučića*, Zbornik Historijskog instituta JAZU, vol. 6, Zagreb, 1969, str. 133–138.

[14] O Zbirci dokumenata iz arhiva Garagnin – Fanfogna u Trogiru kupljene za Arhiv Hrvatske – Zemaljski (državni) arhiv kr. Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, usp. M. FABER, o. c., J. KOLANOVIĆ, str. 149–153. – »Zbirka Fanfogna – Garagnin« u Arhivu Hrvatske u Zagrebu obuhvaća 14. svezaka, Signatura 8. 1–4. Iscrpno su opisani pojedini svesci u Analitičkom inventaru Arhiva Hrvatske u Zagrebu.

[15] O radu Ivana Lučića–Luciusa na crkvenoj povijesti i o njegovoj izradi karte »Dalmatia Ecclesiastica« usp. Lučićeva pisma Valeriju Ponte u Zadar. Objavio B. POPARIĆ u: *Pisma Ivana Lučića Trogiranina*, Starine JAZU, nj. 31 (Zagreb, 1905), str. 276–320, vol. 32 (Zagreb, 1907), str. 1–91. – To su pisma s datumima: 13. X. i 29. X. 1673., 14. IV. 1673., 14. VIII. 1674., 21. III. 1676. i 10. X. 1676.

[16] D. FARLATI, *Illyricum Sacrum*, t. I, Venecija, 1751, str. XXXVI i passim.

izvore »in extenso«, sakupljajući, kao i Lučić, građu uz pomoć brojnih prijatelja suradnika, a svoje izlaganje sveli su na najnužnije. Zbog obilja objavljenih, izvanredno rijetkih i vrijednih izvora i podataka djelo »Illyricum sacrum« često je shvaćeno kao zbirka izvora kao što je neko vrijeme bilo i Lučićevo djelo »De regno Dalmatiae et Croatiae«.[17]

Farlati je u uvodu djela »Illyricum sacrum« istaknuo načela povijesne metode koju je slijedio. U prvome redu to je kritički pristup povijesnim izvorima (ars critica historico necessaria); dopušteno služenje pretpostavkama – konjekturama; podlaganje sudu čitatelja. Ove iste principe naveo je I. Lučić u svome uvodu u »De regno Dalmatiae et Croatiae«. Međutim, Farlatijev stav razlikuje se od Lučićeva u pogledu »monumenta interpolata et mendosa«. Dok Lučić kaže da se njima neće poslužiti i da ih treba zabaciti, dotle Farlati ističe da se ovi tekstovi ne smiju odbaciti već da ih treba ispraviti. Primjer je za to stav prema »Historia salonitana maior« koju je Lučić zabacio kao patvorinu, a Farlati prihvatio. – Farlati dalje upozorava da pri donošenju zaključaka o nekoj stvari treba izbjegavati jednako »temeritas« kao i »morositas«. Koliko je ta navodna »širina« ispravan put, pokazuju Farlatijevi propusti u stvarima u kojima se zahtijevala i mogla ostvariti veća kritičnost u prosudbi (v. I. i II. svezak). No, u trenutku kad je u evropskoj historiografiji dominirala Papebrochova sumnjičavost, koja je gotovo u svakoj ispravi vidjela falsifikat, Farlatijeva benevolentnost bila je jedini lijek da se povijesna znanost izvuče iz slijepe ulice hiperkritičnosti.[18] Ostao je kod toga ozbiljan znanstvenik slijedeći J. Mabillona.[19]

Uzevši u cjelini, kraj okolnosti u kojima je djelo nastajalo i koja su mu povijesna dostignuća prethodila, kad se ima pred očima površna i nekritična djela jednog Ivana Tomka Mrnavića, Mavra Orbina i Franje Glavinića, lutanja Jurja Ratkaja i više pjesničke nego povijesno–znanstvene vizije Pavla Ritera

[17] F. Rački piše o Ivanu Lučiću Luciusu: »Kano svijestan istraživalac Lucius pušta da govore izvori sami; on smatraše svojom zadaćom samo to, da te izvore kritički poreda, razjasni, u sklad dovede i životom nadahne. U posljednjem pogledu tjerao je pače trezvenost do suhoparnosti bojeći se, da ne bi dugačkim umovanjem svoje misli na uštrb objektivnosti odviše istaknuo, da ne bi elegantnom dikcijom historičku istinu odviše zatro. Lucius pripovieda samo ono i onoliko, što je i koliko je u vjerodostojnim izvorima našao.« (F. RAČKI, *Povijestnik Ivan Lučić Trogiranin*, Rad JAZU, knj. 49, Zagreb, 1879, str. 80.)

[18] Daniel Van Papebroek – Papebrochius (1628.–1714.), zajedno sa Godefroidom Henskensu – Henscheniusom (1601.–1681.), bio je suradnik Jeana Bollanda na izdanju *Acta Sanctorum*. Godine 1660. boravili su u Rimu Papebroch i Henschenius sabirući rukopise. Susreli su se tom prilikom s Ivanom Lučićem koji im je dao neke rukopise o životima salonitanskih svetaca (sv. Dujam, sv. Anastazije). Boravak »bolandista« u Italiji sigurno je bio prilika da se susretnu sa F. Riceputijem i njegovim suradnicima na djelu *Illyricum Sacrum*.

[19] Djelo Jeana Mabillona (1632.–1707.) *De re diplomatica* objavljeno god. 1681. postalo je temelj svjetske kritičke historiografije s težištem na objavljivanju izvora, napose isprava, diploma, kao pouzdanih osnova povijesnih izlaganja. Pritom je za pisce 17. do 18. stoljeća, pa i za *Illyricum Sacrum*, jednako kao i za ostala djela isusovaca povjesničara, karakteristično isprava »in extenso«.

Vitezovića, onda je djelo »Illyricum Sacrum« isusovaca F. Riceputija, D. Farlatija i J. Coletija izuzetan i trajan doprinos uključen u visoka dostignuća evropske historiografije. Djelo »Illyricum sacrum« ozbiljan je temelj hrvatske crkvene povijesti i povijesti Hrvata uopće na cijelome etničkom i nacionalnom prostoru. To je djelo važna osnova i za povijest drugih južnoslavenskih naroda na Balkanskom poluotoku.

Možemo se u potpunosti složiti s Ferdom Šišićem koji je istaknuo da djelo »'Illyricum sacrum' ide u red najodličnijih produkata *čitave svjetske* historiografije – naročito crkvene«.[20] Ono slobodno može stajati uz bok velikih edicija kao što su »Italia Sacra« (1644.–1662.), »Gallia Christiana« (1656.), »Bohemia Sancta« (1688.), »Anglia Sacra« (1691.), »Germania Sacra (1727.) i druga slična kasnije objavljena djela.

Važno je pritom istaknuti – i ovoga puta sa Šišićem – da velika znanstvena vrijednost ovoga monumentalnog djela ne leži »toliko u obradi samoj, koliko u tome što je u njemu sabrano golemo mnoštvo izvora (isprava, spisa i izvadaka iz starih legenda i pisaca), ne samo za crkvenu nego i za političku historiju... čitavog slavenskog dijela Balkanskog poluostrva... prvenstveno pak za crkvenu historiju Dalmacije i sjeverne Albanije od najstarijih kršćanskih vremena do XVIII. stoljeća...«.[21] Stoga gotovo da nema hrvatskog povjesničara koji se u svojem radu nije poslužio djelom »Illyricum Sacrum«, citirao ga, koristio se izvorima objavljenim u ovom djelu.

Osim ovog temeljnog doprinosa isusovaca povijesti Crkve u Hrvata i uopće na teritorij Balkanskog poluotoka gdje prebivaju Južni Slaveni i drugi narodi, valja upozoriti na povijesna djela izusovaca koji su djelovali prije i nakon ukinuća Družbe u 18. i 19. st. i nakon njezine obnove u razdoblju poslije obnove Družbe do danas.

Značajan je rad *Franje Ksavera Pejačevića* (rođen u Osijeku 15. VII. 1707. – umro u Požegi 7. X. 1781.), profesora u Trnavi, Zagrebu, Grazu i Beču, rektora isusovačkih škola u Zagrebu, Pečuhu i u Požegi. Pejačević je napisao više teoloških djela, a za našu je temu zanimljivo da je njegova povijest, objavljena posthumno, pod naslovom »Historia Serviae seu colloquia XIII. De statu regni et religionis Serviae, ab exordio ad finem, sive ad saeculo VII. ad XV.« (Kaloča, 1799.). Potaknut aktualnom raspravom o priznavanju srpskih svetaca, proučio je obilnu literaturu te istražio mnoge izvore u želji da dokaže kako su bili stvarno u jedinstvu sa Zapadnom crkvom i da su srpski sveci bili odani Rimu, čime zapravo slijedi misao Ivana Tomka Mrnavića. U obliku dijaloga između jednog Srbina i jednog Bugarina donio je niz podataka iz povijesti sred-

[20] F. ŠIŠIĆ, *Hrvatska historiografija od XVI. do XX. stoljeća*, »Jugoslaovenski istoriski časopis«, God. II, sv. 1–4, Ljubljana – Zagreb – Beograd, 1936, str. 41.

[21] F. ŠIŠIĆ, *Hrvatska historiografija...*, str. 41; isti, *Priručnik izvora hrvatske historije*, Zagreb, 1914, srt. 78–79.

njovjekovne Srbije, dotičući se i hrvatske povijesti i napose povijesti Bosne, posebno u XII. razgovoru pod naslovom »De statu regni et religionis Serblorum per Bosnam«. Ovaj prikaz smatra se prvim pokušajem te vrste u jugoslavenskoj historiografiji. Pejačevićeva je zasluga što je upozorio na neke karakteristične veze, dotada nepoznate, između Bosne i Srbije, imajući u vidu crkvenopovijesnu i vjersku problematiku.[22]

Za povijest sjevernih krajeva dragocjen je doprinos isusovca *Đure Praya* (rođen 1723. – umro 1801.). Bio je profesor na sveučilištu u Trnavi i u Pešti. Napisao je mnogo vrijednih povijesnih rasprava na osnovi izvorne građe koristeći se bečkim i ugarskim arhivima. Objavio je djelo »Annales regum Hungariae« (a. 997.–1564.), posebno važno za hrvatsku povijest. Izdao je i zbirku pisama pod naslovom »Epistolae procerum regni Hungariae« (Požun, 1806.). Napisao je raspravu o vranskom prioratu »Dissertatio historico-critica de prioratu Auranae« (Beč, 1773.).[23]

Isusovac *Stjepan Katona* (rođen 1732. – umro 1811.) silnom marljivošću i trudom prikupio je mnogo raznorodnih izvora kronika, života svetaca i diploma koje je objavio u djelu »Historia critica regum Hungariae« u 42 omašna sveska, izašla u Pešti, Požunu, Budi, Kaloči i u Vacu (1779.–1817.). U mnogome to je djelo bogata zbirka izvora koje je Katona, koliko je mogao, objavio kritički, povezujući svojim riječima u cjelini i držeći se pritom redoslijeda kraljeva od Arpadovskog roda do Austrijskog roda. Katonino djelo jedno je od važnijih u starijoj ugarskoj historiografiji. Vrlo je, dakako, vrijedno za hrvatsku povijest za razdoblje od god. 1000. do 1810.[24]

Zagrepčanin, isusovac *Josip Mikoczi* (rođen u Zagrebu, III. 1734. – umro u Zagrebu 22. III. 1800.) autor je mnogih djela pisanih latinskim jezikom, od kojih su mu najvažnija djela povijesnog sadržaja. Iz ugledne zagrebačke obitelji, nakon osnovnog školovanja u Zagrebu, stupio je u isusovački red god. 1751. Završivši studije, bio je 1763. i 1765. god. profesor Sveučilišta u Trnavi, a kasnije nastavnik u gimnaziji u Varaždinu. Nakon ukinuća Isusovačkog reda god. 1773. vratio se u Zagreb. Ovdje je postao profesor na gimnaziji gdje je predavao poetiku i grčki jezik. Od 1792. do 1798. obavljao je službu bibliotekara na Kra-

[22] F. ŠIŠIĆ, *Priručnik...*, str. 79; N. RADOJČIĆ, *Istorija Srbije Franje Ksavera barona Pejačevića*, Razprave Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Ljubljana, 1930, V–VI; M. VANINO, *Notae biographicae de sex scriptoribus Croatiae S. I. saeculorum XVII et XVIII.* »Vrela i prinosi«, Sarajevo, 1934.

[23] F. ŠIŠIĆ, *Priručnik...*, str. 80.

[24] Stjepan Katona objavio je i mnoga druga povijesna djela na latinskom i madžarskom jeziku, od kojih su važnija: *Epitome chronologicae rerum Hungaricarum, Transilvanicarum et Illyricarum*, vol. 1–3, – *Historia metropolitanae Colocensis ecclesiae*; – *Historia pragmatica Hungariae*, I–II. O Katoni v.: F. ŠIŠIĆ, *Priručnik izvora...*, str. 80; H. MARCZALI, *Ungarns Geschichtsquellen*, Berlin, 1882, str. 5–7; M. KURELAC, *Katona, Istvan*, Enciklopedija Jugoslavije, sv. 5, Zagreb, 1962, str. 230.

ljevskoj akademiji znanosti u Zagrebu, a bio je i gimnazijski vjeroučitelj. Zbog slaba zdravlja povukao se god. 1798. u mirovinu. Živio je vrlo skromno, a umro je naglom smrću 22. ožujka 1800. te je bio pokopan u crkvi sv. Marije.

Mikoczi je autor mnogih djela pisanih latinskim jezikom, od kojih su najznačajnija historiografska djela. Na osnovi brižljivo proučenih izvora i tiskanih povijesnih djela objavio je knjigu »Otiorum Croatiae liber unus« (Budim, 1806.). Taj rad može se po kritičkome pristupu usporediti s kritičkom znanstvenom metodom Ivana Lučića–Luciusa. Mikoczi je dao nekoliko ključnih rasprava iz starije hrvatske povijesti prije god. 1102., tako da njegovo djelo nije sustavna povijest toga razdoblja, ali se zbog znanstvenog pristupa smatra »najvažnijim djelom čitave starije hrvatske historiografije do kraja XI. stoljeća« (F. Šišić). U šest poglavlja ramotrio je Mikoczi ova pitanja: I. De regnorum Dalmatiae, Croatiae, Slavoniae initiis, divisione hodiernisque possesoribus. II. De veteribus provinciarum a Croatis occupatarum praecipuorumque popularum nominibus horumque positione; de illorum item possessoribus ac sorte ad Croatarum usque adventum. III. De Croatarum nomine; antiquioribus recentioribusque sedibus. IV. De linguis Illyrica et Pannonica, Slavicae item divisione, litterarumque formis. V. De Croatarum rebus a Caroli Magni imperio usque ad Croatiam Hungario regno adiunctam. VI. De politis his in regionibus cum ante, tum post Croatarum adventum usque ad Ladislaum usitata.

Osim ovog djela, Mikoczi je napisao i povijest hrvatskih banova do 14. st.: »Banorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae ad saeculum XIV. usque perducta series«. Objavio ga je posthumno I. Kukuljević, i to prvi dio.[25] Drugi dio još je uvijek u rukopisu, a čuva se u Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu. Mikoczi je napisao i nekoliko zemljopisno–povijesnih djela: »Lexicon historicum et topographicum«, »Geographica descriptio regni Croatiae et Slavoniae«, a obazro se i na povijest zagrebačke Crkve, pristupajući i tome kritički, znanstveno, te donoseći povijesnu građu. U rukopisu je ostao njegov rad o gradu Rijeci i o zagrebačkoj gimnaziji.[26]

Opus isusovca Josipa Mikoczija zaokružuju doprinos isusovaca starijoj hrvatskoj povijesnoj znanosti koji je karakterističan po svojem kritičkom znanstvenom pristupu. S pravom je povjesnik Ferdo Šišić istaknuo: »da je Mikoczi pored Lucija, prvi naš raniji pravi naučni radnik na polju hrvatske historiografije«.[27]

[25] *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*, knj. XI, Zagreb, 1872; »De banis regni Croatiae saeculi XIV et XV, notata varia« (rukopis).

[26] »Notitiae historicae de civitate Fluminensi,« – »Historia gimnasii Zagrabiensis deducta ad annum 1785«. Mikoczi je također napisao: »Opus de Croatia«, – »Memoria s. ordinum religiosorum, qui olim Pannoniae Saviae incolebant«; – »Panegyricus Divo Francisco Xaverio«, Trnava, 1763; – »Panegyricus Divo Ivoni«, Trnava, 1765; »Bibliographia bibliotheca Jesuitarum zagrabiensium«, (rukopis u Arhivu JAZU, Zagreb).

[27] F. ŠIŠIĆ, *Priručnik...*, str. 83; Literatura o J. Mikoczija: I. KUKULJEVIĆ, *O životu i spisih Josipa Mikoca*, Arkiv za povjestnicu jugoslavensku, knj. XI, Zagreb, 1872; J. BARLÈ, *Nešto o*

Povjesničarima isusovcima starijega razdoblja posvećeni su u okviru ovoga znanstvenog skupa, pa i ovoga znanstvenog zbornika zasebni prilozi. Tako o *Andriji Blaškoviću* (1726.–1796.) autoru djelâ: »Disertationum pars I–III,« Zagrabiae, 1781.–1782.; »Historiarum Illyrici ab ultima gentis et nominis memoria... anno aere Christi 1793.,« Zagrabiae s. a.; »Historia universalis Illyrici ab ultima gentis et nominis memoria«,[28] Zagreb, 1794. – Zatim o Dubrovčaninu *Ivi Mariji Matijaševiću*, (Mattei, 1714.–1791.), suradniku J. Coletija u radu na izdanju djela »Illyricum sacrum«, posebno što se tiče dubrovačke povijesti (Vol. 6, Ecclesia Ragusina cum suffraganeis..., Venecija, 1800.).[29] – O isusovcu geografu i kartografu *Stjepanu Glavaću* (1627.–1680.), koji je god. 1673. objavio jednu od prvih domaćih zemljopisnih karata sjeverne Hrvatske pod naslovom: »Nova... Partium Regni Sclavoniae et Croatiae... Descriptio...«.[30]

U novije doba, u prvoj polovici 20. st. posvetio se povijesno–istraživačkom radu isusovac *Stjepan Krizin Sakač* (1890.–1973.). Svoj je interes usredotočio na razdoblje ranoga srednjeg vijeka hrvatske povijesti. Obrađivao je teške historiografske probleme (od kojih mnogi do danas ostaju otvoreni), porijekla i pradomovine Hrvata, njihova pokrštenja, posebne povijesne konstelacije na razmeđi Istoka i Zapada i njezin odraz na neka ključna pitanja hrvatske povijesti ranoga srednjeg vijeka. Sakač je tako objavio: »Ugovor pape Agatona i Hrvata proti navalnom ratu oko god. 679.« Zagreb, 1928, Croatia Sacra, I, Zagreb, 1931.; – »O krštenju i ugovoru (konkordatu) Hrvata sa Svetom Stolicom u VII. vijeku«. Život, 1936; – »Što smo primili od Svete braće Ćirila i Metoda«, Život, XVII, 1936, 3, str. 97–112, 258–271; – »O kavkasko–iranskom podrijetlu Hrvata«, Život, XVIII, 1937, 1, str. 1–25; – »Pravo značenje naziva 'bijela' i 'crvena' Hrvatska«, Život, XIX, 1938, 6, str. 332–338; – »Apostol Hrvata Ivan Ravenjanin. Prvi nadbiskup splitski (g. 640–?)«, Život XIX, 1938, 7, str. 401–421; – »Otkuda Hrvatima Ban«. Život XX, 1939., 7, str. 388–400; – »Krapina, Kijev, Arat, Krapinska, Kijevska i Armenska priča o trojici braće i jednoj sestri – Pogled na život Hrvata VII. vijeka«. Život, XXI, 1940, 3–4, str. 129–149; – »Ugovor cara Heraklija s Hrvatima oko g. 627 i 638. O značenju izraza »Kalensis« i »Iussio« kod Porfirogeneta i Tome Arhiđakona«. Život, XXII, (1941), 2, str. 63–102; – »Historijski razvoj imena »Hrvat«. Od Darija I do Konstantina Porfirogenata (522 pr. Kr. do 959. p. Kr.), Život, XXIII (1942), 1, str. 3–20;

životu Josipa Mikoczyja, »Prosvjeta«, Zagreb, 1907, br. 10; F. ŠIŠIĆ, o. c.; M. DESPOT, *O neobjelodanjenom rukopisu Josipa Mikoczyja Notitiae historicae de civitatis Fluminensi*, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku, God. VI–VII, Dubrovnik, 1957–1958, str. 309–313.

[28] Aleksandar STIPČEVIĆ, *Arheološke i povijesne studije Andrije Blaškovića* (članak u ovom Zborniku).

[29] Josip LUČIĆ, *Ivan M. Matijašević i njegov fond u Male braće u Dubrovniku* (članak u ovom Zborniku).

[30] Mirko MARKOVIĆ, *Kartografija Stjepana Glavača* – The cartography of Stjepan Glavač (Predavanje održano na Znanstvenom skupu, u Zagrebu, 8. do 10. XI. 1990.)

– »Papa Siksto V – talijanski Hrvat,« Život, XXIV, 1943, 3–4, str. 199–227; – »Osnutak carstva Kira Velikog. Njegovo povijesno značenje prigodom 2500 godišnjeg jubileja«, Život XXIV, 1943, 3, str. 264–267; – »Ljutovit, strateg Srbije i Zahumlja i njegova Lokrumska povelja (g. 1054),« Mandićev zbornik – Collectanea Mandić. Radovi Hrvatskoga povijesnog instituta u Rimu, sv. I–II, Rim 1965, str. 39–79; – »The iranian origins of the Croats according to C. Porfirogenitus the Croatian nation«, Chicago 1955.

Ovaj izbor rasprava Stjepana Sakača pokazuje njegov specifičan znanstveni interes, originalnost pristupa i stvaralačku erudiciju. Sakač je zadnja desetljeća života plodno djelovao u Rimu u Papinskom orijentalnom institutu – Pontificum Institutum Orientalium Studiorum. U tom Institutu nalazi se pohranjena Sakačeva bogata i vrijedna rukopisna ostavština, svjedočanstvo njegova neumorna i plodna znanstvenog rada do kraja života.[31]

Valja na kraju spomenuti nadasve zaslužan znanstveni doprinos hrvatskoj povjesnici isusovca *Miroslava Vanina* (1879.–1965.). Studij povijesti pohađao je u Beču i u Zagrebu gdje je i doktorirao. Mnogo godina je profesor crkvene povijesti, isprva na Bogosloviji u Sarajevu, a zatim na Filozofsko–teološkom institutu Družbe Isusove u Zagrebu. Već god. 1919. pokrenuo je izlaženje ugledne revije »Život« u kojoj je kroz 35 godina izlaženja objavljen velik broj povijesnih studija i rasprava.[32] Brojne članke objavio je Vanino u »Katoličkom listu« koji su kasnije izašli sabrani napose u knjizi »Povijest Katoličke crkve« u dva izdanja. Godine 1931. pokrenuo je časopis »Croatia Sacra« i suradivao u njemu. Djelovao je i kao dopisni član Jugoslavenske, danas Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, objavljujući u njenim edicijama.[33] Životno mu je djelo »Isusovci i hrvatski narod.« Do sada su posthumno objavljena dva sveska kao prva knjiga »Biblioteke Vrela i prinosi za povijest isusovačkog reda u hrvatskom narodu – Bibliotheca Fontes et studia historiae Societatis Iesu inter Croatas, vol. 1. Societas Iesu et Croatarum natio«. Prvi dio izašao je 1968. (Zagreb, 541 str.), a sadrži »Rad u XVI stoljeću – Zagrebački kolegij«. Drugi je dio izašao 1987. (Zagreb, 739 str.), a sadrži »Kolegiji, Dubrovački, Riječki, Varaždinski i Požeški.«

[31] O znanstvenom interesu i doprinosu Stjepana K. Sakača pitanju autorstva tzv. »Ljetopisa Popa Dukljanina« – »Sclavorum regnum« usp. Eduard PERIČIĆ, *Sclavorum regnum Grgura Barskog*, Zagreb, 1991, str. 106 (bilješka 65), 132 (bilješka 236), 133, 135 i bilješke na istoj stranici br. 248, 249. Sakač je nesebično pružao rezultate svojih istraživanja nekolicini znanstvenih radnika, (iznoseći im svoje znanstvene pretpostavke) što je dokumentirao E. Peričić u citiranoj knjizi.

[32] O reviji »Život« s bibliografijom u njoj objavljenih povijesnih studija: v. Marijan BIŠKUP, Povijesni prilozi u časopisu »Život« (»Obnovljeni život«) 1919–1980. Croatica Christiana periodica, God. V. br. 7, Zagreb, 1981, str. 87–96.

[33] M. VANINO, *Autobigrafija Bartola Kašića*, Građa za povijest književnosti hrvatske. Izd. JAZU, vol. 15, Zagreb, 1940. str. 1–144.

Miroslav Vanino objavio je brojne zasebne znanstvene priloge, bilo kao posebne knjige bilo kao članke u znanstvenim i drugim časopisima. Od tih valja istaknuti: »Autobiografija Bartola Kašića«, »Leksikograf Jakov Mikalja SI (1601.–1654.)«, »Aleksandar Komulović D. J. (1548.–1608.)«, »Gundulići i dubrovački kolegij«, »O prihodima dubrovačkog kolegija«, »Nikola Galović (1614.–1684.)«, »Petar Ljubić (1582.–1645.)«, »Juraj Habdelić (1609.–1678.)«, »Dva priloga povijesti isusovačkog kolegija i gimnazije u Varaždinu«, »Bratovština muke i smrti Isusove u Varaždinu«, »Đačko kazalište u varaždinskom kolegiju«, »Povijest isusovačke crkve u Varaždinu (1632.–1773.)«, »Prinosi povijesti varaždinske gimnazije XVII i XVIII vijeka«, »Ante Kanižlić«, »Lovro Camelli i njegova povijest pučkih misija u mletačkoj Dalmaciji« (1702.–1762.)«, »Misijska izvješća XVII. i XVIII. vijeka«, »Kartograf Stjepan Glavač D. I. (1627.–1680.)«, »Nikola Krajačević (Sartorius)«, »Prvi Hrvati Isusovci«, »Biskup Martin Borković i duhovne vježbe mladomisnika«, »Dubrovčanin Marin Getaldić i isusovci«, »Geneza naučne osnove Ratio Studiorum«, »Imovinske prilike isusovačkog kolegija u Zagrebu g. 1766.–1773.«, »Povijest filozofijske i teologijske nastave u isusovačkoj Akademiji u Zagrebu 1633.–1733.«, »Povijest kazališta isusovačke gimnazije u Zagrebu«, »Prodaja isusovačke apoteke u Zagrebu«, »Teologija u Hrvata«, »Podaci o Hrvatima kandidatima isusovačkog reda gg. 1728.–1767.« i dr.

Posebna je zasluga Miroslava Vanina – na koju treba upozoriti u ovoj godini isusovačkog jubileja – osnivanje časopisa »Vrela i prinosi« – Zbornika za povijest isusovačkog reda u hrvatskim krajevima« – »Fontes et studia historiae Societatis Iesu in finibus Croatorum«. Časopis je izlazio od god. 1932. do 1941.[34] Nakon prekida u ratnim i poslijeratnim godinama ovaj Zbornik ponovo izlazi od god. 1982.[35] U zborniku se objavljuju, prema zamisli osnivača Miroslava Vanina, povijesna građa, studije i drugi prilozi važni za povijest djelovanja isusovaca u nas, kao i o djelovanju hrvatskih isusovaca u drugim zemljama u svijetu. Sam naslov zbornika »VRELA – FONTES I PRINOSI – STUDIA« izražava ostvarivanje onog postulata što ga je prije četiri i pol stoljeća postavio sv. Ignacije Lojola. Naime, sabiranje i kritičko objavljivanje povijesnih izvora – i njihova znanstvena obrada mora biti osnovni preduvjet za pisanje povijesti na znanstvenim osnovama. Upravo je u tome velik i trajan doprinos isusovačkih povjesničara od osnutka Družbe do danas.

[34] Program edicije »Vrela i prinosi« izložio je M. Vanino u članku *Vrela i prinosi za povijest Isusovačkog reda u hrvatskim krajevima* u broju 1. časopisa »Vrela i prinosi«, Zagreb, 1932, str. 3–9, uz kratak pregled djelovanja isusovaca na kulturnom i znanstvenom polju u hrvatskim krajevima.

[35] O nastavku izlaženja zbornika »Vrela i prinosi«, kojemu je glavni i odgovorni urednik dr. Mijo Korade, v. F. E. HOŠKO, *Vrela i prinosi. Zbornik za povijest isusovačkog reda u hrvatskim krajevima, 13/1982, 14/1983*, Croatica christiana periodica, br. 14, god. VIII, Zagreb, 1984, str. 170–172.

Miljenko Belić, Zagreb

Rad isusovaca na filozofiji u Hrvata u 20. stoljeću

Uvod

Rad isusovaca na filozofiji u Hrvata u 20. stoljeću – te zajedno s njime kao jedna cjelina u zadnjem desetljeću 19. st. – odvijao se ovim smjerovima: prvo, predavanjem filozofije na visokoškolski način; drugo, pisanjem filozofskih tekstova za širi krug čitatelja; treće, znanstvenim radom u užemu značenju te riječi.

I. Predavanje filozofije na visokoškolski način

1. Na *Rimokatoličkom bogoslovnom fakultetu u Zagrebu* dio filozofskih disciplina predavali su ovi isusovci: o. Karlo Grimm, o. Ivan Kozelj i o. Josip Ćurić. O. Grimm počinje predavati potkraj 1936. i predaje do 1952. O. Kozelj predavao je od 1952. do 1966. Te iste godine, 1966., počinje predavati o. Ćurić koji predaje do danas.

2. Od nefakultetskih visokih bogoslovnih škola na kojima su filozofske discipline predavali isusovci vremenski je na prvome mjestu današnja *Vrhbosanska visoka teološka škola* (VVTŠ). Ta je škola započela rad u Travniku 1890. Ondje ostaje do 1893., sve dok nije dovršena njezina zgrada u Sarajevu. Radila je uglavnom nesmetano do uključno akademske godine 1943.–1944. Zbog ratnih teškoća koje su već postale prevelike akademska godina 1944.–1945. nije bila ni započeta. Nije uspio vrlo ozbiljan pokušaj da se s redovitim radom nastavi u jesen 1946. Redovit i cjelovit rad te visoke škole obnovljen je tek nakon 25 godina, 1969.–1970., i otada traje do danas. Opširniji prikaz toga rada piše

dr. Marko Josipović, sadašnji profesor dijela filozofskih disciplina na toj visokoj školi.[1]

Od 1890. do 1944. na toj je školi filozofske discipline predavalo 19 profesora isusovaca, a od 1969. do ove, 1990.–1991. još pet.

Stupanj i razina studija te visoke škole određena je ovako: »Sjemenište za uzgoj duhovne katoličke mladeži ima se otvoriti u Sarajevu /... / s početka ipak zbog pomanjkanja dostatnih troškova bit će i to sjemenište u Travniku. Trajat će pako bogoslovna nauka 4 godine, a s filozofijom 5 godina. Držat će pako predavanja bogoslovna osam profesorah te će ciela uredba bogoslovne nauke bit poput one na bogoslovnom fakultetu u Zagrebu.«[2]

Koliko se to postiglo, može se posredno zaključiti iz znanstvene spreme tih profesora te iz udžbenika kojima su se služili.

Od 24 profesora filozofije 22 bili su doktori ili filozofije, ili teologije, ili obojega, a samo dvojica, doduše, bez doktorata, ali ipak magistri, s licencijatom (Antun Schenk 1941.–1942., i o. Antun Weissgerber koji je predavao u Sarajevu od ljetnog semestra 1973.–1974. do uključno 1988.–1989. i koji je bio opravdano vrlo cijenjen u toj svojoj službi).

Od tih profesora veći su ugled ili u znanstvenom radu (u užem značenju te riječi) ili u tzv. visokoj popularizaciji stekli, u prvom redu, o. Franjo Šanc (predavao filozofiju u Sarajevu 1919.–1920. i od 1924. do 1937.) – o kojem ćemo reći još nešto malo niže – te o. Emil Springer (predavao filozofiju u Sarajevu 1914.–1915. i od 1922. do 1925.), inače ugledan biblicist, i o. Stjepan Krizin Sakač (predavao filozofiju u Sarajevu 1918.–1919.), ugledan istraživatelj crkvene povijesti, osobito u Hrvata. Uz njih posebno spominjanje zaslužuje o. Antun Weissgerber svojim izvrsnim skriptima te člancima i svojom knjigom o Presvetoj Djevici, »Evo ti Majke!« (FTI, Zagreb, 1987.). Ta knjiga istodobno i teološki precizna i prikladna za pobožnost te – dodajmo i dobro primljena od čitatelja. Neki indicij ugleda sarajevskih profesora jest i to da je cijenjena revija »Theologisch-praktische Quartalschrift« (47, 1894, str. 672–673) donijela recenziju o tada prvom izdanju Frickove *Logike*[3], priručnika koji je kasnije bio mnogo puta izdavan, recenziju koju je napisao o. Adolf Hünninger, prvi profesor filozofije VVTŠ (predavao od 1890. do 1900.; 1902.–1903.; od 1905. do 1908. – preminuo i pokopan u Sarajevu 1910.). Urednik »Quartal-Schrifta« (tada se naziv te revije tako pisao) sigurno je imao razloga za svoje povjerenje u oca Hünningera, sarajevskog profesora.

[1] Od srca zahvaljujem dr. Josipoviću koji mi je, po svojoj dobroti, omogućio da se za ovaj svoj rad poslužim i njegovim još netiskanim tekstom.

[2] Taj je tekst tiskan u »Srce Isusovo. Službeni list Vrhbosanske nadbiskupije«. God. I, broj 1, u Sarajevu 15. siječnja 1882, str. 15–16, u rubrici »Viestnik«.

[3] C. FRICK, *Logica*. Herder, Freiburg/Brsg, 1893.

Udžbenici koji su se upotrebljavali također povoljno govore o stupnju i razini studija filozofije u Sarajevu. Autor prvog udžbenika po kojem se na VVTŠ predavala filozofija bio je Santo Schiffini (1841.–1906.), profesor na Gregorijani od 1881. do 1885., a inače na raznim učilištima Družbe Isusove u Italiji. Drugi je bio Hieronimus Noldin (1838.–1922.). Noldin je, naime, u Innsbrucku najprije predavao filozofiju i za nju se habilitirao. Kao šef katedre za filozofiju bavio se pretežno etikom i etičkim problemima. Ubrzo je prešao na katedru moralnog bogoslovlja, gdje postaje ugledan i vrlo utjecajan teološki autoritet u toj struci. Karl Frick (1856.–1931.), profesor filozofije u Valkenburgu, Feldkirchu i u Pullachu, autor je priručnika po kojem su se u Sarajevu dugo predavala logika i kritika (Frickova Ontologia upotrebljavala se kao priručnik samo jednu godinu). Josef Donat (1868.–1946.), kroz 35 godina profesor filozofije u Innsbrucku (1903.–1938.), napisao je mnogo puta izdavan priručnik »Summa philosophiae christianae« u osam svezaka. U Sarajevu se upotrebljavao Donatov priručnik za ontologiju, za teodiceju, za psihologiju (filozofsku antropologiju) i kozmologiju, a kroz kraće vrijeme i za logiku i kritiku. Etika je u Sarajevu, po broju sati, imala privilegirano mjesto. Pisac udžbenika bio je isprva Salvator Tongiorgi (1820.–1865.), profesor na Gregorijani, poslije Viktor Cathrein (1845.–1931.), pisac mnogo cijenjen i u crkvenim i u izvancrkvenim znanstvenim krugovima u Njemačkoj. Od 1937. upotrebljava se i udžbenik što ga je napisao Désiré-Julien Barbedette (1861.–1938.). Spomenute, 1937. godine izišao je njegov priručnik u 67. izdanju na latinskom i 16. na francuskom. Taj broj izdanja govori o njegovu ugledu. Za povijest filozofije spominju se, uz ostale, ovi pisci priručnika: Paul Gény (1871.–1925.) i Friedrich Klimke (1878.–1924.), obojica s Gregorijane (Klimke najprije u Innsbrucku).

Budući da su se glavni predmeti i filozofije i teologije do prekida 1944. predavali na latinskom jeziku, bilo je lako riješiti problem udžbenika. A izbor pokazuje ozbiljno shvaćanje studija filozofije na VVTŠ-u.

3. Nakon drugoga svjetskog rata predaju neki isusovci filozofske discipline na *Visokoj bogoslovnoj školi u Đakovu* (vremenskim slijedom: oci Filip Mašić, Radogost Grafenauer i Miljenko Belić). Šezdesetih godina prestaje se filozofija predavati na latinskom, i prelazi se na hrvatski nastavni jezik pa su stoga bili potrebni priručnici na hrvatskome jeziku. Spomenuti profesori izradili su ih za predmete koje su predavali.

S veseljem spominjem da sam o studiju filozofije na Visokoj bogoslovnoj školi u Đakovu stekao i zadržao visoko mišljenje.

4. Akademske godine 1937.–1938. hrvatski isusovci osnivaju vlastiti *Filozofski institut*. Te godine predaju tri profesora, 1939.–1940. četiri profesora, sljedeće, 1940.–1941., šest profesora, 1942.–1943. pet profesora itd.

Unatoč svim neprilikama, ratnim i poslijeratnim, Institut je djelovao neprekidno sve do danas.

Godine 1989. uzdignut je na samostalni crkveni Filozofski fakultet Družbe Isusove.

O radu toga Instituta, odnosno Fakulteta, nešto kasnije reći ćemo još nekoliko zapažanja.

5. Od *sistematskog* predavanja filozofije, a *izvan stalno oblikovanih znanstvenih ustanova*, možemo spomenuti dva slučaja, kako slijedi.

Nakon prvoga svjetskog rata, a prije nego je ustanovljeno redovito školovanje isusovačkoga podmlatka na inozemnim institutima, kako je tada bio običaj, kroz dvije godine filozofija se za isusovačke klerike predavala u Zagrebu, Palmotićeva ulica (od 1920. do 1922.). Iduće akademske godine ti studenti filozofije nastavili su studij u Innsbrucku.

Sluga Božji dr. Ivan Merz, zajedno sa svojim prijateljem dr. Dragom Čepulićem, dvije godine (od 1923. do 1925.) sistematski sluša cijelu filozofiju tzv. skolastičkog smjera kod oca Ante Alfirevića. Priručnik je bio: Reinstadler, *Elementa philosophiae scholasticae* – I et II.[4] U svjetlu našeg današnjeg gledanja na ulogu laikata u Crkvi taj je slučaj vrlo simpatičan.

II. Obrada filozofije pisanjem

Rad isusovaca na filozofiji odvijao se u nas također pisanjem. Pisali su se većinom filozofski članci, a napisano je i nekoliko knjiga.

Danas nije moguće ustanoviti koje su filozofske članke napisali isusovci u Mahničevoj »Hrvatskoj straži«[5], iako je sigurno da su neki isusovci surađivali u toj reviji, ali po običaju toga časopisa ti članci većinom nisu potpisani.

Godine 1919. o. Miroslav Vanino pokreće časopis »Život« i ostaje mu urednikom kroz prva tri godišta, do 1922. Od te godine, tj. 1922. u jesen, dakle, počevši od 4. godišta, pa do 10. godišta 1928. urednik je o. Ante Alfirević.[6] Od

[4] O tom v. D. KNIEWALD, *Dr. Ivan Merz*, Zagreb, 1932, str. 136–137; usp. B. NAGY, *Tko je Ivan Merz?* Zagreb, 1980, str. 42.

[5] Krčki biskup Antun Mahnič (1850.–1920.) bio je inspirator i organizator dinamičkoga katoličkog života u nas, specifičnog za ono vrijeme. Uz ostalo, pokrenuo je časopis »Hrvatska straža« koji je izlazio svakog drugog mjeseca od 1903. do 1917.

[6] »Život« je isprva bio namijenjen đačkoj mladeži, tj. starijim srednjoškolcima i studentima. Izlazio je šest puta godišnje, ali tako da su se njegova godišta podudarala sa školskom godinom: broj 1. na početku jeseni, broj 6. na početku ljeta. Od jeseni 1922. (od 4. godišta »Života«) taj je časopis namijenjen studentima i akademski obrazovanima. Već u sljedećem (5.) godištu mijenja se red izlaženja ovako: prvi je broj izišao u listopadu 1923., drugi u prosincu, treći u veljači 1924., četvrti u travnju, peti u rujnu, šesti u studenome. A od 6. godišta izlaženje »Života« ne podudara se više sa školskom, nego s građanskom godinom: prvi broj tog (6.) godišta izišao je u siječnju 1925. Tako ostaje do 10. godišta, 1929. Od 11. godišta, 1930. (druga godina uređivanja oca Karla Grimma) »Život« izlazi deset puta godišnje. »Obnovljeni Život« od 1971. izlazi šest puta na godinu.

1929. do 1936. urednik je o. Karlo Grimm. Od 1937. do 1940. o. Stjepan Tomislav Poglajen. Od 1941. do 1943. o. Ivan Kozelj. Od 1944. do 1945. o. Franjo Krautzer. Zatim slijedi odulja stanka do 1971., kad časopis ponovno izlazi kao »Obnovljeni život«. Urednik mu je o. Rudolf Braj(i)čić, (od 1971. do 1975.). Od 1976. do 1980. uređuje ga o. Rudolf Koprek. Od 1981. do 1988. uređuje ga o. Vatroslav Halambek, ili sam (do 1982.) ili kao pomoćnik glavnog urednika, oca Franje Pšeničnjaka (od 1983. do 1986.), odnosno oca Valentina Pozaića (od 1987. i 1988.). God. 1989. i 1990. urednik je o. Tonči Trstenjak.

Unatoč nekim manjim razlikama koje su inspirirali pojedini urednici, taj je časopis, pa i u svojemu najranijem razdoblu, donosio također filozofske članke. Kažem filozofske, ali ne u smislu filozofskog znanstvenog istraživanja – premda je tu i tamo bilo i takvih članaka – nego u smislu informacije o filozofskom zbivanju, sa svrhom, da se tako bolje obaviješteni intelektualac-vjernik ne samo osjeća sigurniji u svojemu vjerskom svjetovnom nazoru (štoviše, uz ovo »sigurniji« može se reći i »manje ugrožen«, jer tamo dvadesetih godina apologetski je moment prilično nazočan), nego i da svoje vjersko uvjerenje dublje proživljava, bilo kao pojedinac bilo kao član zajednice. I zato filozofski članci u »Životu«, pisani u tu svrhu, odraz su svojega vremena. Ili možda još bolje rečeno, odraz su onoga raspoloženja u kojem je i kako je pisac dotičnoga članka doživljavao svoje vrijeme.

Spomenimo tek neke pisce i njihove članke!

O. Ante Alfirević (1875.–1945.) piše 1922. članak o čovjekovoj težnji za neizmjernom srećom, za beskonačnom istinom.[7] Svoje filozofsko razmišljanje osvjetljava tekstovima iz Dantea i klasične grčke i rimske književnosti. Piše i o fenomenologiji, o Marburškoj filozofiji, o Badenskoj ili Frajburškoj filozofiji.[8] Svrha koju smo spomenuli određuje sadržaj i način obrade. Inače o. Alfirević kudikamo najčešće piše ne o filozofiji, nego o konkretnim zbivanjima kod nas u ono doba.

O. Ivan Kozelj (1896.–1982.) počeo je pisati u »Životu« već prije svojega svećeničkog ređenja. Njega filozofska i vjerska pitanja zanimaju razmjerno manje kao posve znanstvena pitanja, promatrana sama u sebi; njega više zanima kako ta pitanja doživljava, pokušava riješiti i rješava *čovjek*. To stajalište zamjećujemo već u njegovim prvim člancima u »Životu«: »Vjerska kriza Ernesta Renana«, te ubrzo za tim »Prigodom tristogodišnjice Blaisea Pascala«.[9] Na istoj su liniji više-manje svi njegovi članci, npr. »Primat ideje« iz 1930., pa i onaj posljednji što ga je napisao za »Obnovljeni Život« pod naslovom »Kažnjava li Bog

[7] »Život«, 4/1922–1923., str. 11–27. i 168–182.

[8] »Život«, 6/1925., str. 240–248; 7, 1926, str. 137–142. i 200–206.

[9] »Život«, 4/1922–1923., str. 268–278; 5/1923–1924, str. 103–110.

doista grijeh?«[10] Taj članak koji zahvaća dobrano šire i dublje nego što bi se u prvi mah po naslovu moglo očekivati, zanimljiv je na osobit način uz ostalo i zato što je odjek mnogih piščevih doživljaja u tijeku do tada 78 ili 79 godina duga života, a njegovo ga je svećeničko zvanje učinilo svjedokom i pomoćnikom u najdubljim proživljavanjima mnogih duša.

Za predmete koje je predavao o. Kozelj napisao je i studentska skripta, isprva na latinskom, poslije na hrvatskom jeziku.

Od njegovih članaka u stručnoj »Bogoslovskoj smotri« spomenimo »Etnološki dokaz za Božju opstojnost u svjetlu današnjice.«[11] No ni ta rasprava nije toliko baš neki »dokaz«, nego više profinjeno razmišljanje oca Kozelja o suvremenom čovjeku pred Bogom.

Sličnu problematiku, samo još dobrano širu i dublju, obradio je u svojoj posmrtno izdanoj knjizi »Savjest – Put prema Bogu«.[12]

O. Karlo Grimm (1898.–1952.) znanstvenik je i pastoralac. Te obje crte osjećamo u njegovim brojnim i vrlo informativnim člancima, namijenjenima školovanu čitatelju – vjerniku ili nevjerniku – koji traži idejni putokaz. Od tih pomno pisanih članaka spomenimo neke koji obrađuju filozofske teme. »Što je ljudska duša?«[13], »Jesmo li slobodni? (Iz psihologije volje)«[14], »Besmrtnost?«[15]

Odulju raspravu o indukciji tiskao je najprije (u dva dijela) kao članak u »Životu«, a poslije kao zasebnu knjigu pod naslovom »Indukcija«.[16]

O. Jakob Gemmel (1881.–1951.) došao je u Hrvatsku za profesora na Filozofskom institutu u Zagrebu akademske godine 1940.–1941. Rodom je Nijemac. Bio je ugledan profesor u Valkenburgu i plodan pisac članaka i recenzija u njemačkim stručnim časopisima. Brzo je naučio prilično dobro hrvatski (premda je već bio šezdesetgodišnjak). Marljivo je pratio sav kulturni život u Hrvatskoj i napisao niz članaka i recenzija u »Životu«. Od tih članaka napose spominjemo ova dva: »Crkveno pravo u sustavu pravnih nauka«[17] i »Crkveno pravo u svietlu poviesti«.[18] Oba su članka bila zapažena i lijepo primljena ne samo među teolozima i filozofima nego i među pravnicima.

[10] »Život«, 11/1930., str. 353–359; »Obnovljeni Život« 30/1975, str. 14–54.
[11] »Bogoslovska smotra« 33/1963., str. 13–40.
[12] *Savjest. Put prema Bogu*, FTI Zagreb 1988 (str. 265).
[13] »Život« 23/1942, str. 191–206.
[14] »Život« 24/1943, str. 86–102.
[15] »Život« 25/1944, str. 3–20.
[16] *Indukcija*, Knjižnica Života, Zagreb, 1941. (str. 96).
[17] »Život«, 23/1942, str. 161–177.
[18] »Život«, 24/1943, str. 103–126.

O. Franjo Šanc (1882.–1953.) po svojim je osobinama i po svojim radovima prvotno znanstvenik, istraživač. Od njegovih znanstvenih radova na prvome mjestu spominjemo njegovu »Sententia Aristotelis de compositione corporum...«[19] To je djelo po obliku suho, »teoretsko«, »kabinetsko«, a po značenju i vrijednosti – usudim se reći još uvijek ima budućnost. Neovisno o Šancu došao je 30 godina kasnije do sličnih rezultata, istražujući Aristotelova djela, Luis Cencillo.[20] Ako se primijene Šancovi rezultati, onda se ne samo rješavaju teškoće i usklađuju navodne neusklađenosti nego i cijela Aristotelova metafizička vizija postaje jedinstvenija i ljepša, štoviše, i dublja u nekim svojim točkama. Pa i teško pitanje kronologije Aristotelovih radova dobiva novo svjetlo uz primjenu Šancovih rezultata.[21]

Od Šancovih knjiga spomenimo »Stvoritelj svijeta«[22], te dva sveska povijesti filozofije.[23] Nastavio je pisati povijest filozofije novoga vijeka, s vrlo opširnim prikazom filozofije Franje Suáreza. Smrt ga je prekinula na str. 1990. njegova strojem pisanog teksta. Pisao je u tri primjerka; nakon njegove smrti našli smo još neizvađene karbone između listova te posljednje stranice (na kojoj je započeo izlagati svoj sud o Suarezovoj filozofiji).

O. Šanc napisao je popriličan broj članaka o filozofiji na način visoke popularizacije. Tako primjerice »Problem kauzalnog principa – njegov smisao i njegovo rješenje«.[24] Ili: »Friedrich Wilhelm Nietzsche«.[25] »Petar Abelardo«.[26] O. Stjepan Tomislav Poglajen, koji je bio urednik »Života« od 1973. do 1940., želio je da taj časopis, prema potrebi onoga vremena, bude više ispunjen socijalnom problematikom. Šancov prikaz Nikomahove etike, predan uredništvu

[19] Cijeli naslov: *Sententia Aristotelis de compositione corporum e materia et forma in ordine physico et metaphysico in elementis terrestribus considerata. Solutio eorum quae in primis ab E. Zeller Aristoteli opponuntur*, Hrvatska bogoslovska akademija, Zagreb, 1928. (str. VI+119).
[20] L. CENCILLO, *Hyle. Origen, concepto y funciones de la materia en el Corpus Aristotelicum*, Instituto »Luis Vives« de Filosofía, Madrid 1958.
[21] Gotovo da i nema djela o Aristotelovoj filozofiji koje se ne bi još usavršilo primjenom Šancovih rezultata. Na umu su mi sada npr. ova imena: Josef Zürcher, Giovanni Reale, Michel-Pierre Lerner, Ingemar Düring, Eutimio Martino, Hellmut Flashar. Također pri istraživanju islamskih aristotelovaca i njihova utjecaja Šancovi rezultati donose novo svjetlo u kojemu se rješava napose onaj – inače nejasan – odnos između morphé i lógos (eidos), od kuda je poteklo mnogo suvišnih teškoća. Pa i neke pojedinosti teškog pitanja kronologije Aristotelovih radova dobivaju, zahvaljujući Šancu, nove mogućnosti i nove vidike za njihovo rješenje (usp. M. BELIĆ, *Ordo geneseos quarundam sententiarum maioris momenti in philosophia Aristotelis*, »Collectanea franciscana« 60/1990. str. 87–97, napose 87, 93–95, 96).
[22] *Stvoritelj svijeta. Njegova egzistencija i narav, i Njegov odnos prema svijetu*. Sarajevo 1935. (str. XXIV + 320). Slovački prijevod izišao je u Trnavi 1944. (str. XXXII + 368) pod naslovom *'Stvoriteľ' sveta: jeho jestvovanie, prirodzenosť, a jeho pomer k svetu*. Preveo František Paňák.
[23] *Povijest filozofije. I. dio, filozofija starih Grka i Rimljana*, Knjižnica Života, Zagreb 1942. (str. 330). *Poviest filozofije, II. dio, filozofija srednjega vieka*, Zagreb, 1943. (str. XXIV + 429).
[24] »Život«, 10/1929, str. 134–131. i 337–346.
[25] »Život, 21/1940, str. 363–385.
[26] »Život«, 23/1942, str. 75–86.

1940., dobio je naslov »Aristotel o socijalnim dužnostima«.[27] »/.../ habent sua fata libelli«, rekao je Terencijan Mauro![28]

III. Znanstveni rad u užem značenju te riječi

O znanstvenome radu hrvatskih isusovaca na području filozofije već je u dosad iznesenom dosta rečeno. No taj znanstveni rad na osobit je način vezan uz Filozofski institut, osnovan 1937., koji je od 1989. samostalan fakultet pod nazivom Filozofski fakultet Družbe Isusove u Zagrebu. Time je znanstveni rad hrvatskih isusovaca dobio nov poticaj i nove odgovornosti.

Ove akademske godine, 1990.–1991., profesorski zbor tog Fakulteta (ne brojeći predavače goste) čine ovi stalni profesori (abecednim redom): Miljenko Belić, Ivan Koprek, Hrvoje Lasić, dominikanac, Ivan Macan (dekan), Nikola Stanković, Ivan Pavao Strilić (prodekan), Tomo Vereš, dominikanac.

I dalje surađujemo, prema potrebama i prema mogućnostima, s drugim visokim teološkim školama. O. Josip Ćurić predaje na Teološkom fakultetu u Zagrebu. O. Antun Weissgerber predavao je na VVTŠ–u u Sarajevu kroz 15 godina do svoje nagle smrti 3. listopada 1989. Privremeno ga zamjenjuje o. Miljenko Belić.

»Obnovljeni Život« donosi također članke filozofske tematike. Uz profesore filozofije, o filozofskim temama pisao je i profesor teologije o. Rudolf Braj(i)čić. On je izdao i knjigu pod naslovom »Opravdanje čistog uma«.[29]

Od 1980. Filozofsko–teološki institut – kao cjelovit FTI – većinom početkom prosinca organizira dvodnevni ili trodnevni simpozij. Predavači su, dakako, i neisusovci. Na tim simpozijima bile su prilično zastupane filozofske teme. Godine 1980. tema simpozija bila je sveti Albert Veliki (prigodom 700. obljetnice njegove smrti). Godine 1981. obrađene su teme u vezi s Teilharom de Chardinom. Godine 1982. tema je bila »Ljudska prava u nauci Crkve i u međunarodnim dokumentima«. Tema simpozija 1983. bila je »Razum i vjera pred pitanjem o smislu života«. Simpozij god. 1984. bio je o Karlu Rahneru. Sam bi o. Rahner bio došao u Zagreb da ga nije zapriječila smrt. Godine 1985. tema je bila indiferentizam. Trodnevni simpozij 1986. bio je o Ruđeru Boškoviću. Za razliku od dotadašnje prakse da se radovi simpozija tiskaju u »Obnovljenom

[27] »Život«, 22/1941, str. 5–40.

[28] Cijela rečenica glasi: »Pro captu lectoris habent sua fata libelli« »(Knjige imaju svoju sudbinu kako ih čitatelj shvati)«. Terentianus Maurus, De litteris, syllabis et metris. Carmen heroicum 258 (prema: Z. DOROGHY, *Blago latinskog jezika*, Matica hrvatska, Zagreb, 1966, str. 135).

[29] Potpun naslov: *Opravdanje čistog uma. U svjetlu transcendentalnih odnosa.* FTI, Zagreb, 1988. (str. 271).

Životu«, radovi toga simpozija prigodom 200. obljetnice Boškovićeve smrti tiskani su kao zasebna knjiga.[30] Godine 1987. naš je Filozofski institut proslavio svoju 50. obljetnicu postojanja i rada simpozijem s temom »Filozofija u susret teologiji«.[31] Tema simpozija 1988. bila je pastoralne naravi, o problemima napose u vezi s katehizacijom. Simpozij od 1989. i 1990. u vezi je s isusovačkim jubilejima. Da se opsežna građa ne bi razbijala, spojen je u jedan – sada ga proslavljamo.

Hrvatski isusovci sudjelovali su na znanstvenom skupu o svetom Bonaventuri u Zagrebu, koji su organizirali franjevački redovi u nas prigodom 700. obljetnice smrti sv. Bonaventure god. 1974. Sudjelovali su i na znanstvenom skupu o Ruđeru Boškoviću što ga je u Dubrovniku organizirala JAZU 1987.

Surađujemo sa znanstvenim ustanovama zagrebačkoga filozofskog života, s Filozofskim fakultetom i s Odjelom za povijest filozofije Instituta za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu. Jedan naš profesor kooptiran je u Interdisciplinarni centar za postdiplomski studij u Dubrovniku kao jedan od koordinatora (u njemačkoj sekciji).

Surađivali smo, s referatima na skotističkim i tomističkim međunarodnim kongresima u Oxfordu (drugi dio u Edinburgu), Beču, Rimu (drugi dio u Napulju), Padovi, ponovno u Rimu, Salamanki.

Surađivali smo na međunarodnim skupovima o organiziranju filozofskog i teološkog studija. I tako dalje.

O tom radu zasada govorimo samo ovako – okvirno i općenito. Sud o tom radu izreći će oni nakon nas.

A nama se čini da su izgledi dobri i da će, nadamo se, doći do željenih rezultata.

[30] *Filozofija znanosti Ruđera Boškovića*, FTI, Zagreb, 1987. (str. 239). Ti su radovi izišli i na engleskom: *The philosophy of science of Ruđer Bošković*, FTI, Zagreb, 1987. (str. 252).

[31] To je bio i naslov knjige, *Filozofija u susret teologiji*. Radovi simpozija Filozofsko–teološkog instituta D. I. Prigodom 50 obljetnice Filozofskog studija, FTI, Zagreb, 1989. (str. 200)

Vitomir Belaj, Zagreb

Isusovački doprinos etnologiji u Hrvata (natuknica za jedno poglavlje o našem narodoslovlju)

Naslovom određena tema na prvi pogled ne obećava mnogo, no budući da je nedavno temeljito načeta[1], neće biti zgorega posvetiti joj ovom prilikom kratak, no široko zasnovan nacrt ovoga isječka povijesti hrvatske etnologije.

Najprije se treba podsjetiti na zadane danosti koje su mogle oblikovati tu vrstu zanimanja kod hrvatskih isusovaca. – Treba uzeti u obzir djelovanje svih isusovaca na hrvatskome području, bez obzira na njihovo podrijetlo i narodnost, a jednako tako i djelovanje isusovaca – Hrvata bez obzira na to gdje su živjeli i radili;

– Jasno je razdoblje koje valja obuhvatiti: to je doba od prvih dolazaka isusovaca u Hrvatsku (1560. u Dubrovnik, 1606. u Zagreb) pa do ukinuća Družbe 1773. (razdoblje »stare Družbe«), te ponovno tek od 1852. (povratak u Dubrovnik koji je, međutim, tada već na rubu hrvatskih kulturnih strujanja), odnosno od 1902. (Zagreb) do danas. Na prvi je pogled uočljiv velik prekid u djelovanju isusovaca u nas, bez vidljiva kontinuiteta u kulturnoj i znanstvenoj djelatnosti;

– Administrativna organizacija Družbe razdijelila je hrvatske kuće na tri područja od kojih nijedno nije bilo pretežno hrvatsko, na tri provincije: Austrijsku, Mletačku i Rimsku;

– Jasno je oblikovana misionarska djelatnost još od samih početaka Družbe (Franjo Ksaverski!) koja je dovodila isusovce u dodir s dotad nepoznatim narodima i kulturama. To je pred znanstveno usmjerene mislioce postavljalo pitanja koja su vapila za odgovorima;

– Izobrazba isusovačkog podmlatka u tadašnjim najboljim školama obuhvaćalo je, mimo propisanoga nastavnog programa, još i povijest (pa i nacionalnu) i zemljopis. Da su se te discipline proučavale i u Hrvatskim isusovačkim školama, svjedoče očuvani naslovi đačkih dramskih predstava izvođenih u hrvatskim isusovačkim školskim zavodima.

[1] ZORIĆ, Damir: Prinos poznavanju etnografske djelatnosti hrvatskih Isusovaca. *Vrela i prinosi* 16/1986, 118–132.

Razdoblje »stare Družbe«

Etnologija kao definirana znanost razmjerno je mlada. Prva danas poznata definicija etnologije potječe iz pera Slovaka Adama Franje Kollára, a nastala je tek 1783., dakle, deset godina nakon ukinuća Družbe.[2] Kollár je etnologiju definirao (on je uostalom, čini se, prvi uopće upotrijebio riječ »etnologija«) kao intelektualnu djelatnost u kojoj se, proučavajući govor, običaje i uredbe pojedinih naroda, otkrivaju njihova prvobitna sjedišta, njihovi izvori (danas bismo tome rekli »etnogenetski procesi«):

> *Ethnologia (...) est notitia gentium populorumque, sive est id doctorum hominum fluidum, quo in variarum gentium origines, idiomata, mores, atque instituta, ac denique patriam vetustasque sedes eo consilio inquirunt, ut de gentibus populisque sui aevi rectius judicium ferre possint.*

Na početku svakoga etnološkog promišljanja stoji uočavanje razlika među kulturama, uočavanje opreke *svoj – tuđi*. Te su opreke osobito bili svjesni misionari koji su ne samo uočavali te različitosti nego su morali proučavati nerazumljive jezike, nepoznate sustave vjerovanja i uopće kulture kako bi tim narodima mogli uspješno naviještati riječ Božju. Sučeljavanje europskoga katoličkog svijeta i njemu egzotičnih kultura urodilo je kulturološki vrlo zanimljivim isusovačkim projektima, kao npr. pokušajem oblikovanja posebne liturgije u Kini ili organiziranjem tzv. redukcija (neke vrste teoloških država) u južnoj Americi (podsjetimo se na Nikolu Plantića, »Paraguajskoga kralja«).

Bavljenje stranim kulturama dovelo je i do njihova znanstvenog proučavanja pa je upravo isusovac, Joseph François Lafitau, objavio prvo u pravome smislu etnološko djelo *Moeurs des sauvages ameriquains comparées aux moeurs des premiers temps* (1724.) Među isusovačkim misionarima bili su i Hrvati pa valja podsjetiti na zabilješke Nikole (u Goi i u Tibetu) i Ivana Ratkaja (u Meksiku) i napose na opsežne, još uvijek neobrađene radove Ferdinanda Konšćaka[3].

Ne smije se zaboraviti da su i balkanske zemlje, okupirane od Turaka (pa prema tome i dio hrvatskih zemalja) u doba »prve Družbe« bile izrazito misijsko područje. Tako je npr. Toma Raggio, kad je 1585. bio zajedno s Aleksan-

[2] KOLLÁR, Adam Franciscus: *Historiae iurisque publici regni Hungariae amoenitates*, Wien 1783, str. 80–81. Na to je mjesto upozorila: URBANCOVÁ, Viera: The Beginnings of Ethnography in Slovakia. *Ethnologia Slavica* XII–XIII/1980–81, 93–110. Vidi i: BELAJ, Vitomir: Playdoier za etnologiju kao historijsku znanost. *Studia ethnologica* 1/1989, 9–17.

[3] Vidi: ZORIĆ, 1986, kao i od istoga autora: Neobična energija i ljubav – etnološki prinosi isusovačkih misionara u Indiji. *Hrvatske Indije = Most The Bridge*, 4/1990, 361–383.

drom Komulovićem kod bugarskih pavlićana, zapisao za etnološko poimanje terenskoga rada neobično važnu misao:

> *trebalo bi najprije biti nekoliko dana među njima, općiti s njima, promatrati im ćud, sklonosti, vjeru i običaje i svestrano se informirati da li se takve zapreke dadu svladati.*[4]

Isusovci su sa svojih misijskih i vizitatorskih pohoda ostavili brojne sitne, no dragocjene zapise koji osvjetljavaju život i kulturu katoličkoga puka u Otomanskom carstvu. Već spomenuti Raggio i Komulović bilježili su npr. podatke o Janjevu i Letnici, hrvatskim župama na Kosovu, a Bartol Sfondrati je 1580. na svojem putovanju u Sarajevo pribilježio kako i muslimani slave kršćanske blagdane[5]. Ova dva primjera moraju biti dovoljna kao uzorci za ono što se sve može pronaći u postojećoj građi.

Izvješća s misija jednako su tako važan izvor i za područje »ostatka ostataka«, za Mletačku te za Dubrovačku republiku, a kasnije i za oslobođenu Slavoniju. Ovdje se radi, dakako, o pučkim misijama kojih izvješća govore npr. o vjerovanju u vukodlake i o načinima obrane od njih, te o suzbijanju ivanjskih svečanosti na Pelješcu[6].

No isusovačko djelovanje na područjima koja sva nisu zaposjeli Turci nije se ograničilo samo na puko misionarenje. Ono je obuhvaćalo vrlo širok raspon aktivnosti. Ovamo pripadaju pokušaji potiskivanja *negdašnjeh stareh poganeh i sramotneh* pučkih popijevaka, kako je to npr. (da spomenem samo jedan paradigmatski primjer) nastojao Nikola Krajačić – Sartorius sa svojim *Svetim evangelionima* gdje je ponudio nove nabožne tekstove na stare pučke napjeve, pa zatim pojedine bilješke enciklopedijskoga značaja u rječnicima (Mikalja, Della Bella, Habdelić, Sušnik–Jambrešić), katekizmima i u homiletičkim spisima.

Sve su to područja što ih etnologija nije još pravo ni počela istraživati. Navest ću, primjera radi, Kanižlićev katekizam *Obilato duhovno mliko* (1754.) u kojemu je on, još prije Relkovićeva suda o podrijetlu »turskih skula« (*Satir iliti divji čovik*, 1762.) iznosio tvrdnju da je i psovka u Slavonaca preuzeta od Turaka.[7] Bilješke o životu hrvatskoga puka mogu se naći npr. u putopisnim bilješkama Bartula Kašića. Stjepan Glavač nacrtao je na zemljovidu Hrvatske 1673. pučke nošnje. Dragocjeni konkretni podaci kao i izvanredne slike o životu hrvatskoga puka mogu se naći napose u propovijedima, npr. kod Jurja Habdelića (neke legende, poklade, plesovi, prehrana itd.), Jurja i Ivana Muliha, Baltazara Milovca (o čaranju i magiji, o svadbi vještica na Medvednici).

[4] Prema: VANINO, Miroslav: *Isusovci i hrvatski narod*, Zagreb, I/1969 (II/1987), 63.
[5] Vidi: VANINO, 9–10 (Sfondrati), 53 (Kosovo)
[6] Vidi: VANINO, II/1987, 116 (vukodlaci) 124 (Ivanje).
[7] KANIŽLIĆ, Antun: *Obilato duhovno mliko* (izd. Franjo Thauszy), Zagreb, 1754, str. 3. Predgovora.

No sve su to samo usputne bilješke, za etnologe, doduše vrlo dragocjena građa, no piscima ni na pamet nije padalo da bi ona ikada mogla poslužiti u znanstvene svrhe. Iznimka su u tom pogledu samo putopisne bilješke Ruđera Boškovića u njegovu dnevniku iz 1762. (Bugarska–Moldova–Galicija). On je opisao npr. Tatare u Dobrudži, konjogojce s lukom i strijelama. Boškovićeve su bilješke, bez sumnje, nastale kao posljedica njegove znanstvene znatiželje, no ni on – koliko nam je poznato – nije imao predodžbu o posebnoj znanstvenoj disciplini koja bi se bavila tim pojavama. Etnologija je, kako sam već rekao, definirana tek 1783., dakle, deset godina nakon ukinuća Družbe.

Razdoblje »nove Družbe«

Družba, prije svega, valja reći nije 1773. bila potpuno dokinuta. Na području Ruske Carevine naime Katarina II. nije dopustila pročitati breve »Dominus ac Redemptor noster« pa tamošnji isusovački samostani ne samo da nisu bili ukinuti nego su čak birali doživotnoga generalnog vikara, odnosno generala za Rusiju (ukupno trojicu). U ostaloj je Europi Družba ponovno uspostavljena 1814. u Hrvatskoj, međutim, u kojoj je jozefinizam ostavio duboki i dugotrajni trag, prvi se isusovački samostan »nove Družbe« osniva tek 1852. u Dubrovniku, te 1902. u Zagrebu.

Zbog ovako duge stanke djelovanje isusovaca u Hrvatskoj, u posve novim društvenim i kulturnim prilikama koje su pred njih postavljale posve nove zahtjeve, ne pokazuju nikakve tragove kontinuiteta sa starijim radom. Jedino što je ostalo od staroga isusovačkog duha (a zanimiljivo je s gledišta etnologije) jest zauzetost za misije u izvaneuropskim zemljama[8]. Hrvatski su isusovci bili osobito djelatni u Bengaliji (misijska postaja Boshonti), ali i ispod Himalaje (Kurseong) i drugdje. Etnološko djelovanje misionara Antuna i Josipa Vizjaka i Pavla Mesarića nosi sve značajke znanstvenoga rada. Oni objavljuju rezultate svojih istraživanja (npr. u *Katoličkim misijama*), prikupljaju etnografske predmete iz izvaneuropskih zemalja za vlastitu misijsku muzejsku zbirku u Zagrebu (u Palmotićevoj) i za etnografski muzej u Zagrebu. Isusovački časopis *Katoličke misije* postaje mjestom objavljivanja brojnih bilježaka o izvaneuropskim kulturnim pojavama ne samo isusovačkih etnologa, premda su pisane za šire čitateljske krugove.

U domovini su, međutim, isusovci malo radili za etnologiju. Spomena je vrijedan tek izuzetan rad Tome Markovića, voditelja misijskoga muzeja u Za-

[8] Vidi: ZORIĆ, 1990.

grebu, diplomiranog etnologa, kasnije ravnatelja Zemaljskoga muzeja u Sarajevu. Nakon rata otišao je u Caracas. O njegovu etnološkom radu u emigraciji, koji je, sudeći po nekim indicijama, bio znatan, ne znamo, na žalost, još uvijek ništa. Prvi dio svojega vrijednog rada *Božićni običaji Hrvata u Bosni i Hercegovini* objavio je još 1940. u *Etnografskim istraživanjima i građi*, a drugi, se na žalost, zagubio.

Između obaju razdoblja

Paradoksalno će zazvučati tvrdnja da su najvažnije poticaje za razvoj hrvatske etnologije dali isusovci u razdoblju kada Družba nije postojala. Pritom ne mislim na misijska izvješća isusovačkih misionara koji su sredinom 19. st. iz Italije pohađali još uvijek tursku Hercegovinu (te je izvore nedavno iscrpno obradio Damir Zorić[9]), nego na djelo dvojice isusovaca u desetljeću nakon ukinuća Družbe.

Prvi je Martin Sabolović (1730. –1801.), profesor zagrebačkoga Sveučilišta, koji je, potaknut lektirom *Erste Linien eines Versuches über der alten Slawen Ursprung, Sitten, Gebräuche, Meinungen und Kenntnisse* Karla Gottloba v. Antona (1783.), pismima stupio u doticaj s autorom i dostavio mu niz vrlo vrijednih podataka i kritičkih primjedbi (npr. o vanjskim ophodima, svadbenim običajima, glazbalima; nacrtao je plug i pribilježio mu nomenklaturu, opisao plesanje kola, odnose između muškaraca i žena itd.). Dio Sabolovićevih primjedbi (kao i primjedbi drugih suvremenika s kojima se dopisivao) Anton je unio u drugo izdanje svojih *Erste Linien (...)* 1789. Antonovo je djelo, valja dodati, prva sinteza opće kulturne povijesti slavenskih naroda gdje su u rekontrukciji praslavenske kulture veliku ulogu imali etnografski podaci. Danas bismo rekli da je Sabolović sudjelovao u prvom »znanstvenom projektu« koji se bavio predajnom kulturom Slavena.[10]

Drugi je Slovak Adam Franjo Kollár, (1720. –1783.), knjižničar Bečke dvorske knjižnice, isusovac od 1737., a 1748. izlazi iz Reda, koji je u svojemu djelu *Historiae iurisque publici regni Hungariae amoenitates* (1783.), kako se čini,

[9] ZORIĆ, Damir: Način života u istočnoj Hercegovini sredinom XIX. stoljeća. *Studia ethnologica*, 1/1989, 99–120.

[10] GAVAZZI, Milovan: Jedan preteča slavenske etnologije i njegov hrvatski suradnik. Izvod predavanja u *Radovi plenarnog sastanka '70.* izd. Ogranak za SRH Etnološkog društva Jugoslavije, Zagreb, 1970, 3–4. Vidi i: BELAJ, Vitomir: Das Werden der Ethnologie bei den Kroaten. *Ethnologia Slavica* 5/1974, 233–251.

prvi iskovao riječ »ethnologia«, i to kao ime za posebnu znanstvenu disciplinu koju je ujedno i definirao (to je definicija iz uvoda ove rasprave).

Kollár je etnologiju definirao kao znanost koja, proučavajući elemente predajne kulture (jezik, običaje, uredbe) nastoji rekonstruirati etničku povijest (etnogenezu) pojedinih naroda (Kollár je imao na umu europske, točnije: panonske! narode). Ta etnologija stavlja naglasak na etničke značajke kulture (one po kojima se prepoznaje neka *gens* ili neki *populus*), kriteriji su joj kulturni, usmjerenje povijesno, a ime joj je izvedeno iz njezina predmeta (ἔθνος.... = pleme, narod).

Četiri godine kasnije, 1787., pojavit će se riječ »ethnologie« u zapadnoj Europi (Alexandre César Chavannes, Lausanne, Johann Ernst Fabri, Halle). Ova »zapadnoeuropska« etnologija, međutim, za razliku od Kollárove »panonske«, stavlja naglasak na spoznavanje zakonitosti u općenitom razvitku čovječanstva *à divers degrés de civilisation*. Nominalni predmet, narod, shvaćen je kao politička odnosno socijalna kategorija, kao jedinica koja je dosegla određeni razvojni stupanj. Premda je i njoj usmjerenje historijsko, svrha joj je rekonstruirati univerzalni razvoj kulture čitava čovječanstva. U tom konceptu »narod« postaje sinonim za određen stupanj razvoja u ljestvici univerzalne povijesti, njegova se kultura shvaća kao reprezentant stadijalne kategorije, a etničke značajke te kulture postaju zapravo irelevantne.[11]

Ovo će gledanje na kraju dovesti do evolucionističkih shema Morgana ili Engelsa (a kao bijeg od bezizlazja evolucionizma i na njega nacijepljena dijalektičkog materijalizma, do kulturnoantropoloških koncepcija), za razliku od Kollárova »panonskog« koje je bliže kasnijemu kulturnohistorijskom etnološkom usmjerenju Ratzela i Graebnera (pa i W. Schmidta).

Hrvatska je znanost prihvatila Kollárovo shvaćanje etnologije. Vidi se to već kod Katančića koji u svojemu *Specimen philologiae et geographiae Pannoniorum* (1795.), u uvodu *Lectori benevolo s.* (na drugoj, nepaginiranoj stranici) govori da je

> *(...) Ethnologia, sive gentium ac populorum notitia; quae originem, fata, sedes, migrationis gentes pertractet.*

(to je, koliko je danas poznato, četvrti put da je u povijesti svjetske znanosti upotrijebljena riječ »etnologija«).

Katančić, koji se i sam bavio etnološkim studijama, dakako, u smislu prije iznesene definicije, nije u Hrvatskoj ostao bez nastavljača. Njegov franjevački subrat Grgur Čevapović ne samo da je 1830. jednostavno preuzeo Katančićevu rečenicu iz navedenoga djela

[11] Vidi: BELAJ, 1989,

Inter aetatis nostrae Ethnologos, qui gentes ad certam classem ac systema revocare conati sint (sic!) principem, post Boyeri (sic!) conatus, video Schloezerum.

u ovome obliku:

Inter aetatis recentioris Ethologos (sic!), qui gentes ad certam classem et Systema revocare conati sunt, principem locum tenet dilligentissimus Bayerus; (...),

nego je, štoviše, tome svojemu djelu, naime, *Recensio observantis minorum Provinciae S. Ioann. a Capistrano (...)*, dodao u podnaslovu da je *commentariis ethnol. (...) illustrata.*[12]

»Panonsko« gledanje isusovaca Kollára na etnologiju zadržalo se u Hrvata dugo. Svojstveno je bilo npr. još Vatroslavu Jagiću. Uzdrmao ga je tek Antun Radić na samome kraju stoljeća oblikujući 1898. svoju koncepciju pojma »narod«.[13]

Očito je da je djelovanje ove dvojice isusovaca Austrijske provincije, Sabolovića i Kollára, znatno utjecalo na oblikovanje rane etnologije u hrvatskoj znanosti.

[12] BELAJ, Vitomir: Čevapovićev doprinos etnologiji. (Prinos na znanstvenom skupu o Grguru Čevapoviću, Slavonska Požega 1987; rad je u tisku kod JAZU, Centar za znanstveni rad u Osijeku).

[13] Vidi: BELAJ, 1989, te od istoga autora: Vatroslav Jagić i etnologija. *Jagićev zbornik*, Zagreb, 1986, 181–189.

Vladimir Muljević, Zagreb

Mjesto i uloga Ferdinanda Konšćaka u američkoj kartografiji

Iz Isusovačkog reda u Hrvatskoj proizašlo je nekoliko poznatih istraživača–geografa među koje svakako treba ubrojiti ove:

Nikola barun Ratkaj Velikotaborski, rođen 1600., koji je od 1623. do 1662., dakle, gotovo 40 godina živio i djelovao kao misionar u Indiji, te ostavio mnoge izvještaje o životu i prilikama u tim krajevima[1].

Stjepan Glavač, rođen 1627. u Varaždinu, predavao je matematiku, u Grazu i Linzu, zatim od 1662. do 1665. filozofiju i moralku u isusovačkom kolegiju u Zagrebu, te od 1671. do 1675. na Sveučilištu u Celovcu. Vjerojatno je ondje 1673. i objavio zemljopisnu kartu Hrvatske i na njoj prvi uveo »hrvatsku milju« (Milliaria croatica). Umro je u Trnavi u Slovačkoj kao sveučilišni profesor[2].

Nikolin sinovac Ivan barun Ratkaj, rođen 1647. u Velikom Taboru, boravio je kao misionar, pa i geograf s Indijancima u Meksiku od kraja 1680. pa do svoje iznenadne smrti 1683. Napisao je vrijedan i zanimljiv, jedan od prvih putopisa hrvatskih putnika u Ameriku, koji se često i citira[37]. Izradio je 1683. zemljopisnu kartu »Mappa circum iacentes regiones (tarahumaras)«, koja je objavljena 1962., a reproducirana 1967., te obuhvaća područje od 28. do 33. stupnja sjeverne širine i od 271. do 276. stupnja dužine[3].

Četvrti isusovac koji se bavio gegrafskim istraživanjima bio je Ferdinand Konšćak, također Varaždinac, o kojemu će ovdje biti više govora[4].

Peti od isusovaca kojemu je zemljopis u određenom smislu bilo i struka, bio je Ruđer J. Bošković, rođen 1711. u Dubrovniku, a umro 1787. u Milanu. Gotovo cijeli svoj život proveo je u inozemstvu, u Italiji i u Francuskoj, te je od 1750. po nalogu pape Benedikta XIV. (1740.–1758.), obavio mjerenja meridijana u Papinskoj državi, između Rima i Riminija[5].

[1] L. E.: *Ratkaj Velikotaborski barun Nikola*, u: *Znameniti i zaslužni Hrvati, 925—1925*, Zagreb, 1925, str. 227.

[2] P. K.: *Stjepan Glavač*, u: *Gimnazija—SC—Gabriel Santo, 1636—1986, Varaždin, 1986, str. 284.*

[3] D. Kr.: *Ratkaj barun Ivan*, u: *Znameniti i zaslužni Hrvati, 925—1925.*, Zagreb, 1925, str. 227

[4] D. Kr.: *Ferdinand Konšćak*, u: *Znameniti i zaslužni Hrvati*, 925–1926. Zagreb, 1925, str. 138.

[5] Ž. DADIĆ: *Ruđer Bošković*, Školska knjiga, Zagreb, 1987.

Istaživači Meksika i Kalifornije

Nakon što je 1492. Kristofor Kolumbo (oko 1451.–1566.) otkrio Kubu i Haiti, više istraživača – Španjolaca – pošlo je u Novi svijet. Ondje su istraživanja obavljali Herman Cortez (1485.–1547.), koji je 1518. otišao u Meksiko, a 1521. srušio Astečko kraljevstvo, te postao guvernerom Meksika[6]. On je 1535. poslao ekspediciju da istražuje Kaliforniju. Tako je njegov časnik F. Jimerez, krećući se na sjever uz Tihi ocean, došao do predjela koji je on nazvao Kalifornija, te do obale Kalifornije, koju su tada smatrali otokom. Kalifornija je poslije podijeljena na Donju Kaliforniju (Baja California) i Gornju Kaliforniju (Alta California). Kaliforniju je 1542. istraživao pomorac Juan Rodriguez Cabrillo (? – 1543.). Kasnije je došao do Paname Englez sir Francis Drake (oko 1540.–1596.) najglasovitiji »see dog« kraljice Elizabete I. (1558.–1603.) i progonitelj Španjolaca. On je prešao Panamsku prevlaku pa je 1579. došao i do Kalifornije[6–s. 61] godine 1602./3. Kaliforniju je istraživao i mjerenja obavio Sebastian Vizcaino.

Prvu isusovačku misiju u Donjoj Kaliforniji, nazvanu Loreto, podigao je 1697. isusovac Juan Maria Salvatierra (1648.–1717.). U Novu Španjolsku, odnosno u Donju Kaliforniju, uz isusovce Španjolce i Portugalce, dolazili su i isusovci iz Švicarske, Njemačke, Austrije, Češke, Mađarske i Hrvatske.

Prvi hrvatski misionar u Meksiku bio je od 1681. do 1683. već spomenuti Ivan barun Ratkaj. Onamo je pošao pedeset godina kasnije i »Croata Varasdinensis« Ferdinand Konšćak.

Život i djelovanje Ferdinanda Konšćaka

Prezime Konšćak nesumnjivo je tipično zagorsko, no ono danas u tom obliku više ne postoji nigdje u Hrvatskoj. Iz pisma meksičkog isusovca Manuela Llanoa, pisanog 1764. proizlazi da je F. Konšćak rođen 3. prosinca 1703.[7–s. 136], međutim, prema drugim podacima, on je rođen 2. prosinca 1703. Točni podaci nisu poznati jer su crkvene knjige u Varaždinu izgorjele u velikom požaru godine 1776. F. Konšćak u Varaždinu je završio gimnaziju, pa je 1719. bio primljen u novicijat Družbe Isusove u Trenčinu u Slovačkoj. Nakon dvije godine

[6] I. A. LANGNAS: *Dictionary of Discoveries*, Philosophical Library, New York, 1959.

[7] M. D. KRMPOTIĆ: *Life and Works of the Reverend Ferdinand Konšćak, S. J. (1703—1759), an early missionary in California*, The Stratford Company, Publishers, Boston, Massachussetts, 1923.

poslan je u Leoben u Štajerskoj gdje je godinu dana proučavao klasike, stilistiku i govorništvo. Zatim je tri godine na Sveučilištu u Grazu studirao filozofiju i teologiju. On već tada želi postati misionarom pa 1722. iz Graza piše pismo isusovačkom generalu Michelangelu Tamburiniju (1648.–1730.) u Rim i moli da kao misionar bude poslan u Indiju ili u Japan.

Zabilježeno je[8] da je u Zagrebu šk. god. 1725./26. djelovao »magister Konšćak Parvista«, gdje je kao nastavnik isusovačkog kolegija predavao počela gramatike. Sljedeće šk. god. 1726./27. u Budimu u Ugarskoj predavao je klasične studije na gimnaziji. U Budimu je 1728. objavio zbirku pjesama »Nagadia versibus latinus«. Odavle je također, 1726., pisao isusovačkom generalu u Rim radi dozvole za odlazak u misiju. F. Konšćak zatim od 1727. do 1729. studira teologiju na Sveučilištu u Grazu[9–s 106] pa i odanle 1727. piše isusovačkom generalu u Rim i moli da ga pošalje u »indijske misije«. Svoju molbu ponavlja i 1728. pa je konačno, nakon ovoga četvrtog pisma, bio određen za indijansku misiju u Meksiku. Tako je potkraj 1729. otputovao u Cádiz u Španjolsku, gdje je punu godinu dana čekao na brod za Ameriku.

Početkom travnja 1731. stigao je u Havanu na Kubi, a 19. travnja 1731. njegov se brod usidrio u lošoj i opasnoj luci Vera Cruz. Iz grada Meksika F. Konšćak, po nalogu pretpostavljenih, otišao je u Donju Kaliforniju, vjerojatno 1732. Prvo njegovo odredište bila je misijska postaja San Ignacio (de) Kadakaaman, udaljena oko 2 000 km od grada Meksika. U Donjoj Kaliforniji bilo je tada već desetak misijskih postaja. U prvih pet godina svojeg boravka u San Ignaciju sudjelovao je u raznim misijama. Osim svećeničkih i misionarskih dužnosti u podučavanju Indijanaca u kršćanskoj vjeri, on se bavio i pisanjem povijesti tamošnjih misija. On je također dobro naučio jezik plemena Cochimie, a i narječja ostalih plemena. Uz hrvatski, on je poznavao latinski, njemački, francuski i španjolski jezik. Godine 1747. imenovan je voditeljem misije San Ignacio, a 1748. promaknut je za vizitatora svih misija u Donjoj Kaliforniji. U sklopu svoje misionarske djelatnosti za nekoliko je godina pokrstio oko tisuću Indijanaca[10–s. 376], a osnovao je i novu misijsku postaju Santa Gertrudis.[11–s. 36].

Uza svoje misionarske poslove F. Konšćak podučavao je Indijance, osim u vjeri, još i u praktičkim stvarima, pa i u zanatima. Osim toga, sabirao je geografske podatke te podatke o indijanskim plemenima[12.–s. 248]. Od prirodnih

[8] * * *: *Catalogi triennales Austriae*, 1723. Graz; 1726. Zagreb

[9] VANINO, M.: *Ferdinand Konšćak S. J. misionar i geograf Kalifornije (1703— 1759)*, »Vrela i prinosi«, Sarajevo, 1933., sv. 2., str. 103–118.

[10] DUNNE, P. M. S. J.: *Black Robes in Lower California*, University of California. Berkeley, 1952. Los Angeles (1968).

[11] BURRUS, E. S. J.: *Jesuit Relations, Baja California, 1716—1762*, Dawson's Book Shop, Los Angeles, 1984.

[12] HITTER, Th., H.: *History of California*. (4 tom), Pacific Press Publishing House and Occidental Publishing Co. San Francisco, 1885–1897.

znanosti poznavao je matematiku, geologiju, geografiju i biologiju, a trasirao je ceste, gradio brane i kanale za navodnjavanje. Glavno njegovo polje rada bila je, međutim, geografija i otkrivanje tada još nepoznatih dijelova Donje Kalifornije. U skladu sa zahtjevima svojih pretpostavljenih organizirao je i sudjelovao na tri velike ekspedicije prema sjevernim predjelima Donje Kalifornije. Tako on neprestano pomiče pojas misijskih postaja prema sjeveru i time postupno osvaja Donju Kaliforniju pa postaje jednim od najvećih pionira Kalifornije. Kao superior u San Ignaciju spominje se godine 1755.

Energični i neprestano aktivni Ferdinand Konšćak završio je svoj misionarski, dobročiniteljski, isposnički pa i *svetački*[13-s. 30], a posebno istraživački rad u svojoj pedeset i šestoj godini života. Umro je u San Ignaciju 10. rujna 1759. On je tako više od 39 godina živio u Isusovačkom redu, 27 godina radio je kao misionar u Donjoj Kaliforniji, od toga 22 godine u San Ignaciju. Pokopan je na groblju u San Ignaciju, a na njegov su grob godinama hodočastili njegovi prijatelji Indijanci. Taj je grob do kraja pedesetih godina ovoga stoljeća bio zaboravljen, a očekivalo se od Hrvata u Kaliforniji da će ga posjećivati i obnoviti[14, 15].

Istraživačke ekspedicije Ferdinanda Konšćaka

Već je spomenuto da je F. Konšćak zasnivao i provodio svoje istraživačke ekspedicije prema nalozima svojih crkvenih poglavara, a ti su nalozi bili u skladu sa željama i namjerama španjolskog kralja da se proširuju granice španjolskih posjeda u Americi.

Juan Antonio Balthasar (1697.–1763.), vizitator Donje Kalifornije, naložio je F. Konšćaku da 1746. organizira i vodi svoju *prvu ekspediciju* kako bi se konačno dokazalo da Donja Kalifornija nije otok već da je poluotok, što su uostalom već i prije ustanovili 1539. Francesco de Ulloa, te godine 1702. Eusebio Francisco Kino (1645.–1711.), a također 1721. i isusovac Juan de Ugarte (1662.–1730.). Jedan od zadataka ove ekspedicije bio je da se pronađu vrela pitke vode, prijeko potrebne za buduće misijske postaje, a i vojne logore španjolske vojske. F. Konšćak je na tu svoju ekspediciju pošao i radi istraživanja istočne obale Donje Kalifornije, od Caba de Las Virgenes pa do ušća rijeke

[13] ZEVALLOS, F. S. J.: *The apostolic life of Fernando Consag explorer of Lower California.* (Translated and annotated, with an Introduction by Manuel P. Servin), Dawson's Book Shop, Los Angeles, 1968.

[14] PRPIĆ, J.: *Hrvatski misionar u Americi. Ferdinand Konšćak, S. J.* Posebni otisak iz »Hrvatske misli«, svezak 25. Buenos Aires 1958.

Colorada. Krenuo je iz Loreta 9. lipnja 1746., a ekspedicija sastavljena od vojnika i pokrštenih Indijanaca otisnula se čamcima uz obalu zaljeva. Obavljajući pomorska, geografska, prirodoslovna i etnološka opažanja, tražeći pri tome prije svega izvore pitke vode, pašnjake i povoljna mjesta za sidrišta i luke, F. Konšćak je s ekspedicijom stigao do ušća rijeke Colorada, na vrhu Kalifornijskog zaljeva dugačkog oko 1 200 km. Nakon nekolikodnevnog boravka na ušću te velike rijeke i bilježenja zemljopisnih podataka, ekspedicija se istom obalom vratila u Loreto 25. srpnja 1746., dakle, nakon 46 dana putovanja[7].

Na osnovi iscrpnih opažanja i geodetskih mjerenja, ovom je ekspedicijom napokon i F. Konšćak potvrdio da Donja Kalifornija nije otok. On je o tome napisao: »Zaljev doista završava na ušću rijeke Colorado, upravo tako kako je to izvijestio otac Kino«.

Prikupljeni podaci s ove ekspedicije poslužili su F. Konšćaku za izradu *geografske karte* istraživanog područja, pa i širje, na kojoj se nalaze neka imena i lokaliteti koji nisu prije bili zabilježeni. Njegova su geografska istraživanja ubrzo našla odjeka i u njegovih suvremenika.

F. Konšćak je o ovoj ekspediciji napisao opširni i vrlo zanimljivi Dnevnik[8]. Jedan španjolski rukopis tog Dnevnika nalazi se i u British Museumu u Londonu[16]. Dnevnik je prvi put djelomično objavljen 1748. u Ciudad de Mexico, u djelu Jose Antonio Villaseñor y Sanchez: »Theatro americano, description general de la Nueva Espana«,[17-s. 272–294], te u drugom izdanju tog djela iz godine 1952. Konšćakov Dnevnik, a i njegovu zemljopisnu kartu zatim je 1757. tiskao u Madridu isusovac Andres Marcos Burriel u djelu A. M. Burriel – M. Venegas: »Noticia de la California...«[19-III-s. 140–194]. Ovo je bilo prvo i najvažnije djelo o Kaliforniji, a bilo je objavljeno još za života F. Konšćaka. Ovo je djelo prevedeno 1759. na engleski,[20] zatim na nizozemski[21], pa 1766. na francuski[22], a 1769./70. i na njemački jezik[23].

[15] PRPIĆ, G.: *Fernando Konschak, S. J. Misionero y Explorador en Baja California,* Separata de la revista »Studia Croatica«, Ano III. No. 1, Buenos Aires 1962.

[16] GONZAGO, F.: *Description compendiosa de lo descubierto y conocide de la California, por el Padre Fernando Gonzago de la Compañia de Jesus 1746.,* British Museum, London, Catal. of the MS the Spanish language, t. II. p. 410.

[17] VILLASEÑOR Y SANCHEZ, J. A.: *Theatro americano, description general de los reynos, y provincias de la Nueva Eapaña.* (2. tom), Mexico, 1746–1748.

[18] BALTHASAR, J. A. – ORTEGA, P. J.: *Apostolicos afanes de la Compañia de Jesus, escritos por un padre de la misma sagrada religion de su provincia de Mexico,* Por Pablo Nadal, Barcelona, Ano 1754.

[19] BURRIEL, A. M. S. J. – VENEGAS, M. S. J.: *Noticia de la California,* Manuel Fernandez, Madrid, 1757. III. Vol.

[20] BURRIEL, A. M. – VENEGAS, M.: *A natural and civil History of California (2. tom)* London, 1759. James Rivington.

[21] VENEGAS, M. – BURRIEL, A. M.: *Natuurlyke En Burgerlyke Historie van California.* 2, tom), Joannes Enschede, Te Harlem, 1761/62.

Djelo »Noticia de la California« i svi njegovi prijevodi u kojima se nalazi i Dnevnik prve ekspedicije uveli su Ferdinanda Konšćaka već prije dva stoljeća u svjetsku znanstvenu literaturu. Ovome je u našem stoljeću znatno pripomogao i Martin Davorin Krmpotić svojim djelom »Life and Works of the Rev. Ferdinand Konšćak, S. J.« objavljenom 1923. u Bostonu, Massachussets[7].

Novo izdanje djela »Noticia de la California« objavljeno je 1943. u Ciudad de Mexico, a u njemu se napominje činjenica koju je potvrdio F. Konšćak da je Donja Kalifornija poluotok vezan uz američki kontinent[24]. Konšćakov je Dnevnik u djelima o povijesti Kalifornije više puta objavljivan u izvorniku, na španjolskom ili engleskom prijevodu, u cijelosti ili skraćeno. Američki povjesničar Hubert Howe Bancroft (1832.–1918.) naziva ovu prvu ekspediciju jednim od najvećih događaja toga vremena. On daje mnogo podataka o F. Konšćaku, a donosi i njegove zemljopisne karte[25–s 462].

Na zahtjev provincijala Nove Španjolske F. Konšćak je organizirao *drugu ekspediciju* te je s kapetanom španjolske vojske Don Fernandom Rivera y Moncada te s odredom vojnika i skupinom Indijanaca krenuo iz San Ignacija 22. svibnja 1751. kopnom na sjever, na konjima i mazgama, dobro opremljen zalihama. Ekspedicija je prolazila gornjem San Pedro Martin i Madre Sierra koje Kalifornijski poluotok dijeli na zapadni, prohodni i istočni, slabo prohodan. Kretalo se zatim suhim dolinama uz Tihi ocean, sve do 30° sjeverne širine, sjeverno od uvale Sebastian Vizcaino, približno na širini današnje Punta Piete. F. Konšćak sustavno je prikupljao podatke o tamošnjim Indijancima, o flori i fauni, a posebno se, kao i na prvoj ekspediciji, posvetio traženju izvora pitke vode, prijeko potrebne budućim misijama, a uspostavljao je i prijateljstva s tamošnjim indijanskim stanovnicima.

U tim suhim i gorovitim krajevima nije pronađeno nikakvo prikladno mjesto za osnivanje novih misijskih postaja. Putovanje je bilo vrlo naporno po strmim i neprohodnim predijelima poluotoka, pa je poginulo i nekoliko sudionika ekspedicije. Iscrpljeni putnici vratili su se 8. srpnja 1751. do naselja La Piedad, sjeverno od San Ignacija. F. Konšćak je i na ovoj drugoj svojoj ekspediciji vodio iscrpan Dnevnik na španjolskom jeziku. Ovaj je Dnevnik već 1754. bio objavljen u Barceloni u djelu J. A. Balthasar – J. Ortega: Apostolicos afanes... .«[18]. Dnevnik je objavljivan i u kasnijim izdanjima ovog djela iz godine 1887. i 1944. I ovaj je Dnevnik pisan zanimljivo, te sadrži mnoge podatke koji se tiču hidrografije, geografije, etnografije, indijanskih plemena, kao i na samo putovanje. U Dnevniku se govori o mjerenjima te o određivanju geografske širine pojedinih lokaliteta. Taj je Dnevnik M. D. Krmpotić preveo na engleski i objavio ga u već spomenutoj svojoj knjizi: »Life and Work...«[26–s 84–134]. Za ovu drugu ekspediciju povjesničar Peter Masten Dunne kaže da je F. Konšćaka učinila najvećim istraživačem Kalifornije.

Ponovno, zbog jednakih razloga, uvjetovanih interesima španjolske krune, F. Konšćak je, na zahtjev tadašnjega glavnog isusovačkog vizitatora Meksika Augustina Carta pošao na svoju *treću ekspediciju*, također zajedno s kapetanom Don F. Riverom y Moncada i vojnicima. S njima su pošli i Indijanci koji su im bili vodiči po neprohodnim krajevima i gudurama. Ekspedicija je krenula kopnom, na konjima i mazgama, iz San Ignacija pa je u lipnju i srpnju 1753. prolazila istočnom stranom kalifornijskog poluotoka, smještenom između visokih Cordillera ili Sierra Madre i Kalifornijskog zaljeva.

Ekspedicija je u unutrašnjosti Sierre došla do mjesta nasuprot uvali San Luis Gonzaga na 21° sjeverne širine. F. Konšćak je obavljao svoja mjerenja na cijelom tom putovanju, a na blizinu pitke vode upućivala ga je povremena nazočnost malih ptica. On je tada posjetio i razgledao neke otoke uz istočnu obalu zaljeva i dao im nova imena.[27–s. 153]. Na ovom je putovanju, gladan i žedan, na konju prevalio stotine milja. Za Dnevnik s ove treće ekspedicije nije poznato je li negdje sačuvan.[9–s. 110].

Konšćakova geografska istraživanja bila su osnova za rad i pothvate kasnijega španjolskog istraživača franjevca Junipera Serre (1713.–1784.), nakon njegova dolaska u Meksiko godine 1750. On je 1769. sudjelovao u ekspediciji koju je predvodio španjolski časnik Gaspar de Portola (oko 1723.–1784.) te je zauzeo Gornju Kaliforniju i ondje osnovao franjevačku misiju. G. de Portola zatim je došao do San Diega, Montereya i San Francisca, pa je ta područja stavio pod vlast španjolskoga kralja. U San Diegu osnovao je misiju kojom je upravljao J. Serra, a nakon toga u Gornjoj je Kaliforniji osnovao još osam misija[6–s. 155, 173].

F. Konšćak u Dnevnicima svojih ekspedicija govori o zemljopisnim podacima važnim za plovidbu, dakle, o zaljevima i mogućim lukama, o dubinama mora uz obalu, o podmorskim i ostalim grebenima i otocima. Daje podatke o smjerovima i jakosti vjetra. Govori o kompasu i opaženim odstupanjima magnetske igle do kojih je dolazilo pod utjecajem »magnetskih bregova«. U Dnevnicima se često nalaze bilješke o mjerenjima te o tome kako se u *podne* ek-

22 VENEGAS, M. – BURRIEL, A. M.: *Histoire naturelle et civile de la Californie*, Paris, 1766.

23 VENEGAS, M. – BURRIEL, A. M.: *Natürliche und bürgerliche Geschichte von Californien, nebst einer neuen Charte dieses Landes und der benachbarten Meeren*, Lengo, 1769.

24 VENEGAS, M. – BURRIEL, A. M.: *Noticia de la California y de su Conquista Temporal y Espiritual hasta el tiempo presente.* (I–II–III Vol.) – Nueva edicion, Edit.: Layac, Ciudad de Mexico, 1943/1944.

25 BANCROFT, H. H.: *The Works. History of the North Mexican States.* Vol. XV., H. H. Bancroft, Co. San Francisco, 1884.

26 KONŠĆAK, F.: a) *Beginning of the Diary of Father Fernando Consag* (25. May 1751 – 31. May 1751). b) *Continuation of the Diary* (1. June 1751 – 22. June 1751) c) *Conclusion of the Diary* (23. June 1751 – 8. July 1751). Vidi: KRMPOTIĆ, M. D.: *Life and Works*, str. 84 – 134.

27 WAGNER, H. R.: *The Cartography of the Northwest Coast of America to the Year 1800.* Volume I., University of California Press, Berkeley, California, 1937.

spedicija zaustavljala da bi se promatrala visina Sunca, odnosno obavila mjerenja, dakako, radi određivanja geografskih širina pojedinih mjesta. Uz podatke o pitkoj vodi i pašnjacima, zanimali su ga meteorološki i geološki podaci, te fauna na kopnu i u moru, pa tako spominje različite ribe, morske vidre, školjke s biserima, te ptice, zečeve i ostale životinje. Uvjek je pritom davao točne podatke o mjestima na kojima je obavio dotična opažanja.

H. H. Bancroft dosta potanko opisuje sve tri Konšćakove ekspedicije, a s tim u vezi kaže: »Možda je najvažniji događaj u tom razdoblju bilo istraživanje oca Consaca obale gornjeg zaljeva u godini 1746.[28–I–s. 463–466; 13–s. 23].

U Dnevniku druge ekspedicije iz 1751. bilo je spomenuto drvo iz jedne vrste koja do tad nije bila poznata. To se drvo danas u botanici stručno naziva *Idria columnaris*. Drvo je karakteristično za pustinju srednje Donje Kalifornije, u blizini Puorto Libertada u Sonaru. *Idria* je drvo–palma stupasta oblika, visine 10 do 15 metara s velikim grmolikim bodljikama u kojima se prigodice javlja lišće[29–s. 93].

Konšćakove zemljopisne karte Donje Kalifornije

Zemljopisna karta koju je F. Konšćak sastavio nakon svoje prve ekspedicije nosi naslov: »Seño de California y su costa oriental nuevamente descubierta de las Virgenes, hasta su terminos, que es el Rio Colorado, ano de 1746. por el Pe. Ferdinando Consag de la Compa. de IHS Missionero, en la California«[30–s. 60]. Jedna kopija zemljopisne karte sačuvana je u British Museumu u Londonu, te u Arhivu Španjolske[31–s. 38; 9]. Jedan se primjerak te karte nalazi i u »Library of Congres« u Washingtonu D. C.

E. Burrus, godine 1967.[32], za Konšćakovu zemljopisnu kartu kaže: »Ima malo meksičkih zemljopisnih karata koje su bile kopirane ili reproducirane toliko puta kao one F. Konšćaka pod istim naslovom, ali različitog oblika.«

[28] BANCROFT, H. H.: *History of the North Mexican States and Texas.* Vol. I., San Francisco, 1886.

[29] BARCO, Del Miguel: *Historia natural y Cronica de la Antigua California,* Universidad Nacional Autonome de Mexico. Instituto de Investigationes Historicas, Mexico, 1973.

[30] DUNNE, P. M.: *Lower California and Island,* Mid America. Vol. 35. No. January 1953.

[31] NORTH, A. W.: *The Mother of California,* Paur Elder and S., San Francisco, New York, 1908.

[32] BURRUS, E. S. J.: *La obra cartographica de la provincia mexicana de la Compañia de Jesus. (1567—1967).* Ed. Jose Porrua Turanzas, Madrid, 1967.

Konšćakova je zemljopisna karta pod naslovom »Mapa de la California: su golfo y provincias fronteras en el Continente de Nueva España« objavljena u djelu Burriel – M. Venegas: »Noticia de la California«, Madrid, 1757.[19; 33–s. 20].

U znamenitoj francuskoj »Encyclopedie« (Supplement 5[e] Cartes), koja je u Parizu izlazila od 1751. do 1780., filozof Denis Diderot (1713.–1784.) i filozof i matematičar Jean Lerond D'Alembert (1717.–1783.) preuzeli su Konšćakovu zemljopisnu kartu. Izdavači »Enciklopedije« pri reproduciranju zemljopisne karte donose neobičan oblik autorova prezimena: Gonsaque. Ta je karta ponovno reproducirana godine 1962. u Los Angelesu na početku sveska »Encyclopedie«.

Zemljopisnu kartu Donje Kalifornije s imenom Consag objavio je i J. Baegert u djelu »Nachrichten von der amerikanischen Halbinsel Californien« tiskanom u Mannheimu, 1772. i 1773.[34].

Konšćakova zemljopisna karta bila je podlogom za ostale, odnosno buduće zemljopisne karte područja Kalifornijskog zaljeva, od tada pa do sredine XIX. st. Prema toj zemljopisnoj karti nacrtano je mnogo karata Donje Kalifornije. Jednu takvu kartu objavio je i M. D. Krmpotić u već spomenutom djelu »Life and Work...«[7]. Ta karta nosi naslov »California per P. Ferdinandum Consak et per alios«. Naime, Konšćakovu kartu su precrtavali i drugi suvremeni isusovački misionari u Kaliforniji.

Neka mišljenja o djelu Ferdinanda Konšćaka

Strani su autori *narodnost* F. Konšćaka vrlo često pogrešno naznačavali. Tako npr. i njegov biograf isusovac F. Zevallos na jednome mjestu piše da je Konšćak bio Mađar, rođen u Uvaradinu, gradu u Slavoniji na rijeci Dravi.

Ugledni suvremeni povjesničar P. M. Dunne u svojemu poznatom djelu »Black Robes in Lower California«, objavljenom 1968., govori o »the illustrious Bohemian Jesuit Fernando Consag«[10–s. 18, 317]. Očito je da se ovdje radi o pogrešci, jer isti taj autor, u istom tom djelu kaže za F. Konšćaka: »ovaj hrvatski isusovac.«

Sličnu je pogrešku učinio i ugledni američki povjesničar H. H. Bancroft koji je F. Konšćaka nazvao Nijemcem, a njegovo prezime piše na njemački način: Konschak. Te pogreške u pogledu Konšćakove narodnosti kasnije su

[33] BURRUS, E. S. J.: *La Compañia de Jesus en Mexico. Cuatros Siglos de Labor Cultural (1572—1972),* Mexico, 1972.

[34] BAEGERT, J. J. S. J.: *Nachrichten von der amerikanischen Halbinsel Californien,* Mannheim, 1772.

ispravili P. M. Dunne, zatim G. Decorme, a u prvome redu Hrvat M. D. Krmpotić koji je kao župnik godinama djelovao i umro u SAD.

U skladu s običajem europskih misionara u Meksiku, koji su nastojali svoja prezimena približiti španjolskom jeziku i sam je F. Konšćak svoje prezime pisao kao Consag, a ovako je i većina autora pisala njegovo *prezime*. Španjolski su autori pisali i Konzag, Conzag i Gonsag, a neki i Consago.

Misionarski rad Ferdinanda Konšćaka i njegova istraživanja brzo su bili zapaženi i cijenjeni u svijetu. Nakon objavljivanja njegovih Dnevnika s ekspedicija godine 1746. i 1751. kao i zemljopisne karte iz 1746., njegovo je ime postalo poznato u Meksiku, Španjolskoj, Italiji, Francuskoj, Njemačkoj, Nizozemskoj, pa i u ostalim dijelovima tadašnjega prosvijećenog svijeta. Svi povjesničari koji su pisali o F. Konšćaku smatrali su ga velikim čovjekom i istraživačem, a i najvećim pionirom Donje Kalifornije.

H. H. Bancroft, jedan od najpoznatijih sjevernoameričkih povjesničara, smatra F. Konšćaka velikim misionarom, istraživačem i kolonizatorom Kalifornije odnosno Amerike. Drugi američki povjesničar, George Bancroft (1800.–1891.), stavio je F. Konšćaka na časno mjesto u američkoj povijesti[36; 4].

U meksičkim radovima isusovac Gerald Decorme opisuje F. Konšćaka kao velikog misionara, velikog apostola i najugledniju ličnost u posljednjem razdoblju misijske djelatnosti isusovaca u Kaliforniji[35–I–s. 67, II–s. 513, 532].

George, Jure, Prpić profesor na Sveučilištu Johna Carola, Cleveland, jedan od biografa F. Konšćaka, smatra da je: »Konšćakovo djelo jedan od najvećih prinosa Hrvatske američkoj kulturi i civilizaciji«[14–s. 7; 15–s. 68].

Već spomenuti P. M. Dunne, poznati povjesničar na Sveučilištu u San Franciscu, kaže također: »Bila je sreća za proširenje misija u Kaliforniji i za postavljenu svrhu ekspedicije da je na poluotok došao čovjek Konšćakove energije. Ovaj hrvatski isusovac bio je energičan, ne samo u organiziranju i opažanjima nego i u literarnom pogledu, jer je zahvalnom potomstvu ostavio dnevnik s opisom obiju ovih glavnih ekspedicija.«[10–s. 321].

Manuel P. Servin u predgovoru novom izdanju djela F. Zevallosa »The Apostolic Life of Fernando Consak«, objavljenom 1968.[13], kaže: »Konšćak je bio jedini hrvatski isusovac koji je radio u misiji, a od ostalih se razlikovao time što je bio najveći isusovac i istraživač na poluotoku, suparnik glasovitom i previše razglašenom ocu Eusebiu Kinu iz Pimeria Alta, a dobio je najmanje priznanja od povjesničara Kalifornije.«

[35] DECORME, G. S. J.: *La obra de los Jesuitas mexicanos durante la epoca colonial (1572–1767).* Vol. I, Jose Porrua – Hijos, Ciudad de Mexico, 1941.

[36] BANCROFT, G.: *History of the United States,* from 1834.

[37] RATKAJ, I. S. J.: (Pisma provincijalu austrijskom), u: *Der Neue Welt–Bott.,* Augsburg u. Grätz, 1726. s. 77–84.

E. Burrus u svojem poznatom djelu »Jesuit Relations, Baja California, 1716–1762«, objavljenom 1984., kaže: »Ferdinand Konschak, meksičkim povjesničarima bolje poznat kao Fernando Consag, bio je – the most eminent explorer, geographer and cartographer of Baja California –.« On zatim nastavlja: »Što je Kino učinio za sjevero–zapadnu Novu Španjolsku, a posebno za Pimerija Altu, to je Consag dovršio za područje Poluotoka«[11–s. 36].

Napokon, znakovito je i to da je u spomen na zasluge F. Konšćaka u istraživanjima Donje Kalifornije stjenovito područje sjevernoga dijela Kalifornijskog zaljeva, dobilo naziv »Consag Rocks« koji nosi još i danas[10–s. 235].

Ovo su bila samo neka od mišljenja u svijetu priznatih znanstvenika o Ferdinandu Konšćaku kao čovjeku, misionaru, geografu i kartografu, a ona malobrojna, do sada objavljena u nas osim dvaju prikaza isusovca Miroslava Vanina (1879.–1965.) mogu se uglavnom svesti na kraće bilješke. Bilo bi stoga vrijedno ovom našem znamenitom misionaru i geografu posvetiti mnogo više pažnje i ljubavi.

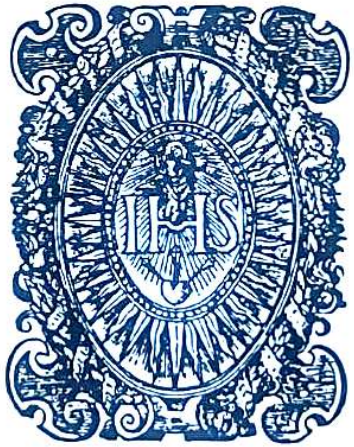

Aleksandar Stipčević, Zagreb

Arheološke i povijesne studije Andrije Blaškovića

U kontinentalnoj Hrvatskoj zanimanje za rimske i druge starine pojavilo se kasnije negoli u Dalmaciji i Istri, no kada su se u 18. st. učeni ljudi u Zagrebu počeli baviti arheološkim ostacima u sjevernoj Hrvatskoj i kada su počeli analizirati antičke izvore, antičke natpise i stari novac koji je tamo otkriven, u kratko vrijeme kao da je nadoknađeno zaostajanje s obzirom na arheološka i povijesna istraživanja u primorskim gradovima. Za to su se pobrinula trojica istaknutih pojedinaca – Baltazar Adam Krčelić (1715.–1778.), Matija Petar Katančić (1750.–1825.) i Andrija Blašković. Krčelić je bio više povjesničar negoli arheolog, pa ipak upravo je on započeo seriju arheoloških radova čiji će sadržaj umnogome odrediti zanimanje dvojice njegovih nastavljača za pitanja stare povijesti ovih krajeva.

Najmlađi od te trojice, M. P. Katančić, svojim je sjajnim radovima iz područja arheologije i antičke povijesti bacio u zasjenak mnoge svoje prethodnike u Hrvatskoj pa se stoga ne čudimo što je o njemu kao povjesničaru i arheologu, ali i kao značajnom piscu, mnogo pisano, no mora nas malo začuditi što je o njegovu starijem kolegi po struci Andriji Blaškoviću pisano tako malo, što dosad nije vrednovan ni njegov doprinos hrvatskoj historiografiji, a ni njegovo značenje, po nekim svojim značajkama ipak pionirsko, za razvitak antičke arheologije u sjevernoj Hrvatskoj. Nije napisan čak ni njegov životopis – ako izuzmemo kratke leksikonske natuknice i rijetka spominjanja njegova imena u stručnoj literaturi[1]. Na osnovi tih podataka moguće je dati tek sumaran pregled njegova života i rada.

Andrija Blašković (Andrea Blaskovich de Blaskovcz) rodio se u Ivanić-Gradu 28. studenoga 1726. Teologiju je studirao u Grazu, Beču i u Trenčinu u Slovačkoj. Godine 1743. spominje se kao »Croata Ivaniciensis« među kandidatima Isusovačkog reda u Beču[2], a već slijedeće, 1744. godine (3. studenoga), nakon što je završio studije u Trenčinu, stupa u Isusovački red. Poslije povratka u domovinu profesor je u Varaždinu i u Požegi, pa upravitelj župe u Petrovaradinu, a onda profesor u isusovačkoj akademiji u Zagrebu, gdje je predavao filozofiju (1761. i 1762.), moralnu teologiju (1763.), kanonsko pravo (od 1765. do 1771.) i teologiju (1772. i 1773.)[3]. Godine 1773. bio je i upravitelj dačke kongregacije od Navještenja Marijina[4], a iste godine, nakon ukinuća Isusovačkog reda, povjerena mu je dužnost upravitelja Marijine kongregacije građana u Zagrebu, koju je obavljao bar do godine 1776. Istodobno se brinuo za crkvu sv. Katarine u Zagrebu[5]. Godine 1776. spominje se kao duhovnik uršulinskog samostana u Varaždinu[6]. U noći između 30. i 31. ožujka 1796. u Zagrebu ubili su ga razbojnici.

Blašković je plodan povijesno-arheološki pisac. U bibliografijama se njegovi tiskani radovi citiraju različito, pa je potrebno nekoliko riječi posvetiti opisu tih radova.

Kod zagrebačkog tiskara T. Trattnera objelodanio je najprije djelo pod naslovom »Dissertationum«, koje se sastoji od ovih dijelova:

Pars I. Occasione recens eruti marmoris ab Andautoniensi Pannoniae Saviae Republica imperatori Traiano Decio lim dedicati. Zagrabiae, Typis Ioannis Thomae nobil. de Trattnern, 1781. Taj dio sadrži: *Dissertatio I. Itineraria et decora Pannoniae Saviae conplexa.* Str. 1–96; *Dissertatio II. De titulis imperatorum et forma Reipublicae Andautoniae.* Str. 1–72; *Dissertatio III. Imperii Decii Augusti chronologia: inscriptionis Sztenevecensis aetas et causa discutiuntur.* Str. 1–52.

Pars II. Occasione alperius reperti marmoris Herenniae Etruscillae Augustae ab eadem Andautoniensi Republica dicati.

Dissertatio IV. In Schitarievensis marmoris inscriptionem. Str. 1–15; *Dissertatio V. De urbe altera et finibus Reipublicae Andautoniae; atque urbium, et rerum publicarum Pannoniae Saviae origine.* Str. 1–20; *Dissertatio VI: De urbe*

[1] Podatke o njegovu životu nalazimo u: Š. LJUBIĆ, *O napredku arhelogičke znanosti u našoj hrvatskoj zemlji*, u: *U proslavu petdesetgodišnjice prieporoda hrvatske knjige*, Zagreb, 1885 (Rad JAZU, knj. 80, 1885), str. 153; J(osip) P(ASARIĆ), *Stogodišnjica smrti Andrija Blaškovića*, »Vienac, 29, 1897, br. ll. str. 179–180; A. STIPČEVIĆ-DESPOTOVIĆ, *Andrija Blašković*, u: *Hrvatski biografski leksikon*, knj. 2, Zagreb, 1989. str. 15–16.

[2] Kandidati Isusovačkoga reda morali su proći vrlo strog ispit, a rezultati ispita (examinatio) upisivali su se u poseban formular koji je morao potpisati jedan od starješina. Mišljenje o Blaškoviću napisao je rektor Antun Galjuf. Uz ostalo, tamo stoji da je Blašković »svršio retoriku, po napretku je između tri do četiri prva đaka (svog razreda). Vješt u govoru. Umije materinski jezik hrvatski i latinski«. Pred ispitivačem egzaminatorom Blašković se predstavio kao »Croata Ivaniciensis«. Usp. M. VANINO, *Podaci o Hrvatima kandidatima Isusovačkog reda gg. 1728—1767*, »Vrela i prinosi«, 4, 1934. str. 68.

[3] Podatke o nastavnoj djelatnosti u Isusovačkoj akademiji donosi M. VANINO, *Povijest filozofijske i teologijske nastave u Isusovačkoj akademiji u Zagrebu 1633—1773*, Zagreb, 1930, str. 60, 87, 88 i 89 (o Blaškoviću).

[4] M. VANINO, *Isusovci i hrvatski narod*, I., Zagreb, 1969, str. 307.

[5] *Isto*, str. 369.

[6] *Isto*, str. 369.

tertia Reipublicae Andautoniensis: et variis decoribus Pannoniae Saviae. Str. 1–20.

Djelo pod naslovom »Historia universalis Illyrici ab ultima gentis et nominis memoria.« Zagabriae, Typis episcopalibus, 1794 sadrži već ranije tiskane disertacije od I. do VI. kod Trattnera, i uz to:

Dissertatio VII. De iure et forma regiminis urbis ac populi seu Andautoniensis, sive huic consimilium. Str. 1–30; *Dissertatio VIII. Vetustas eminantia, discrimen, et fines, Pannoniae Saviae, praesidium Pannoniae series, et excellentia, ab exordio suo ad Licinii et Constantini Augg. imperium: cum Supplemento historiae, et monumentis, Pannoniae.* Str. 1–140.

Uz to, kao Tomus IV sadrži djelo »Historiarum ab ultima gentis, nominisque Illirici memoria«, str. 1–70. Taj dio samostalno je izašao godine 1783. pod nešto drukčijim naslovom: »Historiarum Illyrici ab ultima gentis et nominis memoria«. Zagrabiae, Typis Ioan. Thom. Nob. de Trattner, 1783.

Sommervogelova bibliografija, ali i neke druge[7], donose podatke o Blaškovićevoj knjizi »Gedeonis l. b. a Laudon vitae rerumque gestarum compendium«, Zagrabiae, Typis Joan. Th. nob. de Trattnern, 1792. Nije poznato da li se to djelo sačuvalo u nekoj knjižnici.

Tiskom su objelodanjene i njegove »Assertiones ex universa philosophia depromptae, quas... anno Domini MDCCLXXXIV mensis Augusti die in regia Academia Zagrabiensi publice defendendas suscepit... Thomas Bedekovich...« Te se »Assertiones« nalaze uvezane uz djelo »Dissertationum...« koje je tiskao kod Trattnera 1781.–1782. godine[8].

Prema C. Sommervogelu, Blašković je ostavio i pet knjiga u rukopisu, i to: *1. Dissertationes quinque, res Pannoniae sub Imperio Romanorum illustrantes; 2. Dissertationes e Pannoniae Saviae superioris Martyrum palaestris; 3. De origine Ecclesiae et Synodis Sirmiensibus; 4. Sensa et autoritas duorum Scriptorum in Historia gentis Slavoniae, atque horum posterioris etiam de Origine Pannonum, qui ad Augusti aevum pertinuere, totidem libris explicati; 5. Epitome Historiae Fluviorum Pannoniae Saviae.* O sudbini tih rukopisa saznajemo iz bilješke koja se nalazi kod Sommervogela, na str. 1543; »Pretiosa haec Msc. servantur in Bibliotheca Academiae Zagrabiensis cum ejus effigie. Collegit etiam magnam vim nummorum, qui Sisciae et Schitarjevo (Andautonia) copiose eruuntur. Set et hos biennio ante funestam necem fur ei abstulit«.

[7] Prema C. SOMMERVOGELU, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus.* Nouvele édition. Tome I., Bruxeles – Paris, 1890. str. 1543, podatak donosi i Š. JURIĆ, *Jugoslaviae scriptores latini recentioris aetatis. Pars I. Opera scriptorum latinorum natione Croatarum usque ad annum MDCCCXLVIII typis edita,* Zagrabiae, 1971. str. 362.

[8] U primjercima koji se čuvaju u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci i u knjižnici samostana Male braće u Dubrovniku. Usp. Š. JURIĆ, nav. dj. str. 292.

I zaista, ti rukopisi nikada više nisu pronađeni, kao ni njegova slika. Čini se po svemu da nisu nestali samo rukopisi njegovih povijesnih rasprava nego i sve što je iza njega ostalo, jer je zaista čudno što je poznato tako malo dokumenata koji su mu pripadali[9].

U sačuvanim tiskanim djelima Blašković se najviše bavio pitanjem ubikacije rimske Andautonije. O tom problemu pisao je ranije i B. A. Krčelić, koji je zaključio, da je taj grad bio smješten u današnjem Stenjevcu[10]. Potvrdu za tu tezu našao je u činjenici što se u tom mjestu nalazio natpis, koji je tada bio ugrađen u tamošnju župnu crkvu, i u kojemu se spominje *Resp(ublica) Andaut(oniensium)*[11]. Blašković je prihvatio Krčelićevo mišljenje, premda je znao i za rimske ostatke u Šćitarjevu, pa i za natpis koji je tamo pronađen godine 1768. a u kojem se također spominje »respublica Andautoniensium«[12], no, zaveden mjestom u kojem se nalazio prvi natpis, nije se mogao osloboditi ideje da je Andautonija bila u Stenjevcu, premda su sve druge činjenice govorile protiv te lokacije. Da su Krčelić i Blašković pogriješili, dokazao je uskoro znameniti M. P. Katančić u svojem djelu »Specimen philologiae et geographiae Pannoniorum« u sklopu kojega je Katančić uvrstio i posebnu raspravu pod naslovom »De situ Andautoniii in agro Schitarievi« (Zagabriae, 1795). Tu je Katančić na osnovi prilično bogatih arheoloških nalaza i ostataka u Šćitarjevu, ali i analizom povijesnih izvora, nepobitno dokazao da je Andautonija bila u današnjem Šćitarjevu i time je riješio to pitanje koje je uzvitlalo toliko prašine među učenim ljudima toga doba u sjevernoj Hrvatskoj, čemu je svojim raspravama najviše pridonio upravo naš Blašković.

U svezi s tom polemikom moramo spomenuti mišljenje V. Dukata, prema kojemu je Blašković autor (»bez sumnje«) anonimne rasprave »Dissertatio qua, in agro vici Schitarjevo, ad decimum lapidem Zagrabia in exortum remoto, Andautonium oppidum, titulo reipublicae, olim stetisse monstratur«, koja je tiskana u »Calendarium Zagrabiense« za godinu 1792. Međutim, u tom se članku najprije u superlativu govori o samom Blaškoviću (»qui in Antiquitatu Romanarum, quas maiores nostri olim adoravere, arenam primus e patriae filius non infirme munitus prodiit...«) pa je to dovoljan razlog da sumnjamo u Blaškovićevo autorstvo jer je malo vjerojatno da bi netko tako neodmjereno sebe hvalio u jednom tiskanom tekstu. No, najbolji dokaz protiv njegova autorstva

[9] Jedno pismo, pisano Blaškovićevom rukom, datirano je »Graecij, 27 Decembrij 1753«, a čuva se u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu pod sign. R 3673 b.

[10] B. A. KRČELIĆ, *De regnis Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae notitiae praeliminares,* Zagrabiae, 1777, str. 5.

[11] Taj je natpis kasnije ušao u *Corpus inscriptionum latinarum,* III, 4010. Vidi također o tome Š. LJUBIĆ, *Andautonia (Šćitarjevo),* »Viestnik Hrvatskoga arkeologičkoga družtva«, 5, 1883, str. 1–13 i V. HOFFILLER – B. SARIA, *Antike Inschriften aus Jugoslavien. I. Noricum und Pannonia Superior,* Zagreb, 1938, str. 214.

[12] *Corpus inscriptionum latinarum,* III, 4011; V. HOFFILLER–B. SARIA, nav. dj. str. 214–215.

nalazi se u samom tekstu rasprave u kojoj se polemički pobijaju Krčelićevi i Blaškovićevi argumenti te insistira na Ščitarjevu kao mjestu gdje je bila stara Andautonija. Stoga se s mnogo više vjerojatnosti može pretpostaviti da je tu raspravu napisao Katančić, jer se u njoj iznosi ista argumentacija o tom pitanju, koju će on upotrijebiti u već spomenutoj raspravi o položaju Andutonije[13].

Blaškoviću pripada važno mjesto u razvoju antičke numizmatike u sjevernoj Hrvatskoj. Začudo, o Blaškoviću kao numizmatičaru nije dosad ništa napisano. A ipak, Blašković je jedan od prvih numizmatičara u sjevernoj Hrvatskoj, koji je ne samo strastveno skupljao antički novac nego se tim novcem koristio za svoje povijesne i arheološke zaključke. Osim toga, on je prvi u tom dijelu Hrvatske koji je opisao svoju numizmatičku zbirku. Učinio je to u svojem djelu »Historia universalis Illyrici ab ultima gentis et nominis memoria« (Zagabriae, 1794). Dissertatio VIII, str. 111–119 (»Caput XXV. V. Conlectio nostra hos Maximini, tum Augustorum Augustarumque ad Imperium usque Constantini, Numus continet«.) Mora se reći da je taj popis nestručno rađen i svakako daleko ispod tadašnjih normativa za opis staroga novca, da ima čak i pogrešnih čitanja pojedinih natpisa na novcu, ali da je ipak za suvremene numizmatičare zanimljiv jer je to jedan od malobrojnih opisa jedne privatne numizmatičke zbirke u to vrijeme u nas. Nažalost, nije dao podatke ni o broju primjeraka pojedinog novca, a niti njihovu provenijenciju, no teško je vjerovati da je taj novac pronađen izvan područja u kojemu je Blašković živio i radio. Samo za neke komade novca spominje i mjesto nalaza. Tako za tri komada kaže da su »Mursae eruti«, dakle, iz današnjeg Osijeka (str. 112), a sama činjenica da samo za ta tri komada spominje izričito mjesto nalaza mogla bi značiti da ni on sam za druge opisane komade nije znao mjesto nalaza. Zanimljivo je da se u Sommervogelovoj »Bibliothèque...«, T. I. str. 1543, navodi da Blašković »collegit etiam magna vim nummorum, qui Sisciae et Schitarjevo (Andautonia) copiose eruuntur«. Odakle je crpljen taj podatak, nije jasno, no, s obzirom na izvrsnu obaviještenost autora te bibliografije, nemamo razloga sumnjati u točnost te tvrdnje.

U svojim radovima Blašković se obilato služi djelima antičkih pisaca i drugim izvorima, uključujući i natpise na antičkim spomenicima. U tom pogledu, s formalne strane, njegove se rasprave ne razlikuju od sličnih učenih rasprava toga vremena ne samo u našim krajevima nego i u drugim europskim zemljama. Analiza antičkih pisanih izvora karakteristična je za vrijeme u kojem Blašković živi i radi. To je vrijeme učenih diletanata koji su svoju učenost pokazivali prepričavanjem, komentiranjem i analiziranjem djela antičkih pisaca,

[13] V. DUKAT, *Iz povijesti hrvatskoga kalendara*, »Narodna starina«, 2, 1923, str. 34. Nije jasno kako je do toga zaključka došao Dukat. Blašković, naime, nije suradivao, koliko je poznato, u tom kalendaru, dok je Katančić u njemu napisao nekoliko svojih arheološko-povijesnih rasprava od godine 1793. i dalje pa se sam po sebi nameće zaključak da je on autor i te rasprave.

no ujedno je to i vrijeme u kojemu ta vrsta učenosti doživljava krizu. Pojedinci u primorskoj Hrvatskoj, kao što su I. Lučić, A. Bandur, M. Orbini i drugi, već mnogo ranije stupili su na čvrsto tlo kritičke historiografije, dok će to u kontinentalnoj Hrvatskoj bar kad se govori o arheologiji učiniti Blaškovićev mlađi suvremenik Katančić. On će svojim radovima nagovijestiti izlazak iz začaranog kruga učenih citata utemeljujući svoja istraživanja i svoje zaključke sve više na natpisima, novcu i na arheološkim ostacima na terenu, približujući se tako kritičkoj arheološkoj znanosti 19. st. Znanstvena metodologija kojom se služi Blašković proživljava svoj labudi pjev u kasnom 18. st. i u nas i u drugim europskim zemljama.

Blašković se, doduše, osim djelima antičkih pisaca, služi i povijesnim i arheološkim raspravama novijega vremena. On poznaje veći dio one literature koja mu je mogla poslužiti za drukčiji metodološki pristup rješavanju pojedinih povijesnih i arheoloških problema, ali unatoč obilatu citiranju knjiga A. Bandura, F. Zaccarije, W. Laziusa, L. Schönlebena, J. Grutera i mnogih drugih, njegovo je djelo po kvaliteti vrlo daleko od tih djela, a posebice od onodobnoga monumentalnog djela »Illyricum sacrum« Daniela Farlatija i njegovih suradnika i nastavljača, ili ranijega Lučićevog djela »De regno Dalmatiae et Croatiae.«

Ni u vrijeme kada je tiskao svoja djela, a niti kasnije, Blašković nije uživao glas solidna istraživača. Možemo pretpostaviti da su upravo pogrešna lokacija Andautonije i Blaškovićeva upornost u obrani teorije koju je Katančić tako lako pobio, ali jednako tako i pogrešne lokacije nekih drugih rimskih gradova u Panoniji, kompromitirale njegovu reputaciju u očima suvremenika i kasnijih stručnjaka pa je njegov utjecaj na druge povjesničare bio vrlo skroman. Nesumnjivo, odlučujuću je ulogu u tome, bez svoje krivnje, odigrao Katančić koji ga je toliko nadvisio svojim dubokim poznavanjem antičke arheologije Panonije i znanstvenim pristupom u rješavanju povijesno-arheoloških pitanja da je potpuno zasjenio njegova djela.

Boris Franušić, Dubrovnik

Franjo Ksaver Orlando, osnivač prvih pomorskih škola na Jadranu

Uvod

Pjesnik kaže: »valja brodit, lađu vodit«[1]. Znati broditi u srednjemu vijeku bila je vještina koja se stjecala samo u plovidbi. Tako se moglo napredovati do zapovjednika na osnovi iskustva stečena teškim životom na brodu a da se pri tom nije moralo ovladati ni čitanjem ni pisanjem. Važno je bilo znati manevrirati brodom na jedra te poznavati krajeve i luke između kojih se plovilo uglavnom na vidiku obale.

Otkrićem novih zemalja i poduzimanjem velikih putovanja razgranala se oceanska plovidba, za vođenje koje su se morali osposobiti ljudi. Zato se u vodećim pomorskim zemljama otvaraju prve nautičke škole, a poslije se uvode i službeni ispiti za kapetane. Taj svjetski zahtjev odrazio se i na našim obalama pa se otvaraju, najprije privatne, a zatim i javne, državne pomorske škole. Te škole vodili su učeni ljudi uglavnom svećenici, redovnici ili pak iskusni kapetani. Ako zapovjednik nije bio školovan, onda je na brodu bio škrivan (pisar) i vodio je sve brodske knjige. Neki su brodovi za velika putovanja imali pilota, koji se isključivo brinuo za navigaciju. Ti su se ljudi školovali na kopnu za obavljanje dužnosti na brodu, ali ne u nekim redovnim školama s određenim programom. Uglavnom su to bili tečajevi kod nekoga tko je znao koja su znanja potrebna za ovakve brodske službe. Doduše, potkraj 18. st. u pijarističkom se kolegiju učila matematika, u program koje su bili uneseni i neki praktični zadaci iz navigacije.[2]

No razvojem brodarstva i otkrićem novih plovnih putova trebalo je nešto naučiti na kopnu prije preuzimanja odgovorne dužnosti na brodu. Tako je pozznato da su naši pomorci već u 15. i 16. st. teorijska znanja za vođenje navigacije, ali i administracije, trgovine i ostaloga, stjecali kraćom podukom od starijeg kapetana, svećenika (uglavnom redovnika) ili učitelja u pojedinim primorskim gradovima.

U tad razvijenim pomorskim zemljama otvaraju se prve nautičke škole (Sagres 1428.)[3]. Španjolska kraljica Joana Kastilska godine 1509. zadužila je svojega glavnog pomorskog inspektora Ameriga Vespuccija da organizira stručne tečajeve za španjolske kapetane. Tako je i nastala »Casa da Contratacion«, poznata pomorska škola u Sevilli.[4]

U Hrvata je poznato da je Vijeće umoljenih Dubrovačke republike u školskom zakonu iz godine 1557. odredilo da se moraju svake godine dvaput ukrcati na brod mladići koji su se željeli posvetiti pomorstvu i trgovini.[5] Dakle, naša mladost iz primorskog pojasa, koja se najviše orijentirala na more, u to vrijeme prima znanja iskustveno i usmenom predajom. Jedan literarni opis to najbolje predočuje:

»U dvanaestoj godini otišao je na more. Dvanaesta godina bio je rok kada se moralo ići potezati burine, poslije kojega se nije smjelo ostati kod kuće. Od župnika naučeni abak i talijanska bukvica bili su mu svo osnovno znanje na temelju kojega se on dovinuo kapetanstva duge plovidbe. Zamislite život maloga i mornara pod provom na ondašnjim jedrenjacima, a u onome mraku i vlazi, usred galame beštimija starije momčadi i mogućnosti daljeg učenja talijanskog jezika i računstva. Zamislite zimu na Crnom moru i sjevernome Atlantiku i predočite si volju za učenje i izdržljivost odluke mladog pomorca da postane kapetanom!«[6]

To je bio nabrži i najjeftiniji način da se stekne zvanje kapetana, što je i odgovaralo našem siromašnom pučanstvu. No, i u našim krajevima niče sve više privatnih pomorskih škola. Premda njihove svjedodžbe još nisu bile obvezne, ipak su njihovu imaocu davale praktične prednosti.

U 18. st. moćna je austrijska carevina počela razvijati svoju pomorsku orijentaciju, a utjecaj je Venecije slabio. Zbog svojega zemljopisnog položaja kao glavna pomorska luka Imperija favoriziran je Trst. Njegovim razvitkom sazrijevala je ideja o nautičkoj školi, pogotovo stoga što je u sklopu isusovačkoga kolegija u Trstu od godine 1620. radila javna škola općega tipa.

[1] V. PAVLETIĆ, *Zlatna knjiga hrvatskog pjesništva* (Zagreb: Matica hrvatska, 1970), str. 197.
[2] B. FRANUŠIĆ, *Problemi ravne i sferne trigonometrije s Akademije u Dubrovačkom kolegiju 1788. godine*, Anali JAZU 28 (1990), u tisku.
[3] F. SIMOVIĆ, *Nautička astronomija*, II dio, Skripte Više pomorske škole (Rijeka, 1952), str. 2.
[4] PE, svezak 7, II izdanje (Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, 1985), str. 676.
[5] PE 4/I, Zagreb, 1957, str. 130.
[6] R. VIDOVIĆ, *Pomorski rječnik*, (Split: Logos, 1984), str, 298.

Osnivač nautičke škole bio je isusovac Franjo Ksaver Orlando. O njemu je dosad najviše pisao Josip Jelčić[7], a uglavnom prema njegovim izvorima i Luigi Torcoletti[8], Srečko Dragičević[9], Marco Pogliacco[10] i Giorgio Alberti[11].

Orlando — osnivač prve javne nautičke škole na Jadranu

Trst nije imao privatnih nautičkih škola, kao što su tada ili prije postojale u Perastu, Barceloni, Livornu, Genovi i Malti. Da bi se ostvarila želja o osnivanju javne pomorske škole, trebalo je imati i stručnog nastavnika. Takve osobe u Trstu tada nije bilo, ali se našao isusovac koji je mogao preuzeti takvu funkciju. Bio je to Franjo Ksaver Orlando ili, kraće, o. Orlando.

Franjo Orlando rođen je u Rijeci 9. prosinca 1723. Talijanski biografi ističu da mu je otac Antun po prezimenu Talijan (bio je sudac, a 1730.–1732. i 1734. upravitelj grada Rijeke), ali za majku Barbaru prešućuju da je bila iz hrvatske obitelji. Sama obitelj Orlando generacijama je živjela i djelovala u Rijeci među hrvatskim življem. Dakle, o. Orlando dijete je Rijeke pa po majci i materinskom jeziku pripada i našoj, hrvatskoj znanstvenoj baštini.

U rodnome gradu završio je gimnaziju te ušao u Družbu Isusovu. Potom završava filozofski studij u Beču. Sigurno je u bečkim krugovima ostavio dojam ozbiljna i sposobna čovjeka pa je godine 1753. poslan u Trst da na isusovačkom kolegiju Santa Maria Maggiore predaje matematiku. Marija Terezija rješenjem od 20. kolovoza 1753. odlučuje da se pri tom kolegiju u organizciji o. Orlanda otvori javna državna nautička škola, a imala bi početi raditi 1. siječnja 1754. Međutim, dogodilo se to tek 10. lipnja iste godine jer je o. Orlando prije otvaranja morao obaviti mnoge organizacijske pripreme. Po vladaričinu odobrenju nabavio je on instrumente i knjige koje su mu dane na korištenje uz uvjet da predaje stručne predmete. Iz dokumenta koji je o. Orlando potpisao 8. kolovoza 1754., poznato je da je osobno nabavio »knjige i matematičke instrumente« u Beču 1753. i 1754. godine[12]. Znači da je o. Orlando, uz poznavanje matematike,

[7] G. GELCICH (Josip Jelčić), *La Sezione Nautica dell' I. R. Academia di Commercio e Nautica di Trieste nel centocinquatesimo anniversario della sua istituzione,* (Trieste, 1904), str. 1–232.
[8] L. TORCOLETTI, *Francesco Saverio de Orlando* L'istituzione delle nautiche di Trieste e di Fiume, u: *Scrittori Fiumani,* (Fiume, 1911), str. 42–70.
[9] S. DRAGIČEVIĆ, *Isusovac utemeljitelj prve pomorske škole na Jadranu,* »Narodna svijest«, god. XX, br. 8, 9. i 10, (Dubrovnik, 1938).
[10] M. POGLIACCO, *La Scuola Nautica,* L'Istituto Tehnico Nautico »Tommaso di Savoia, Duca di Genova«, Nel bicentenario della sua istituzione 1754–1954. (Trieste, 1954), str. 11–28.
[11] G. ALBERTI, *La scuola Nautica di Trieste.* Comune di Trieste, Maria Teresa, Trieste e il porto. Istituto per L'enciclopedia del Friuli Venezia Giulia, 1980, str. 96–108.
[12] *Isto,* str. 97.

te znanje latinskog, talijanskog, njemačkog, francuskog i hrvatskog jezika, mogao proniknuti u one grane znanosti koje su po njegovim spoznajama morale biti bliske ne samo budućim kapetanima već i svima ostalim kojima je posao bio povezan s morem, lukama i brodovima.

Tako je zahvaljujući o. Orlandu počela raditi prva javna nautička škola na Jadranu s 21 učenikom. Uz dvije iste škole u Marseilleu (1728.) i Hamburgu (1749.) to je jedna od prvih u Europi[13]. Nastavni plan sastavio je o. Orlando tako da školovanje traje dvije godine, tj. dva tečaja ili »corsa«. U prvom su se učile aritmetika, geometrija i ravna trigonometrija, a u drugomu sferna trigonometrija, astronomija, matematička geografija i navigacija[14]. U prvom fondu od 102 stručne knjige bila su uglavnom francuska i njemačka izdanja, ali je o. Orlando predavao na talijanskom jeziku.

Carsko-kraljevska vrhovna financijsko-trgovačka uprava Trsta (Intendenza Commerciale) bila je posrednik između o. Orlanda i Trgovačke direkcije u Beču, koja je bila nadležna za djelovanje škole. Knjige i instrumenti nabavljeni su na trošak Trgovinske blagajne, pa su formalno bili njihovo vlasništvo, ali su ustupljeni na korištenje i povjerenje o. Orlandu[15]. Zato je on i tim institucijama vlasti austrijske države morao redovito slati sve izvještaje, što je također činio na talijanskom jeziku, premda je službeni jezik u državnim ustanovama bio njemački.

O. Orlando s velikom je ljubavlju i marom pristupio svojem poslu, u kojemu nije imao uzora. Sreća je bila u tome što se za tu školu zauzela sama carica koja je svojim odlukama omogućila o. Orlandu da je osposobi za normalan rad, a time je Intendenza bila prisiljena uložiti sredstva za rad škole. U uređenoj austrijskoj državi za svaki se uloženi novčić moralo znati u što se i kako troši. Zato je, uz jutarnja predavanja, poslijepodnevne seminare i diktiranje te pripreme, trebalo voditi točnu i pedantnu evidenciju te davati redovite izvještaje višim institucijama. Sve je to uspješno radio o. Orlando i, uz to, još je stizao brinuti se za nabavu novih knjiga i instrumenata, a često i za osiguranje novca za đake iz Istre, Hrvatskog primorja i Slovenije. Zbog svega toga poštovali su ga i vlasti i đaci. Zato ljetopisac kolegija o njemu piše: »O. Orlando velikom postojanošću i nekim veseljem poučava i uzgaja svoje đake; ovi rado i marljivo prijanjaju uz nauk. Iako je predmet po sebi težak i dosadan, ipak postaje ugodan i lagan pod vodstvom profesora o. Orlanda, koji ima izvanredno znanje i kome riječ lako teče.«[16]

[13] I. MASLOVAR, *Istorijski i savremeni razvoj našeg pomorskog školstva,* Zbornik Više pomorske škole u Kotoru, 3–4, (1976/77), str. 10.
[14] Isto kao pod 11.
[15] Isto kao pod 8, str. 46.
[16] Isto kao pod 9, br. 8, str. 2.

Njegov trud nije bio uzaludan jer su đaci na godišnjim ispitima postigli sjajne rezultate pa je carica, uz pohvalu o. Orlandu, odredila da se svaki pomorac austrijskog primorja može upisati na ovaj »matematičko–nautički tečaj« ako želi dobiti bilo civilno ili vojno namještenje u navedenoj pokrajini[17]. O. Orlando već je kao profesor matematike dobio naziv »il dotto«, da bi za zasluge otvaranja i rada nautičke škole dobio naslov profesora hidrografije. U to doba hidrografija je bila sinonim za navigaciju, što je prihvaćeno iz francuskih pomorskih škola, u kojima su se uz navigatore školovali i hidrografi[18]. Dakle, o. Orlando prvi je naš profesor s takvim stručnim nazivom. Navigacija se nije učila kao zaseban predmet, nego u sklopu astronomije, matematičke geografije, trigonometrije i hidrografije.

Na ispitima, koji su se polagali u formi »saggia« (stručnih radova), učenici su izlagali pojedine dijelove predmeta. Na primjer, jedni su demonstrirali način mjerenja udaljenosti broda od obale i brzinu kojom se on giba; pa način određivanja s broda koliko je on udaljen od kopna koje se vidi u daljini; zatim je tu način nalaženja konstantne geometrijske mjere kako bi se saznalo kad neki brod dolazi na domet topa. Drugi su algebarski računali apsolutnu i relativnu brzinu broda u odnosu prema nekom drugom brodu koji ide ispred njega, brodu koji ga slijedi te brodu koji mu dolazi u susret.[19]

Škola nije svake godine počinjala prvim tečajem, nego je nakon završetka jednog dvogodišnjeg tečaja počinjao drugi. Prvi pitomci bili su već đaci kolegija u kojemu su učili filozofiju, logiku, retoriku, gramatiku i poeziju, a bili su u dobi od 20. do 34. godine života, što znači da ih je bilo i starijih od o. Orlanda.

Otvaranje prve nautičke škole u Rijeci

Škola u Trstu radila je s mnogo teškoća. Broj polaznika stalno se smanjivao jer se još do zvanja kapetana moglo doći isključivo praksom na brodu. Sam poziv nije bio primamljiv zbog tada vrlo razgranata gusarenja na Sredozemlju, što je kočilo brži razvoj pomorstva. Osim toga, zapovjednici su bili većinom potpuni ili djelomični vlasnici brodova pa su svoje sinove ukrcavali na brod kako bi ih osposobili za njegovo vođenje.

Zbog svega toga rad nautičke škole u Trstu bio je stalno pod strogim kritičim nadzorom Intendenze. Ona je predlagala njezino zatvaranje, ali se tome

[17] Isto kao pod 8, str. 47.
[18] A. BOTRIĆ, *Historijski pregled stručnih udžbenika za pomorske škole na istočnoj obali Jadrana*, Zbornik Više pomorske škole Kotor, 1, (1974), str. 205. Također kao pod 13, str. 13.
[19] Isto kao pod 10. str. 13.

opirala carica Marija Terezija, prosuđujući da je škola korisna za austrijsko pomorstvo i nije željela takvu odluku donijeti prije nego se upozna s mišljenjem o. Orlanda. Orlando je zbog toga napravio plan reforme škole, koji je carica prihvatila 5. srpnja 1773. Iste je godine za svoj savjesni pedagoški rad u školovanju pomoraca u tijeku 20 godina dobio zlatnu medalju. Pri zahvaljivanju 27. kolovoza o. Orlando je zatražio objavljivanje plana novog »Studija matematičko–filozofsko–trgovačko–nautičkog«. Prema tom planu, učenje bi se organiziralo za tri različite klase: za trgovce, za inženjere i vještake te za pilote.[20]

Međutim, ukinuće Reda Družbe Isusove godine 1773. bila je posljednja kap u punoj čaši nevolja koje su pratile rad o. Orlanda i tršćanske nautike pa je škola nakon svojega neprekidnog rada od 21 godine zatvorena. O. Orlando vraća se u rodnu Rijeku, a na njegov zahtjev carica izdaje dekret po kojem se tršćanska nautika seli u Rijeku. Nastava je tu počela godine 1774. u prostorijama Književne akademije koja je nastavila rad prethodnog isusovačkog kolegija i postala gimnazija. U Rijeku su bile prenesene knjige, instrumenti i ostala pomagala iz Trsta.

Iste godine carica je izdala državni proglas o plovidbi (Politički edikt) u kojemu se donosi posebno poglavlje o pravima i dužnostima zapovjednika i posade, ali nema nikakve odredbe o njihovim kvalifikacijama i potrebnoj školskoj spremi, osim da na brodu mora biti pisar–škrivan ako zapovjednik nije bio pismen.[21]

Zato i riječku školu pohađa mali broj đaka pa je i njezin opstanak brzo došao u pitanje, pogotovo nakon zahtjeva da se ona opet vrati u Trst godine 1776. Carica je taj zahtjev odobrila pa je o. Orlando ostao bez knjiga, karata i instrumenata kojima se služio u nastavi, jer su oni vraćeni u Trst. O. Orlando nije se više vraćao u Trst; tamo više nije bilo ni njegove braće, ni kolegija, a on je svoj život nekako uredio u Rijeci, gdje je našao svoje rođake i prijatelje iz djetinjstva i gdje je radio kao profesor na Književnoj akademiji, na kojoj je, uz matematiku i nautiku, predavao i dvostruko knjigovodstvo. Od njega se i nije zahtijevalo da se vrati u Trst jer je već bio stariji i bolježljiv, a bez čovjeka koji je »(...) u ono doba bio možda jedini u cijeloj Monarhiji koji je tako duboko i široko poznavao sve discipline potrebne jednom pomorcu (...)«[22] i nije mogla biti ponovno otvorena tršćanska Nautika. To se dogodilo tek godine 1783.[23], nakon što je o. Orlando osposobio svojeg pomoćnika u Rijeci opata Luigija Capuana za predavanje stručnih predmeta. Zbog toga godine 1784. prestaje nau-

[20] *Isto*, str. 19.
[21] Isto kao pod 4, str. 677.
[22] Isto kao pod 8, str. 54.
[23] Isto kao pod 11, str. 100.

tička nastava u Rijeci, nakon desetogodišnjeg rada. Ponovno je bila uspostavljena tek godine 1808.[24]

Iste godine kad prestaje djelovanje nautičke škola u Rijeci umire o. Orlando, 23. listopada 1784. Uz pjevanu svečanu misu pokopan je u crkvi sv. Vida.

U listopadu 1989. otvoren je grob u desnom dijelu te crkve i nađeno je mnoštvo kosti te uzidan kovčeg na kojem su oznake biskupa iz Pićana. Zna se da je jedan biskup Pićana bio kršteni kum Franje Orlanda, ali pitanje je da li su oba bila pokopana u istu grobnicu crkve sv. Vida. Grob pred glavnim oltarom grobnica je prvoga riječkog biskupa (Izidor Šain, 20. st.), a grob u lijevome dijelu crkve pripada staroj plemićkoj obitelji. Budući da nema nikakva druga znaka, a u grobu su se našle samo kosti svih koji su tu davno pokopani, sa sigurnošću se može tvrditi da su i posmrtni ostaci o. Orlanda prilikom spomenutog čišćenja ovog groba 1989. bile pokupljene i bačene u kosturnicu gradskog groblja u Rijeci.[25]

Svesci oca Orlanda

Već je spomenuto da je o. Orlando nabavio fond knjiga iz kojih je crpao građu za svoja predavanja. Ta predavanja nije pisao, niti je slijedio neki određeni tekst, već ih je svako poslijepodne diktirao svojim đacima, nakon što bi ih ispredavao u jutarnjoj nastavi. Zahvaljujući takvoj pedagoškoj praksi sačuvano je u knjižnici tršćanske nautičke škole šest svezaka formata 16 x 19 cm. To su tzv. *libri di padre Orlando* koji sadrže materiju stručnih predmeta iz dvogodišnjega matematičko–nautičkog tečaja. Evo njihovih naslova:

1. *Aritmetika i algebra*; ima 268 stranica. Zadnje je poglavlje posvećeno logaritmima. Stariji autori koji su pisali o o. Orlandu ili tršćanskoj Nautici žalili su što je ovaj rukopis izgubljen, ali je on ponovno nađen godine 1979.

2. *Geometrija*; ima 236 stranica i 11 tablica–slika. Obuhvaća još logometriju, planimetriju i stereometriju.

3. *Ravna i sferna trigonometrija*; ima 163 stranice i četiri tablice–slike.

4. *Astronomija*; ima 262 stranice, 14 astronomsko–matematičkih tablica i 6 tablica–slika. Po primjerima pretpostavlja se da je ovo djelo napisano godine 1758.

[24] Isto kao pod 9, br. 10, str. 11.
[25] Prema pričanjima msgr. Ivoslava Linića, svećenika riječke nadbiskupije, u ožujku 1990.

5. *Geografija*; ima 148 stranica, dvije tablice–slike i tablice visine pola za pojedine pozicije za koje se donose razlike dužine od meridijana Trsta. Pretpostavlja se da je također napisana godine 1758.

6. *Hidrografija;* ima 362 stranice i 7 tablica–slika »(...) obuhvaćena je svom svojom širinom isto kao i umijeće nautičke znanosti«. Vjerojatno je napisana godine 1760.[26]

Nijedan od tih rukopisa, čini se, nije autorizirao o. Orlando jer na njima nema početnih znakova kao na ostalim isusovačkim spisima, a ima i netočnosti u tekstu. Nije poznato jesu li i oni putovali s o. Orlandom u Rijeku i ponovno vraćani u Trst, gdje se i danas ljubomorno čuvaju. Zna se samo to da je broj knjiga godine 1754. bio 102 i da ga je o. Orlando svake godine povećavao, pa je godine 1777. iz Rijeke vraćeno u Trst 580 knjiga.[27]

Samo u svescima o. Orlanda bila je sintetizirana materija za potrebnu nautičku izobrazbu, pa su oni u tršćanskoj Nautici upotrebljavani sve do godine 1833. a to znači da su se njima koristili punih 79 godina.[28]

Na o. Orlanda vršen je pritisak za vrijeme njegova službovanja u Rijeci da napiše skripta za dvostruko knjigovodstvo. Naime, carica je godine 1777. odobrila o. Orlandu da uz svoje omiljene predmete matematiku i nautiku (koje je predavao malom broju đaka), predaje i dvostruko knjigovodstvo (koje je počeo predavati čim je došao u Rijeku), te naložila da za taj predmet sastavi školski udžbenik.

Međutim, već bolesni o. Orlando nije mogao udovoljiti tom zahtjevu, pa čak niti diktirati svojem pomoćniku Capuanu, kao nekad svojim đacima u Trstu, iako mu se prijetilo smanjenjem plaće. Teškoća je bila i u tome što se zahtijevalo da tekst bude napisan na latinskom, za koji o. Orlando nije imao adekvatne zamjene stručnih termina kojima se služio u talijanskom jeziku.[29]

On je obećao da će pripremiti za tisak potpuni tečaj nautike, ali ni u tome nije uspio zbog bolesti.[30] Navodi se da su nakon smrti o. Orlanda njegove knjige pohranjene u »nautičku biblioteku«.[31] Tad u Rijeci nema nautičke biblioteke, već je riječka općina preuzela fond stare isusovačke knjižnice nakon ukinuća isusovačkog reda. »Zbirka knjiga biblioteke riječkog isusovačkog Kolegija, što je nastajala tijekom stoljeća i pol (1626.–1773.) znači istovremeno i početak

[26] L. MIOTTO, *L'istruzione nautica nei libri della biblioteca dell'Istituto tecnico Nautico di Trieste,* Il Nautico: una antica scuola per il futuro–Mostra storica sull'istituto nautico nei libri e nei sussidi didattici dell'Istituto nautico di Trieste, (Trieste 1980), str. 11.
[27] O. FIO, *Prilozi poznavanju pomorskog školstva na našoj obali u XIX stoljeću,* Jadranski institut JAZU, (Zagreb, 1955), str. 73.
[28] Isto kao pod 8. str. 66.
[29] *Isto,* str. 53. i 54.
[30] Isto kao pod 9, br. 9, str. 2.
[31] Isto kao pod 8, str. 64.

riječkog bibliotekarstva akademskog stila.«[32] Iz popisa tih knjiga, napravljena godine 1777., vidi se da je isusovačka knjižnica tada imala 3 570 svezaka knjiga, odnosno 1 644 naslova, što je impozantno u usporedbi s istodobnom augustinskom knjižnicom u Rijeci, koja je imala samo 801 knjigu. U spomenutom popisu u skupini knjiga pod naslovom Filosofi, između ostalih, nalaze se i djela kozmografije, astronomije, fizike, mehanike i aritmetike. »Ravnopravno uz bok jednog Newtona stoje i našjenci: Ivan Ivančić, 'Institutiones Logice', Benedikt Stay: 'Philosophia', Zanchi: 'phisica' i abba Boscovich: 'De Solis, et Lunae defectibus'.«[33] Knjige o. Orlanda vjerojatno su pohranjene u nautičku biblioteku u Trstu, ako su one uopće ikada i bile donesene u Rijeku. U vrlo šturu napisu o Franji Orlandu u PE piše: »Izradio je skripta za nautiku, koja se čuvaju u riječkoj Naučnoj biblioteci.«[34] Naučna biblioteka u Rijeci naslijedila je stari fond knjiga isusovačke knjižnice, pa i Književne akademije. U tom fondu našao se jedan stari rukopis za koji vjerujem da su to predavanja o. Orlanda koja je pribilježio jedan od njegovih đaka u Rijeci. Čitljiv i uredan rukopis, pisan na 322 stranice pergamentnog papira, ukoričen je u tvrde korice veličine 23 x 31 cm, ali bez naslova autora. Svezak ima staru oznaku bivše talijanske javne knjižnice (Biblioteca civica) u Rijeci, ali nema oznake, niti je uveden u katalog Naučne biblioteke, već se čuva među starim knjigama. Pregledao sam taj svezak, koji na prvoj stranici ima naslov »Corso Matematico–Nautico«. Sadržaj je podijeljen u tri dijela. U početku se govori o svim predmetima koji su potrebni za nautičku praksu: aritmetici, geometriji, ravnoj i sfernoj trigonometriji, astronomiji, geografiji i hidrografiji.

U prvome dijelu u 10 točaka obrađena je aritmetika, u drugom u 8 točaka algebra, a u trećem u 11 točaka pravila proporcije, što završava logaritmima. U svim točkama nalaze se zadaci, kojih ima 112, ali nema nijedne slike ni tablice. Na posljednoj stranici piše:

»Svršetak aritmetike. Bogu hvala. 1783. godine.«

Sve nam to kaže da je ovaj tekst nastao prema predavanjima o. Orlanda na nautičkom tečaju u Rijeci i po svojem sadržaju odgovara prvom svesku iz Trsta, ali ni po broju i veličini stranica, ni po godini nastanka to nije istovjetno djelo. Dakle, to bi mogao biti dio ostvarenja danog obećanja o. Orlanda da će napisati skripta za nautički tečaj. Na žalost, zbog bolesti i smrti nije ga uspio završiti, nego samo prvi svezak.

Za taj se rukopis može pretpostaviti da je nastao u suradnji s Capuanom, koji je o. Orlandu pomogao u nastavi od drugog semestra 1776.–77.[35] Zbog

[32] I. LUKUŽIĆ, *Popis knjiga riječkog isusovačkog kolegija iz 1777. godine,* Interni strojopis Naučne biblioteke Rijeka, (1989), str. 1–10.

[33] *Isto.*

[34] PE 5/I, (Zagreb, 1958), str. 671. R. F. B. (Radojica Barbalić): Orlando, Franjo Ksaver.

[35] Isto kao pod 10, str. 22.

bolesti o. Orlanda Capuano ga je sve više zamjenjivao pa je vjerojatno da je on sudjelovao u sastavljanju spomenutog ovog rukopisa. Na to nas upućuju riječi: »Opat Capuano će sastaviti, dok Orlando bude na životu, na talijanskom jeziku i tiskat će kompletan tečaj nautike.«[36] Činjenica je da Capuano u svojem kasnijem samostalnom radu u nautičkoj školi u Trstu nije pisao ovakve sveske pa se spomenuta bilješka iz PE odnosi na ovaj rukopis. U istoj natuknici piše da je o. Orlando »(...) nakon raspuštanja isusovačkog reda 1773. direktor nautike. Tu je osnovao i školu za brodogradnju, koja je prva te vrste u Evropi, a 1774. otvorio u Rijeci privatnu nautičku školu.« Sve ove tvrdnje nisu točne.

Mentorski i pokroviteljski rad o. Orlanda

Već je spomenuto da je o. Orlandu u Rijeci pomogao Capuano. Luigi Capuano potječe iz vlastelinske obitelji iz Trsta, gdje se rodio godine 1743. U petom tečaju od osnutka matematičko–nautičkog tečaja bio je i Luigi Capuano godine 1764. Već tad ga je o. Orlando pohvalio kao odličnog i sposobnog između pet nagrađenih učenika.[37] U tridesetoj godini ulazi u Družbu Isusovu s namjerom da nastavi crkvenu karijeru, ali nakon ukinuća Reda seli se u Rijeku. Od godine 1775. bio je profesor na »Scuole latine«, a po caričinu nalogu imenovan je pomoćnikom o. Orlanda, uz uvjet da ga o. Orlando podučava u matematici, nautici i dvostrukom knjigovodstvu, kako bi ga ovaj mogao naslijediti. Capuano je marljivo upijao znanje iz astronomije i ostalih stručnih predmeta od svojeg velikog učitelja, koji se nadao da će u njemu dobiti vrsna nasljednika. To je on godine 1783. postao na ponovno otvorenoj tršćanskoj školi, po nalogu novog suverena Josipa II. Naš o. Orlando izgubio je time odlična prijatelja i suradnika pa je riječka katedra matematike i nautike prestala raditi, što je izazvalo prosvjede riječke gimnazije i uprave grada upućene Trstu i dvoru.

Capuano je u Trstu stručne predmete predavao po Orlandovim rukopisima i dobio titulu »redovnog javnog profesora.«[38] Umro je 1795. u Gorici u kapucinskom samostanu, a njegov nasljednik postao je Andrija Stadler, koji je bio među najboljim đacima o. Orlanda u tečaju iz 1772.–1774. godine. On se također služio rukopisima o. Orlanda, ali je primjere (astronomske zadatke) prilagodio svojem vremenu.[39]

[36] Isto kao pod 8, str. 55.

[37] Pisma F. S. Orlanda Intendenzi od 31. kolovoza 1764. *Archivio di Stato Trieste.*

[38] Isto kao pod 33.

[39] Isto kao pod 10, str. 25.

Među polaznicima prvih nautičkih tečaja bilo je najviše onih koji su živjeli u Trstu, ali i nekih iz naših krajeva. Prema sačuvanim izvještajima o. Orlanda vidi se da je bilo mladića iz Lovrana, Pićna, Rijeke, Gabijana (Istra), Senja, Gradišća, Gorice, Kranja, Lipica i drugih mjesta. Svi su oni, uz talijanski, govorili još neki (njemački, latinski, francuski) i materinski jezik, koji su pisali Illirico (hrvatski) ili Cragnolino (slovenski). Mnogi od onih kojih su živjeli u Trstu govorili su i slovenski jezik. Sve nas to upućuje na to da je između prvih, a i kasnijih učenika ove prve nautičke škole na Jadranu bilo sinova iz hrvatskih i slovenskih krajeva te da su u samom Trstu živjeli Slovenci. Baš oni koji nisu živjeli u Trstu imali su stipendiju. U ondašnjemu kapitalističkom društvu nije naime lako bilo dobiti stipendiju bez sigurnosti da se taj novac ne ulaže u buduću dobit.

Te naše sinove kod Intendenze morao je preporučiti sam o. Orlando, pa se o njima morao i posebno brinuti, što se vidi iz urednih izvještaja koje je stalno slao toj organizaciji. Na primjer u pismima iz kolovoza i prosinca 1764. zauzima se za studente Hrvate.[40] Tako je o. Orlando bio i pokrovitelj naših prvih učenih kapetana.

Zaključak

Franjo Ksaver Orlando osnivač je jedne od prvih javnih europskih pomorskih škola, a prve takve na Jadranu. Kao član Družbe Isusove, koja je u svojim poznatim kolegijima odgojila mnoge umne ljude, on je uz svoj omiljeni predmet matematiku smislio prvi program u nas koji je bio prikladan za teorijsku i praktičnu izobrazbu budućih zapovjednika brodova, tako izazovnog, odvažnog, teškog i vrlo odgovornog poziva. Znači da je sam spoznao koliko je nedostatno znanje tadašnjih kapetana, koji su bili samo dobri mornari vješti u manevriranju brodom na jedra u različitim uvjetima slabog, srednjeg, jakog ili olujnog vjetra i mora.

Trgovina se proširila na veći broj udaljenijih zemalja, a do njih se često moralo ploviti i na sreću. Ta sreća ovisila je ne samo o vrsti broda, vremenu i područjima kojima se plovilo, o mogućnosti napada gusara, već dobrim dijelom i o sposobnosti posade, a pogotovo zapovjednika. On je morao dobro poznavati brod, manovru i komande, ali se od njega očekivalo da bude i navigator, trgovac, ratnik, liječnik, sudac i predstavnik svoje države. Jasno je da većina zapovjednika sve to nije mogla biti, pa su zato brodovi morali imati škrivane

[40] Nekoliko pisama o. Orlanda Intendenzi, *Archivio di Stato Trieste.*

ili pilote. A ti su morali biti školovani. U jednom zapisu piše da je za posadu »(...) kapetan na brodu Bog, škrivan njegov Prorok«.[41]

Prema tome, specijalizirane nautičke škole morale su osigurati znanja za časničke službe na brodu. Taj odgovorni pionirski rad preuzeo je na sebe o. Orlando polovicom 18. st. u Trstu, a poslije ga je nastavio u rodnoj Rijeci. Tako je on osnivač tih prvih javnih nautičkih škola na Jadranu. Ujedno je i prvi sastavljač školskog programa za pomorsku izobrazbu u nas, i taj se program održao gotovo 80 godina. On je autor i prvih stručnih knjiga s ovog područja te prvi mentor budućih profesora ove poznate nautičke škole. Osobno je odabirao i nabavio prve stručne knjige za nautičku knjižnicu te instrumente potrebne za praktičnu nastavu. Ti instrumenti i danas se čuvaju u Pomorskom muzeju u Trstu, a među njima su: globus Zemlje, globus neba, armilarna sfera, oktant, pješčani satovi, sekstant, Davisov kvadrant, Jakovljev štap (Balestriglia), instrument za određivanje magnetske deklinacije i drugi.[42]

Franjo Ksaver Orlando važna je, dakle, osoba naše prošlosti. On je jedan od trojice isusovaca koji čine najznačajnija riječka intelektualna imena 18. st.[43]

Za nas nautičare o. Orlando posebno je vrijedan pozornosti i štovanja jer je bio otac naše »nautičke katedre«, kako ga je nazvao profesor Josip Jelčić u komemorativnom govoru prigodom 150. obljetnice osnivanja prve nautičke škole, održanom 13. svibnja 1904.:

»Život katedre ne kiti se nadama, ne urešava se zadovoljstvom niti stjecajem dobara, to je život samoprijegora i žrtvovanja, kojemu je jedina utjeha kasnija naklonost đaka. (...) naša katedra će izgledati kao katedra suza i žalosti, jer ne odražava drugo nego nezasitne ponore mora. Pa ipak, uza sve to, što reći o Orlandovim nevoljama pred opasnošću da vidi ukinuće svoje nautike. Sama njegova domovina, od trenutka kada nije imao studenata koji bi s njime željeli lutati zvjezdanim poljima, izgledala mu je izgnanstvo. Oplakuje knjige, čezne za svojim instrumentima, skuplja se i vene da bi zaspao u vječnosti upravo kada je smišljao tekst za proučavanje pilotaže. Ali umirući u svojoj krajnoj iznemoglosti, nalazi jednu riječ, onu koja određuje preporod Nautike; zato onome koji ga je tješio u zadnjoj nemoći povjerava sveto nasljeđe, pričajući mu o ljepotama nebeskog svoda!«[44]

[41] Isto kao pod 6, str. 436.

[42] Isto kao pod 10, str. 14.

[43] Tu su još: Josip Berdarini (1718. –1791.), koji je bio rektor isusovačkog kolegija u Gorici, a 1767. vratio se u Rijeku. Nakon ukinuća Reda carica ga postavlja za dvorskog kapelana u Beču. Umro je u Rijeci 5. listopada 1791. i pokopan također u crkvi sv. Vida (pretpostavljam u istom grobu u kojemu i o. Orlando). Napisao je teološke traktate i knjige.
Josip Zanchi (1710. –1786.) predavao je teologiju i apologetiku na bečkom Terezijanumu, a nakon ukidanja Reda postao je kanonik. Napisao je nekoliko knjiga iz filozofije (prema izvoru označenim pod 32).

[44] Prijevod navoda J. Jelčića kojim Torcoletti završava svoj rad, označen pod 8, str. 69–70.

Na žalost, njegov veliki prinos našoj pomorskoj prošlosti malo se cijeni u nas. Jedva ga je zabilježila PE, a spominju ga samo još ponekad po rukopisima njegovih predavanja. Iako je to sin Rijeke, njegove kosti ne leže više pod pločom u crkvi gdje su uz počasti bile položene. Završile su na hrpi anonimusa rodnog grada a da ničime nije ostao zabilježen znak gdje su bar dosad bile.

Neka ovaj rad bude skroman prinos uspomeni i vrednovanju ovoga časnog oca i u nas Hrvata, jer on je bio naš koliko i Tršćanin, gdje ga štuju kao svojega velikog oca Orlanda.

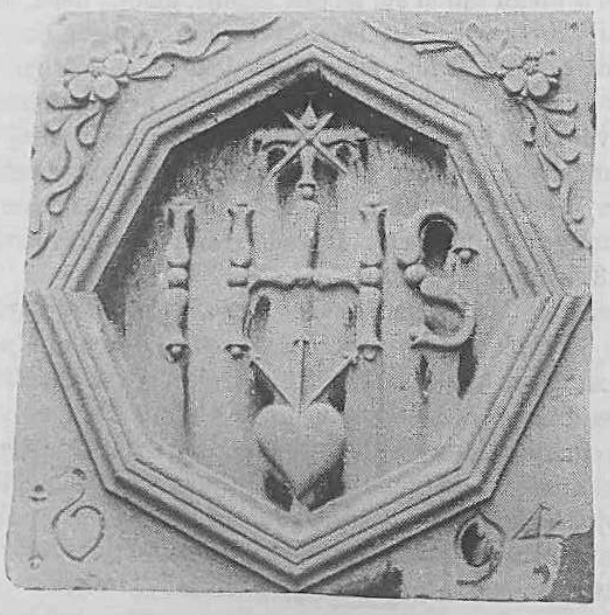

Snježana Paušek–Baždar, Zagreb

Prirodoznanstveni rad Josipa Franje Domina i Ludwiga Mitterpachera

Uvod

Isusovci Josip Franjo Domin i Ludwig Mitterpacher, uz *Ignjata Adama Prandta, Ivana Paskvića, Franju Brunu, Adalberta Barića, Mirka Danijela Bogdanića, Matiju Petra Katančića* i druge, pripadali su krugu hrvatskih učenjaka koji su djelovali u Mađarskoj. Bili su redovni profesori na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Budimu, a potom u Pešti. Domin je gotovo deset godina držao katedru fizike, a Mitterpacher trideset i šest godina katedru gospodarstva, općeg prirodopisa i tehnologije kao jedan predmet.

Dominov i Mitterpacherov prirodnoznanstveni rad bio je vrlo opsežan, svestran i plodan. No, budući da u doba njihova znanstvenog djelovanja dolazi do prijelomnih otkrića na području kemije, odnosno do obrata kemijskih gledišta – napuštanja flogistonske i prihvaćanja antiflogistonske teorije – njihov će prirodnoznanstveni rad biti prikazan s osobitim naglaskom na ta gledišta.

1. Životni put i rad Josipa Franje Domina

Hrvatski isusovac i učenjak Josip Franjo Domin rođen je u Zagrebu 28. siječnja 1754., gdje je i umro 19. siječnja 1819. Pokopan je u zagrebačkoj katedrali.

U petnaestoj godini života (1769.) Domin je stupio u Isusovački red. Dvije godine novicijata proveo je u Beču, a potom je 1771. nastavio školovanje u Leobenu u Štajerskoj. Nakon toga poslan je u Graz da ponovi jednu godinu humaniora, što je bila pogodnost koja se pružala samo istaknutim članovima reda. Filozofiju i teologiju započeo je studirati u Beču, ali nakon ukinuća Reda (1773.) vratio se u domovinu i nastavio studij na Zagrebačkoj kraljevskoj akademiji znanosti (*Regia scientiarum academia Zagrabiensi)* te završio filozofiju

s matematikom i fizikom i teologiju u tzv. malom stupnju, *parvo actu* (1776.). Iste godine postao je profesorski pripravnik na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Trnavi, gdje je i doktorirao (1777.) kod znamenitog profesora, slovačkog isusovca *Ivana Horvata* (1732.–1779.). Budući da je iste godine (1777.) Sveučilište iz Trnave preseljeno u Budim, raspisan je tzv. budimski natječaj po kojem su se birali profesori na novoosnovanom Budimskom sveučilištu, ali i na akademijama znanosti koje su djelovale na području mađarskog dijela Monarhije. Po tom natječaju naš Domin izabran je za javnog i redovnog profesora »teorijske i eksperimentalne fizike, mehanike i gospodarstva« na Kraljevskoj akademiji znanosti u Győru. Győrska akademija preselila se u Pečuh šk. godine 1785./86. pa je Domin tamo nastavio djelovati u istome svojstvu sve do 19. veljače 1792., kada je otputovao u Peštu, gdje je po natječaju (1791.) bio izabran za profesora fizike i mehanike na Filozofskom fakultetu Sveučilišta, naslijedivši svojega nekadašnjeg profesora Ivana Horvata[1].

Josip je Domin devet godina djelovao na Sveučilištu u Pešti. Bio je cijenjen kao vrstan eksperimentator i ugledni znanstveni radnik. Djelovao je i kao član mnogih znanstvenih komisija. Osobito se zauzimao za promicanje prirodnih znanosti pa je uspio nabaviti niz nastavnih pomagala i uređaja za opremu prirodoslovnog kabineta Peštanskog sveučilišta. Domin je godine 1794., 1795. i 1796. bio dekan Filozofskog fakulteta, a 1798. i rektor Sveučilišta u Pešti.

Kada je imenovan zagrebačkim kanonikom (1800.), preselio se u Zagreb (1801.), gdje je obavljao dužnost rektora Zagrebačkog biskupskog sjemeništa. U posljednjih devetnaest godina života koje je proveo u Zagrebu Domin se gotovo uopće nije bavio znanstvenim radom. Uglavnom se posvetio različitim dužnostima unutar Crkve. Dobio je mnoga crkvena priznanja i počasti. Već za Dominova djelovanja u Pešti zagrebački biskup *Maksimilijan Vrhovac* (1752.–1827.) imenovao ga je počasnim kanonikom čazmanskim. Kralj *Franjo I.*, nasljednik Leopolda II., imenovao ga je redovnim kanonikom zagrebačkim 1800., a nakon toga imenovan je arhiđakonom Vrbovca (1808.), arhiđakonom Varaždina (1812.) i arhiđakonom Vaške (1816.).

Na osnovi svojega znanstvenog rada Domin je 21. ožujka godine 1799. izabran za člana Arkadijske akademije (*Arcadia Reale*) u Napulju, koja mu je 10. lipnja iste godine dodijelila počasni doktorat. Od 10. prosinca 1802. Domin je bio član i Etruščanske akademije (*Academia Etruscorum*) u Cortoni.*

Glavno je područje Dominova rada kemija plinova ili pneumatska kemija, što je sadržaj i njegovog najvažnijeg djela *Dissertatio physica de aeris factitii,*

[1] S. PAUŠEK-BAŽDAR, *Prilog životopisu Josipa Franje Domina (1754—1819) na temelju istraživanja prepiske i arhivskih izvora*, Zbornik Zavoda za povijesne znanosti IC JAZU, 15 (1988) 91–113.

* Potpun tekst Dominovih imenovanja nalazi se u radu navedenom u literaturi pod točkom 1.

genesi, natura et utilitatibus. (Fizikalna rasprava o postanku, naravi i koristi umjetnog zraka), Győr, 1784. To djelo sam je Domin preporučio kao nezaobilaznu literaturu svakog profesora fizike. Dominovu *Raspravu* ponovno je objavila Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu (1987.) kao dvojezično izdanje, u biblioteci *Djela znanstvenika iz Hrvatske*, koje je uredio i opsežno istumačio Drago Grdenić, preveo Tomislav Ladan, a Dominov životopis napisala je autorica ovoga članka.[2]

Dominova *Rasprava* bila je prvo i u ono doba jedino djelo o kemiji plinova na tlu onodobne Austrijske monarhije. U prvom dijelu, *O naravi i postanku umjetnog zraka*, Domin u obzoru flogistonske teorije govori o dostignućima kemije svojega doba, a u drugom dijelu (*O koristima umjetnog zraka*) govori *O audiometriji, O umjetnim kiselim vodama, O zračno-električnoj svjetiljci i puški, O aerostatu, O novoj vrsti pneumatskih pumpi, O izvrsnim pomagalima za disanje* i drugome. Osobito je bio oduševljen električnim upaljačem na vodik jer je to bila naprava od koje se mnogo očekivalo. Nacrte je preuzeo od nizozemskog učenjaka *Jana Ingenhousza* (1730.–1799.), a kasnije ga je usavršavao pa je vlastitu konstrukciju s preinakama opisao u posebnoj knjižici *Lampadis electricae optimae notae descriptio eaque utendi ratio*, Pešta, 1799. U ono doba bilo je to dobro tehničko rješenje za širu upotrebu pa je tiskano drugo izdanje toga djela, također u Pešti (1800.), ali u prijevodu na njemački jezik.[3]

Za našu temu osobito je važan prvi dio Dominove *Rasprave* u kojemu on, koristeći se flogistonskom teorijom, raspravlja o svim poznatim plinovima svojega doba. Grdenić je pokazao da je Domin svojoj *Raspravi* dao namjenu udžbenika jer je htio nadoknaditi zaostajanje sveučilišne nastave za znanošću. Premda je naveo osamdesetak europskih autora, Domin se prije svega služio njemačkim prijevodom prvih pet svezaka djela engleskog učenjaka *Josepha Priestleyja* (1733.–1804.) *Versuche und Beobachtungen über verschiedene Gattungen der Luft* (Th. I–III, Wien und Leipzig, 1778/79/80) i *Versuche und Beobachtungen über verschiedene Theile der Naturlehre* (Bd. I, II, Wien und Leipzig 1781/82). U njima je Priestley objavio svoja otkrića novih vrsta zraka, a naš ih je Domin htio priopćiti sredini u kojoj je djelovao, pa »Sve što je u njima bilo novo dogradio je na raniju osnovu i *Raspravi* dao cjelinu znanja o plinovima svoga vremena«[4, str. 108].

Grdenić je također pokazao da je Domin svojom *Raspravom* iz godine 1784., napisanom u obzoru flogistonske teorije, bio aktualan te da se kemijska

[2] J. F. DOMIN, *Fizikalna rasprava o postanku, naravi i koristi umjetnog zraka*, Győr, 1784, Zagreb, 1987.

[3] J. F. DOMIN, *Beschreibung der besten Art elektrischer Lampen und ihres Gebrauchs* (prijevod s latinskog Ludwig von Schnedius), Pešta, 1800.

[4] D. GRDENIĆ, *Pogovor*, u: J. F. DOMIN, *Fizikalna rasprava o postanku...*, Zagreb, 1987.

literatura Austrijske monarhije njome obogatila za cijelo jedno područje, i to upravo ono na kojem je tada nastajala nova, antiflogistonska kemija.

Flogistonska je teorija vladala kemijom gotovo čitavo stoljeće. Nikad dokazani flogiston bio je aksiom kojim su se tumačila sva opažanja. Znano je da je Lavoisier već od godine 1775. upozoravao na slabosti flogistonske teorije, ali se tek izlazak iz tiska njegove znamenite *Traité élémentaire de chimie* (1789.) uzima kao prekretnica u razvoju kemije, osobito u zemljama izvan granica Francuske. No, Lavoisierova gledišta nisu odmah prihvaćena ni u Francuskoj, a ni u zemljama izvan nje. Mnogi su europski autori uporno branili teoriju flogistona, a neki su prihvatili novu Lavoisierovu teoriju, ali samo zato da bi je mogli kombinirati s flogistonskom. Vrlo je malo bilo onih koji su odmah prihvatili novu, antiflogistonsku kemiju.

Grdenić je u svojim tumačenjima navedenog djela pokazao, među ostalim, da Domin, za razliku od svojeg uzora Priestleyja nije bio isključivi flogistonist, već da se tom teorijom služio na opće prihavaćen način: »I pored toga što mu je Priestley bio uzor, Domin nije bio isključivi flogistonist. Flogistonska teorija bila je tada jedina teorija kemijskih pretvorbi, a Domin se njome služio na način koji je tada bio opće prihvaćen«[5, str. 6].

Potvrdu takva Grdenićeva zaključka našli smo u jednoj, naknadno pronađenoj tiskanoj tezi ispitnih pitanja što ih je Domin sastavio za svoje studente posljednje godine (1800.) svojeg službovanja u svojstvu profesora fizike na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Pešti. Znano je da je Priestley sve do svoje smrti (1804.) poput vjernika bio odan flogistonskoj teoriji. No, za razliku od njega, Domin je napustio flogistonsku teoriju i prihvatio nove poglede u kemiji, što je bjelodano iz njegovih tiskanih ispitnih pitanja *Assertiones ex universa philosophia...* [6]. U njima Domin oksidaciju i redukciju te sastav kiselina i pojam topline tumači isključivo na temelju suvremenih Lavoisierovih rezultata. Kemijski afinitet tumači pak na osnovi Boškovićeve teorije pa kaže da sile tvari određujemo kao privlačne ili odbojne te da one ovise o međusobnoj udaljenosti čestica tvari o kojoj ovisi i rezultantna sila ili kemijski afinitet.

Nedostatak tiskanih teza bio je u tome što se nije navodila literatura koja je upotrijebljena pri njihovu sastavljanju. Zato ne možemo pouzdano znati kojim se autorima Domin koristio. No, budući da je uglavnom bio upućen na njemačke autore, vjerojatno je da se koristio Hermbstädtovim prijevodom Lavoisierovih *Osnova kemije* iz godine 1792.[7]

[5] D. GRDENIĆ, *Tumačenje Dominove Fizikalne rasprave o postanku, naravi i koristi umjetnog zraka*, u J. F. DOMIN: *Fizikalna rasprava o postanku...*, Zagreb, 1987.

[6] J. F. DOMIN, *Assertiones ex universa philosophia quas coram inclyta Facultate Philosophica in Regia Universitate Pestiensi anno MDCCC die XXI mensis iulli publice propugnandas suscepit dominus Christophorus Hachich philosophiae tertium in annum auditor emeritus*, Pestini, 1800.

[7] S. F. HERMBSTÄDT, *Des Herrn Lavoisier System der antiphlogistischen Chemie*, Berlin und Stettin, 1792.

Drugo važno područje Dominova rada jest primjena statičkog elektriciteta u liječenju, kojom se počeo baviti nakon dolaska u Pečuh, a kasnije se njome bavio i u Pešti. Objavio je i četiri knjižice s toga područja[8], od kojih jednu i u Zagrebu *Commentatio in electricitatem medicam regii musaei physici Quinque-Ecclesiensis*, godine 1789. Ona je bila predmet dvaju pamfletskih spisa napisanih pod pseudonimom Julius Tranquillus. Pokazalo se da je autor bio zagrebački profesor fizike *Antun Kukec*. Ti su Kukecovi napadi bili jalov pokušaj da se umanji značenje Dominova rada i uopće njegove popularnosti. Naime, iz Dominovih pisama prijatelju, dvorskom savjetniku *Michaelu Paintneru* (1753.–1826.) saznajemo da se Domin i to na zamolbu zagrebačkog biskupa bavio liječenjem elektroterapijom ne samo u Mađarskoj nego i u doba školskih praznika u Zagrebu. Tako je postao popularan u onodobnim znanstvenim krugovima, što, dakako, Kukecu nije odgovaralo. No, danas Domina smatramo pionirom elektroterapije u nas, a mađarski povjesničari znanosti nazivaju ga »ocem elektroterapije«. U svojem odgovoru Kukecu Domin je dokazao primjenu statičkog elektriciteta u liječenju, pa to područje dobiva mjesto u ondašnjim udžbenicima fizike u 18. i početkom 19. st. Mađarska povjesničarka fizike Jolán Zemplén kaže: »Gotovo svaki od dosadašnjih autora spominje da se elektricitet može iskoristiti i u liječenju. No, Josip Franjo Domin, zagrebačkog podrijetla, to je područje izabrao kao glavnu temu istraživanja pa ga zbog toga Jugoslaveni smatraju pionirom elektroterapije«. I dalje: »Domin nije pripadao prevarantima, svojstvenima tom dobu, koji su lakovjerne ljude varali mesmerizmima i sl. Bio je ozbiljan znanstvenik, s temeljnim fizikalnim spoznajama; ako je i griješio, bio je dobronamjeran u svakom slučaju. Zanos je inovatora zahvatio i njega, kao i Pongrátza, ali je na kraju ispravno naslutio bit stvari«[9, str. 412, 414].

Na osnovi svega može se reći da Dominov rad na području kemije plinova i primjene statičkog elektriciteta u liječenju zauzima istaknuto mjesto u prirodnoznanstvenoj baštini Hrvatske, Mađarske i Austrije, te da je nezaobilazna spona u prijenosu prirodoznanstvenih spoznaja uopće.

[8] S. PAUŠEK-BAŽDAR, *Josip Franjo Domin 1754—1819*, u: J. F. DOMIN, *Fizikalna rasprava o postanku...*, Zagreb, 1987.

[9] J. ZEMPLÉN, *A Maguarországi Fizika Története a XVIII. században. A fizika szaktudománya válik*, Akadémiai kiadó, Budapest, 1964.

2. Životni put i rad Ludwiga Mitterpachera

Hrvatski učenjak i isusovac Ludwig Mitterpacher rođen je u Belju u Baranjskoj županiji 25. kolovoza 1734., a umro je u Pešti 24. svibnja 1814.

Ludwigov otac, Ignjat Mitterpacher de Mitterburg, bio je vitez kraljevske vojske i djelovao je u službi princa, znamenitoga austrijskog vojskovođe *Eugena Savojskog* (1663.–1736.). Mitterburg je u ono doba bilo njemačko ime isključivo za jedan jedini grad, Pazin u Istri, koji je u ono doba bio pod vlašću Habsburgovaca. Zato je vjerojatno da obitelj Mitterpacher potječe iz Pazina.

Ignjat je Mitterpacher iz braka s Joannom, rođenom Lenz, imao šest sinova i dvije kćeri. Osim Ludwiga, akademsku izobrazbu stekla su i njegova dva mlađa brata, Josip i Danijel. *Josip Mitterpacher* (1739.–1788.), također isusovac, od godine 1768. do 1773. bio je profesor matematike na Terezijanskoj viteškoj akademiji u Beču, a od 1773. do 1785. profesor više matematike na Filozofskom fakultetu Sveučilišta, najprije u Trnavi, a potom u Budimu i Pešti. Svojim radom stekao je zapaženo mjesto u povijesti matematike[10]. Drugi Ludwigov brat, *Danijel Mitterpacher*, bio je doktor teologije, katedralni župnik, nadzornik narodnih škola u Pečuškom okrugu i naslovni skadarski biskup. Djelovao je i kao jedan od savjetnika cara *Franje I. Lotarinškog* (1708.–1765.), supruga carice i kraljice *Marije Terezije* (1717.–1780.). Car mu je 1814. dodijelio i časno mjesto, uvrstivši ga u »Red vitezova«[11].

Do devete godine života Ludwig Mitterpacher odgajan je u roditeljskoj kući. Nakon očeve smrti njegova se majka preselila u Pečuh u Mađarsku, gdje je Ludwig pohađao gimnaziju. S petnaest godina (1749.) stupio je u Isusovački red u Trenčinu u zapadnoj Slovačkoj, gdje je od 1750. do 1751. pohađao novicijat. Nakon toga je školske godine 1751./52. poslan u Skalice kod Trnave da jednu godinu usavršava humaniora. Od godine 1753. studira filozofiju (uključujući matematiku i fiziku) na tada najpoznatijem ugarskom sveučilištu u Trnavi (Nagyszambat), gdje je i diplomirao (1754.). Nakon toga najprije jednu godinu (1755.) predaje gramatiku u Sopronu, a od 1756. do 1758. retoriku na gimnaziji u Győru u Mađarskoj. Potom odlazi u Beč gdje studira teologiju, a nakon toga jednu godinu (1762.) provodi u Judenburgu u zapadnoj Štajerskoj, gdje po nalogu svojeg reda obavlja treću probaciju[12].

Mitterpacheru je godine 1763. povjereno mjesto odgajatelja mladog kneza Ludwiga iz stare plemićke obitelji von Batthyány u Beču. No, istodobno Mitterpacher djeluje i kao profesor teologije i prefekt pitomaca plemića na Terezijanskoj viteškoj akademiji (*Collegium Theresianum*) u kojoj su studirali najistaknutiji plemići, ne samo iz Beča nego iz svih krajeva Austrijske monarhije. Od godine 1768. Mitterpacher, uz teologiju, predaje i filozofiju (uključujući matematiku i fiziku), a nešto kasnije, uz to, preuzima i novoosnovanu katedru gospodarstva, koje je odabrao za svoj glavni budući djelokrug rada.

Novo životno razdoblje za Ludwiga Mitterpachera počinje godine 1778. Naime, kada je 1777. Sveučilište iz Trnave preseljeno u Budim, tada je na Filozofskom fakultetu toga sveučilišta ustrojena i katedra iz gospodarstva (*Oeconomiae rusticae*). Budući da je Mitterpacher već bio poznat kao autor više djela iz gospodarstva i prirodoslovlja, ta mu je katedra ponuđena bez natječaja. No, on je počeo predavati tek sljedeće, 1778. godine, kada je doktorirao na Filozofskom fakultetu istog sveučilišta pa je tako stekao pravo predavanja (Kollegiasrecht).

Nakon preseljenja Sveučilišta iz Budima u Peštu (1784.) preustrojava se nastavna osnova pa Mitterpacher, uz gospodarstvo, predaje još i opći prirodopis i tehnologiju (*Historiae naturalis generalis, Technologiae*, et *Oeconomiae ruralis*) kao jedan predmet. Katedru je zadržao sve do svoje osamdesete godine života, kada je i umro.

Mitterpacher je 1791. i 1792. bio dekan Filozofskog fakulteta, a od 1801. i rektor Sveučilišta u Pešti. Nakon prijevoda njegova djela iz gospodarstva na talijanski jezik, izabran je za člana Akademije znanosti u Bologni. Bio je i član Donjoaustrijskog gospodarskog društva, a na prijedlog kolega sa Sveučilišta odlikovan je i za Viteza malog križa reda sv. Stjepana[13].

Glavne rezultate svojega rada Mitterpacher je objavio u mnogim knjigama i udžbenicima. Uz Ivana Horvata bio je naplodniji pisac udžbenika iz prirodoslovlja na tlu onodobne Austrijske monarhije. Već kao predavač na Terezijanskoj viteškoj akademiji u Beču napisao je godine 1774. udžbenik *Kurzgefasste Naturgeschichte der Erdkugel* (Sažeti prirodopis Zemljine kugle), koji je sadržavao najnovija ondašnja otkrića s toga područja. Nakon toga objelodanio je godine 1776. dva djelca o uzgoju biljaka u šumama, vinogradima, poljima i u vrtovima, a iste je godine objavio i djelo *Elementa astronomiae physicae* (Počela fizikalne astronomije), koje je ponovno tiskano godine 1781. S istoga je područja i djelo *Physikalische Erdbeschreibung* (Fizikalni opis zemlje), koje je također doživljelo dva izdanja u Beču, prvo 1789., a drugo, posmrtno, godine 1816.

Glavninu njegova rada čine djela gospodarstvenoga sadržaja, od kojih je najznamenitije *Elementa rei rusticae in usum Academicorum Regni Hungariae*

[10] S. PAUŠEK-BAŽDAR, *Ludwig Mitterpacher (1734—1814)*, u: L. MITTERPACHER i M. PILLER, *Iter per Poseganam Sclavoniae Provinciam...*, Budae, 1784, JAZU, Zagreb (u tisku).

[11] *Beitrag zu der Biographie des II. Ludwigs Mitterpacher*, Merkur von Ungarn I, Pešta, 1786.

[12] L. LUKACS, *Catalogus generalis, seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551—1773)*, Vol. II. Rim, 1988, 1033.

[13] S. SCHÖNWISNER STEPHANUS, *De vita et scriptis Abbatis Ludovici Mitterpacher*, u djelu L. MITTERPACHER, *Elementa rei rusticae in usum academicorum regni Hungariae*, I dio, Budim, 1816.

conscripta, Partes III (Osnove gospodarstva napisane za potrebe akademičara kraljevine Ugarske, III dijela), tiskano prvi put u Budimu 1788.–94., a drugi put također u Budimu, ali posmrtno, 1816.–17. godine. Po nalogu milanske vlade prevedeno je i na talijanski jezik pa je u Italiji doživjelo tri izdanja (1789., 1794. i 1795/96.).

Za našu temu, odraz i napuštanje flogistonske teorije, zanimljivija su dva Mitterpacherova djela *Technologia Oeconomica* (Gospodarstvena tehnologija) i *Compendium historiae naturalis* (Priručnik prirodopisa), oba tiskana u Budimu godine 1794. i 1799.

U Mitterpacherovoj *Gospodarstvenoj tehnologiji*[14] govori se uglavnom o praktičnim propisima i uputama, ali su uz njih obrađena i neka kemijska pitanja. Naime, uza svaku praktičnu primjenu, Mitterpacher prije toga daje uvodni dio u kojemu iznosi svoja prirodoznanstvena gledišta. On uglavnom prihvaća nove Lavoisierove poglede, štoviše navodi i literaturu preko koje ih preuzima, Hermbstädtov prijevod Lavoisierove *Osnove kemije* (1792.)[7], ali on nije u potpunosti uvjeren u ispravnost Lavoisierovih gledišta na svim područjima kemijskog znanja. Kada primjerice govori o »znanosti o bojama« i o ulju, on je potpuno na stajalištu nove, Lavoisierove kemijske teorije, ali kada govori o prirodi ugljena i octa, nije toliko siguran u nju, pa na jednome mjestu čak zadržava i već odbačeni flogiston: »Bilo koje vino u posudi neispunjenoj do vrha, ako ima dovoljno pridolazećeg zraka, ništa se ne mijenja; ako primi flogiston, tada je mlitavo; ako primi deflogistonirani zrak i onda primi stanoviti dio čistog zraka, pretvara se u ocat.« No, odmah nakon toga Mitterpacher više ne govori o flogistonu i deflogistoniranom zraku, već o kisiku pa, koristeći se Lavoisierovim gledištima, kaže: »Jer ako je dopušteno otvoreno govoriti bilo koja tvar, bilo ona koju nazivamo vinski alkohol, ona se nalazi otopljena u octu mijenja se, ili, kako nas to pobliže uči *Lavoisier*, ona sebi prisvaja u većoj mjeri kisik, te se pretvara u drugu narav«[14, str. 353, 358].

Kada govori o naravi ulja, Mitterpacher se također u potpunosti drži Lavoisierovih gledišta, pa kaže: »Glasoviti Scheele odredio je da se ulje sastoji od zapaljive tvari, vezanog zraka i vode; a za kiselinu koja se očito zapaža i osjeća u ulju smatra da ne postoji, nego da nastaje. Ali to mišljenje već je zastarjelo i nije svojstveno Lavoisieru. Taj je slavni muž s pomoću deflogistoniranog zraka (koji naziva *oxygenyum*, to jest kiselinski) otkrio produkte sagorijevanja ulja koje prelazi u dvije naravi, i to u vodu i u neku kiselinu koju je nazvao karbonskom, pa tu više, u to se ne može sumnjati, ne ostaje nikakva druga tvar, već čitavo ulje prelazi u zračne oblike ugljika i vodika«[14, str. 114, 115].

Kada pak govori o naravi ugljena Mitterpacher navodi mišljenja raznih autora, među ostalima i Lavoisierovo, ali nije sasvim siguran da pristaje uz njega,

[14] L. MITTERPACHER, *Technologia Oeconomica*, Budae, 1794.

pa kaže: »U određivanju naravi ugljena autori polaze na različite strane. *Macquer* veli da se on sastoji od principa zemlje, soli i iz ulja oslobođene flogistonske tvari. *Bergman* i *Scheele* smatraju da je ugljen sumpor iz zračne kiseline koji još sadrži zapaljivi princip uz mali dio lužnate soli i najčistije vapnene zemlje. *Lavoisier* dijeli ugljen od ugljene tvari koja još sadrži dio zapaljivog zraka, te mali dio zemlje i lužnate soli. U toj oporbi mišljenja ne kanim izreći misao o pougnjivanju, jer ono što treba tu uraditi odgovara samoj stvari koja je u pitanju«[14. str, 382, 383].

Antoine Laurent Lavoisier (1743.–1794.) prvo je svoje neslaganje s flogistonskom teorijom obznanio već godine 1775., ali tada još nije imao pristaša. Tek kada je pročitao svoju raspravu *Reflexions sur le phlogistique* (Razmišljanja o flogistonu) u Francuskoj akademiji (1783.) i objavio je 1786., naistaknutiji francuski kemičari napustili su flogistonsku teoriju. Za kemičare izvan granica Francuske izlazak iz tiska *Traité élémentaire de Chimie* (Osnova kemije), Lavoisierova glavnog djela (1789.), treba uzeti kao prekretnicu u kemijskim gledištima. No, Lavoisierova gledišta nisu bila odmah prihvaćena. Većina je kemičara nastojala uskladiti i kombinirati flogistonska s novim, antiflogistonskim gledištima.

Premda Mitterpacher u svojoj *Gospodarstvenoj tehnologiji* na jednome mjestu zadržava flogiston i koristi se tekstovima autora flogistonista, napose Scheelea, Bergmana i Macquera, on gotovo u potpunosti prihvaća Lavoisierovu novu kemiju. No, Mitterpachera ne možemo svrstati u onu skupinu europskih autora koji su se bavili kombiniranjem flogistonske i antiflogistonske teorije, već možemo reći da je on, uz zanemarivo zadržavanje ponekih starijih gledišta, vrlo rano prihvatio novu kemijsku teoriju. Naime, njemački prijevod *Osnova kemije* izašao je godine 1792.[7], a Mitterpacherovo je djelo objavljeno godine 1794. Zato možemo reći da je Mitterpacher, uz Ivana Horvata, bio jedan od prvih antiflogistonista na tlu onodobne Austrijske monarhije. Naravno, u svojem *Priručniku prirodopisa*, koji je izašao pet godina kasnije (1799.)[15], Mitterpacher više uopće ne spominje flogiston i potpuno je na stajalištu suvremene kemije, a koristi se i suvremenim nazivljem.

Dakle, samo pet godina nakon Lavoisierova obrata u kemiji (1789.), a dvije godine nakon pojave njegova glavnog djela na njemačkom jeziku (1792.) Mitterpacher je prihvatio nove poglede u kemiji pa možemo reći da je bio potpuno na visini suvremenih kemijskih spoznaja svojega doba.

Važnost je Mitterpacherova suvremenog pristupa kemijskim pitanjima to veće što je austrijska, a osobito ugarska i hrvatska znanstvena sredina u ono doba bila vrlo skromna s obzirom na bogate i razvijene znanstvene sredine Francuske, Engleske, Švedske i druge. Osim toga, nedostatak znanstvenih veza

[15] L. MITTERPACHER, *Compendium Historiae Naturalis*, Budae, 1799.

Austrijske monarhije s drugim zemljama doveo je do toga da je suvremena znanstvena literatura iz tih zemalja bila teško dostupna austrijskim, hrvatskim i ugarskim učenjacima.

Iz svega se navedenog da zaključiti da su Dominovi i Mitterpacherovi radovi nezaobilazan prinos hrvatskoj prirodoznanstvenoj baštini, ali jednako tako da su oni i nezaobilazna karika u povezanosti i odrazu europskih znanstvenih tokova.

Stipe Kutleša, Zagreb

Hidromehanički radovi Franje Brune

Hrvatski znanstvenik (astronom, meteorolog, matematičar i fizičar) isusovac Franjo Ksaver Bruna rodio se u Zagrebu 1745., a umro u Pešti godine 1817. Bio je profesor matematike na varaždinskoj gimnaziji (1764. i 1770.), a nakon osnutka budimske zvjezdarnice bio je na njoj pristav (adjunct) (1779.–1797.). Od 1798. do smrti bio je profesor više matematike na Sveučilištu u Pešti, a obavljao je i dužnost rektora na istom svučilištu (1811.). Bio je i član Mannheimske akademije. Svoja astronomska opažanja objavljivao je u ediciji Ephemerides astronomicae (178l., 1786., 1792., 1793., 1796.–1799., 1801.), a meteorološka u ediciji Acta mannheimske akademije. Bavio se i hidromehanikom. S toga su područja sačuvana četiri njegova rukopisa[1] u kojima se raspravlja o gibanju tekućine u različitim uvjetima i u primjeni tih spoznaja u rješavanju praktičnih problema.

Prva dva *Hydraulica (Hidraulika)* i *Generalis theoria de motu fluviorum (Opća teorija o gibanju tekućina)*, razmatranju isto pitanje, što se vidi i iz naslova; čini se da je jedan od njih (Hydraulika) bio predložak za drugi. Druga dva, *Dissertatio de ageribus (Rasprava o nasipima)* i *De muris terram servantibus (O zidovima koji štite zemlju)*, govore o posve tehničko–praktičnim pitanjima.

Teorija gibanja tekućine kod Brune

U uvodu prvih dvaju rukopisa Bruna definira mehaniku tekućih tijela (mechanica corporum fluidorum) kao znanost »o gibanju tekućih masa i o učincima koji slijede iz toga gibanja«.[2] Gibanje vode moguće je istraživati na dva načina,

[1] Ti se rukopisi nalaze u Sveučilišnoj biblioteci u Budimpešti, Egyetemi Könyvtàr Budapest, signatura E 62.

[2] *Generalis theoria de motu fluviorum* (=GTMF), str. 1.

tj. »teorijski i tako kako je uistinu u prirodi«[3], odnosno eksperimentalno. Teorijski, gibanje se vode istražuje u tzv. teorijskoj hidraulici koja ne ovisi o iskustvu. Istraživanja pak koje nije povezano s iskustvom, prema Bruninu mišljenju, ne vrijedi mnogo i stoga je praktična hidraulika važnija »jer doista hidraulika bez pokusa i ako je neprimjenjiva u ljudskom životu slučaj je koji ništa ne vrijedi«.[4] Teorijski se istražuje savršena tekućina (perfectum fluidum), a to je ona »čije su pojedine čestice savršeno gibljive«[5] i u kojoj između njezinih čestica ne postoje kohezijske sile, a ni sile između čestica tekućine i čestica drugih tijela, tj. adhezijske sile. Ili današnjim rječnikom rečeno: u savršenoj ili idealnoj tekućini nema unutrašnjeg trenja; ona je nestlačiva, izotropna i homogena, a to znači da u svim smjerovima i u čitavoj masi tekućina ima ista fizikalna svojstva. Za razliku od savršenih tekućina čestice vode vezane su između sebe stanovitim kohezijskim silama i s drugim tijelima adhezijskim silama. Da bi se realne tekućine, kao što je voda, pokrenule, treba svladati kohezijske i adhezijske sile, a kod idealnih tekućina i najmanje sile pokreću čestice fluida. Zakoni hidraulike, kaže Bruna, dobiveni izučavanjem gibanja tekućina kao što je voda mogu se primijeniti u iskustvu. Inzistiranje na razlikovanju između teorijske hidraulike i one koja je vezana uz iskustvo uključuje Brunin stav da se razlikuju rezultati dobiveni teorijskim proučavanjem gibanja savršenih (idealnih) i eksperimentalnim proučavanjem realnih tekućina. Oni se doista i razlikuju. Da bi se dobilo slaganje teorijskih rezultata sa stvarnošću, uvode se korelacijski koeficijenti koji se dobivaju iz pokusa. Kada je posrijedi hidrostatika, poklapaju se rezultati istraživanja za idealnu i realnu tekućinu.

O istjecanju tekućina kroz različite otvore

Nakon uvodnih pojašnjenja Bruna počinje raspravu o istjecanju vode iz posuda kroz otvore različitih oblika i o sužavanju (kontrakciji) tekućega mlaza. Otvor (apertura, foramen, lumen) može biti vodoravan (apertura horizontalis) ili bočan (apertura lateralis). Kada je u posudi tekućina, onda ona na dno posude djeluje nekim tlakom koji ovisi o vrsti tekućine i o visini njezina stupca. Okomitu udaljenost (distantia verticalis, altitudo verticalis) razine vode nad vodoravnim otvorom Bruna definira kao visinu tlaka (altitudo pressionis).[6] To je

[3] *Hydraulica* (=Hyd.), str. 1.
[4] *Isto*
[5] GTMF, str. 1.
[6] Naziv *distantia verticalis* Bruna spominje u rukopisu GTMF (str. 1a) dok naziv *altitudo verticalis* navodi u rukopisu Hyd. (str. 1a). Napomena: U oba su rukopisa stranice numerirane da zapravo označuju broj listova. Tako svakom broju odgovaraju dvije stranice. Radi lakšeg snalaženja pri citiranju stranica upotrebljavat ću za nenumirane stranice oznaku a, npr. 1a, 2a itd.

zapravo visina stupca tekućine iznad dna posude. »Visina tlaka naziva se pak stoga što voda koja istječe iz takvoga vodoravnog otvora posude nekom brzinom nastaje zbog tlaka stupca vode koja je iznad otvora.«[7]

Da brzina istjecanja tekućine ovisi o visini te tekućine u posudi, relativno je nova spoznaja. Čini se da Frontinije (40.–103.) nije znao za takvu ovisnost. Prvi je tu povezanost uočio Benedikt Castelli (1577.–1647.), ali je on pogrešno mislio da su te veličine u linearnom odnosu. Torricelli je prvi utvrdio da je brzina istjecanja razmjerna kvadratnom korijenu visine. Bruna dokazuje tu Torricellijevu tvrdnju da se brzine tekućina koje istječu kroz isti vodoravni otvor odnose kao drugi korijeni iz visina tlaka. Isti se rezultat može dobiti ako se Bernoullijeva jednadžba primijeni na slučaj istjecanja tekućine kroz otvor, a to je Bruna mogao poznavati, iako u rukopisima uopće ne spominje Bernoullija. Taj se izraz može dobiti još i energijskim razmatranjem, što Bruna nije mogao učiniti jer tada još nije bio jasno definiran pojam energije.

Budući da se količina istekle tekućine u jedinici vremena dobije tako da se površina otvora pomnoži s brzinom, količina će istekle tekućine ovisiti o visini tlaka jednako kao i brzina, tj. bit će razmjerna s drugim korijenom iz visine. Takva se količina istekle tekućine, u analogiji s brzinom, naziva hipotetska ili teorijska količina tekućine. Da bi pokazao koliko se teorijska količina istekle tekućine slaže s iskustvom, tj. sa stvarnom količinom istekle tekućine, Bruna navodi nekoliko pokusa koje je izveo Bossut, a navode se u njegovu djelu *Hydrodynamica.* On je za određene visine tekućina mjerio kolika bi količina tekućine istekla kroz kružni otvor promjera 1 palac. Dobiveni su se rezultati slagali s teorijskim proračunom u granicama eksperimentalnih pogrešaka. Teorijski izvedena formula vrijedila bi za idealne tekućine, a realne se ponašaju nešto drukčije zbog postojanja trenja i viskoznosti. Kod njih se treba uzeti srednja brzina jer se svi slojevi tekućine ne gibaju jednako. Stoga će, ustanovljuje i Bruna, realna brzina istjecanja uvijek biti manja od teorijski dobivene brzine istjecanja.

Iskustvena je činjenica da se smanjuje poprečni presjek mlaza tekućine koja istječe iz posude. Čestice tekućine, naime, skreću sa svojega puta (a via sua declinatur) i to uzrokuje stezanje mlaza (contractio venae) tekućine. Zbog toga se i brzina čestica smanjuje. Čestice koje teku bliže rubu otvora teku sporije od onih kroz sredinu otvora. Iz iskustva je vidljivo da je kontrakcija mlaza manja što je otvor veći u usporedbi s površinom dna posude. Isto se događa ako je visina tlaka veća. Ona je, dalje, znatnija ako je otvor načinjen u tanjoj ploči nego ako je u debljoj.

U vezi sa stezanjem (kontrakcijom) mlaza pokuse su izvodili već Newton, J. Poleni, D. Bernoulli, Eytelwein, Bossut, Venturi i drugi. Newton[8] je iz po-

[7] *Hyd.*, str. 1a.

kusa dobio da se promjer otvora odnosi prema najmanjem promjeru mlaza kao 25:21. Poleni[9] je dobio drugačiji omjer (52:41). Ako su posrijedi kružni otvori, što je bio slučaj u pokusima, onda se površine presjeka otvora i suženoga mlaza odnose kao $25^2:21^2 = 1{,}41:1 = 2:1$ kod Newtona ili kao $52^2:41^2 = 1{,}59:1$ kod Polenija. Iz Bossutovih pokusa slijedi za omjer površina presjeka otvora i suženog mlaza 3:2 ili 1,5:1 (ili 1:0,666); kod Venturija omjer iznosi 1:0,631 (ili 1,585:1), a kod Eytelweina 5:4 ili 1,25:1 (ili 1:0,8). Eytelwein je pokuse izvodio s kvadratičnim otvorom širokim 15 linija. Daniel Bernoulli pokusima je utvrdio omjer 1,43:1, a Karstenov proračun daje vrijednost 1,098:1.[10] Omjer površina poprečnoga presjeka mlaza i otvora naziva se kontrakcijski koeficijent ali Bruna ne spominje taj naziv. Budući da zbog različitosti kontrakcije mlaza nastaje veća ili manja srednja brzina u otvoru, i količine će tekućina biti različite. Stvarna količina tekućine neće odgovarati hipotetskoj. U pokusima je najlakše odrediti količinu istekle tekućine za neko vrijeme kroz zadani otvor, a iz toga se lako ustanovi brzina istjecanja. Formule dobivene teorijom uspoređivale su se s rezultatima pokusa već u 17., a pogotovu u 18. st.

Očito je da se količina istekle tekućine mijenja ako istječe kroz otvore različite veličine. Tako je Poleni, uspoređujući svoje pokuse, zaključio da stvarna količina istekle tekućine znatno odstupa od teorijske kada je otvor načinjen u tankoj pločici. Ako je otvor kratka cilindrična cijev, eksperimentalni se rezultati to više približavaju teorijskim.

U svrhu svojih istraživanja Bruna je analizirao pokuse koje je obavio Bossut koji je, izvodeći pokuse, uzimao iste visine tlaka, a mijenjao oblik i položaj otvora. Otvori su u nekim pokusima bili kružni, a u nekim pravokutni, u nekima vodoravni, a u nekima bočni. Izmjerio je stvarnu količinu istekle tekućine za jednu minutu i proračunao teorijsku količinu te našao omjer tih količina. Ovi su rezultati dobiveni iz pokusa u kojima je tekućina istjecala kroz otvore načinjene u tankim stijenkama posude. Mijenjajući oblik otvora, već je Poleni postizao sve veće količine istekle tekućine. Zapazio je da se količina istekle tekućine povećava kada se uzme otvor u obliku kratke cilindrične cijevi.[11] Da bi dokazao to zapažanje, Bruna analizira podatke dobivene Bossutovim, Venturijevim i Eytelweinovim pokusima. Zaključuje da se optimalan protok dobije kada je dužina cilindričnoga otvora veća od četiri njegova promjera, tj. $l > 4d$. Ako je ta dužina manja ili mnogo veća od te vrijednosti, onda se protok smanjuje.

[8] Navedeno prema: W. J. G. KARSTEN, *Lehrbegriff der gesamten Mathematik*, 5. dio, *Die Hydraulik*, Grefswald 1794, str. 54–55.

[9] Polenijeve pokuse u potpunosti je prenio H. KÄSTNER u svom djelu *Anfangsgründe der Hydrodynamik*, prvi odjeljak, pogl. 117–148, str. 79–95.

[10] Usp. D. BERNOULLI, *Hydrodynamik*, četvrti odjeljak, prvi pokus, str. 85 (njemački prijevod iz niza *Veröffentlichungen des Deutschen Museums für die Geschichte der Naturwissenschaften und der Technik*, Reihe C, Nr. 1a, München 1965.); W. J. G. Karsten, nav. dj. str. 89–91.

[11] Usp. W. J. G. KARSTEN, *nav. dj.* 5. dio, str. 49.

Vrsta cijevnoga nastavka cilindrična oblika kroz koji istječe tekućina poznat je kao tzv. Venturijev nastavak. Na osnovi pokusa Bruna je zapazio da takva vrsta nastavka povećava protok, ali ne daje nikakvo objašnjenje za to, iako ga je mogao dati iz analize Bernoullijeve jednadžbe, koju nigdje ne spominje.

Dalje raspravlja o protjecanju tekućine kroz konične cijevi. Najprije ispituje količinu istekle vode kada je konični nastavak konvergentan, tj. kada se presjek mlaza sužava. Zaključio je da se s pomoću takvih koničnih nastavaka, uz iste dužine nastavaka, visine vode u posudi i izlazne otvore, dobiju veće količine vode nego u slučaju istjecanja kroz cilindrične nastavke.[12]

Uz konvergentne konične nastavke, vrlo su se često upotrebljavali i divergentni nastavci. Bruna ih, doduše, ne naziva tim imenom, nego se za prve koristi nazivom konične cijevi prve vrste (tubi conici primi generis), a za druge nazivom konične cijevi druge vrste (tubi conici secundi generis).[13] Značajni su Venturijevi pokusi s tim cijevnim nastavcima kao i s nastavcima koji se dobiju kombinacijom koničnih i cilindričnih cijevi. Jedan od takvih nastavaka naziva se Venturijeva sapnica; to je nastavak kod kojega se između konvergentnoga i divergentnoga nastavka stavlja cilindrična cijev. Takvim se nastavkom postiže povećana količina protekle vode. Ovim se problemima u hidrotehničkoj praksi ponajviše bavio Eytelwein koji je poduzimao pokuse s cijevima koje su imale poprečne presjeke različite i po obliku i po veličini. Neke su cijevi bile glatke, a neke hrapave. Mjerio je vrijeme istjecanja tekućine iz posude i količinu istekle tekućine. Usporedio je rezultate pokusa i odredio omjer stvarne i hipotetske količine tekućine.

Analizirajući sve dostupne mu pokuse s različitim vrstama otvora, Bruna je uočio da su odnosi koje povezuju brzinu istjecanja s visinom tlaka različiti od slučaja do slučaja, ali se svi mogu svesti na opću relaciju $C = \alpha \cdot \sqrt{h}$ i odatle $h = \frac{C^2}{\alpha^2}$. pri čemu je vrijednost koeficijenta α ovisna o vrsti otvora kroz koji voda istječe. Bruna je odredio vrijednosti koeficijenata α za slučajeve slobodnoga pada, različitih vrsta otvora, širokog kanala kosih bočnih stijenki, uskoga kanala okomitih stijenki, kratka cilindričnog nastavka, otvora s ugrađenim vratima i otvora u tankoj stijenci.

Slijedi rasprava o protoku vode kroz pravokutne bočne otvore.[14] Kad voda istječe iz takvih otvora, onda opisuje parabolu. Količina istekle tekućine određena je površinom paraboličnoga presjeka. Zato Bruna rješava opći problem nalaženja površine takva presjeka. Količinu vode istekle kroz pravokutne otvore eksperimentalno su određivali Eytelwein i Kypke izvodeći pokuse u brom-

[12] GTMF, str. 6.

[13] Jednako, str. 7.

[14] Treće poglavlje rukopisa GTMF i Hyd.

bergenskom kanalu (in canali Brombergensi) nedaleko od grada Bromberga.[15] Usporedbom eksperimentalnih rezultata i opće formule dobije se koeficijent α.

Dok se u jednom od prethodnih poglavlja[16] Bruna bavio pitanjem istjecanja vode iz posude kroz vodoravne i bočne otvore, ali uz stalno dodavanje one količine vode koja je istekla, dotle se u petome poglavlju on bavi tim problemom, ali u slučaju kada se posuda potpuno prazni, tj. bez pritjecanja nove količine tekućine. On izvodi formulu za vrijeme u kojemu se posuda prazni. Jednako tako nalazi vrijeme za koje se razina tekućine spusti za neku visinu. Promatra i istjecanje vode kroz pravokutni bočni otvor u slučaju da se on proteže sve do površine vode i nalazi vrijeme istjecanja.

Nakon analize jednostavnih slučajeva Bruna raspravlja o isteku (effluxu) ili protoku (profluxu) vode iz složenih posuda (ex hydrophylaciis compositis) koje su međusobno razdijeljene pregradama.[17] Kao i obično tako i u ovom slučaju Bruna pokazuje da dobivene relacije vrijede na sasvim konkretnim primjerima, a praktičnu primjenu tih relacija pokazuje rješavajući problem punjenja i pražnjenja komora ustavâ koje nalazimo kod plovnih kanala. Najprije je rješavao pitanje istjecanja vode iz posuda odvojenih pregradama kada je površina otvora bila mala prema površini stijenke posude, a zatim u slučaju proizvoljne veličine otvora. U tom slučaju dobio je opće rješenje problema.

O gibanju tekućine u koritima i u kanalima

U posljednja dva poglavlja rukopisa *Generalis theoria de motu fluviorum* Bruna govori o gibanju vode u koritima tekućica (in alveis fluviorum) i o prelijevanju vode preko preljeva, brana ili nasipa (per obices) te o podizanju razine vode ili o bujanju vode uzrokovanim hidrotehničkim strukturama u tekućicama i u kanalima.[18] U tu svrhu pojašnjava osnovne pojmove kojima će se služiti. Poprečni mu je presjek (transversa sectio) površina toga presjeka toka tekućice koja teče kroz korito rijeke, kanala ili cjevovoda. Pri tome poprečni presjek toka tekućice nije isti s poprečnim presjekom korita, kanala ili cijevi. Opseg (perimeter) poprečnoga presjeka toka Bruna naziva zid presjeka (paries sectionis). To je ona veličina koju danas nazivamo omočeni opseg i koji je uvijek manji od pravoga opsega poprečnoga presjeka; to je samo onaj dio opsega poprečnog presjeka koji je u dodiru s tekućinom. Kada voda teče u koritu rijeke ili kanala njezina se razina spušta; to spuštanje za neki interval dužine naziva se pad (libramentum). To je zapravo razlika razina vode na početku i

[15] GTMF, str. 13a.
[16] Drugo poglavlje GTMF i Hyd.
[17] GTMF, str. 19a–23a; Hyd., str. 18–23a.
[18] GTMF, str. 23a–34.

na kraju toga intervala. Danas se to naziva gubitak visine. U praksi se često želi znati kolik je pad s obzirom na jedinicu dužine. Takav relativan pad Bruna naziva strmost, strmina, nizbrdica (declivitas) rijeke. Razvitkom hidroznanosti stvarali su se i novi pojmovi. Jedan od njih koji Bruna ne upotrebljava jest i pojam hidrauličnog radijusa kao omjera poprečnoga presjeka toka i omočenog opsega.

Nakon kvalitativnih razmatranja o uvjetima pod kojima se tekućina giba Bruna prelazi na kvantitativno određivanje brzine i količine tekućine u otvorenim tokovima. Analizom tih izraza zaključuje da voda u koritu rijeke ili kanala teče sporije što je omočeni opseg veći s obzirom na površinu presjeka i, naravno, što je manji pad. Od svih geometrijskih likova krug ima najmanji opseg za danu površinu pa je, prema Bruninu mišljenju, najbolje sagraditi takva korita poprečni presjek kojih bi imao oblik polukruga. U praksi se, međutim, najčešće grade kanali pravokutnoga i trapezoidna oblika. Za pravokutne je kanale najpovoljnije kada im je širina dva put veća od visine, a nagib bočnih strana trapezoidnih kanala takav da su mu osnovice jednake 2/3 i 10/3 visine uz pretpostavku da je površina poprečnoga presjeka jednaka kao i pravokutnik. Iz općih relacija za brzinu i količinu tekućine Bruna je lako izračunao dimenzije pravokutnoga i trepezoidnog presjeka ako su bile zadane brzina i količina protekle tekućine. Izveo je, dalje, i izraz iz kojega se vidi koliko se spusti visina vode na bilo kojem mjestu toka pravokutnoga kanala. Izračunana brzina iz toga izraza srednja je brzina za dani presjek. Nisu, međutim, brzine u svim dijelovima presjeka iste. Točnija zapažanja o različitosti brzina u transverzalnim presjecima učinili su Brünnings[19] i Ximenes. Iako se iz tih zapažanja ne može izvesti točan zakon brzine vode, ipak je nedvojbeno da ona navode na zaključak kako se smanjuju od površine prema dnu, što je svojim pokusima pokazao Pitot.[20] Prije se, naime, smatralo da se brzina vode povećava prema dnu korita. Ximenesovi pokusi učinjeni u rijeci Arno i Brünningsovi u Rajni pokazali su da se brzina vode smanjuje od površine prema dnu tako da za svaku stopu iznosi otprilike 0,008 brzine na površini vode. Ako bi se u praksi htjela točnije odrediti količina protekle vode, trebalo bi provesti što više mjerenja brzine u što više vertikala poprečnoga presjeka i na različitim dubinama pa bi tada srednja brzina više odgovarala pravoj brzini toka, a i izračunana količina vode. Bruna je na primjeru pokazao kako bi se trebalo računati te srednje brzine i ko-

[19] U rukopisu GTMF stoji Brünnings, a u Hyd. Brunnings. Oboje je ispravno. Drugi je oblik prezimena holandiziran. J. C. POGGENDORFF u svom *Biographisch—Literarisches Handwörterbuch zur Geschichte der exacten Wissenschaften*, Leipzig, 1863, Erster Band navodi na str. 314–315 trojicu Brünningsa (Brunningsa) i to: Christian (1736.–1805.), Christian (1756.–1826.) i Conrad Ludwig (1775.–1816.) i sva trojica bavila su se hidromehanikom tako da se ne zna na kojega Bruna misli u svojim rukopisima.
[20] GTMF, str. 30–31.

ličine vode.[21] Nije, međutim, dao nikakav analitički izraz za to. Treba spomenuti da su već Varignon, Hermann i Gulielmini našli metodu za mjerenje brzine toka na bilo kojoj dubini. Promatrali su otklon obješene kugle koji nastaje zbog struje vode i izveli da je brzina vode razmjerna drugom korijenu tangensa kuta otklona.[22] Pitot je za istu svrhu upotrijebio savinutu cjevčicu koju je postavio tako da u nju utječe voda, zbog čega se u okomitu kraku cjevčice razina vode podiže. Na osnovi te činjenice dobio je da je razlika razina vode u cjevčici razmjerna kvadratu brzine.[23]

Na kraju rukopisa *Generalis theoria de motu fluviorum* Bruna raspravlja o prelijevanju vode preko brana. On razlikuje dvije vrte brana: savršene su one brane kod kojih je »površina donje vode niža nego što je prag... brane«[24] i nesavršene brane »s razinom donje vode višom od samoga praga brane«.[25] Ovdje se pod pragom (limen) misli na krunu ili na sam vrh brane. U današnjoj hidrotehničkoj terminologiji govori se da su preljevi nepotopljeni i potopljeni, što odgovara Bruninim terminima *savršeni* (perfecti) i *nesavršeni* (*imperfecti*) *preljevi* ili *brane* (*obices*). Donja je voda odvodni tok iza brane, a gornja voda dovodni tok prije prelijevanja. Rukopis *Generalis theoria de motu fluviorum* završava s nekoliko konkretnih primjera u kojima se traži visina preljevnoga mlaza, širina brane i količine preljevene tekućine.

Rukopis *Hydraulica* koji obrađuje istu problematiku nastavlja raspravu o nesavršenim branama, čega nema u drugom rukopisu. Kod potopljenih (nesavršenih) brana razina se vode iza brane diže tako da na nekoj udaljenosti od brane postoji maksimalna elevacija. Nakon toga razina se spušta tako da rijeka ima svoju početnu dubinu. Tu pojavu da se razina vode podiže zbog potopljene brane Bruna naziva nabujalost (intumefactio) rijeke i proračunava udaljenost na kojoj se događa to podizanje.[26] Navodi uzroke podizanja i proračunava koliko je ono. Time kvantitativno točno određuje ono što je u iskustvu bilo poznato samo kvalitativno.

O gibanju vode kroz cijevi

Rukopis *Hydraulica* nastavlja raspravljati o gibanju vode kroz cijevi. Kao i u slučaju gibanja vode u otvorenim tokovima Bruna polazi od sličnih pretpo-

[21] *Isto*, str. 32–32a.
[22] W. J. G. KARSTEN, *nav. dj.*, str. 136.
[23] *Isto*, str. 138–141.
[24] *Isto*, str. 32a.
[25] *Isto.*
[26] Hyed., str. 37–37a; Usp. D. BERNOULLI, *nav. dj.*, str. 96–98. i W. J. G. KARSTEN, *nav. dj.*, str. 276–280.

stavki i nalazi opću formulu za brzinu vode u cijevima. Rezultat je isti kao i u slučaju gibanja vode u otvorenim tokovima, samo je umjesto veličina karakterističnih za otvorene tokove uveo odgovarajuće veličine za cijevi. Tu formulu uspoređuje s Du Buatovom i dodaje da je jednostavnija od nje[27], a po njoj dobivene vrijednosti dobro se slažu s iskustvom. Sva razmatranja vrijede za ravne cijevi. Ako je posrijedi savinuta cijev, izraz za brzinu vode sličan je izrazu za ravnu cijev, samo dopunjen članom koji potječe od zakrivljenosti cijevi. Ako zakrivljenosti moraju postojati, onda je, prema Bruninu savjetu, poželjno da zakrivljenost bude u obliku luka, a ne u obliku oštrih zakrivljenosti.

O nasipima i plovnim putovima

Drugi skup pitanja kojima se Bruna bavi u sklopu hidromehanike pripada ne samo znanstvenim nego i tehničko–praktičnim pitanjima. Druga dva Brunina rukopisa *Dissertatio de aggeribus* i *De muris terram servantibus* raspravljaju o nasipima i plovnim putovima.

Nasip treba sagraditi tako da dobro služi svrsi, a da pri tome zahtijeva najmanje troškove; on mora biti i funkcionalan i ekonomičan. Tako je pitanju ekonomičnosti nasipa, tj. načinu kako s najmanjim troškovima napraviti najkorisniji nasip, Bruna posvetio posebno poglavlje. Pri tome mu nije toliko stalo do estetske strane samog nasipa, nego prije svega do njegove funkcionalnosti i gospodarstvene isplativosti.[28] Jednako tako daje praktične upute za održavanje i pregledavanje nasipa. Da bi se uspješno napravio nasip, najvažnije je učiniti teorijski proračun koji treba da bude putokaz za praktičnu izradu nasipa. To nije nevažno istaknuti jer u to su doba inženjeri još uvijek malo poznavali matematiku pa nisu mogli niti shvatiti važnost teorije ni korist od njezine primjene, nego su praktične probleme rješavali po iskustvu.

Bruna postupa drukčije. On, posebno u drugoj raspravi o nasipima, donosi, teoriju o čvrstoći kamenih zidova različitih oblika kada na njih pritišće okolna zemlja i na osnovi nje određuje najpovoljnije rješenje.

Prije toga potporni su se zidovi, kao uostalom i druge vrste građevina, izrađivali na osnovi iskustva. Francuski vojni inženjer de Vauben (1633.–1707.) dao je za izradu zidova propise kojih su se u 18. st. pridržavali graditelji. Nešto čvršća pravila za projektiranje zidova dao je Pierre Bulle (1639.–1716.), a Coulomb (1736.–1806.), koji je poznatiji po svojim radovima iz znanosti o elektri-

[27] *Isto*, str. 37a.
[28] Rukopis *Dissertatio de aggeribus* (=DA), str. 2.

citetu, prvi je ustanovio jednadžbu za tlak zemlje na potporni zid. I Bruna traži izraz za silu kojom zemlja pritišće na zid i protusilu kojom se zid opire pritisku zemlje. Za slučaj ravnoteže te su dvije sile jednake. Za zidove različitih poprečnih presjeka dobiju se različiti izrazi za silu. Iz njih se lako izračuna moment sile i veličina osnovice zida, što je važno da bi se znalo može li zid izdržati odgovarajući pritisak zemlje. U vezi s različitim mogućnostima izvedbe, Bruna se pita koji je oblik presjeka najpovoljniji s obzirom na troškove i zaključuje da je to onaj koji ima trokutasti presjek.

Nakon iznesene teorije o čvrstoći kamenih zidova on daje praktične upute za njihovu konstrukciju. Opisuje izradu drvenog zida i navodi vrste materijala pogodne za upotrebu pri gradnji. Uz vrste kamena od kojih se obično grade zidovi navodi i opeke te upućuje na tehnologiju njihove izrade. Jednako tako navodi različite vrste vezivnih tvari. Prvo eksperimentalno istraživanje o čvrstoći materijalâ nalazimo u spisima Leonarda da Vincija, ali sustavnije proučavanje čvrstoće materijala počinje nakon Galileijevih poticaja, da bi se nastavilo kod Mariottea, Musschenbroecka, Belidora, Buffona, Coulomba i drugih. Za gradnju bilo kakvih zidova treba znati izračunati količinu materijala potrebnog za izradu zida, što, kako je Bruna više puta istaknuo, utječe na visinu troškova. Proračun nije posao zidara jer oni »... ništa ne znaju o kubičnim mjerama...«[29]

U vezi je s nasipima i mogućnost upotrebe, plovnih putova po rijekama i umjetno sagrađenim kanalima. Stoga posebnu pozornost Bruna posvećuje izradi prevodnica ili ustava (cataracta) i navodi jednog od najznačajnijih i malobrojnih autora koji je pisao o tome, Belidora čija su djela *La science des ingenieurs* (1729.) i *Architecture hydraulique* (1737.–39.) postala prvi znanstveni udžbenici graditeljstva. Ostali su autori toga doba samo djelomično obrađivali ovaj predmet.

Bruna klasificira katarakte (prevodnice) prema svrsi za koju se grade, prema položaju i prema konstrukciji.[30] One se grade da bi omogućile plovidbu plovnim putovima kod kojih postoji visinska razlika. U tom je slučaju plovilo na plovnome putu potrebno dignuti ili spustiti za visinu plovne stepenice. To dizanje i spuštanje plovila obavljaju se punjenjem i pražnjenjem komore. Kod svake prevodnice postoji gornja razina (aqua superior, das Oberwasse) i donja razina vode (aqua inferior, das Unterwasser), a njihovu razliku Bruna naziva libramentum cataractae[31], što je zapravo pad vode. Navodi glavne dijelove prevodnice i vrstu materijala od kojeg se gradi, a govori i o veličini unutrašnjega prostora prevodnice. Opisuje kako se plovilo diže ili spušta, ali pri tome daje samo kvalitativna objašnjenja.

[29] Rukopis *De muris terram servantibus* (=DMTS), str. 114a.
[30] *Isto*, str. 126.
[31] *Isto*, str. 126a–127.

Zaključak

Iako su osnovni hidromehanički zakoni bili postavljeni ranije, još su uvijek hidromehanički i posebno hidrotehnički problemi na prijelazu u 19. st. zaokupljali zanimanje znanstvenika. Onima koji su bilo teorijski raspravljali o hidromehaničkim pitanjima ili su praktično rješavali neke hidrotehničke probleme pripada i Franjo Bruna. Kao i drugi znanstvenici toga doba koji se bave hidromehanikom, i on obrađuje standardne probleme u vezi s tekućinama, njihovim istjecanjem iz posuda, gibanjem tekućina u cijevima različitih oblika, u otvorenim tokovima (kanalima i rijekama), o prelijevanju vode preko brana itd. Osim toga, zanimaju ga i tehničke primjene hidromehaničkih zakona pa tako raspravlja o nasipima, njihovoj tehničkoj izvedbi, o plovnim putovima i o mogućnosti plovila da svladaju visinske razlike pri plovidbi.

Kada rješava probleme, Bruna im pristupa i teorijski i eksperimentalno. Tada se, a još više nešto kasnije, događa veliki napredak u eksperimentalnoj hidromehanici. Sve se više proučavaju realne tekućine, a teorijske formule za idealne tekućine nadomještaju se empirijskima. Tehnika se eksperimentiranja i mjerenja usavršava. Mjerni podaci omogućuju poboljšanje postojećih empirijskih formula i određivanje koeficijenata koji se mogu odrediti samo iz pokusa. Sve se više smanjuje jaz između inženjerske hidraulike i teorijske hidrodinamike tako da je postalo očito da se teorija i eksperiment moraju povezati u cjelinu. Stoga i Bruna svaki iz teorije dobiveni rezultat nastoji provjeriti eksperimentalno. On sâm, koliko je poznato, nije obavljao hidromehaničke pokuse (bar ih ne navodi), ali se dosta koristio rezultatima pokusa svojih suvremenika i prethodnika. Ti su mu podaci služili za usporedbu teorijskih i eksperimentalnih rezultata. Na osnovi Du Buatovih istraživanja, više eksperimentalnih nego teorijskih, prema kojima je on postao jedan od najvećih eksperimentatora svojega doba, a svojim je pokusima uzdrmao staru teoriju, ali i dao dosta eksperimentalnih podataka za uspostavljanje nove točnije teorije[32], Bruna je teorijski izveo formulu za srednju brzinu kretanja vode u cijevi, vrlo sličnu du Buatovoj, koja je, kako sâm priznaje, točnija, ali je zato Brunina formula kao pojednostavljenje du Buatove lakša za upotrebu.

Vjerojatno je na Brunu najviše utjecao upravo du Buat koji se nije ograničio isključivo na teoriju, nego je slično kao i Bossut u eksperimentima tražio njezinu potvrdu. U tome smislu i treba prihvatiti spomenutu Bruninu izjavu o važnosti pokusa u hidraulici.[33] Spomenimo na kraju i njegovo razlikovanje

[32] Usp. P. F. NEMÉNYI, *The Main Concepts and Ideas of Fluid Dynamics in their Historical Development*, Archive for History of Exact Sciences, vol. 2, 1962–1965, str. 76–79; R. DUGAS, *A History of Mechanics*, Dover Publications, Inc., New York, 1988, str. 316–319.
[33] Usp. bilješku 4.

hidraulike koja raspravlja samo o gibanju tekućine i hidromehanike koja pak uzima u obzir i sile koje uzrokuju gibanje.[34]

Bruna ni po svojim rezultatima ni po svojem utjecaju ne pripada onim znanstvenicima koji su svojim otkrićima utemeljili znanost. Njegovo je djelo, dakako, skromnije, ali ne bez važnosti, pogotovo za znanstvenu sredinu u kojoj je radio i za narod kojemu je pripadao. Ni njegovo djelo ni njegov utjecaj nisu do kraja istraženi da bi se konačno moglo prosuditi koje je njegovo mjesto u povijesti znanosti i izobrazbe.

[34] GTMF, str. 1.

Josip Lučić, Zagreb

Ivan Marija Matijašević i njegov rukopisni fond u biblioteci Male braće u Dubrovniku

Među hrvatskim eruditima 18. st. zapaženo mjesto zauzima Dubrovčanin isusovac Ivan Marija Matijašević (Johannes Maria Mattei, Gian Maria Mattei, Giammaria Mattei).

Rodio se 25. lipnja 1714. Roditelji su mu Matija Matijašević pok. Jurja i Katarina Ančić pok. Pavla iz dubrovačke pučke obitelji. Krstio se 2. srpnja u katedrali kao Matija Ivan.[1]. Otac mu je umro 1721. Krizmao ga je 26. svibnja 1722. dubrovački nadbiskup mons. Raimondo Gallani. Dana 1. srpnja 1725. primio je tonzuru i dva niža reda i tako stupio u klerikat. Zatim je preko otoka Šipana i Sinigaglije otplovio u Anconu i stupa u isusovački kolegij. Kad mu je 1726. u Anconu doputovao ujak Vlaho, prešao je stanovati kod njega. Poslije smrti ujaka Đura Matijaševića u Rimu[2]., premješta se potkraj 1728. u Rim. Nastavlja školovanje u Collegium Romanum, ali i u drugim učilištima. Učlanio se u različite bratovštine i kongregacije (Congregazione dell' Oratorio della Comunione generale, Compagnia del Santissimo Rosario a Santa Maria sopra Mi-

[1] Podatke o biografiji usp. u vlastitoj »Genealogiji« koja seže do 1746. Objavio ju je M. DEANOVIĆ, Dnevnik Iva M. Matijaševića, *Anali* I, Historijskog instituta u Dubrovniku 1952, 323–327. – Zatim M. VANINO, Ljetopis dubrovačkog kolegija 1559–1764, *Vrela i prinosi*. Zbornik za povijest isusovačkog reda u hrvatskim krajevima 7, Sarajevo 1937, 93–167. – Usp. opće bio-bibliografske podatke kod: S. DOLCI, Fasti litterario-Ragusini sive virorum litteratorum, qui usque ad annum MDCCLVI, in Ragusina claruerunt Ditione. Venetiis MDCCLXVII, 34. – F. M. APPENDINI, Notizie istorico-critiche sulle antichità, storia e letteratura de Ragusei II, Ragusa 1802, 304. – S. GLIUBICH, Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia. Vienna 1856, 206. – I. KUKULJEVIĆ-SAKCINSKI. Bibliografija hrvatska I, Zagreb, 1860, 93. – S. LJUBIĆ, Ogledalo književne poviesti jugoslavenske na podučavanje mladeži II, Zagreb, 1869, 468. – Znameniti i zaslužni Hrvati te pomena vrijedna lica u Hrvatskoj povijesti od 925–1925. Zagreb, 1925, 182. – E. KATIĆ, Zaslužni dubrovački povjesničar kome mora biti vraćena nadgrobna ploča. *Hrvatska dubrava*, V/68, Dubrovnik, 1937, 11. – M. DEANOVIĆ, Talijansko-hrvatsko-ruski rječnik iz godine 1751, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu* I, 1951, 510–572. – M. VANINO, Isusovci i hrvatski narod II, Zagreb 1987, 123–124.

[2] O ovom svećeniku usp. M. DEANOVIĆ, Đuro Matijašević o prilikama u Dubrovniku na poč. XVIII v. *Građa za povijest književnosti hrvatske* XI, 1932, 145–160, – isti, Odrazi talijanske akademije »degli Arcadi« preko Jadrana. *Rad* JAZU 250, 1935, 7–24.

nerva). Doktorat iz obaju prava postigao je 1733. Potom je 1738. zamolio da ga prime u Družbu. Pošto je prošao određenu proceduru (novicijat), 1740. položio je svete zavjete. Djeluje kao nastavnik po različitim školama i gradovima, da bi se 1746. opet vratio u Rim na teologiju i Seminarium Romanum. Prvu svetu misu odslužio je u Dubrovniku 8. rujna 1747. (Natività della Santissima Vergine), ali je uskoro, 14. listopada, krenuo natrag u Rim, ovoga puta u društvu s Rudžerom Boškovićem.

Prekretnica u životu nastaje 1751. Trajno napušta Rim i preko Ancone, nakon duge plovidbe, vraća se 28. listopada u Dubrovnik. Počinje razdoblje nešto drukčijega života nego u Rimu. Pratimo ga godinu za godinom. Godine 1752. zajedno sa subratom Đurom Bašićem (ali i drugim isusovcima) održava misije u Župi, Lopudu i u Konavlima. Iduće je godine na Šipanu. U Cavtatu potiče narod da se uvede štovanje sv. Fr. Ksaverskog. Dana 2. veljače 1754. položio je četiri svečana zavjeta, koje čini svaki pravi isusovac. Predaje kršćanski nauk (la dottrina) djevojčicama u crkvi sv. Nikole. Zauzima se za kult sv. Alojzija, kojemu podiže oltar sa svečevom slikom nabavljenom u Rimu.

Sljedeće godine misionari u Slanom, Trstenom i Orašcu, Kliševu i u Osojniku. Upozorava – zajedno s Đ. Bašićem – na štetnost igranja na karte (ha zard) i preporučuje moljenje krunice. Iste godine, 1755., poziva ga iz Rima Provincijal da dođe pomagati Girolamu Lagomarsiniju, latinistu, svojemu bivšem profesoru da srede i komentiraju Ciceronova djela. Budući da bi bila šteta da čovjek Matijaševićevih sposobnosti napusti grad, nadbiskup i drugi ugledni savjetovali su da ostane jer je ovdje potreban (a non abbandonare questi paesi tanto bisognosi di coltura) pa su rektor i konzultori u dubrovačkom kolegiju pisali Provincijalu da ga ne povlači iz Dubrovnika, što je i prihvaćeno.

Godine 1756. nastavlja misionirati u dubrovačkom primorju u Liscu, Dolima, Topoli, Ošlju, Slanom i u Smokovljanima. Nastojalo se da se kršćani ne kartaju, prekomjerno se ne goste i piju, da obavljaju kršćanske dužnosti i pobožnosti.

Godine 1757. otac Bašić i on misionarili su na Pelješcu u Janjini, Kuni, Trpnju, Orebiću, Vignju i u Žuljani. Istodobno i dalje katehizira u crkvi sv. Nikole.

Sljedeće godine zamjenjivao je i nadomještao svoju subraću u propovjedima u tzv. »buona morte«. Posljednja godina misionarenja bila je 1759. Posjetili su preostale dijelove Pelješca: Ston, Broce, Kobaš, Hodilje, Mali Ston, Ponikve, Žuljanu, Crnu Goru i Janjinu. Godine 1761. ne ide u misije u Konavle jer je bolestan. Posjetio je samo Cavtat na nekoliko dana. Kroz to vrijeme propovijedao je i u crkvi sv. Vlaha (1752., 1759. i 1769.).

Nakon privremenog ukidanja Družbe 1733. Matijašević ostaje s jednim svećenikom u Dubrovniku i živi u predgrađu. Umro je 12. siječnja 1791. »aetatis suae annorum 77«. Pokopan je u crkvi sv. Đurđa na Boninovu ispod oltara Presvetog Srca Isusova, koji je on podigao.[3]

* * *

Njegov poučno–pobožni i kulturno–znanstveni rad može se razvrstati u nekoliko skupina.

Bio je veliki štovatelj i promicatelj kulta Presvetog Srca Isusova. Napisao je prikladno, vjerom duboko prožeto djelo pod svojim talijaniziranim imenom Giammaria Mattei, *Saerze prisveto Jesussovo rasgledano, sagljubljeno, cjastjeno, nasljedovano, Rasmiscgljanima, Sctegnima, Krepostima, Sluscbam, Pjesnima*, objavljeno u Veneciji kod Coletija 1783. Obuhvaća 376 str. malog formata. Posvetio ga je dubrovačkoj plemkinji Anici Sabovoj. (Te je godine proradila i prva tiskara u Dubrovniku.) Sadržaj su razmišljanja i štenja te službe za svaki mjesec, tjedan, dan, dijelove dana pa i sate, a također za osobite potrebe. Posebni dio knjige čine *Pjesme*, djelomice prijevodi i prepjevi različitih autora. Pridodao je i nekoliko pjesama Anice Bošković. Tu je i pjesma *Jesus dulcis memoria* sv. Bernarda opata u prijevodu dubrovačkog vlastelina Andrije Gianpiera Paolija. Za neke pjesme nije naveo autora, pa se pretpostavlja da ih je spjevao sam Matijašević. Dubrovački nadbiskup Grgur Lazzari podijelio je 40 dana oprosta svakom tko bude čitao, razmišljao, molio ili pjevao te pjesme. Godine 1856. izišlo je u Veneciji drugo izdanje pod jednostavnijim naslovom *Serce prisveto Jezusovo razgledano zaljubljeno častjeno nasliedovano Razmišljanjima, Štenjima, Krepostima, Službam, Piesnima*, str. 455, bez posvete A. Sabovoj i nadbiskupova teksta.

Smatra se da je djelo zapravo preradba suvremenih francuskih pisaca J. J. Langueta de Gergyja i A. de Roville.[4].

[3] Na njegovu grobu bila je ploča, koja je kasnije premještena na južni zid kapelice, i glasi:
EXUVIAE
IOANNIS MAR(iae) MATTEI
SAC(erdotis) SOC(ietatis) IESU
QUI ARAM IN HONOREM
S(anctissimi) CORDIS IE(su) EREXIT
NATUS 25 IUNII 1714
MORTUUS 7 FEBRUARII A(nno) 1791
Službeni izvještaj iz knjige »Liber mortuorum« 1778–1812 u Historijskom arhivu u Dubrovniku piše da je umro 12. siječnja. Na natpisu pak uklesano je 7. veljače. O datumu smrti usp. Deanović, Talijansko–hrvatsko–ruski rječnik..., 571.

[4] »Plus tard aussi les auteurs ragusains d'oeuvres religieuses s'inspiraient de modèles français. Pendant qu' à Paris se préparait à verser du sang, le jésuite Ivan Marija Matijašević (Giammaria Mattei 1714–91) écrivait à Dubrovnik et publiait à Venise (en 1783), son livre de prières *Srce Jezusovo*, en adaptant des oeuvres de l'èveque J. – J. Languet de Gergy (ami de Bossuet) et Alexandre de Roville«. – M. DEANOVIĆ, Anciens contacts entre la France et Raguse. Bibliothèque de l'Institut français de Zagreb, T. III, Zagreb, 1950, 142.

Drugo je djelo *Devetorodnevje na čast prisvetog Srca Hristova*, Venecija, 1789. Za nj se napominje da ga je sastavio prema tekstu Talijana sv. Alfonsa de Loguorija.[5]. Ponovno je tiskano 1857. u Veneciji.[6]

Prema literaturi, Matijašević je napisao i još nekoliko drugih djela, no ona, međutim, nisu tiskana, a ni rukopisi nisu sačuvani. To su: *De aeris populorum et urbium*, *Životi svetoga Alojzija Gonzage i blažene Mikeline Pirenske (Pisauren)*, *Plodonosno pristupanje svetim tajnama (Frugifera sacrorum frequentatio)*.[7].

Osim tih, navodi se da je sastavio rječnik (*lexicon*, *dizionario*) talijansko-hrvatski (*italico-illyrico*).[8]

Kasniji pisci upozoravaju da nisu vidjeli niti imali u rukama taj ilirski rječnik.

Na jednak način piše se i o jednoj njegovoj ilirskoj gramatici koju je sastavio (*una grammatica colle regole della prosodia illirica*). Međutim, ni za nju se također ne zna gdje se nalazila, niti gdje je.[9]

* * *

Pokraj svojega redovničkog savjesnog rada: misionarenje, propovijedanje, katehizacija, Matijašević (dalje u tekstu M) uvelike je zadužio našu kulturu i povijest drugim svojim radom. Sačuvao je i prenio rukopise iz isusovačkog kolegija, nakon 1773. u biblioteku Male braće u Dubrovniku. Uz to, i sam je pisao.

Velik broj rukopisa, upravo najveći postotak, obradio je i predočio znanstvenoj javnosti zaslužni knjižničar Male braće dr. Mijo Brlek.[10] Na žalost, objavio je samo prvu knjigu, pa je dio rukopisa, čak i onih Matijaševićevih, ostao neobrađen. Mi ćemo ih ovdje prikazati.

Rukopise možemo razdijeliti na nekoliko tematskih skupina. Prva skupina sadrži literarne sadržaje. Radi potpunosti sagledavanja držat ćemo se redoslijeda koji je klasificirao M. Brlek.

Rkp. 55. *Gundulić Šiško Ivanov, Sunčanica.* – M. je napisao naslovnu stranicu i odredio autora. Mislilo se da je autor Đivo Gundulić. Budući da je M. najbolje poznavao stanje stvari, prihvaćeno je njegovo pripisivanje djela Šišku.[11]

[5] Deanović, Talijansko-hrvatsko-ruski rječnik, 571.

[6] M. KORADE, Misionar i kulturni radnik Vinko Basile S. J. (1811–1882), *Vrela i prinosi* 13, Zagreb, 1982, 129.

[7] Dolci, n. dj., 34.

[8] Dolci, n. dj., 34.

[9] »Scrive (scilicet Mattei) superiormente in lingua Illirica, che sapeva a fondo, e cui compose un dizionario, e una grammatica colle regole della prosodia Illirica, cose, she dopo la sua morte avvenuta nel 1789, non si sa in mano di chi siano passate«. – Appendini, n. dj., 304.

[10] M. BRLEK, Rukopisi knjižnice Male braće u Dubrovniku I, *Hrvatska bibliografija*, Niz C, knj. 3, Zagreb, 1952.

[11] Brlek, n. dj., 72.

Rkp. 68. *Crijević Ilija, Carmina elegiaca, oratiunculae et epistolae soluta oratione.* – M. je tekst popratio bilješkama i komentarom. Njime se poslužio jedan kasniji prepisivač Crijevićevih pjesama. (»Series alphabetica Opusculum Elii Lampridii Cervini, quae adhuc desiderantur juxta eorundem Breviarium a P. Mattei exaratum«.)[12].

Rkp. 78. *Beneša Damjan, Poemata.* – M. ga je uvezao, sačuvao od propasti i dao mu naslov. Smatra da je autograf, a drugi to niječu.[13].

Rkp. 108. *Zbirka pjesama dubrovačkih pjesnika.* – M. je napisao naslove i prijevode tekstova iz Evanđelja, upisao redne brojeve na kiticama i dodao bilješke. Za neka pjesnička djela u ovoj zbirci koja je M. npr. pripisao M. Držiću, drugi smatraju da nisu Držićeva. Vetranovićevu pjesmu »Nadgrobniza Nikoli Dimitrichiu. .« Jagić je objelodanio iz ovog Matijaševićeva rukopisa.[14]

Rkp. 137. *Palmotić Junije, Akile.* – M. je ovaj oštećeni rukopis sredio i popravio. Nalazi se samo ulomak »Akile« i neke druge pjesme.[15]

Rkp. 195. *Crijević Ilija, Carmina, Oratiunculae et Epistolae«.* – M. je dodao svoje bilješke koje je prepisivač Radeljević ovdje prenio.[16]

Rkp. 196. *Palmotić Junije, Elena, Akile. – Gundulić Šiško, Sunčanica.* – M. ih je dao uvezati i označio je da su pripadali isusovačkom kolegiju u Dubrovniku god. 1754.[17]

Rkp. 197. *Gundulić Šiško, Sunčanica. – Palmotić Junije, Danica.* – U rukopisu su nedostajale neke stranice. M. ih je prepisao iz drugog rukopisa, umetnuo i kompletirao ga. »Prema papiru, uvezu i rukopisu vidimo da je Ivan Marija Matijašević u polovici XVIII. stoljeća, spasao i popunio mnoge rukopise, koji su tada pripadali knjižnici Dubrovačkog kolegija.«[18]

Rkp. 198. *Duhovna razmatranja.* – M. je uvezao različita duhovna razmatranja i popratio bilješkama o dvojici prevodilaca: don Ivi Šumanoviću i don Ivi Pellizariju.[19]

Rkp. 199. *Gleđević Antun, Prijevodi talijanskih drama.* – M. je utvrdio da je autograf. Kako je bio nepotpun, popunio ga je novim listovima. M. ga je dobio na dar od svećenika Paskala Vodopića, predao ga Kolegiju, a onda franjevačkoj knjižnici. Uvezao ga je i napisao naslovne stranice.[20]

Rkp. 200. *Zbornik dubrovačke književnosti.* – M. je »dao uvezati različita djela i ulomke iz stare dubrovačke književnosti pisane u različito doba i tako

[12] N. dj., 81.

[13] N. dj., 88.

[14] N. dj., 107–108.

[15] N. dj., 132.

[16] N. dj., 188–189.

[17] N. dj., 189–190.

[18] N. dj., 191.

[19] N. dj., 191.

[20] N. dj., 193.

ih sačuvao od propasti«. Rukopis *Dubravke* iz spomenutoga Zbornika korišten je za sva tri izdanja JAZU.[21]

Rkp. 201. *Zbornik molitava, razmatranja i duhovnih rasprava.* – M. ih je skupio, a nekima označio i autora.[22]

Rkp. 202. *Zbirka raznovrsnih duhovnih spisa.* – M. je napisao pojedine naslove i dodao bilješku o smrti Bernarda Zuzorića god. 1762.[23]

Rkp. 203. *Zbornik dubrovačkih pjesama.* – M. je pojedinim dijelovima napisao naslove. Tu su pjesme Džore Držića. Njime su se služili Rešetar i Jagić u atribuciji Držićevih pjesama.[24]

Rkp. 239. *Franjo Saleški, Uvođenje u život bogoljubni.* – M. dodao bilješku o danu smrti don Ive de Angelisa.[25]

Rkp. 270. *Palmotić Junije, Captislava. Pucić, Vice. Soltanović, Ljubica.* – M. stavlja naslove, ispravlja tekst te umeće listiće sa stihovima i čitavim karticama.[26]

U dubrovačkoj naučnoj biblioteci rkp. 14. *Betondić Josip, Isukars sudaz,* Tragedia autograf. – Uz naslov M. je dopisao da mu je autor darovao taj rukopis (»ovoje gnegov parvorukopis menni od gnega darovan«. – Prof. F. Fancev je dodao: Gjanmarija Mattei).[27]

Da Matijašević nije uradio ništa drugo nego samo što je rukopise iz starije dubrovačke književnosti, koji su bili u isusovačkom kolegiju – ali i drugdje – prenio u biblioteku Male braće, dodavao bilješke, komentirao, ukratko: spasavao i spasio, bilo bi dovoljno da mu se daje mjesto u povijesti hrvatske književnosti, to prije što su se Rešetar, Jagić i Fancev njima služili u priređivanju kritičkih izdanja edicije *Stari pisci hrvatski* u izdanju JAZU.

* * *

Suvremenici ističu da je M. izvrsno poznavao svoj dubrovački, hrvatski jezik. Bavio se lingvistikom, filologijom, leksikografijom u smislu sastavljanja rječnika, zatim biografijama, skupljao je narodno usmeno blago. S tih područja ostavio je nekoliko radova.

U knjižnici Male braće nalazi se rkp. br 158. *Dictionarium latino-rutenicum* (zapravo latinsko-ruski/ukrajinski). Prepisan je iz već gotovog primjerka. M. ga je mjestimice popratio bilješkama.[28]

[21] N. dj., 195.
[22] N. dj., 196.
[23] N. dj., 197.
[24] N. dj., 200.
[25] N. dj., 238.
[26] N. dj., 277.
[27] S. KASTROPIL, Rukopisi Naučne biblioteke u Dubrovniku I, *Hrvatska bibliografija,* niz C, knj. 5, Zagreb, 1954. 31–32.
[28] Brlek, n. dj., 150. – Deanović, Rječnik talijansko-hrvatsko-ruski, 275.

Mnogo je više M. osobno uradio kad je sastavio imenik bilja, koji obuhvaća 45 listova *Erbario italiano-illirico cioè nomi di erbe, fruttici, alberi e di alcuni altri semplici alla medicina appartenenti, raccolti di varii testi.* Svaki je list podijeljen na pet stupaca. U njima su redom nazivi biljaka na talijanskom, a u ostalim na hrvatskom prikupljeni iz drugih knjiga i rukopisa te iz imenika bilja dubrovačkih ljekarnika Petra Aquila i Krsta Buća. Zatim iz Mattiolove botanike, ispisa dubrovačkog konzula S. Budmanija u Sarajevu oko g. 1730. Na kraju su hrvatska imena koja je ispisao franjevac Anselmo da Canali iz jednog starog herbarija.[29].

Rkp. 4091. *Popjevke slovinske skupljene g(odine) G(ospodnje) 1758. u Dubrovniku.* Nalazi se u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu. Ispisan Matijaševićevom rukom, ima mnogostruko značenje.

Na str. od 5. do 192. nalazi se, kako M. navodi: *Cetarnes parvieh Popjevaka u ovesieh Kgnigah ispisanieh skupi P. Gjuro Mattei Dubrovcjanin. Priminu u Rimu G. G. 1728. Osamnes koje sljede do tridesete i trechje pribavi Jozo Bettondich vrjedni slovinski spjevalaz koji priminu u Dubrovniku G. G. 1764. Ostale sabranesu od mnogo strana.* To znači da je ostale skupio sam M. Ove su narodne pjesme starije od onih koje je zapisao i objavljivao Vuk Karadžić. Te pjesme, koje je skupio M. ušle su u Zbornik narodnih pjesama što ga je tiskao B. Bogišić.[30]

U istome su rukopisu i *Proricja slovinska* (hrvatske poslovice) od str. 233. do 326. koje je objavio V. Karadžić pod naslovom kao da su srpske narodne poslovice.[31]

Mimoići ćemo iscrpno spominjanje da su u tom rukopisu i opširniji izvaci iz crkvenih propovijedi don Đure Grizića i don Mate Bobanovića (*Ossobzi is duhovnieh Besjeda D. Ghjura Ghrisichja i D. Mata Bobanovichja isabrani G. G. 1760,* str. 431–501), zatim osam besjeda i prijevod Novog zavjeta Stijepa Ružića (*Ex MS. D. Stephani Rosa Ragusini. Partes orationis octo. Djela besjeda jesu osam,* str. 513–518; *Ex versione illirico Novi Testamenti. Pripisala ugljudnommu Sctiozu.* – Ovo je ruka i pismo G. D. Stjepa Rose Dubrovcjanina koi priminu na 5. Agosta G. G. 1770. u Dubrovniku, str. 521–523; *D. Stjepo Rosa Dubrovcjanin Novi uvjet,* str. 527–626).

[29] Taj rukopis spominje i opisuje Bogoslav ŠULEK, Jugoslavenski imenik bilja, JAZU Zagreb, 1879, XVII. – Nije mi poznata njegova dalja sudbina. – O ljekarni usp. J. V. VELNIĆ, Ljekarna Male braće. Samostan Male braće u Dubrovniku (zbornik), *Analecta croatica christiana* XXI, Zagreb, 1985, 175–193.
[30] V. BOGIŠIĆ, Narodne pjesme iz starijih, najviše primorskih zapisa. Beograd, 1878. – O toj zbirci usp. M. PANTIĆ, Iz književne prošlosti. Studije i ogledi. *Srpska književna zadruga* kolo LXXI, knj. 476, Beograd, 1978, 408, – isti, Jugoslavenska književnost i usmena narodna književnost od XV do XVIII veka. *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor,* XXIX, sv. 1–2, 1963, 27–28.
[31] Pantić, Iz književne prošlosti..., 409.

Upozorit ćemo na Matijaševićev prijepis zapisa Sima Budmanija, koji sadrži riječi, izreke, poslovice i manje tekstove (*A. M. D. G. Adi 8 Marzo 1734 u Novom Pazaru. G. Simo Budmani Nakupi ter ispisa.* – Pripisano u Dubrovniku G. G. 1758, str. 415–423).[32]

Posebnu pozornost, koja zacijelo nadilazi dubrovačku sredinu i leksička opredjeljenja, u tom rukopisu zaslužuje pokušaj sastavljanja talijansko–hrvatsko–ruskog rječnika, koji je M. radio na brodu na povratku iz Rima u Dubrovnik, a na ruti od Ancone do Dubrovnika preko zadarskog, šibenskog i srednjodalmatinskog otočja, od 29. rujna (zapravo otplovio je tek 6. listopada) do 28. listopada. Na tom dugom zamornom putovanju društvo mu je pravio pravoslavni svećenik Jovan Mladinović (Mladenović) koji mu je malo pomagao u radu oko rječnika *Dizionarietto Italiano-Slavo-Moscovito raccolto l'anno 1751 nel venire à Ragusa coll' ajuto di Giovani Mladinovich.* »Taj slučajni susret dvaju naših svećenika, ravno prije 200 godina (pisano je 1951, op. moja), urodio je ovim plodom. Da je uspio, bio bi po vremenu prvi talijansko–ruski, i prvi srpskohrvatski–ruski rječnik. Svakako to je prvi i posljednji pokušaj rječnika tih triju jezika.«[33]

M. se istaknuo i u pravom leksičkom radu. Dubrovački dominikanac Serafin Marija Cerva (1686. –1759.) napisao je temeljno i dokumentirano djelo o glasovitim Dubrovčanima *Bibliotheca ragusina.*[34] M. je svojedobno učinio izvod iz toga rukopisa, redigirao i dodao neke nove podatke i popratio ispravkama. Taj Matijaševićev rukopis u kasnijemu prijepisu čuva se u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu, R–3666 »*Bibliotheca Scriptorum Ragusinorum a P. Seraphino Cerva Ord(inis) Praed(icatorum) concinnata In Epitomen a P. Ioanne Maria Matthaejo Societatis Iesu Redacta. Nonnullisque additamentis ab eodem aucta.* – Accessete additiunculae a pag. 264 usque in finem Libri a P. Antonio Aghich Minorita insertae«.[35]

* * *

Posebnu skupinu Matijaševićevih rukopisa čine sadržaji i zbornici iz povijesti.

Rkp. 22. *Orazione divote.* – To je zapravo *Manuale pietatis* pisan latinskim, samo su naslovi talijanski. Od str. 122. do 134. verso ubilježen je potres 1667. Zatim slijedi Matijaševićevih genealogija predaka i njegov dnevnik s kratkim kronološkim podacima iz školovanja, profesora, školskih i redovničkih dru-

[32] O tom zapisu usp. Pantić, Iz književne prošlosti..., 409.

[33] Rječnik je objavio s opširnim uvodom, stručnom obradom i komentarima, Deanović, Talijansko–hrvatsko–ruski rječnik, 584–610. Navedeni je citat na str. 577.

[34] Objavio Stj. KRASIĆ, Bibliotheca ragusina, JAZU, *Hrvatski latinisti*, knj. 8a, b, c. Zagreb, 1975–1980.

[35] O tom rukopisu usp. M. PANTIĆ, Sebastijan Slade-Dolci dubrovački biograf XVIII veka. SANU PI 288, Beograd 1957, 4, – Krasić, n. dj., LV–LVI.

gova i sl. Stoga se smatra da je čitav rukopis Matijaševićev. Na početku je poziv Božje pomoći: »Benedic anima mea Domino, et noli oblivisci omnes retributiones eius« – Ps. 102.[36]

Rkp. 87. *De Diversis, Descriptio Ragusina.* – Sastavljen je od više dijelova. Šesti dio je Matijaševićev priručnik dubrovačke crkvene povijesti *Compendio della Storia Sacra di Ragusa dell'abbate Gian Maria Mattei exgesuvita, scritta da lui in latino.* Ragusa 1788« (str. 1–67).[37] To je dobar pregled dubrovačke crkvene povijesti koji obuhvaća prikaz početaka dubrovačke crkve. M. ga je napisao prema dubrovačkim kroničarima i povjesničarima (Ragnina, Razzi, Orbini, Luccari). Slijedi popis samostana i znamenitijih crkava, pobožnih bratovština, blagdana, zavjetnih dana, procesija uz objašnjenje. Tu je i katalog relikvija nakon potresa te položaj židova, pravoslavaca, održavanje vigilija, kolenda i sl.

Rkp. 276. *Matijašević Ivan Marija, Dnevnik.* – Obuhvaća vrijeme od 27. rujna 1750. do 10. srpnja 1753.[38] To je vrlo zanimljivo opisivanje priprema za put iz Rima preko Ancone do Dubrovnika. Znatiželjno je pratiti Matijaševića s kim se druži na brodu, tko su putnici, kamo plove, što se radi dok se iščekuje povoljan vjetar. Pri tome iznosi zanimljivosti, o mjestima u kojima su se usidrili za nevremena ili bonaca, teškoća prilikom putovanja, mijenjanje ruta broda dok se ne stigne na odredište. U dokolici, zajedno s pravoslavnim svećenikom Jovanom Mladinićem (Mladenovićem) sastavljao je već spomenuti talijansko–hrvatsko–ruski rječnik. U Dnevniku je zoran slijed kretanja jedrenjaka preko naših luka i otoka, pa se može ubrojiti u povijesno–literarnu sliku pomorskih putovanja toga vremena. Kad je doplovio u Dubrovnik, nastavlja dalje u Dnevniku, odmah se prihvatio svećeničkih poslova i dužnosti (ispovijedanje), održao je duhovne vježbe i uklopio se u redovničke poslove. U Dnevniku se ipak mogu naći i podaci vrijedni za povijest. Djelomice se odnose na dubrovačke prilike (dolasci i odlasci uglednika, postupci Mlećana i gusara), crkvene (izbor nadbiskupa), mjesne (što doživljava progodom održavanja misija, opisuje crkvice, stećke) i običaje. U tom pogledu Dnevnik je dobar prilog poznavanju dubrovačkih prilika sredinom 18. st.

Rkp. 857. u biblioteci Male braće. *Mattei, Cronaca parva ragusea saeculi 18'.* Obuhvaća 20 str. (Sačuvane su, naime, one od 7. do 27.). Na str. 8. napisano je olovkom (zacijelo od M. Brleka): »Ovu Kroniku i literarne bilješke pisao je isusovac anonimno (jer je djelo nepotpuno) g. 1762 et circa«. – (Isusovac je svakako Matijašević.)

[36] Brlek, Rukopisi..., 53. – Genealogiju je objavio Deanović, Dnevnik, 323–327, izostavljajući nebitne dijelove.

[37] Brlek, n. dj., 95.

[38] Objavio ga je Deanović, Dnevnik..., 287–323.

To su izvaci iz pojedinih kronika i povijesnih djela: Orbini, Tubero i dr. Zatim *Ex historia byzantina Caroli du Fresne*. Na str. 18. prikaz je dubrovačke monete. Bilježi smrt na 2. II. 1761. »R. P. Biagio Martellini sacerdos« (stonski biskup). Na 25. str. zanimljiva je bilješka: »D. Simone Bucia da Budua dioecesis di Cataro cesi ecclesiastico stato, nel Collegio di Propaganda, parti da Ragusa per Roma per via di Barletta adi Giugno 1762, mi promise di farmi avere un vocabolario illirico M. S.«[39].

Od svih sačuvanih rukopisa kudikamo je najvažniji i najznačajniji Zbornik dokumenata i ispisa zvan *Zibaldone* I–III, pod br. 433 (str. 728), 434 (str. 781), 435 (str. 904). Na tih 2 413 stranica, pisanih najvećim dijelom Matijaševićevom rukom, skupljeno je mnoštvo dokumenta, isprava – neke su prijepisi, zapravo unikati, jer su originali nestali – arhivskih ispisa, odlomaka iz knjiga pa i rukopisa (nekih već izgubljenih) vlastitih bilježaka i sl. Podaci se uglavnom tiču dubrovačke crkvene povijesti. Nezaobilazno je djelo u proučavanju dubrovačke prošlosti za razdoblje do druge polovice 18. st.[40].

* * *

Svačiji rad, pa i ovaj Matijaševićev procjenjuje se koliko posjeduje vrijednosti u praktičnoj primjeni. U ovom slučaju pitamo se je li ta ostavština, gotovo otprije dva i pol stoljeća, to njegovo istraživanje, bilježenje, prepisivanje sačuvanog materijala pridonijelo unapređenju istraživanja naše kulturne i povijesne baštine? Je li zastario u značenju, poticaju i korištenju danas? Što je ostalo trajno u njemu i što je ono u čemu nadilazi prolaznost čitavih stoljeća?

Već njegov suvremenik i prijatelj Sebastijan Slade–Dolci priznaje da mu je M. ustupio bilješke dok je pisao svoje poznato djelo *Fasti litterarii–ragusini* i da se služio rezultatima Matijaševićevih istraživanja. Jednako tome M. se koristio podacima iz Sladinih *Fasti*.[41].

D. Farlati sa zahvalnošću navodi koliko mu je M. pomogao: »Quod ipsum de Joanne Maria Matthaeo gratissimo animi sensu hic testamur, cui plurimum

[39] U knjizi »Biblioteca di fra Innocenzio CIULICH nella libreria de'RR PP. Francescani di Ragusa, Zadar, 1860. (popularno se zove Čulićev katalog) pod br. 985, na str. 193. spominje se rukopis »Un rotolo contenente diverse annotazioni – dati storici, relativi particolarmente all' Istoria Ecclesiastica, ed alcune poche da fonti particolari, ad uso di G. Maria Mattei Raguseo«. Budući da toga rukopisa pod tim brojem sada nema vjerojatno je to ovaj sadašnji rukopis pod br. 857. Jednako tome mogao bi biti i sadašnji rukopis pod br. 87 u kojemu je sastavak »Compendio della Storia Sacra di Ragusa«, vidi bilj. 37.

[40] Usp. prikaz sadržaja kod Čulića, n. dj., 78–99. Tu se vodi pod starim brojevima 265, 266, 267. – Dodajmo svemu iznesenom da je M. bio priredio za tisak glasoviti govor Karla Menghinija iz god. 1764. pred dubrovačkom vladom »Ad Ragusinos oratio coram Savino Seraphini de Zamagna Excellentisimae Reipublicae Ragusinae Rectore, eiusque consiliariis habita a Rhetorices Praeceptore P. Carolo Menghini e Societatis Iesu Mantuano«. Rkp. 582. u Maloj braći. Govor se nalazi i u Zibaldone I, 569–581.

[41] O uzajamnom utjecaju usp. Pantić, Sebastijan Slade–Dolci, 73, 77, 78, 83, 87–119 i passim.

debet historia Ragusinae Ecclesiae, quique ad eam illustrandam studiorum solers, et plurimum monumentorum opem nobis perhumaniter contulit.«

Za tim priznanjem ne zaostaje ni Coleti: »Quod igitur Daniel Farlatus insignis plane vir, Illyrici Sacri fere princeps auctor, et de Ragusina Ecclesia optime meritus, tamdiu concupierat, cum historiae hujus maximam partem apte dispositam mihi perficiendum reliquit, quod Joannes Maria Mattheius, civis Vester, aeque virtute ac doctrina pollens, qui selectissimam Ragusiensium monumentorum supellectilem nobis collegit, in votis maxime habuit, id mihi fauste contigit, ut nobilissimi Ecclesiae Vestrae fasti non solum in omnium adspectum tandem prodiderent, verum etiam Vestro Nomine inscripti clariori luce splanderent.«[42]

Pretpostavlja se da je Appendini zagledao u Matijaševićeve rukopise prigodom izrade svojih *Notizie istorico-critiche*....[43]

Franjo Rački u Predgovoru II. sveska *Monumenta ragusina* nazvao ga je »indefessus historiae patriae cultor« (neumorni obrađivač domovinske povijesti). Njegovim ispisivanjem dopunio je izgubljene zaključke dubrovačkih vijeća iz prve polovice 14. st. Čitava ocjena glasi: »Ast posterior lacuna potuit aliquatenus supleri excerptis, quae a deperditis modo protocollis indefessus historiae patriae cultor p. Gian–Maria Mattei... saeculo elapso concinaverat... In additamento (p. 298 ss) proferuntur praeterea in lucem e deperditis annorum 1301–1304, 1318, 1325–1336 actis praelaudati Mattei excerpta, quibus primi tomi defectus non leves modo notabili complentur«. Od str. 298. do 369. jest »Additamentum – excerptis p. Mattei Cod. miscell. in bibliotheca pp ordinis s. Francisci Ragusae.«[44]

Nakon toga slično priznanje odaje i J. Gelčić dajući Matijaševiću »optime de rebus patriis merito«. »Quamombrem reverendissimus Dr. Franciscus Rački, cujus memoriam gratissimam retinemus, datis ad nos litteris institit, ut horum codicum summaria transcribere curaremus, quae inter manuscripta a P. I. M. Mattei, optime de rebus patriis merito, excerpta iam proximo saeculo exeunte inveniuntur. Quae quidem summaria exscripta additamentum voluminis II–i reformationum publici juris facta sunt.«[45]

Kosta Vojnović obilno je iskoristio Matijaševićeve rukopise i opširno ispisivao prigodom izrade svojih rasprava o Crkvi i državi u Dubrovačkoj republici i posebice o dubrovačkim bratovštinama. Nazvao ga je »Muratori crkvene dubrovačke historiografije«.[46]

[42] D. FARLATI, Illyricum sacrum VI, Ecclesia Ragusina, Venetiis, 1800, 34, V.

[43] K. VOJNOVIĆ, Bibliografski pabirci iz dubrovačkih arhiva, *Starine*, XXVII, Zagreb, 1895, 208–209.

[44] Monumenta ragusina. Libri reformationum II, *MSHSM* 13, 1882, I–II.

[45] Monumenta ragusina. Libri reformationum V, *MSHSM* 29, 1897, V.

[46] K. VOJNOVIĆ, Crkva i država u Dubrovačkoj repulici, *Rad* JAZU 119, 121, – ISTI, Bratovštine i obrtne korporacije u Republici dubrovačkoj od XIII. do konca XVIII. vijeka. *MSHSM* VII, 1, 2, 1899, 1900.

Prijepisi iz Matijaševićeve povijesne građe ušli su i u Smičiklasov *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*. Evo što Smičiklas piše: »*U Dubrovniku u knjižnici Male braće* imade za povijest Dubrovnika Zbornik u tri ogromna Zibaldona u kvartu. Zbornik se pripisuje jezuiti O. Ivanu Mariji Matteiu... Imade tude poglavlja, u kojima se nalaze cijela djela. Prepisana su cijela znamenita djela, neka su po tim rukopisima i štampana. Mattei iscrpao je državni arkiv i arkive samostana. Ovdje se i mi s njime sastajemo. Kako već spomenusmo, propadoše svi do posljednje krpice spomenici samostana dubrovačke republike, koje se nisu utekli kojim god načinom pod okrilje državnoga arkiva, da se ondje spase. U vrijeme Mattejevo još je bilo tih samostanskih listina, a on ih je prepisivao i unesao u svoju ogromnu zbirku. Mi prepisasmo tridesetak samostanskih listina za XIII vijek. Njegovim prijepisima dade se prigovoriti, ali mi uzesmo i takve listine, jer bismo ih drugdje badava tražili. Mi smo ih prije toga i tražili, a kad ih nigdje ne nađosmo te se uvjerismo, da su samostanske dubrovačke listine doista propale, zato uzesmo ih iz Matteia onako, kako nam ih se podaje.«[47]

M. Deanović navodi o Matijaševiću da je »postao tipičan erudit XVIII v. te se u domovini posvetio sabiranju građe iz domaće povijesti i pisanju pobožnih, a regbi i filoloških djela«.[48]

M. Kombol zahtijeva da se sustavnije prikaže i vrednuje Matijaševićev rad. »Kad bude jednom poznatiji i sustavnije prikazan, dobit će među našim učenim ljudima XVIII stoljeća dolično mjesto i dubrovački isusovac Ivan Marija *Matijašević* (1715. –1791.), koji se je također neumorno bavio našim jezikom i književnošću i dubrovačkom poviješću, ostavivši u rukopisu i jednu slovnicu i rječnik.«[49].

M. Pantić nekoliko se puta osvrtao na Matijaševićev rad. U jednom od njih piše: »Matijašević je bio pravi polihistor, kakve je još jedino XVIII st. moglo da stvori: pisao je i izdavao pobožne knjige i pesme, radio je biografije dubrovačkih pisaca i sakupljao njihova dela; zanimao se usmenom književnošću i beležio je narodne pesme, pravio je rečnike i ispisivao leksikografsku građu, pribrao je ogromnu količinu vesti o istoriji dubrovačke crkve i tragao za dokumentima i svakovrsnim drugim spomenicima iz prošlosti. Matijašević je našu kulturu zadužio i jednim znamenitim zbornikom narodne poezije, koji je načinio iz starih i novijih beleženja i kome je dodao i vlastite zapise.«[50]

V. Foretić podsjeća da su Matijaševićevi rukopisi najpoznatiji i najviše upotrebljavani: »Povijesna znanost također je uznapredovala (radi se o prilikama

[47] T. SMIČIKLAS, Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije II, 1904, XIX–XX. – Matijaševićevi prijepisi nekih dubrovačkih listina preuzeli su i J. STIPIČIĆ – M. ŠAMŠALOVIĆ, Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije I, Zagreb, str. 63, 72, 213.

[48] Deanović, Đ. Matijašević o prilikama u Dubrovniku..., 147.

[49] M. KOMBOL, Povijest hrvatske književnosti do Preporoda. MH 1961², 435.

[50] Pantić, Iz književne prošlosti... 408, – isti, Sebastijan Slade-Dolci, 3.

u XVIII st. – op. moja). Sastavljaju se zbornici povijesnih izvora što su ostali u rukopisu, od kojih je najpoznatiji i najviše do sada upotrebljavan onaj isusovca Ivana Mattei–Matijaševića u tri sveska nazvan *Zibaldone*, sada u knjižnici Male braće u Dubrovniku.«[51]

J. Lučić ističe njegovu marljivost i brigu oko opisa kulturno–povijesnih spomenika, u prvome redu crkava. »Ivan Marija–Matijašević... pored književnog rada marljivo je skupljao i prepisivao isprave i povijesnu građu. Ostavio je i nešto vlastitih opisa kulturno–povijesnih spomenika. Neke su isprave propale, pa su jedino kod njega sačuvane. Plod rada jest zbornik dokumenata *Zibaldone* I–III, rukopis u biblioteci Male braće u Dubrovniku.«[52]

Smatram da je najbolje pri kraju izbora sudova o vrijednosti Matijaševićeva rada donijeti što je ostalo zapisano u jednom neobjavljenom rukopisu iz XVIII st.:

> »Mattei. – P. Joannes Maria Mattei ex honesta familia natus est Ragusae die 23tia junii 1714. Adolescens Romam se contulit, ut scientiae sacrorum canonum operam daret, in qua excellens evasit. Nam doctor utriusque juris denunciatus fuit. Societatis Jesu amore captus, eam ingressus est die 5ta octobris anno 1738. Expleto perhonorifice studiorum curriculo, Ragusam navigavit, ibique egregiam Illyricae linguae operem dedit, et per plures annos operarii et missionarii munus exercuit. Extinta Societate una cum P. Joanne Bassegli per commodam domum in suburbio civitatis habitandam elegit. Multas elucrubationes summa cum eruditione plenas post se reliquit, et non pauca (praesertim opus Saerze Prisveto Jesussovo Rasgledano, Sagljubjeno, Cjasteno, Nasljedovano, Rasmisglanima, Sctegnima, Krepostima, Sluscbam, Pjesnima, ù Bnezieh, ù Pritisnuctu Coleti P. P. 1783), typis mandavit, omnia tamen Sacra et Illyrica, fuit patriae historiae et illyricae linguae cultor eximius. Proffessus quatuor votorum die 2a februarii anno 1754. Obiit Ragusae die /12 ianuarii 1791. aetatis suae annorum 77/, sepultusque fuit in ecclesia monialium Trium Ecclesiarum suburbiis ante altare Cordis Jesu«.[53]

* * *

[51] V. FORETIĆ, Povijest Dubrovnika II, MH, 1980, 413.

[52] J. LUČIĆ, Dubrovačka republika od XVI. do XIX. stoljeća. Povijesno–kulturno–društveni pregled. *Dubrovački horizonti* XIV, br. 22, Zagreb, 1982, 47.

[53] Rkp. 309 u biblioteci Male braće, str. 318–319. – Slijede zatim »Alcune notizie riguardanti il P. Gio(vanni) Maria Mattei della Compagnia di Gesu scritte da lui medesimo e ritrovate auografe dopo la sua morte«. Potom su biografski podaci od god. 1711. dalje koji se bitno ne razlikuju od onih u rkp. br. 22. Rkp. 309 naslovljen je *Elogia jesuitarum ragusinorum*. U njemu je odlomak »Brevis Prospectus Jesuitarum Ragusinorum, qui ab anno 1764 usque ad extinctam Societatem in ea fuerunt auctore Petro Bassich Presbytero Ragusino«, str. 285. do 360. s podacima o isusovcima koji nisu bili uvršteni u Bašićevoj *Elogia*..., pa i nisu tiskani.

M. je bio čovjek velike radne energije i poleta. Redovničke dužnosti obavljao je predano, savjesno i revno. One su mu bile najvažnija briga u životnom opredjeljenju. Uz svećeničke dužnosti, misionario je, katehizirao, širio i zauzimao se za pučke pobožnosti. Sve je to obavljao prožet dubokom vjerom i u službi svojega zvanja. Što god je započinjao, na prvome mjestu bi stavio AMDG (Ad maiorem Dei gloriam = Sve na veću slavu Božju). Tu izreku zapisivao je na zaglavlje svojih spisa i sastava. Ona je prožimala svaki potez pera, svaku riječ i rečenicu. Iz toga vjerskog oduševljenja proizišle su dvije knjige, jedine koje je tiskao i do kojih mu je bilo stalo, o pobožnosti prema Presvetom Srcu Isusovu, koju je posebice promicao. Budući da su doživjela dva izdanja, dokaz su njegova duboka vjerničkog osvjedočenja, ali i razumnog, uvjerljivog i prihvatljivog izlaganja.

Humanistička naobrazba koju je stekao kroz stupnjeve redovničkog školovanja u glasovitim rimskim učilištima dala mu je onu podlogu da se može, gotovo svestrano, baviti granama znanosti kojima je naginjao preko svojega prirodnog talenta.

Pohvale koje su mu izricali i sve do danas iskazuju poznavaoci i korisnici njegovih sačuvanih rukopisa daleko su od bilo kakva laskanja jer je više od dva stoljeća mrtav. Zato izrazi – koje ovdje ponavljam – da je marljiv, vješt, pametan u znanstveom radu (studium solers – Coleti); da je jednako jak i moćan u kreposti i nauci (aeque virture ac doctrina pollens – Farlati); neumoran obrađivač domovinske povijesti (indefessus historiae patriae cultor – Rački); vrlo zaslužan u rodoljubnim poslovima (optime de rebus patriae merito – Gelčić); Muratori crkvene dubrovačke historiografije (K. Vojnović); spasilac–prepisivač dokumenata koji su propali (Smičiklas); da ga treba učiniti poznatijim i sustavno prikazati (Kombol); zaslužni polihistor i kulturni radnik (M. Pantić); najpoznatiji i najviše upotrebljavan pisac dubrovačkih povijesnih izvora iz 18. st. (Foretić); opisivač kulturno–povijesnih spomenika (Lučić) i sl. objektivne su i općeprihvaćene ocjene njegovih zasluga i ostavštine.

To nas nuka da mu se na neki način odužimo.

Samozatajnost i skromnost, koju je nosio kroz čitav život, možemo nagraditi tako da se objavi izbor zabilješki, zapažanja, a nadasve dokumenata iz dubrovačke povijesti kojih djelomice više nema, a sačuvani su u njegovim *Zibaldonima*, ali i u drugim rukopisima.

To će biti trajni spomenik njegovoj marljivosti i pregalaštvu. Ujedno će se spasiti i sačuvati dragocjeni kulturno–povijesni podaci, koji se nalaze jedino još kod njega i učine pristupačniji širokome znanstvenom krugu.

Josip Balabanić, Zagreb

Prirodoslovni, profesorski i muzejski rad te lik i djelo o. Erika Brandisa DI

Uvod

Nadbiskupska gimnazija u Travniku, koju su od početka njezina djelovanja 1882. do zatvaranja nakon drugoga svjetskog rata vodili isusovci, važan je dokument o prosvjetnom i znanstvenom djelovanju Družbe Isusove među Hrvatima. Za svoga ne baš tako duga trajanja ta škola ostavila je duboka traga u intelektualnom životu Bosne i Hercegovine i napose u životu hrvatskoga naroda. Samo u prvih četrdesetak godina svojega rada, od 1882. do 1921., kroz nju su prošla 7 093 učenika [1:162]. Prema općem priznanju i prema sačuvanim izvješćima o upravi u Bosni i Hercegovini (1906.) i dokumentaciji arhiva škole koja danas djeluje u zgradi negdašnje Nadbiskupske gimnazije, ona se vrlo brzo nakon osnutka uzdigla na zavidnu razinu, opremljena izvrsnim kabinetima, bogatim zbirkama i profesorima. Neprijeporno je, u knjizi života svake škole najvažnije je poglavlje o njezinim profesorima pa to vrijedi i za isusovačku travničku gimnaziju. U vrijeme svojega djelovanja ona je imala izvrsne profesore, mahom isusovce, uz ponekog svjetovnjaka. Među njima jedan od najpoznatijih svakako bijaše o. Erik Brandis. Čovjek velike erudicije i goleme energije, za kojega almanah »Znameniti Hrvati« nekoliko godina nakon njegove smrti ističe da je uživao veliku popularnost u Bosni i Hercegovini [2:37]; očito, zbog svojega djela i svoje originalnosti.

O prof. Brandisu već je dosta napisano. Ovdje, uz literaturu i bibliografiju njegovih radova, sažeto želimo prikazati njegov prirodoslovni rad te njegovu ulogu u stvaranju bogatih prirodoslovnih zbirki koje su, njegovim velikim trudom, iz zbirki gimnazijskog kabineta brzo prerasle u pravi prirodoslovni muzej velike znanstvene i obrazovne vrijednosti. Budući da je čovjek nerazdvojivo po-

[1] UDOVIČIĆ, M. *Travnik u vrijeme Austro—Ugarske (1878—1918).* Travnik 1981. Nadbiskupska velika gimnazija u Travniku. Str. 155–163.

[2] Znameniti i zaslužni Hrvati. Zagreb, 1925.

vezan sa svojim djelom, u članku u najkraćim potezima ocrtavamo njegovu životnu stazu i neke od ideala kojima se nadahnjivao.

Podrijetlo i školovanje

O. Erik potekao je iz štajerske plemićke obitelji Brandis. Rođen je u očevu dvorcu Betnava (nj. Windenau) kraj Maribora 30. travnja 1834. Njegovi roditelji imali su samo dvoje djece, Erika i dvije godine starijeg Antuna. Kad mu je bilo oko sedam godina, 1841., njegov otac grof Clemens Brandis bio je postavljen za carskog namjesnika u Tirolu i obitelj je od 1841. do 1848. boravila u Innsbrucku. Uto se car Ferdinand I. odrekao prijestolja u korist brata Franje Josipa i preselio se na carski dvor u Prag, kamo je za dvorskog meštra pozvao i grofa Clemensa. Sve svoje naukovanje, uključivo do sedmog razreda gimnazije, Erik je polazio privatno pa je u Pragu upisao osmi razred gimnazije i god. 1851. maturirao. Tada se upisao na studij prava u Louvainu, završio prvu godinu i studij nastavio u Innsbrucku gdje je 1855. diplomirao. Na iznenađenje svoje okoline, iste godine stupio je u isusovce. Prve dvije probacije prošao je od 1855. do 1858. u Baumgartenbergu, a nakon toga od 1858. do 1863. studij filozofije i teologije na Sveučilištu u Innsbrucku[3]. Za studija se posebno, očito u skladu sa svojim sklonostima, osposobio u prirodnim i egzaktnim znanostima tako da će kasnije u gimnazijama koje su vodili oo. isusovci predavati prirodopis, a po potrebi još fiziku, kemiju, matematiku i zemljopis. Dobro je naučio veći broj jezika. Zabeo[4] piše da je već u djetinjstvu učio slovenski, a on i drugi autori bilježe da je, uz njemački i latinski, još govorio i pisao na hrvatskom, slovačkom, poljskom, mađarskom i talijanskom jeziku te da se još u pismima služio francuskim i engleskim.

Profesorski rad i životna staza o. Brandisa

Na osnovi računanja o. Zabea[4] o. Erik bio je profesor punih 38 godina, do svoje osamdesete, a to bi značilo od 1876. do 1914. Bilo kao rektor različitih zavoda Družbe ili kao profesor radio je najprije od 1863. do 1870. u Kaloči (Mađarska),

[3] PREDRAGOVIĆ, J. O. Erik Brandis D. I. *Vrhbosna* 35 (1921), 1 i 2, str. 13–15.
[4] ZABEO, K. Iz pismene ostavštine o. Erika Brandisa D. I. *Isto*, 50 (1936), 6 i 7, str. 147–158.

zatim od 1870. do 1872. u Kalksburgu kraj Beča, potom opet od 1872. do 1875. u Kaloči, pa od 1875. do 1876. u Kapornaku (Mađarska). Potom od 1876. do 1879. živi i djeluje u Zagrebu, zatim od 1879. do 1881. u Bratislavi i u Trnavi (Slovačka). Nakon zauzimanja Bosne i Hercegovine od Austro–Ugarske (1878.), putuje u Bosnu i izviđa gdje bi Družba mogla otvoriti svoju kuću. Godine 1880. više puta u pismima o. Generalu kao najprikladnije mjesto preporučuje Travnik[4]. U toj misiji 6. siječnja 1882. stiže u spomenuti grad i u iznajmljenoj kući ss. milosrdnica odmah okuplja prve gojence u pripremni gimnazijski tečaj. U jesen šk. god. 1882./83. gimnazija počinje rad s 27 učenika [1:162]. Predragović[3] iscrpnije piše o tim skromnim i teškim počecima navodeći kako je o. Erik u franjevcima imao iskrene pomoćnike i suradnike. Nakon uspješne prve godine premješten je u Dobromilj (Galicija, Poljska) gdje ostaje godinu dana (1883.–1884.). Godine 1884. opet je u Travniku gdje će zauvijek ostati radeći kao profesor više od 20 godina, sve do 1914. Umro je u Travniku 3. siječnja 1921. u 87. godini života. Predragović[3] piše kako je gotovo do kraja života ustajao rano i gotovo svakodnevno odlazio na Vlašić, odakle je donosio svoje biljke i druge prirodnine.

Prema svjedočanstvu suvremenika, E. Brandis bio je skroman, vrlo radišan redovnik i svećenik koji je svoj profesorski i odgojni rad očito smatrao svojim posebnim »zvanjem« i oblikom svojega služenja drugima. U osobnim bilješkama koje je na latinskome vodio od 1868. do 1915.[4] sam je zapisao: »Moje zanimanje u mnogočem čini se priprosto i dosta neugledno, ali ipak iziskuje puno truda i strpljivosti. Neka! To je moj dio što mi ga je Bog dao.« O Brandisu stručnjaku najrječitije govore i njegove prebogate zbirke koje je sabrao velikim trudom. S obzirom na njegov pedagoški rad, sigurno je da ni u kojem slučaju nije bio »profesor s kredom«, nego pobornik zorne nastave. Sudeći pak na osnovi golema broja vrlo vrijednih časopisa i knjiga koje je pribavio u Travniku, o čemu govori i spomenuti inventar sekvestracijskog zapisnika[5], kao i na temelju brojnih veza koje je održavao sa sustručnjacima iz Europe i Amerike, zaključujemo da je bio dobro obaviješten o razvoju struke. U tome smislu zanimljivo je kasnije svjedočanstvo jednoga od njegovih učenika, Ivana E. Šarića, o Brandisovu odnosu prema darvinizmu. Šarić se sjeća da im je o. Brandis »jedanput cijeli sat tumačio ljudsku lubanju pobijajući Darwinove zablude« i da su ga učenici slušali vrlo pažljivo[6:251]. Smatramo da i ta pojedinost govori koliko je o. Brandis išao ukorak s vremenom. Riječ je, naime, o polovici 80–ih godina, kada je teorija selekcije u sve dubljoj krizi iz koje će izaći tek potkraj

[5] Zapisnik od 3. oktobra 1946. u 8 sati prije podne sastavljen uime Sreskog suda u Travniku na licu mjesta u Nadbiskupskoj gimnaziji u Travniku. 55 strojem gusto tipkanih stranica formata A4.
[6] ZABEO, K. O. Erik Brandis D. I. (1834–1921). *Travnička spomenica 1882—1932.* Izd. »Regina Apostolorum«. Sarajevo, 1932, str. 195–259.

tridesetih i početkom četrdesetih godina 20. st. pojavom »nove sinteze« ili tzv. »sintetičke teorije evolucije«. Među samim stručnjacima prirodoslovcima bilo je i onih koji su unatoč svemu dalje prihvaćali Darwina, kao i onih koji su ga pobijali. Veća ili manja sklonost darvinizmu u njih često je ovisila po pojedinačnoj većoj ili manjoj sklonosti liberalizmu. Premda je među isusovcima već postojala jaka struja s. o Wasmannom na čelu, glasovitim mirmekologom, koja zastupa umjereni evolucionizam, prof. Brandis bio je izrazito kritički raspoložen prema Darwinu, očito dobro upućen s obzirom na tada sve veće prigovore njegovim teorijama. U vrijeme kad se darvinizam iskorištavao u propagandi za širenje materijalizma i ateizma posve je shvatljivo da se i u svojim predavanjima kritički odnosio spram Darwina.

Brandisov istraživački rad

O. Brandis gotovo je tipičan primjer profesora kakvi su u to doba neke gimnazije, pa i u nas, znali podići na vrlo visok stupanj nastavnog djelovanja. Odmah nakon svojega povratka u Travnik 1884. otvorio je na gimnaziji prirodoslovni kabinet i u njega počeo revno sabirati biljke i životinje, fosile, rude i minerale. Velik dio takve, zapravo muzejske građe potjecao je s njegovih izleta u okolicu Travnika, a s vremenom je sve više prirodnina bilo iz svih krajeva Bosne i Hercegovine. Ujedno je u svoj kabinet uspio pribaviti na dar preparate mnogih egzotičnih životinja, te golem broj različitog bilja i minerala, pretežno zamjenom s drugim sabiračima. Dio sabrane građe svakako je služio u nastavi, ali su vrlo brzo pojedini dijelovi zbirke prerasli okvire potreba srednjoškolske nastave, služeći kao dokumentacijska građa u znanstvene i istraživačke svrhe. Ovdje ukratko prikazujemo sadržaj prirodoslovnih zbirki i Brandisovih objavljenih radova.

Botanička zbirka glasovite travničke gimnazije danas je poznata kao Brandisov herbar. Za njega je napisano da je njegovo »životno djelo«[7]. O svojem stručnom interesu u Bosni sam je o. Brandis zapisao: »Bila mi je prva briga da sastavim herbar« [8:177]. U njega je zaista uložio najviše truda dopunjavajući ga cijeloga svojega radnog vijeka, do u duboku starost. Njime i objavljenim radovima dao je velik prinos upoznavanju flore Bosne i Hercegovine i dugo, sve do naših dana, bit će polazište istraživačima bosansko–hercegovačke flore

[7] RITER, H. Prenos Brandisova herbara iz Travnika u Sarajevo. *Godišnjak Biološkog instituta u Sarajevu.* God. IV, sv. 1, Sarajevo, 1951, str. 115–119.

[8] BRANDIS, E. Koleopteri u srednjoj Bosni. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini,* Sarajevo, 1890, str. 177–187.

i vegetacije. Posebno je važno što je dao gotovo kompletnu floru Travnika i njegove okolice, posebno planine Vlašić. Otkako je botaničar Sendtner, nakon nemila događaja kada je iz Bosne jedva izvukao živu glavu potkraj 40–ih godina, odvratio botaničare da ne poduzimaju svoje izlete u Bosnu[9], Brandis se u Bosni ne pojavljuje tek epizodno, nego je zapravo prvi botaničar koji je tu trajno živio (Freyn). Dugi niz godina, redovito za ljetnih mjeseci »od Jurjeva do Miholja«, on putuje Bosnom i Hercegovinom, uzduž i poprijeko, sabirući svoje biljke ne samo na Vlašiću i Vranici nego i na Čvrsnici, Prenju, Bjelašnici i na Treskavici. Otkrio je neke nove biljne vrste koje su botaničari okrstili njegovim imenom. Iako se neki taksoni, primjerice *Rosa Brandisii* Keller, u sistematici nisu održali, neke druge nove vrste, varijeteti ili križanci, održale su se ili se bar spominju kao sinonimi. Tako je npr. *Euphrasia Brandisii* Freyn danas *E. hirtella* Jord., a među validnim je taksonima alga *Gomphonema Brandisii* Gutw.; tu je i *Hieracium Brandisii* Freyn, pa *Knautia Brandisii*, Szabo, križanac *K. dinarica* i *K. travnicensis*, zatim *Potentilla Brandisiana* Siegfried i *Primula Brandisii* Wiesbauer, jedan od križanaca *P. veris* ssp. *columnae* i *P. euvulgaris*, pa *Rosa mollis* var. *Ericii* Keller, *Viola Brandisii* W. Becker i dr. Spomenimo još da je Brandis još posebno proučavao floru okolice Livna, Tomislavgrada i Ljubuškog, biljni svijet Raduše, Trebevića, Biokova, okolice Foče i Gacka. Velika većina sabranih biljaka pravilno označena sačuvana je u njegovu herbaru, a popis većeg dijela sabranih vrsta ili varijeteta izašao je u dva objavljena rada.

Brandisov herbar registrirala je sekvestracijska komisija 1946. kao velik broj »svezaka presovanih biljaka«[5]. Zbog opasnosti od propadanja herbar je početkom pedesetih godina iz Travnika prenesen u sarajevski Zemaljski muzej gdje je i danas [usp. 7 i 10]. U njemu je danas ukupno oko 13 000 uglavnom dobro sačuvanih biljaka, iz naših krajeva i iz svijeta. Od toga je oko 2 000 primjeraka algi, mahovina, jetrenjarki i lišajeva, dakle biljaka koje je stara linnéovska sistematika nazivala *Cryptogamae*, hrv. tajnocvjetke. Pritom zbirka *algi* nije velika, ima oko 130 primjeraka pretežno morskih algi iz Sredozemnog mora i Atlantika (Antilski otoci), te nešto iz Tihog oceana (otok Chiloë). Uz školske primjerke roda *Fucus*, *Sargassum*, *Polysiphonia*, *Conferva*, brojniji su još primjerci rodova *Cladophora* i *Chara*. Sam prof. Brandis skupljao je i alge koje je slao na obradu uglednom poljskom algologu Romanu Gutwinskom. On je među poslanim materijalom utvrdio dvije dotad nepoznate vrste pa je jednu posvetio o. Brandisu (spomenuta *Gomphonema Brandisii*) a jednu Hoermannu

[9] FURAKER, P. Istraživanja flore i vegetacije Bosne i Hercegovine. *Godišnjak Biološkog instituta u Sarajevu.* God. VI, sv. 1–2, str. 111–168.

[10] ŠILIĆ, Č. Muzeološka djelatnost botaničkog odjelka. I. Herbarium i druge botaničke zbirke i izložbe u Odjeljenju za prirodne nauke. U: *Spomenica stogodišnjice rada Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 1888—1988.* Sarajevo, 1988, str. 306–311.

(*Achnantes Hoermanni* Gutw.), a sam rad o Brandisovim algama istodobno je objavio u Glasniku Zemaljskog muzeja i u znanstvenim vijestima iz Bosne i Hercegovine u Beču 1898.[11]. U herbaru od drugih tajnocvjetki *jetrenjarki* ima stotinjak primjeraka, od čega desetak vrsta iz okolice Travnika, a ostale su iz Afrike, Južne Amerike i iz europskih zemalja. Nadalje, *lišajeva* ima oko 500 primjeraka, od čega je oko 200 primjeraka iz okolice Travnika (odredio ih je A. Zahlbruckner). Tu su nešto brojnije zastupljeni rodovi *Lecidea, Lecanora, Cladonia, Parmelia, Squamaria. Mahovine* su ipak mnogo bolje zastupljene u ovom dijelu herbara. Ima ih oko 1 000 primjeraka, od toga oko 300 iz naših krajeva, iz okolice Travnika, Dervente, Žepče, s planine Vranice i s Mosora. Europske alge ponajviše su iz Baenitzova »Herbarium Europaeum«, iz Schultzovog »Herbarium normale«, iz Magnierove »Flora selecta exsiccata« te iz Camusova herbara i iz Kondbergove švedsko–norveške zbirke. Osobito je dobro zastupljen rod *Sphagnum* s različitih europskih cretova. U tom dijelu zbirke još je samo oko 300 preparata gljiva, mahom iz poznatih evropskih zbirki Magniera, Gandogera i Schultzea. Uz evropske, tu su i gljive iz Kalifornije i iz Brazila.

Jasnocvjetki (*Phanerogamae*) u Brandisovu herbaru ima oko 9 500 primjeraka. Tu su cvjetnicama i sjemenjačama još pridružene papratnjače. Među njima dragocjeni su za našu znanost primjerci našeg bilja, oko 2 000 primjeraka, koji potječu iz okolice Travnika, s Vlašića i iz drugih krajeva Bosne i Hercegovine. Osobito su vrijedni oni primjerci koje je Brandis prvi našao na bosanskim planinama. Riječ je o vrstama kojima je tu pribježište, koje su glacijalni relikti i kojima su npr. Vlašić i Vranica *locus classicus*. Takve su biljke: *Ranunculus crenatus* W. et K., *Armeria alpina* Willd. var. *lancifolia* Freyn, *Veronica fructicans* Jacq., *Rhododendron hirsutum* L., *Alnus viridis* Lam. et DC., *Polygonum alpinum* All., *Empetrum hermaphroditum* Hagerup.

Brandisov herbar neprocjenjivo je važan za prijašnja istraživanja biljnog pokrivača Bosne i Hercegovine. I danas su stručnjaci svjesni kako je i u tom pogledu za austrijske vladavine mnogo učinjeno u Bosni[9]. O. Brandis svoje biljke nije slao samo po svijetu nego i u Zemaljski muzej u Sarajevu[10]. Nakon njega herbar nitko nije dopunjavao[7].

Iako je najviše truda uložio u svoj herbar, prof. Brandis uspio je u prirodoslovnom kabinetu sakupiti i vrlo vrijednu zoološku, mineraloško–petrografsku i paleontološku građu. Danas su te prirodnine glavnina zbirki Prirodoslovnog odjela travničkoga Zavičajnog muzeja[11]. Ta vrlo bogata muzejska građa smještena je u 32 izložbene vitrine, u pet velikih dvorana. Danas, sigurno, nije

[11] GUTWINSKI, R. O algama sabranim oko Travnika po velečasnom prof. Eriku Brandisu. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, god. 10, br. 4/9, str. 247–263. – *Isti*: Ueber die von hochw. Prof. Erich Brandis Soc. Jes. in der Umgegend von Travnik gesammelten Algen. *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und Hercegovina*, 1898, 6, str. 685–698.

lako do kraja utvrditi što je u postojećim zbirkama prikupio ili dobavio prof. Brandis. Spomenuti zapisnik načinjen prilikom sekvestracije 1946.,[5] na sreću dosta je precizan. Spominje se da u sobi br. 34 (Prirodoslovni kabinet) u raznim ormarima ima sisavaca, ptica, kostura, jaja, gnijezda, gmazova, puževa, kukaca, prešanih biljaka, ruda, minerala... Pritom se uz inventarni broj kaže koliko je predmeta i prepisuje se oznaka s preparata, npr. Ormar br. 1: 1376/1 Lav Afrički veliki; 1394/1 Divokoza; Ormar br. 2 (močvarice i plivačice): 1443/1 Bukavac;... Ormar br. 7 (mekušci): 2 Tridacna gigas, 2 Tritona itd. Zatim su tu ormari s modelima, mokrim i suhim preparatima, rogovljem i slikama. Sve s naznakama količina. Na 42. str. zapisnika navodi se posebno i priručna »Prirodopisna knjižnica« i popisuje u »komadima knjiga«, ali ovdje vrlo neprecizno: npr. »2051. – 155 kom. knjiga na raznim jezicima Geologija i mineralogija«, ili »br. 2058. – 140 kom. knjiga Antropologija«. Te zbirke bile su nakon zapljene dio zbirki Državne realne gimnazije u Travniku, a danas su u Prirodoslovnom odjelu Zavičajnog muzeja, osim herbara koji je u Sarajevu.

Opisujući stanje na netom spomenutom Prirodoslovnom odjelu Zavičajnog muzeja A. Buturović[12] govori i o *zoološkoj zbirci* za koju kaže da joj je prof. Brandis bio »osnivač«. Dosta potanko opisuje njezin sadržaj, posebno ističući velik broj preparata predstavnika egzotične faune Afrike, Australije, Grenlanda, Južne Amerike.

U nekrologu o. Brandisu Predragović navodi[3] da je u prirodoslovnim zbirkama na tisuće kornjaša, tvrdokrilaca (Coleoptera), od čega je 596 primjeraka *Carabidae*, 415 *Staphilidae*, 600 primjeraka *Curculionidae*, sve iz Travnika i okolice, dok ostalo čine primjerci iz raznih europskih zemalja. Kako prenosi Buturović, zoološka zbirka Prirodoslovnog kabineta imala je šk. god. 1937./38. 380 prepariranih životinja, 30 skeleta (od čega šest potpunih), 132 preparata u špiritu, 41 suhi preparat, 147 mikroskopskih preparata, 68 gnijezda, 489 jaja od 133 vrste ptica i gmazova, 6 049 raznih člankonožaca, 2 606 mekušaca, 240 raznih modela, 3 mikroskopa, 279 zidnih slika za projekcije itd.[12:111]. Predragović pak posebno spominje zbirke eruptivnog i taložnog kamenja iz Bosne, mnoge minerale koje je o. Brandis dobio izvana (lisnike iz Češke i Mađarske, serpentine i milovke iz Moravske i Tirola, barite, zlato i srebro iz Mađarske i Erdelja). Tu su ujedno fosili iz neogena bečke kotline, iz Gossaua (Švicarska)[3:15]. Sigurno se može reći da je i ovo što se sačuvalo od ovoga dijela Brandisovih prirodoslovnih zbirki, posebno fosili, i primjerci predstavnika bosansko–hercegovačke faune, dragocjen znanstveni i muzejski materijal.

[12] BUTUROVIĆ, A. Zoološka zbirka Državne realne gimnazije u Travniku. *Godišnjak biološkog instituta u Sarajevu*. God. IV, sv. 1, str. 111–114.

Objavljeni radovi E. Brandisa

Profesor Brandis bio je izraziti »terenac« koji je neprestano činio istraživačke pohode, sabirao građu koju je obrađivao u svojem kabinetu i u suradnji sa sustručnjacima. Njegova nastava bila je, sigurno, izrazito zorna, ali cijela zamisao gimnazijskih kabineta (arheologija, etnografija, prirodoslovlje) nužno je vodila nastanku posebnih muzeja. Štoviše, kod prof. Brandisa bila je vrlo jasna namjera: sabrati i u zbirkama prikazati floru i faunu Travnika i okolice, ili, ako se radi o fauni, bar položiti osnove za to [8:177]. U taj posao uložio je velik trud, a istoj svrsi imali su poslužiti njegovi objavljeni radovi: tri botanička floristička, jedan pregledni geognostički i jedan zoološki rad.

Prvi floristički rad prof. Brandis objavio je zajedno s J. Freynom u raspravama Bečkog botaničko-zoološkog društva[13]. U njemu se obrađuju biljke što ih je on sabrao putujući Bosnom i Hercegovinom i koje je dao na razvrstavanje (die Aufzählung) Freynu. Sam o. Brandis napisao je uvodni dio u kojemu spominje lokalitete na kojima je našao pojedine biljke, navodeći geomorfološke i klimatske posebnosti, a sve u uvjerenju da će dosad obavljeni posao biti čvrsto polazište za buduća proučavanja flore Bosne i Hercegovine, tog »tako zanimljiva područja«[13:17]. Razvrstavanje Brandisovih biljaka Freyn je izveo prema klasifikaciji Nymanove »Conspectus Florae Europaeae«, naznačujući posebno biljke koje je Brandis prvi put zabilježio u Bosni (oko 180 vrsta). Koliko je velik posao obavljen, vidi se iz činjenice da su ovdje navedeni predstavnici više od 105 porodica, s oko 450 rodova i, unutar toga, oko 1 180 biljnih vrsta ili podvrsta, pretežno cvjetnica i sjemenjača.

Svoj drugi floristički rad prof. Brandis objavio je samostalno u ljetopisu trenčinskoga prirodoslovnog društva 1890.[14]. Radi se o biljkama iz Travnika i okolice. U uvodu kaže da je u Travniku, s prekidom od jedne godine, od 1882. i da se kroz to vrijeme posebno posvetio proučavanju tamošnje flore. Zatim opisuje Travnik i njegovu okolicu, napose planinu Vlašić. Potom prelazi na razvrstavanje sabranoga bilja. Kaže da je u razvrstavanju jasnocvjetki (*Phanerogamae*) surađivao s Freynom, da je prave mahovine i jetrenjarke odredio dr. Schiffner, a lišajeve g. Hora. Napominje da je njegovo proučavanje tajnocvjetki (*Cryptogamae*) tek u začecima i da će im ubuduće morati posvetiti veću pozornost. U ovome članku Brandis navodi oko 110 porodica jasnocjetki, te četiri

[13] BRANDIS, E. Beitrag zur Flora von Bosnien und der agrenzenden Hercegovina. *Verhandlungen der zoologisch—botanischen Geselschaft in Wien.* Wien, 1888, str. 577–644. (Podnaslov: Nach den von P. Erich Brandis gesammelten Pflanzen zusammengestellt von J. Freyn, nebst einem allgemeinen Theile von P. Erich Brandis S. J.)

[14] BRANDIS, E. Botanische Beiträge zur Flora von Travnik in Bosnien. Von Prof. Erich Brandis S. J. *Jahreshefte des naturwissenschaflichen Vereins*, XIII. u. XIV. Jahrg. Trenscin 1890/91.

porodice tajnocvjetki (tj. mahovina, jetrenjarki i lišajeva). Sve u svemu, oko 1500 biljnih vrsta iz Travnika i njegove okolice.

Treći rad prof. Brandisa pregledni je članak u kojemu, koristeći se klasičnim priručnicima, razmatra neke probleme geologije i stratigrafije središnje Bosne kroz koju su tada polagali tračnice za željezničku prugu Janjići–Travnik–Bugojno (god. 1892.). Pritom su učinjeni veliki usjeci u obronke doline rijeke Bosne, Bugojnskog polja i Vrbasa. Brandis posebno pita koje su sile pretežno utjecale u morfogenezi i orogenezi toga dijela Bosne[15].

Prof. Brandis objavio je i jedan zoološki rad. Dok su tri prije spomenuta rada na njemačkom, ovaj je na hrvatskome jeziku. Izašao je 1890. u Glasniku Zemaljskog muzeja[8]. Tu je popis kornjaša (*Coleoptera*) koje je on sabrao gotovo isključivo »u najbližoj okolini Travnika«. Iako mu herbar bijaše »prva briga«, latio se, kako sam kaže, tog posla da bi položio temelj za lokalnu faunu toga zanimljivog kraja. Uvodno zahvaljuje stručnjacima koji su mu pomogli (Reitter, R. Oberndorffer u Günzburgu kod Ulma, Ganglbauer u Dvorskom muzeju u Beču). Spominje i ljubazni poziv na suradnju što mu ga je uputio Zemaljski muzej. U svojem »spisku koleoptera travničke okoline« Brandis je popisao ukupno oko 880 vrsta kornjaša.

Zaključak

Profesor Brandis veliko je ime u povijesti školstva i u povijesti prirodoslovnog proučavanja Bosne i Hercegovine. Svojim profesorskim radom kroz više od 30 godina vrlo je zapaženo sudjelovao u odgoju mnogih naraštaja učenika travničke gimnazije, koju je zapravo utemeljio. Osobite su značajne bogate prirodoslovne zbirke koje je sabrao unutar svojega gimnazijskog prirodoslovnog kabineta i koje su po načinu svoje obrade i prezentacije ubrzo prerasle okvire gimnazijskih zbirki i zapravo već bila svojevrsni prirodoslovni muzej. One će do današnjega dana, posebno zbirka kukaca i još više herbar, biti nezaobilazne u svim budućim proučavanjima flore i faune središnje Bosne. Brandisov herbar s više od 2 000 primjeraka bilja iz Bosne i Hercegovine prvorazredan je dokumentacijski materijal koji se kao prava dragocjenost, zajedno s duplikatima Blauova herbara, čuva u Zemaljskom muzeju. Za stručnjake znatnu vrijednost ima i njegov opći dio, s više od 9 000 biljaka koje potječu iz poznatih herbar-

[15] BRANDIS, E. Central-Bosnien. Geognostische Beobachtungen angestellt, an der nun in Angriff genommenen Bahnstrecke Janjići-Travnik-Bugojno. *Jahreshefte des naturwissenschaft. Vereins*, 1892. Trencsin. Separatabdruck aus dem XV. Jahrbuche der naturwissenschaftlichen Vereines des Trencsiner Comitates 1892. Str. 82–91.

skih zbirki sa svih strana svijeta; npr. *mahovine* iz Vanderbroekova herbara, iz Bauerove »Bryotheca Bohemica«, iz Spindlerovih »Moose des Vogtlandes«, pa mnoštvo iz zbirke Doséna, s područja Čilea, Patagonije, iz Afrike; ili *lišajevi* iz zbirki poznatog Gandogera (Francuska), iz »Herbier du frère Saltel« (s Pireneja); zatim velik broj *cvjetnica* iz Baenitzovog »Herbarium Dendrogogicum« i iz »Herbarium Americanum«, iz Pringlerovih »Plantae Mexicanae« i dr. Sam o. Brandis slao je svoje biljke na različite strane svijeta i vrlo živo, napose kad se radilo o kritičnim oblicima, surađivao s uglednim botaničarima, s Freynom, Schiffnerom, Warnstorfom, Zahlbruknerom i dr.

Osim vrijednih zooloških zbirki, prof. Brandis ostavio je samo jedan zoološki rad o fauni kornjaša Travnika i njegove neposredne okolice[8]. Da je bio dobro poznat i zoolozima, potvrđuje činjenica da su njemu u počast imenovali neke kukce (npr. *Otiorrhynchus Brandisii* Apfelbeck, *Malthodes Brandissi*), pa i jednoga puža (*Clausilia travnicana* f. *unipalatalis* Brancsik var. *Brandisi* Kimak, vjerojatno sinonim za ssp. Herilla bosnensis brandisi Brancsik). Dopisivao se i s našim S. Brusinom koji u svojim »Naravoslovnim crticama«[16] piše: »Vrlome profesoru grofu Eriku Brandisu imam zahvaliti za pozitivnu vijest da se *Petromyzon fluviatilis* nalazi u glibu Lašve kod Travnika, da raste samo od 15 do 20 cm duljine i da ga tamošnji ribari također krivo zovu 'jeguljicom'...« 16:199.

Na osnovi svega što smo iznijeli proizlazi da je o. Brandis kao profesor bitno pridonio velikom ugledu što ga je travnička Nadbiskupska velika gimnazija s pravom uživala. Svojim prirodoslovnim radom stvorio je čvrstu osnovu za floristička, vegetacijska i donekle zoološka proučavanja Bosne i Hercegovine. U svakom slučaju, ime je koje ostaje u povijesti naše znanosti.

Iskaz duboka pijeteta

Nakon nešto boljeg upoznavanja djela i lika pomalo legendarnog profesora Brandisa samo nam se od sebe nameće razmišljanje o nekim stranama njegove ličnosti, što su ih suvremenici isticali, a mi ih pomalo zaboravljamo. S jedne strane, to su Brandisova velika skromnost i jednostavnost, a s druge, to je njegovo hrvatsko rodoljublje.

Najprije, veličina malenih! Posve svjesno otklonio je život i karijeru sina bogate grofovske obitelji. O. Zabeo[4] piše o njegovoj velikoj jednostavnosti i o pravom asketizmu. Bio je duboko svjestan trajno prisutna podcjenjivanja struke kojom se bavio od nadutih »humanistâ«. »Moje zanimanje u mnogoćem čini se priprosto i dosta neugledno, ali opet iziskuje puno truda i strpljivosti...« Nije dao ni trunka mjesta sumnji da bi te struke bile manje važne ili manje korisne.

[16] BRUSINA, S. Naravoslovne crtice sa sjevero-iztočne obale Jadranskoga mora. *Rad Jugosl. akademije znan. i umjet.* knj. 169, Zagreb, 1907, str. 195–251.

Druga zanimljiva i manje poznata stvar u životu o. Brandisa jest njegovo rodoljublje. To što je postao naturaliziranim Hrvatom, nimalo nas ne začuđuje. Postajali su to, živeći među nama, toliki drugi pridošlice iz kulturne Europe. Pozornost pobuđuje njegovo relativno rano i svjesno opredjeljenje za Hrvate i Hrvatsku, kad je još bio daleko od nas, u Austriji, Slovačkoj, Mađarskoj... Kako to objasniti?

O. Zabeo[4] sklon je to protumačiti Brandisovim duhovnim nagnućem mučeništvu. Budući da je Hrvatska u to vrijeme, a radi se o kraju 60–ih godina 19. st., praktično granica s Turskom, o. Brandis bio bi osjetio da će mu se ta želja možda najlakše ispuniti među Hrvatima. Ovo tumačenje svakako treba uzeti u obzir. No, ovdje bismo u traženju odgovora pošli još više u prošlost, tamo negdje oko 1848. kad su Hrvati s banom Jelačićem odigrali presudnu ulogu u spašavanju Carstva, a za »nagradu« dobili Bachov apsolutizam. Nije li već tada (do 1848. o. Erik je s obitelji u Innsbrucku, 14 mu je godina, a nakon toga je u Pragu), dakle, nije li već tada mladi grof osjetio silne simpatije prema malom, junačkom i onda prezrenom narodu Hrvata?! I, ušavši u Družbu Isusovu, htio je upravo tom narodu služiti!

Prema raspoloživim podacima, o. Brandis počeo je učiti hrvatski već u svojoj 31. godini, dok je bio u Kaloči. Tamo je rado ispovijedao Hrvate Bunjevce i za gojence Hrvate pribavljao izdanja Društva sv. Jeronima. Opaženo je da je u novinama sa posebnom pomnjom pratio »vijesti iz Hrvatske i Vojne Krajine«. Mnogo kasnije (1906.) sjećat će se u Travniku tih dana i zapisati u svojim bilješkama: »U trećoj probaciji, u ono vrijeme samoće, otvorio mi se put k hrvatskom narodu. Bog i Hrvati!«[3:148]. Bijaše to 1868., kad je imao 34 godine. I za njegova boravka u Kalksburgu (1870.–72.) bit će zapažena njegova posebna odanost gojencima iz Hrvatske tako da su ga zvali »Hrvatski Pater«. Htio je bolje naučiti hrvatski pa je pisao subraći u Zagreb da mu pošalju neki rječnik. Oni su pisali poglavarima da o. Brandisa upute u Zagreb. No oni ga vrate u Kaloču, pa u Kapornak i, napokon, 1876. dođe u Zagreb gdje će do 1879. biti duhovnik kod ss. milosrdnica.

Tada se austrijskom okupacijom Bosne zbio važan događaj. O. Brandis zacijelo je pomislio kako je kucnuo njegov čas. No, poglavari ga poslaše u Bratislavu i u Trnavu. Tamo je predano obavljao povjereni mu posao, ali mislima opet leti – k jugu. Za boravka u Bratislavi oko 1880. zapisuje: »Prikazujem se Bl. Djevici i Presv. Srcu Isusovu za taj ostavljeni narod. Rado ću podnositi uvrede, progonstva, siromaštvo i ostale križeve našega Gospodina i Kralja. Volim biti siromašan i nevoljan među narodom čijim jezikom još potpuno ne vla-

dam negoli s katedre predavati u Bratislavi, u Beču ili u Pešti. – *Dao Bog svjedočile ove moje riječi i nakon moje smrti za moju ljubav prema hrvatskome narodu!*« (istaknuo sam o. Brandis), (*Isto*).

Početkom 80-ih ozbiljno se razmišlja o organizaciji crkvenoga katoličkog života u Bosni. Planira se otvaranje sjemeništa i da se za odgajatelje uzmu isusovci. O. Brandisu bî povjereno da ispita koje bi mjesto bilo za to najprikladnije. Predložio je Travnik, tamo se nastanio početkom 1882. i do jeseni spremio više od dvadeset učenika za prvi razred. Ujedno je sudjelovao u poslovima oko podizanja nove zgrade gimnazije, odnosno budućeg sjemeništa. Prva šk. god. 1882./83. uspješno je završena i tad ga poslaše u Dobromilj. Bijaše to ipak samo epizoda. Nakon jednogodišnjeg izbivanja eto o. Brandisa opet u Travniku. Za svojeg boravka u Dobromilju zapisao je: »Nek je Dobromilj i poljski raj, moje srce čezne za lijepim jugom onkraj Save«[3:149]. Od 1884. u Travniku će radišan, skroman i s velikim ljubavlju raditi sve do svoje smrti. »Najpopularniji i najoriginalniji čovjek u Herceg-Bosni«[2:37] Družbi je Isusovoj na ponos, a hrvatski ga narod s pravom ubraja među svoje velikane.

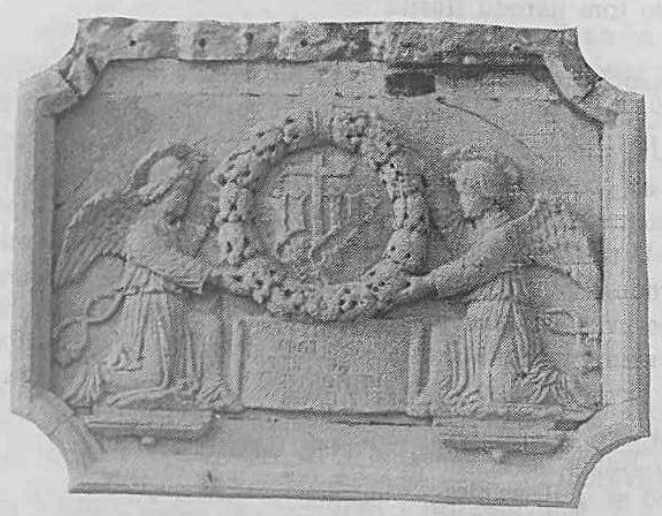

Petar Babić, Olpe (Njemačka)

Proučavanje ranije povijesti Bosne A. Hoffera

Pater A. Hoffer zbog svoje pedagoško-prosvjetne djelatnosti, kao i zbog niza objavljenih radova kao stručni suradnik u nekoliko uglednih časopisa svojega vremena, (neki od njih i do danas iste važnosti), zavređuje pomen i iscrpniji kritički osvrt. Posebne zasluge ima za početke prosvjete i srednjoškolske intelektualne formacije u Bosni i Hercegovini.

Rođen je 25. veljače 1839. u mjestu Kot (Slovenija). U Družbu Isusovu ušao je 16. rujna 1857. u Trnavi. U Innsbrucku je studirao teologiju gdje je i zaređen za svećenika 1871. Godine 1873. u Pragu je obavio treću probaciju. Od 1874. počinje pedagoško-prosvjetnu djelatnost u isusovačkim ustanovama. Najprije na isusovačkoj gimnaziji u Kalksburgu predaje humaniora. Godine 1875. isti posao obavlja u isusovačkoj rezidenciji u mjestu St. Andrea u Koruškoj. Daljnji dio njegove odgojateljske i profesorske djelatnosti vezan je uz grad Bratislavu i isusovački teološko-filozofski institut gdje u prvoj godini predaje filozofiju i teologiju, u drugoj etiku i višu skolastiku, a u trećoj godini logiku i metafiziku generalis. Nakon toga odlazi u Mariaschein gdje biva prefekt studenata i predaje vjeronauk i grčki jezik.[1] Godine 1880.–1882. ponovno je u St. Andreji, ovaj put kao socius magistra novaka i duhovnik. U jesen 1882., točnije 6. rujna, započinje novo razdoblje prosvjetno-pedagoškog rada u novootvorenoj nadbiskupskoj gimnaziji i u malom sjemeništu u Travniku u Bosni gdje i ostaje sve do svoje smrti 4. rujna 1914. Na Malu Gospu 1882. imenovan je i prvim superiorom spomenute institucije.[2] Dolazak otaca isusovaca u Travnik 1882. razumljiv je u sklopu cjelokupne djelatnosti Sv. Stolice pri obnovi redovne Crkvene hijerarhije u Bosni i Hercegovini, omogućenom oslobođenjem iste provincije od 413-godišnje turske vlasti, svakako neprijateljske Katoličkoj crkvi i njezinom napretku u tim krajevima. Sveti otac Leon XIII., koristeći se povoljnim razvojem političkih prilika u Bosni i Hercegovini nakon Berlinskog kongresa 1876., dogovorio je s austrijskom vladom 6. lipnja 1881. uvođenje redovne

[1] *Nachrichten aus de österreichischen Provinz S. J.* Wien 13 (1917) str. 61–62.
[2] K. ZABEO, *Travnička spomenica*, Sarajevo 1932, str. 260.

crkvene hijerarhije u toj Crkvenoj provinciji s metropolitskim sjedištem u Sarajevu (stara Vrhbosna) i sufraganskim u Trebinju, te Mostaru i Banjoj Luci kao novoosnovanim biskupijama. Prvim vrhbosanskim nadbiskupom bude imenovan dr. Josip Stadler, pitomac Germanicuma i bivši student Gregoriane. U novoj nadbiskupiji imao je, uz ostalo, kao glavnu zadaću solidnu intelektualno–duhovnu formaciju dijecezanskog klera za velike potrebe prostranoga pastoralnog teritorija te biskupije. U tu svrhu Sveta mu je Stolica naložila da što prije otvori regionalno sjemenište za formiranje dijecezanskog klera koje bi bilo u metropoliji. Budući da je u Bosni u to vrijeme sustav osnovnog školstva, a pogotovo višeg činio tek početne korake, nadbiskup se odluči, u interesu solidne intelektualno–duhovne formacije budućih kandidata za svećenstvo, otvoriti ponajprije malo sjemenište s gimnazijom i intelektualnom naobrazbom klasičnog smjera. Nakon razviđanja mogućnosti grad Travnik, i zbog svoje prošlosti, a i katoličke koncentracije, bude izabran za mjesto novog malog sjemeništa u Vrhbosanskoj crkvenoj pokrajini. Što se tiče osoblja kojemu bi bila povjerena tako složena i odgovorna zadaća intelektualno–duhovne formacije budućega dijecezanskog klera u tako važnom povijesnom trenutku novoorganizirane Crkvene provincije, što iz uvjerenja u tijeku vlastite formacije a što i zbog savjeta sa strane, nadbiskup se odluči da tu ulogu povjeri ocima isusovcima, redovnicima koji su u to vrijeme uživali velik ugled i povjerenje nužno da bi im se povjerila takva uloga.[3] Kao čovjek velika ugleda i povjerenja među ocima isusovcima bude imenovan superiorom upravo o. Aleksandar Hoffer u novootvorenom dječačkom sjemeništu i gimnaziji u Travniku. Tu dužnost obavljao je u prvih pet početnih i, sigurno, prijelomnih godina u životu i radu te ustanove do 7. kolovoza 1887., kad ga na toj dužnosti zamijeni otac Franjo Ksaver Slavić, a o. Hoffer kao iskusan i sposoban za vođenje ekonomsko–graditeljskih poslova, u Travniku preuzme dužnost vicerektora, što ga je uvelo u poslove gradnje sjemenišne crkve sv. Alojzija Gonzage i kolegijske (gimnazijske) zgrade. Godine 1889. do 1900. nadstojnik je škole, a od 1902. do 1908. po drugi je put ravnatelj sjemeništa.[4] Do zadnjega (godinu prije smrti) savjesno obavljajući svoje obveze, umre u Travniku 4. rujna 1914. Kristovo Presveto Srce kojemu je i sam bio pobožan i tu pobožnost širio od svega srca dalo mu je mira nakon napora na ovoj zemlji upravo na Prvi petak toga mjeseca rujna.

Nekrolog napisan u »Vrhbosni« za tu zgodu bilježi i ovo: »Sjemenište je izgubilo poglavitoga svoga osnivača. Pokojnik ga je većim dijelom sagradio i uredio, on je primio u zavod i prve učenike (školske godine 1882–1883). Samo onakvo iskustvo, kakvo je otac Hoffer bio donio sa svog djelovanja po drugim zavodima, moglo je savladati goleme novčane neprilike i podignuti onako uzoran zavod. Kao učenjak i profesor povijesti radio je do pred konac života, pu-

[3] *Ibidem*, str. 238–239

tovao i proučavao arheološke ostatke ove zanimljive zemlje, bogate uspomenama na tolika vremena i narode. On je zasnovao sjemenišnu, arheološku zbirku, koja obuhvaća: zbirku novaca, zbirku nadgrobnih spomenika, raznovrsne ostatke iz rimskog doba, zbirku bosanskih stvari iz vremena banova i kraljeva, novije radove bosanske industrije, zbirku bosanskih tkanina i gdjekoje vrijednosti iz Azije i Afrike. Tim učenjačkim radom stekao je pokojnik veliki glas u znanstvenom svijetu.«[5] Pater Kamilo Zabeo u »Travničkoj spomenici« 1932. o o. Hofferu piše i ovo: »Kao profesor predavao je u Travniku ponajviše povijest, zemljopis i filozofiju, ali kao bivši profesor retorike bio je vrlo vješt i klasičnim jezicima. Mnogo je godina obavljao službu nadstojnika nauka. S osobitim je zanimanjem i temeljitošću učenjaka proučavao povijest Bosne. Poduzimao bi naporne ekskurzije da pronađe i istraži arheološke ostatke u travničkoj okolici, te je osnovao sjemenični arheološki i etnografski muzej. Plod njegova učenog rada (32 godine u Travničkom sjemeništu) ostao je većinom u rukopisu. Ono što je objelodanio, steklo mu je u znanstvenom svijetu glas učenjaka na polju bosanske povijesti i arheologije. Msgr. Bulić ga je veoma cijenio.«[6] Kako njegovi nepisani radovi zaslužuju sigurno pripravu za publikaciju, što bi bilo nevjerojatno vrijedno za kompletnost utiska o veličini zasluga na znanstvenom polju, ovako za ovaj put ostaje nabrojati njegove publicirane radove uz poseban osvrt na radove koji se odnose na proučavanje ranije povijesti Bosne tj. do Turske invazije i propasti bosanskog kraljevstva. Dio svojih radova objavio je na njemačkom jeziku u časopisu teološkog isusovačko fakulteta u Innsbrucku »Theologische Zeitschrift!« (TZ). Radi se o člancima koji su manji prilozi pod nazivom Analekten i nose ove nasloge: »Lage der Kirche der ungarischen Titularbischöfen« (TZ 1895, str. 355–364), »Diözesen in Dalmatien« (TZ, 1898, str. 353–368), »Cyril Bischof von Catara« (TZ, 1898, str. 759–761), »War Erzbischof Sava katholish?« (TZ 1900, str. 759–762). Od godine 1893. suradnik je časopisa »Glasnik zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine« u Sarajevu, (GZM BiH), a od 1895. piše u »Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina« iz Sarajeva (WM). Članci objavljeni u tim časopisima nose ove naslove: »Kimski natpis kod Fazlića« (kod Travnika) u GZM BiH (1893) te (WM) III (1895), »Položaj nekih mjesta u povelji kralja Sigismunda od 1426.« u GZM BiH V (1893) te u WM (1895), »Nalazišta rimskih starina u travničkom kotaru« u GZM BiH VII (1895), te u WM V (1897), »Zlato i druge rude u travničkom kotaru« u GZM BiH IX (1897), te u WM VI (1899/90), »Bäume von ungewöhnlicher Mächtigkeit in der Umgebung von Travnik« u »Glasnik hrvatskog naravoslovnog društva« Zagreb XI (1900), »Stara Crkva na Bukovici kod Travnika« u GZM BiH XIII (1901).

[4] *Ibidem*, str. 261–262.
[5] »*Vrhbosna*«, br. 19 (1914), str. 304.
[6] K. ZABEO, *Travnička spomenica*, Sarajevo, 1932. str. 260.

Najveći njegov objavljeni rad i tako reći životno djelo s područja je crkvene povijesti Bosne i nosi naslov »Dva odlomka iz povećeg rada o kršćanskoj Crkvi u Bosni« u »Spomen knjizi iz Bosne« izdanoj u nakladi kaptola Vrhbosanskog u povodu 50. obljetnice biskupovanja J. J. Strossmayera.[7] Na 136. str. toga rada, završavajući popis biskupa, pater Hoffer piše i ovo: »Tim bi bio svršen imenik bosanskih biskupa, koji spada u ovaj rad; praznine neizvjesnosti i netočnosti ili pogreške dopuniti i ispraviti će moći, kome bude sreća, da ima više izvora i bistrije oči u glavi i pronicavosti u duši.« Budući da je ovaj rad, sigurno, od središnjeg interesa za sav književni opus patra Hoffera, radi objektivnijeg pristupa ovom radu, odnosno upotrebljivosti za čitatelja kojemu dođe u ruke ili ga bude zanimao, želio bih o stranicama ovog rada dati nekoliko korisnih opaski.

Rad po sebi ima nakanu dati zaokružen i kompletan pregled povijesti Katoličke crkve u Bosni od najstarijih vremena prvotne kristijanizacije i formiranja prvih mjesnih Crkava, pa kasnije obrađujući slavenski period i drugotnu formaciju Crkve u Bosni nakon dolaska Hrvata i Srba, uz prikaz životnog toka od definitivne formacije te Crkve u 13. st. do pada Bosne pod Turke kao crkvene jedinice, ne samo po pripadnosti i jedinstva u vjeri s Rimskom Crkvom nego i iste liturgijsko–pravne formacije s Crkvama zapadnoga Rimskog patrijarhata. Na str. 62., spominjući »Ljetopis popa Dukljanina«, izostavlja pretresti važnu godinu 880., koja je i politički tako važna za kneževstva na Balkanu pa i njihove Crkve da bi se oslobođene utjecaja Bizanta i Fotijeve pretenzije na te Crkve, a djelovanjem sv. Metoda i crkveno pripojene obnovljenoj Sirmijskoj metropoliji sačuvale jedinstvo s Rimom za pape Ivana VIII. koji je bio toliko zauzet za tu stvar, to više ako se ima u vidu da bosanski biskup i godine 1195. polaže pred Dubrovačkim metropolitom prisegu vjernosti papi po tradiciji koja mu je ostala privilegijem od sv. Metoda. Čineći tako i postavljajući vrijeme osnivanja bosanske biskupije u god. 1060., pater Hoffer očito pokazuje da je rad samo djelomičan pregled povijesti Bosne uvjetovan političkim trenutkom i kontekstom u kojem je napisan. To ga je onda dovelo u mnoge logičke probleme i do nužnosti preskakanja i zaobilaženja, pa katkad i nijekanja činjenica zagarantiranih u dokumentima opće poznatim i nadohvat ruke u publikacijama iz njegova vremena.

U tom je kontekstu onda nijekanje pojave heretičnosti u krilu Katoličke crkve u Bosni počevši od 11. stoljeća, što je plod jakoga političkog utjecaja Bizanta i Bugarske u Bosni od kraja 9. st. pa sve do sredine 11. st. ili definitivni prekid 1180. godine. Očito, autor izbjegava sve one momente koji bi mogli škoditi interesu ekumenizma, što je u to doba vrlo aktualno, no smatram da po-

[7] A. HOFFER, *Dva odlomka iz povećeg rada o kršćanskoj Crkvi u Bosni*, u: *Spomen knjiga iz Bosne*, Zagreb, 1901, str. 59–142.

vijest mora biti istinita i služiti cjelovitu prikazivanju istine. Također na str. 70. spomenutog rada ban Ninoslav spominje se kao neki, tj. neodređeni. To isto mislim da nije potrebno niti je dopušteno činiti jer je iz dokumenata jasno da do 1230. ban Ninoslav kao i njegovi preci pripada bogumilsko–katarskoj herezi, što kao posljedicu ima njegovu političku opredijeljenost i nakon njegova prihvaćanja katoličke vjere i krštenja u Rimokatoličku crkvu po ocima misionarima dominikancima, koji su radi tog razloga poslani u Bosnu od Svete Stolice. Inače kako drugačije možemo shvatiti brojnu dokumentaciju od 1230. do 1254. koja i te kako osvjetljava taj problem i daje nam dosta dobar uvid u svu složenost problematike civilno–crkvene povijesti Bosne toga doba.

U raspravi o nadbiskupijskoj pripadnosti Bosne i o sporovima nadbiskupija Bara, Dubrovnika i Splita oko metropolitanskih prava nad Bosnom, što se često događalo od 1060. do 1247. godine, o. Hoffer smatra da se tu radilo samo o geografskom komoditetu, gubeći iz vida činjenicu ili ne hoteći uvidjeti da je metropolitanska (Crkvena situacija) uvijek izraz i političkog stanja odnosno cjelokupne stvarnosti naroda Božjega u nekom kraju. Najsvježiji mu je primjer bila činjenica uvođenja redovne Crkvene hijerarhije u Bosnu i formiranje samostalne Crkvene provincije u Bosni i Hercegovini pod nadzorom Kongregacije za širenje vjere (Propaganda Fidei, dakle izravno podvrgnute Rimu), što je i do danas stvarnost Bosanske crkvene pokrajine, a u realizaciji njenih početaka je sudjelovao i sam pater Hoffer. On spominje prema Farlatiju 1207. godinu kad bi Bosna pripala Splitu, što je odraz uže crkveno–političke povezanosti Bosne i Hrvatske s Ugarskom za Andrije II., a pri tom ispušta spomenuti 1204. godinu kada je Bosna podređena Baru, što je odraz cijele situacije i političko–crkvenog raspoloženja nakon posjeta Ivana Casamarisa i krupnih promjena u Ugarskoj nakon Emerika, a u Bosni također poslije smrti Kulina bana.[8] Ne

[8] A. HOFFER, *o. c.*, str. 62. »Budući da smatramo Duvanjski sabor stavi li se u godinu 880. ili 913. ili 927. za Tomislava, onakvom povjesnom pričom i kombinacijom, iz koje *ne valja crpsti ma ikoje izvjesne podatke*, ostavljamo nepretresenom ovu vijest.« To pater može učiniti u okviru svojeg rada, ali stvar zavređuje da bude pretresena i radi istine mora i biti, što je djelomično učinio simpozij u Sarajevu 1989. »Bili se moglo što saznati iz bugarskih i grčkih spomenika? Godine 1019. potvrdi car Bazilije II Ohridskomu metropolitu autokefalnost arhipiskopija kao što je bilo za Bugarskih careva Petra i Samuela; u ovome već popisu navodi se biskupija Raška (τοῦ Ρασου) i grada Niša (Νίσου), a valjda i Beograda što je na Savi (Βελεγράδων), o bosanskoj biskupiji nema spomena. Ako već Konstantin spajajući Bosnu sa Srbijom, ipak napose imenuje, to pokazuje ovaj popis, da ona nije pripadala području Samuelovih utjecaja.«
P. Hoffer, služeći se djelom Konstantina Porfirogenita, morao bi imati u vidu nakanu tog djela, tj. da je upravo napisano protiv Bugarske i njezinih utjecaja na Balkanu na prijašnje teritorijalne jedinice, odnosno zemlje koje Bizant od dolaska Slavena na Balkan smatra svojim teritorijem, ujedno tu pribraja i Bosnu kao zemlju koju kao bizantski car zbog Tomislava stavlja kao srpski dio iako se drugi dokumenti ne izražavaju tako. Pater Hoffer čini drugu pogrešku time što posve civilne dokumente upotrebljava da bi dokazao neku posve crkvenu stvar, o kojim naravno, u carskim kronikama nema spomena, a pogotovo ne u bizantskim, jer nakon Fotijeva raskola, a i od starijih vremena crkveno pitanje Ilirika i Apostolskog vikarijata u Solunu nije išlo u korist kon-

spominjanje tih činjenica ili njihovo nedovoljno osvjetljavanje teški su propusti u prikazu cjelokupne diplomatsko-crkvene aktivnosti Inocenta III. i njegovih nasljednika u Bosni, a i u ostalim slavenskim kneževstvima slavenskog juga na Balkanu (tu se posebno misli na Crnu Goru i Srbiju do 1219.). Ne zaboravimo pritom da su odluke o crkvenoj formaciji u Bosni i Hercegovini, izrečene 1881. plod rada i napora Inocenta III., a proveo ih je legat Ivan de Casa Mare s istom nakanom da se Crkvi u Bosni i njezinoj misiji što prikladnije pomogne.[9]

stantinopolitanskoj ni dvorskoj ni patrijaršijskoj politici. Zato je nužno vidjeti stare kataloge biskupija u Rimu, prijeko je potrebno poznavanje razvoja ovog pitanja nakon Kalcedonskog sabora i sve politike Justinijana i osnivanja biskupije Justinijane I (danas Skopja) kao crkvenog sjedišta. Justinijanu I (Skopje) kao sjedište i metropoliju, nasljednicu Sirmijske metropolije nakon pada Srijema i ostalih dijelova Ilirikuma Bosne i Srbije pod Bugarsku i njezin utjecaj u tijeku cijele druge polovice 9. stoljeća, nakon Fotijeva raskola i povlačenja učenika sv. Metoda na Bugarsku (Bizantski teritorij) naći će čitatelj u katalozima Rimskih katoličkih biskupija koje pripadaju Rimu, slavenske Metodijeve tradicije u Iliricumu pod političkim utjecajem Bugarske ili Bizanta. Ovaj je moment važno imati na umu.

Bosna kao biskupija spominje se, doduše, tek na Splitskim saborima, ali spominjani katalozi u sklopu Justinijane I poznaju i sijelo Dbar ili Dabar, a takvo sijelo postoji i u Bosni, prema Veginim opisima, a to onda dobro govori u prilog tome da je Bosanska biskupija i njezino sjedište plod Duvanjskog sabora i sv. Metoda, a tek godinom 1230. i svim događajima vezanim uz nju bosanska biskupija dobila je novo stalno sjedište u Vrhbosni, na što je tek otcijepljena pravoslavna crkva odmah u Bosni osnovala shizmatičku Dabarsko-bosansku biskupiju. To sam uostalom na simpoziju u Sarajevu 1989. utoliko i spomenuo, a o tome je bilo i više rasprave u drugim radovima tog simpozija. Budući da tema apostolskog rada sv. Metoda kao sirmijskog nadbiskupa ni do danas nipošto nije dovoljno iscrpljena ni dovoljno osvijetljena, a ovdje mi prostor i opseg ovoga rada ne dopuštaju širu raspravu, nego samo ovih nekoliko redaka u znak zahvalnosti o. Hofferu za sve što je učinio.

[9] *Spomenica Vrhbosanska*, Sarajevo 1932. str. 16. radi se o stranici teksta apostolskog pisma »Ex hac Augusta« Leona XIII. kojim se u Bosnu i Hercegovinu uvodi redovna crkvena hijerarhija. »... Quum autem saeculo duodecimo in potestatem regum Hungariae, regni Ramae nomine susceptо, devenerunt, ad Ecclesiae communionem reversae, florentis denuo religionis fructibus usae sunt. Ast ea res laeta licet, tamen diuturna non fuit: etenim non multo post e vicinis Bulgariae finibus alia mala labes in eas irrepsit lateque grassata est, priori longe pestilentior ac foedior, ex antiquis Manichaeorum erroribus orta, quae patarenorum sectae nomen indidit. Ex hac autem tristi colluvie, quae per tria fere saecula regiones illas foedavit, plurima et exitiosa damna in eorum populorum fidem moresque redundarunt. Nihilominus in ea calamitate temporum lucuenter enituit Romanorum pontificum zelus et paterna sollicitudo eo constanter intenta, ut ex agro Domini zizania evelleret, christianae fidei germina tueretur ac aleret, atque ita sincerae pietatis cultum instauraret. Namque ut alios missos faciamus, praecipuam ac praeclarissimam partem supremi ministerii sui in eam rem contulerunt Innocentius III, ...« »Sed inter sedulas curas, quas Apostolicae Sedes in Bosnienses contulit memoria praecique dignum est studium illud, quod pluries Romani Pontifices praetulere, ut in ea regione eccleisasticam hierarchiam constituerent, augendo nempe tum dioceses tum sacrorum Antistitum numerum, prout rerum conditio et utilior rei sacrae procuratio apud Bosnienses postulare videbatur.... Cum hic esse rei sacrae status in Bosnia, Praedecesor Noster Innocentius III, qui saeculo ineunte studio incensus religionis rebus in eo regno cosulendi Iohannem de Casamario suum et Apostolicae Sedis Legatum illuc miserat, ex eius litteris intellexit religionis conditiones in Bosnensium finibus poscere, ut episcopales sedes in iis omnino augeatur.«

Tumačenje heretika kao redovničkih zajednica bazilijanske grane raširenih u Bosni i opet bi autora nužno vodilo na pitanje misijske djelatnosti katoličkog istoka u Bosni, što on opet propušta pobliže razmotriti, a po sebi je nužno, to više što tako jasnih tragova utjecaja katoličkog istoka nemamo u drugim hrvatskim dijelovima, premda dokumenti to spominju.

Znanstveni dojam rada uvelike krnji često uzimanje neprovjerenih podataka (kao na primjer na 82. str. gdje navodi da je ban Ninoslav tek 1238. dao određenu svotu za gradnju katedrale u Vrhbosni): »Nego proti tome mišljenju (Račkoga, da bi sijelo biskupije bilo u Vrhbosni) pričinja se da upravo stoji neka vijest od 1238. godine, po kojoj je nešto prije dao ban Ninoslav jednu svotu novaca za gradnju stolne Crkve.«

Nakon toga spominje prema Riceputiju da bi sjedište biskupije moglo biti u Kreševu.

Zbog nedovoljna poznavanja cijele problematike nastale su očite pogreške i u citiranju i uzimanju dokumenata koji darovanu svotu spominje prije dolaska Ponze i njegova ustoličenja, što se dogodilo u travnju 1238., a posljedica je cjelokupne aktivnosti kralja Kolomana u Bosni od 1235. do 1239/40. U to doba Ninoslav nipošto nije bio tako raspoložen prema katoličkom biskupu dominikancu iz Ugarske, kao što je to na primjer bio kada su ga dominikanci tek pokrstili 1230. i kada je doživljavao pun rast i napredak svoje moći, i političke i crkvene, uživajući sve povjerenje i naklonost Rima, u okviru čega je onda uslijedilo imenovanje Ivana Nijemca i ustaljenje Bosanske biskupske stolice u banovoj rezidenciji Vrhbosni, što se kako znamo zbilo, 1232., pri čemu je i darovnica crkvenih imanja koju onda Koloman potvrdi i nešto proširi 1239. biskupu Ponzi, da bi to isto učinio definitivno i Bela IV. 1244.

Na str. 82. piše: »A k tome ima u knjigama priča da je bila stolica i stolna Crkva u Kreševu pa je razorili patareni. P. Riceputi koji je sakupljao gradivo za Farlatijevo djelo, zabilježio je to, a tim je posvjedočeno, da je opstojalo ovo mnjenje u Bosni u polovini 18. stoljeća. Priču ko priču svatko malo drugačije pripovjeda: jedni da su patareni crkvu i varoš biskupsku razorili; drugi podrobnije, da su biskupa i kanonike poubijali, a koji su se spasli, odbjegli u šume i planine; drugi opet da su dom oborili i rastjerali kanonike, koji pribjegoše u grad Vrhbosnu. Šta će se primjetiti k ovome pričanju? U ovom obliku nije narodna priča, budući da se u njoj govori o patarenima, kanonicima ili kaptolu, Vrhbosni, a to su sve riječi i stvari o kojima narod u prošlom stoljeću ne imađaše ni pojma. Mogla bi ipak biti predaja književnih ljudi, da nije mnogo šta proti njoj; jedno, što se ono staro vrijeme slabo vezalo s docnijim, u koje su franjevci radili; drugo pako mnogo više, što se o toj stvari šuti upravo, gdje bi trebalo o njoj šta reći. I od početka 13. stoljeća, a opet od dvadesetih i tridesetih godina ima dosta spomenika o bosanskim patarenima i njihovoj sili, a o tom najgrdnijem nasilju baš nikakva spominjanja, ni gdje se govori g. 1238, da je

ban Ninoslav dao novaca za gradnju stolne crkve, ni gdje se 1244. imenuje mjesto, u kojem je Crkva utemeljena ili osnovana (est fundata), ni gdje se 1246. i 1247. piše o varoši bosanskoga biskupa i kako bi mogao jedino kaločki nadbiskup nju braniti. Začudne pako vijesti počele se vezati za Kreševo u mnogo kasnije vrijeme, biva u 19. stoljeću, kada su se iznijele na javu patvorene listine... Nipošto nije smiono već samo se po sebi nuda ovo tumačenje postanku priče; tražili su a ne mogli naći biskupsku crkvu u Kreševu; razorena je dakle davno po patarenima, kojim se pripisivalo razorenje mnogih samostana. Ako se dakle spominje da je ban Ninoslav dao novaca za gradnju stolne crkve, bit će da se je ona od g. 1238. do 1244. obnovila ali na prijašnjem mjestu; ovo već mjesto treba tražiti a to je već pomučan posao.«

Pater Hoffer uvida problem, ali ga želi riješiti na način koji bi njemu odgovarao tako da bi sjedište Bosanske banovine uvijek bio grad Vrhbosna u kojem je zacijelo stolovao ban Ninoslav i u kojem je od 1232. sjedište Bosanske biskupije s formacijom kaptola i gradnjom katedrale za biskupa Ponze 1238–1240. Da bi ovo mišljenje inače poznatih franjevačkih povjesničara kao što su Fabianić pa Strukić i Jukić bilo obična priča bez osnova, mislim da se ne može prihvatiti. Ne ulazeći u pitanje tendencija i povijesnih momenata 18. stoljeća kad je ovaj argument bio iznošen, ostaje činjenica da je grad Vrhbosna sjedište bana Ninoslava, a ne isključujem da je i koji ban ili kralj i poslije njega tu stolovao, ali je činjenica, da kao i ostali hrvatski banovi, ni bosanski nije imao stalno sjedište ili je imao više sjedišta. Godina 1232. godina je učvršćenja sjedišta bosanskog biskupa u Vrhbosni i prije su bili biskupi, a očito ne u Vrhbosni ako se bosanski biskup uzme kao i hrvatski biskup da je bio ujedno i dvorski biskup, tj. da je bana slijedio i bio usko vezan za njegovu rezidenciju, onda priču u Kreševu valja uzeti i te kako ozbiljno jer Kreševo jest banski i kraljevski grad srednjovjekovne Bosne.[10]

Usput spomenimo i netočnost podatka da bosanski biskup stoluje u Đakovu od godine 1300. kad ima izvještaja kao što je trebinjskog đakona koji bosanskog biskupa nalazi u Đakovu već 1252. i poziva ga po nalogu Inocenta IV. da zajedno s ostalim sufraganima dođe u Lion na saslušanje da bi se riješio spor oko metropolitanskih prava između Dubrovnika i Bara.[11] Na 90. str. svojeg rada pater Hoffer čini u tom kontekstu daljnju pogrešku pišući ove retke: »Godine 1234. pripravlja se herceg Koloman, sin kralja Bele IV. da istrijebi krivovjerce što su se bili uvukli u Slavoniju. Složno s njim radi Kaločki nadbiskup Ugrin (Hugolinus 1219.–1247.)«. Ugrin se u dokumentima spominje samo do 1247., kad u travnju pogine zajedno s ostalim ugarskim prelatima u bici s Tatarima na rijeci Šaju. Spominje se u dokumentima samo u organizaciji

[10] M. VEGO, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Sarajevo, 1957, str. 64.
[11] D. MANDIĆ, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*, Chicago–Roma–Zürich–Toronto, 1979, str. 191, nota 21, str. 518.

vojne 1223.–1225., kad zauzvrat dobije i temporalnu vlast nad sjevernim dijelovima Bosne (tj. pokrajinama Usorom i Soli) radi osiguranja reda u Bosni imajući u vidu nutarnje stanje u Ugarskoj u to doba. Godine 1234. i dalje sasvim je drugo stanje i politička situacija u Ugarskoj i tu Ugarska crkva nije bila izravna sudionica u sređivanju političko–crkvenog stanja u Bosni, nego je Sveta Stolica, kako joj je Bosna bila izravno podređena od 1232., direktno stvar i rješavala crkveno s misionarima domikancima, a za civilni red odnosno brigu oko stvaranja politički pogodne klime za crkveni napredak bio je zadužen a i činio herceg Koloman. Takve omaške objašnjavaju se brzinom rada i necjelovitošću prikazivanja problematike.

Na str. 113. i dalje u vezi s bosanskim biskupima, spominjući biskupa Guiscarda od 1314. do 1317. koji je iz Troyesa bio prebačen u Bosnu, p. Hoffer smatra, bez dokazivanja, da ovaj nikada i nije vidio Slavoniju pa ga zato i ne stavlja u niz pravih bosanskih biskupa. To isto čini i u vezi s nekim drugim biskupima kao npr. Bonioannes imenovan po Farlatiju od Klementa VI. bosanskim biskupom, a zatim premješten u Fermo. Imajući vjerodostojne dokumente o tim biskupima, ne znam zbog čega i po kojem kriteriju to čini.

Na str. 134. piše i ovo: »Prijašnjega biskupa bosanskoga postavi Ivan Zapoljac za prvoga sebi palatina – drugi bude Ivan Palfi g. 1530. – koji mu je učinio velike usluge, ako je slobodno zaključiti po imenu: Michael Kesserii de Gybarth i po onoj izjavi, da bi nestalo obitelji, ako se oženi; izričnog svjedočanstva ne mogoh naći ne imajući pri ruci dovoljno izvora a ni Katone.« Ovaj moment po sebi bar jasno govori da je pater stvar pisao na brzinu, bez dovoljno izvora i kritičnosti pri izboru materijala koji bi odgovarao povijesnoj istini.

Na str. 136. stoji ovaj tekst: »... Leon X g. 1517. 10 aprila dade Matiji de Vlado naslov Crkve Hrvatske (de ecclesia croacensi, umjesto valjda Corbaviensis) što je u kraljevini Raškoj pod Spljetskim metropolitom u zemljama nevjernika, te mu dopusti obavljati biskupske čine u varoši i dijecesi bosanskoj, no dozvolom biskupovom (Farlati IV 76, 297). Naslov »ecclesia croacensis« jamačno je uzet iz Provincijala, gdje se zasebice navodi »croatensis« i »Tiniensis«, što je isto jedna ista Kninska biskupija (cf. Tangl, Th. H. 1896., br. 601); a gdje je i kakva je ta biskupija to nijesu znali, kao što niti o bosanensis, o kojoj će biti odmah govor. Po svoj prilici Matija de Vlado nije došao u bosansku biskupiju, a inače je god. 1518. imenovan za sufragana.«

Da bi u Rimu imali takve konfuzije o biskupijama kojima se imenuju pastiri makar bili i naslovni biskupi, mislim da na to treba dobro pripaziti. Osim toga, Rim ima kataloga i nakon 1199. godine u kojima se jasno zna i ime Krbavske biskupije, što bi jasno, sve trebalo imati u vidu prije tiskanja teksta i davanja izjava ove vrste. Ovakve i slične stvari okrnjuju dosta dobar dojam i svakako smanjuju znanstvenu vrijednost rada. Koliko god pri svakom takvom radu treba cijeniti napor, trud i dobru volju autora, ovaj mi je rad posebno

drag zbog tako lijepih fotografija koje su drago sjećanje na stare generacije Kristovih svjedoka u bosanskim stranama nakon teških vremena turskih zuluma.

Neupućenost pa i neobjektivnost, hotimična ili nehotimična, u prikazivanju vjerske stvarnosti u Bosni dolazi kod patra Hoffera posebno do izražaja kad tvrdi da nakon 1203. nije u Bosni bilo više glagoljske tradicije odnosno slavenske liturgije. Time se ispušta iz vida kompletna prisutnost i problematika dijecezanskog glagoljskog klera u Bosni koji se tu zadržao u tijeku cijelog razdoblja koje je pater Hoffer obrađivao, o čemu svjedoče mnogi izvještaji posebno franjevaca misionara u 14. stoljeću. Uzmimo samo glasovite upite Jakova Alvernijskog papi Grguru XI. iz godine 1372. Što isto u ovlastima od 14. rujna 1439. ponavlja Eugen IV. svojem legatu u Bosni, hvarskom biskupu Tomaziniju, da po potrebama može rediti za svećenike prikladne laike (tj. kler formiran u privatnoj formaciji od dijecezanskog klera, prema staroj slavenskoj tradiciji).

Da je rad urađen na brzu ruku i bez dovoljne kritičnosti pa, prema tome, i bez odgovarajućeg znanstvenog kriterija, pokazuje i jezična nedotjeranost ili neizvršena stručna lektura hrvatskog književnog jezika. Navodim nekoliko primjera.

Na str. 124. izražava se ovako: »postavi ga *u* pastira bosanske Crkve« umjesto *za* pastira bosanske Crkve. Na str. 126. kaže ovako: »fra Dominik, *dominikovac*«, umjesto dominikanac. Na str. 128. piše ovako: »dalji njegov udes... nije poznat.« Valjda je mislio na sudbinu.

Drugi radovi koji su manjeg opsega i objavljeni u drugim okolnostima sigurno zaslužuju mnogo povoljniju kritiku i daju povoljniji znanstveni dojam o patru Hofferu.

Mislim da ovo ne bi trebalo baciti bilo kakvu sjenu na inače svetački lik patra Hoffera i njegovu veliku ljubav prema svemu što vodi interesu kršćanske, a posebno katoličke stvari u dragoj nam Bosni u koju je tako rado došao i za stvar Božjega kraljevstva darovao joj plodne 32 godine pastoralnoga i prosvjetnoga rada.

I TEOLOGIJA I VJERSKO-KULTURNI RAD

Ivan Fuček, Roma

Juraj Mulih začetnik prosvjetno–misionarskog rada požeških isusovaca

Svoj prilog sažimam u četiri osnovne ideje: povijesni susret s Mulihovim pojavkom i vremenskim kontekstom u kojemu djeluje, s akcijom požeških isusovaca u suzbijanju nepismenosti, kao rasplamsajem vatre koju je zapalio Mulih.

Mulihov pojavak

Naš *najveći* kulturno–religiozni djelatnik u 18. st. inspirator i začetnik mnogih znamenitih i originalnih akcija, kreposnik, dapače, čudotvorac i svetac Juraj Mulih, stekao je mnogo značajnih naslova. Kroničari ga odreda nazivaju »missionarius apostolicus« ili, jednostavno, »otac misionar«, što znači »misionar« – par excellence.[1] Drugi, još pregnantnije: »croaticae gentis apostolus« – apostol hrvatskog naroda.[2] Baltazar Krčelić u svojim *Annuama* vidi Muliha »u najvećoj cijeni svetosti (*in summo sanctitatis conceptu*) kod svih Hrvata, Slavonaca, Dalmatinaca i Madžara«.[3] Povjesničar Stöger govori izrazitije: »Sancti nomine communiter appellatus est« – općenito su ga nazivali imenom sveca.[4] Bečki nekrolog tvrdi da je »stekao ime sveta oca«.[5] A Mihovil Paintner, győrski kanonik, infularni prepozit kaptola, biskup i referent za crkvena pitanja kod vrhovnog ugarskog dvorskog vijeća u Beču, piše da je Mulih u Hrvata rasijanih po Ugarskoj (u Gradišću, u dijelovima oko Blatnog jezera, Pečuha i uz Dravu)

[1] Litterae Annuae Provinciae Austriae Societatis Iesu–Relationes de missionibus popularibus, Romae, Archivum Societatis Iesu: cit. LAPA (1736), Austr. 193, 12v.

[2] LAPA (1748), Austr. 205, 21r; LAPA (1750), Austr. 207, 23r itd.; LAPA (1751), Austr. 208, 31r.

[3] KRČELIĆ, B. A., *Annuae Litterae* (1748–1767), izd. SMIČIKLAS T., *Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium*, 30, Zagreb, 1902, 120–121, ovdje 120. Taj je nekrolog na hrvatski preveo GORTAN, V., *Hrvatski latinisti*, JAZU, knj. 3, Zagreb, 1952.

[4] (STOEGER IOANNES, S. I.), *Scriptores Provinciae Austriae Societatis Iesu*, Viennae, 1855, 237.

[5] *Litterae Annuae Provinciae Austriae Societatis Iesu—Relationes de missionibus popularibus*, Wien, Oesterreichische Nationalbibliothek, Cod. 12. 132, f. 144v.

»stekao ime sveta oca, pa ga i danas (tj. 50 godina nakon smrti) općenito štuju i nazivaju svecem«.[6] U isto vrijeme ili nešto kasnije slično piše i Baričević.[7] Glasoviti bibliografi i leksikografi kao Sommervogel, Šafařik, Szinney, Katona, Kukuljević radije ga mjere kao književnika.[8] A moderni, s Velimirom Deželićem, Fancevom, Badalićem, Barlèom, Matićem, dive se njegovu mnogostrukom prosvjetno-kulturnom djelu.[9] Vaninu je, prije svega, »vrstan katehista..., najplodniji katehetski hrvatski pisac starije dobi«: dakle kateheta i ujedno katehetičar.[10] Galincu je Mulih »realan nastavljač i sljedbenik Habdelićev«.[11] I Dukat ga uspoređuje sa stotinu godina starijim Habdelićem pa mu se čini »ozbiljniji od Habdelića, nije tako intiman i prijatno 'glagoljiv', nema u njega ni one humoristične žice, koja kao da zuji iz redaka starijeg jezuite, no i on je često prisiljen da skrene pogled s nebeskih visina na okolinu svoju, i da upre prstom u jad i nevolje, koje je tište«.[12] Uzmemo li samo Mulihovo kajkavsko djelo, onda ima pravo Olga Šojat, naime, da »po broju objavljenih djela (prvih i kasnijih izdanja) Mulihu u kajkavskoj književnosti 18. stoljeća pripada prvo mjesto«, nema mu ravna. No po broju stranica »jednog jedinog djela« nadmašit će ga i Štefan Zagrebec/Matija Marković (oko tri tisuće stranica) i Hilarion

[6] PAINTNER, M. A., *Bibliotheca Scriptorum S. I. olim Provinciae Austriae* etc., Bibl. principalis monasterii montis S. Panoniae, Pannonhalma, *Collectio Paintneriana*, pod br. 118. C. 35, pars I, f. 352 i 395.

[7] BARIČEVIĆ, A., *Scriptores Soc. Iesu Croatae a Rmo Mich. Paintner commemorati*, Rukopis je u Arhivu JAZU, sign. II. d. 231, f. 4v.

[8] SOMMERVOGEL, C., *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus.* Première partie, Bibliographie par les PP. Augustin et Aloys de BACKER. Seconde partiae: Histoire par le Pére Auguste CARAYON. Nouvelle édition, vol. 5, Bruxelles–Paris, 1894, 1391–1393; ŠAFAŘIK o Mulihu govori u objema knjigama: *Geschichte der slawischen Sprache und Litteratur nach allen Mundarten*, 2 ed., Prag, 1869, 270, i *Geschichte der südslawischen Litteratur—2: Geschichte der illirischen und kroatischen Litteratur*, Prag, 1865 (red. JIRECEK, J.), O Mulihu usp. pod: A) *Illirische Schriftsteller*, str. 61, 219, 221, 252, 264; pod B) *Kroatische Schriftsteller*, str. 283, 319, 356, 366, 369, 273, 276; SZINNEY, J., *Magyar irok élete és munkai*, T. IX, Budapest 1903, 376; KATONA, S., *Historia critica externorum scriptorum concinata*, t. 20, ordine 39, Budae, 1809, Zagreb, 1860, o Mulihu fc. br. 1195–1207 (str. 104–105).

[9] DEŽELIĆ, V., *Povijest plemenite općine Turopolja*, ured. LASZOWSKI, E., 3, Zagreb, 1911, 128; FANCEV, F., *Građa za povijest školskog i književnog rada isusovačkog kolegija u Zagrebu (1606—1772)*, u *Starine* 38 (1937) 251; BADALIĆ, J., S. I., *Juraj Mulih (1694—1754). Život i rad*, u *Fontes et studia historiae Societatis Iesu in finibus Croatorum — »Vrela i prinosi«* (cit. FES), br. 5 (1935) 93–126; BARLÈ, J., *Juraj Mulih kao glazbenik*, u *Svela Cecilija* 15 (1921), 118–121; Isti, *Još o Jurju Mulihu kao glazbeniku*, *»Sveta Cecilija«* 30 (1936), 194–196; Isti *Naputak Jurja Muliha protiv kuge*, u *Farmaceutski vjesnik* 10 (1920), 262–269; MATIĆ, T., *»Abecevica« iz XVIII. vijeka za analfabete u požeškom kraju*, u FES 8 (1938), 103–107.

[10] VANINO M., *Isusovci i hrvatski narod* II, *Kolegiji: Dubrovački, Riječki, Varaždinski i Požeški*, FTI, Zagreb, 1987, 532.

[11] GALINEC, F., *Juraj Habdelić kao književni ugled i izvor Mulihov*, u »Nastavni vjesnik«, 42 (1933/1934), 39–46, ovdje 46.

[12] DUKAT, V., *Kulturne sličice iz Hrvatske XVIII. vijeka*, u *Jugoslavenska njiva* 7 (1923), 246–257, ovdje 256.

Gašparoti (oko tri tisuće i osam stotina stranica).[13] Ipak valja reći da Mulihovo ukupno djelo – pisano u tri naša govorna načina, što nijedan pisac ni prije ni nakon njega nije učinio, tj. kajkavskim, ikavskim i čakavskim – ima oko 7 000 stranica. Naime, od 26 njegovih djela, dvadeset i jedno koje je dosad pronađeno i koje je pročitao i odvagnuo pisac ovih redaka ima 5 785 stranica. Nesumnjivo, s tim se književnim opusom ne može mjeriti nijedan drugi od naših književnika 18. st.[14]

Blizu smo tristotoj obljetnici Mulihova *rođenja*: 30. travnja 1694. u Hrašću, tada u Turopolju, danas u predgrađu Zagreba. Darovit mladić polazi gimnaziju u isusovaca na Griču. U novicijat Družbe stupa u Beču. Pohađa filozofske studije u Grazu. Tri godine obavlja službu magistra u kolegiju na Griču. Nastavlja teološke nauke na Sveučilištu u Trnavi, gdje je kraće vrijeme i profesor hebrejskog jezika. Treću kušnju obavlja u Banjskoj Bistrici. Svećenik je od godine 1726. Aktivno vlada (govori i piše) kajkavskim, štokavskim, čakavskim, latinskim i njemačkim. Pasivno se služi mađarskim i vjerojatno španjolskim.

Svoju *misijsku* karijeru počinje u Požegi godine 1727. Punih 27 godina usavršavat će se u dvostrukom modelu pučkih misija, svečanom tipu Paola Segnerija i katehetskom tipu sv. Franje Regisa, da bi učeći na njihovim iskustvima stvorio svoju originalnu neponovljivu metodu. Nagla će smrt prekinuti njegov posao u 61. godini života, za vrijeme zahvalne propovijedi na Staru godinu 31. prosinca 1754., u prepunoj crkvi svete Katarine na Griču. On je bio taj koji je uveo i organizirao zahvalnice na Staru godinu. U nepuna tri desetljeća održava 400 pučkih misija, mnogo duhovnih vježbi i obnova, ne isključujući visoke časnike Vojne krajine pa ni crkve i manastire braće pravoslavnih, napose u Koprivnici i u Gomirju. Marljiv pregalac: radi dan i noć. Upravo se žuri da donese što više i što trajnijih plodova Crkvi i Domovini.[15]

Vrednujemo li kvalitetu njegovih *pisanih djela*, treba reći da su duboko teološkog, moralnog, duhovnog, liturgičkog i pastoralnog sadržaja, zaodjevenog u katehetični oblik. Ona su ogledalo društvenih i crkvenih prilika oko sredine 18. st. Iz njih kuca plemenito srce našeg čovjeka, koji je uglavnom u moralnoj i u materijalnoj bijedi. A budući da je Mulih bio i pjesnik i glazbenik, pronicav psiholog i odličan duhovni vođa, isposnik i molitelj; svi ti akordi živo zahvaćaju pozorna čitatelja njegovih djela. Mulih je prijatelj kojemu ne nedostaje dobra i prodorna riječ, supatnik koji ulijeva povjerenje, otac u čijoj se blizini osjećaš zaštićen, brat koji živi za tebe i s tobom. Urešen tim karizmama Duha, uvijek ostaje dosljedan idealima i načelima. Mnogo se služi Svetim pismom, Ocima, raznim poznatim piscima onoga vremena, naukom crkvenog učiteljstva, ali jed-

[13] ŠOJAT, O., *Juraj Mulih (1694—1754) kao kajkavski pisac i kao kulturno—prosvjetni radnik*, »Kaj«, Zagreb, 1983, str. 10.

[14] FUČEK, I., *Književni rad Jurja Muliha*, u FES, 14 1983), 3–65.

[15] FUČEK, I., *Nacrt života Jurja Muliha*, u FES, 15 (1985), 3–46.

nako tako zdravom filozofijom i solidnim teološkim razlozima. Jezični vidik Mulihova kajkavskog književnog djela, te literarno-estetski, ocijenila je Olga Šojat (»Kaj«), a ikavski i čakavski rad vrednovat će jezični stručnjaci i literarni kritičari.

Hermeneutički kontekst

Gledamo li Mulihov lik u europskom, crkvenom i isusovačkom *kontekstu* onoga doba, tada se treba podsjetiti da je on imao ploviti između Scile i Haribde laksizma i rigorizma u teologiji i u moralu, u kateheici i u pastoralu, koje su se Neumayerom i Schmidtom tek rađale kao discipline.[16] Rad mu se odvija u doba triju papa: Bendikta XIII., Klementa XII. i glasovitog pravnika-teologa Prospera Lambertinija – Benedikta XIV. S jedne strane još su se čuli naglasci nauke laksista (Caramuela, Mendoze, Tome Tamburinija, de Moya). S druge je udarao ledeni vjetar jansenizma s francuskim misliocima Arnauldom, Pascalom, Nicoleom. Dok su laksisti sa Sanchezom puštali široku autonomiju moralne savjesti i išli do granica osobne slobode, do relativizma i subjektivizma, dotle su jansenisti zemaljske vrijednosti lišili svake autonomije pa su politiku, ekonomiju, obitelj, društveni život, istrgnuvši ih iz konkretne stvarnosti, isključivo i jedino vezivali »uz Boga«. Ta jansenistička reakcija na laksizam očitovala se teškim rigorizmom. Napustio se zdravi probabilizam (ravnoteža između slobode savjesti i zakona) i nastupio je probabiliorizam, koji zakon stavlja ispred slobode savjesti. U tom će smislu papa Inocent XI. utjecati čak na izbor isusovačkog generala Tirsa Gonzaleza (†1705.), kako bi preko njega i u Družbi Isusovoj promaknuo probabiliorizam. Nije čudno ako se u toj zamršenoj epohi pojavljuju imena isusovaca-profesora rigorističkog smjera čak i u Rimskom kolegiju, kao Lacroix (1714.) pa Viva (1726.), a u dominikanaca Dominik Concina (†1756.). Ali unatoč toj buri, upravo u Mulihovo doba, na obzorju se pojavljuju dva reformatora: skroman ali mudar probabilist isusovac Herman Busenbaum (†1749.) s djelom *Medulla theologiae moralis*, pa sv. Alfonso Liguori (†1787.) koji uzima busenbaumovo djelo kao temelj svoje goleme pastoralno-moralne sinteze.[17] Svakako, Mulihu se nije bilo lako snaći niti odlučiti. Na studijama

[16] Usp. PAUL, E., *Gesuiti (catechesi dei)*, u *Dizionario di catechetica* (a cura GEVAERT, J.), Elle di ci, Leumann (Torino) 1986, 301-302.

[17] Usp. CREUSEN, J. – EYEN, F. van, *Tabulae fontium traditionis christianae ad annum 1926*, editio altera, Louvant – Bruxeles – Paris, 1926, pg. IX, anni 1600-1800; DENZINGER – SCHÖNMETZER, *Enchiridion Symbolorum*, ed. 33, Herder, 1965, nn. 2515-2575; VEREECKE, L., *Storia della teologia morale*, u *Nuovo dizionario di teologia morale* a cura di COMPAGNONI F.-PIANA G. – PRIVITERA S.), ed. Paoline, Cinisello Balsamo (Milano), 1990, str. 1314-1338.

studijama u Grazu i u Trnavi susreo se s laksizmom i rigorizmom, jer jedni su njegovi profesori naginjali na jednu, a drugi na drugu stranu.

Uzmemo li još u obzir da su se u to vrijeme na području *duhovnosti*, s jedne strane, uvlačile doktrine kvijetizma i semikvijetizma, a, s druge, »obnovljenog« pelagijanizma semipelagijanizma, s korifejima jedne i druge tendencije: biskupom Fénelonom (1715.), isusovcem Croisetom (1738.), sv. Grignonom de Monfortom (1716.), isusovcima Gallifeom (1749.), de Caussadeom (1751.) i Scaramellijem (1752.), onda imamo prilično zaokruženu sliku.[18] Normalno je ako tu i tamo u Mulihovim djelima nailazimo na tragove tih strujanja, pa stoga na stav »veće ozbiljnosti« nego u Habdelića, kako se izrazio Vladoje Dukat. No Dukat nije poznavao taj vrlo složeni teološki kontekst Europe u prvoj polovici 18. st. pa nije ni mogao ići metodom ove hermeneutike analizirajući Mulihove testove. Dukat opaža strogost u Muliha, ali ona je zapravo vrlo blaga, uzmemo li u obzir opisani kontekst s kojim se Mulih susreo na svojim studijama i u kojem je živio s kolegama profesorima u Požegi i u Zagrebu. Nije se, dakle, čuditi ako su naglasci u nekim Mulihovim tekstovima zahtjevniji. No, cjelokupno Mulihovo djelo iznenađuje i duboko oduševljava. Ono je zapravo bliže suvremenom filozofsko-teološkom personalizmu, napose u brizi oko oblikovanja istinite, izvjesne i sigurne savjesti, negoli, recimo, tezama Pascala i drugih jansenističkih mislilaca, s jedne, ili laksista, s druge strane. Tu je Mulih bio velik, prije svega, Božji čovjek. Njemu nije stalo do teoloških rasprava. On traži čovjeka. Pristupa mu s dubokom ljudskom i kršćanskom intuicijom. Pruža mu ruku pomoćnicu da ga ohrabri, odgoji, učvrsti, poštujući njegovu slobodu na način vrsnih isusovačkih učitelja.

I *politički* kontekst Mulihova vremena vrlo je složen i eksplozivan. S promjenom vrijednosti, s iluminizmom i pozitivizmom u pravu, sa subjektivizmom u filozofiji, s autonomizmom i laicizmom u etici srušio se autoritet, i kraljev i papin. Čuli su se glasovi Voltairea i Rousseaua, drugih enciklopedista, kao i političara s Burboncima na čelu: isusovci su opasni za odgoj mladeži, treba im oduzeti škole, ukloniti ih iz svake nastave. Jedni su ih optuživali zbog laksizma, drugi zbog rigorizma. Zrak je sve nečistiji, atmosfera zagađenija. Politička kola Europe jure prema ukinuću Družbe 1773. i prema francuskoj revoluciji 1789. Papa Benedikt XIV. 1742. osuđuje »kineske obrede« – koje su zagovarali isusovci, što će Europi, napose Burboncima, biti nova kost u kritici protiv njih.[19] Prisjetimo se da je iste te, 1742. godine Mulih objavio svoje životno djelo pod naslovom *Poszel Apostolski*, u dva sveska, na 1745 stranica. Ali neka se Isusovačkom redu približavao uragan ukinuća s namjerom da se zatvore sve

[18] CREUSEN, J. – EYEN, F. van, *nav. dj., ibid.*

[19] Usp. FOIS, M., *La soppressione dell'Ordine*, u *Jesus—Mensile di cultura e attualità cristiana* (Anno giubilare 500 anni dalla nascita di sant'Ignazio di Loyola 450 anni dalla fondazione della Compagnia di Gesù), Anno XII, Ottobre 1990, 85-87.

škole i učilišta koje su držali isusovci, neka su u pitanju ne samo redukcije u Paraguaju nego sve misije na svim kontinentima koje su vodili isusovci, neka je u i Domovini i nakon Karlovačkog mira 1699. još uvijek vladala nesigurnost pred Turćinom, a s druge strane nevjerojatna duhovna bijeda pod vojnom upravom, Mulih i njegova subraća radili su s poletom i vedro, mirno i normalno kao u najpovoljnije doba. Upravo u to doba i u takvim prilikama Mulih je malim sredstvima stvorio veliko djelo.

Suzbijanje analfabetizma

Nema sumnje da je Mulih *inspirator i začetnik* onoga velikog i plodnog prosvjeto–misionarskog rada požeških isusovaca 18. st. koje je vodila dvostruka svrha: najprije opismeniti, po mogućnosti sve nepismene, a tih je bilo mnogo – napose u mjestima nedavno oslobođenim od turskog jarma, da bi se solidnom katehizacijom, u kojoj i oni aktivno sudjeluju čitajući, razmišljajući i učeći uzmogli privesti prosvijećenom i osobno uvjerenom, solidnom kršćanskom životu. Kažemo »inspirator i začetnik«, ne i odgovorni nositelj čitava pokreta. Akademik Tomo Matić u djelu *Prosvjetni i književni rad u Slavoniji prije preporoda* (1945.) kao i Miroslav Vanino u *Isusovci i hrvatski narod* II, brigom oca M. Korade (1987.), dotiču Muliha u vezi s tom akcijom.[20] Naša se argumentacija ne osniva prije svega na Mulihovim izdanim djelima nego više na arhivskoj građi, napose na izvještajima iz *Historia Collegii Posegani*, *Diarii Collegii Posegani*, *Historia Collegii Zagrabiensis*, pa na *Litterae Annuae Provinciae Austriae*[21] Ti izvori imaju svoju težinu, to više što se i u naše dane isticala teza da je začetnik i provoditelj opismenjavanja u Slavoniji Matija Antun Relković, na početku priručnikom *Slavonske libarice, s lipimi molitvicami i naukom krstjanskim nakitite, koje gospodin oberlieutenant Relković iz svojih molbeni knjižica iz francuskoga jezika na slavonski premetnuo i svojim dragim Slavoncem na njihovu korist i nauk načinio i uštampati dao* (1. 1761). Nemamo nakane umanjiti Relkovićeve zasluge na tom polju. One su, štoviše, neosporne. No, bilo bi protiv istine i znanstvenoga poštenja prešutjeti on što je radila Crkva prije Relkovića, mimo i nakon Relkovića, štoviše, ukoliko je on sam dadahnut za svoj rad akcijom Crkve.[22] osim toga, kako je rečeno, treba razlikovati *začetak s rođenjem* od *rasta i sazrijevanja* istoga pokreta. Da je Crkva u Slavoniji u tome smislu radila i prije Muliha i požeške isusovačke ekipe, imamo bar dvije indikacije. Prva je iz pera generalnog komisara za Bosnu Srebrnu Giovannija di Vietrija koji god. 1708. izvješćuje o »istruzione dei figliuoli« u požeškom i cerničkom franjevačkom samostanu. Druga je pionirski rad osječkih isusovaca od godine 1698. u Tvrdji, gdje su učili mladež »artem legendi«. Isto u Donjem gradu od 1712., pa u Gornjem od god. 1722.[23] Prema Bösendorferu, Cuvaju i Matiću, to su prvi koraci »kojima se krčio put osnivanju manje ili više sređenih škola za poučavanje djece u čitanju i pisanju po gradovima i selima.« Ovdje Matić, slijedeći Cuvajevu *Građu za povijest školstva kraljevina Hrvatske i Slavonije* (1910.), kaže da su »takove osnovne škole bile u Slavoniji u prvim decenijima osamnaestoga vieka vrlo riedke, sve dok nije za Marije Terezije država počela ozbiljnije nastojati oko narodne prosvjete«.[24] Taj izraz »vrlo rijetke« još je uvijek eufemističan. Zapravo »sređenih« osnovnih škola u sustavnome smislu jedva da je i bilo. Radio se sporadično, ponajviše uz neki samostan, uz neku župnu kuću Pavlina, i u isusovačkim kolegijima. Točno je da je Marija Terezija dala sagraditi mnoge osnovne škole i u njima organizirati nastavu. Zna se da su u to doba isusovci držali sve srednje, a dijelom i visoko školstvo, da su Caricu poticali i podupirali u smislu prosvjete. To će biti i razlog što ona u svojim zemljama, a slijedit će je i carica Katarina II. u Rusiji, neće odmah dopustiti da se proglasi »breve« Klementa XIV. *Dominus ac Redemptor* od 21. srpnja 1773. o ukidanju Družbe. Znano je da će upravo u školstvu »breve« imati katastrofalne posljedice (669 zatvorenih kolegija i 171 zatvoreno sjemenište, u kojima je radilo 15 000 isusovaca, od ukupno 23 000, koliko je tada Red imao).[25]

Ali vratimo se Relkoviću. Dva razloga govore da se Relković *nadahnuo* upravo na radu Crkve. Prvi je razlog njegov učitelj fra Mijo Pavunović u Cerniku kod kojeg je učio čitati i pisati.[26] Drugi su Mulihove *Libarice* priložene poznatome štokavskom katekizmu pod naslovom *Pisanicza duhovna* iz 1734., u kojoj Mulih u *Pridgovoru* obrazlaže Požežanima zašto piše »Nauk krstjanski« i zašto prilaže »libarice«. Među ostalim, kaže: »Jer i ja nisam se oblinio dugo misliti dobra načina, kojim bi vas k tomu pomogao i nisam našao niti sam ga u drugih pametnih vilaetih vidio boljega za naučiti zakon i viru, nego je *naučiti knigu*. Evo vam *jedna* gdi *na svrhi* jesam metnuo i *libarice*, da imadu lipu priliku naučiti se *prie knigu štiti, pako onda i nauka*, ovakovu priliku *nigda* [sic!]niste imali, a budu li igda vaša dica imala, ja ne znam, nego želim viditi, kako sam i vidio... veliku brigu, koju imaju i pauri krivovirski, da svako

[20] MATIĆ, T., *nav. dj.*, 21 sl.; VANINO, M., *nav. dj.*, 630 sl.

[21] Opširnije o toj temi u disertaciji: FUČEK, I., *De activitate pastorali—missionaria P. Georgii Mulih S. I. (1694—1754)*, Zagrabiae, 1959 (u Arhivu Teol. fakulteta, Zagreb), pod naslovima: *De labore catechetico* (332–357). Ovaj drugi *Articulus* tiskan je ciklostilom pod gornjim naslovom kao *E dissertatione ad Lauream excerptum*, Zagrabiae, 1960, pp. 28–43.

[22] MATIĆ, T., *Prosvjetni i književni rad*, str. 21. sl.

[23] MATIĆ, T., *Prosvjetni i književni rad*, str. 38. sl.

[24] MATIĆ, T., *Prosvjetni i književni rad*, str. 38.

[25] FOIS, M., *La soppressione dell'Ordine*, str. 86.

dite muško i žensko knigu uče zato, da se lasnije nauče svoga zakona...«[27] Kad, dakle, Relković upotrebljava istu riječ »libarice« pa je vezuje s katekizmom, tj. »s lipimi molitvicami i naukom krstjanskim nakitite«, ne možemo se oteti odviše velikoj sličnosti ovih dvaju priručnika. Milunović u Požegi nastupa 1753. Relković vremenski osam godina kasnije, tj. 1761., a od Mulihovih *Libarica* čak nakon 27 godina. Značajno je da je Relković smatrao prikladnijim Mulihov izraz *Libarice* pa da ga je i preuzeo, a ne *Abecevica*, naslov požeških isusovaca za isto. »Libarice« je, naime, slavonski provincijalizam, narodu bliži i razumljiviji, a označuje isto što i *Abecevica*, tj. kratku metodu na nekoliko stranica (eventualno četiri), koja prikladno, sustavno i na lak i brz način uvodi u čitanje i pisanje. U drugim svojim katekizmima, namijenjenima drugoj publici, Mulih se služi izrazom *Abecevica*.[28]

Mulihov kontribut

No ovdje se postavlja *problem:* ako su s opismenjavanjem već počeli drugi, kao isusovci u Osijeku, je li znanstveno ispravno i, prema tome, opravdano Muliha nazivati »inspiratorom« i »inicijatorom« te akcije? Pokušaji su prije njega sporadični, malog opsega i značenja, a on je sustavno i trajno, s veoma široke

[26] MATIĆ, T., *Prosvjetni i književni rad*, str. 38.

[27] (MULIH, J.), *Pisanicza duhovna kerstianskoga nauka puna...*, Bibl. Kateketice S. J., Svete Anne u Becsu 1734 (drugo izd. 1734, treće izd. 1754). Budući da su *Libarice* bile umetnute kao neki dodatni letak, nije neobično što se do danas sačuvao jedva koji primjerak. U VANINO, M., *Isusovci i hrvatski narod*, II, ima otisak *Abecevice požeškog kolegija iz XVIII stoljeća*, pod br. 69, između str. 688. i 689; jednako MATIĆ, T., donosi faksimil u *»Abecevica« iz XVIII. vijeka za analfabete u požeškom kraju*: prve dvije stranice *Abecevice* na str. 103, druge dvije na str. 105. *Historia Collegii posegani* (HCP) od 1734, 130–131, kaže: »Effectum denique zelosi eiusdem Patris Catechetae opera, ut *exempla quam plurima, prima linguae Illyricae initia continantia* typis mandata in pusillum distribuerentur utriusque sexus auditorem. Quod subinde ipsi etiam aetate provectiores cum fructu miros *istiusmodi pagellarum* in prolibus cernerent, *certatim expelivere«* (istaknuo I. F.); MATIĆ, T., *Život i rad Antuna Kanižlića*, u *Pjesme Antuna Kanižlića, Antuna Ivanošića i Matije Petra Katančića*, u *Stari pisci hrvatski*, 26, Zagreb, 1940, str. XVIII; MATIĆ, T., *Prosvjetni i književni rad*, 44–45; FANCEV, F. *Isusovci i slavonska knjiga XVIII. stoljeća*, u *»Jugoslavenska njiva«* 69 (1922), 470; VANINO, M., *Širenje pismenosti po selima požeškoga kraja u XVIII. stoljeću*, u *Kalendar Srca Isusova i Marijina* (1940), 215.

[28] MULIH J., *Abecevica Slovinska (...), Zagreb, 1748, gdje na početku čitamo: »Pridgovor. Da ste mi zdrava Pridraga obojega spola Dićica! Što sam znao najkoristniega, to sam vam u ovu malenu knjižicu postavio. Ako od mene već nauka želite, pogledajte Pisanicu Duhovnu* Slovinsku a Horvatsku: *Posel Apostolski* i *Školu Kristuševu*. Ako čekate molitava i bogoljubnoga ponukovanja, toga se nahodi u *Duhovnoj Hrani*, koju sam prid lani načinio. A sada evo vam *Abecevica!* gdi se nahodi u kratku Nauk Krstianski, malo od ispovidi, molitve jutarnje i večerne, Litanie Gospine, Ministracie, način *malo za brojiti i proesapiti...«* Završava ovako: »Juraj Mulih, Društva

katedre pučkih misija propovijedao i primjerom vodio širenje masovnog opismenjavanja, riječju i perom promicao škole na materinskom jeziku, za razliku od »dijačkih« ili latinskih, a povezivao uz elementarno učenje vjerskih i moralnih istina katehizacijom. Imao je bolje mogućnosti od svoje subraće i kolega jer se kao misionar nalazio u svim našim župama, ne jednom, i jer se u 400 navrata kroz svečani i katehetski model misija služio ekipama pomoćnika za opismenjavanje i katehezu.[29] Dok je osobno u tu svrhu pisao »priručnike«: deset katekizama, s dodatkom »Libarica« ili »Abecevica«; dok je sastavljao i publicirao i opet deset molitvenika, s mnogo dodataka katekizamske i duhovne hrane; dok je složio i četiri »pjesmarice« ili misijska »priručnika«, u kojima ima mnogo njegovih popijevaka i u vlastitoj režiji[30], ne izostavivši dodatke katehetske i duhovne naravi, dotle se jednako brinuo da se čak i za vrijeme misija otvaraju »kole« ili »tečajevi« za opismenjavanje, kako bi se time postigla veća šansa za dublje shvaćanje vjerskih i moralnih istina. U tome smislu Mulih je animirao svoje suradnike isusovce, svoje »učenike«, svoje pomoćnike laike. To je sjeme klijalo, probijalo se, rađalo se na život, da jednom preraste u veliko stablo, ali tada će na djelu biti požeški isusovci[31], pa i Relković, a ne više Mulih.

Sve svoje katekizme s listićima za opismenjavanjem Mulih je dijelio *gratis* u tisućama primjeraka. Zato je bio prisiljen tražiti moćne mecene koji će snositi troškove. I našao ih je čitav niz. Počevši sa svojim velikim prijateljem zagrebačkim biskupom Branjugom, kaločkim nadbiskupom Patačićem, bosansko–srijemskim Čolnićem, györskim Zicsyjem, opet srijemskim Szörenyjem, sve do monsignora Bedekovića, Szinersperga, Dumbovića, župnika Svastovića, Glušića, Kraljića itd. A imao je i bezimenih mecena, napose među visokim vojničkim časnicima koji su zbog razumljivih razloga željeli ostati u anonimnosti. Nije stoga čudno što su mu razni katekizmi u kratko vrijeme tiskani u više izdanja.[32] Ta ista glasovita *Pisanicza duhovna* s *Libaricama* iz god. 1734., čitamo u HCP, podijeljena je u velikom broju Požežanima.[33] A u LAPA stoji zapisano da je isti katekizam s metodom suzbijanja nepismenosti razdijeljen Hrvatima u Ugarskoj čak u tri tisuće primjeraka i dodaje da ih je bilo premalo. Pa kad

Isusovoga, Misnik, Misionar Apostolski«. Opširnije o toj *Abecevici* u: FUČEK, I., *Književni rad Jurja Muliha*, 18–20.

[29] Usp. FUČEK, I., *Misao Jurja Muliha o značenju i ulozi religiozne popijevke*, FES 16 (1987/88), 50–117.

[30] Usp. FUČEK, I., *Misao Jurja Muliha o značenju i ulozi religiozne popijevke*, FES 17 (1987/88), 82–111.

[31] HCP (1754), 325, kad govori o katehetskoj akciji J. MILUNOVIĆA, aludira na *treće izdanje* Mulihova katekizma *Pisanicza duhovna* (prvo i drugo izd. 1734) ovim riječima: »Variis gratuito distributi libelli, piis neolegenduri usibus servituri«, čime potvrđuje dijeljenje listića za čitanje i pisanje: »piis neolegenduri usibus servituri«.

[32]

je nadbiskup Patačić to vidio, smjesta je dao tiskati novo izdanje u više tisuća primjeraka »in aliquot millibus«, i preporučio je svojim biskupima–sufraganima da učine isto, kako bi u selima gdje je veće neznanje »naučili čitati« (*discant legere*) i »živjeti na kršćanski način« (*et ritu christiano vivere*).[34] Slično će se dogoditi četiri godine kasnije (1738.) u Zagrebu. Čitamo u *Historia Collegii Zagrabiensis* da je jedan, dosad neindetificiran, Mulihov pučki katekizam biskup Branjug dao tiskati u 1 200 primjeraka, od kojih je sebi pridržao 200. No, budući da je čitava naklada planula za vrijeme samo jedne katehetske priredbe u kolegiju na Griču, dao ga je, s nekim Mulihovim dodacima, tiskati po drugi put u 2 400 primjeraka, koji će ubrzo biti razgrabljeni u Zagrebu, Varaždinu, po drugim mjestima, čak i izvan Domovine (*immo et extra patriae huius limites distributi fuere*).[35]

Mulih u *Pozslu Apostolszkom* (velikom katekizmu) iznova potiče »naše drage Horvate« (rijedak izraz domoljublja u ono doba) »da bi sami čtali /na drugom mjestu kaže »veselo čtali«/ i druge marlivo navučali«[36], da bi svetačkim danima i nedjeljama prije mise »g. školnik, ali drugi knigo–znanec glasno čtal, a drugi poslušali«[37], da bi svakako trebalo »knigu navučiti«.[38] U premnogim tekstovima i nastupima propagira viši stupanj naobrazbe laika.[39] Propagira i srednje školstvo na »materinskom« jeziku, a ne samo na latinskom, i ne samo za mladiće nego jednako i za djevojke.[40] Mulih je za vrijeme misija, većinom preko određenih pomoćnika, zahtijevao da ljudi nauče čitati (*elementarem laborem perficere*) da bi i u smislu duhovnog preporoda misija mogla uspjeti. Pa se kaže da su mnogi odrasli zaista i naučili čitati (*multi adultiores in libellis missionis didicerunt nosse characteres*).[41]

Izvori, dalje, jasno govore da je ta Mulihova, nazovimo je »pretkatehetska« metoda, koja se sastoji u elementarnom sondiranju duhovnog terena, tj. suzbijanju nepismenosti i stvaranju pozitivnih premisa, ne samo za isto tako osnovno opismenjavanje nego u dalekovidnoj perspektivi stvaranja solidne književne kulture u širokim slojevima naroda kojemu su za tu svrhu nedovoljne samo latinske škole i viša učilišta za elitu. Ta je Mulihova ideja, bez sumnje, jedna od najdalekovidnijih kojom on dohvaća modernu epohu najširega školovanja na materinskom jeziku. Jasno je da su takvi pogledi i nadahnuća mogli zahvatiti i oduševiti i laike i duhovne osobe (stoga je kako smo vidjeli, i stekao tolike prijatelje među svećenicima i crkvenim dostojanstvenicima) i braću isusovce. Na taj je način Mulih sondirao teren. Drugi će nastaviti i ubirati plodove. Uspio je, dakle, povući za sobom mnoge suradnike. Nije neobično, što se s Milunovićem, od 1753., razvio pravi pokret u kojem će sudjelovati s mnogim laicima poznati požeški isusovci: Kanižlić, Radojčević, Barjaktari, Katarinčić, Sinko, Lipovčić, Seklić, Trnski itd.[42]

Više o Mulihovim dobročiniteljima u: FUČEK, I., *De activitate pastorali—missionaria*, 300–304.

[33] HCP (1735), 130–131.

[34] LAPA (1734) Austr. 191, 38r–38v: Cum autem hoc eodem anno (1734) redactio prima iam totaliter exhausta esset, nec spes ulterioris adiutorii de eodem fonte daretur, *in missionibus per dioecesim Calocensem, Archiepiscopum eiusdem dioeceseos Gabrielem Patacic adeo pro re animavit, ut catechismus munificentia eiusdem Archiepiscopi idem hoc anno, impressus denuo fuerit in millibus aliquot pro dioecesi Colocensi«* (naše isticanje).

[35] *Historia Colleggi Zagrabiensis* (HCZ), (1738), 40r.

[36] *Poszel Apostolszki* (PA) u posveti, 4r.

[37] Ondje, 7r.

[38] PA 2, 1318–1319.

Zaključak

Taj neumorni »croaticae gentis apostolus«, Juraj Mulih, prvi je, premda kajkavac, publicirao štokavske *Libarice* 1734. Prvi, preko pučkih misija provodi sustavno opismenjavanje. Prvi od isusovaca propagira škole na hrvatskome jeziku, nadahnjuje i pokreće braću požeške isusovce na borbu protiv nepismenosti. Ne, dakle Relković, nego Mulih i isusovci jesu *oci* kulturno–prosvjetnog rada 18. stoljeća u Slavoniji, koji Relković na svoj način kopira i nasljeđuje. U tome smislu treba ispraviti mnoge naše literarne kritičare i školske udžbenike barokne književnosti.

[39] PA 2, 1194.

Predrag Belić, Dubrovnik

Isusovci kontroverzisti u Hrvata 18. stoljeća

Na početku spominjem nekoliko važnih činjenica u vezi ovog mog referata.

1. Temu je prije otprilike 40 godina obradio naš povjesničar Miroslav Vanino, i to na dva mjesta. Kraće u vrijednoj studiji »Teologija u Hrvata«, izišloj u jubilarnom broju CROATIA SACRA 20–21 (1943), i to i hrvatski i talijanski u rimskom izdanju (iste godine). Mnogo opširnije i dokumentiranije pisao je on o toj temi nekoliko godina kasnije u III. dijelu svojega životnog djela »Isusovci i Hrvatski narod« (u dijelu o književnosti i misijama). Ovaj drugi spis još do danas nije objavljen, iako je već pripravljen za tisak.

2. Vanino je, osim toga, predmetu pristupio i s njime postupio s drukčijih pozicija – općenito ih nazivaju unionističkima – dok autor ovoga sastavka ekumensku prosudbu smatra aktualnijom, naprednijom ili, kako vele, »svrsishodnijom«.

3. Predmet je vrlo opsežan i traži dublju i temeljitiju prouku nego što sam je mogao imati ja uza svoje dužnosti u Dubrovniku, a napose uza stalan manjak znanstvenog instrumentarija.

Ipak ću pokušati nekako ili odgovoriti na pitanja što mi ih zadatak nameće ili bar upozoriti na smjer i mjesta gdje bi se možda nakon još dugog rada mogao naći zadovoljavajući – potpuniji i bolji – odgovor. Moja je, dakle, zadaća više informativne naravi, dok bi studioznija i analiza i sinteza mogle biti predmetom ne samo jedne disertacije.

Književna didaktička vrsta kontroverzije, tj. rasprave o spornim pitanjima poznata je već u kršćanskoj starini, a pogotovo je ona prakticirana u vrijeme reformacije. U središnjemu isusovačkom učilištu Collegium Romanum postojala je još prije Bellarmina katedra kontroverzne teologije, a on ju je samo digao do vrhunaca tadašnjih mogućnosti i do svjetskih razmjera. Kod isusovačkih pisaca mnogo su brojniji oni koji su pisano raspravljali braneći katoličke vjerske zasade od tzv. »Novatores« 16. st. i njihovih nasljednika nego što su takvi pisci samo na poprištu katolicizam – pravoslavlje. Brojao sam bibliografske jedinice u preglednim tablicama X. toma velike Bibliografije DI Strasburžanina oca Carlosa Sommervogela pa sam za razdoblje od početka Reda

do 20. st. isključno našao samo ove podatke. Pod općim naslovom *Théologie polémique* – tako Sommervogel naziva kontroverznu teologiju, što, uostalom, nije sasvim točno, jer se prva odnosi prema drugoj kao species prema genus – nalazimo ove podatke:

Luterovstvo i kalvinizam obrađuje bar 365 spisa
Anglikanizam bar 100
Janzenizam bar 152
Galikanizam bar 15
Liberalizam bar 20
»Schisme grec« bar 27
Papinstvo bar 110 itd.

Možda kome neobično zvuči ovaj »bar«. To sam namjerno učinio da bih upozorio kako su podaci neprecizni, netočni, premaleni: najprije zato što sam se mogao zabuniti u brojanju, a drugo – i još više – zato što je nerijetko slučaj da se uz istu bibliografsku jedinicu spominju brojni nastavci niza, kadšto od 40, 60 pa i više naslova. Još jedna napomena. Rekao sam da polemika nije isto što i kontroverzija. Polemika u pojam kontroverzije unosi specifičnu razliku, a to je – borbenost. Polemika je od pojave reformacije pa do sredine 17. stoljeća, tj. do Westfalskog mira, bila opća metoda obnove kršćanskoga jedinstva za obje strane »zaraćenih«. Tražila se slaba strana protivnikova: koja netočnost, koja nelogičnost, koja nedosljednost, koji sukob s općom kršćanskom harmonijom, i to se onda nemilice napadalo i zaključilo možda više negoli premise dopuštaju. Nakon tridesetogodišnjeg rata nastupa općenito razdoblje irenizma, gdje se prvotno ne traži ono što nas rastavlja, nego zajednički elementi pogodni da se bar malo približimo. No to ne znači da polemika ne postoji i dalje. U Rusa će se još u 19. st. po bogoslovijama predavati predmet *obličítel'noe bogoslovie*. I naši domaći kontroverzisti 19. st. bit će – pojedinci koje raskrinkava u nejednakoj mjeri – i jedno i drugo.

Ako uzmemo u obzir da se među najmanje 27 spisa u skupini »Schisme grec« nalaze četiri što su ih o predmetu napisali hrvatski ili u Hrvata djelujući isusovci (kao što je bio koruški Nijemac Anton Werntle) te ako ovoj četvorici dodamo još i Franju Ks. Pejačevića – kojega Sommervogel uvršćuje među kontroverziste o papinstvu, onda s pravom zaključujemo da hrvatski kontroverzisti (plus Werntle) čine 17% ili otprilike petinu svih isusovačkih kontroverzista s pravoslavljem do kraja 19. st. Ne računam amo – nakon ukinuća eksjezuita Josipa Marinovića, koji nije pisao o grčko-slavenskom pravoslavlju, nego o Armencima.

Zašto onda u nas taj relativno velik broj kontroverzista? Jedan razlog vidim u konkretnoj tradiciji Reda. Poznato je da je »prvom ljubavlju« obraćenog

Ignacija Loyole bio Istok: najprije Palestina osobno gledana, a kasnije Palestina u intencijama mlade Družbe, gdje je trebalo »pomagati kako vjernike tako i nevjernike«. Ovdje treba spomenuti i iskreno željene planove, odnosno prihvaćene ponude, ali neostvarene u doba Osnivačeva života, a to su bili: kolegiji kod Maronita u Libanonu, kolegiji na Cipru i Carigradu i grčki u Rimu. Ali duh koji je apostolski obuhvaćao sav Istok, i kršćanski i muslimanski i nemonoteistički, živio je dalje i rastao u Družbi. Da bih se ograničio samo na pravoslavni svijet, podsjećam na svjetski znanu novu znanstvenu metodu, unionističku dakako, koju predstavljaju imena kao Talijan Antonio Possevino (1533.–1611.), s knjigama npr. *Moscovia, Interrogationes et responsiones de Processione Spiritus Sancti a Patre et Filio, Capita quibus Graeci et Rutheni a Latinis in rebus fidei dissenserunt* (predana 1582. caru Ivanu Groznom); ili ime kao što je Poljak Piotr Skarga (1536.–1622.) s kapitalnim djelom za Brest-Litovsku uniju *O jedności Kościola Bożeg pod jednym Pasterzem y o greckim od tey Jedności odstąpieniu.*

Drugi razlog – a zapravo produženje i aplikacija prvog na naše krajeve – jest činjenica da su ovdje što od 16. do 17. st., a što od 1690. (sada više u Baranji, istočnoj Slavoniji i u Srijemu) živjeli brojni pravoslavni doseljenici. Po duhu svojega Instituta, isusovci nisu smjeli ostati ravnodušnima prema toj činjenici. Pomagali su Marčansku uniju in fieri, a još više in facto esse, napose kada su znali misionariti Žumberak i kad su otvorili vrata svojih škola uskočkoj mladeži u Zagrebu, a pravoslavnima donekle u Požegi (dok za Varaždin nisam mogao doznati ništa o tome).

Među hrvatske kontroverziste s pravoslavljem ne usuđujem se uvrstiti ni Aleksandra Komulovića, koji potkraj 16. st. u svojem katekizmu, zajedno s referencijom, donosi neke zaključke Florentskog sabora, ni Ivana Gabelića, koji potkraj 17. st. u svojoj ćiriličnoj Azbukvici-katekizmu, namijenjenom u prvome redu katolicima, govoreći o »božanskim sobstvima«, nužno mora dotaknuti i Filioque (samo bez toga tehničkog termina), ali sve je to ipak premalo da bi se ta dvojica, baš kao i drugi, nespomenuti isusovački autori katekizama mogli nazvati kontroverzistima. Drukčije je zbog obilja sadržaja i načina obrade s Jurjem Mulihom. Njega Vanino u IHN–III ne ubraja među kontroverziste, ali ja se iz spomenutog razloga radije držim Sommervogela. Napominjem još ovdje curiosum da je – prema Dubrovčaninu Franu Sorgu važan razlog istupanja iz Družbe Isusove potonjeg benediktinca Ignjata Đorđić (Đurđevića) bio taj »što mu priori reda ne dopustiše da stane uz P. Gianbattistu Tolomea kao 'lettore di Controversie' na Rimskom kolegiju« (D. Prohaska, *Ignat Đorđić* i A. K.; Rad JAZU 1909, 179).

U razmaku, dakle, od 38 godina – sve u terezijansko doba od 1742. do 1780. – izišlo je pet kontroverzističkih knjiga od kojih jedna – ona Werntleova – čak u dva izdanja. Pogledajmo sada, ali ukratko, pojedine od njih, i to opet istim redom što ga diktira kronologija.

Potpun naslov Mulihove knjige glasi pretežno štokavsko-ikavski s nekim kajkavskim primjesama pri kraju – ovako:

Zrcalo pravedno, gdi se ima istinito ispisanje kada, kako i zašto grčkoga zakona ljudi, iliti kako nekoji govore hristjani, od stare kršćanske i katolićanske Crkve i od Rimskoga pape s velikem svojem kvarom jesu odstupili, i kamo bi opet lasno, a sebi vele korisno mogli pristupiti. Zato i k tomu na pomoć ovo skupa je složeno i ljubleno razdeleno. Štampano u Zagrebu leta 1742.

– Kako se iz posljednjega dijela titula vidi, svrha je knjižici omogućiti Uniju, ili bar sjedinjenja pojedinaca pa se zato »ljubljeno«, tj. gratis kod pučkih misija i dijelilo. ZP zapravo i nije za sebe stojeće novo djelo J. Muliha, nego, kako veli I. Fuček, »To je separat iz Poszla (od str. 308–382), u Zerczalu Pravednom (od str. 2–76)«. Ovo baš i nije sasvim tako. Ne samo da je druga paginacija nego je i izvršeno prebrojavanje »Navuka« i prestilizacija tzv. živih naslova, odnosno dan im je drukčiji tekst negoli u *Poszlu*, a usto je napisan Predgovor i na početku I. Navuka nov tekst od čitave stranice, kojega nema na početku 42. Navuka u *Poszlu*, istovjetnog s 1. N. u ZP. Ova brošura od 80 stranica ima Predgovor od jedne stranice, gdje se »rastancima« (tj. odijeljenoj braći) obraća »Vaš dobar prijatel i Missionarius Apostolski« i poziva ih u katoličko jedinstvo. Sama knjiga obrađuje raskol (navuk 1.), vjeru i vjerski život pravoslavnih (na. 2.), Focijeve napadaje na Rimsku crkvu (na. 3.), motive za sjedinjenje (na. 4.), kalvinsku propagandu među pravoslavnima (na. 5.), islam (na. 6.) i u zaključku vjeru i molitve nužne za spasenje.

Deset godina nakon Mulihova ZP, u Grazu je izišao solidan rad Franje Ks. Pejačevića pod kratkim i jasnim naslovom *Controversiae Ecclesiae Orientalis et Occidentalis*. To su njegova predavanja iz kontroverzne teologije na Teološkom fakultetu Grackog sveučilišta. Na 502 stranice obrađuje samo dva sporna pitanja o primatu Rimske crkve (str. 360) i o Dodatku *Filioque* u Nicejsko–carigradski Simbol vjere (str. 361–502). Da inače teško štivo bude čitljivije, autor je vješto dao oblik dijaloga: *Graecus* tvrdi nešto, *Latinus* odgovara ili obratno. Koliko je ovo djelo bilo uspjelo sa stajališta teologije, dosta svjedoči činjenica da su se Pejačevićeve *Controversiae* ponovno tiskale najprije u Veneciji 1783., a onda opet u 19. stoljeću u Mignevoj zbirci *Teologiae Cursus Completus* (5. svezak, Paris, 1838). Šteta samo što je izdavač toga irenički pisanog djela promijenio naslov, koji – kako dobro opaža M. Vanino (IHN–III) – »auktor ne bi dao svojoj raspravi, naime u: *De primatu Romanae Ecclesiae contra schismaticos Orientales.*

Anton Werntle, profesor kontroverzne teologije u Zagrebu, izdao je u istome mjestu godine 1754. svoja predavanja pod naslovom *Controversiae Ecclesiae Orientis et Occidentis.* Da bi se naslov malo razlikovao od prije dvije go-

dine tiskanog Pejačevićeva djela, izmijenio je... *Ecclesiae Orientalis*... u... *Orientis*. Isto je djelo, ponovno izdano, samo s umetkom posvete zagrebačkom biskupu Ivanu K. Paxyju i teksta asercija iz cjelokupne filozofije, što ih je godine 1771. na Zagrebačkoj akademiji branio student Franjo Ks. Županić pl. de Sibenegg. U prvom izdanju nema tih teza, nego se radi o – nazovimo to tako – *actus publicus* svećenika Zagrebačke dijaceze Grgura Alojzija Popjevača, bivšeg slušača Zagrebačke akademije. Ovaj je, naime, u kolovozu 1754. javno odgovarao na predložene kontroverzije. Tog podatka nema u drugom izdanju. Je li Popjevač tim actus publicus postigao kakav akademski gradus, nisam mogao doznati. Werntle najprije daje povijest istočno–zapadnih kontroverzija do Focija (fol. A 1r–D1) i kritičke primjedbe na tu povijest (fol. $D1^v$–$G3^r$). Slijedi pet kontroverzija između Grka i Latina: prva je o izlaženju Sv. Duha (f. $H1^v$–$I2^r$), druga o dodatku *Filioque* u Simbol vjere ($K4^v$–$L3^v$), treća o euharistijskoj tzv. »materiji«, tj. o beskvasnom i kvasnom kruhu (f. $N1^r$–$N3^v$), četvrta o čistilištu i vatrenoj kazni (f. R1v sqq), peta o Glavi sveopće Crkve (f. U1r sqq). Svaka je kontroverzija baš kontroverzističkim stilom pisana u paragrafima kao što su: »Opponit Graecus, reponit Latinus«, a ima također kao neke excursuse u disputacijama ili disertacijama o dopunskim problemima. Cijelo djelo svršava na tri posljednje stranice (f. $Z1^r$–$Z2^r$) naslovom: Ad Graecum schismaticum ἀποστροφη, gdje se pisac obraća pravoslavnom čitaču sa svim poštovanjem savjesti neka stvori odluku nakon razmišljanja o obrađenoj tematici.

Jedanaest godina poslije prvog izdanja Werntleovih Kontroverzija, tj. 1764., njegov je nasljednik na istoj katedri Ivan K. Šimunić izdao, također u Zagrebu, sličan spis pod odužim naslovom *Brevis notitia schismatis Graeci et Controversiarum Orientalium in quaestiones didacticas, chronologico–historicas et dogmaticas digesta a P. JOAN. BAPT. SIMUNICS e. Soc. Jesu. Accedit Diatriba de Ritibus Ecclesiae Graecae.* I ovu je knjigu njezin autor napisao kao tiskana scripta svojih akademskih predavanja, baš kao i Werntle i Pejačević. U uvodnim Didaktičkim pitanjima objašnjava teološko–tehničke termine shizma, shizmatik, hereza, heretik, dogma, disciplina (način vjerskog života, običaji, pravo). I nisu tu samo stručni izrazi nego i načelna pitanja: jesu li focijevci shizmatici, ima li nade u njihovo vječno spasenje, zašto bi nesjedinjeni bili u opasnosti za svoje duše kad imaju ista spasonosna sredstva kao i katolici, iste sakramente Kristove? U II. dijelu – kronološko–historijska pitanja – doista vješto provodi kroz epohe odnosa kršćanskog Istoka prije Focija, pa sam »Ortus et progressus Schismatis Photii« privremeni prekid razlaza, rascjep pod Kerularijem, pa ponovne pokušaje sjedinjenja preko II. lionskog ekumenskog sabora do Florentskog uključno. Treći se dio bavi dogmatskim kontroverzijama: primatom Petrovim i rimskih biskupa, izlaskom Duha Svetoga i umetkom u simbol, čistilištem, vječnim životom blaženika i osuđenika. Na kraju je Šimunić dodao »diatribu« tj. raspravu o obredima Grčke Crkve: o samim obredima, liturgijskim knjigama (euhologijima), sakramentima, liturgiji, o postovima u Grčkoj crkvi i o dužnosti ostajanja u primljenom obredu. Posljednji od ove diatribe, a zapravo je, praktični zaključak cijele knjige, ima kao naslov ovu upitnu rečenicu: »Quid cavendum Latino cum Schismaticis agenti?« Na manje od dvije stranice i pol (398–400) Šimunić svjetuje katolike kako se moraju ponašati u dodiru s pravoslavnima. Odlučno zabacuje vladanje onih koji, mrzeći raskol, mrze i same osobe. U napomeni ispod crte Šimunić se obara na neke latine koji shizmatike naseljene u našim zemljama zovu Vlasima i tako samo pokazuju svoje veliko nepoznavanje zemljopisa, jer Vlasi nastavaju Vlašku, koja, doduše, graniči s Transilvanijom, Moldavskom, Poljskom... i ovdje završava tekst nesvršene bilješke na str. 399., a koja nije prenesena na 400. i koji bi nas i te kako zanimao. Za razliku od Muliha, Werntlea i Kanižlića, koji se obraćaju pravoslavnima kušajući ih obratiti, Šimunić govori katolicima i njih kuša obratiti da isprave odnose prema istočnoj braći. Stoga bih rekao – bar prema ovom – da je Šimunić napredniji i ekumeničniji od ostale svoje subraće kontroverzista. Austrijski isusovački bibliograf Stoeger – a po njemu i Sommervogel – navode kao Šimunićevo djelo tiskano u Zagrebu 1770. pod naslovom *De orientalium et Occidentalium Consensione circa Processionem Spiritus Sancti.* Vanino u rukupisu IHN–III kaže na to: »Mi toga spisa nismo našli u katalozima triju najvećih knjižnica zagrebačkih.« Na žalost, pedeset godina kasnije, ja sam pokušao u istim trima bibliotekama, te još i UNI Regensburga, ali sreća mi se nije nasmiješila, što ipak ne mora nužno značiti da se knjiga nije negdje sakrila... a pogotovo da nije uopće tiskana.

Napokon, posljednji, kronološki gledano, hrvatski kontroverzist 18. st. jest Antun Kanižlić. On za života nije, doduše, izdao, nego samo s velikim marom i ljubavlju prema istini napisao najopsežnije do tada – a i do danas – djelo ove književne vrste, ali koje je izdano (zaslugom požeškog nakon ukinuća Reda eksjezuita Jurja Barjaktarija) tek tri godine nakon piščeve smrti. Važan je sam naslov knjige, koji stoga unatoč njegovoj dužini – donosim u cijelosti:

Kamen pravi / smutnje velike / iliti / početak i uzrok istiniti / rastavljenja / Crkve istočne od zapadne / po / mnogo poštovanomu gospodinu / Antunu Kanižliću / njihove ekscelencije prisvitloga / gosp. / biskupa zagrebačkoga Svete Stolice u Požegi / naređene više od dvadeset godinah / konsistorialu / nigdašnje pako Družbe Isusove misniku, jurve pokojnomu, / za života obilato ispisan. / S blagodarnostjom pako uzvišene i prisvitle / Kraljevske Mađarske komore na svitlo dan. / U Osiku / kod Ivana Martina Divalta / godišta 1780.

Zašto toliko obilje kontroverzističkih knjiga? Zašto se nakon Muliha, Pejačevića, Werntlea i Šimunića još i Kanižlić latio pera da napiše tako veliku knjigu od 908 stranica in–4? Jedno zato što su njegova subraća, osim Muliha, pisala latinski. A drugo zato što je u 18. stoljeću u Evropi bila proširena knjiga grčkog episkopa Ilije Miniatisa (1669.–1714.):

Πέτρα σκανδάλου, ἤτοι διασάφησις τῆς ἀρχῆς καὶ αἰτίας τοῦ σχίσματος τῶν δύο Ἐκκλησίων, ἀνατολικῆς καὶ δυτικῆς κτλ, Leipzig 1718.

(U prijevodu: Kamen spoticanja ili razjašnjenje o početku i uzroku raskola dviju Crkava – Istočne i Zapadne). Ta knjiga – zanimljivo, posthumna kao i AK, bila je prevedena na razne jezike. Budući da je, prema Minijatisu, krivnja za raskol na Zapadu, katolicima, papi, Kanižlić svojom opširnom raspravom nastoji pobiti njegovu knjigu, za koju veli da bi naslov bolje odgovarao sadržaju, kad bi glasio Branopis Focija suprot Latinom (Kamen, fol 2r). Kanižlić je »s osobitim promotrenjem« čitao Miniatisovu knjigu vjerojatno u latinskom prijevodu, koji je usporedo s grčkim originalom izišao u Wroclawu (Breslau) 1752. Tu godinu – odnosno onu kad je knjiga došla u ruke Kanižliću – ja bih stavio kao terminus a quo Kanižlićeva pisanja, a ne tek 1770. /71., kako misli Scherzer (1895). Možda je te godine ispisivao, redigirao i slagao u cjelinu golemu građu, koju je prije toga kroz deset ili petnaest godina marljivo skupljao u požeškoj knjižnici kolegija (a možda i u zagrebačkoj). Starcu od 72 godine nije lako niti pročitati knjigu od tisuću ozbiljnih, teških, znanstveno složenih stranica, a kamoli napisati ih, i to opskrbljene bezbrojnim citatima u aparatu.

Kanižlićev je način obrade pretežno povijestan: on kroz 12 dijelova prati crkvenu povijest od spora Ignacije–Focije do Florentskog sabora (pa i dalje), a svršava 8 stranica dugim člankom kojemu je naslov »Ponukovanje osobito« (s. 899–907), i koje Kanižlić upravlja izravno pravoslavnim čitateljima. On ih ovako apostrofira: »... upravljam perom i govorenje moje k vami od obadvojega stanja prisvitla, pripoštovana gospodo, časni igumani, kaluđeri, sveštenicii ostali svoga nazivka pridostojni koji ste od grčkoga zakona neujedinjeni«. Ne znam je li slučajno ili namjerno izostavio episkope, ili su oni uključeni u ono »prisvitla, pripoštovana gospodo« na početku apostrofe ili u ono »ostali svoga nazivka pridostojni« na kraju. Njih sve novim ponukovanjem poziva u katoličko jedinstvo. Dogmatske razlike obrađuje samo unutar povijesnoga konteksta izlaganja, a to je, relativno malo, naime, trećina cijele knjige (više od 330 str.).

Kamen pravi... proučavali su naši stručnjaci za jezik i književnost (I. Scherzer, J. E. Tomić, D. Prohaska, F. Fancev, T. Matić, J. Vončina i dr.), ali KP još uvijek čeka analizu povjesničara i teologa (po mogućnosti, u jednoj osobi). Moram upozoriti da je takav pokušaj dao nezaboravni o. Mijo Škvorc, koji je prije 44 godine prigodom svečane disputacije mladih isusovačkih filozofa i teologa, pred nadbiskupom Stepincem i cijelim profesorskim zborom zagrebačkog KBF-a i studentima održao odlično predavanje o Kamenu... Škvorc je tu disertaciju, pod vodstvom profesora crkvene povijesti Miroslava Vanina, spremao cijelu školsku godinu. Na žalost, nije nam dosada među Škvorčevom ostavštinom pošlo za rukom pronaći taj dragocjeni rad: je li propao prigodom hapšenja? Da li se njime možda služio i njegov profesor M. Vanino prilikom pisanja

IHN–III? Ne znam, ali, ako se nađe, isplatilo bi se tiskati ga unatoč polustoljetnoj udaljenosti.

Pokušajmo sada dati – ne, doduše, dovršenu historijsko–teološko–ekumensku analizu svih prikazanih kontroverzističkih spisa epohe – nego samo, kako to traže granice ovakva predavanja, nacrt, kratku skicu i, ne obrise sintetičke vizije, nego samo neke njezine elemente koji bi čak mogli malo pomoći nekome da u tome stilu, ali opsežno i duboko, usporedi sve naše kontroverziste 18. st., a ne samo isusovce: dakle, i franjevca Antuna Bačića (*Istina katolićanska*, 1732) i pečuškoga kanonika Krstu Pejkića (*Zrcalo istine*, 1716), o kojemu je (samom) vrlo uspjelu disertaciju napisao vrijedni, nedavno preminuli prof. dr. Josip Turčinović.

Bilo bi sasvim promašeno o našim kontroverzistima govoriti kao o nekim uranjenim ekumenistima. Ne, ono je bilo vrijeme kada je za katoličko shvaćanje jedino pravilno nadilaženje istočnog raskola bila Unija. A koliko su onda u tome smjeru uspjeli svojim spisima? O. Mulih pri svojim je katehetičkim misijama govorio ono što je tiskao u *Poslu Apostolskom*. Tako s pravom možemo zaključiti da je *Zrcalo pravedno* bilo izgovoreno i prigodom misija s mješovitim, katoličko–pravoslavnim slušateljstvom. Bilo je pojedinačnih sjedinjenja. Fuček u svojoj disertaciji govori o tome na osnovi *Literae annuae* Austrijske provincije, odnosno ispisima Nillesovih. Mulih je imao mnogo više – 10 puta više konverzija kod evangelika i reformiranih kršćana (438) negoli kod pravoslavnih (46, od kojih najviše godine 1734: 26). Zašto nije više uspio? Isto bismo pitanje mogli postaviti i za same kontroverzijske spise. Što se tražilo za Uniju? Na ovo pitanje odgovorio je poznati stručnjak o. Kiril Korolevskij (Charron): »Nema uspješnog i trajnog Sjedinjenja, ako za nj nisu 4 faktora: 1. Državna vlast, 2. Hijerarhija (tj. nekatolička), 3. Intelektualci (novine, javno mišljenje, danas bismo rekli, massmedia) i 4. Narod (puk)«, (čuo od o. Sakača, nisam mogao naći u Korolevskijevim djelima). U Terezijskoj državi nije bilo smetnja: štoviše, Kanižlić, svjestan te činjenice, na kraju KP o Ponukovanju osobitom čitatelje potiče na odanost i zahvalnost Mariji Tereziji koja miluje pravoslavne dajući nekima barunska dostojanstva, organizirajući im tiskaru i školstvo. A onda doslovno: »... Želi kakono grčka carica Pulkerija zabluđenje nestorijansko i carigradsko, tako i ova druga i latinska Pulkerija zabluđenje Fociansko i Cerularijansko iz kraljevstva svojih izagnati i iskoreniti. Želi željom apostolskom još za života svoga s Crkvom Rimskom vas ujedinjene viditi, to jest ona i onako virovati i držati, koja i kako prije odmetništva sveti Otci Grčki i ostali Vaši stari virovali i držali jesu. Žao je, i vele žao njezinu Apostolskomu Veličanstvu, zaštobo ste izvan one Crkve, izvan koje nejma spasenja..... Nije li dakle razložna ona prigoruća i apostolska želja bogoljubne Kraljice naše?« (KP 901)

Na narod, budući da je u najvećoj većini bio nepismet, knjige naših kontroverzista nisu mogle djelovati, pogotovo što su, osim Muliha (kajkavski) i

Kanižlića (štokavski), ostala trojica (Pejačević, Werntle i Šimunić) pisali latinski. Taj je jezik bio pristupačan inteligenciji, ako je u ono doba među sprskim građanstvom uopće takvih bilo, a čini se da na njih misle naši pisci. Ili su latinska djela bila namijenjena katoličkim svećenicima – to sasvim sigurno, jer su u teologiji, bar zagrebačkoj, imali predmet kontroverzija – da se oni prožmu unionističkim idejama te ih u svoje vrijeme na prikladan način mognu prenositi na pravoslavne? Jesu li latinski znali pravoslavni popovi? Možda oni malobrojni koji su bili u Ugarskoj u školama pijarista (a možda i isusovaca) te kijevski magistri, koji su dolazili među Srbe u habsburškoj državi? A ostali?

No najvažniji faktor, tj. pravoslavna hijerahija, u našem je slučaju bila negativna, apsolutno protivna Uniji. Dovoljno je sjetiti se zapamćenja Dositeja Obradovića iz godine 1760., koji je, pobjegavši iz Hopova, došao u Zagreb sa željom da uči latinski. Netko ga je uputio u grkokatoličko sjemenište na Griču, gdje ga, doduše, lijepo primiše, ali mu rektor, uz ostalo, reče: »No valja da znaš, moj sinko, reče mi, da ako hoćeš, možeš ovde i nekoliko godina sve potrebno soderžanije imati i učiti se, ali valja da budeš unijat kako što smo i mi. 'A zar ste vi unijati?', reče mu uplašen. 'Jesmo', odgovori, 'i da to nismo ne bi kolegium naš ovde imali, no ne bi nam dali ni prebivati.' Kad je tako, rečem mu ja, Vi o meni ništa ne pišite episkopu, jer ja unijat neću biti, da bih znao nikad ne naučiti.«... Rektor im je rekao da ih neće silom pounijatiti, i pozvao ih da ostanu na ručku, pak onda nek idu »zbogom« kud hoće... Obradović ovaj izvještaj zaključuje: »I sad kad pomislim oni slučaj, užasavam se kakva je užasna vešt tj. stvar predrasuždenije. Oni isti mladići, moji vršnjaci, koje sam malo pre s neiskazanom radostiju gledao kolik da su mi mila braća i srodnici, kako čujem da su unijati, učine mi se drugojačiji i strašni neprijatelji, koji pogibel moju žele i ištu. Preblagi i večni Bože, kako i otkud to u ljudima biva da ista ljubav tvoja slatka i večna, koja bi im morala služiti za sojuz sveštenejšega srodstva, vernejšega društva i serdečnejše preslatke ljubavi, ta ista ljubav tvoja, koju ljudi krivo razumevajući i zloupotrebljavajući, služi im na razdelenije i ljutu mrzost.« Ova spontana reakcija Dositeja Obradovića posljedica je dubokog uvjerenja što ga je primio odgojem, posebno od monaške zajednice, iz koje je ipak pobjegao. Pokojni profesor beogradskog Teološkog fakulteta i poznati crkveni povjesničar dr. Dušan Kašić, pišući o Uniji kod pravoslavnih u Slavoniji, veli jednostavno: »Zlo se širilo...« Nije on to napisao samo kao svoje osobno mišljenje nego jednako i kao opće uvjerenje srpskog pravoslavlja. Bez sumnje su u Kanižlića i Muliha, pa i u drugih naših kontroverzista, bili velika vjera i nepopravljivi optimizam, kad su se ovako odgojene pravoslavce usudili pozivati u Uniju!

Da bi postigli svoj cilj, naši su kontroverzistički pisci morali zadovoljiti znanstvene zahtjeve na povijesnom i teološkom području kao i psihološke praktičke postulate u propagiranju i sugeriranju svojih zasada. Pogrešno bi bilo

mjerilima današnje povijesne znanosti prosuđivati njihovo pisanje povijesti. Ipak, svi se oni služe izvorima – bilo iz prve ruke bilo u citatima drugih knjiga, kojima su bile prilično opskrbljene knjižnice kolegija u Zagrebu, Požegi i u Varaždinu. No služili su se izvorima kojima vjeruju i koji odgovaraju njihovoj tezi. Kao primjer navodim Kanižlića koji kao glavnog krivca za raskol navodi Focija pa ga slika što je moguće crnje. On je već od svojeg začetka prokletstvo: majka mu je, navodno, prije rođenja usnila da je rodila aždaju, a sveti joj je ispovjednik Hilarion iz manastira »Dalmite« rekao slično, da u utrobi nosi »sotonu tilom«. Kanižlić također pripovijeda navodni sporazum mladića Focija s nekim Židovom čarobnjakom. Ovaj da mu je obećao dati neki lijek za sretan život i da mogne postati najmudriji čovjek na svijetu, ali uz uvjet – da zataji sveti križ. Nikako ne zadovoljava način kako Kanižlić nastoji obezvrijediti tvrdnje Grka da je posrijedi falsifikat Metafrastovih anala. Kanižlić je izabrao izvor koji njemu odgovara. Mulih nije uvijek pouzdan u kronologiji...

Teologija odgovara stanju teologije 18. st. Zahvalni smo Kanižliću što je pokušao dati neke stručne termine na hrvatskome jeziku. Tako npr. za *spiratio activa* kod Duha Svetoga ima: dihanje, dahnuće, dahnjenje, a donosi i »duhovanje kako bilježi Della Bella u svom ričniku...« (KP 181).

Jesu li pravoslavni odgovarali na Kanižlićeve izazove, branili Focija i focijevstvo? Teško je zamisliti da bi to i mogli sve kad bi i htjeli. U »katehizisima« koji su, prema želji Marije Terezije i nasljednika, bili izdavani za Srbe, ne nalazimo »spornih pitanja«. Tako npr. u knjižici *Dialogism sieest Beseda o dogmatah Pravoslavnyja Cerkvi*, (vo) Vienne, 1795, nema kritike *Filioque* ili protutvrdnje, nego samo obrazloženje: »... I se, čado, dovoljno k nastavleniju Tvojemu«. U odsjeku o ustrojstvu Crkve nema ništa o papinstvu ni za ni protiv. Kao neki odgovor Kanižliću mogli smo smatrati tiskanje srpskog prijevoda Ilije Miniatisa pod naslovom *Kamen pretykanja ili povest o početku i pričiny razdelenija Grečeske i Latinske Crkve...* Novi Sad, 1847, dok je ranije izdanje potkraj 18. st. bilo onemogućeno. Tek potkraj 19. st. Stadlerov je list BALKAN (Zagreb) od godine 1899. do 1902. izdao otprilike trećinu KP, ali ijekavski, modernim pravopisom i izričajima, bez aparata, bez marginalnih brojeva. Izdavan je s istom namjerom koju je imao i pisac, a mogli bismo reći i s istim uspjehom.

Na kraju se ovog prikaza pitajmo: jesu li naši kontroverzisti uspjeli u svojem poslu? Odgovor ovisi o kriteriju – da li se, naime, stvar motri s unionističkog ili ekumenskog stajališta. U prvom slučaju misli se na romanocentrični postupak i dokazivanje: Ovo je, istina, pa se pokori! U tome smislu uspjeh je bio samo djelomičan, tj. kod katolika, najviše kod svećenika. Ali i njihov primjer marljivosti, zanimanja djelom i ustrajnosti unatoč prividnoj besperspektivnosti, svijetlio je i tadanjim i potonjim naraštajima. To mora priznati i moderni ekumenist, koji sanja o zajedničkom radu i molitvi i traženju crkvenoga jedin-

stva kako ga je htio Krist i sredstvima koje je htio Krist (formula Abbé Couturiera). Anakrono bi bilo ekumenskim mjerilom suditi tadanje kontroverziste. No, ako je historia magistra, onda se nešto može naučiti i na pogreškama starih. Takva je npr. krivo sažalijevanje svisoka, osuđivanje pastoralnog nemara pravoslavnih svećenika (Mulih), a pogotovo onaj okrutni Kanižlićev odnos prema Fociju i focijevcima. Nigdje traga o bona fide kod onih drugih. A culmen je u epitafu nad Focijevim grobom, gdje, uz ostalo, kaže namjerniku: »Putniče! Prikrsti se od ove nakaze i biži, da te ne otruje!« (KP 428). Kad je ekumenist našega vremena to čitao, onda je, protivno Kanižlićevu savjetu, rekao pokoj vječni i Fociju i focijevcima te nastavio molitvu za njih! Jer samo Svemogući može znati kakvo je stanje pokojnikove duše bilo u času smrti. Ali kod naših kontroverzista učimo i poštovati one druge, npr. kada Mulih hvali liturgiju, pobožnosti i postove pravoslavnih.

Tonči Trstenjak, Zagreb

Hrvatski katekizmi isusovačkih autora

Uvod

Ne umanjujući zasluge drugih redovničkih zajednica na području vjeronaučne pouke u doba katoličke reforme, sa svom odgovornošću smijemo tvrditi kako je Družba Isusova, ne samo brojem i važnošću katekizamskih priručnika nego i u intenzivnoj pedagoškoj aktivnosti svojih članova, dala najveći prinos promicanju religioznog prosvjećivanja svih slojeva kršćanskoga puka. Ona je u tome samo slijedila upute svojega osnivača sv. Ignacije Loyolskog koji ne samo da je sam svojim primjerom do smrti bio uzor revnog katehete[1] nego u *Ustanovama* Reda izričito piše kao »cilj te Družbe nije samo trsiti se uz Božju milost oko spasenja i usavršavanja vlastite duše, nego s pomoću iste milosti... svim silama nastojati oko spasenja i usavršavanja duša svojih bližnjih«.[2] U pravilima pak skolastika bit će još određeniji: »Neka se odgovarajući studij također posveti načinu u razlaganju kršćanskoga nauka, a taj neka bude prilagođen shvaćanju djece i neukih.«[3]

Istražujući pak izvore takvih poticaja Ignacija Loyole i njegovih drugova, put nas neminovno vodi do Erazma Roterdamskog. Danas je dokazano da se Ignacije s Erazmom i njegovim *Enchridion militis christiani* susreće već na sveučilištu u Alcali.[4] Dubinskom pak analizom njegovih tekstova više nego očito pronalazimo ideje velikog humanista i začetnika pozitivne teološke metode nasuprot tada već dekadentnosti i fosiliziranoj skolastici. To će još više doći do izražaja kod oca katoličke katehetske literature sv. Petra Kanizija čija će *Summa doctrinae christianae* (Beč, 1555.) stoljećima imati najveći utjecaj na pisce katoličkih katekizama osobito u zemljama germanskoga kulturnog okruženja.[5]

1 Usp. VILLOSLADA, G. R., *San Ignacio de Loyola — Nueva Biografia*, BAC, Madrid 1986. str. 549 ss.
2 LOYOLA, I., *Constitutiones S. J.*, Primum ac generale examen, I. 2.
3 Isto, dio IV, pogl. VIII, br. 6
4 Usp. VILLOSLADA, Isto, str. 270.
5 Usp. CSONKA, L., *Storia della catechesi*, u »Educare«, PAS, Zurich, 1964, str. 109 ss.

Imajući u vidu odgojem i pravilima probuđenu sklonost isusovačkih pastoralnih djelatnika prema katehetskom zalaganju, sasvim je naravno da će autor prvoga hrvatskoga tiskanog katekizma, na žalost izgubljenog, biti španjolski isusovac, profesor na *Collegio Romano*, Diego Ledesma. Preveo ga je na dubrovački dijalekt i tiskao u Veneciji god. 1576. prvi dubrovački isusovac Bartol Sfondrati.[6] Isti će katekizam biti tiskan dvije godine kasnije (1578.) kod venecijanskog tiskara Bartola Zannettija. Treće izdanje taj će katekizam doživjeti također u Veneciji 1583., ali taj put na tzv. kompromisnoj ćirilici, i to na račun braće Anđela i Ivana Zagurović iz Dubronika, koji su ga namijenili za mjesta u dubrovačkom zaleđu. Bit će to zadnja knjiga u dubrovačkom dijalektu tiskana na ćirilici.[7]

Na prvoj poslijetridentskoj sinodi dalmatinskih biskupa pod predsjedavanjem Augustina Valiera, biskupa Verone (također autora jednog katekizma na hrvatskome jeziku[8]), u Zadru 1579. izražena je želja da se za župnike koji razumiju samo hrvatski jezik izda prikladan katekizam i konfesional na hrvatskome. U to doba postojala su dva katekizma koja su mogla zadovoljiti sličan zahtjev: *Catechismus ex decretto concili tridentini, ad parochus* koji je 1566. potvrdio Pio V. i već spomenuta *Summa doctrinae christianae* Petra Kanizija. Biskupi su se, kako se čini, odlučili za drugu mogućnost.[9]

U lipnju 1581. u Rim je stigao zadarski kanonik Simon Budinić izričito pozvan da priredi za tisak Kanizijevu *Summu* i glasoviti konfesional jednog od najprisnijih suradnika sv. Ignacija, Juana Polanca: *Breve directorium ad confessarii.*[10]

[6] Radi se o katekizmu što ga je Diego Ledesma napisao za potrebe Rimskog kolegija, a tiskan je u Rimu 1571.: »Dottrina christiana breve per insegnar in pochi giorni per interrogazione, a modo di dialogo fra Maestro e Discepolo, composta per il D(ottor) Ledesma, della Comp. di Giesu. Nuovamente stampata in Roma, con licenza de Superiori, 1571.« Knjižica ima 23 stranice A8 formata, 99 pitanja; 8 uvodnih, 25 o Vjeri, 32 o Nadi itd. Usp. BRAIDO, P., *Momenti di storia della catechesi e del catechismo dal concilio di Trento al concilio Vaticano I., UPS, Roma, 1982, str. 62—63.* O Bartolu Sfondratiju usp. KORADE, M., *Hrvatski isusovci XVI. stoljeća* u VP 14, 1983, str. 109.

[7] Usp. ŠTEFANIĆ, V., *Jakov Ledesma i njegov »Nauk karstianski« (1583)*, u VP 2, 1938, str. 1–35; Isti, *Mali kršćanski nauk J. Ledesme u hrvatskom prijevodu od god. 1578*, VP 6, 1940, str. 68–91.

[8] Usp. KOLENDIĆ, P., *Valierov katekizam iz 1573*, u »Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor«, 7, 1927, str. 236; VITEZIĆ J., *La prima visita apostolica posttridentina in Dalmazia (1570)*, PUG, Romae, 1957, str. 27.

[9] Usp. VITEZIĆ, Isto; FARLATI, D., *Illyricum Sacrum*, V., Venezia 1769, str. 131.

[10] Usp. CRNČIĆ, I., *Najstarija povijest u krčkoj, osorskoj, rabskoj, senjskoj i krbavskoj biskupiji*, Roma, 1867, str. 111; Polankov je kofesional na hrvatskom jeziku bio tiskan pod ovim naslovom: *Ispravnik za erei ispovidniici, i za pochornih*, F. Zanetti, Roma 1582.; Kanizijev katekizam nosi naslov na hrvatskom: *Summa nauka kristianskoga*, D. Base, Roma, 1583; tiskan je latinicom i ćirilicom. Zadarski kanonik Simon Budinić preveo je na hrvatski i *Rimski katekizam* pape Pija V., ali je ostao u rukopisu. Prvo izdanje toga katekizma na hrvatskom će se jeziku pojaviti tek u prijevodu Kotorskog svećenika Josipa Matovića u Veneciji 1775.

Splitski svećenik Aleksandar Komulović u Rimu u službi kardinala Julija Antonija Santora, potaknut namjerama dalmatinskih biskupa već u jesen 1579. predlaže za tisak rukopis svojega izvornog katekizma *Nauch charstianschi za slovignschi narod.*[11] Rukopis je možda bio pisan splitskim narječjem, dovoljno potvrđenim bogatom literarnom baštinom splitske tradicije. No, budući da dalmatinski biskupi nisu bili zainteresirani, za neki anoniman i nepotvrđen katekizam, Komulović je morao čekati drugu priliku, koja mu se ubrzo i ukazala. U proljeće 1582. papa Grgur XIII, odlučuje poslati kršćanima u Bosnu apostolskog vizitatora. Na tu opasnu misiju unutar granica Otomanskog imperija bi određen biskup Korčule Augustin Quintio. Svetoj Stolici bosanski su kršćani bili na srcu i slala im je pomoć. Za potrebe te misije hitno se u Rimu tiska Budinićev prijevod Polankova konfesionala *Ispravnik za jerej ispovidnici* i 200 komada šalje vizitatoru da ih podijeli. Također se tiska i Komulovićev *Nauch charstianschi* za koji je Bratovština sv. Jeronima u Rimu na svojoj sjednici 4. veljače 1582. dodijelila 20 rimskih škuda.[12] Pretpostavljam da je za potrebe te misije Komulović prilagodio i jezik svojeg katekizma, jer katekizam je tiskan u štokavskom narječju s ikavskim govorom. Već na Petrovo Grgur XIII. piše korčulanskom biskupu o svojoj pošiljci za bosanske kršćane: »Hora di nuovo si dano a lei dottrine christiane stampate in lingua ilirica con caratteri latini MILLE... per distribuirli a chi et dove le parera...«[13]

Tako je svijet ugledao prvi izvorni hrvatski katekizam, nadahnut, doduše, Kanizijevom *Summom*, ali gotovo u svim elementima samostalan. Komulović je, kako se čini bio, student na *Collegio Romano*, katekizam mu je pun isusovačkog utjecaja i izborom sadržaja te tumačenjem dogmi i morala. Sam će nakon povratka s misije u Rusiji 1599. ući u Družbu Isusovu pa i njegov katekizam možemo s pravom svrstati u isusovačke i po duhu i po piscu.[14]

[11] Usp. KRAJCAR, J., *Cardinal Giulio Antonio Santoro and Christian East*, PIOS, Roma, 1966, str. 31. Santoro je vodio dnevnik svojih audiencija s papom Grgurom XIII., u kojemu za dan 12. studenoga 1579. piše ovako: »Di Alesandro Dalmata che possa attendere alla dottrina cristiana e catechismo per gli Illirici. Con Nostro Signore, giovedi 12 novembre 1579.« u »Liber Audientiarum Julii Card. Sanctori«, XVII, f. 374.

[12] Usp. CRNČIĆ, nav. dj., 110.

[13] FERMENDŽIN, *Acta Bosnae*, MSM, v. XXIII, Zagreb 1892, str. 335.

[14] Najopširnija biografija o A. Komuloviću: TRSTENJAK, T., *Alessandro Komulović S. I., 1548—1608 (Profilo biografico)*, u »Archivum Historicum Societatis Jesu«, v. LVIII, 1989, str. 43–86. O Komulovićevu katekizamskom radu vidi: ŠTEFANIĆ, V., *Bellarmino — Komulovićev kršćanski nauk*, u VP 8, 1938, 1–50; ŽIC, N., *Hrvatske knjižice Aleksandra Komulovića*, u VP 5, 1935, 161–181. Autori su se ograničili samo na opis tih katekizama ne ulazeći u dublju analizu utjecaja, pa je to učinjeno tek u mojem doktorskom radu; *La dimensione morale nella dottrina pastorale di Alessandro Komulović*, PUG, Roma, 1987.

Godinu dana potom (1583.) iz tiskare poluslužbenog tiskara Svete Stolice Dominika Base u Rimu, tiskan kompromisnom ćirilicom, izlazi Budinićev hrvatski prijevod Kanizijeve *Summe* s naslovom: *Summa nauka karstianskoga*.[15]

Aleksandar Komulović također je prevodilac najraširenijega katekizma u mediteranskom krugu *Dottrina christiana breve* isusovačkog kardinala Roberta Bellarmina (Roma, 1597.), koji je 1603. u hrvatskom prijevodu tiskan u Rimu kod tiskara Bartola Zannetija s naslovom: *Nauch charstianschi chratach*. Taj će katekizam do 1783. doživjeti devet izdanja na hrvatskome jeziku i ide među najraširenije katekizme u Hrvatskoj.[16] Do danas nam je poznato najmanje 15 izdanja malog Bellarmina, ali se opravdano pretpostavlja da je broj izdanja znatno veći. Franjevac Rafael Levaković priredio je glagoljsko (1628.) i ćirilično (1629.) izdanje malog Bellarmina. Na zaleđu ćiriličnog izdanja izričito piše da knjižicu valja dijeliti besplatno – *gratis*, jer je izdana troškom Propagande. Usput rečeno, poznato nam je pet izdanja malog Bellarmina na hrvatskome jeziku tiskanih troškom rimske Propagande. U Dubrovniku je taj katekizam za potrebe školske obuke tiskan 1783., a u njemu se pojavilo i zadnje službeno izdanje iz godine 1880. Zagrebačko izdanje *Nauka kršćanskog* Roberta Bellarmina iz 1917, nije tiskano za školske potrebe. Taj je katekizam označio epohu crkvene reforme osobito u Dalmaciji i u Hrvatskom primorju. Na Krku i u Dalmaciji svećenički su ga kandidati morali naučiti napamet. Jedan od brojnih prijevoda Bellarminova *Nauka* načinio je i poznati hrvatski leksikograf Jakov Mikalja i dodao mu, kako saznajemo od cenzora, i nekoliko hrvatskih bogoljubnih napjeva. Na žalost, taj je Mikaljin prijevod izgubljen. S našeg su stajališta vrlo zanimljivi i katekizmi bosanskog franjevca Matije Divkovića koji je autor dvaju katekizama: *Veliki nauk karstianski*, Venecija, 1611., i *Mali nauk karstianski*, Venecija, 1616. Pri pisanju prvog Divković se uglavnom raspredom građe i tekstovima oslanja na Ledesmin katekizam.[17] Drugi mu je katekizam to zanimljiviji što se radi o kombinaciji katekizma Diega Ledesme i Roberta Bellarmina.[18] *Mali nauk karstianski* doživjet će 12 izdanja te znatno utjecati na vjerski odgoj kršćana u Bosni pa i u Dalmaciji.

Središnja osoba literarno-crkvene reforme u Hrvata i jedan od najmarljivijih radnika katoličke obnove, prvi hrvatski gramatičar, pjesnik, pisac, dramatičar, putopisac, memoarist i prevodilac biblije, misionar i crkveni diplomat Bartol Kašić ponovno je preveo na hrvatski jezik i tiskao Bellarminov mali katekizam u Rimu 1617. i 1633. *Zarcalo nauka karstianskoga od Ispoviesti i od pričestenja*, Roma, 1631. od Bartola Kašića također je jedna od kompilacija

[15] Usp. bilješku 10. Također: TRSTENJAK, T., *La dimensione morale...* cit. dj. str. 119–122.
[16] Usp. ŠTEFANIĆ, nav. dj.
[17] Isto. Također: HOŠKO, E., *Negdašnji hrvatski katekizmi*, KSC, Zagreb 1985, str. 22; MARKEŠIĆ, L., *Katolička reforma i njezin značaj »za narod puka slovinskoga« prema djelima fra Matije Divkovića (1563—1631)*, Sarajevo, 1979.

Bellarminova malog katekizma. U klasičnome smislu to nije katekizam zbog manjka nekih bitnih sadržaja, ali se i zbog metode pitanje – odgovor i najvećeg dijela sadržaja slobodno ubraja u djela katehetske literature.[19]

Svećenik Tomko Mrnavić obogatio je hrvatsku katehetsku literaturu velikim Bellarminovim katekizmom. Tiskao ga je u Rimu god. 1627. pod naslovom: *Istumačenje obilnije nauka krstijanskoga*. Taj će Mrnavićev prijevod na ikavsko–štokavski govor svojeg šibenskog zavičaja doživjeti još tri izdanja: Venecija 1669., te Rim, 1709. i 1805.[20]

Bellarminov katekizam, namijenjen prije svega pastoralnom kleru, preveo je na hrvatski jezik i tiskao u Veneciji 1662. Petar Radovčić splitski kanonik, pod naslovom: *Istumačenje simbola apostolskoga*.[21]

Prvi isusovački katekizmi Banske Hrvatske

U doba katekizama (16. i 17. st.) Hrvati su ustrajno slijedili Europu. Dok je Južna Hrvatska svoj kulturni i religiozni život hranila intezivnim vezama s Italijom odakle su joj dolazili brojni i vrijedni poticaji, dotle je ostatak »nekoć slavnog hrvatskog kraljevstva« pod imenom Banske Hrvatske živio u svakodnevnoj napetosti zbog ratova s Turcima te društvenih i političkih previranja, što je uvjetovalo njezino gospodarsko, kulturno i religiozno zaostajanje. Dolaskom isusovaca usprkos teškim prilikama u Hrvatskoj započinje razvoj bogate religiozne, odgojne, školske i kulturne djelatnosti. Kolegiji kao rasadišta vjere, kulture i prosvijećenosti mladih hrvatskih naraštaja niču u Zagrebu 1606., Rijeci 1627., Varaždinu 1632., u Dubrovniku 1658. i u Požegi 1698.; te u Osijeku (1687.), Petrovaradinu (1693.) i u Beogradu (1613.) u kojima uz intenzivno pastoralno djelovanje vode i škole za djecu i mladež.[22]

Kamo god isusovci dolaze, kao prvu od zadaća prihvaćaju se držanja vjeronaručne pouke, što ujedno obuhvaća i zahtjev za prikladnim vjeronaučnim priručnikom. Postoje arhivski podaci da se u Zagrebu god. 1629. u crkvi sv. Katarine služe nekim katekizmom o. Nikole Krajačevića – Sartoriusa. Iako taj katekizam nije došao do naših dana, taj nam podatak govori o prvome tiska-

[18] Usp. HOŠKO, Isto, str. 23.
[19] Usp. ŠTEFANIĆ, nav. dj., str. 45–68; HOŠKO, Isto, str. 27.
[20] Usp. HOŠKO, Isto, str. 166.
[21] Isto, str. 167.
[22] Usp. VANINO, M., *Isusovci i hrvatski narod*, I, FTI, Zagreb, 1969; II, FTI, Zagreb, 1987.
[23] VANINO, nav. dj., III, u rukopisu, bilješka 15.

nom katekizmu u Banskoj Hrvatskoj, koja je u tom pogledu, kako je očito, znatno zaostajala za Južnom Hrvatskom.[23]

Dok je taj Krajačevićev mali katekizam propao, do nas je ipak stigao njegov *Katekizmuš detični* (Catechismus puerorum) u evangelistaru *Sveti Evangeliomi*, koji je priredio isti pisac, a svojim troškom tiskao u Grazu i popratio vrlo zanimljivim predgovorom-poslanicom god. 1651. zagrebački biskup Petar Petretić (1648.–1667.).[24] Taj će katekizam biti poznatiji pod imenom *Katekizmuš evangeliomski*, kako ga u predgovoru naziva biskup Petretić. Katekizam nije prijevod ni jednog dotada poznatog katehetskog djela pa se može pretpostaviti da je izvorno djelo, stilom i sadržajem vrlo blizu shvaćanju djece i neukih. Uzimajući pak u obzir to da je Krajačević kao pastoralni djelatnik u Kalecu kod Križevaca, gdje boravi od 1621. do 1623., intenzivno katehizirao na vrlo originalan način, pretočivši u stihove i pjesme kršćanske molitve i istine, i da je istu metodu primjenjivao u Zagrebu kao kateheta crkve sv. Marka, tvrdnja o izvornu obliku njegova katekizma dobiva na vjerodostojnosti dok se ne dokaže suprotno. Tako bismo uz pisca prvoga hrvatskog izvornog katekizma iz Južne Hrvatske Aleksandra Komulovića i na početku katehetske literature Banske Hrvatske imali još jednog pisca originalnog katekizma.[25] *Katekizmuš evangeliomski* tiskan je još jednom 1730. te je slovio kao službeni katekizam Zagrebačke biskupije cijelo stoljeće i tako imao velik utjecaj na oblikovanje religiozne svijesti dijela hrvatskog naroda.[26]

U popisu bibliografije isusovačkih autora redovito se spominje Juraj Habdelić kao pisac katekizma na kajkavskome narječju *Kersztijanski Navuk z dogadjaji Szv. Piszma*, tiskan navodno u Grazu 1674. Taj je katekizam, na žalost, izgubljen, ali ispunjava veliku prazninu u katehetskoj literaturi Banske Hrvatske 17. stoljeća.[27]

Glasoviti nadbiskup ostrogonski i primas mađarski Leopold Karlo kardinal Kolonić, veliki mecena isusovačkih djela (1631.–1707.) osnovao je god. 1634. tiskaru u Trnavi da bi se u njoj u prvome redu tiskala priručna literatura za pastoralnu djelatnost: gramatike, rječnici, katekizmi, abecevice ili azbukvice i sl.[28] Sačuvan je popis knjiga koje je otisnula ta tiskara. Tako saznajemo da je prva hrvatska knjiga koja je tu otisnuta bila iz 1634. *Kanizia Petra Abekavica*

[24] U izvornome pravopisu puni naslov djela glasi: *Szveti Evangeliomi, koterimi szveta Czirkva Zagrebecska Szlovenzka okolu godiscsa, po nedelye te szvetke sive; z jednem kratkem Catechismuseum, za neumetelne lyudi hasznovitem*, Graz, 1651. Usp. HOŠKO, nav. dj., str. 31.

[25] Usp. VANINO, M., *Nikola Krajačević (Sartorius)*, VP 3 (1933), 116; BARLÈ, J., *Crkvene pjesme o. Nikole Krajačevića*, u »Sv. Cecilija«, 9. (1915) str. 2–9, 25–29, 150.

[26] Usp. HOŠKO, nav. dj., str. 34.

[27] Usp. VANINO, *Isusovci i hrvatski narod*, cit. dj. III, u rukopisu, bilj. 17.

[28] Usp. JEMBRIH, A., *Kratka azbukvica (1969)*, u VP, 17, 1987/88, str. 3–4.

i kerščanski nauk.[29] Slijedeći kroniku, nailazimo na katekizam tiskan ćirilicom pod naslovom *Kratka azbukvica i kratki kerstianski katolićanski nauk*, Trnava, 1696. Godinu dana potom (1697.) istovjetna je knjižica tiskana i latinicom s naslovom *Kratka abekavica i kratak kerstianski katolićanski nauk*. Tu se zapravo radi o malom katekizmu Petra Kanizija kojemu je pridodana abeceda za učenje čitanja. Knjige je, kako je u opširnoj studiji dokazao A. Jembrih, preveo i za tisak priredio Kolonićev vjerni suradnik isusovac o. Ivan Gabelić.[30] Ti su katekizmi, kako se čini, bili namjenjeni, hrvatskim katolicima na od Turaka oslobođenim teritorijima Ugarske i Slavonije.

Procvat katekizama u stoljeću prosvjetiteljstva

Nerazmjer između bogatstva katehetske literature Južne Hrvatske i one pod banskom vlašću u 17. st. više je nego očit. Ipak su u tom stoljeću u Banskoj Hrvatskoj zahvaljujući Družbi Isusovoj utvrđeni temelji sustavnijeg školstva pa i budućega zagrebačkog sveučilišta diplomom cara i hrvatskog kralja Leopolda I. 1669. Karlovačkim mirom 1699. u ratovima i bunama izmučenu Hrvatsku zemlju konačno oslobođenu od Turaka napokon se uselio relativni mir kao preduvjet kulturnog i religioznog procvata. To je doba intenzivne obnove vjerskoga i kulturnoga života pod Turcima zapuštenog hrvatskog pučanstva, u čemu su osobito prednjačili isusovci u Požegi. Antun Matija Relković i Dositej Obradović donose u te krajeve nove prosvjetiteljske ideje koje će u Europi označiti 18. st.

To će stoljeće nadasve obilovati katekizamskom literaturom namijenjenom hrvatskome puku svih dobi i intelektualnih mogućnosti. U hrpi hrvatske katehetske literature nalazi se mnoštvo prijevoda već potvrđenih katekizama Kanizija i Bellarmina, ali nailazimo i na vrlo vrijedna djela izvorno napisana i prilagođena domaćim prilikama. Tu prije svega mislimo na katekizamska djela glasovitoga pučkog misionara o. Jurja Muliha, koji je također i najplodniji kajkavski pisac 18. stoljeća. Njegov *Posel apostolski* u dva sveska izdan u Zagrebu 1742., kako tvrdi I. Fuček »najveći je naš katekizam baroknog vremena«, a ima ukupno 1 745 stranica. Mulihova su i dva srednja katekizma: *Škola Kristuševa* (Zagreb, 1744.) i *Duhovna pisanica* (Zagreb, 1754.). Uz to, Mulihovo je još S

[29] Usp. SZOMBATH, J., *Zasluhy trnavskej univerzity o novu katechetiku*, Pamiatke trnavskej univerzity 1636–1777, Trnava, 1935; ZELLINGER, A., *Pantheon Tyrnaviense, bibliographicam continens recensionem operum typis Tyrnaviensibus aa. 1578—1930 editorum iconibus nonnullis illustratum*, Tyrnaviae, 1931.

[30] Usp. JEMBRIH, nav. dj., str. 73–35; Također vidi VANINO, *Isusovci...* II, str. 646–647.

manjih katekizama.[31] On je također autor *Pisanice duhovne kerstianskoga nauka puna*, napisana štokavskom ikavicom na molbu isusovaca u Požegi, a izdana je u Beču tri puta: dva izdanja 1734. i jedno iz 1754.[32] Mulih se u svojem katehetskom spisateljskom radu nadahnjivao na katekizmima Petra Kanizija, iako je u obradi građe neovisan. U povijesti hrvatske katehetske literature Juraj je Mulih do danas ostao nenadmašen plodnošću djela i utjecajem koji su njegovi katekizmi postigli u hrvatskome pučanstvu.

Već smo prije kazali da su se oci požeškoga kolegija osobito isticali u revnom prosvjećivanju neukog puka i prije nego je Relković napisao svojeg *Satira*.[33] U težnji da u najšire narodne slojeve unese pismenost, knjige i škole osobito se isticao o. Josip Milunović. Vanino smatra da po dobu u kojem je izvršen taj kulturno-prosvjetni rad požeških isusovaca u hrvatskoj »kulturnoj povijesti nema ništa što bi se moglo s njim usporediti«.[34] Vrlo je uspješno kao kateheta u Požegi djelovao domaći sin o. Antun Kanižlić. On je pisac popularnog katekizma *Obilato duhovno mliko* (Zagreb, 1754.) koje je tiskano dobrotom i na trošak zagrebačkog biskupa Franje Thauszya.[35] To je teološki dubok katekizam, vrlo opširan, sastavljen dijaloški, ali težak za puk niske naobrazbe pa nije bio prihvaćen ni od naroda, a ni od klera. Zato Kanižlić sastavlja katekizam prilagođen puku: *Mala i svakomu potribna bogoslovica* (Zagreb, 1760). Taj će Kanižlićev katekizam sve dotadašnje hrvatske katekizme nadmašiti brojem izdanja i naklade i prihvaćenošću u puku.[36] Ipak to nije u svemu Kanižlićevo izvorno djelo jer slijedi katekizam svojeg suvremenika austrijskog isusovca Ignacija Parhamera.

Talijanski isusovac Gian Lorenzo Camelli, koji djeluje u Dubrovniku i misionari s Della Bellom po Dalmaciji, te kasnije postaje njegov biograf, također je autor i jednog hrvatskog katekizma, vjerojatno namijenjenog potrebama pučkih misija među hrvatskim pučanstvom. Katekizam ne nosi njegovo ime, ali je potpuno sigurno da ga je on priredio i tiskao za svojeg boravka u Veneciji pod naslovom: *Kratak skup najpoglavitijeh stvari koje se uzdarze u nauku karstianskomu po jednome ocu Družbe Isusove*, u Mlecih, po Franu Storti 1727.[37]

I glasoviti pučki misionar Bernard Zuzorić za potrebe svojih misija priredio je kratak katekizam *Nauk krstianski potriban svakom krstjaninu*, koji je tiskan

[31] Usp. FUČEK, I., *Književni rad Jurja Muliha*, u VP, 14, 1983, str. 3–6.
[32] Isto, str. 43–44
[33] Usp. VANINO, *Isusovci...*, nav. dj., II, 643 s.
[34] Isto, str. 643; MATIĆ, T., *»Abecevica« u požeškom kraju*, u VP, 3, 1938, str. 107; HOŠKO, nav dj., str. 86s.
[35] Usp. BELIĆ, M., *Tko je tiskao »Obilato duhovno mliko«?* u VP, 13, 1982, 155–165.
[36] Usp. BELIĆ, M, *Antun Kanižlić (1699—1777). Uz dvjestagodišnjicu njegove smrti*, u »Obnovljeni život«, 1977, br. 4, str. 299–332; HOŠKO nav dj., str. 86–91.
[37] Usp. KORADE, M., *Molbe A. Della Belle, B. Zuzorića i G. L. Camellija za misije u Dalmaciji*, u VP, 17, 1987/88, str. 113.

1730. i 1752. Taj je *Nauk* otisnut zajedno s trećim izdanjem Zuzorićeve misijske knjižice *Hvale duhovne* (Venecija, 1752.)[38]

Svi ti katekizmi isusovačkih autora u Hrvatskoj bili su čisti izraz brige za duhovnim uzdizanjem kršćanskoga puka i u skladu s ciljem koji je Družba Isusova primila od svojeg osnivača sv. Ignacija Loyole. U 18. st. na duhovnu i kulturnu pozornicu Europe ulaze nove ideje prosvjetiteljstva, koje će uroditi osnivanjem redovnog školovanja. Ta će činjenica izmijeniti sadržaje i metode vjeronaučne pouke, koja više neće biti prepuštena samo crkvenoj zajednici već će brigu oko nje preuzeti država. Nastupa doba školske kateheze.

Isusovački tragovi u školskoj katehezi

Carica Marija Terezija 1774. propisuje nov program reorganizacije osnovnoga školstva u zemljama habsburške monarhije. U skladu s time već 1777. nastaje u Beču tzv. *Austrijski katekizam*, neposredno namijenjen tzv. normalnim školama. Za Hrvatsku se tada tiskaju katekizmi druge redakcije: *Mali katekizam, Srednji katekizam i Veliki katekizam.*[39] Ti katekizmi su označili konačan prijelaz vjeronauka iz crkvene zajednice u školu.[40] Za nas su oni važni i po tome što se u osnovi oslanjaju na katekizme Petra Kanizija preuzimajući iz njih najveći dio katekizamskih definicija, razdiobe gradiva i strukture. *Austrijski katekizam* rađen je pod vodstvom opata Johanna Ignaza Felbigera.[41]

Punih je osam desetljeća *Austrijski katekizam* bio obavezni priručnik škola u Banskoj Hrvatskoj. Zauzimanjem biskupa Josipa Juraja Strossmayera u Osijeku 1861. tiskan je katekizam isusovca Josepha Deharbea *Kratki nauk kerstiansko-katoličanski poleg opće uvedenog katekizma J. Deharbe D. J. za prosti puk uređen s molitvami i cerkvenimi pesmami* (...).[42] Taj će katekizam, čije je prvo izdanje izašlo u Regensburgu 1847., označiti novo doba za katehezu u Hrvatskoj, a njegovi su tragovi u katehetskim-priručnicima u Hrvatskoj prisutni do najnovijeg doba. Mnogi su naraštaji u Hrvatskoj započinjali svoj vjeronaučni hod prvim pitanjem iz Deharbeovog katekizma: » Zašto smo na svijetu?«

Deharbeovi su katekizmi izraz katoličke restauracije i neoskolastike. U Hrvatsku su došli mimoišavši Austriju, čini se, preko Ugarske, gdje su 1858. ma-

[38] Usp. Đ. BAŠIĆ, *Elogia Iesuitarum Ragusinorum*, u VP, 3, 1933, str. 99–97; Također VANINO, *Izvješće...* u VP, 11, 1940, 119–125.
[39] Usp. HOŠKO, nav. dj., str. 131.
[40] Isto, str. 132.
[41] Isto, str. 133, bilj. 16.
[42] Isto, str. 151.

đarski biskupi odlučili Deharbeove katekizme proglasiti službenima za svoje jurisdikcijsko područje. Sam pak o. Joseph Deharbe, ohrabren velikim uspjehom svojeg regensburškog katekizma, izradio je još nekoliko manjih katekizama prilagođenih ljudima različitih dobi. Iz njegovih se katekizama dobro vidi poznavanje pedagoških dosega vlastita doba, stil mu je jednostavan i jasan, analize izvrsne, a sva je građa dobro konstruirana i međusobno povezana.[43]

Deharbeov je katekizam najprije uveden u Đakovačkoj biskupiji, da bi brzo potom postao školskim katekizmom u cijeloj Hrvatskoj, najprije u srednjim školama, a zatim i u osnovnim. U Zagrebačkoj je biskupiji pod nazivom *Novi dijecezanski katekizam* (Zagreb, 1879.) postao pučki katehetski priručnik.[44]

Zapravo postoje tri vrste Deharbeovih katekizama: mali, srednji i veliki.[45] Ti su katekizmi, osim u Hrvatskoj, bili u upotrebi i u Bosni od njezina oslobođenja od Turaka 1878.

Dok se Banska Hrvatska u katehetskome smislu poravnala s europskim standardima, u Južnoj će Hrvatskoj kateheza još uvijek slijediti stare uzore, uglavnom s talijanskoga tla. Tako će se Bellarminov *Nauk karstianski u kratko složen* u Dubroniku tiskati 1811., 1824., 1875., 1880. i 1888., a u Zadru 1869.[46] Ipak je službeno bio prihvaćen za škole *Austrijski katekizam* koji će se zadržati do ulaska tih krajeva u Kraljevinu SHS. Od 1918. Deharbeovi katekizmi napokon postaju službeni katehetski priručnici Crkve u Hrvata, iako doživljavaju određene prilagodbe i tehnička poboljšanja. Na njima je svoju vjeru upoznavala generacija vjernika koju je zahvatio vihor drugoga svjetskog rata. Oni su na neki način utjecali i na vjeru sadašnje generacije vjernika, koja je na katekizamsku pouku dolazila ne više u škole, nego ponovo u crkvene prostore, hrabro se opirući pritisku ateizacije boljševičke vlasti.

Katekizmi Stanka Weissgerbera u zoru poslijesaborske katehetske obnove[47]

Drugi vatikanski sabor pokrenuo je val crkvene obnove na svim područjima crkvenoga života. Katehetsko djelovanje crkve doživjelo je korjenite promjene. To se brzo odrazilo i na katehezu naše domaće Crkve najprije na tzv. *Liturgijskom tečaju* 1965. u Zagrebu, na dijecezanskom tečaju u Splitu 1966. i u brojnim inicijativama samih kateheta i katehetičara. U srpnju god. 1967. organiziran je na otoku Čiovu kod Splita *Radni tjedan kateheta* na kojemu je osnovana *Interdijecezanska katehetska zajednica* sa zadatkom da izradi katehetski plan za mladež.

Iste godine BKJ odobrava predloženi plan, a isusovac Stanko Weissgerber koji je od početka bio jedan od inicijatora i surađivao u stvaranju toga plana provodi te godine u 63 katehetska centra širom domovine dotada najopsežniju anketu kako bi dobio sliku hrvatske mladeži s obzirom na vjerske i moralne probleme.

Stanko Weissgerber na osnovi rezultata ankete i tzv. *Radnog programa* izrađuje nove katekizme koji će se ispočetka umnožavati na ciklostilu i iskušavati na 1 300 mjesta u Hrvatskoj. Iz tog će napora nastati dva njegova priručnika: *S Kristom kroz mladost* za sedmoškolce (Čakovec, 1971.) i *S vjerom u život* za osmoškolce (Čakovec, 1972.). Uz priručnike koji su bili zamišljeni kao radne mape tiskane su kao zasebne knjige i posebne upute za katehete.

Priručnici Stanka Weissgerbera bili su prvi naši izvorni katekizmi proizašli iz obnove Drugoga vatikanskog sabora. Iako su se metodološki oslanjali na strane uzore, osobito katekizme iz frankofonske Kanade, oni su sadržajno i likovno bili potpuno originalni. Katehete diljem domovine ubrzo su ih prihvatili i razgrabili. Na žalost, nagla smrt neumornog o. Stanka Weissgerbera (14. siječnja 1974.) prekinula je izradu katekizma za šestoškolce i zaustavila daljnji njegov utjecaj na poslijekoncilska katehetska zbivanja u nas. On je također bio jedan od inicijatora osnivanja *Katehetskog vijeća kod BKJ i Katehetske ljetne škole* te bio član prvog odbora za njezinu organizaciju.

Zaključak

U ovom letimičnom pregledu hrvatskih katekizama isusovačkih autora kroz četiri stoljeća njihove povijesti na hrvatskome tlu nabrajali smo tek suhe podatke. Iza tih podataka stoji velik napor duha i srca mnoštva velikih ljudi koji su svoj život ulagali u vjersko prosvjećivanje hrvatskoga naroda. Članovi Družbe Isusove, ugledajući se u svojeg osnivača i slijedeći njegove upute, bitno su kroz sva ta duga i burna stoljeća pridonosili tome da vjera našega puka bude svjesnija i životvornija. Teško je danas zamisliti kako bi izgledalo da je izostao sav taj trud koji smo tek površnom zabilješkom označili i oteli zaboravu vremenskog protoka.

[43] Isto, str. 153.
[44] Hefler, F., *Građa za povijest hrvatske kateheze*, I, Zagreb 1932, str. 52.
[45] Usp. HOŠKO, nav. dj., str. 186.
[46] Usp. Isto, str. 183.
[47] Usp. TRSTENJAK, T., *Katehetske ljetne škole od prve ideje do desetgodišnjeg jubileja*„ U »Kateheza« 6, 1984, str. 67 s; Isti, *Weissgerber, Stanko*, u »Religijsko–pedagoško katehetski leksikon, KSC, Zagreb, 1991, str. 801–802.

Vatroslav Halambek, Roma

Asketski nauk Bene Rogačića

Zahvalan sam organizatorima ovoga skupa što odrediše tako zamašan program, da se, naime, na svjetlo dana dovedu zaboravljene i zatamnjene stranice povijesti, koja bi nam ipak imala biti učiteljica. Zadano mi je da govorim o u nas malo poznatome Dubrovčaninu, isusovcu ocu Benediktu Rogačiću. Važnost takva lika danas je to znakovitija što se suočavamo s ne malim teškoćama, od kojih ću spomenuti samo dvije:

– prvo, u vezi sa srpskim svojatanjem Dubrovnika, kao da Dubrovnik ne bi bio hrvatski

– i drugo, u vezi sa zlokobnim revolucionarnim pokušajem uništenja humanističke latinske škole izobrazbe, čije će se posljedice još dugo osjećati, upravo zbog nedostatka potrebnoga, ponajprije nastavničkoga osoblja u srednjim školama.

Što nam, dakle, otkrivaju lik i djelo patra Benedikta Rogačića?

Najprije nam otkrivaju veličinu dubrovačke slobode, u kojoj su mogla procvasti razgranata i višeslojna bogatstva ljudske osobnosti. O Dubrovniku bi, naime, valjalo u više studijskih dana govoriti pod različitim vidicima, ističući njegova bogatstva u znanosti, književnosti, arhitekturi, umjetnosti, obrtima, pomorstvu, trgovini, manufakturi te napokon o diplomaciji. Ne želim sada nabrajati mnoge Dubrovčane iz tih ljudskih djelatnosti u kojima je duh slobode i današnjim naraštajima tako rječiv. No ne znam ni sam je li potrebno isticati da sve to bogatstvo Dubrovnika i njegova povezanost sa svijetom nikako nisu plod pravoslavlja ni srpstva, što se tako bezočno u beskraj ponavlja i svojata. To što su se dubrovački trgovci i obrtnici naprimjer razmilili i po Balkanu samo je znak njihove umiješnosti kojom su Balkan obogaćivali, ali su utjecaji u Dubrovniku vazda bili latinski, katolički, hrvatski – u vezi s Venecijom i ostalim današnjim talijanskim gradovima, kao i s drugima po svijetu. Zarana su dubrovačka gospoda i trgovci shvatili da im škola može biti samo još jedan prozor u svijet. I da ne spominjemo druge, odmah ćemo reći da su i isusovci dobili svoje mjesto u Dubrovniku ne samo kao propovjednici i ispovjednici, nego prvotno kao voditelji poznatoga Kolegija, što ga je gradska uprava podržavala i novčano, ali prvotno zato što je s povjerenjem u njemu školovala svoju djecu.

I opet je potrebno izostaviti mnogo toga da bismo napokon počeli govoriti o humanistu i duhovnome piscu, ocu Benediktu Rogačiću.

Život

Evo najprije kratkog pregleda Rogačićeva sedamdesetitrogodišnjeg života. Potječe iz trgovačke dubrovačke obitelji. Otac mu Petar, majka Marija, rođena Prini. Benedikt je drugo od troje njihove djece: prvijenac Aleksandar rodio se 25. prosinca 1640, drugi, Benedikt, rođen je 18. ožujka 1646, a treći, Franjo, rodio se 29. listopada 1647. Aleksandar je svoje školovanje počeo u isusovaca u Dubrovniku. Benedikt također. Obojica su školovanje nastavila u Anconi, a potom u Rimskom kolegiju. Aleksandar je ušao u Družbu Isusovu, ali je, ne dovršivši sve studije, umro u dvadesetišestoj godini. Mladi pak brat Franjo postao je ugledni trgovac, brinuvši se da se Benediktova djela tiskaju. Svim je isusovačkim kućama u Italiji poklonio ta djela, a i inače je bio dobrotvor crkve Svetoga Ignacija te Kolegija Družbe Isusove u Dubrovniku.

Benedikt je Rogačić ušao u novicijat Družbe Isusove u Rimu 15. listopada 1661. Poznat je to novicijat na Kvirinalu, u kojem je još bila živa uspomena na Svetoga Stanislava Kostku. Nakon završene filozofije predaje takozvana humaniora u kolegijima u Montepulcianu, Spoletu i Rimu. Potom studira teologiju. U Rimu je zaređen za svećenika godine 1675. Treću je probaciju obavio u Sezzeu kod Veletrija godine 1676. i već je iduće godine u generalnoj kuriji Reda kao tajnik. Svečane je zavjete položio na Veliku Gospu 1679. Nakon službe tajnika od godine 1692. učitelj je retorike, a od 1693. ujedno je i pomoćnik učitelja novaka u Svetom Andriji na Kvirinalu. Spomenimo samo usput da je godine 1667. bio potres u Dubrovniku, a Stjepan Gradić moli Benedikta da napiše pjesmu o tome i ona nam je poznata od 1678. Među poznatijim svojim učenicima retorike bio je znameniti Paolo Segneri te Antonio Baldinucci. Godišnji izvještaji navode da je uza svoj redoviti posao davao i duhovne vježbe, propovijedao i ispovijedao. Životopisci ističu da je bio duhovni savjetnik mnogih rimskih i crkvenih uglednika. Volpi ističe da se u Rimu govorilo, kada je Benedikt 8. veljače 1719. godine umro, da je umro najsvetiji čovjek onoga vremena.

Djela je svoja Rogačić pisao na talijanskome i latinskom jeziku. Za neka je djela, osobito pjesnička, bio zamoljen da ih s latinskog prevede na talijanski, što mu je, kaže u jednom pismu, bilo mnogo teže negoli da sam napiše novu pjesmu. No, po čemu je poznat i koja su njegova djela? (Važnija djela navodimo na kraju članka.)

Spomenimo najprije Gramatiku talijanskoga jezika, koja je izdana šest puta, a već naslov odaje finoću autorove duše: *Pratica e compendiosa istruzione a' principianti circa l'uso emendato ed elegante della lingua italiana* (Praktični i obilni naputak za početnike o ispravnom i lijepom služenju talijanskim jezikom). U Rimu jedna ulica možda i stoga nosi ime Benedikta Rogačića.

U kršćanskoj, duhovnoj literaturi poznato je, ali još nije dovoljno osvijetljeno njegovo djelo *Dell'Uno necessario* u tri golema sveska, koje je sam preveo i na latinski, a pripremio je i drugo, dopunjeno i nešto izmijenjeno izdanje. Vjerojatno svjestan da takvo omašno djelo neće moći dospjeti do mnogih, sastavio je dvije zasebne knjižice – jednu kao *uvod*, a drugu kao *dodatak* tomu djelu – a obje su te knjižice zapravo sažeci toga golemog trotomnoga djela.

Ne želim ništa umanjiti vrijednost Rodriguezova djela o kršćanskoj savršenosti, koje je godinama bilo temeljno asketsko štivo u svim našim redovničkim zajednicama, osobito u vrijeme formacije. No susrećući se s djelom oca Rogačića, zahvatilo me određeno čuđenje. Kako to da to djelo nije postalo obvezno asketsko štivo?

Premda ga Joseph de Guibert u svojem djelu *La spiritualité de la Compagnie de Jésus* svrstava među najbolja u 18. stoljeću, i zbog pobožnosti (u pravom smislu Akvinčeve definicije) odnosno smisla za nadnaravno kojim je prožeto, jednako kao što odiše i jasnoćom i solidnošću nauka, pitanje još uvijek ostaje otvoreno.

Prema mojem skromnom mišljenju, možda bi upravo takvo djelo današnjim naraštajima više odgovaralo. Ne zbog duljine, nego zbog topline kojom je pisano i kojom se obraća čitaocu. I de Guibert uočava humanistu u Rogačiću te u njegovu oslanjanju na staru Grčku i Rim inspirativne i poticajne momente, no djelo *Dell'Uno necessario* u tri sveska bogato je i skolastičkim analizama i psihološkim promatranjima te svetopisamskim i otačkim blagom, a nadasve mističnim zanosom prema doista Jedinome potrebnome. Možda bi se tomu djelu moglo prigovoriti da je gotovo školskom rasporedbom građe o kojoj raspravlja i suptilnošću analiza preteško. Ipak, upravo mu onaj zanosni fluid zaljubljenosti u Boga i želja da ga svi upoznaju i uzljube daje lakoću u čitanju te prihvaćanju predloženih poglavlja koja doista žele, polazeći od temeljne stvarnosti – Boga – obuhvatiti i svu ostalu stvarnost.

Očito se tu Rogačić pokazuje kao pravi učenik Svetoga Ignacija, kao i u drugim svojim djelima, naprimjer u knjižici razmatranja i promatranja za duhovne vježbe od osam dana. Gotovo bismo mogli reći da je i *Dell'Uno necessario* proširen tečaj duhovnih vježbi.

No evo što sam kaže u podnaslovima svojega trotomnoga djela:

Prvi dio, u kojem piše o spoznaji Boga, odnosno o tome kako je važno upoznati ga, te o sredstvima kojima je (spoznaju) svatko lako može steći. Kao geslo toga prvoga sveska Rogačić navodi Mudrost (15, 3): Tebe znati savršena je pravednost i poznavati snagu tvoju korijen je besmrtnosti.

Drugi dio, u kojem piše o neposrednim i redovitim učincima te spoznaje Boga, a to je poštovanje, odnosno štovanje i ljubav prema takvu neusporedivu *objektu* (tu se vidi skolastički termin). Geslo toga, drugoga dijela uzeo je Rogačić iz Mateja: Ljubi Gospodina Boga svojega svim srcem svojim, svom dušom svojom i svom pameću svojom. To je prva i najveća zapovijed. Potom iz Prve Ivanove poslanice: Tko ne ljubi, ne upozna Boga.

Treći dio, u kojem piše o Božjoj ljubavi, koja je ne samo topla i draga, nego također jaka, snažna, djelotvorna, djelatna i ni za što drugo toliko zabrinuta koliko za to da se ispuni Božja volja i stekne pravi užitak u njoj; tako se onda ne zadovoljavamo ljubavlju prema bilo kojoj stvari, osim prema jednoj jedinoj, a sve druge odbacujemo ako su nam zapreka da se savršeno sjedinimo s Njim. Geslo trećega dijela uzet je iz Prve Ivanove poslanice: Tko vrši njegovu riječ, uistinu u tome je do savršenstva došla ljubav Božja.

Posve u duhu isusovačke tradicije, nema u tome djelu ni traga voluntarizmu koji bi se izrodio u isprazni asketizam, nego je sav ljudski napor prožet, odnosno trebalo bi da se prožme, kako na kraju Rogačić preporučuje, tom jednom jedinom željom Augustinovom: ljubiti Boga, najviše dobro, najuzvišeniju ljepotu, najdublje znanje, istinsko djelovanje. Sav naš ljudski napor i svaka naša djelatnost u tome svjetlu dobiva i svoje pravo i puno i istinsko značenje i vrijednost. Nije onda čudo da to svoje djelo Rogačić završava molitvom Svetoga Ignacija: Uzmi, Gospodine, i primi svu moju slobodu, moju pamet, moj razum i svu moju volju, sve što imam i što posjedujem: ti si mi to dao, tebi, Gospodine, sve to vraćam; sve je tvoje, raspolaži sa svime po svojoj volji. Daj mi samo svoju ljubav. Ništa više ne tražim, dosta sam bogat. Fiat. Fiat. Amen. Amen.

Euthymia

Poznato je da su isusovci u svojim odgojnim ustanovama mnogo pažnje posvećivali humanističkim predmetima, ali i vještini nastupa. Stoga su brižno gajili pjesništvo, dakako latinsko, ali i grčko, te kazalište. To su izvrsne didaktičke metode i u formiranju učenika za eventualni izbor zvanja, ali i za njihov samoodgoj. Uzore su uglavnom imali u klasičnim piscima i pjesnicima, a da bi pokršćanili njihove pozitivne strane, i sami su se isusovci dali na pisanje takvih djela.

Evo stoga klasična primjera za to u Rogačićevu djelu *Euthymia*, (pojam preuzet iz Demokrita), tiskano godine 1690. na latinskom u heksametrima. (Zapravo čitav naslov glasi: *Euthymia sive de tranquillitate animae.*) Malo je sačuvano primjeraka toga spjeva, a u šest knjiga, kako se to naziva, odnosno u šest poglavlja, autor se najprije obraća Vječnoj Riječi kao mjeri svakoga bića, svakog reda i sve ljepote.

U daljem pjesmotvoru ističe se da sreća nije u izvanjskim stvarima bogatstva i častima, nego u nutrini srca, u čistoći srca, što jednako ističe u djelu koje smo također tek ukratko obradili. Zanimljive su i njegove usporedbe, naprimjer: Bolji je miran život seljaka nego besane noći i brige bogataša i odličnika koji teže za čašću. U drugome dijelu potiče na borbu protiv neprijateljice sreće koja se pokazuje kao prijateljica. Tu su vrlo vrijedni naputci o pokretima srca, o slabim stranama, o poticajima za trijezno promatranje svagdašnjice i života. U trećem je dijelu riječ o pjesnicima koji loše pišu te poticaj da se u svemu znadne otkriti i dobra strana, da se naprimjer i unatoč boli znamo predati u ruke Providnosti. U četvrtome dijelu, mogli bismo kratko reći, Rogačić osmišljava bolesti, trpljenja, siromaštvo, osamljenosti, pa i smrt, da bi istaknuo kako se može biti sretan u Boga. Pritom tješi i klevetane, hrome, umiruće. U petom dijelu riječ je o borbi protiv strasti: srdžbe, zatim nezdrave ljubavi, a naročito ambicioznosti, jer ambiciozni, kaže Rogačić, zapravo nisu nikad zadovoljni, videći da ih mnogi prestižu. Pritom nabraja sredstva protiv strasti, a najvažnija je pritom budnost srca. U šestom, posljednjem dijelu daje važan savjet: gledati na sebe ako želim nešto postići, a ne na druge. Stoga je važno, veli Rogačić, imati pred sobom visok ideal za kojim valja ustrajno ići, ne komplicirajući stvari ni život. Napokon je tu poziv na ljubav – a to je Bog, koji je posvuda, i u stvorenjima, a Rogačić ga ovako lapidarno definira: Laetitiae cumulus, cordis cor, vitaque vitae (vrhunac radosti, srce srca i život života). Volpi ovo djelo drži najboljim među djelima trideset četiri isusovaca, latinskih pjesnika.

Na kraju samo još jedna napomena. Ne znam za autore onoga doba koji bi u svojim djelima isticali ono što Rogačić u nekoliko poglavlja napose ističe,

a i djelo mu je sve, mislim ponajprije na glavno *Dell'Uno necessario*, prožeto duhovnom radošću i optimizmom, uza svu ozbiljnost i zahtjevnost kršćanskoga nastojanja radi posvećenja. I to je vjerojatno izravni odgovor već stasalom jansenizmu. Jednako tako posve jasno iz njegovih djela izbija osnovno uporište ili ishodište, a to su *Duhovne vježbe* – ta specifična škola Evanđelja za osobno posvećenje i suobličenje Kristu, koje je u Družbi Isusovoj bitno usmjereno prema apostolskom djelovanju.

U novicijatu na Kvirinalu načinjen je Rogačićev portret nakon njegove smrti. Ispod portreta s pravom stoji: P. Benedictus Rogacci, Amoris in Deum scriptor et exemplar (o. Benedikt Rogačić, pisac i uzor ljubavi prema Bogu).

Bibliografija

Rogačićeva djela

1. Dell'Uno Necessario: I. dio, Rim 1704; II. dio, Rim 1706; III. dio Rim 1707.
L'Uno Necessario, drugo popravljeno i poboljšano izdanje, pripremio Autor. Venezia 1718. Ponovno tiskano u Veneciji 1738.
Unius Necessarii – Pars prima ab authore latine reddita, Prag 1711.
2. Introduzione all'Uno Necessario, cioè alla beata e celeste unità del vivere puramente per Dio, Roma 1697.
3. Pratica e compendiosa istruzione a'principianti circa l'uso emendato ed elegante della lingua italiana, Roma 1711, Venezia 1720, 1731, 1739, 1955, Roma 1765.
4. Il Cristiano raggiustato ne' concetti e costumi (Esercizi di s. Ignazio) Roma 1711, Venezia 1712 i 1761. Latinski prijevod izdan u Ingolstadtu 1716, a na poljskom u Varšavi 1776.
5. Euthymia sive De tranquillitate animi, Roma 1690.
6. Hymni tres in officio D. Blasii Ragusini.
7. Lectiones II Nocturni in officio S. Laurentii Justiniani.
8. L'ottimo stato. Sažetak djela P. Piatti »De bono status religiosi« Venezia 1725. (O redovničkom staležu, izdao Giuseppe Volpi i u predgovoru napisao opširni Rogačićev životopis.)
9. La vita del servo di Dio Girolamo Berti, Canonico della sagrosanta Chiesa Lateranense, Roma 1727.
10. Orationes Benedicti Rogaccii e Societate Jesu. Roma 1694.
11. De terraemotu, quo Epidaurus in Dalmatia anno 1667 prostrata est, ad Cosimum III magnum Hetruriae Ducem Benedicti Rogacci.
12. Vita Ven. et eximii Theologi Francisci Suares e Soc. Jesu, composita italice a Josepho Masseio, et latine reddita e Benedicto Rogaccio, eiusdem utroque Societatis scriptore. Trnava 1694.

Ovo je najbitnije, ali je zanimljivo napomenuti da je sažetak djela Dell'Uno necessario pod naslovom *Via sicura al più perfetto amore di Dio* izdano godine 1859.
Jednako je tako zanimljivo da je prijevod na njemačkom istoga golemog djela pod naslovom *Von den Einen Notwendigen* izašlo u Regensburgu 1857–1859, a skraćeno izdanje također u Regensburgu 1901.

Mijo Korade, Zagreb

Josip Marinović, branitelj Armenaca u 18 st.

Josip Marinović jedan je od onih hrvatskih isusovaca iz zadnje generacije u 18. st. koji žive i djeluju izvan domovine. Premda je za života uživao glas učena i vrsna govornika, teologa i pjesnika, danas je, posebno u Hrvatskoj, posve zaboravljen. Dosadašnja literatura o Marinoviću svodi se na samo nekoliko naslova, nastalih uglavnom u prvoj polovici 19. st., kada ga spominju dalmatinski i venetski povjesničari književnosti i isusovački bibliografi. Francesco M. Appendini prvi 1811. ukratko opisuje njegov život i djela te napominje da je najviše podataka o Marinoviću doznao od glasovitoga latinskog pjesnika, Dubrovčanina Brne Zamagne (1735.–1820.), također isusovca i Josipova prijatelja još iz studentskih dana.[1] Popis Marinovićevih djela najprije donose isusovački bibliograf Raimundo Diodato Caballero[2] i venetski povjesničar Giovanni Antonio Moschini,[3] a zatim još neki autori,[4] dok najpotpuniju bibliografiju ima Carlos Sommervogel.[5] Jedini opširniji životopis napisao mu je 1833. sugrađanin iz Perasta Antun Bašić.[6] Povjesničar Isusovačkoga reda Crétineau-Joly samo ga spominje,[7] a publikacija »Znameniti i zaslužni Hrvati« donosi vrlo kratku i općenitu biografiju.[8]

[1] F. M. APPENDINI, *Memorie spettanti ad alcuni uomini illustri di Cattaro*, Ragusa, 1811, 42–46, 57–59, 74–75.

[2] R. D. CABALLERO, *Bibliothecae scriptorum Societatis Jesu supplementa*, II, Romae, 1916, 63–64.

[3] G. A. MOSCHINI, *Della letteratura veneziana*, Venezia, 1820, I, 276–277.

[4] E. e A. CICOGNA, *Saggio di bibliografia veneziana*, Venezia, 1847, 802; S. GLIUBICH, *Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia*, Vienna, 1856 (rist. Forni ed. Bologna, 1974), 194–195; H. HURTER, *Nomenclator literarius theologiae catholicae*, Oeniponte 1898, III, 637; Š. JURIĆ, *Iugoslaviae scriptores latini recentioris aetatis*, P. I, T. II, Zagrabiae 1971, 94, 180, 192, 222–223.

[5] C. SOMMERVOGEL, *Bibliothèque de la Compagnia de Jésus*, V, 585–588.

[6] A. BASSICH, *Della vita e degli scritti di Giuseppe Marinovich*, u: *Notizie della vita e degli scritti di tre illustri Perastini*, Ragusa, 1833, 43–62.

[7] J. CRÉTINEAU-JOLY, *Histoire religieuse, politique et littéraire de la Compagnie de Jésus*, V, Paris – Lyon, 1845, 450.

[8] *Znameniti i zaslužni Hrvati*, Zagreb, 1925, 174.

Josip se rodio 9. lipnja 1741. u uglednoj trgovačkoj obitelji u Perastu u Boki kotorskoj. Kao mladić odluči se posvetiti crkvenome staležu pa u jesen 1756. odlazi u Ilirski kolegij u Loretu, gdje su isusovci još od 1580. odgajali svećenički podmladak iz Dalmacije i balkanskih zemalja pod turskom vlašću. Tu je završio četiri viša gimnazijska razreda, a jedan od suučenika bio mu je glasoviti dubrovački pjesnik Đuro Ferić.[9] U vrijeme prve godine studija filozofije u Rimu ulazi 12. lipnja 1761. u Isusovački red. Nakon dvogodišnjeg novicijata usavršava retoriku i studira filozofiju (1765.–1767.). Zatim je profesor na gimnazijama, godinu dana u Livornu i po dvije godine u Viterbu i u Fermu. U godini ukinuća Družbe Isusove 1773. studira teologiju u Rimskom kolegiju i pomoćnik je upravitelja muzeja koji je na tom Sveučilištu u 17. st. osnovao glasoviti učenjak, isusovac Atanazije Kircher.[10]

Nakon što je završio teologiju i bio zaređen za svećenika, neko vrijeme boravi u rodnome Perastu, a zatim odlazi u Veneciju kod brata koji se tamo bavio trgovinom. Tu obavlja svećeničku službu i posebno dolazi na glas kao izvrstan i vrlo tražen propovjednik. Ima široki krug prijatelja učenih ljudi i član je više akademija u kojima nastupa svojim govorima i latinskim pjesmama. Godine 1785. izabran je za profesora teologije na obnovljenoj bogosloviji u konventu S. Stefano u Veneciji, u kojemu predaje do godine 1797.[11] Od prijateljskih veza u Veneciji najplodnija je za Marinovića bila ona s bogatim bankarem Armencem, markizom Giovannijem de Serposom. Kod njega je Josip neko vrijeme i stanovao kad mu je brat bankrotirao u trgovačkim poslovima.[12] Markiz de Serpos godinama je pokušavao pomoći armenskim katolicima u njihovu teškom položaju i progonima u Turskome carstvu.

Armenski su patrijarsi (catholicos) od početka kršćanstva u toj zemlji podupirali veze s rimskim biskupom, neki i kasnije, dok se na saboru u Firenzi (1439) s Rimom sjedinio samo dio armenskih kršćana, iz Male Armenije, dok u Velikoj Armeniji unija nije bila prihvaćena. Tek od 1740. kontinuirano se redaju sjedinjeni patrijarsi sa sjedištem u Libanonu, čija se vlast protezala na Armence u Siriji, Ciliciji, Mezopotamiji, Palestini i u Egiptu, ali ga nije priznao sultan. Naime, još je sultan Mehmed II. 1461. uspostavio u Carigradu patrijarhu (patrik) za Armence u Turskom carstvu kojemu su bili podvrgnuti i Ar-

[9] *Archivum S. C. Propaganda Fide*, Collegi Vari, 36, ff. 105v, 107v, 111r, 144r, 146v. Tadašnji rektor Ilirskog kolegija Dubrovčanin Orsat M. Sorkočević u pismu od 14. studenoga 1756. Kongregaciji propagande pohvalno se izražava o novom pitomcu: »La venuta di Giuseppe Marinovich di Perasto nuovo alunno per la Chiesa di Cattaro... mi da il vantaggio di significarle che il sudetto giovane mostra buona capacità, e buona indole da farne quel profitto, che si desidera essendo ancora per l'età sua di quindeci anni bene instruito nei studii della sua classe.« *Isto*, f. 103r.

[10] *Archivum Romanum Societatis Iesu*, Rom. 108, 109 (Catalogi breves Provinciae Romanae 1762–1773).

[11] A. BASSICH, *Notizie*, 45–46, 50.

[12] *Isto*, 45–46.

menci sjedinjeni s Rimom.[13] Posebno od početka 18. st. armenski su katolici izloženi stalnome pritisku i progonima turske vlasti i carigradskih patrijarha. Nisu smjeli imati vlastite crkve niti slobodno obavljati vjerske službe i obrede izvan nesjedinjenih crkava, a bili su prisiljavani primati sakramente od nesjedinjenih svećenika. Često su u to vrijeme u Rim stizale pritužbe o progonima pa i o ubijanju katoličkih svećenika i vjernika.

U takvu položaju armenskih katolika Rim nakon dosta duga oklijevanja sredinom 18. st. donosi odluku da je zajedništvo katolika s nesjedinjenima u službi Božjoj i obredima (*communio in divinis*) važeće (*valida*), premda nedopušteno (*illecita*), ali se u tom slučaju dopušta kao manje zlo. Godine 1779. rimskoj Kongregaciji za širenje vjere (Propaganda fide) predočen je još teži problem: »Je li armenskim katolicima dopušteno kadšto ući u raskolničke (*šizmatičke*) Crkve i ondje obavljati vanjske vjerske obrede, u skladu s katoličkim običajima, da bi se izbjegli teški progoni i održalo mirno ispovijedanje katoličke vjere.« Problem je nastao zbog toga što su nesjedinjeni Armenci oklevetali katolike da odlaze u latinske crkve i tamo daju obilnu milostinju koja odlazi izvan Carstva, te da katolički mladići studiraju u Europi i, vraćajući se propagiraju katoličku vjeru i potiču na pobunu protiv Turskog carstva. Turska je vlast tada izdala stroge naredbe kojima se patrik poslužio da obveže armenske katolike da pohađaju nesjedinjene crkve i primaju sakramente od njihovih svećenika. Kongregacija je prije nego što donese odluku željela čuti mišljenja armenskih i latinskih prelata i misionara. Tada dolazi do duge rasprave i polemike u kojoj su jedni zastupali da treba tolerirati *communio in divinis* armenskih katolika s pravoslavnima, a drugi (latinski misionari i rimski ekspitomci Armenci), sasvim suprotno, i čak optuživali katolike da se, odlazeći u nesjedinjene crkve, odriču prave vjere.[14]

Markiz de Serpos također se uključuje u akciju onih koji su tražili razumijevanje i toleranciju za armenske katolike. Nakon što je uzalud nastojao utjecati na Kongregaciju propagande da zaštiti njegove sunarodnjake od progona, zamoli svojeg prijatelja Marinovića da napiše teološko–pravnu raspravu o spornome pitanju. Tako je djelo pod naslovom *Dissertazione polemico–critica sopra due dubbi di coscienza concernenti gli armeni cattolici sudditi dell'impero ottomano*, Venezia, 1783.[15] (Polemičko–kritička rasprava o dva slučaja savjesti armenskih katolika, podložnika Turskog carstva) Serpos izdao o svojemu trošku i pod svojim imenom i prikazuje ga Kongregaciji propagande. U posveti Serpos izlaže težak položaj armenskih katolika, kako je nakon duge korespondencije s Kongregacijom poslušao njezin savjet i uz pomoć više prijatelja priredio raspravu koja će izložiti armenski problem, te na kraju moli da Kongregacija donese odluku o spornom pitanju i pomogne njegovu narodu. Već u posveti najavljuje da će ubrzo kao dodatak toga djela objaviti povijesni pregled svojega armenskog naroda (un Compendio Storico della mia Nazione Armena)[16].

U djelu se obrađuju dva pitanja: 1. Može li se armenskim katolicima pod Turcima dopustiti da kadšto dođu u nacionalne crkve, zvane raskolničke, i daju milostinju budući da im zbog poznatih okolnosti Sv. Stolica već tolerira i dopušta da u tim crkvama primaju sakramente od nesjedinjenih prelata i svećenika. 2. Mogu li armenski katolici slaviti sedam crkvenih blagdana prema starome armenskom kalendaru. Što se tiče prvog pitanja, autor, potanko objašnjavajući okolnosti u kojima se nalaze armenski katolici i pretresajući crkvene kanone, papinske dokumente i teološke autore, dokazuje da takav postupak nije protiv svetog zakona *communio in divinis*. Pokazuje, osim toga, da armenska nacionalna crkva zapravo i nije raskolnička jer ima valjano zaređeni kler i sakramente, priznaje iste dogme kao i Katolička crkva i nikada se formalno nije odijelila od Rimske crkve.[17] Da bi izbjegli progone, armenski katolici mogu se služiti starim armenskim kalendarom (zajedničko slavljenje Božića i Bogojavljenja i dr.) kojega su se, uostalom, držali i svi armenski sveci, časćeni u čitavoj Crkvi.[18]

Bogato dokumentiranu i trijezno napisanu raspravu pohvalili su i odobravali mnogi časopisi iz Italije i drugih zemalja, više sveučilišta i učenih teologa.[19] Međutim, skupina teologa na Sveučilištu u Sieni osudi 15. studenoga 1784. Serposovu raspravu i njihov negativni sud objavljen je nakon nekoliko mjeseci.[20] Bio je to početak duge polemike u Italiji o Serpos–Marinovićevu djelu.

Tada je najprije izašlo djelo pod naslovom: *Esame teologico del voto pubblicato da tre teologi dell'Università di Siena sui dubbi di coscienza riguardanti gli Armeni cattolici proposti nella Dissertazione polemico critica del Marchese Giovanni de Serpos*, Siena, 1785[21] (Teološki ispit presude koju su objavila tri teologa Sveučilišta u Sieni o pitanju savjesti armenskih katolika, predložena u

[13] S. WEBER, *Die katholische Kirche in Armenien*, Freiburg in Br. 1903; K. DOČKAL, *Povijest armenske crkve*, u: *Povijest istočnih crkava*, Zagreb, 1944, 155–266.

[14] G. PETROWICZ, *La S. Congregazione e gli Armeni*, u: *Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Memoria rerum*, II, Rom – Freiburg – Wien, 1973, 404–408.

[15] Nella stamperia di Carlo Palese, 4°, pp. (9) x 256.

[16] *Dissertazione*, (1–8).

[17] *Isto*, 1–185.

[18] *Isto*, 185–256. Kasnije su sjedinjeni Armenci prema želji Propagande ipak prihvatili odvojeno slavljenje Božića i Bogojavljenja i drugih blagdana, prema običaju Rimske crkve. Usp. K. DOČKAL, *Povijest*, 266.

[19] Primjerice *Giornale de'Letterati*, Pisa 1784, T. 54, art. II; cit. prema G. de SERPOS, *Compendio storico...*, Venezia, 1786, III, 566–567, gdje se spominju i ostali pozitivni odjeci na raspravu *Dissertazione*.

[20] Usp. C. SOMMERVOGEL, *Bibliothèque*, V, 585.

[21] Per Vincenzo Pazzini Carli e figli, 8°, pp. 120.

polemičko-kritičkoj raspravi markiza G. de Serposa). Autor je anonimnoga djela bivši isusovac Benedetto Tetamo,[22] koji brani *Dissertazione* protiv negativnog suda teologa u Sieni. Svoj rukopis Tetamo je predao Ivanu Dominiku Straticu iz Zadra, dugogodišnjem profesoru u Sieni i tada već hvarskom biskupu, koji ga je dotjerao i dao na uvid nekim uglednim teolozima, među kojima i profesorima Bečkog sveučilišta, te dao tiskati u Sieni. Stratico je tada *Esame* opet nadopunio, ispravio dodavši neka mišljenja drugih teologa i objavio pod svojim imenom ponovno 1786. u Veneciji.[23]

Jedan od onih teologa iz Siene, Paolo Marcello Del Mare, oratorijanac iz Genove, izdaje djelo u kojem napada Serposa i njegove branitelje: *Principi teologici per servire di preservativo contro gli errori contenuti nell'Esame teologico del voto della S. Facoltà e collegio de'teologi della regia Università di Siena sui dubbi di coscienza riguardanti gli Armeni cattolici...*, Siena, 1786.[24] (Teološki principi koji služe za predobranu protiv zabluda sadržanih u Teološkom ispitu suda Sv. Fakulteta i kolegija teologa kraljevskog Sveučilišta u Sieni o slučaju savjesti Armena katolika). U polemičkom djelu oštrim tonom napada protivnike zbog, po njemu, pogrešne interpretacije pojmova »hereza« i »šizma«, zaključujući da se katolicima nikako ne može dopustiti *communio in divinis* s hereticima, kakvi su za njega nesjedinjeni Armenci. Del Mare dodaje još nekoliko priloga o aktualnim prilikama u armenskoj Crkvi i kako je došlo do osude Serposova djela u Sieni. U raspravi autor ne štedi oštre riječi pa i pogrde na račun Armenaca, nesjedinjenih i ujedinjenih.[25] Tetamo zatim izdaje opširno djelo kao odgovor opatu Del Mara u kojemu je ponovno priložio svoj prvi rad *Esame teologico*, i to ispravljeno izdanje iz Siene 1785. Djelo glasi: *Risposta al Signor Abbate Paolo Marcello Del Mare sopra un opuscolo da lui dato alle stampe col sequente titolo: Principi Teologici...* Venezia, 1786.[26] (Odgovor gosp. opatu P. M. Del Mara o djelu od njega objavljenom pod naslovom: Teološki principi...) U predgovoru Tetamo (ne navodeći nigdje svoje ime) objašnjava kako je došlo do prvog djela *Esame* i Straticov doprinos u njemu. Budući da je Stratico sada kao biskup zaokupljen drugim poslovima, on se opet latio pera u obranu armenskog pitanja i njegovih branitelja. U djelu analizira pojedine postavke opata Del Mara i odgovara na njih. Još je nekoliko djela

[22] Usp. C. SOMMERVOGEL, *Bibliothèque*, V, 585–586.

[23] Dalle stampe di Antonio Zatta e figli, 8°, pp. XXIV x 144.

[24] Nella Stamperia di Vincenzo Pazzini Carli e Figli, 8°, pp. (16) x XII x 308.

[25] Opširni osvrt na Del Mareove napadaje donio je Marinović na kraju djela *Compendio storico*, III, 565–590.

[26] Presso Antonio Zatta a Figli, 8°, pp. XXIII x (1) x 479 x (1). Priloženi *Esame* ima zasebnu paginaciju: (8) x 120.

[27] Sommervogel (V, 586–587) prema Moschiniju donosi nekoliko takvih djela (a bilo ih je očito i više): (MARSILI), *Lettere Teologico—critiche—morali*, Venezia (Gatti), 1786; (PELLEGRINI),

izašlo tih godina u obranu Serposova zauzimanja za toleranciju prema armenskim katolicima.[27]

U međuvremenu, dok je trajala polemika, Serpos izdaje drugo, prije najavljeno djelo o Armencima i ponovno ga prikazuje Kongregaciji propagande: *Compendio storico di memorie cronologiche concernenti la religione e la morale della nazione Armena suddita dell'Impero ottomano*, Venezia, 1786.[28] (Povijesni pregled kronoloških uspomena o vjeri i moralu armenskog naroda, podložnoga Turskom carstvu). Kao najavljeni dodatak prvoj raspravi izašlo je golemo djelo u tri knjige i više od 1 600 stranica i opsežnijeg sadržaja nego što stoji u samom naslovu. Podijeljeno je u šest poglavlja (knjiga), od kojih se u prvome daje zemljopisni opis Armenije i njezinih prirodnih bogatstava (descrizione corografico – fisica I, 1–105), u drugome pregled političke povijesti od najstarijih vremena pa sve do propasti Armenskog carstva, 14. st. (106–273), a u trećem povijesni pregled kršćanstva u Armeniji, s posebnim osvrtom na odnose Armenske crkve sa Sv. Stolicom (274–499). U drugoj su knjizi samo dva poglavlja, kronološki pregled armenskih patrijarha (II, 1–315) i crkvenih koncila održanih u Armeniji (316–486). Najopširnije poglavlje koje zaprema cijelu treću knjigu (622 str.) pod naslovom »Costumanze generali degli Armeni« (Opći običaji Armenaca) govori o armenskoj liturgiji, o sakramentima i o njihovoj praktičnoj primjeni, o izboru i posvećenju biskupa i patrijarha i o drugim crkvenim obredima, praksi i običajima. Govori na kraju o armenskoj književnosti, daje upute kako u Europi ostvariti armensku knjižnicu, kako stvoriti kritički sud o njihovoj literaturi da bi se ispravila pogrešna slika o Armencima. Donosi također tekst bule pape Grgura XIII. iz 1584. o Armencima, u originalu i u talijanskom prijevodu, te s komentarom. Tim dokumentom papa je osnovao Armenski kolegij u Rimu i vrlo pozitivno govori o vjernosti Armenske crkve Rimu.

Autor djela koristi se ne samo svom dotadašnjom zapadnom literaturom i crkvenim dokumentima o Armencima nego i mnogim armenskim izvorima i djelima, dotad nimalo ili malo poznatih europskim autorima. On, osim toga, kritički procjenjuje bilo stare izvore[29] bilo noviju literaturu i ispravlja pogreške. Tako često kritički analizira neke sudove o armenskim pitanjima poznatih autora, kao što su Bollandisti i, posebno, Clemente Galano, glasoviti armenski

Lettera d' un teologo pacifico ad un teologo amico, Venezia (Zatta), 1787; F. DOTTO, *Annotazioni al Voto attribuito al Collegio teologico di Siena*, Venezia (Curti), 1803. Drugi autori djelo *Lettera d'un teologo* pripisuju biskupu Straticu.

[28] Nella Stamperia di Carlo Palese, 8°, pp. XIX x 508 x (1) x 493 x (1) x 628 x (1).

[28] Marinovićev komentar pisama armenskog kralja Abgara Isusu Kristu prenio je glasoviti povjesničar Antonio M. Zaccaria u svoje djelo *Raccolta di dissertazioni di storia ecclesiastica*. Usp. C. SOMMERVOGEL, *Bibliothèque*, V, 586.

[30] U obranu Galana vidi: G. M. MONFORTE, *Il Padre D. Clemente Galano Chierico Regolare difeso delle accuse del Signor Marchese Serpos, dissertazione storico—teologico—critica*, Napoli (ed. Raimondi), 1817, 8°, pp. 144. Usp. C. SOMMERVOGEL, *Bibliothèque*, V, 587.

misionar iz 17. st. i pisac više djela o Armencima. Kritika nekih Galanovih sudova o Armencima također je kasnije izazvala polemiku.[30]

Budući da je kroz prijašnju polemiku i posebno kroz napadaje opata Del Mara pitanje sudjelovanja armenskih katolika u obredima nesjedinjene Armenske crkve preraslo u ključni i glavni problem je li nacionalna Armenska crkva raskolnička i heretička, Marinović općim pregledom civilne i crkvene povijesti, praksom crkvenih obreda i običaja i odnosa Armenaca s Rimom želi dokazati pravovjernost i katolički karakter Armenske crkve i pobiti krivu sliku o njoj na Zapadu. On, s jedne strane, iznosi zablude i pogreške kojih je bilo u toj Crkvi kroz povijest, a s druge, ispravnost dogmi i crkvene prakse. Nadalje, teške prilike u kojima stoljećima ta Crkva živi, posebno pod turskom vlašću, te nerazumijevanje i često pogrešna slika kakvu o njoj ima Zapad, poteškoće su koje su pridonijele tome da Armenska crkva ne uspije ostvariti potpuno jedinstvo s općom Crkvom.

Na kraju djela Marinović se obraća Armencima: »Nemojte se obazirati na ono što o vama pišu osobe koje vas ne poznaju. Obazirite se na nepogrešive glasove nasljednika sv. Petra. Sv. Rimska crkva, majka i učiteljica svih Crkava, bila je uvijek na poseban način majka i učiteljica Armenske crkve. U ovoj povijesti ja sam vam predstavio njezina (Rimske crkve) dobročinstva i najpobožniju prionulost koju su prema njoj imali vaši preci. Nemojte dopustiti da se s pravom može reći: *da Armenska crkva nije danas više ono što je nekad bila.* Opovrgnite svojom pravovjernošću i općim katolicizmom optužbe vaših zlonamjernika. Glas mojega srca govorio je vama u prilog ne štedeći one koji nisu mogli biti pošteđeni bez zločina. Neka drugi pisci vještiji u znanju i talentu poprave djelo koje sam ja na ovim stranicama jednostavno pripremio! Neka se pod okriljem Pija VI. učvrsti onaj lanac jedinstva i dobročinstava koji je prema vašoj tradiciji bio nerazdvojivo svezan između sv. Silvestra (papa, 314.–337.) i sv. Grgura Prosvjetitelja (apostol i pokrstitelj Armena)! Neka mudri i razumni misionari nađu uvijek u vama braću i vi u njima! Ta slatka nada dala je energiju mojem duhu i opremila me hrabrošću i snagom dok sam se trudio za vas. Ispunjenje nade i konačni povratak svakog od vas Crkvi neka bude naknada i utjeha mojim zadnjim časovima.«[31]

Izdavač *Compendija* Serpos, pod čijim imenom je i ono izašlo, u posveti Kongregaciji propagande otkriva da je to djelo, kao i prijašnju *Dissertazione*, napisao jedan njegov bliski prijatelj, vješt teologiji i pravu, koji mu nikako ne dopušta da objavi njegovo ime. Njegovoj je, naime, revnosti daleko vrednije od svake ljudske hvale ili napadaja probitak vjere, čast Sv. Stolice i povratak svih Armenaca katoličkom jedinstvu. Međutim, Serpos ističe da i on može s pravom smatrati ta dva djela svojima jer je on sastavljaču pribavio sve podatke i odgovara za njihovu istinitost, sakupio je mnogo armenskih rukopisa i knjiga i proučio ih uz pomoć mnogih učenih ljudi i, napokon, djela su tiskana o njegovu trošku.[32]

Zbog toga se u čitavoj polemici o Armencima nigdje ne spominje Marinović, tek se nakon njegove smrti otkrilo da je on autor spomenutih djela. Suvremenici i kasniji pisci smatrali su da je *Compendio* najbolje do tada zaokruženo djelo o Armencima, i stilom, erudicijom, kritičkim i mudrim pristupom o tako delikatnom pitanju »uresom i čašću svojega stoljeća.«[33] Svakako nedostaje još analiza Marinovićevih djela o Armencima, što nam ovdje prostor ne dopušta. Njegov je rad svakako važan kao jedan od prvih na Zapadu (uz Galana) koji želi rehabilitirati Armensku crkvu pred europskom javnošću i donijeti ispravnu sliku o njoj i njezinoj povijesti i sadašnjosti, što su nastavili mnogi nakon njega, posebno Mechitaristi svojim kritičkim izdanjima armenskih izvora i literature u 19. i 20. st. Marinovićeva hrabra obrana Armenaca pred napadajima rigorističkih misionara i pisaca značajna je i s obzirom na ono što je sve taj narod proživio i pretrpio sve do naših dana. Njegovo pak zauzimanje i nastojanje oko zbližavanja Istoka i Zapada i za jedinstvo kršćana bile su tada dalekosežne ideje i danas aktualnije nego ikada.

Polemika o armenskom pitanju nastavljena je u Italiji i kroz prvu polovicu 19. st., međutim Propaganda nije donijela nikakav sud o njemu. Premda se nije odmah vidio rezultat Marinovićeva i Serposova truda, sigurno su i oni utjecali na rješenje problema. Naime, nakon dugotrajnih diplomatskih pregovora Vatikan je s pomoću Austrije i Rusije uspio postići da sultan 1830. prizna Katoličku crkvu Armenaca i uspostavio njihovu metropoliju u Carigradu.[34] A i sam Marinović dobiva pred kraj života priznanje za svoje djelo. Rodni Perast izabrao ga je još 1784. za župnika i opata Sv. Jurja (otočić kraj Perasta), a 1800. ponuđena mu je biskupska stolica u Kotoru, no on je odbio obadvoje. Tada ga iste godine papa Pio VII. pozove za teologa penitencijara (ispovjednika) u Sv. Petru u Vatikanu. Tu je nakon više od godinu dana preminuo, 13. rujna 1801., u nekadašnjoj isusovačkoj kući Al Gesù.[35] Nakon smrti izašao je njegov

[31] *Compendio storico*, III, 621–622.

[32] *Isto*, I, XVI–XVIII.

[33] Pohvale i laskava priznanja *Compendiju* iznosi već 1786. B. Tetamo u predgovoru djela *Risposta al Signor Abbate...*, XV–XVI. Usp. također: F. M. APPENDINI, *Memorie*, 58; A. BASSICH, *Notizie*, 53–55.

[34] G. PETROWICZ, *La S. Congregazione*, 408–411; K. DOČKAL, *Povijest*, 255.

[35] A. BASSICH, *Notizie*, 50, 59–60; J. WICKI, *Die Jesuiten–Beichtväter in St. Peter, Rom, 1569–1773. Ein geschichtlicher Überblick*, Archivum Historicum S. I. 56 (1987) 113.

[36] R. PASTORE, *Epihedeion in obitu celeberrimi viri doctissimi ac pientissimi Josephi Marinowikii ad nob. virum ornatissimum March. Joannem de Serpos*, Venetiis, Typ. Curtiis 1801 (8°, pp. 11). U knjižnici Male Braće u Dubrovniku našao sam dva primjerka, ovaj i drugi u kojemu naslov počinje grčkim slovima, dok je sve ostalo isto kao i u prvom primjerku. Bibliografi (Mo-

elogij u latinskim stihovima iz pera Rafaela Pastorea, posvećen markizu Serposu, koji je više puta bio pretiskavan.[36]

Marinović je, osim toga, u svoje vrijeme bio poznat kao pisac teoloških traktata, govora i latinskih pjesama, od kojih se malo sačuvalo. Appendini spominje tri teološka traktata kojima su se mnogi divili, ali ih on nije uspio vidjeti.[37] U rukopisu je ostavio traktat dogmatske teologije, koji su njegovi prijatelji željeli tiskati, no još 1833. čuvali su ga nećaci kanonika Marka Ivanovića u Dobroti[38] i danas se ne zna gdje je. Poznate su samo tiskane teze iz teologije *De duplici regula Fidei remota et proxima deque Deo uno ac trino* (Venezia, 1792)[39], koji je pred njim branio jedan njegov student. Veliki odjek imao je njegov posmrtni govor na talijanskom mletačkom patrijarhu Federicu M. Giovanelliju *Elogio funebre* (Venezia, 1800), koji je iste godine doživio dva izdanja.[40] U rukopisu je ostavio više propovijedi i govora, za koje se ne zna jesu li sačuvani. Marinović je pisao dosta latinskih pjesama. Među njima ima prigodnih elegija koje su u takvim prilikama i objavljene, npr. o smrti Pija VI., Ljudevita XVI., Kotoranina Trifona Wrachiena, državnika Venetske republike, i patrijarha Giovanellija.[41] Pisao je i epigrame o Psiche kipara Canove, i elegije u Katulovu stilu, za koje Caballero kaže da ih je čitao u Rimu. Premda se Bašić pozitivno izražava o Marinovićevoj poeziji i žali što se veći dio njegovih pjesama izgubio, većina ga autora (Caballero, Appendini i drugi) ne smatra velikim pjesnikom i da je daleko više dara i umijeća pokazao kao govornik i teolog.[42]

schini, Bašić i dr.) spominju da je ubrzo izašlo drugo izdanje poeme s usporednim talijanskim prijevodom Domenika Bassolinija. Inače bibliografi citiraju poemu s početnom riječju *Epicedion* ili *Epicedium*, a Valentinelli (n. dj., 254) navodi da je tiskana u Rimu.

[37] F. M. APPENDINI, *Memorie*, 58.

[38] A. BASSICH, *Notizie*, 55–56.

[39] U velikom formatu (4°) ima 90 str. Usp. C. SOMMERVOGEL, *Bibliothèque*, V, 587; Š. JURIĆ, *Iugoslaviae scriptores*, 94, nr. 950.

[40] Della Tipografia di Giustino Pasquali qu. Maro, 4°, pp. 58. U 2. izd. (pp. 72) dodana je i jedna Marinovićeva elegija, posvećena istome prelatu. Usp. C. SOMMERVOGEL, *Bibliothèque*, V, 588; Š. JURIĆ, *Iugoslaviae scriptores*, 223, nr. 508.

[41] Usp. C. SOMMERVOGEL, *Bibliothèque*, V, 587–588. Tekst elegije o Uvrachienu donosi i Appendini u svom djelu o kotorskim velikanima (n. dj. 42–46).

[42] Usp. A. BASSICH, *Notizie*, 46–47; R. D. CABALLERO, *Bibliothecae*, 64; F. M. APPENDINI, *Memorie*, 59.

Šime Jurić, Zagreb

Inkunabule u isusovačkim knjižnicama u Hrvatskoj

U svim sredinama u kojima su djelovali isusovci su ostavili dubokih tragova i na polju duhovno–pastoralne aktivnosti i u odgojno–prosvjetiteljskome radu najširih razmjera. Posebno su kulturno važna njihova nastojanja oko organizacije i vođenja srednjeg i visokog školstva. Zaslugom isusovaca osam naših gradova i mjesta u 17. i 18. st. dobilo je svoje gimnazije koje su bile namijenjene u prvome redu svjetovnjacima (Zagreb – 1607., Dubrovnik – 1619. pa 1658., Rijeka – 1627., Varaždin – 1636., Požega – 1698., Osijek – 1728., Beograd – 1725., Petrovaradin – 1765. i u novije doba Travnik – 1882.). U trima od tih mjesta osnovane su s vremenom i tzv. akademije, odjeli visokih škola s filozofskim i teološkim fakultetima (Zagreb – 1662., Rijeka – 1725., Požega – 1760.). Na tim dobro vođenim učevnim zavodima brojne generacije domaćih đaka postigle su solidnu naobrazbu koja ih je osposobila za najodgovornije duhovne i političke funkcije. U tom pogledu mnogi su se od njih mogli natjecati s najuglednijim svojim evropskim vršnjacima.

Iskusni pedagozi, široko obrazovani, isusovci su znali da je u svakome radu, napose školskom – uz primjeran školski program i solidan nastavnički kadar – prijeko potrebno imati osnovni radni instrumentarij: nastavničku i učeničku knjižnicu. Zato su se od samog početka svojega djelovanja u pojedinim mjestima (a to im je propisivala i glasovita »Naučna osnova«, Ratio studiorum), pobrinuli oko osnivanja takvih svojih knjižnica. Po sebi je jasno da je stvaranje knjižnice i politika sustavne nabave knjiga uvijek ovisila o konkretnim novčanim mogućnostima pojedinih kuća. No, isusovci su pronalazili i druge putove. Njihove su se knjižnice nerijetko bogatile i povećavale darovima i legatima raznih simpatizera Reda, pojedinih javnih uglednika, poklonima bivših profesora i zahvalnih učenika, a katkad su i lokalne vlasti, bar posredno, potpomagale njihova nastojanja. Tako su s vremenom isusovačke knjižnice postale prave male oaze i sabirališta vrijednoga knjižnog blaga. Uz nezaobilaznu stručnu, teološku i školsku literaturu, našle su se tu i prave bibliofilske rijetkosti (primjerci tiskanih knjiga iz 15. st., rijetka – starija i nova – znanstvena djela, skupa serijska i periodska izdanja i dr.).

Kobna 1773. godina, kao i u životu Reda općenito, znači prekretnicu i u povijesti isusovačkih knjižnica. One su, kao i ostala imovina Reda, bile – sekularizirane. Nakon toga počinje doba propadanja s mukom i ljubavlju pribrane i pažljivo čuvane zbirke. One se sele iz ruke u ruke, često bez pravog nadzora, da bi nakon najrazličitijih peripetija bile smještene u raznim školskim (ili privatnim) knjižnicama. O prebogatoj dubrovačkoj kolegijskoj knjižnici postoje podaci da su njezini vlasnici isusovci, odlazeći iz Dubrovnika u Italiju, nakon ukinuća Reda, ponijeli sa sobom »mnogo knjiga« i da je ta knjižnica ponovno stradala za vrijeme boravka francuske vojske u tom gradu.[1] U krajevima pod vlašću Austrijske monarhije silovite i nedomišljene odredbe Josipa II. nanose tim knjižnicama posebne štete. Iz »podržavljenih« knjižnica bezobzirno se odabiru i odnose najvrednija djela, dijelovi se prodaju na dražbama kao manje vrijedna, mrtva literatura, kao stari papir ili se, jednostavno – barbarski uništavaju. Samo manji ostaci prispijevaju u domaće javne i polujavne knjižnice, gdje im se tragovi čuvaju do danas.

Znanstvenom je istraživaču danas praktički nemoguće istraživati imovinu nekadašnjih isusovačkih knjižnica na temelju samih knjiga, jer se one zaista nisu nigdje sačuvale kao cjelina. Stanovitu pomoć za rekonstrukciju nekadašnjeg stanja pruža nam nekoliko popisa i inventara isusovačkih knjižnica, koji su bili sastavljeni u vrijeme sekularizacije. Na žalost, većina tih popisa nije izrađena kako bi trebalo, u njima često nedostaju najosnovniji elementi potrebni za identifikaciju. Tako su npr. imena pisaca i naslovi nerijetko pogrešno zabilježeni, nedostaju podaci o mjestu i godini tiska, neki od tih popisa obuhvaćaju samo dio njihove imovine itd. Ipak na osnovi tih popisa, dopunjenih podacima iz druge arhivske građe, nekoliko je naših eminentnih kulturnih povjesničara i bibliotekara uspjelo dobrim dijelom osvijetliti cio niz problema u vezi s hrvatskim isusovačkim knjižnicama. Posebice to vrijedi za radove F. Fanceva, M. Vanina, T. Matića i E. Verone (usp. literaturu na kraju ovoga članka).

Proslava značajnog jubileja Isusovačkog reda, kojoj se pridružila i Hrvatska provincija DI, potakla nas je da se osvrnemo na vrlo vrijedan dio fonda hrvatskih isusovačkih knjižnica, o kojemu u dosadašnjoj literaturi nije bilo mnogo govora. To su njihove nevelike, ali vrijedne zbirke inkunabula.

Prema istraživanjima koja su dosad provedena, radi se o više od stotinu i četrdeset inkunabula koje se ili danas čuvaju u hrvatskim isusovačkim knjižnicama ili su se nekada vodile kao njihovo vlasništvo. Možda se nekome čini da je broj skroman, ali ako se uzme u obzir da je sâm Red osnovan relativno dosta kasno (usporedimo li ga s drugim velikim crkvenim redovima), da je počeo djelovati puna četiri desetljeća nakon »razdoblja inkunabula evropskoga

[1] K. Kovač, *Über Bücher und Bibliotheken im alten Ragusa*. Mitteil. K. k. Archivrates, 1914, Bd. I, S. 270–275.

tiskarstva« i još k tome da je primarna usmjerenost isusovačkih knjižnica bila »za potrebe i naobrazbu profesora i đaka«, onda bi nekako prirodno bilo da se takve stare tiskane knjige i ne nađu u njihovim fondovima! Postojanje, međutim, ovih cimelija u našim knjižnicama (kao uostalom i slična pojava u stranim zbirkama DI) najbolji je dokaz koliko je u tim sredinama stalno bio prisutan smisao za skupljanje i čuvanje knjižnoga blaga, bez obzira na to o kojim se djelima radilo. Dio zasluge za skupljeno blago nesumnjivo pripada raznim malim i velikim domaćim donatorima koji su darežljivom rukom isusovcima poklanjali svoje i obiteljske knjižne vrijednosti (npr. N. Istvanfy, J. Plemić, M. Gundulić, A. Gučetić, Đ. Matijašević i drugi). Zahvaljujući tim darovima, najviše inkunabula – čini se – posjedovala je knjižnica dubrovačke rezidencije, a tek iza njih dolaze kuće u Zagrebu, Rijeci te u drugim mjestima.

Da bi se dobila što preglednija slika isusovačkog inkunabulističkog blaga, sadašnjega i bivšega, najprikladnije će biti donijeti kompletan popis tih inkunabula, i to u dva odvojena niza, posebno one koje isusovci još i danas posjeduju (I.) i posebno one što su nekoć bile isusovačko vlasništvo, ali su zbog spomenutih nepravda različitih činilaca (»iniuriarum plurium causa«) dospjele u razne druge bilo domaće bilo strane knjižnice. Uz ovu drugu skupinu unosimo i podatke koje smo našli zabilježene u pojedinim starim inventarima (II.).*

Isusovačke inkunabule najlakše se daju prepoznati po izvornim zapisima na samim knjigama koje se najčešće pojavlju u obliku: *Collegii Soc. Jesu... catalogo inscriptus*, ili: *Bibliothecae... Soc. Jesu... inscriptus anno...* i sl. Mnogo je teži slučaj s utvrđivanjem inkunabula što su zabilježene u spomenutim inventarima s kraja 18. st. Ti su popisi, kao što je rečeno, redovito površno i nepotpuno izrađeni pa je identifikacija izdanja često upravo nemoguća.

* * *

Sve danas postojeće isusovačke kuće u Hrvatskoj (Dubrovnik, Opatija, Osijek, Split, Zagreb) kao i tri ostale što pripadaju Hrvatskoj provinciji (Beograd, Sarajevo, Tivat–Otok) relativno su novijeg postanja – obnovljene su odnosno novoosnovane između godine 1852. i 1969. (Najstarija je rezidencija u Dubrovniku, obnovljena 1852.) Svaka od tih kuća ima svoju veću ili manju knjižnicu u kojoj se nalaze djela novije i starije literature. Inkunabulâ ima samo u dvije od tih knjižnica: knjižnici rezidencije u Dubrovniku i u Znanstvenoj knjižnici »Juraj Habdelić« u Zagrebu. To su jedini ostaci nekoć bogatih zbirki. U »Habdeliću« se čuva 19, a u knjižnici Dubrovačke rezidencije 10 primjeraka. Broj

* U suglasnosti s autorom nismo zbog ograničenog prostora uvrstili u članak popis s opisima inkunabula. Potpuni članak s popisom bit će objavljen u zborniku »Vrela i prinosi«, br. 18. (Nap. Ur.)

naoko skroman, ali su obje skupine vrlo vrijedne s obzirom na izbor tekstova i rijetkih tiskopisa značajnih za našu kulturu. Tako je npr. među njima jedan primjerak Dragišićeva djela *De natura angelica (Firenca, 1499.)*, dva izdanja Kronike Jana Turčianskog (Johannes de Thwrocz) *Chronica Hungarorum* s drvorezima na kojima su prikazani bojevi Hrvata s Madžarima, pa – što je izuzetno značajno – primjerak glasovitoga *Evandjelistara* Bernardina Splićanina tiskanog u *Mlecima 1495.* To je najstarija sačuvana knjiga tiskana na živome hrvatskom jeziku. Od tri poznata primjerka (ako je zadarski stradao od bombardiranja) ovo je najcjelovitiji. Već zbog ove posljednje sačuvane dragocjenosti današnje isusovačke zbirke zaslužile su da ih uvrstimo među posebno vrijedne zbirke inkunabula na hrvatskome tlu.

Što se tiče inkunabula hrvatskih isusovaca koje se danas nalaze u raznim drugim knjižnicama, njihovi su primjerci dosad utvrđeni u pet nalazišta: u *Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu*, u *Metropolitanskoj knjižnici u Zagrebu*, *Naučnoj biblioteci u Dubrovniku*, *Naučnoj biblioteci u Rijeci* te u *Egyetemi könyvtár* (Sveučilišnoj knjižnici) u *Budimpešti.* Taj broj nalazišta nipošto nije konačan. S pravom pretpostavljamo da će se još poneki primjerak naći u raznim drugim, u prvome redu madžarskim, pa austrijskim, talijanskim, a vjerojatno i u drugim evropskim knjižnicama.

Od domaćih knjižnica najviše primjeraka bivših isusovačkih inkunabula posjeduje današnja Naučna biblioteka u Dubrovniku. Ta je knjižnica osnovana godine 1950. odvajanjem iz bivše Gradske biblioteke. Prilikom svojeg osnutka dobila je sav fond nekadašnjega Collegiuma Ragusinuma što se od 1944. čuvao u Gradskoj biblioteci.

Nacionalna i sveučilišna biblioteka u Zagrebu pa Naučna biblioteka u Rijeci ubaštinile su svoje najstarije fondove izravno od bivših kolegijskih knjižnica u Zagrebu (odnosno Rijeci). Među naslijeđenim decimiranim materijalom sačuvala se i poneka inkunabula. Poseban je slučaj primjeraka inkunabula u NB Rijeka označenih zapisom *Collegii Tergestini.* Ta je skupina pridružena fondovima stare riječke kolegijske knjižnice odmah nakon ukinuća Reda i ukinuća tršćanske Nautičke akademije. U Rijeku je dospjela zauzimanjem i zaslugom domaćeg sina, Riječanina, isusovca Franje Ksavera de Orlanda pa je se s pravom može smatrati pripadnim fondom riječke isusovačke knjižnice.

Metropolitanska knjižnica u Zagrebu kupila je svoj primjerak u burnim danima josefinskih reforma, a budimpeštanska Egyetemi könyvtár obogatila je svoje zbirke primjercima hrvatskih isusovačkih knjižnica na osnovi odluka Kraljevskog Ugarskog namjesničkog vijeća potkraj 18. st.

Samo mali broj inkunabula iz kataloga i inventara sastavljenih u doba ukinuća Reda mogao se sa sigurnošću registrirati, posebice u slučajevima kada nisu navedene godine izdanja knjiga. Nekoliko inkunabula pokušali smo identificirati na osnovi zabilježenih nekih nebitnih elemenata (formata, podataka o

pismu, naznake da je »staro izdanje«), kombiniranjem tih elemenata s utvrđenim činjenicama iz povijesti inkunabulistike i sl. No, gdje ni toga nije bilo, načelno smo odustajali od razmatranja »potencijalnih inkunabula« da se ne bismo zapleli u samovoljna i neutemeljena nagađanja.

Važnija literatura

A. K. MATAS, *Poviest gimnazije u Dubrovniku*, Program C. k. Velike gimnazije u Dubrovniku, Šk. g. 1882.–1883.

J. POSEDEL, *Povijest gimnazije u Dubrovniku*, Program C. k. Velike državne gimnazije u Dubrovniku, Šk. g. 1901.–1903.

V. LJUBIBRATIĆ, *Katalog stare Učiteljske knjižnice C. k. Velike gimnazije u Dubrovniku*, Program C. k. Velike gimnazije u Dubrovniku, Šk. g. 1907.–1908. (Sastoji se uglavnom od knjiga bivšega isusovačkog kolegija!)

F. FANCEV, *Osnutak i prvi počeci Isusovačke gimnazije u Varaždinu*, Nastavni vjesnik, 40/1931.

M. VANINO, *Prinosi povijesti Varaždinske gimnazije 17. i 18. vijeka*, Vrela i prinosi, 2/1933.

M. VANINO, *Isusovci u Beogradu u 17. i 18. stoljeću*, Vrela i prinosi, 4/1934.

T. MATIĆ, *Osječka humanistička gimnazija od osnutka do godine 1848*, Rad, 157/1937.

F. FANCEV, *Kr. sveučilišna knjižnica u Zagrebu*, Spomenica Sveučilišta Kraljevine S. H. S. u Zagrebu 1874.–1924. Zagreb, 1925.

T. MATIĆ, *Isusovačke škole u Požegi (1698.—1773.)*, Vrela i prinosi, 5/1935.

F. FANCEV, *Građa za povijest školskog i književnog rada Isusovačkog kolegija u Zagrebu (1606.—1772.)*, Starine, 37/1934 i 38/1937.

M. VANINO, *Isusovci u Petrovaradinu (1693.—1773.)*, Vrela i prinosi, 9/1939.

T. MATIĆ, *Knjižnice zagrebačkoga, varaždinskoga i požeškoga kolegija i Osječke misije*, Vrela i prinosi, 11/1940.

I. MEDVED, *Isusovačka biblioteka u starom Osijeku*, Osječki zbornik, I/1942.

F. KESTERČANEK, *Naučna biblioteka u Dubrovniku*, Vjesnik bibliotekara Hrvatske, 2/1951.

M. ĆUTIĆ, *Naučna biblioteka*, Zbornik Rijeka, 1953.

T. BLAŽEKOVIĆ, *Naučna biblioteka u Rijeci*, Vjesnik bibliotekara Hrvatske, 3/1954.

E. VERONA, *Prilozi povijesti Sveučilišne knjižnice u Zagrebu... (1607.—1773.)*, Zbornik naučnih i književno-umjet. priloga... Zagrebačke klasične gimnazije... Zagreb, 1957.

E. VERONA, *Prinosi povijesti Sveučilišne knjižnice u Zagrebu i njezina uređenja (1773.—1814.)*, Vjesnik Bibliotekara Hrvatske, 4/1955–57.

M. ROJNIĆ, *Nacionalna i sveučilišna biblioteka*, Spomenica u povodu proslave 300-god. Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1969, sv. I.

M. VÉRTESY, *Die Geschichte der Inkunabelsammlung der Universitäts—bibliothek in B. Pest*, Beiträge zur Inkunabelkunde, F. III, 3/1967.

E. VERONA, *Jozefinske bibliotečno—političke mjere s osobitim osvrtom na sudbinu knjižnice Kr. akademije (danas NSB) u Zagrebu*, Vjesnik bibliotekara Hrvatske, 24/1979.–1980.

Juan Ruiz-de-Medina, Roma

Ivan Vreman (Split 1583 — Nanchan 1620), Hrvat među isusovačkim misionarima Japana i Kine

Godine 1968. u Macau su se pojavili ovi reci o Ivanu Vremanu: »Otac João Ureman iz Dalmacije (Jugoslavija) uzeo je ime U[2] i godine 1620. došao u misiju. Poslan je u Nanking, ali je umro ubrzo nakon dolaska i pokopan je izvan zidina (grada) u podnožju brda Yo Hoatay. Kasnijim naraštajima ništa nije poznato o ovom novaku (misionaru)«.[3]

U tijeku ove dvadeset i dvije godine mi smo, srećom, uvidjeli da taj misionar nije bio novak i da se o njemu može reći mnogo toga.[4] Siguran sam da će sve prisutne, bilo da su Vremanovi zemljaci bilo stranci, zanimati neki podaci koji su, čini mi se, do danas bili nepoznati i koje iznosim u ovom prikazu.

O djetinjstvu i mladosti Ivana Vremana ne mogu vam reći ništa novo: rođen je u Splitu 6. travnja 1583. Taj je datum sam dao na rimskom Quirinalu nakon dolaska u novicijat sv. Andrije, dva mjeseca prije svojega sedamnaestog rođendana. Nisam našao ništa novo o njegovoj obitelji ili o njegovu putu u Rim.

Možemo biti sigurni da se u Splitu ili u Rimu, ili možda u Loretu, upoznao s isusovcima, i da je već prije nego što je ušao u Družbu Isusovu ovladao latinskom gramatikom i počeo proučavati klasične jezike i književnost, no je li to bilo u Rimskom kolegiju, to možemo samo nagađati.

[1] Autor Juan Ruiz-de-Medina član je »Istituto Storico della Compagnia di Gesù« u Rimu od 1981. Objavio je knjige i eseje na raznim jezicima Dalekog istoka.

[2] Ideogram »U« koji spominje Manuel Teixeira u značenju »stranac, barbarin« pogrešno je primijenjen. Vidi L. Pfister, *Notices biographiques et bibliographiques sur les Jésuites de l'ancienne Mission de Chine 1552—1773*, p. 149.

[3] »deste (missionário) tão noviço«. Manuel Teixeira u *Boletin Eclesiastico da Diocese de Macau* 66 (Macao, 1968) 444. U citatima BEDMA. Teixeira ne navodi izvore kojima se služio.

[4] Mijo Korade DI naveo je mnoštvo primarnih izvora u svojoj studiji *Podaci o hrvatskim isusovcima iz XVI. i XVII. st.*, Vrela i prinosi 15 (Zagreb, 1985) 86–108.

U novicijatu Sv. Andrije u Rimu

Kao datum priključenja Redu navodi se 1. veljače 1600. i taj se datum ponavlja u službenim spisima. U matičnoj je knjizi, međutim, kao novak upisan 26. veljače, a tu je i njegov vlastoručni potpis: »202. 26 feb[o] 1600. Gioanni Vremano di Dalmatia, di Spalatro, di anni 16 compiti. Venne a S. Andrea il p[o] di feb[o] 1600.«

Taj zanimljiv dokument daje popis osobne imovine koju je Ivan donio u novicijat, po čemu se može zaključiti da je potekao iz prilično imućne obitelji.[5]

Nakon dvije godine novicijata odlazi u Rimski kolegij. Tamo od 1602. do 1604.[6] studira klasičnu književnost i retoriku, a od 1604. do 1606. filozofiju.[7] Godine 1606. već šest ili sedam mjeseci podučava latinsku gramatiku i dva je mjeseca prefekt sjemeništa.[8]

Ovo je uobičajen tijek događaja za tadašnje isusovačke studente, ali nakon toga Vreman se počinje razlikovati od ostalih. U Rimskom kolegiju, ustanovi s eminentnim znanstvenicima, poglavari su primijetili da je Ivan nadaren za matematiku i astronomiju. I zaista, pod vodstvom Claviusa, Grienbergera, Odona van Maelcotea i drugih počeo se isticati na tim područjima i mogao se dopisivati i prijateljevati s istaknutim laicima.[9]

Sačuvano je pismo na talijanskom datirano 31. siječnja 1609., što ga je Vreman pisao iz Rimskog kolegija, jedno od mnogih što ih je, kako se čini, napisao slavnom astronomu Giovanniju Antoniju Maginiju. U njemu je opisao vlastita promatranja pomrčine mjeseca u Rimu u siječnju 1609.[10]

[5] »Porto seco un capello di feltro, una beretta da prete, un ferraiolo di ciambelloto et sottana dello stesso, una zimarra di panno, giuppone di ciambelloto, calzoni di camocia et un altro de mezzelano, calcette negre di rassa, camice nº3, fazzoletti 4, scarpini pere (*pare*) uno, un paro di calcette di tela, un paro di sottocalce di bambagina, colari 3, et tre pare di manichini, una sacchia di corame vecchia, un giuppone di bambagina, un libro della dott[a] Xp[a] in schiavone«. Potpisao se: »Io Giovanni Vremano affermo quanto di sopra.« ARSI *Rom* 172 36. V.; *Rom 54* 26, trogodišnji katalog iz 1600.

[6] »In coll. Rom. inter rhetores« (trogodišnji katalog iz 1603. *Rom 54* 145; id. u Catalogo breve, *Rom 79* 149 v). Cat. breve iz 1604. svrstava ga medu retore druge godine (*Rom 79* 189).

[7] »Ioannes Urmaneus, Spalatensis in Dalmatia, natus 1583, 6 aprilis, vires robustae, adm. Romae 1 febr 1600. Studuit intra (*Soc*) phil. ann 2« (Trogodišnji katalog iz 1607. Rimskoga kolegija, *Rom 54* 193 v br. 127) Cat. breve iz iste godine, prosinac 1605., svrstava ga medu studente logike (*Rom 79* 217).

[8] »Docuit gramm. mens. 6. 7, fuit praefectus in Seminario mens. 11« (Trogodišnji kat. iz 1606. Rimskog kolegija, *Rom 54 ibid.*).

[9] Usp. Ricardo GARCIA VILLOSLADA DI: *Storia del Collegio Romano* (Roma, 1954) 194. Studente matematike i astronomije nazivali su »los academicos del P. Clavio«. Godine 1587. mladi, dvadesettrogodišnji Galileo Galilei postao je prijatelj iskusnog Christophora Claviusa i održavao je stalnu vezu s Kolegijem. Dana 18. svibnja 1611., nakon Vremanova odlaska u Španjolsku, Kolegij je priredio akademsku svečanost u Galilejevu čast.

[10] Antonio FAVARO, *Carteggio inedito di Ticone Brahe, Giovanni Keplero e di altri celebri astronomi e matematici dei secoli XVI e XVII, con Giovanni Antonio Magini* (Bologna, 1886) 323.

To je lijepo pismo dvadesetpetogodišnjaka koji, iako uronjen u znanost, nalazi tople riječi za prijatelja kojemu je umro sinčić.[11]

Kao valovima nošen

Iz jednog drugog Vremanova pisma doznajemo da je posljednje razdoblje njegova boravka u Rimu bilo presudno za njega, da je njegov život krenuo novim smjerom, udaljavajući ga od znanosti i upućujući ga na apostolat.[12]

U to doba u Rimski su kolegij stizale ohrabrujuće vijesti o misiji u Japanu.[13] Mnogi su se isusovci iz toga kolegija nudili kao dobrovoljci,[14] a poglavari i profesori podupirali su te nesebične želje.

Jedan od ovih posljednjih bio je Muzio Vitelleschi, koji je napustio katedru da bi najprije vodio sve razvijeniju isusovačku Napuljsku provinciju, zatim je od 1606. bio nadležan za cijelu Italiju, a 1608. imenovan je za asistenta generala Aquavive.[15]

Ne možemo doznati je li Vreman bio jedan od tih dobrovoljaca ili ga je u misije na Istoku poslao general Aquaviva na Vitelleschijev poticaj, a Vreman je to prihvatio. Istina je možda ovo posljednje jer se u pismu iz 1617., koje navodim, kaže da »vašeg Vremana kao da valovi nose po Europi«, što teško da pristaje uza znanstveni rad, već prije odražava neizvjesnost pred žrtvovanjem znanstvenog rada uime apostolata.[16]

Sigurno je da je 20. rujna 1609. Vreman od Aquavive primio imenovanje za misiju u Japanu[17] i, napustivši Rimski kolegij, otputovao je u Lisabon, odakle se odlazilo na Istok.

Sljedećih godina bilo je različitih događaja i nemoguće ih je navesti točnim redoslijedom: Vremanovo putovanje u Portugal, odbijanje Filipa III., kralja

[11] Vremanovo pismo može se naći u Dodatku 1, a znanstvene bilješke u Dodatku 2, koje je objavio Favaro, 323.

[12] U Dodatku 3 nalazi se Vremanovo pismo Muziju Vitelleschiju.

[13] Od god. 1603. Japanom je vladao Tokugawa Ieyasu. U početku je pokazivao određenu naklonost prema katoličkoj vjeri pomiješanu s nepovjerenjem, što je na kraju, 1614., završilo općim progonom.

[14] U Archivum Romanum Societatis Iesu (ARSI) nalazi se zbirka pisama u kojima traže da budu poslani u isusovačke misije i priličan broj njih želi ići u Japan i u Kinu.

[15] Vitelleschi je izabran za generala Reda 1615. nakon smrti Claudija Aquavive.

[16] Među molbama za odlazak u misije na Istoku nema Vremanove. Osim toga, sam je Vreman pisao Vitelleschiju da je posljednjega dana u Europi razmišljao o pismima »našeg oca« Aquavive, u kojima kao da je čuo božanski glas kako mu govori »ostavi svoju Europu itd.«. (Vidi Dodatak 3.)

[17] ARSI *Hist. Soc. 62 73 v.*

Španjolske i Portugala, da mu dopusti odlazak u Indiju »zato što je stranac,« premještaj u Kolegij u Oropesi (utvrđeni grad u provinciji Toleda u Španjolskoj), gdje je ostao »dvije ili tri godine«,[18] godinu dana podučavao je klasičnu književnost, a druge dvije studirao je teologiju i dva jezika toga poluotoka.[19] U tom se razdoblju i zaredio.

Kad je napokon dobio kraljevo dopuštenje zajedno s ostalim stranim misionarima, Vreman je otišao u Lisabon i 5. travnja 1615. ukrcao se na brod sa šest portugalskih i pet talijanskih isusovaca.[20] U Indiji je proveo devet mjeseci, možda završavajući studij filozofije u Goji, a u svibnju 1616. otplovio je u Macao zajedno s vizitatorom Franciscom Vieirom i stigao onamo 13. srpnja 1616.[21]

Latinski stil pokvaren žurbom

Njegovi prvi dojmovi u portugalskoj koloniji zasigurno su bili obeshrabrujući. Uz njih tridesetoricu koji su u siječnju 1615. živjeli u Kolegiju San Paulo – osnovanom nekoliko godina prije – tamo su se, toga mjeseca kad je on došao, skupila 62 isusovca i 53 dôjukua[22] protjeranih iz Japana. Nakon Vremenova dolaska tamo je bilo 95 isusovaca.

Kad je stigao u Macao, postalo mu je jasno da je misija u Japanu za njega zatvorena, da se mora okrenuti Kini i potruditi se da sada nauči taj jezik. Jezici što ih je poznavao, latinski i talijanski, dobro će mu doći, jer tek što se smjestio u Macau, a već je dobio zadatak da s portugalskog na latinski prevede godišnji izvještaj za tu, 1616. godinu, koji je malo prije stigao iz Japana.[23] Znamo zašto je upravo Vreman odabran za taj posao, jer je vizitator Francisco Vieira napisao asistentu za Daleki istok:

»Naš nam je Otac naložio da se godišnja izvješća ove pokrajine i njezinih zajednica sastave na dobrom latinskom kako bi se mogla razaslati po Italiji i drugim europskim pokrajinama. Ako ih nema tko napisati na latinskom, onda neka bar budu napisana na talijanskom da bi se mogla u Rimu prevesti na latinski i poslati drugim pokrajinama.«

[18] ARSI *Japsin 114* 241.

[19] Prema Favaru (108. n. 1), u *Mémoires de l'Académie Royal des Sciences depuis 1666 jusqu'à 1699* (Paris, 1729) sv. 7., dio I, str. 706, bilješke o pomrčini Mjeseca 8. studenoga 1612. pripisuju se Vremanu u suradnji s Giuliom Alenijem. To nije prihvatljivo, budući da je 1612. Aleni bio u Indiji, a Vreman je onamo došao s još jedanaestoricom tek 1615., najvjerojatnije u rujnu (ARSI *Japsin 68* 43).

[20] Josef Wicki: *Indienfahrer* br. 618.

[21] *Monumenta Historica Japoniae* (MHJ) I 424; Biblioteca Ajuda *49–IV–66* 56–56v.

»Budući da su talijanski oci zaboravili svoj jezik i stil i ne mogu dobro pisati latinski, ove je godine pismo napisano na latinskom, bar u onom obliku koji se može dotjerati u Rimu... Molim Vašu prečasnost da zamoli našeg Oca u Rimu da nam oprosti ako godišnje pismo nije sastavljeno onako dobro kako bismo mi to željeli i da nam pošalje nekoga tko bi ih bolje mogao pisati, to bi bila pomoć i olakšanje, i nama i Vašim prečasnostima tamo u Rimu.«[24]

Dana 13. prosinca 1616. Vreman je u Macau stavio potpis na svoj latinski prijevod. Ako vizitator nije bio potpuno zadovoljan Vremanovim radom, sâm prevoditelj, bivši profesor latinske gramatike bio je također svjestan svojih propusta. Celso Confaloniero, provincijalov pratilac, ispričao ga je kod tajnika Družbe Isusove:

»Po nalogu oca provincijala, čiji sam pratilac, iako nedostojan, molim Vašu prečasnost da ne pridaje preveliku važnost godišnjem izvještaju nedavno poslanom iz Japana (ako je uopće poslan) preko Filipina, jer ga nije osobno pregledao spomenuti otac provincijal; on je pažljivo pregledan ovdje u Kini i na latinski ga je preveo otac Giovanni Vremano, koji nije sasvim zadovoljan prijevodom jer mu nedostatak vremena nije dopustio da ga stilski dotjera onako kako bi želio i mogao.«[25]

Tako je zbog žurbe trpio Vremanov latinski stil, ali su konačno njegovi pretpostavljeni bili zadovoljni što imaju pri ruci nekoga za taj posao kojega se nije mogao latiti nitko drugi.

[22] Dôjuku: prema rječniku *Vocabulario da Lingoa de Japan* (Nagasaki, 1603) 73: »Dôjucu. Moços, ou gente rapade que serve aos Bonzos nas teras.« Akcent označuje samo dužinu vokala. Usprkos amoralnom prizvuku, isusovci su prihvatili ovaj budistički izraz za domaće neoženjene mladiće i muškarce koji su se u okviru Reda spremali za apostolat. Njihov je rad obuhvaćao više od vjeroučiteljevog. »Dôjuku« je podrazumijevao *način života*, makar i privremeni, dok je vjeroučitelj bila *služba*, zanimanje. Žene su mogle biti vjeroučitelji, ali nikad dôjuku.

[23] *Carta annua de Japon de 1616* izrađena po nalogu provincijala Valentina Carvalha (*Japsin 58* 485–520).

[24] Francisco Vieira, Macao, 29. prosinca 1616. s postskriptumom od pet redaka, datiranim 8. siječnja 1617.

[25] Celso Confaloniero pisao je Bernardu de Angelisu iz Macaa 10. siječnja 1617. (*Japsin 17* 65). Kritika godišnjeg izvješća uglavnom se odnosi na original poslan iz Japana, koji je pregledao provincijal Valentin Carvalho. Confaloniero potvrđuje Vremanovu klasičnu naobrazbu, napominjući da latinsku verziju nije stigao »stilski dotjerati kao što je želio i mogao«.

Tužne vijesti iz Japana i Kine

Uz godišnji izvještaj, već dovoljno mračan sa svojim tragičnim vijestima o progonima u Japanu,[26] Vreman i njegovi pratioci dobili su tužne vijesti o protjerivanju i progonima misionara u Kini po nalogu cara Wan Lia, do čega je došlo nakon oštrih napada dvaju mandarina iz Pekinga i Nankinga u kolovozu 1616.[27]

Vizitator Francisco Vieira mislio je na događaje u tijeku dviju prethodnih godina, kad je 1618. napisao:

»Dan nam za danom prolazi u brizi za četiri oca iz kineske misije koji već mjesecima u Cantonu čekaju da odu iz Kine i ukrcaju se na brod za Indiju u skladu s kraljevim proglasom i vrlo smo ožalošćeni zbog toga. No što se tiče (naredbe) odlaska u Indiju, nećemo se obazirati na to. Četrnaest nas je još uvijek skriveno u Kini. Naš ih Gospodin čuva za svoje nakane.«[28]

Prema *Breve relaçam do estado da Christandade da China no anno de 1618*, u Kini je bilo 14 isusovaca: osam otaca iz Europe i šestoro braće iz Macaa. Četvorica su bila protjerana iz Pekinga i Nankinga, a oni koji su ostali u Kini »svi su bili u Hamcheu, glavnom gradu pokrajine Chekiam, pod zaštitom doktora Miguela, koji ih je gotovo sve imao u svojoj kući.«[29]

Iako su bili zakonom prognani, jedan je isusovac otišao iz Hamcheua u Peking da posjeti kršćansku zajednicu, kod koje se skrivao jedan kineski brat. Dva oca i dva brata otišla su u pokrajinu Shensi, ali, naišavši na teškoće, razdvojili su se i krenuli u pokrajinu Honan. Dva oca i jedan brat posjetili su pokrajinu Hukuan i gradove Nanking i Canton. Kršćanima u Šangaju također se dvaput išlo u posjet, a dva oca i jedan brat, skriveni u pokrajini Kiangsi, brinuli su se za vjerne u gradovima Nanchan i Kienchan i okolici.[30]

[26] Kršćanska zajednica u Japanu imala je mučenika među svojim članovima od 1557., ali odluka o protjerivanju misionara, nakon koje su uslijedili progoni, donesena je za cijelu zemlju u definitivnom obliku u veljači 1614. i stupila je na snagu prvog tjedna u studenome. Dvadeset i osam misionara ostalo je skrivajući se i novi su regrutirani sve dok posljednji nisu mučeni godine 1644.

[27] Vizitator Francisco Vereira okrivio je za progon »certos mandarins grandes muy affeiçoãdos aos pagodes e ao seu falso culto, os quaes estimulados pellos bonzos... derão a el-rey petiçoes contra os padres e contra os christãos, allegando que os padres, sendo estrangeiros, pregavão huma ley nova na China contraria a seus pagodes e custumes, e que tinhão ia feitos muitos christãos... podião hir pouco e pouco alevantando-se contra ex-rey... E estes forao dous mandarins principaes residentes cada hum em huma das duas cortes del-rey (*Peking i Nanking*)«. (Macao, 28. prosinca 1616., *Japsin 17* 41). Na isti su način kasnije pisali Alfonso Vagnone i Nicolao Longobardo (*Japsin 161 I* 1–26 i 35–36).

[28] Francisco Vieira, Macao, 10. siječnja 1618, *Japsin 17* 128.

[29] *Japsin 114* 197–198. Dehergne (346) brka ovaj *Relaçam* s godišnjim pismom iz 1618. i navodi četvoricu protjeranih iz Pekinga i dvojicu in Nankinga, ali u tekstu stoji: »*Dos 4* que forão desterrados de Pekin e Nankin...«

[30] *Japsin 114* 197 v. Dehergne računa kao »rezidenciju« tajno prebivalište u Kiangsiju: »Postoje samo dvije rezidencije: ona u Kinagsiju... i ona u Hangchowu« (346).

Možemo samo nagađati kako su se, nekoliko mjeseci kasnije, Vremana dojmili ti nepovoljni događaji. Dana 25. svibnja 1617. napisao je na talijanskom jeziku i prijateljskim tonom svoje prvo pismo Muziu Vitelleschiju nakon što je ovaj izabran za generala.[31] Pismo je pisano Vremanovom rukom i, ako se ne varam, još nikada nije objavljeno. U njemu mu Vreman čestita izbor i želi mu da dugo bude general.

Zatim ga podsjeća na ona teška vremena kad, kako sam već citirao, »kao da su valovi nosili vašeg Vremana« i uspoređuje ih sa sadašnjim osjećajem neizvjesnosti u Macau što se tiče vlastite budućnosti, jer »ne zna kamo da ide i gdje može očekivati da se skrasi. Kina je zatvorena, a također i Japan. A između nas i Europe proteže se velika praznina.«[32]

Piše obzirno, ali jasno kako mu njegovi u Macau savjetuju da bude strpljiv i kako je lošeg zdravlja i klonula duha:

»Vjeruj u Boga, kažu mi, i ojunači se.[33] Da, vjerovati mogu, ali djelovati — u to nisam tako siguran. Jer patnji, htio ja ili ne htio, ne nalazim lijeka, napose ne tjelesnoj,[34] a ni duševnoj.«

U nekoliko odlomaka Vreman se prisjeća što je pisao Vitelleschiju u tijeku godina koje je proveo u Portugalu i u Španjolskoj. Tu su i sjećanja na pismo koje mu je Aquaviva poslao potvrđujući njegov odlazak u misiju na Istoku, što je u to doba, bez sumnje, bio junački pothvat:

»Imam utjehu: posljednji sam dan proveo u Europi[35] uzburkana srca i blizu suza, ali istodobno sam u mislima premetao pismo našega oca[36] i prepoznao u njemu Božji glas koji mi govori: Otiđi iz te svoje Europe itd. Toga sam dana uistinu spoznao da mi se preko mojih poglavara priopćava Božja volja i da moram otići iz Europe.«[37]

Njegov ga je realizam naveo da odustane od odlaska u Japan jer »mnogo ih je koji su spremni otići tamo,[38] a malo ih sada može ići«. U Kinu se također nije moglo, ali »bar se tome mogu nadati za koju godinu«. Samo mu se put

31 Vidi Dodatak 3.

32 *Velika praznina* (magnum Chaos): klasična metafora za veliku udaljenost prostora i osjećaja.

33 *Psalam 26* 14.

34 Vreman je imao ozbiljne želučane tegobe.

35 Vreman se ukrcao u Lisabonu 5. travnja 1615.

36 Generala Reda, Claudija Aquavive. Možda Vreman ne govori o pismu kojim je imenovan za misiju u Japanu, nego o nekom kasnijem. Aquaviva je umro 31. siječnja 1615.

37 *Ta tvoja Europa* (Europa tua): Vreman kao i general Vitelleschi bili su ispred našega vremena, jer mi se sada pokušavamo vratiti velikoj domovini koja obuhvaća sve male domovine.

38 Gotovo svi oni koji su bili protjerani iz Japana, kao što dokazuju mnogi dokumenti.

za misiju u Cochinchini činio otvorenim. Bila je osnovana godinu dana prije, ali nakon šest mjeseci shvatio je da ni tamo stvari ne idu dobro.[39]

Pismo završava enigmatskom rečenicom koja odražava tešku situaciju u kojoj je bila isusovačka zajednica u Macau:

»Ni oci, ni braća nisu nemarni prema svojim dužnostima: njihovo je milosrđe uistinu veliko i meni, očito, i dovoljno. A povremene pritužbe nekolicine činile su mi se sasvim neosnovane.«

Nepromišljena odluka

Čudno je što se u svibnju 1617. Vreman ograđuje od pritužbi na provincijala Valentina Carvalha, koje čuje od drugih, a još je čudnije što ne pravi ni najmanju aluziju na to kako se prema njemu kao znanstveniku odnosio spomenuti Carvalho. Prethodnog siječnja rektor Kolegija, Jeronimo Rodrigues,[40] pisao je generalu Vitelleschiju da »u ovoj provinciji... nitko u našem nadleštvu ne proučava europske znanosti«.[41]

To nije bilo zbog nedostatka studenata već zbog toga što provincijal nije imao razumijevanja za to. Vreman je za to nalazio općenite isprike, dok su se mnogi drugi u brojnim pismima žalili Rimu.

Jedan uzrok trvenju bilo je neslaganje Nicolaja Longobarda s apostolskom metodom Mattea Riccija, tada pokojnog, kojeg je žigosao kao bojažljivog i nesposobnog zbog sklapanja prijateljstva s mandarinima preko matematike, astronomije i kartografije.

Valentin Carvalho, provincijal Japana i Kine, toliko je pao pod Longobardov utjecaj da je svojim podčinjenima zabranio da slijede Riccijev primjer tvrdeći da tadašnja situacija zahtijeva od propovjednika da se u svojem radu s javnošću služe apostolskom slobodom. Matematika, etika i druge prirodne znanosti više odmažu nego pomažu Crkvi, koja je sad već čvrsto utemeljena.

Carvalho nikada nije bio u unutrašnjosti Kine i nije ništa znao o kineskim idiosinkrazijama (osebujnosti Kineza), a izričito je zabranio isusovcima u Nankingu i drugdje da se posvete znanstvenom apostolatu pa i pod cijenu gubitka

39 »Os padres que estavam na Cochichina (*sic*) foram tambem desterrados della pollo mesmo rey que os chamou, dizendo que os povos se amotinavam, e clamavam que os lançasse fora do reino porque por amor delles não chovia nas terras; que por agora se fossem della. E que dahi a tres annos os tornaria a chamar« (Rodrigues Giram, Macao, 10. siječnja 1618. *Japsin 17* 126).

40 On je bio savjetnik provincijala Valentina Carvalha i vizitatora Francisca Vieira. Vizitator je otišao u Japan u srpnju ili početkom kolovoza 1618.

41 Jeronimo Rodrigues, Macao, 5. siječnja 1617., *Japsin 17* 55.

naklonosti mandarina. Štoviše, ako bi ih car pozvao da pomognu pri sastavljanju službenog kalendara, morali su to odbiti.

Povjesničar Dunin Szpot napisao je god. 1710.:

»Ova nepromišljena Carvalhova odluka duboko je rastužila isusovce, napose u Pekingu, a i drugdje, kao i ugledne kršćane Paula, Leona i Miguela, jer je štetila temeljima kineske misije koja se osnivala na radu oko ispravljanja kineskog kalendara.[42] Ti su veliki i dalekovidni ljudi vidjeli da kineska misija, koju je osnovalo nekoliko stranaca, ne može u Kini trajati bez uporne, stabilne i stalne prisutnosti isusovaca na kraljevskome dvoru. A to se moglo postići samo radom na ispravljanju kalendara, kao što je već prije bio slučaj za vladavine Tienkija i zatim za vladavine Sunchinija.[43] Usprkos svemu tome, poglavar je s nerazboritom revnošću zahtijevao provedbu te nepromišljene naredbe«.[44]

Valentin Carvalho ostao je u Macau do kraja 1625., kada je poslan u Indiju, ali dužnosti provincijala Japana razriješen je u svibnju 1617.,[45] kad se već Vreman mogao obratiti Vitelleschiju i tražiti da znanost dobije svoje mjesto u kineskoj misiji pa time i u Kolegiju u Macau. Ali Vreman je tu stao, oprostio neoprostivo i s nekolicinom studenata posvetio se svojem slabo cijenjenom poslu.[46]

Opet hitan prijevod

Usprkos pogreškama u latinskoj verziji iz 1616., poglavari su se ponovno obratili Vremanu u ništa manjoj žurbi. Zadaća hrvatskog isusovca sada je bila *Breve Relatione delli Martiri... dell' anno 1617*, tekst od jedanaest stranica koji je upravo prispio iz Japana i kojeg »scrisse Girolamo Rodriguez, e fedelmente di Portughese tradusse in Italiano... Giovanni Vremano«.[47]

[42] Kršćanski su mandarini savršeno dobro znali da o evanđelju treba dijalogizirati s pomoću tema zanimljivih kulturnim slojevima kineskog društva. To je u stvari bila metoda Ignacija Loyole.

[43] Tienkio, Sunchinio: Tien Chi (1621.–1628.) i Chung Chen (1628.–1644.)

[44] Thomas Ignatius Dunin Szpot: **Historiae Sinarum Imperii*, Pars II, Liber II, ms. u: *Japsin 102* 189 v.

[45] *Japsin 17* 89. Nalog je došao od Muzija Vitelleschija, ali je izvršenje odgođeno za nekoliko mjeseci, dok vijest da je njegov nasljednik primio dužnost nije stigla iz Japana u Macao.

[46] Vidi dolje Furtadov nekrolog o Vremanu.

Rukopis završava s nekoliko riječi, kojima kao da se autor ispričava zbog eventualnih pogrešaka (njegov materinski jezik nije ni talijanski ni portugalski): »U Macau, učinjeno na brzinu, 28. prosinca 1617. godine.«

Godine 1618. i 1619. Vreman je tiho podučavao matematiku, tako tiho i zaboravljen od svih, da ga Rodrigues Giram nije niti spomenuo nabrajajući djelatnosti Kolegija u Macau u tijeku te posljednje godine Vremanova podučavanja:

»Kako je ovaj Kolegij u Macau poput sjemeništa za sve tri misije, Japan, Kinu i Cochinchinu, ove je godine u njemu bilo 86 isusovaca, 47 svećenika i 39 braće, neki su od njih protjerani iz Japana i Kine, neki su tek pristigli iz Europe, a drugi su tu živjeli već otprije. Šesnaest ih je položilo četiri zavjeta, ima 15 duhovnih pomoćnika i devetero časne braće. Tu je i pet profesora, jedan kazuistike, jedan filozofije, dva latinskog i jedan čitanja i pisanja.«[48]

Ljetopisac se usredotočio na težak problem progona u Kini i u Japanu više nego na svijet znanosti i Vreman je, bez sumnje, dijelio njegove osjećaje, jer Giram dalje u jednom odlomku aludira na njega a da mu ne spominje ime:

»Izbjeglice se i dalje nadaju da će im naš Gospod Bog otvoriti vrata za povratak u njihove misije, a oni koji su tek došli uče jezik tako da bi im se mogli pridružiti kad dođe vrijeme. Od ovih posljednjih, dvojica su otišla u unutrašnjost Kine prije nekoliko dana.«[49]

»I tako godine 1619...«

Giramovo svjedočanstvo važno je za određivanje datuma Vremenova odlaska u Kinu, ne 1620., kao što kažu neki stari zapisi, već nekoliko dana prije datuma ovog pisma, to jest prije 28. prosinca 1619.

Jedan od ove dvojice koje je Giram spomenuo bio je Ivan Vreman. Giram nije bio tako jasan kao Francisco Furtado, koji je uz njegovo ime naveo dva razloga zašto je Hrvat, jedan od »dvojice pridošlica«, imao prednost pred nekim veteranima koji su ostali u Macau:

»Doktori (mandarini) Paulo, Leon i Miguel, koji svim srcem rade na obraćanju ovoga kraljevstva, mole i preklinju da novi oci[50] dođu učiti jezik i tako

[47] **Breve Relatione delli Martiri che furono uccisi in Giappone per la fede di N. Sor. Jesu Xpo dal mese di Marzo dell'anno 1617 fin' all' Ottobre del medesimo Anno* (rukopis, *Japsin 29* I 75–86v).

[48] Rodrigues Giram, Macao, 28. prosinca 1619., godišnje izvješće iz Macaa i Cochinchine iz 1619., 3a (*Japsin 114* 201). Rukopis kaže: »Ler, e ú screver«. Giram zaboravlja Vremana, profesora matematike u Macau, kao što znamo iz nekrologa što ga je napisao Francisco Furtado.

su dvojica otišla ove, 1619. godine... jedan od njih... otac João Vremano iz Dalmacije.«[51]

Bio je i drugi razlog – humanitaran. Prema Furtadu, klima u Macau nije bila dobra za Vremanovo zdravlje i poglavari su ga potajno poslali u Kinu gdje su »zrak i hrana bili sličniji onima u Europi i pružali više nade za njegov oporavak«.[52]

U kantonskoj su luci izazvali sumnju i Vreman se morao sakriti u dnu broda koji ih je vozio u unutrašnjost. Nakon što je u prosincu tri dana proveo s nogama u vodi, želučana se bolest pogoršala i zdravlje općenito i morao je ostati s isusovcima u Nanchanu »u kući Don Pedra«, tj. novoobraćenog mandarina Ma San Chi ili, kako stoji u dokumentima, dr. Pedra.[53]

»Onaj koga Bog uze sebi na putu«

Cijela Furtadova priča za nas je vrlo vrijedan dokument jer nam, osim ta dva mala detalja, daje kratku Vremanovu biografiju i iscrpan izvještaj jednog očevica o njegovoj smrti. Da bi naša priča bila potpuna, navest ćemo ga u cijelosti, kako stoji u rukopisu.[54]

»U Macau je bilo deset isusovaca koji su čekali na znak da mogu otputovati, od kojih su četvorica bila iskusni misionari protjerani među prvima, jedan je od te četvorice, otac Diego Pantoja, umro, a umro je i otac Sabatino de Ursis, o čemu ćemo pisati kasnije. I tako su ostala dvojica iskusnih i otac Manuel Dias Mlađi, koji je išao u Macao podnijeti izvještaj o posjetu Kini po nalogu oca vizitatora. Petorica su došla iz Europe s prokuratorom.«

»Metoda za ulazak naših ljudi pokazala se uspjelom i na taj su način u tri navrata šestorica njih stigla na svoje odredište. Ove godine bili su to otac Manuel Dias Mlađi, Portugalac, i otac João Vremano, Dalmatinac, kojega je Bog uzeo k sebi na putu i tako okrunio njegove uporne molbe da ga pošalju u ovu misiju.«[55]

[49] Rodrigues Giram, Macao 28. prosinca 1619., *Japsin 114* 201. Godišnje izvješće iz Macaa i Cochinchine iz 1619., 3a via.

[50] Ne treba ponavljati da su tri mandarina bila apsolutno sigurna da će među misionarima naći znanstvenike. Vidi bilj. 42.

[51] Furtado, Macao, 1. studenoga 1620., *Annuas da China e Cochinchina de 1619, pera o muito Rdo en Xto P. N. o Pe. Mutio Vitelleschi, Geral da Compa de Jesu. 1a via pollas Philippinas* (*Japsin 114* 221). Prema tome, Vreman nije umro u travnju 1621. kao što Shütte kaže u MHJ I, *Catalogi* 779n. 15, citirajući Pfistera, i u indeksu str. 1316.

[52] *Japsin 114* 241.

»Taj je dobri otac došao iz Lisabona u doba kad je kralj branio strancima putovati u Indiju, ali to nije poljuljalo njegovu vjeru da će mu Bog otvoriti vrata i ostao je u Portugalu i u Kastilji u Kolegiju u Oropesi[56] dvije ili tri godine dok Bog nije ispunio njegove nade. Ali po dolasku u Macao preostalo mu je da se i dalje nada, jer baš kad se spremao da krene, već podulje kose i brade, stigli su naši ljudi kao izbjeglice[57] i morao je ostati još tri ili četiri godine,[58] podučavati matematiku u ovom kolegiju i slušati ispovijedi.«

»Ocu ovdje nije bilo dobro, pa su poglavari iskoristili prvu priliku da ga pošalju u unutrašnjost Kine gdje su klima i hrana bili više nalik onima u Europi i pružali nade za njegov oporavak.«

Nekoliko mjeseci u unutrašnjosti Kine

»Tako su dva suputnika napustila Macao.[59] Bez ikakvih neprilika, stigli su u Canton, a onda je zbog glasina da su otkriveni[60] trebalo sakriti oca Vremana na samo dno broda i tako je tri dana sredinom prosinca proveo s nogama u vodi, što je bilo loše za njegov slab želudac. Bolest mu se pogoršala i stare su se boli vratile toliko da je nakon dolaska u Nanchan morao ostati kod naših ljudi u gradu.«

»U to je doba otac João da Rocha bio poglavar dvaju mjesta u toj pokrajini gdje žive naši.[61] Primio ga je i njegovao s mnogo milosrđa dok mu se stanje nije poboljšalo. Tada ga je ostavio s jednim od braće[62] jer je morao otvoriti kuću u drugome gradu, nekoliko dana udaljenom odande. No, kad je njegov poglavar otišao, bolesniku se stanje pogoršalo i preminuo je za samo nekoliko dana.

Ovdje ću prepisati pismo što ga je taj isti brat poslao poglavaru misije:

[53] *Japsin 114* 252–265v.

[54] Francisco Furtado, Hancheu, 23. kolovoza 1621., *Annua da China do anno de 1620* (*Japsin 114* 241).

[55] Furtado ne kaže ništa o tome da se Vreman kolebao u Rimu između 1606. i 1609.

[56] Castilla la Nueva sastoji se od pet provincija, a u jednoj od njih, provinciji Toleda, nalazi se Oropesa. Tamo se još uvijek mogu vidjeti ostaci kolegija u kojemu je studirao Vreman.

[57] Isusovci su iz Pekinga i Nankinga došli u Macao 1618.

[58] Točnije od rujna 1616. do prosinca 1619., nešto više od tri godine.

[59] Manuel Dias Mlađi i Vreman.

[60] Bartoli pretjeruje kada kaže »en un piccolissimo legno che perciò l'attendeva« (*Della China* III 288).

[61] Vidi br. 31. *Japsin 114* 197v. Zapravo je postojala samo »rezidencija« u Hangchou i tajno prebivalište u Kiangsiju.

– Na Veliki petak[63] došao sam u Nanchan, gdje sam našao oca Joãa Vremana toliko oronula i iznurena bolima da je bio kost i koža i bez nečije pomoći nije se mogao niti okrenuti u krevetu. Sve ga je boljelo, ali mu je do posljednjeg trenutka um bio bistar.

Provodio je vrijeme u stalnim razgovorima s Kristom, raspetim na križu, čiju je sliku držao uza sebe. Dok je meditirao o njegovoj muci, strpljivo je i s mirom sam trpio boli. Kad sam čuo njegove razgovore, ja koji sam, priznajem, tvrda srca, nisam mogao suzdržati suze, koje su mi donijele veliku utjehu.

Dok je još bio živ kad sam došao k njemu, svakog me je dana molio da mu čitam ili pripovijedam o životu svetaca. U tome sam provodio dobar dio dana. Tražio bi od mene da mu čitam sedam pokorničkih psalama i molio me da ih čitam polako da bih mu dao vremena za pobožna razmišljanja i razgovore.–

U Nanchanu 22. travnja 1620

– Tako je proveo vrijeme do srijede nakon Uskrsnuća Gospodnjeg[64] i, osjećajući da mu je to posljednji dan života, zamolio me da otvorim *Flos Sanctorum* i pročitam mu o svecu toga dana. Učinio sam to sasvim polako, a on me je po svojem običaju pratio u tihu razgovoru s Kristom našim Gospodinom i

[62] U Nanchanu je godine 1620. bio poglavar João da Rocha i jedan neidentificirani brat. Sklon sam pretpostaviti da je to bio Chon Ming Yen roden u Macau od kineskih roditelja, koji se uvijek spominje pod imenom Sebastian Fernandes; no postoji mogućnost da je to bio Juan Fernandes iz Kwantunga. Dva druga kineska brata bili su Pascual Mendes i Manuel Pereira. Sva su četvorica bili u Kini 1620.

[63] To je 17. travnja 1620. budući da se o tome izvještava u godišnjem pismu iz 1619. (1619.–1620.), iako je ono datirano 1621. Bartoli netočno kaže »che fu nè giorni, in che *l'anno 1621* cadde la Settimana Santa« (Bartoli, *Della Cina* III 288). Vidi sljedeću bilješku.

[64] Srijeda u Bijeloj nedjelji, 22. travnja 1620. Mnogi se autori, po uzoru na Bartolija, Pfistera i druge klasične pisce, oslanjaju na *Annua da China do anno de 1620.* Francisca Furtade (Hancheu 24 de agosto de 1621, *Japsin 114* 234–261v) i daju pogrešne datume za 1621., zanemarujući činjenicu da annua govori o događajima iz 1619.–1620. Već 1. studenoga prethodne godine, to jest 1620., Furtado je spomenuo Vremanovu smrt (*Japsin 114* 221). *Catalogus Patrum Societatis Iesu* (*Japsin 187* 18) f. 22 kaže: »P. Joannes Ureman Dalmata, Van lie Imp. Anno 48 (1620), venit in Nankim Metropolim ubi non diu post obiit et sepultus (est) extra muros ad pedem collis Yo hoa tai dicti.« U katalogu ne piše da je Vreman otišao u Nanchang u prosincu 1619. i tamo umro, već se pogrešno spominje Nanking, gdje je pokopan.

bio je općenito ispunjen osjećajem ljubavi i željom da se napokon oslobodi svojega smrtnog tijela.

Tada je počela njegova agonija i prije kraja rekao mi je da se uopće ne boji smrti, samo osjeća, i to vrlo jasno, da neće moći mnogo raditi i patiti za duše u ovom vinogradu Crkve u Kini kao što je to oduvijek želio, no, budući da je to Božja volja, bilo mu je drago da u svemu poštuje njegovu svetu volju.

Dok smo tako razgovarali, zamolio me je da otvorim njegovu košaru i, izvadivši bilježnicu, koja je, čini se, sadržavala duhovne stvari i nije želio da ostane poslije njega, rekao je da je spalim. Tada je zatražio da mu na desnu ruku svežem relikviju sv. Karla s oprostima.

Tada su ga svladale jake boli i, zagledavši se u raspelo, triput je ponovio draga imena Isusa i Marije i izdahnuo. A njegova blažena duša otišla je po nagradu za svoj trud.–

Sutradan za Nanking

– Toga istog dana stavio sam njegovo tijelo u sanduk prema kineskom običaju i sutradan[65] sam s njim krenuo u Nanking, gdje sam našao četvoricu naših, koji su onamo stigli tri dana prije. Tamo, na groblju za naše ljude, ostavili smo tijelo našega oca Joãa Vremana u društvu oca Feliciana da Silve, koji je već bio tamo.–

»Tako završava pismo. To je bio sretan kraj oca Joãa Vremana zbog čije smo smrti žalosni; jer naša je misija izgubila velikog misionara na samom početku njegova rada.«

* * *

Pred Vremanom je bila lijepa budućnost među isusovačkim znanstvenicima u Pekingu, ali u Macao je došao u pogrešno vrijeme; između dolaska misionara protjeranih iz Japana u studenome 1614. i početka Wan Lijevih progona u Kini. Zbog svoje preuranjene smrti, 16 dana nakon 37. rođendana, Vreman je pao u zaborav. Njegova tiha žrtva omogućila je drugim zvijezdama većega sjaja da zablistaju umjesto njega – ljudima poput Johanna Schrecka (Terrenz), Adama Schalla i još nekima kojima su povjesničari posvetili mnogo pozornosti. Na ovaj mali prilog odlučio sam se jednostavno zato da bi Ivan Vreman danas bio poznatiji.

(prevela Branka Žodan)

[65] To jest 23. travnja 1620.

Dodatak 1

▸Favaro 323◂

GIOVANNI VREMANN

Illustre et Eccellentissimo Signore, Pax Christi.

Quanto contento m'habbia apportato la lettera di V. E. lei stessa può congetturarlo dalla precedente mia,[66] poichè quello ch'io mai havrei havuto ardiro di desiderare, la benignità di V. E., fattola quasi scorder delle proprie grandezze, l'ha spinta a mostrarsi benigno verso di me con rescriver tanto cortesemente, et in tempo di tanti suoi travagli, alla mia.

Certo che se prima le virtù di V. E. si facevano cognoscer per fama, hora da me sono conosciute ancor per esperienza, onde ancor molto più amate et riverite. Quanto disgusto poi io habbia sentito della morte del suo figliolino,[67] ne pùo esser chiaro indicio l'amor che io porto a V. E., qual in vero mi dispiace non poter mostrar con fatti.

Anzi tenga per cosa certa che se io fussi in potestà mia non già per lettere, ma si bene in persona verrei a visitar et riverir V. E. come pur assai ella merita. Et se bene sarebbe forse debito mio consolar in qualche modo l'afflitto amico, con tutto ciò io so molto bene che la prudenza di V. E. non ha bisogno d'altro consolatore, sapendo lei molto bene che questi sono frutti di questa nostra misera vita, nella quale quanto più viviamo, tante più afflittioni et travagli ci convien sentire, et in un certo modo in loco d'una vita sopportar mille morti.

Certo che se bene dura cosa é la separatione d'un amato figlio dal suo caro padre, nientedimeno a noi come christiani qualche conforte è somministrato dal sapere che li giusti et innocenti hanno, dopo questa, altra vita tanto migliore quanto che la è immortale et beata. Et questo a punto è quello che mi ha consolato, pensando io che l'innocente figliolino per la sua innocenza grato a gl'occhi del suo Signore raptus est ne malitia mutaret cor suum.

Onde ancor mi giova credere ch'hora lui godendo la vita beata nel regno del suo creatore se ne stia tutto allegro, desiderando ch'il suo caro padre, deposto il giusto dolore, isnieme con esso lui si rallegri et benedichi il Signore, quale con tanti premi rimunera gl'innocenza.

Molto mi è piacciuto saper che V. E. habbi già facilitate le tavole del Sole et della Luna, et che vada ficilitando il modo degl'eclissi, et pensi di far la tavola di moti diurni della (luna), nè mi dispiace punto che V. E. non mi possa comunicar le dette tavole (ancorchè io per altro ne habbia gran desiderio) parendomi cosa giusta et conforme ad ogni raggione che lei sia la prima a godersi le sue fatiche, et perciò starò con speranza et desiderio pregandole dal Signore tempo et commodità di poterlo far presto come lei spera. L'indice poi mandato al Mons. Ruino procurarò di vederlo per mezzo del P. Clavio rallegrandomi et con V. E. et meco di poter presto veder qualche sua opera.

Per quanto poi veggo V. E. ha poca speranza che habbiano ad uscir presto gli moti de gl'altri pianeti di Tichone, il che certo mi dispiace, però se la potesse (come credo che la desidera) per qualche via persuader agl'heredi di Tichone che li mandassero fuori, overo in qualche modo li communicassero a V. E. sarebbe cosa di molto utile; ma se non si potrà far altro come teme che sarà, converrà haver pacienza.

Ringratio poi ancora molto V. E. per la fatica non solo di scrivermi, ma ancora per haverlo fatto cosi alla longa con mettervi il methodo del Calculo di più, però me le confesso di nuovo obbligatissimo et la prego che se in alcuna cosa posso la mi commandi che la mi trovarà ricordevole de'beneficii.

Il P. Clavio le manda affettuosi saluti, condolendosi molto delli travagli di V. E. con ricordarle che si ricorda che V. E. gl'è caro amico. Et per fine le pregho dal Signore ogni contento.

Da Roma li 31 Genaro 1609.

Di Vostra Eccellenza servo in Christo affezionatissimo

Giovanni Vremano

della Compagnia di Gesù

[66] Favarova napomena: »Manca nel codice qualsiasi traccia di altre corrispodenze del Vreman con Mangini.«

[67] Favarova napomena: »E questo il figliuolo del Magini del quale manca qualsiasi notizia.«

Dodatak 2

▸Favaro 325◂

Osservatione fatta in Roma sopra l'Eclisse della Luna nel mese di Genaro del 1609

Primeramente tutta quasi la notte che seguita li 19 di Genaro del 1609, nella quale doveva farsi l'Eclisse fu il Ciel coperto continuamente di spesse nuvole, talmente che non si poteva veder ne pur in che parte fosse la ☽. Finalmente a hor. ital. 8 3/4 in circa cominciò di quando in quando comparir la ☽ fra le nuvole, le quali si andavano rarefacendo, et quando la prima volta la viddi pareva che già fussero ecclissate quasi due dita et cosi hor comparendo hor essendo coperta dalle nuvole la ☽ avanti che arrivase alla vera ☍, apparve fra alcune nuvole la stella del can. minor. in altezza sopra

l'horizzonte di P. 29. Poco dipoi quando pareva che fusse circa la vera ☌ vidi per un quasi buco di nuvole il cor di ♌ in alt. di P. 54, 40′. Alquanto di poi essendosi già schiarito il cielo, et apparendo rarissime nuvole, et vedendosi la ☽ et le stelle benissimo (come ancora seguitò fino al fine) vidi il can. min. in alt. di P. 21, 25′. Un pezzo di poi quando parea restassero da 3 dita ecclissate il cor di ♌ haveva d'alt. P. 44.

Nel fine o avanti esso immediatamente l'alt. del cor di ♌ P. 39, 30′.

Nel fine, o pure immediatamente dopo l'alt. del cor di ♌ P. 38, 40′.

Ho posto queste due ultime osservationi con quel modo di parlar, perchè in vero mi pare molto difficile con gl'occhi poter veder precisamente il fine dell'ecclisse, massime che per maggior sicurezza si potrà pigliar il mezzo fra ambedua. Sicchè pigliando la prima delle precedenti dua ultime observationi, la dà nel calculo l'hora dopo mezzodi 16, 52′, 17″. Ma la 2a osservatione dà hore 16, 57′ 1″. Et il calculo dell'eclisse dava il fine di essa a H. 16, 54′ 57″.

Donde ne risulta una differenza di nessun momento.

Et acciò qualch'uno poco amico dell'Astronomia, o poco fautore di Tichone, non pensi ch'io mi habbi finto le sudette osservationi, sappi V. E. che a tutte vi è stato presente il professor della Mathematica in questo nostro Collegio,[68] et un altro discepolo del P. Clavio, ma alle ultime due delle quali io fo conto, et quali quasi sole importano, vi si è trovato presente l'istesso P. Clavio, il quale pure per varii rispetti è poco amico di Tichone.

Questo è quello che si è potuto osservar intorno a quest' Eclisse, perchè nè il principio, nè il mezzo, come ho detto, si è potuto veder bene, ma solo il fine.

All'Illustre et Eccellentissimo Signore

Il Sig.r Gio. Antonio Magino, mio in Christo osservandissimo Bologna.

[68] Favarova napomena: »Sembrando del contesto doversi escludere che si accenni qui al P. Cristoforo Clavio, il quale viene in appresso espressamente nominato, parrebbe che nel personaggio quivi indicato dovesse ravvisarsi il P. Cristoforo Grimberger del quale leggiamo: 'Christophorus Griembergerus, natione Germanus, patria Oeno–Halensis in Tiroli, dignus Clavio praeceptore discipulus, cuius etiam locum Romae multis annis docendo implevit. Admissus in Societatem est in Provincia Austriae anno Christi 1580, aetatis suae 19, ubi etiam desciplinas mansuetiores explicuit, Mathematicas vero partim in illa, partim Romae, ubi 4 votorum professionem emisit, duodetriginta annorum spatio explanavit. Obiit Romae die 11 Martii anno 1636, magno nostris luctu relicto lagrimis, qui viri summum candorem, humilitatem, animi lenitatem, obsequendi studium adamaverant« (*Bilbiotheca scriptorum Societatis Iesu*) itd.

Dodatak 3

▸**Jaspin* 17 82◂

Lettera di Ivan Vreman a Muzio Vitelleschi
Macao, 25 maggio de 1617

Multo Reverendo in Christo P. N., Pax Christi ettc.

Paternitas Vestra hanc legat quaeso dum ab aliis vacaverit gravioribus, cum in hac nihil magni est.

Ad maiorem Dei gloriam, Societatis nostrae et Catholicae ecclesiae, atque tuum, mi et nostrorum omnium in Christo Pater, bonum faxit Deus, ut faciet, sit is, ad quem a Domino promotus es, Gradus. Tibi quidem gratulor quia ad virtutem et perfectionem, qua licet multum polleas, tamen nova habes incitamenta; nobis vero quia Patrem habemus dulcissimi quondam Patris Claudii non degenerem filium.

Memoria illius in benedictione erit; praesentia tua benedictionem nobis afferet, quae praesentia duret nobis, Deum precor optimum maximum, non minus quam Claudii duravit Patris.[69] Nam etsi remoti hic et in ultimas terras hisce temporibus revera exules filii tui, fruemur tamen, Domino dante, fructu vel navibus istinc ad nos transmisso.

En tandem tuus ille Vremanus magnis in Europa iactatus fluctibus, portum tenet Macaensem, quonam soluturus in quemve alium appulsurus omnino nesciens. China clausa, Japonia nihilo minus, inter nos et Europam magnum Chaos.[70]

Dicunt mihi: expecta Dominum, viriliter age.[71] Expectare possum sed agere non video quid possim. At pati, velim nolim, cogor, corpore plurimum,[72] spiritu non nihil. Unum mihi solatium: illa me die quae ultima fuit in Europa,[73] reclamante summopere carnali homine, et in lacrimas uberes prorumpente, spiritu tamen Patris Nostri[74] epistolas identidem considerante, inque illis divinam vocem dicentem: Egredere de Europa tua ettc, illa inquam me die existimasse Dei fuisse voluntatem per superiores mihi perclare declaratam, ut Europam relinquerem.[75]

Et nunc aio mihi constare nihil adhuc fuerit nec ne. Unum scio, me, sive falso, sive vere tunc existimantem, a Domino regi et gubernari, partim im-

[69] Aquaviva je bio general od 1581. do 1615., a Vitelleschi od 1615. do 1645.
[70] Vidi bilj. 32.
[71] *Ps 26* 14
[72] Kao što je Furtado napisao, Vreman je ozbiljno bolovao od želuca.
[73] Vidi bilj. 35.
[74] Vidi bilj. 36.
[75] Vidi bilj. 37.

mediate, et partim atque ut plurimum, ne dixerim semper, mediate. Quod si cum duo passeres ettc, Deo est cura de illis, quanto magis cum unus homo, tanti Creatoris non inferior passeribus creatura, pro suo amore (ipso nimirum id dante, quae eius est benignitas: nisi forte quis oculatior dixerit pro meo me amore et deceptrice passionum vi) ad labores se offert, ettc.

Neque plura. Quare uno verbo concludo. Japoniam non spero, quia neque qui illuc eant desunt,[76] neque tempus eundi multis. China saltem ad aliquot annos despero. Forte ibimus, si superioribus placuerit, Cochinchinam unde audimus belle rem procedere Christianam.

Et quoniam haec prima Mutio Generali a filio Vremano est epistola, ideo sit soli, idcirco nimirum ut cognoscas motus illos, quos in Europa passus sum, pro Dei benignitate sedatos, meque in laboribus multis quibus premor interius exteriusque, non solum non desperare, sed Domino dante etiam gaudere: puto enim Deum ita voluisse et velle, idque in meum bonum spirituale.

Neque tamen desunt omnes Patres, fratresque officio suo: quorum charitas sane est multa, et mihi atque in me satis nota; et certe ineptae mihi visae sunt aliquando querulae quorumdam voces.

Vale mi Pater, et pro tua Paternitate quotidie orantem, aliquando Domino peculiariter commenda.

Macao, Die 25 Maii 1617.

Paternitatis Vestrae

Servus et in Christo filius licet indignus

[76] Vidi bilj. 38.

[77] Ovo se djelo ne može pripisati Vremanu. Vidi bilj. 19.

Bibliografija

Pisana djela Ivana Vremana (=rukopis)*

- Pismo Antoniju Maginiju, Rim, 1. siječnja 1609. Objavio Favaro 323. Vidi Dodatak br. 1.
- *Osservatione fatta in Roma sopra l'Eclisse della Luna nel mese di Genaro del 1609.* Objavio Favaro 325. Vidi Dodatak br. 2.
- Bilješke o pomrčini Mjeseca 8. studenoga 1612. u suradnji s Giulijem Alenijem (*Memoires de l'Académie royale des sciences depuis 1666 jusqu'a 1699.* Sv. VII. Dio I, Pariz MDCXXIX., str. 706). Citirao Favaro 108.[77]
- *Vlastoručni latinski prijevod *Carta annua de Japon de 1616* učinjen po nalogu provincijala Valentina Carvalha (*Japsin 58* 485–520). Na talijanskome objavio Lorenzo delle Pozze u: *Lettere annue del Giappone, China, Goa et Ethiopia,* (Napulj, 1621) 3–93.
- Dio Vremanova pisma ocu Griembergeru 20. studenoga 1616. (Athanasius Kircher itd., *Magnes sive de Arte Magnetica opus tripartitum,* Romae, ex typographia Ludovici Grignani, MDCIV., str. 316). Citirao Favaro *ibid.*
- *Vlastoručno pismo Ivana Vremana Muziju Vitelleschiju, Macao, 25. svibnja 1617. (*Japsin 17* 82). Vidi Dodatak br. 3
- **Breve Relatione delli Martiri, che furono uccisi in Giappone per la fede di N. Sor. Jesu Xpo dal mese di Marzo dell' anno 1617 fin' all'Ottobre del medesimo Anno,* (originalni rukopis, *Japsin 29 I* 75–86v).

Literatura

ANTOLOVIĆ, Josip DI: *Hrvatski misionar isusovac, Ivan Vreman* u: »Marulić« 19 (1986) 37–40.

BARTOLI, Daniello DI: XVII (Roma 1663), *Della China* III (Torino, 2 1825) 288.

DADIĆ, Žarko: *Astronomski rad Ivana Uremana,* u: »Dijalektika«, 8 (1973) 95–100.

DADIĆ, Žarko: *Matematički tekst Splićanina Ivana Uremana,* u: Rasprave i građa za povijest znanosti, 4 (1983) 1–6.

DEHERGNE, Joseph DI: *Répertoire des jésuites de Chine de 1552 à 1800* (Roma – Paris, 1973) br. 856.

FAVARO, Antonio: *Carteggio inedito di Ticone Brahe, Giovanni Keplero e di altri celebri astronomi e matematici dei secoli XVI e XVII, con Giovanni Antonio Magini* (Bologna, 1886).

GARCIA VILLOSLADA, Ricardo DI: *Storia del Collegio Romano* (Roma 1954).

KORADE, Mijo DI: *Podaci o hrvatskim isusovcima iz XVI i XVII st.,* u: »Vrela i prinosi« 15 (Zagreb, 1985) 86–108 (102). Spominju se i djela drugih autora o Vremanu.

LAMALLE, Edmund DI: *La propagande du P. Nicolas Trigault en faveur des missions de Chine (1616),* u: AHSI 9 (1940) 49–120 (83).

PFISTER, Louis DI: *Notices biographiques et bibliographiques sur les Jésuites de l'ancienne Mission de Chine 1552—1773,* 2 sv. (Shangai, 1932–1934).

SCHÜTTE, Josef F. DI:
- *Introductio ad Historiam Societatis Jesu in Japoniam 1549—1654.* Vidi indeks.
- *Monumenta Historica Japoniae* (MHJ) I. Vidi indeks.

TEIXEIRA, Manuel: *Padres da Diocese de Macau* n. 32 u: Boletin Ecclesiastico da Diocese de Macau 66 (1968) 444, (citirano kao BEDMA).

WICKI, Josef DI: *Liste der Jesuiten—Indienfahrer 1541—1758,* u: Aufsätze zur Portugiesischen Kulturgeschichte, sv. 7. (Münster, 1967) 252–450.

*Ignacio Modiano, Santiago de Chile**

Isusovačko graditeljsko iskustvo u misiji na otoku Chiloé u tijeku 17. i 18. stoljeća

Konsolidirana kao prostorna mreža crkava i trgova, isusovačka misija na otoku Chiloé iz 17. i 18. stoljeća izvanredan je primjer racionalne (tipološke) arhitekture.

Ovaj se članak bavi općenitim povijesnim i umjetničkim aspektima izgradnje isusovačkih misija u Južnoj Americi, a napose problemom arhitektonske tipologije crkava na otoku Chiloé. Naglasak je na isusovačkom pristupu umjetnosti, osobito izgradnji misija, od primjera na otoku Chiloé do problema presedana u gradnji određenog tipa crkve na tom otoku, koji se dovodi u vezu sa seoskim crkvenim građevinama u srednjoj Europi.

Isusovački pristup umjetnosti pri izgradnji misija

Kao svrsishodna i reprezentativna umjetnost arhitektura je imala važnu ulogu u uspjehu misije u Južnoj Americi.

Dosad najbolje dokumentiran slučaj jesu Paragvajske redukcije. U Paragvaju je domorodačko stanovništvo uz rijeke Parana i de la Plata poticano da živi u vrlo organiziranim naseljima. Plan je tih naselja bio geometrijski i u prvi mah sličan onome u preostalom dijelu kolonizirane Amerike.

Isusovački se gradovi, međutim, razlikuju od tipičnoga španjolskog, ortogonalnog, plana grada (cuadricula) s obzirom na položaj javnih i vjerskih objekata u odnosu na cjelinu. U takozvanim isusovačkim *teokratskim gradovima*[1] ističe se posvećen prostor. On nije samo još jedna cjelina unutar plana, kao u većini američkih gradova, već je brižljivo planiran na jednom kraju grada.[2]

* Čileanski arhitekt na Odsjeku za teoriju i povijest Fakulteta za arhitekturu i urbanizam Čileanskog sveučilišta u Santiagu

1 ROSSI, Aldo: *L'architettura della città*, šesto izdanje, Milano, 1984, str. 31.

2 Vidi PALM, Erwin Walter: *El plano de las Misiones en territorio guarani en el siglo XVIII* u »Boletin del Centro de Investigaciones Historicas y Esteticas«, br. 15, Central University of Venezuela, veljača 1973.

Većinom postoji vizualna veza između svetog mjesta i preostalog dijela grada tako da ono postaje središnja točka. To ima dvojaku važnost. S jedne strane, smanjuje se udaljenost između svetog i javnog, a s druge, ta ih udaljenost razdvaja. U slučaju otoka Chiloé, također se pojavljuje neka vrsta prostorne osovine,[3] iako na drugi način.

Paragvajske su redukcije primjer racionalne arhitekture. No, ono po čemu se razlikuju od ostalih slučajeva, na primjer od španjolsko–američkih gradova, jest svijest o simboličku elementu, koja je prisutna u svakom dijelu sela.

Ono što je zanimljivo u misiji u Južnoj Americi jest činjenica da racionalnost nije opcija primijenjena u utilitarne ili stilističke svrhe. Racionalnost je način kako biti simboličan i svrsishodan istodobno.

Problem stila isusovačkog graditeljstva već je razriješen.[4] Ne postoji isusovački stil, već samo umjetnički pristupi različitim kontekstima.

U Južnoj Americi racionalno je primijenjeno na širokoj osnovi. Katkad je to uključivalo domorodačku interpretaciju baroka (u Argentini i u Paragvaju) ili tendencije prema klasičnoj lokalnoj formi (na otoku Chiloé). Načelo koje se krije iza toga nije samo pitanje stila. Radi se o lingvističkoj upotrebi umjetničkih disciplina.

Misije se nisu ovlaš bavile vizualnim umjetnostima. Guarda je istaknuo važnost likovne škole što su je na otoku Chiloé stvorili isusovci.[5] Primjer su drvene rezbarene ikone, rezultat individualnog stvaralaštva ali i evangelizacijskih metoda. Nešto se slično može reći za upotrebu slike »kao preferiranog sredstva za obraćanje Indijanaca« u misiji u Kanadi, što opisuje Gagnon.[6] Po-

3 O ideji prostorne aksijalnosti vidi HILLIER, Bill: *The Axis as Symbol and Instrument*, studija, Bartlett School of Architecture and Planning, London, 1984. Prema Hillieru, »aksijalnost je osnovni sastavni dio svakoga arhitektonskog prostora budući da ona najviše pridonosi stvaranju najvažnijeg aspekta naše svijesti o arhitekturi...«

4 Uzimajući kao primjer barokni stil, vodeći stil u 17. st., Wittkover ističe: »Red nije težio stvaranju stila«, i dodaje: »umjetnik je bio taj koji je utjecao na isusovce, a ne obratno«. Vidi, WITTKOWER, Rudolf: *Barrock Art: The Jesuit Contribution*, New York, 1972, str. 5 i 12.

5 Govoreći o najpopularnijim svecima na otoku Chiloé (sv. Josip, sv. Ante, sv. Franjo i sv. Mihovil), Guarda vidi »utjecaj pripadnika dvaju redova koji su se bavili misijom na otoku Chiloé, franjevaca i isusovaca, posljednjih slavitelja arkanđela Mihovila, i dodaje da su »chiloetanske slike povezane s metodama evagelizacije«, vidi, o. GUARDA, Gabriel, OSB: *Iglesias de Chiloé*, Santiago, 1984, str. 45.

6 Gagnon je naveo tri razloga zbog kojih su misionari upotrebljavali kršćansku ikonografiju kao sredstvo obraćanja i uvjeravanja:

a) »On était tout d'abord persuadé que le message duetien pouvait etre mis en images«;

b) »c'était meme la un point sur lequel on s'opposait aux protestants« i

c) »une troisieme raison pouvait convaincre les Jesuits du bienfonde des images. Non seulement elles étaient utiles, mais elles joignaient l'utile et l'agréable.«

Sa stajališta arhitekture i prostornosti zanimljiv je način na koji on tumači utjecaj tih slika: »L'intrusion des peintures religieuses dans l'espace social indien conduira, entre autre consequence, à la colonization intégral du térritoire indien, c'est à dire, a la substitution d'un space social entier à un autre«, a to se jednako odnosi na crkve na otoku Chiloé ili na gradove u Paragvaju.

kušaj matematičara Mattea Riccija, osnivača misije u Kini, da uvede prostorno prikazivanje s pomoću talijanskoga renesansnog slikarstva istog je karaktera i, kako navodi Scolari, »ono je korišteno s obnovljenim simboličkim sadržajem kao sredstvo kršćanske ikonografije«.[7] Sve to govori da je snaga vizualnog jezika bila dobro poznata. To ne začuđuje jer je važnost podučavanja ili prenošenja poruke bila uvijek na umu članovima Družbe Isusove. U jednom zanimljivom eseju Roland Barthes raspravlja o *Duhovnim vježbama* sa stajališta jezika. On smatra da je Ignatius stvorio jezik sličan grčkom *mantique*, koji je slijedio jasna pravila odabira i slijeda u svrhu stvaranja božanskog dijaloga.[8] Stoga radije govorimo o linguističkom pristupu umjetnosti nego o stilističkom, napose kada se radi o misijama.

Graditeljska umjetnost kao reprezentativno sredstvo imala je povlaštenu ulogu u izražavanju određenoga ideološkog jedinstva novoga reda koji je nametnut prirodnoj sredini. U tome je osnovna sličnost racionalnog graditeljstva Paragvaja i Chiloéa.

Misija na otoku Chiloé i ideal arhitekture 18 . st.

U misiji na otoku Chiloé, u arhipelagu na jugu Čilea, naseljenom u manjoj mjeri mješancima španjolskog podrijetla i pokorenim Indijancima, Družba je morala primijeniti »sistem evangelizacije koji je bio u skladu s pravilima kongregacije i danim uvjetima«.[9]

Zbog zemljopisnih i klimatskih ograničenja (otočno područje i kišovito vrijeme veći dio godine) i nedovoljnog broja misionara, bilo je potrebno stvoriti, kako su je nazivali, *Misión Circulante*.[10] Dvaput na godinu misija je, počevši od 1641., kretala na evangeličku turneju po otocima.[11]

Vidi GAGNON, François Marc: *La conversion par l'image: un aspect de la Mission des Jésuites auprès des Indiens du Canada au XVII ciècle*, Montréal, 1985, str. 100. i 103.

7 Za Kineze »kosa je projekcija značila neku vrstu 'simboličke forme', duboko ukorijenjene u likovnom iskustvu koje donedavna nije imalo kontinuiteta. Promijeniti način gledanja i zatim način prikazivanja značilo je promijeniti način mišljenja...« Vidi SCOLARI, Massimo: *La prospettiva gesuita in Cina*, u »Casabella«, studeni 1984, str. 48–51.

8 Barthes u Vježbama vidi višeznačni tekst: književni tekst, semantički tekst, alegorijski tekst i analogni tekst koji oblikuje strukturu dijaloga. Prema njemu: »le modelle du travail d'orasion est ici beaucoup moins mystique que rhétorique avec la rhétorique sut elle aussi la recherche d'un idiome donné; l'orateur antique disposait de règles (de selection et succession) pour trouver, rassembler et enchainer les arguments propes à attendre l'interlocuteur et obtenir de lui une réponse; de la meme façon, Ignace constitue un 'art', destiné à déterminer l'interlocution divine«. Vidi BARTHES, Roland: *Sade, Fourier, Loyola*, Paris 1971, str. 49 i 51.

9 KONETZQUE, Richard: *La Epoca Colonial*, u »America Latina« sv. II. Madrid 1971, str. 239–241.

U 17. i 18. st. Chiloé je još uvijek bio pokrajina koja je pripadala vicekralju Perua, a ne Čileanskom Kraljevstvu, svojemu najbližem susjedu. Stoga je to područje bilo u teškom položaju, geografski, politički i ekonomski izolirano. Zbog loših uvjeta stanovništvo nije moglo stvoriti gradove s društvenom i ekonomskom razmjenom. Jedini su važni događaji bile vjerske svečanosti, kada je misija dolazila na otoke; izuzeci su bili San Carlos de Ancud i San Francisco de Castro koji su imali škole, nekakvu trgovačku djelatnost itd.[12]

Dolazak misije bio je poseban događaj. Misionari bi došli na obalu, ljudi bi ih čekali na trgu ispred crkve svrstani u procesiji sa slikama sveca zaštitnika mjesta i Djevice Marije.[13] Takva je situacija na neki način definirala smjer urbanističke intervencije i intervencije u krajoliku na cijelom području, u čemu se zapravo sastojala misija. Glavni promet odvijao se vodom tako da su prista-

10 Isusovci su se kretali po otocima od 1633. i, prema opisima, bio je to vratoloman posao: »Sve su obavljala tri revna sina Vaše Prečasnosti, koji su išli okolo po tom moru u vrlo malim pirogama napravljenim samo od tri daske, stavljali život na kocku pri svakom koraku, pomagali najzanemarenijim ljudima koje je Crkva imala...« Tamo kiša stalno pljušti i zemlja je zbog toga raskvašena, puna močvara i neprohodnih brda; i u takvim uvjetima, na tom moru i zabačenim otocima, ispovijedi su često bile na otvorenom po hladnoći i vlazi bez izakva zaklona, osim male vunene podsuknje, hranili su se krumpirima, svagdašnjom hranom ove zemlje, uz nešto plodova mora, i uz težak rad i samozatajnost junački su služili Njegovoj božanskoj visosti«. Vidi »Carta Annua de 1633–1634«, Rim, 1646, u djelu o. DE OVALLE, Alonso: *Historia del reyno de Chile*, Santiago, 1969.

11 Dobar opis Kružne misije na otoku Chiloé nalazi se u *El Periplo Chiloense* što ga je dao HANISCH, Walter u *La isla de Chiloé, capitania de las rutas autrales*, Santiago, 1982, str. 169 i dalje.

Radi sinteze, da bi se dobio bolji pregled, navedeni su odlomci iz Guardinog opisa.

»Sinovi sv. Ignacija Loyole sastavili bi vrlo strog plan s uporištima u njihovim glavnim sjedištima na otocima: Kolegij u Castru, misije u mjestima Achao, Chonchi i Rezidencija u mjestu Chacao... Misija bi svake godine krenula u rujnu i u svibnju – u jesen i proljeće – i slijedila utvrđeni plan puta. U tim mjesecima kiša nešto manje pljušti, dok bi zimi misija bila nemoguća. U tijeku toga godišnjeg doba povlačili su se u Kolegij u Castru i bavili se duhovnim vježbama...«

»Crkve su, prema svojem statusu, bile korištene u okviru hijerarhijske ljestvice: u nekima su misionari boravili dva dana, a u drugima tri ili četiri dana.«

»Osim toga što su dijelili sakramente, propovijedali i širili doktrinu, misionari su imali točan spisak svih ljudi, njihove vjerske obaveze, dob, posao i druge osobne pojedinosti...«... »ovi širitelji kršćanstva silno su pridonijeli poznavanju zemljopisa i etnografije toga područja, i te će djelatnosti nastaviti s jednakim trudom tamošnji nasljednici isusovaca, sinovi serafinskog sv. Franje.«

Vidi GUARDA: op. cit., str. 19–21.

12 Darwin prenosi Castrov opis:

»... da je grad bio u lošem stanju, može se zaključiti iz činjenice da, usprkos nekoliko stotina stanovnika, jedan od naših ljudi nije mogao kupiti funtu šećera ili obični nož, nitko nije imao ni ručni, ni zidni, a ni džepni sat, i jedan starac, za kojega se smatralo da dobro računa, bio je zadužen da, nagađajući otprilike, zvoni na mala zvona.

Vidi DARWIN, Charles: *Naturalist's voyage around the World*, London, 1860.

13 Garcia ovako opisuje dolazak misije u selo: »Kad misionari dodu na obalu, svi ih ljudi spremno čekaju poredani u povorci s križem na čelu povorke; oni uzimaju svete slike... i vode ih uz Očenaš i molitve Djevici Mariji itd.; što se tiče svetih slika, može se vidjeti da u svim procesijama djeca nose Corpus Christi, neoženjeni sv. Ivana, oženjeni sv. Neobourgha, a indijanski poglavica

ništa bila točke prostorne mreže. Crkve su smještene tako da im se može prići s mora radi misionara i ljudi s obližnjih otoka koji su dolazili na svečanosti. Građene su velike crkve da bi mogle primiti ljude koji su ostajali dva ili tri dana.

Ostatak vremena crkve i trgovi su bili prazni ili su tu i tamo služili za svakodnevne aktivnosti. Misija je, prema tome, u graditeljskome smislu ostvarila prisutnost koja se i danas osjeća.

Crkve djeluju kao snažne pojedinačne slike na zelenim valovima otočnog krajolika. Postoji prostorna aksijalnost između crkve i pristaništa preko prostora trga ili ulice u većim mjestima. Na općem planu, crkve su uvijek građene na kanalima unutar prostora što ga tvore obližnji otoci. Prema karti Kružne misije, sva su sela jedno blizu drugome i moguće je iz jednog sela vidjeti drugo. Ideja aksijalnosti na otoku Chiloé prilagođena je području i kvaliteti pejzažnog urbanizma. Hillier napominje da je aksijalnost »u svezi sa stalno prisutnom svijesti o sistemu prostora što nastaje iz mnoštva točaka toga sistema«[14] i plan misije na otoku Chiloé rađen je tako da se prisutnost misije osjeti stvaranjem takve svijesti. Sve u svemu, taj plan postavlja prostornu mrežu pojedinih točaka (karakterističnih umetaka koji se sastoje od crkve i trga) koje se kao cjelina mogu obuhvatiti samo misaono, budući da ih ne možemo sagledati sve odjednom, već samo pojedinačno kad tuda prolazimo.[15]

Prije dolaska misije na otok Chiloé godine 1608., iskušani su mnogi načini gradnje crkava. Kao što su primijetili neki od znanstvenika Charlesa Darwina, za vrijeme njegova boravka na otocima oko 1830, drevna crkva San Francisco de Castro djeluje kao sklepana kombinacija nekoliko sistema gradnje i građevinskih materijala.

Krista. Nakon dolaska u crkvu, misionarski oci postavljaju tri oltara, a pomagač, koji je razuman čovjek, ima dužnost da se brine o crkvi, pazi na tišinu i vodi računa da ne ulaze psi.«

Vidi o. GARCIA, Joseph: *Diario de Viage y Navegación desde su Misión de Cailin, en Chiloé, hacia el Sur: 1766—1767* u »Annuario Hidrografico de la Armada«, sv. 12, Valparaiso, 1889, str. 43.

[14] Vidi HILLIER: op. cit.

[15] Rossi daje zanimljivu primjedbu o pojedinim točkama, kako ih on vidi, u odnosu na prostor što ga obuhvaća katolička vjera: »Questo spazio copre tutta la terra poiché Chiesa è indivisibile; in questo universo l'area singola, il suo concetto, passa in secondo piano così come limite o il confine. Lo spazio è determinato rispetto a un centro unico: la sede del Papa, ma questo spazio terreste non è che il luogo della comunione dei santi (Questa nozione di spazio è paralele alla sublimazione dello spazio come è intesa dai mistici). Eppure in questo quadro totale e indifferenziato, dove lo spazio stesso si anulla e si sublima, esistono dei »punti singulari«; sono questi i loughi di pellegrinaggio, i santuari, dove il fedele entra in comunicazione diretta con Dio«.

I u tome smislu cijela Kružna misija na otoku Chiloé predstavlja mrežu hodočasničkih mjesta, budući da su crkve i trgovi bili veliki, a u potpunosti su služili svojoj svrsi tek dvaput na godinu.

Vidi ROSSI: op. cit., str. 136.

Prinos isusovaca sastojao se u racionalizaciji postupka i odabiru jedinstvenog načina gradnje crkava koje bi bile prepoznatljiva i lako prihvatljiva oblika.

Oblik zgrade osnivao se djelomično na lokalnim značajkama, a dijelom na stanovitim predodžbama učenih misionara.[16] Sastojao se od osnovne drvene kolibe s kosim krovom na čijem se jednom kraju nalazio zvonik. Osim toga, te su građevine imale pročelja koje im je davalo formalni izgled, po čemu su se razlikovale od obične kuće ili staje.

I zgrada i pročelje sustavno su obrađeni. Imaju jasne tipološke oznake. Zgrada je trobrodna, s oltarom na kraju; pročelje ima trijem, zabat i zvonik.

Rezultat je prilično klasična forma ostvarena primitivnim i lokalnim sredstvima. Ovdje je važna stvarna povezanost s onim što je značio sam čin gradnje.[17] Mi znamo da su prvi grčki hramovi građeni od drva, i rasprave o počecima arhitekture svojedobno su bile vrlo u modi u europskim intelektualnim krugovima. Jedan od najradikalnijih pobornika racionalizma u arhitekturi bio je Marc Antoine Laugier (1713.–1769.), francuski isusovac, koji je napisao slavni *Essai sur l'architecture* (1753.) i koji je smatrao da je prvotna građevina bila čin sam po sebi, to jest bila je rezultat prirodnih zakona u smislu racionalne zamisli i načina gradnje. Nikakvih ukrasa, nikakvih napomena ili alegorija, samo ono što je funkcionalno i čisto. Prve crkve na otoku Chiloé (18. st.) osnivaju se na takvu graditeljskom pristupu. Kasnije zgrade (19. st.) priklanjaju se neoklasicizmu, očito prilagođenom lokalnoj ili primitivnoj klasičnoj formi[18] koja se uvijek poštuje i sastoji od drvene zgrade s klasičnim elementima. Ovo je, zapravo, u skladu s drugim tumačenjem problema početaka arhitekture, prema kojemu prvi hramovi nisu bili prirodni, nego samo imitacija prirode. Stil je prihvaćen kao nosilac interpretativne konotacije. Teorijska veza koja se može uspostaviti između gradnje misije na otoku Chiloé i racionalnog pristupa arhitekturi vezanog za ideal ili prosvjetiteljstvo 18. st. moralna je postavka na kojoj se osniva ovakav način gledanja na umjetnost i društvo.

Joseph Rykwert već je istaknuo sličnosti između Rousseauova i Laugierova tumačenja.[19] Za Rousseaua, primitivan je čovjek bio neiskvaren i njegova je »rustique cabanne« bila njegova prirodna (ljudska) sredina. Njegova je koliba bila osnovna obiteljska stanica odakle će se razviti društvo na vitalnim genetskim načelima.

[16] Spominjemo ideju tipologije, prema kojoj se arhitektonske forme mogu reproducirati na osnovi sjećanja. Vidi ROSSI: op. cit., str. 177, gdje raspravlja o pojmu »kolektivne memorije«.

U slučaju otoka Chiloé možemo pretpostaviti da su misionarima bile poznate srednjoeuropske seoske crkve i da su ovaj tip drvenog hrama mogli dovesti u vezu s prvotnim hramovima u Grčkoj u okviru onodobne teorijske rasprave o počecima arhitekture.

[17] O idejama 18. st. o podrijetlu arhitekture i gradnje vidi RYKWERT, Joseph: *On Adam's House in Paradise*, New York, 1972, napose 3. poglavlje.

[18] O pojmu lokalnog klasicizma vidi COLQUHOUN, Alan: *Vernacular Classicism*, »Architectural Design« (London), sv. 54–5/6 1984.

[19] Vidi RYKWERT: op. cit., str. 60 (talijanski prijevod, Milano, 1977).

Za učene je isusovce graditi crkve u okviru misije bilo, na neki način, kao graditi primitivnu kolibu. Bio je to pravi eksperiment s prirodnim čovjekom, koji je to postao nakon što je spašen od života u divljaštvu. Čak i okoliš podsjeća na Rousseauove riječi: (ima jedna) »lijepa mirna rijeka« (poput kanala na otoku Chiloé), »oblikovana samo rukama prirode«, gdje će uskoro izgraditi primitivnu kolibu (jednu od onih Laugierovih, ili jednu od crkava na otoku Chiloé).[20] Sve u svemu, problem podrijetla u graditeljskom, filozofskom i moralnome smislu[21] značio je u 18. st. nužni povratak na onu točku odakle može započeti sustavna misao. Isusovačko graditeljstvo na otoku Chiloé i redukcija u Paraguayu primjeri su eksperimentiranja s idejama prosvjetiteljstva i njegovim racionalnim pristupom.

Problem presedana i hrvatske seoske kapelice

Crkve na otoku Chiloé, kao skupina građevina nastalih na tipološkoj osnovi, svraćaju pozornost na jedan od onih problema arhitekture o kojima se mnogo raspravljalo 1970–ih i dijelom 1980–ih godina: to je tip ili kontinuitet određenih osnovnih formi u vremenu.

U skladu s glavnom idejom tipologije u arhitekturi, određene forme koje su jednostavne i imaju značenje (to jest vezane su uz određeni simbolizam) mogu se reproducirati bez obzira na određene značajke mjesta i društva.

Ta reprodukcija ne mora biti linearni proces. Ona se često pojavljuje preko asocijacija različite vrste. Spomenimo, na primjer, Ostendorferove drvoreze koji prikazuju slavljenje Djevice Marije na otvorenom prostoru ispred drvene kapelice slično kao i na otoku Chiloé.[22] U prikazu ima simbolike, koja može biti polazna točka pri izboru forme, što se možda dogodilo na otoku Chiloé. Možda taj element može donekle rasvijetliti problem presedana onoga tipa crkve koji je građen na otoku Chiloé jer mi također znamo da on nije bio potpuno izvoran s obzirom na sličnost sa seoskim kapelicama srednje Europe, odakle su došli

[20] Ibid.

[21] S tim u vezi vidi COLQUHOUN: op. cit., gdje kaže: »Neoklasicizam je bio okrenut 'prirodnoj' arhitekturi, koja mora da je postojala prije nego se društvo izopačilo ili prije nego se arhitektura usitnila u sve te dijalekte koje su otkrila povijesna istraživanja i putovanja. Postulat zajedničke, primitivne kulture, koji Laugier u određenoj mjeri dijeli s Rousseauom...«

[22] Ostendorfer je bio slikar, graver i arhitekt iz grada Regensburga. Drvorez zapravo prikazuje novu kršćansku kapelu sagrađenu na ruševinama sinagoge nakon protjerivanja Židova iz Regensburga 19. veljače 1519. Vidi BRITISH MUSEUM, *Early German and Flemish Woodcuts*, Part II, London, 1911, str. 244.

Zanimljivo je da je o. Andres Supettisu ili Supecio, rodom iz Regensburga u Šleskoj, bio poglavar Kolegija u Castru između 1688. i 1692. Možemo pretpostaviti da je poznavao drvorez zbog njegove povijesne važnosti. Vidi GUARDA: op. cit., str. 49.

mnogi misionari. Guarda spominje Njemačku, Austriju, Mađarsku, Čehoslovačku, Švicarsku, Poljsku, Italiju i Nizozemsku,[23] te umjetnički utjecaj bavarskih isusovaca u središnjem Čileu.[24] U tom smislu, crkve u okolici Zagreba u Republici Hrvatskoj najsličnije su crkvama na otoku Chiloé.

Sagrađene od drva, one definitivno pripadaju istom tipu forme, uključujući bitne građevinske elemente. To područje Hrvatske obiluje šumama i drvo je popularan građevni materijal kao i na otoku Chiloé. Isusovci su došli u Zagreb 1606. i moguće je da su neki od njih, koji su došli u Južnu Ameriku, poznavali taj tip konstrukcije i gradnje i shvatili da se na otoku Chiloé mogu osjećati kao kod kuće. Ta hipoteza djeluje vjerojatnije ako znamo da Španjolska nikada nije imala slične arhitekture u drvu i stoga je takav presedan moguć.

Hrvatske seoske crkve 17. i 18. st.[25], sagrađene od drvenih greda, proizvod su narodnog obrta. One imaju trijem na koji se oslanja zvonik, slično kao i one na otoku Chiloé. One su bez stilističkih pretenzija i ne krase ih fasade prema utvrđenim proporcijama, za razliku od nekih crkava na otoku Chiloé. Nacrt ne slijedi utvrđeni model i mnoge su od njih, prema potrebi, većih dimenzija, što nije slučaj s isusovačkim crkvama na otoku Chiloé. Program te misije očito nije dopuštao bočne ulaze u crkvu ili župni ured tik uz glavni trup crkve itd.

Unutrašnjost i arhitektonski elementi, poput greda, stupova, lintela itd., bogatiji su nego u crkvama na otoku Chiloé. Djeluju poput ebanovine zahvaljujući pučkoj inventivnosti i tradiciji. Uočljiv je i dvodimenzionalni ukras s cvjetnim uzorkom u obliku slike. Ta vrsta ukrasa na isti se način pojavljuje i u nekim crkvama na otoku Chiloé, kao na primjer na stražnjoj strani oltara u Dalcahueu, ali to nije najčešći ukras.

U svakom slučaju, razlozi simboličke naravi (slika poput Ostendorferove) i praktične naravi (drvena konstrukcija) bili su osnova za Rossijevu ocjenu da se radi o tipološkom momentu (»momento tipologico«). To jest o strogo određenom tipu. U ovom slučaju riječ je o isusovcima na otoku Chiloé i o crkvi Santa Maria de Achao.[26] Drugi stadij nastaje kad dolazi do interpretacije ili razvoja tipa, što se u slučaju otoka Chiloé dogodilo kad nije bilo dovoljno nadzora, tako da postoji raznolikost lokalnih i pučkih varijacija.

[23] Vidi GUARDA: op. cit., str. 49.

[24] FERRARI PENA, Claudio: *La influencia de los jesuitas bavaros del sigl XVII* u *El Barroco en Hispanoamérica*, Santiago 1981, ili u »Atti«, sv. II s Međunarodnog simpozija o latinskoameričkom baroku, održanog u Rimu 1980, a objavljenog 1984.

[25] Vidi CVITANOVIĆ, Đurdica: *Turopoljske ljepotice*, Zagreb, 1974. Vidi također CVITANOVIĆ, Đurdica, *Sakralna arhitektura baroknog razdoblja*, Zagreb, 1985, za ostale primjere građevina istoga tipa.

[26] Pročelje je crkve, čini se, najvažniji element toga tipa gradnje, zbog svoje simboličke prisutnosti u pozadini vjerskih svečanosti što se odvijaju na trgu. Ima stanovitih dokaza da je postavljanje nove fasade na crkvu Santa Maria de Achao oko 1740. postupak definiranja tipa. Konstrukcija zvonika, zabata i trijema razlikuje se od ostalog dijela zgrade. Osim toga, kor ima dvije razine,

Zaključak

Tu vrstu arhitekture poznavali su članovi Družbe koji su bili pod austrijskim nadleštvom i mnogi od njih djelovali su u Južnoj Americi. U posebnim uvjetima u kojima je djelovala misija na otoku Chiloé ovaj je tip konstrukcije, čini se, rješavao logistički problem, ali i nametao sliku i simbol misije.

Ono što je spontano nastalo u srednjoj Europi upotrijebljeno je kao model pri tipološkoj izgradnji koja nije imala presedana. Ovaj tip crkve odgovarao je ciljevima misije i, u cijelosti gledano, može se smatrati vježbom uvjeravanja uglavnom s pomoću arhitekture. Crkve koje su isusovci sagradili na otoku Chiloé nisu u tijeku rada misije služile za redovite djelatnosti poput župnih crkava. Bile su prostrane i veći dio vremena zatvorene. Bile su također znakovi u krajoliku i proklamirale su jedinstvo i moć novog reda. Strogost s kojom je taj pothvat obavljen otkriva duboko razumijevanje reprezentativne i komunikativne snage što je posjeduje arhitektura u svojemu racionalnom izrazu. Osim toga, cijeli se pristup može sagledati kao lingvistička vježba jer ti sagrađeni objekti (crkve), isprepleteni u prostornu mrežu, sredstva su retoričkog uvjeravanja (u drevnom značenju te riječi). Postale su dio krajolika kao da su tamo oduvijek bile. Danas nije moguće razumjeti Chiloé i njegovu zajednicu bez tih crkava sa zvonicima što se ocrtavaju na nebu iznad otoka. U tim građevinama misija još uvijek živi.

Presedan ovom tipu građevine, koji je uobičajen u srednjoj Europi, potvrđuje duboki kulturni kontinuitet što ga određene jednostavne, ali značajne forme posjeduju ili stječu u nekim situacijama. Zadaća evangelizacije što ju je misija obavljala imala je, sigurno, oslonac u tom kontinuitetu.

(prevela Branka Žodan)

što govori o potrebi usklađivanja prilikom dogradnje fasade. Time se crkva po načinu gradnje razlikuje od susjednih građevina jer se trijem proteže preko pločnika ulice.

Tip arhitekture kojim su se koristili isusovci u Santa Maria de Achau pokazuje klasični smisao za jednostavnost i proporcionalnost elemenata. Nema ukrasa i forma je rezultat konstrukcijskih i građevinskih efekata. Na neki način ona je u skladu s Laugierovim poimanjem racionalnog.

Crkva u mjestu Achau odmah postaje uzor i stoga nalazimo sličnosti u pristupu pojedinim elmentima kod drugih isusovačkih građevina 18. st. poput onih u mjestima Quinchoa (kraj 18. st.), Caulín (oko 1750.) i Quilquico.

O crkvi u Achau, vidi MONTANDON, Roberto: *La iglesia de Santa María de Achao*, u »Boletín de la Academia Chilena de la Historia«, prvi svezak, br. 70, Santiago, 1964.

Lelja Dobronić, Zagreb

Imovina zagrebačkih isusovaca — baština srednjovjekovnih redova

O dolasku isusovaca u Zagreb govori se s različitih gledišta prije svega u vezi s otvaranjem gimnazije godine 1607., samo godinu dana nakon što su se dvojica nastanila u tadašnjemu kraljevskom slobodnom gradu na brdu Gradecu zagrebačkom. Isusovački je red u to doba brojio šezdeset i šest godina od osnutka, ali je došao kao svježa snaga u tadašnjoj obnovi Katoličke crkve i vjere.

Razmjerno mlada Družba Isusova došla je na tlo koje je u prethodnim stoljećima itekako poznavalo redovništvo i plodotvorno djelovanje njihovih samostana. Zagrebački isusovci nadovezali su se na tradiciju srednjovjekovnoga redovništva u Zagrebu i u užoj sjevernoj Hrvatskoj. Taj nastavak nije bio samo u duhovnome smislu, već sasvim konkretan. Da nije bilo posjedovnih ostavština starijih redova, pitanje je bi li se isusovci mogli u Zagrebu ustaliti i razviti svoje široko djelovanje.

Isusovci su došli u Zagreb u najtežem razdoblju zagrebačke povijesti. U drugoj polovici 16. st. Zagreb je bio pozadina ratišta. U Zagreb se dopremalo oružje, osobito iz Štajerske, za ratovanje protiv Turaka, u Zagreb su dolazile i ovdje odsjedale (na teret stanovništva) različite vojske i čete. Turska je granica bila vrlo blizu, a Turci su se zalijetali i na zemlju koju nisu osvojili (na primjer u Sesvete kraj Zagreba, u Konjščinu i druga mjesta). Hrvatska je doista bila samo ostatak ostataka nekoć slavnoga kraljevstva. U samom Gradecu bilo je više napuštenih zgrada jer su u takvim prilikama stanovnici otišli.

U tako jadnim materijalnim prilikama bila je upravo providencijalna želja i volja građana našega »slobodnog kraljevskoga grada« da prime isusovce među svoje bedeme. Valjda su bili svjesni koliko će gradu i Zemlji koristiti podizanje moralnog i intelektualnog »standarda« koje su očekivali od dušobrižničkog i nastavničkog rada isusovaca. Stanje u Zagrebu prikazano je isusovački kroničar: »... nemaju tko bi poticao građane na nastojanje oko pobožnosti, tko bi vodio neotesanu mladež, a svi domaći trebaju mnogo poboljšanja«.[1]

1. E. LASZOVSKI. Povijest zagrebačkih isusovaca od g. 1608–1618, Vjesnik zem. arhiva, XV, 1913, str. 163.

Uza sve dobre želje, za dolazak isusovaca nije bilo unaprijed pripremljenih sredstava (zaklada ili sl.) koja bi im osigurala život i rad. Počeli su vrlo siromašno, a pomalo su primali ono što im je ova siromašna sredina mogla dati. Dok su bila samo dvojica, stanovali su privatno. Kad im se pridružio treći isusovac, godine 1606., dobili su od svojeg gostoprimca, gradske uprave Gradeca, neku staru zgradu u istočnome gradskom bedemu. Iz izvještaja rektora Jurja Turkovića, sastavljenog godine 1641., doznaje se da je ta zgrada bila gradska kula, na četiri poda, sva nadsvođena (*turris Civitatis, nobis ab inito data, quae quatuor contignationes habet, omnes sub fornice).*[2] Ne treba niti isticati da je ta kula i danas sastavni dio bivšega isusovačkog samostana na Jezuitskom trgu.

Već je spomenuto da su isusovci baštinili napuštene ostavštine srednjovjekovnih redova: zagrebačkih dominikanaca, nekih nepoznatih redovnica i regularnih kanonika sv. Groba Jeruzalemskog u Glogovnici. Te su baštine zagrebačkim isusovcima omogućile egzistenciju u prvo vrijeme, a velikim dijelom i kasnije, kad su toj njihovoj prvoj imovini pridošli mnogi darovi i legati pojedinaca, crkvenih i svjetovnih osoba.

Naime, »postojala je zgrada malo prikladnija, ali slično trošna i napuknuta, nedaleko prvotne kuće uz istočni gradski bedem, koju je Ferdinand, nadvojvoda austrijski, glavni branitelj ovih krajeva, predao za stanovanje nadstojnicima svoje oružarne«.[3] Bio je to samostan koji je ostao prazan nakon odlaska dominikanaca sredinom 16. st., od drva i pletera, poput mnogih zagrebačkih kuća u to doba. Ta njegova značajka zapisana je na nacrtu iz godine 1620. kad su isusovci stanovali u njemu već punih četrnaest godina: *cubicula lignea ubi habitamus (drvene ćelije gdje stanujemo).*[4] Iscrpniji opis kaže: »Blizu je bila crkva sv. Katarine koju je vojska, kad su Turci zauzeli Petrinju, pretvorila u hambar vojnog žita. Ovu crkvu zajedno s nekadašnjim samostanom dominikanaca, trošnim, izobličenim i gotovo srušenim, zajedno s vrtom gradska je uprava dodijelila Družbi za gradnju škola.«[5] Tad ni vojnim vlastima ti objekti više nisu bili potrebni, pa je uprava Gradeca s njima raspolagala.

Usput treba napomenuti da se dominikanci u Zagrebu prvi put spominju već 1241. godine[6], a samostan s crkvom sv. Nikole bio je u današnjoj Vlaškoj ulici otprilike na raskrižju gdje danas stoji spomenik Augusta Šenoe. Već vrlo rano, godine 1332., dominikanci su posjedovali kuću uz gradski bedem u Gradecu[7], a 1446. spominje se, osim kuće, njihova »crkva ili kapela sv. Katarine djevice«.[8] Prema tome, crkva sv. Katarine kao zagrebačka crkva postoji već više od petsto i pedeset godina: budući da je samostan s crkvom sv. Nikole na otvorenoj ravnici bio ugrožen od Turaka, kralj Matija Korvin odobrio je godine 1473. dominikancima da se presele u Gradec, a gradska ih je uprava te iste godine primila u svoju sredinu.[9] Neko su vrijeme dominikanci imali dva samostana, sve dok nisu sasvim napustili onaj sv. Nikole (valjda godine 1529.). Uz kapelu sv. Katarine zadržali su se još dvadesetak godina, a nakon godine 1550. više se u Gradecu ne spominju. Budući da je od odlaska dominikanaca do dolaska isusovaca prošlo pola stoljeća, razumljivo je da su crkva i samostanska zgrada morale biti u vrlo lošem stanju. Ipak je taj dugo napušten dominikanski samostan uz neke popravke služio isusovcima do godine 1641. Opisao ga je rektor Baltazar Milovec koji je sam kao mladić stanovao u njemu: »Naši su već trideset i pet godina jako strpljivo, premda vrlo tegotno, stanovali u tijesnim ćelijama sagrađenima od omorikina drveta i od pletera. Sobice, dugačke dva hvata, bile su široke samo jedan hvat, dakle tako tijesne da je između postelje i malog stola s jedne strane, te zida s druge strane preostajao tek uzak prolaz. Građa tih ćelija pogodovala je razmnažanju stjenica. Nagnut prozor bio je širok lakat i pol. Niz ovakvih brloga nalazio se u prizemlju, a prvi je kat bio otvoren kiši i snijegu. Ispred sobica bio je drven hodnik kojim si morao ići oprezno i pri svjetlu, a tko bi se usudio na nj zaći u mraku, izlagao se očitoj opasnosti. Pokraj kule nalazio se muzej (tj. oveća zajednička soba) i dvije mračne komorice, a od kule prema ulici prizemlje, građeno od prosta zida. Tu su bile krojačnica, vratarnica, blagovaonica i kuhinja, te nekoliko drvenih sobica, jednakih s opisanima.«[10] Ovakav naslijeđen samostan prikazan je na već spomenutom tlocrtu isusovačke imovine u Zagrebu godine 1620.

Osim samostana i kapele sv. Katarine u samom Gradecu, isusovci su od dominikanaca baštinili i zemlju Frateščicu, zapadno od kapele sv. Duha, blizu potoka Černomerca. Dominikanci su je dobili godine 1443. legatom nekog Benedikta, sina Mihaljevog, a po njima je dobila ime Frateščica.[11] Donaciju im je potvrdio kralj Matija Korvin 1465. godine. Time su isusovci preuzeli kompletnu ostavštinu zagrebačkih dominikanaca.

Iako su isusovci već posjedovali crkvu sv. Katarine, ona je bila neupotrebljiva zbog trošnosti. Zato su im »građani«, tj. gradska uprava, dali kapelu sv. Fabijana i Sebastijana u župnoj crkvi sv. Marka da tamo služe mise te nadarbinu te kapele (livade, polja, šumicu, tri kmeta i vinograd pod gradskim bedemom). Ni kapelom sv. Fabijana i Sebastijana nisu se mogli služiti jer nije bilo prostora za vjernike, pa im je gradska uprava predala godine 1608. »kapelu

2. AH, Acta SJ Zagr, Dod. fasc. 4 nr. 102.
3. Rad nav. u bilj. 1, str. 164.
4. M. VANINO, Isusovci i hrvatski narod, I, Zagreb, 1969, sl. 14; Biblithèque Nationale, Paris.
5. Rad nav. u bilj. 1, str. 166.
6. MCZ I, p. 14 doc. 17.
7. MCZ I, p. 138 doc. 156.
8. MCZ X, p. 73, 74.
9. MCZ II, p. 354 doc. 285; p. 358 doc. 288.
10. VANINO, nav. dj. str. 422.
11. AH, Acta SJ Zagr, fasc. 16 nr. 22; fasc. 18 nr. 20.

Blažene Djevice Marije malo udaljenu od Kolegija, s kojom je nekad bio spojen samostan redovnica, a od kojeg sad postoje još jedva ruševine«[12] (u Vranicanijevoj ulici). Tom ostavštinom neimenovanih redovnica, tj. njihovom gotičkom crkvom služili su se isusovci četrnaest godina (1608. –1622.), i u njoj su pokapani oni koji su u to doba umrli u zagrebačkom samostanu. Kad su godine 1618. u Gornji grad došli kapucini, dijelili su isusovci crkvu s njima. Odmah je gradska uprava obećala isusovcima da će pomoći »vapnom i opekama« da se »uredi crkva sv. Katarine, sasvim izobličena, vrlo blizu Kolegija i prikladnija za naše potrebe«. Isusovci su godine 1632. sasvim kapelu sv. Marije prepustili kapucinima jer su otad mogli obavljati bogoslužja u vlastitoj crkvi sv. Katarine. Oko zemlje Fraterščice nekadašnjih dominikanaca, zatim zemlje nekadašnjih redovnica i prebende sv. Fabijana i Sebastijana isusovci su u tijeku vremena imali različite sporove s gradskom upravom koja im je godine 1638. napokon prepustila prebendu sv. Fabijana i Sebastijana.[13]

Izvan ovoga gradečko–crkvenoga kruga kao prvi donator pojavio se potpalatin Ugarske Nikola Istvanffy, poznat po svojem djelu o povijesti Ugarske i s njom spojenih zemalja, i po knjižnici koju je ostavio zagrebačkim isusovcima. On je godine 1609. darovao svoju kuriju Paukoverh (Paukovec), ruševine grada Ladomira i svoje dijelove u posjedima Belovar, Hraščan, Vukovje, Banjaselo, Laktec, Glavnica i Križeščec. Njegovu donaciju potvrdio je kralj Matija II. 1610. godine.[14] Zbog nje su isusovci morali voditi više sporova jer su razni Istvanffyjevi rođaci i susjedi svojatali pravo na pojedine zemlje.

Od redovničkih imovina koje su isusovci dobili za svoje uzdržavanje treća je i najveća bila baština regularnih kanonika sv. Groba Jeruzalemskoga. Sastojala se od crkve Blažene Djevice Marije i posjeda Glogovnice, sjeverno od Križevaca, Gornjeg i Donjega Tkalca, Južno od Križevaca, Gornje i Donje Planine na istočnim padinama Medvednice i zemlje Križančije kod Ludbrega. Isusovci su je dobili godine 1609., a bili su uvedeni u posjed po nalogu kralja Matije II. 1611. godine.[15] Kakve su posjede zapravo dobili, koji je bio red kojemu su te zemlje nekad pripadale i kako su isusovci do njih došli, pitanja su koja se nameću da bi se dobila jasnija slika.

Red regularnih kanonika sv. Groba Jeruzalemskog razvio se iz zajednice svećenika oko crkve sv. Groba u Jeruzalemu.[16] Od godine 1114. živjeli su po reguli sv. Augustina. Nakon propasti Latinskog kraljevstva preselili su se u Europu, a u Hrvatsku su došli između 1197. i 1202. godine iz Miechowa u

12. Rad nav. u bilj. 1, str. 166.
13. AH, Acta SJ Zagr, fasc. 2 nr. 45 i d; fasc. 20 nr. 20.
14. AH, Acta SJ Zagr. fasc. 8 nr. 4; fasc. 14 nr. 1.
15. AH, Acta SJ Zagr, fasc. 2 nr. 56.
16. L. DOBRONIĆ, Regularni kanonici sv. Groba Jeruzalemskog u Hrvatskoj, Croatica Christiana Periodica, VIII, br. 14, 1984.

Poljskoj. Tada im je slavonski herceg Andrija darovao sedam sela uz potoke Glogovnicu i Rasinju, a potvrdio im ih je godine 1207. kad je već kraljevao kao Andrija II.[17] Budući da su ovi regularni kanonici na habitu nosili križ (dvostruki, crvene boje), često su u spisima nazivani *cruciferi* ili *crucigeri*, tj. križnici. U Glogovnici su imali samostan i crkvu Blažene Djevice Marije koja se spominje već 1230. godine.[18] Predstojnik zajednice Reda sv. Groba imao je naslov *praepositus ecclesiae BMW in Glogoncza*. Andrija II. u potvrdi zemalja glogovničkim regularnim kanonicima iscrpno je opisao međe svih terena, uz potoke Glogovnicu i Rasinju. Zemlje oko sela Gornji i Donji Tkalec dobili su glogovnički regularni kanonici godine 1223., također od kralja Andrije II. Prostirale su se uz cestu koja iz Križevaca vodi prema Zagrebu. Na tom posjedu bila je kapela Blažene Djevice Marije. Zemlje oko Gornje i Donje Planine s kapelom sv. Jurja regularni su kanonici dobili također u 13. st. Više su puta prava i dužnosti regularnih kanonika, s jedne, i kmetova, s druge strane, utvrđivani ispravama. Podanici u Planini imali su čak naziv *cives* ili *»purgari«*. Ispravu *Super iuribus civium nostrorum de Planina* izdao je godine 1425. *Dominus Nicolaus, ecclesiae Glogocensis praepositus... in glogoncensi Monasterio s. Mariae Gloriosae A. D. Millesimo quadragesimo vigesimo quinto*.[19] (O pravima naših građana u Planini. Gospodin Nikola, prepozit glogovničke crkve... u glogovničkom samostanu sv. Marije Slavne Godine Gospodnje 1425.) Izdavanju isprave prisustvovali su, osim prepozita Nikole, župnik sv. Marije u Tkalcu Filip, župnik u Planini Toma, starac Matej, sakristan Dionizije, Matija Niger, orguljaš Nikola, starac Petar, te »zbor i skup križnika presvetog Groba Gospodinovog Jeruzalemskog po pravilu sv. Augustina« (*coetusque conventus Crucigerorum sacrosancti Sepulchri Dominici Hierosolimitani sub regula s. Augustini*). Spomenutu ispravu iz godine 1425. potvrdio je »Petar Merzini, upravitelj (*gubernator)* prepoziture crkve Blažene Djevice u Glogovnici, zajedno s našim sinom Gabrijelom, izabranim prepozitom prepoziture glogovničke« (oko 1525. godine), pa Valentin Napuli (između 1556. i 1578.), pa zagrebački biskup ujedno glogovnički prepozit Gašpar Stankovački (između 1578. i 1596.), a sve prethodne potvrde zajedno godine 1609. Vinko Mišljenović, prepozit glogovnički i kanonik zagrebački. Slično su potvrđivana prava i dužnosti podanika glogovničkih križnika u Tkalcu.[20]

Pošto je u proljeće godine 1611. umro glogovnički prepozit kanonik Vinko Mišljenović, a rektorom zagrebačkih isusovaca bio imenovan njegov brat Ivan Mišljenović, pokrenuta je akcija da se glogovnička prepozitura dodijeli isusovcima koji, su, bez sumnje, nužno trebali sredstava i za uzdržavanja sve većeg

17. CD III, p. 72 doc. 64.
18. A. THEINER, Vet. Mon. Slav. merid. p. 282 doc. 393.
19. AH, Acta SJ Zagr, fasc. 16 nr. 5.
20. AH, SJ Zagr, fasc. 8 nr. 22.

broja članova zagrebačkog kolegija i za gimnaziju.[21] Prijatelj i zaštitnik isusovaca, zagrebački biskup pavlin Šimun Bratulić, »vidio je da Kolegij, koji nije osiguran nikakvom zakladom, može jadno, ili što više ne može postojati... opomenuo je oca rektora Kolegija, da na carskom dvoru zatraži da im se dodijeli ova ispražnjena prepozitura koju bi i inače trebalo inkorporirati Kolegiju jer potječe od redovnika«.[22] I doista, kralj Matija II. uz papin pristanak dodijelio je glogovničku prepozituru zagrebačkom Kolegiju. Biskup Bratulić imao je isusovce uvesti u posjed, ali je umro 11. lipnja 1611. pa su to učinili zagrebački kanonici Baltazar Napuli i Matija Šifronić.[23] Isprava o uvođenju u posjed sadrži zanimljive podatke. Uvoditelji su došli, kako sami pišu: »u crkvu i dvor prepoziture glogovničke, koje su popalili Turci, i što više Tatari (u turskoj vojsci) u nedavnim vremenima zatiranja, i u trgovište uz njih koje su ipak stanovnici počeli obnavljati«, zatim u »kuriju Donji Tkalec koja pripada glogovničkoj prepozituri« i na »posjed Planinu«. Svuda su »stanovnici i kmetovi« patre »dobrohotno i poslušno primili«. Predaji zemlje Trstenik sjeverno od Križevaca, koja je pripadala glogovničkom prepozitskom posjedu, usprotivili su se Križevčani pa su je isusovci preuzeli naknadno (1612.).[24] Tada nije preuzeta ni zemlja Križančija kraj Ludbrega. Za nju su isusovci godine 1635. dobili potvrdu da pripada u sastav glogovničke prepoziture, pa su je tada iznajmili gospoštiji grada Ludbrega, tj. Suzani Ratkaj za sedamnaest forinta godišnje.[25] Selo Apatovac Glogovničke prepoziture pripalo je isusovcima u Varaždinu.

Stanje Glogovnice početkom 17. st., u vrijeme kad su je isusovci preuzeli, opisano je ovako: »Bila je u Glogovnici znamenita crkva i kraj nje samostan regularnih križnika s rezidencijom prepozita, o kojemu još sada postoje neki dokazi u ruševinama koje leže prema jugu gdje je sad župna kuća. Potom je provalom Tatara u ove krajeve, koji su ovoj domovini nanijeli veliko pustošenje, i Glogovnica poharana; redovnici istjerani, napustili su mjesto i prepozituru, kako se dogodilo u mnogim drugim mjestima Kraljevine Ugarske i Slavonije. Crkva zajedno sa samostanom bila je spaljena, a i samo trgovište koje se sada može nazvati neznatnim selom. Zidovi crkve podnosili su više od šezdeset godina sve vremenske nepogode. Ipak su izdržali tako da je do dana današnjega ostao veći dio stare građevine.«[26]

Takvo je stanje bilo u Glogovnici, sjedištu prepozita. Opustošene su bile i sve zemlje glogovničke prepoziture oko Gornjeg i donjega Tkalca, s kojih se narod raselio, a novonadošlo stanovništvo nije se uklopilo u način života i od-

21. AH, Acta SJ Zagr, fasc. 17 nr. 21.
22. AH, Acta SJ Zagr, fasc. 6 nr. 28'II.
23. AH, Acta SJ Zagr, fasc. 2 nr. 56.
24. AH, Acta SJ Zagr, fasc. 5 nr. 1.
25. AH, Acta SJ Zagr, fasc. 6 nr. 19.
26. AH, Acta SJ Zagr, fasc. 6 nr. 28'I,

nose koji su tradicijom bili ustaljeni prije turske invazije. Najsigurniji je bio posjed Planina pa su na njemu isusovci godine 1618. sagradili ladanjsku kuću s podrumom.[27] Cijela glogovnička prepozitura nosila je prije pustošenja tisuću pet stotina forinta godišnje, a »sada satrta i pritisnuta ratovima, sa svim selima i posjedima koji joj pripadaju« donosi godišnji prihod od samo stotinu i osamdeset forinta.[28]

Preuzimanjem ostavštine nekadašnjih regularnih kanonika sv. Groba zagrebački je kolegij postao patron župne crkve sv. Marije u nebo uznesene, nekadašnje samostanske crkve u Glogovnici:[29] stekao je pravo postavljanja župnika koje je potvrđivao zagrebački biskup. Došao je čak u sukob s vizitatorom–arhiđakonom kalničkim, kojemu je poricao pravo vizitacije.[30]

S glogovničkom prepoziturom stekli su isusovci još jedno pravo. Postali su članovi zajedničkog Ugarsko–hrvatskog sabora. »Rektor zagrebačkog Kolegija kao prepozit glogovnički pozvan je na glavni sabor Ugarskoga kraljevstva« 1681. godine.[31] Tako su zagrebački isusovci naslijedili ne samo materijalna dobra nego i društvene časti i dužnosti. Rektor je imao titulu glogovničkog prepozita.

Preuzimanjem navedenih dobara koja su napustili srednjovjekovni redovi u strahu od blizine Turaka ili na samom poprištu turskih pustošenja, isusovci su – osim toga što su inaugurirali novovjekovno redovništvo u Zagrebu i u Hrvatskoj – oživjeli i nastavili djelovanje svojih srednjovjekovnih prethodnika.

27. Rad nav. u bilj. 1, str. 176.
28. Rad nav. u bilj. 1, str. 170.
29. AH, Acta SJ Zagr, fasc. 6 nr. 16, 17.
30. AH, Acta SJ Zagr, fasc. 6 nr. 21, 22.
31. AH, Acta SJ Zagr, fasc. 6 nr. 41.

Agneza Szabo, Zagreb

Hrvatska javnost 19. stoljeća i njezini odnosi prema isusovcima

I.

Možda su neki suvremenici nakon ukidanja Družbe Isusove godine 1773. očekivali da će ona zauvijek nestati. No, hrvatski je narod i dalje živio od duhovnih i kulturnih zasada isusovaca.

Već 26. srpnja 1813. zagrebački je biskup Maksimilijan Vrhovac upravio svećenstvu svoje biskupije okružnicu u kojoj je tražio sabiranje narodnoga blaga (riječi, pjesme, poslovice i drugo). Pri tome je istaknuo da su »K njegovom višjem izobraženju već odavno slavni muževi svojim trudom mnogo pridonesli; i to u horvatskom narečju, koliko nam je poznato, pervi Juraj Habdelić, svojim rečnikom u Gradcu 1670. tiskanim; (...) pak onda Andria Jambrešić, rečnikom također u Zagrebu 1742. štampanim (...). Anton Kanižlić: 'Svetu Rožaliu' u Beču 1780.«[1] Vrijedno je spomenuti da je godine 1836. ovu biskupovu poslanicu u cijelosti u latinskom i hrvatskom prijevodu objavila, »Danica ilirska«. (God. 1835., te 1843.–1848. naslov »Danica, hrvatska, slavonska i dalmatinska«).

»Danica ilirska«, koja je u razdoblju od 1835. do 1849. eminentno sredstvo za širenje ideja hrvatskoga narodnog preporoda, vrlo često, osobito u prvim godinama svojega izlaženja, objavljivala je duhovno i kulturno blago koje su nam zauvijek darovali isusovci. U rubrici »Netila« rado je navođen Antun Kanižlić. Na primjer: »Kad mali i siromah človek istinu govori, koja se ljudem dopasti ne može, uvek on, po njihovu sudu, zlo serdce ima, – i kad budalam njihove gadne slabosti i pogreške odkriva, svagda je kod njih nepošten človek.« Ili: »Ima ljudih, koji su nam samo zato neprijatelji, što su osetili, da smo ih poznali i izmerili, kakvi su izvana i iznutra.«[2] Poneki stihovi iz Kanižlićeve *Sv. Rožalie* objavljeni su kao moto u više brojeva »Danice«.[3] Neke pak pjesme, također iz *Sv. Rožalie*, objavljene su u cijelosti. Primjerice: *Noć* (Iz pisma sv. Alojzija), *Brodarska Pesan*, *Razno cvetje iz izverstnih pesnikah ilirskih* itd.[4] Valja pri tome upozoriti na to da navedene tekstove čita brojno čitateljstvo »Danice ilirske«, ne samo u civilnoj i vojnoj Hrvatskoj i Slavoniji, te u Dalmaciji, nego i pretplatnici izvan Hrvatske. Osim toga, veliki je broj isusovaca citiran ne samo u stručnim jezikoslovnim nego i u općeobrazovnim člancima u »Danici«. Tako u ovećoj raspravi *Jezikoślovlje dalmatinsko-ilirsko* (1840.) nalazimo i ovo: »Bartol Kašić, jezuit iz Paga, složio je prvu ilirsku gramatiku pod naslovom *Institutiones linguae Illyricae (1604.)* (...). Još biaše prinio u slovinski jezik celo sveto pismo.« U nastavku istoga teksta piše i ovo: »Mikalja, Habdelić, Della Bella spadaju među one (...), koji radiše o tom, da se i usmene pesme ilirske pomoću različitih slovarah podupru.«[5] Vrijedno je također spomenuti, da se i pojedini čitatelji »Danice« pozivaju na isusovce kao na autoritete. Tako inicijalima potpisani čitatelj iz Vukovara (1838.) ističe sljedeće: »Ja sam opazio da su neka u listovih naših, a najmre u Danici, prije nekoliko nedeljah krivo posađena, pak krivo i rastu. To su pako neke reči (...). Od nikoga, rekoh, ne čuh, a kamoli da sam u kojem lexiku štio. Gledao sam u Jambrešiću (...) i starom Mikalji, i nigdje ne najdoh svetlos i milos, nego svagdi svetlost, milost, krepost, itd.«[6]

Poznato je da su preporoditelji slavu svojega naroda tražili u prošlosti. Antun Vranić, autor članka *Starine u toplicah varaždinskih* (1844.) kaže također da je P. J. Mikoczy u svojemu glavnom djelu *Otiorum Croatiae liber unus* (Budim, 1806.) napisao »da su se stari oci naši sto i dvadeset krat proti svojim samosilnikom pobunili i oružje za povratjenje stare slobode prigrabili.«[7] A i sam Lj. Gaj u opširnome tekstu o povijesti Krapine napisao je da je »Među ostalim naš glasoviti zemljak Blašković u svom glasovitom djelu *Historia Universalis Illirici Tom. I. Dissert. I.*« (Zagreb, 1781.) također pisao o Krapini.[8] U članku *Znameniti splićani* ističe se i *Grisogono Lovrenac*. »Plemić, jezuita, učitelj i pobožni upravitelj učilišta u Loretu. Preporučuje ga našoj uspomeni njegov *Mundus Marianus*, koi izjasniva arketip nebeski i podmesečni. Umri u Trstu g. 1650.«[9] U povijesnoj raspravi *Dubrovnik ilirska republika* spominju

[1] Poziv pokojnoga episkopa Maximiliana Verhovca Rakitovačkoga na sve duhovne pastire svoje episkopije, g. 1813. izdat, »Danica ilirska« III., Zagreb, 1837, 93–96.

[2] »Danica ilirska« II., Zagreb, 1836, 116.

[3] Motto, A. KANIŽLIĆ, »Danica ilirska« III., Zagreb, 1837, 5, 17, 24.

[4] Usp. »Danica ilirska« III., Zagreb, 1837, 40, 68; *Isto* IV., 76, 88.

[5] »Danica ilirska« VII., Zagreb, 1841, 48, 59, 113, 114. (Dakako, u ovakvim se raspravama spominju i drugi pisci i autori, ali zbog specifičnosti istraživanja spominjem samo isusovce. Ova napomena vrijedi za ranije i kasnije bilješke u ovome prilogu.)

[6] K. A. List iz Vukovara, »Danica ilirska« IV., Zagreb, 1838, 59.

[7] »Danica ilirska« X., Zagreb, 1844, 38.

[8] Lj. GAJ, Krapina, »Danica ilirska« XIII., 1848, 15–16. (vrijedno je, upravo sada kada se priprema proslava 900. obljetnice grada Zagreba, spomenuti da su iskopine nekadašnje rimske kolonije Andautonija (današnjeg Šćitarjeva) potaknule Andriju Blaškovića na proučavanje povijesti Ilirika kojemu se posvetio nakon ukidanja Reda 1773., te je iz tog područja ostavio mnoge znanstvene rasprave koje su tiskane u Zagrebu.)

[9] Riječ je o tekstu F. CARRARE, prevedenom s talijanskog, »Danica ilirska«, XII., Zagreb, 1846, 21–23. Autor navodi da je Lovro Grizogon umro god. 1853. Datum sam ispravila prema

se među ostalim slavnim pjesnicima i znanstvenicima i isusovci Rajmund Kunić, Brno Zamanja (zbog prijevoda Homerove *Ilijade i Odiseje*), zatim Ignjat Đurđević, te Ruđer Bošković, kojega »ciela Europa časti kakono najvišega geometra svojega vieka«.[10] U jednom drugom tekstu o R. Boškoviću čitamo i ovo: »Narod slavjanski pridonio je također svoj priložak europejskoj slavi kada je na svietlost dana dao u prošastome vieku slavnoga filozofa Boškovića (...) dubrovčanina.«[11] No bilo je i oporbenih mišljenja: »Velika šteta što taj slavni muž neumerli i svemu svetu znani zvezdoznanac Rugjer Bošković u svom materinskom jeziku ništa napisao nije.«[12] Valja također istaknuti da je Matica ilirska objavila dvije knjige (reprint–izdanja) P. Ignjata Đurđevića: *Uzdasi Mandaljene pokornice* u spilji od Marsilje (Venezia, 1728.) i *Saltjer slovinski* (u Mlecima, 1729.).[13]

II.

Od sredine 19. st. isusovci ponovno dolaze u Hrvatsku. Najprije na dalmatinske otoke i u gradove: Dubrovnik (1852.), Zadar (1865.), Veli Lošinj (1867.) te nešto kasnije u Split (1879.). Uz stalni rad u biskupskim gimnazijama, povremeno su davali i pučke misije. Riječ je o višednevnim staleškim propovijedima kojima se želi produbiti kvaliteta kršćanskoga života u cijelosti. Prve takve misije održane su u Dubrovniku (1852.), zatim u Zadru (1855.), u Vrlici (1858.) i drugdje. Te misije davali su oci Antun Ayala i Vinko Basile, rodom Sicilijanci. Kasnije su im se povremeno pridružili i drugi. Ističem da je o. Basile već god. 1862. poradio na osnivanju institucije Kršćanskog milosrđa za žensku siročad u Dalmaciji.[14]

tekstu *M. Korade*, Isusovci i Hrvatski narod – nekad i danas, Dodatak hrvatskom izdanju u knjizi *C. de Dalmases*, Sveti Ignacije Loyolski, Zagreb, 1989, 235–244, 240. Ovaj rad sadrži sustavan pregled isusovaca koji su djelovali u Hrvatskoj od 16. do početka 20. st. na svim područjima kulture, umjetnosti i znanosti. Ističem da mi je upravo taj rad *M. Korade* pomogao pri identifikaciji isusovaca koji se spominju u »Danici ilirskoj«. Dakako, u ovome sam radu uzela u obzir samo neka imena isusovaca koji se spominju u »Danici ilirskoj«.

[10] »Danica ilirska« XV., Zagreb, 1849, 77, 84.

[11] O. PUCIĆ, Životopis, »Danica ilirska« XV., Zagreb, 1849, 98.

[12] »Danica ilirska« VII., Zagreb, 1841, 54. Slično i u »Danici ilirskoj« XII., 117, ali iu prijašnjim godištima.

[13] Knjige su objavljene u Zagrebu godine 1851., a njihovo je tiskanje novčano pomogao i biskup J. J. Strossmayer.

[14] Poziv na kršćansko milosrde za žensku sirotčad Dalmacije, »Zagrebački katolički list« XIII., Zagreb, 1862, 205–206. Sustavno sređene mnoge brojne izvještaje o isusovačkim misijama u hrvatskim zemljama, te u Bosni i Hercegovini, u drugoj polovici 19. st. posudio mi je na uvid o. Mijo Korade. Time mi je uvelike olakšao posao pa mu ovime najljepše zahvaljujem na pomoći. Za ovaj rad iskoristila sam tek manji dio te vrlo vrijedne građe.

Nastojanjem zagrebačkoga nadbiskupa Jurja Haulika isusovci počinju dolaziti u nadbiskupiju kao pučki misionari također god. 1855. Nakon vrlo dobro posjećenih misijskih propovijedi koje su iste godine održane u Zagrebu, a revno ih je pohađao i sam ban Josip Jelačić, spomenuti su isusovački misionari, patri Ayala i Basile, davali u tijeku sljedećeg desetljeća još brojne pučke misije u gotovo svim gradovima te u brojnim selima i trgovištima. Spominjem samo neka mjesta: Krapina, Varaždin, Požega, Križevci, Sisak, Karlovac, Glina, Petrinja, N. Gradiška, Bjelovar, Kupčina itd. O sudjelovanju mnoštva naroda u tim misijama redovito su izvještavala javna glasila, pa i lokalni listovi, a »Zagrebački katolički list« sažeto je donosio i prekrasan pregled sadržaja misijskih propovijedi kao i zahvalno ponašanje brojnog naroda. Primjerice, prilikom dolaska misionara svi ulični prozori kite se cvijećem, ili nakon završetka misija svečano se ispraćaju misionari. Vrijedno je spomenuti da su misijama u Petrinji (1861.) prisustovali i pravoslavni. »Zagrebački katolički list« piše: »Ono što nam ovom prigodom najugodnijom slašću dušu napuni (...) jesu naša braća istočne crkve koja mnogo puta u dosta velikom broju prodikom jezuitskim sa svom pozornošću prisustvovahu, dapače im se napokon i isti njihov duhovni pastir pridruži (...). Da su im pako prodike bile po ćudi, to je bilo moći lahko iz njihovih licah razabrati.«[15] Povremene misije isusovci su davali i na području senjske biskupije, a u gradu Senju god. 1864.[16]

Mnoge misije isusovci su davali i na području đakovačke biskupije. Biskup Josip Juraj Strossmayer donio je već god. 1856. odluku na osnovi koje se svake godine na području njegove biskupije imaju misijske propovijedi održati. Prve takve misije održali su patri Ayala i Basile u proljeće godine 1856. najprije u Osijeku, a potom i u Đakovu. Javna glasila isticala su i veliki odaziv naroda i Strossmayerovu »pastirsku« brigu. Štoviše, iste godine održane su u Đakovu i duhovne vježbe za svećenike, a obavio ih je i sam Strossmayer. U tijeku sljedećih desetljeća isti su isusovci održali još brojne misije u gotovo svim većim mjestima đakovačke biskupije: Vinkovci, Mitrovica, Vukovar, Županja, Brod, Sremski Karlovci, Ilok, Petrovaradin, Babina Greda, Gorjani, Sikirevci, Aljmaš, Dalj itd. Uz masovan odaziv zahvalnog naroda, javna su glasila također isticala da »oci Isusovci jezik našega naroda dobro govore«.[17] Također ističem da su spomenuti isusovački misionari do kraja stoljeća (1900.) u hrvatskim krajevima održali više od 1 200 misija.[18] Osim toga Basile inicirao je osnivanje isuso-

[15] »Zagrebački katolički list« XIII., 1862, 190. 191.

[16] Isto, XV., 1864, 94–95.

[17] J. J. iz Oseka, dne 6. ožujka, »Zagrebački katolički list« VII., 1856, 86–87; *Isto*, Dopisi iz Đakova, 124–126; *Isto*, Dopisi, 238–239; *Isto*, Sv. poslanje u biskupiji bosansko–đakovačkoj i sremskoj godine 1857., 267–269; 275–278; 283–284; Isto, IX., 1858, Iz Đakova, 211–212; 262–263, *Isto*, X., 1860, 172–173; 182–183. itd.

[18] M. KORADE, n. dj., 242.

vačkih kuća u Hrvatskoj u 19. st., a bio je i idejni pokretač Književnog društva Sv. Jeronima u Zagrebu (1868.).[19]

Godine 1858. nadbiskup Haulik povjerio je isusovcima upravu sirotišta u Požegi, gdje oni strpljivo rade do god. 1871. Tu su utemeljili Bratovštinu Srca Isusova (1862.) kojoj je do godine 1871. pristupilo 626 članova i Bratovštinu Srca Marijina za obraćenje grješnika (1863.) koja je imala 523 članova. Iste godine osnovana je i Marijina kongregacija za članove sirotišta, a dvije godine kasnije »Apoštolstvo molitve« kojemu je do travnja 1871. pristupilo 1 000 članova.[20]

Nadbiskup Haulik želio je već godine 1860. dovesti isusovce u Zagreb, i u tu je svrhu utemeljio zakladu od 60 000 forinti. Haulikovu je inicijativu odobrilo i Carsko kraljevsko namjesništvo u Zagrebu i poduzelo odgovarajuće amdinistrativne poslove kod centralnog ministarstva bogoštovja i nastave u Beču. Tražila se, naime, dozvola da se Plemićki konvikt u Zagrebu, kao i crkva sv. Katarine na Gornjem gradu ponovno predaju na upravljanje isusovcima, no ipak tako da se »dotični zakladni imutak« (od konvikta) »kao i naukovni sustav i narodni jezik sačuva čitav i nepovrijeđen«.[21] U oštroj polemici s upravo pokrenutim liberalnim novinama »Pozor«, koja je neposredno uslijedila, »Zagrebački katolički list« isticao je kao glavnu namjeru dolaska isusovaca »upravo domorodno osnovanje hrvatsko-slavonskih misionarah za sva potonja vremena od naših domaćih sinova«. Pri tome je zapitao »je li se možda tko boji« da nam se ne bi dolaskom isusovaca »narodna književnost navrnula na prijašnji pravac, te joj se nebi vratila prvobitna njezina bujnost, čistoća i jedrost?«[22] Zbog upornoga protivljenja liberalne javnosti u gradu, a još više zbog političkih događaja koji su uskoro uslijedili, kao i negativnog stava Hrvatskog sabora god. 1861. prema isusovcima, njihov trajni dolazak tada nije bio moguć. No, na osnovi spomenute Haulikove zaklade, kao i odlučna poziva kasnijega zagrebačkog nadbiskupa Jurja Posilovića, isusovci su definitivno došli u Zagreb godine 1902. Međutim, nakon smrti nadbiskupa i kardinala Haulika (1869.), te Strossmayerova angažiranja u političkim poslovima, osobito u vodstvu politike Liberalne narodne stranke (1861.–1866., pa i kasnije), kao i njegova odlaska na Prvi vatikanski sabor (1869./70.) isusovačke su misije u Hrvatskoj gotovo sasvim ugasnule. Slični su razlozi utjecali i na stanje misija u Dalmaciji. Proces njihove obnove uslijedio je tek dva desetljeća kasnije, i to dolaskom isusovaca u Kraljevicu (1883.–1908.) i, dakako, u Zagreb. – Što se tiče biskupa Stossmayera,

[19] *Isto*, 242.

[20] J. CELINŠČAK SI, Požeška katastrofa, *Vjesnik* Hrvatske pokrajine Družbe Isusove III., Zagreb 1919, 4. 2–3. Autor je znastveno obradio rad isusovaca u Požegi te razloge njihova odlaska godine 1871.

[21] *Iz Zagreba*, »Zagrebački katolički list« XI., Zagreb, 1860, 270–271; Odziv, *Isto*, 349–352.

[22] *Isto*, 271.

ovdje ću spomenuti i njegova kontradiktorna stajališta prema isusovcima. Nakon prestanka održavanja pučkih misija, on i dalje održava kontakte s isusovcima, štoviše, oni dolaze k njemu u Đakovo. Tako primjerice o. Ivan Martinov (koji je 1845. kao ruski teolog prešao na katolicizam i stupio u Družbu Isusovu). Prije svojeg odlaska na Vatikanski koncil pisao je da su isusovci »ljudi vrlo čestiti«.[23] No, za vrijeme posljednih priprema oko otvaranja Sveučilišta u Zagrebu (1874.) pisao je Franji Račkome da »prepriječi naimenovanja jezuitska« na Sveučilištu. Štoviše, u istom je pismu izjavio »nevjerstvo i jezuitizam ravno su našem narodu opasni«.[24] A samo tri mjeseca kasnije pisao je istome Franji Račkomu sljedeće: »Neću ništ reć ob odnošaju našemu napram crkvi istočnoj u našoj zemlji. Samo ću još jedno opaziti. U Parizu i u nekih drugih povećih gradovih drže se u korizmeno doba tako zvane konferencije, to jest predaje se kršćanski učenim načinom za učeni svijet. Zna se koliko su tim putem djelovali Ravignan i Felix« (obojica isusovci). »Zar nebi to i za nas bilo? Zar se nebi i u Zagrebu u stolnoj crkvi, svake korizme take konferencije držati mogle za odlični i izobraženi svijet, dočim je dost ostalih crkava, u kojih se riječ Božja puku pripovijeda.«[25]

Hrvatski je sabor zbog bojazni od eventualne germanizacije, kao i određenog stava tada nadmoćne liberalne struje u Saboru, godine 1861. izglasao zakon prema kojemu isusovci ne mogu biti učitelji na gimnazijama u Hrvatskoj.[26] Taj zakon nije dobio kraljevsku sankciju, što znači da nikada nije stupio na snagu u Hrvatskoj. Gimnazije su i dalje djelovale na osnovi austrijskog zakona iz 1849., a koji je nakon uvođenja dualizma (1868.) dopunjen Naredbama Zemaljske vlade u Zagrebu. Novi, cjeloviti zakon o gimnazijama Hrvatska je dobila tek nakon sloma Monarhije (1918.).

U povodu vijesti o radu isusovaca u Zagrebu, kao i u ostalim dijelovima Hrvatske, osobito u Kraljevici[27], te u susjednoj Bosni i Hercegovini, kamo su došli na poziv vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera, najprije u Travnik (1882.), a zatim u Sarajevo (1893.)[28], stvorena su nova protivljenja kod liberalne javnosti u Hrvatskoj, koja je dobrim dijelom nošena masonskim idejama, te kod socijal-demokrata. Mnoga njihova glasila kao što su »Die Drau«, »Pokret«, »Novo sunce«, »Savremenik«, te osobito »Slobodna misao – Glasnik

[23] Korespodencija Rački–Strossmayer, Knj. I., Zagreb 1928, 57, 67. (ur. F. Šišić).

[24] *Isto*, 283.

[25] *Isto*, 309–310.

[26] Riječ je o predloženom zak. članku 89/1861. Osnova za gimnazije u Trojednoj Kraljevini Dalmacije, Hrvatskoj i Slavoniji (čl. 22, t. 6), v. *Spisi saborski* od god. 1861, sv. I, Zagreb, 1862. (Ur. i izd. D. Kušlan i M. Šuhaj.)

[27] O radu isusovaca u Kraljevici te osobito o znanstvenom i misijskom radu vrlo je lijepo izvijestio *A. Cuvaj*, Građa za povijest školstva kraljevina Hrvatske i Slavonije, Sv. VII., Zagreb, 1911, *Isusovci*, 125–128.

[28] M. KORADE, n. dj. 242.

hrvatskih i srpskih slobodnih mislilaca« pokrenula su pravi novinski rat protiv isusovaca. Njima se uskoro pridružila i protuisusovačka literatura.[29] Bit je optužbi u navedenim javnim glasilima ova: »Jezuite su anacionalni«, a opet »oprezni, lukavi i praktični«.[30] Izričito se kritiziraju osnivanje i rad Marijinih kongregacija, davanje duhovnih vježbi, te upozorava narod da su »jezuite kod nas utukli jednu čitavu kulturu tako u Dubrovniku«![31] Štoviše, »Slobodna misao« strepi pred opasnošću od »jedne reakcionarne sile« od isusovaca koji će i u Hrvatskoj »obrazovati ženske, služinske, omladinske kongregacije. Sklonit će se u škole, da uče narod«. Također žali što za sada takvo mišljenje o isusovcima u Hrvatskoj »ne zastupa ni jedna stranka ni stranačka skupina osim socijaldemokratske radničke stranke«.[32]

Isusovce su pokušali napadati i njihov rad u očima naroda obezvrijediti i pojedini intelektualci. Kao najveće zlo pripisuje im se »što ubijaju individualitet kod mladeži« te »duh poslušnosti i ultramontanost«.[33] Javnost se podsjeća na Preradovićevu pjesmu *Dubrovniku*, u kojoj su isusovci »crno sjeme Lojolovo«. Prigovara se »grozničavoj« djelatnosti isusovaca u Kraljevici[34], osobito sadržaju njihovih misijskih propovijedi, a hrvatske mladiće koji su stupili u Družbu Isusovu nazivaju »izrodima«. Autor Hrvatović se ljuti na Haulika, Posilovića, Stadlera, te osobito kritizira knjigu o. Mihovila Gattina *Što su Isusovci*? (Senj, 1899.).[35] Na sve to katolički je tisak ubrzo konstatirao da je njihova metoda u tome »lagati i samo lagati, a druge bez dokaza i lažima obijediti!« Često je javnost obaviještena i o stavovima u svijetu poznatih katoličkih intelektualaca: »Svu mržnju i bijes što ga ne mogoše na Crkvu iskaliti, od vajkada obraćahu protiv Isusovaca, i sve, što god ne smiju izravno na Crkvu i njezine ustanove izbaciti, pod isusovačkom adresom šalju onima, kojih se tiče. Tako su ovi redovnici, kao i onaj, čije ime nose, opterećeni grijesima i pogrdama čitavoga svijeta.«[36]

Predstavnici protivnih struja pokušali su napadati isusovce i u Hrvatskome saboru. Srijemski zastupnik Stevo Vasin Popović izjavio je u Saboru godine 1899. sljedeće: »Ja dižem svoj glas i protiv uvođenja Jezuita. (...) Ne saizvo-

[29] Ovdje spominjem, *P. Starigradski*, I Gesuiti e l'educazione della gioventù nella Dalmazia, Zagabria, 1893; *H. Hrvatović*, Jezuitska propaganda u Hrvatskoj, Zagreb 1900; *D. Trstenjak*, Klerikalizam, Rijeka, 1914. (Za upozorenje na ovu, kao i na dugu brojnu literaturu, također zahvaljujem o. M. Korade.)

[30] *Pokret*, Zagreb, 1907, 99.

[31] *Isto*, 63.

[32] *»Slobodna misao* – Glasnik hrvatskih i srpskih slobodnih mislilaca«, I., Zagreb, 1910, 133.

[33] D. TRSTENJAK, Jezuite i uzgoj, »Slobodna misao«, I., Zagreb 1910, 149–151, 150.

[34] H. HRVATOVIĆ, Jezuitska propaganda u Hrvatskoj, Zagreb, 1900, 9, 17. O radu isusovaca u Kraljevici usp. također bilj. 27.

[35] *Isto*, 21.

[36] *Hrvatska straža*, VII., 1909, Zagreb, Br. 5–6, *Isusovci*, 504–522, 504. (Navedena glasila napadala su, dakako, i druge redovnike i redovnice, ali je ovdje naglasak na isusovcima).

ljevam da se nastava naše djece predaje u ruke Jezuitima, jer će to množiti mržnju radi vjere.« U polemiku se uključio i sam ban Khuen-Héderváry. Rekao je »da se čudi uzbuđenju i nemiru« koji je nastao u Saboru u povodu Popovićeve izjave, budući da u svijetu postoji brojna literatura »pro i contra«. Vrijedni su pozornosti i argumentirani odgovori koje je Khuenu i Vasinu Popoviću dao Antun Bauer, tada također saborski zastupnik i profesor Zagrebačkog sveučilišta, u kojima se pokazao da vrlo dobro poznaje povijest, a osobito isusovce.[37] Deset godina kasnije, Vitomir Korać, inače vođa Socijaldemokratske stranke Hrvatske, javno je u Saboru prigovorio vladi zato što je dopustila da se u naše škole uvlači »čisto bojovno-klerikalna organizacija, a to je tzv. organizacija Srca Isusova«. Na veliku uzbuđenost i nezadovoljstvo Sabora da on ne razumije, jer se tu radi »o asketskoj organizaciji«, Korać je tražio da dovrši svoju misao te je zaključio: »da je ovo jezuitska organizacija, a mi znamo, da su Jezuite bojovno-klerikalni element koji se uvlači u naše škole«.[38] Dakako, napadi na isusovce nisu tada imali nikakve šanse u Hrvatskom saboru.

III.

Na osnovi izloženoga valja najprije iznova konstatirati već poznatu činjenicu: isusovci i njihov rad sastavni su i nerazdruživi dijelovi hrvatske povijesti i kulture. Nadalje, upravo provedena istraživanja pokazuju da je njihov duhovni, kulturni i znanstveni rad prisutan i na djelu u hrvatskom narodu i u njegovoj povijesti i kulturi i onda kada je uklonjena njihova nazočnost. U hrvatskim krajevima to je razdoblje 1773.–1845.

U tijeku druge polovice 19. st. isusovci postupno dolaze i u Hrvatsku, pa je i u tome Hrvatska slična većini ostalih europskih zemalja. Malobrojni, ali zato vrlo glasni protivnici isusovaca u hrvatskoj javnosti, osobito u drugoj polovici 19 st., nisu mogli imati ozbiljnije ili dugotrajnije šanse. Najveća većina hrvatskoga naroda i hrvatske javnosti rado je, i uvijek, prihvaćala isusovce u svoju sredinu i surađivala s njima na osobnoj izgradnji i izgradnji cijeloga naroda. Nepobitan plod njihova općenitog prihvaćanja svakako je i činjenica da i danas isusovci djeluju u hrvatskom narodu.

[37] Dnevnik Sabora Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije 1897–1900, III, 410–412, 475, 541–544.

[38] A. CUVAJ, n. dj., VIII., Zagreb, 1913, 971–973.

Zoran Ladić, Zagreb

Studenti iz Hrvatske na sveučilištima u Grazu i Trnavi potkraj 16. i u 17. st.

Ovaj prilog temelji se na analizi objavljenih matrikula Grackog sveučilišta, koje su nastale kao rezultat dugogodišnjega rada austrijskog povjesničara Johanna Andritscha[1]. Dosad objavljene matrikule izdane su u dvije knjige (u međuvremenu izašla je i treća, ali nije uključena u ovu obradu), a obuhvaćaju razdoblje od godine 1586. do 1662. Još je Franjo Fancev objavio[2] kao usputni rezultat rada u arhivu Grackog sveučilišta izvatke iz matrikula s obzirom na studente Hrvate za vrijeme od godine 1586. do 1829., pri čemu je ovdje upotrijebljen rad kao nadopuna za razdoblje od 1662. do 1700. Podaci koje on iznosi nisu potpuni jer on ne donosi popis studenata iz Ferdinandeuma i knjige promocija pa je, za razliku od cjelovite analize za razdoblje do god. 1662. ovdje postignut samo djelomičan uvid koji upućuje na proces kontinuiranog pohađanja Grackog sveučilišta studenata iz hrvatskih krajeva. Za Trnavsko sveučilište, u nedostatku cjelovito obrađenih matrikula, korišteni su izvaci iz matrikula objavljeni u studiju B. Varsika »Narodnostny problem Trnavskej universiti«[3] te rad K. Kučerove »Trnavska univerzita a jej miesto v kulturnych kontaktoch s južnymi Slovanmi«.[4]

Prostorni opseg uzet u obzir pri analizi ne odgovara teritoriju Hrvatske u 16. i 17. st.[5], nego su obuhvaćene njezine današnje granice, a u obradu su uključeni i studenti iz Bosne i Slovačke, u slučaju da su se opredijelili kao Hrvati. Napomenimo da se radi o Hrvatima koji su u Slovačku prispjeli u kolonizacijskim valovima potkraj 16. i u prvoj polovici 17. st. bježeći pred najezdama turskih vojski. Također su obrađeni i svi oni studenti koji nisu bili opredijeljeni kao Hrvati ako su njihov život, mjesto stanovanja i rad bili vezani uz Hrvatsku.

Prema ovim odrednicama, provedena je analiza koja obuhvaća problem narodnosnog porijekla studenata, njihove županijske i mjesne pripadnosti, ako za to postoje podaci, staleške strukture te uspjeha na studiju koji su studenti postizali.

Osnivanje isusovačkih sveučilišta u Grazu i Trnavi bitno je pridonijelo podizanju obrazovne razine ne samo studenata već i naroda, napose iz kontinentalnih dijelova Hrvatske zbog njihove blizine, modernog obrazovnog sustava, ali i načela po kojem se nije plaćala školarina što je omogućilo i studiranje siromašnim studentima.[6] Zbog udaljenosti, ali i tradicionalne orijentacije prema talijanskim sveučilištima malo je studenata pristizalo iz Dalmacije, a znatno više s područja Istre i Rijeke i njezine okolice. U uvjetima još uvijek prijeteće turske opasnosti, što je Hrvatsku teritorijalno i gospodarski osiromašilo, te vjerskih sukoba i ratova ukupan broj od oko 1 400 studenata (prema nepotpunim podacima) u Grazu i Trnavi značajna je brojka.

Da bi se olakšalo razumijevanje pojedinih aspekata analize, potrebno je ukratko prikazati sustav školstva općeprihvaćen u isusovačkim gimnazijama i sveučilištima širom Evrope. Osnovu je činilo djelo »Ratio studiorum« koje je doživjelo više preinaka, da bi konačnu formu dobilo godine 1599. pod naslovom »Ratio atque Institutio Studiorum Societatis Iesu«.[7] Izobrazba u gimnaziji započinjala je početnim školskim stupnjem čiji su pohađaći nazivani »elementaristi«, »infimisti«, ili »parvisti«, 1. i 2. razred pohađali su »principisti«, 3. razred »gramatisti«, 4. razred »sintaksisti«, 5. razred »poeti«, a 6. razred »retori«. Školovanje se moglo nastaviti na sveučilištu unutar kojeg su postojala dva studija: filozofija i teologija. Na 1. godini filozofije predavala se logika, na 2. fizika, a na 3. metafizika s etikom. Teološki studij je trajao četiri godine, a redoslijed pohađanja bio je ovaj: na 1. godini slušala se moralna teologija, na 2. spekulativna teologija sa skolastikom, na 3. godini kontroverza, a na posljednjoj, 4. godini crkveno pravo. Nakon odslušanog programa i položenih ispita kandidat je mogao postići i određene znanstvene stupnjeve: bakalaureat, licencijat ili magisterij i doktorat.[8]

Struktura rada polazi od zasebne analize navedenih problema što znači najprije za Gracko, a zatim za Trnavsko sveučilište, no u slučaju da se mogu

[1] Die Matrikeln der Universität Graz, bearbeitet von Johann Andritsch Band 1, 1586–1630, Graz, 1977; Band 2, 1630–1662, Graz, 1980.

[2] Franjo FANCEV, Tragovima hrvatske kajkavske poezije 16 vijeka – Hrvatski đaci gradačkog sveučilišta god. 1586–1892, Ljetopis JAZU za god. 1934–35, sv. 48, Zagreb 1936.

[3] Branislav VARSIK, Narodnostny problem Trnavskej univerzity, Bratislava 1938.

[4] Kveta KUČEROVA, Trnavska univerziteta a jej miesto v kulturnych kontaktoch s južnymi Slovanmi, AA. VV., Trnavska univerziteta v slovenskijeh dejinach, Bratislava, 1987.

[5] U 16. i 17. st. Hrvatsko kraljevstvo (ostaci ostataka) činile su Zagrebačka, Varaždinska i dio Križevačke županije, Tade SMIČIKLAS, Poviest hrvatske, dio drugi, od godine 1526–1848, Zagreb, 1879.

[6] Miroslav VANINO, Geneza naučne osnove »Ratio Studiorum«, Vrela i prinosi, 9, Sarajevo, 1939, str. 113.

[7] Isto, str. 122.

[8] Antun CUVAJ, Građa za povijest školstva kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas, sv. I, Zagreb, 1910, str. 205.

uočiti određene veze (npr. djelatnošću neke osobe) ili izvršiti usporedbe unutar obrađenih problema na to će biti upozoreno.

Godine 1573. izdana je osnivačka povelja isusovačke gimnazije u Grazu, a zatim je osnovan Ferdinandeum kao seminar za buduće isusovce. Fundacijsku ispravu Grackog sveučilišta izdao je nadvojvoda Karlo II. 1. siječnja 1585., a potvrdio ju je papa Grgur XIII. Carsku potvrdu Grackom sveučilištu izdao je 29. travnja 1586. car Rudolf II.[9] Od samih početaka rada Sveučilišta na njemu su studirali i studenti iz hrvatskih krajeva, a prvi upisani student koji je opredijeljen kao *Croata* bio je Ivan Kitonić Kostajnički, upisan školske godine 1587.[10]

Kompjutorskom analizom podataka objavljenih matrikula Grackog sveučilišta za razdoblje od godine 1586. do 1662. i nadopunjeno obradom podataka koje je objavio F. Fancev, da bi se dobila vremenski zaokružena cjelina do godine 1700., ukupan broj studenata iz hrvatskih krajeva bio je oko 1 230. S obzirom na političke i populacijske prilike[11] (ratovi, epidemije) u hrvatskim zemljama u to doba, a imajući u vidu da je to vrijeme začetak modernoga obrazovnog sustava, spomenuti je broj prilično velik. Valja napomenuti da je od tog broja njih 803 upisano samo jednom, dakle, 2/3 studenata, što može značiti da su u Grazu samo započeli studij ili ga nastavili, a postoji mogućnost da su ovdje studirali samo jednu godinu. No, više od trećine studenata studiralo je u Grazu kontinuirano, tj. dvije ili više godina (njih 424).[12]

Pri određivanju narodnosnog podrijetla studenata teško je govoriti o nekom zajedničkom kriteriju koji bi ih objedinjavao kao što nas objedinjava npr. kriterij nacionalne pripadnosti. Zato ovdje ne postoji ujednačena općeprihvaćena terminologija već prilično intimnog karaktera, što uvjetuje nedefiniranost, neujednačenost i raznolikost u poimanju pripadnosti nekom narodu. Tako možemo uočiti opredjeljivanje prema regionima, povijesno–tradicijskom, idejnom i intelektualnom shvaćanju. Kad se na istome prostoru uočavaju različita narodnosna opredjeljenja, ne nužno zbog pripadnosti različitim narodima, na što upućuju primjeri kada je posrijedi o jednoj istoj osobi, i o u rasponu od samo jedne godine. Tako se npr. jedna osoba u sjevernim krajevima Hrvatske jednom opredjeljuje kao *Croata*, drugi put kao *Ungarus*. U Istri se najčešće miješaju pojmovi *Istriacus*, *Liburnus*, ili *Dalmata*, također za iste osobe. Njihovo stvarno podrijetlo može se utvrditi analizom imena i prezimena, na osnovi čega

[9] Die Matrikeln der Universität Graz, Band 1, str. XII–XIII

[10] Isto, str. 5.

[11] Potkraj 16. st. broj kuća u Hrvatskoj spao je na 3 000 (prema porezima), dok je prije samo Križevačka županija imala 12 000 poreznik kuća, T. SMIČIKLAS, n. dj., str. 106.

[12] Andritschevo dijelo sadrži tri zasebne cjeline: 1. knjigu matrikula u kojoj su upisana 533 studenta iz naših krajeva; 2. knjigu promocija s 239 upisanih; 3. knjiga Ferdinandeuma sa 192 upisana studenta iz Hrvatske.

možemo odrediti jesu li hrvatskog, germanskog, romanskog ili drugog narodnog podrijetla. Učenici ili studenti iste – uže teritorijalne jedinice, npr. županije, često se opredjeljuju različito: kao *Croata*, *Illyrus*, ili *Slavus* pri čemu uočavamo isprepletanje povijesnog, idejnog ili teritorijanog poimanja. Navedimo i primjer gdje se student upisuje kao *Bosnensis* i *Croata* što može značiti njegovo teritorijalno (*Bosnensis*) i narodnosno (*Croata*) opredjeljenje. Ovih nekoliko primjera ilustrira i potvrđuje mišljenje o tome da je spoznaja o pripadnosti nekoj zajednici s obzirom na zajedničku tradiciju, jezik ili kulturu bila u osnovi nejasna, odnosno još nedefinirana. S obzirom na područje današnje Hrvatske, tako možemo uočiti 18 narodnosnih pojmova: najviše *Croata* (843), zatim *Dalmata*, *Liburnus*, *Istriacus*, *Slavus*, *Italus*, *Ungarus*, *Illyrus*, *Pannonus*, *Corsinus*, *Bosnensis*, *Carniolus*, *Goritiensis*, *Valachus*, *Styrus*, *Austriacus*, *Germanus i Macedo*.[13] Uz navedeno, spomenimo još da površan pogled na ovo mnoštvo pojmova koji identificiraju osobe upućuje na dinamiku kretanja ljudi po želji ili službi, čime se, na neki način, razbija i teritorijalna i misaona izolacija ljudi (naroda) koji npr. uz pomoć Austrijanaca ili Nijemaca stječu spoznaje o drugim ljudima i narodima. Za veliki broj osoba zbog neupisanih podataka nije bilo moguće odrediti kategoriju narodnosti. Njih je bilo nešto više od 100, ali budući da matrikule donose podatke o mjesnom ili županijskom podrijetlu i takve je osobe bilo moguće smjestiti prostorno. Najviše studenata i učenika dolazilo je u Graz iz Zagrebačke i Varaždinske županije, posebno iz Zagreba, Varaždina, Karlovca i Krapine, a u manjem broju i iz drugih mjesta tako da je pokrivena cijela kontinentalna Hrvatska. Na Sveučilište u Grazu dolazili su i mladi s jadranske obale, najviše iz Rijeke i njezine okolice, ali se spominju i oni iz Senja, Trogira, Zadra, Splita i drugih komuna. Ipak je Dalmacija u obrazovnome smislu pretežno bila orijentirana prema talijanskim sveučilištima u Rimu, Bologni i u Padovi.

Broj upisanih studenata i učenika promatran je prema desetljećima jer takav pristup u metodološkome smislu omogućuje uočavanje eventualnih oscilacija ili kontinuiteta i stabilnosti s obzirom na veći vremenski raspon. Najveći uspon upisanih učenika i studenata iz Hrvatske dostignut je na prijelomu stoljeća, na prijelazu iz 90–ih godina 16. st. u prvo desetljeće 17. st. (odnos je 37 prema 139 upisanih). Idućih desetljeća broj je upisanih stabilan i kreće se između 130 i 140, sa izraženijim usponom 30–ih i 50–ih godina kada je upisano i više od 160 studenata. Iz navedenog rada F. Fanceva[14] može se ilustrirati i situacija do kraja 17. stoljeća pa je tako uočljiv uspon upisanih do kraja 70–ih godina, nakon čega slijedi pad od godine 1680. do 1682. (upisan samo po jedan student) pa uspon do godine 1688., a od te godine do 1694. opet se broj upi-

[13] Prema broju upisanih: Dalmata 46, Liburnus 40, Istriacus 38, Slavus 33, Italus 27, Ungarus 23, Ilirus 2, Panonus 12 itd.

[14] F. FANCEV, n. dj., str. 181–186.

sanih smanjuje. Uzrok su ovih neujednačenosti vjerojatno nepovoljne političke, gospodarstvene i vjerske prilike, što bi zahtijevalo posebnu analizu. Moguća je pretpostavka da je nakon osnivanja Sveučilišta u Trnavi godine 1635. došlo do »obrazovne migracije« dijela studenata prema tom sveučilištu, što bi bio jedan od činilaca takvih promjena.

Sljedeći analizirani problem koji omogućuju podaci matrikula je pitanje staleške pripadnosti upisanih na Gracko sveučilište. Kao što će se vidjeti, podaci nas upozoravaju na složenost hrvatskoga društva u ovom razdoblju i na njegovu razgradnju pri čemu ono gubi osobine karakteristične za srednjovjekovno društvo. I ova komponenta upozorava na neizbježno prihvaćanje procesa koji se istodobno odvijaju u Evropi u 16. i 17. st. S obzirom na stališku pripadnost, na Grackom sveučilištu upisano je 12 kategorija studenata od kojih bi se neke mogle smjestiti u istu stališku skupinu, ali s obzirom na njihove posebnosti, to bi dovelo do pojednostavljenja stvarne slike o strukturi društva toga vremena. U Grazu su studirali mladi iz najviših slojeva tadanjeg društva (*baro, comes*), ali i oni iz najnižih (*plebeus, pauper*). Najviše studenata upisano je kao *nobilis* (411), a drugu skupinu po brojnosti čine *civis* (62), što je, sigurno, posljedica gospodarskog osnaženja građanstva. U tim uvjetima građanstvo dostiže mogućnost izobrazbe, što je i njegov interes jer omogućuje postizanje višeg statusa građanstva u društvu. Ostale su skupine prema brojnosti: *praenobilis, libertinus, presbiter, clericus, plebeus, pauper, praepositus i rusticus.*[15] Zanimljivo je da na Grackom sveučilištu od oko 1 230 studenata njih više od polovica nema upisano staleško određenje (631), što je najizraženije u Ferdinandeumu gdje tu skupinu čini više od 80% studenata. Za razliku od upisivanja podataka o narodnosnom podrijetlu, pri upisivanju staleške pripadnosti primjećujemo izraženu neujednačenost. Za neke je godine, često jedna za drugom, popunjena, uvjetno nazovimo, rubrika stalež, a neke je opet nemaju. Uzrok tome mogla bi biti nepedantnost pisara, koja je malo vjerojatna jer se ne očituje i u drugim podacima (ime, prezime, ili mjesna pripadnost gotovo su uvijek upisani). Vjerojatniji uzrok tome jest pisarov intimni stav o važnosti staleške pripadnosti ili je možda odraz ozračja na sveučilištu gdje je pitanje staleškog podrijetla bilo sporedno.

Već je ukratko iznesena shema obrazovnog sustava u isusovačkim gimnazijama i sveučilištima iz razloga što je izvršena obrada podataka o postignutom uspjehu studenata iz Hrvatske na Grackom sveučilištu. Samo je mali dio upisanih za koje možemo reći da su zaokružili svoje školovanje u Grazu, pod čime se razumijeva da su bili upisani u šesti razred gimnazije ili su postigli određeni znanstveni stupanj nakon završenog studija. Razlog su tome česta premještanja s jednog na drugo sveučilište te privremeni ili stalni prekidi školovanja. Zato

[15] Po brojnosti: baro 37, comes 30, praenobilis 17, libertin 11, presbiter 10, clericus 7, plebeus 6, pauper 5, te po 1 praepositus i rusticus.

bi za proučavanje krajnje dostignutog obrazovnog stupnja nekog studenta bilo potrebno proučiti podatke u matrikulama drugih sveučilišta. Prema provedenoj analizi matrikula Grackog sveučilišta, najveća skupina studenata bila je upisana u prvu godinu studija filozofije gdje se slušala logika (oko 300), a zatim skupina učenika 6. razreda gimnazije gdje se predavala retorika (oko 150). Zatim prema broju upisanih slijede sintaksisti (četvrti razred), studenti poezije (peti razred), gramatika (treći razred) te vrlo male skupine principista (prvi i drugi razred) i parvista (početnici).[16] Malo upisanih u prve razrede gimnazije moglo bi se objasniti postojanjem kolegija u samoj Hrvatskoj u Zagrebu, Rijeci, Varaždinu, Dubrovniku i u Petrovaradinu gdje se mogla steći početna izobrazba. Na Sveučilištu nakon upisanih slušača logike slijede studenti druge godine filozofije (fizike),[17] a studenata teološkog studija ukupno je 13. S obzirom na dostignuti znanstveni stupanj, najviše osoba je postiglo bakalaureat filozofije (100), a laureat filozofije postigla je 31 osoba. Također je i velik broj magistara filozofije – 48, a postignut je i jedan stupanj bakalaureata teologije. Kao i u analizi prethodnih podataka i ovdje nalazimo određeni broj učenika ili studenata koji nemaju upisane podatke o dostignutom stupnju obrazovanja. Njih je 55, što u odnosu na 1 230 upisanih nije znatniji broj i upućuje na pažljivo vođenu evidenciju pa ove izuzetke možemo smatrati nenamjernim propustima.

Iz iznesenog se uočava da je Gracko sveučilište imalo veliko znanstveno, obrazovno, vjersko i kulturno značenje za Hrvatsku s kraja 16. i u 17. stoljeću. Uz to sveučilište vezane su biografije mnogih čija imena trajno ostaju dio hrvatske baštine. Kao profesori na Grackom sveučilištu u spomenutom su razdoblju djelovali Juraj Turković (profesor etike), Stjepan Glavač (profesor filozofije, egzegetike i kontroverze), Mihael Šikuten koji je četiri puta bio rektor Sveučilišta. Spomenimo na ovom mjestu i Petra Pazmanyja koji je predavao na Sveučilištu u Grazu, a važan je kao utemeljitelj Sveučilišta u Trnavi. U Grazu su studirale ličnosti koje su na različite načine pridonijele civilizacijskom napretku Hrvatske 17. st.: Martin Bogdan, Marko Križevčanin, Andrija Makar, Nikola Sartorius–Krajačević, Matija Cehović, Martin Dobrović, Atanazije Georgiceo, Stjepan Glavač, Krsto Kalmandi, Ivan Kitonić Kostajnički, Juraj Vernić te najznamenitiji među njima Juraj Križanić[18]. Ovdje su se školovali i članovi uglednih plemićkih obitelji Drašković, Erdödy, Frankopan, Keglević, Patačić, Ratkaj, Zrinski.

Upozorili smo da za Trnavsko sveučilište ne raspolažemo potpunim podacima iz matrikula pa zato rezultati dobiveni analizom podataka ne pretendiraju

[16] Po brojnosti sljedećim redoslijedom: sintaksista 135, poeta 126, gramatista 114, principista 56, parvista 16.

[17] Studenata koji su pohađali studij fizike bilo je 25.

[18] Vidi: Znameniti i zaslužni Hrvati 925–1925, Zagreb, 1990.

na egzaktnu vrijednost, već su ilustracija i informativnog su karaktera. No, i za Trnavsko sveučilište primijenjena je istovjetna metoda pa su tako obrađeni narodnosno opredjeljenje studenata, njihovo teritorijalno podrijetlo, staleška pripadnost te stupanj dostignutog obrazovanja, pri čemu je uzeta u obzir i specifična kategorija studenata Hrvata iz Slovačke.

Godine 1616. otvoren je u Trnavi isusovački kolegij, a 12. svibnja 1635. izdana je fundacijska listina za Trnavsko sveučilište.[19] Otvaranje tog sveučilišta omogućilo je dijelu studenata iz naših krajeva nastavak školovanja u ovom slovačkom gradu. Na Sveučilištu u Trnavi studirali su pretežno mladi iz srednje Evrope, što se vidi prema njihovu narodnosnom opredjeljenju i mjesnoj pripadnosti. Ono je skupljalište Slovaka, koji su pretežno bili u većini (katkad i apsolutnoj), Mađara, Sekelja, Hrvata, Rumunja i Nijemaca. Prema podacima koje donosi K. Kučerova u navedenom radu u razdoblju od 1635. do 1641. na Trnavskom sveučilištu studirala su 94 studenta sa područja današnje Jugoslavije[20], a kao ilustraciju navodimo i rezultat istraživanja B. Varsika, prema kojem se u prvu školsku godinu na ovom sveučilištu upisala ukupno 551 osoba sljedećeg narodnosnog sastava: 247 Slovaka, 240 Mađara i Sekelja, 22 Hrvata, 10 Nijemaca, 1 Rumunj i 31 student neutvrđene narodne pripadnosti.[21]

Prema izvacima iz matrikula koje je donio B. Varsik u navedenom djelu došli smo do uzorka od ukupno 114 studenata iz Hrvatske ili Hrvata iz Slovačke. Obrada podataka donijela je sljedeće rezultate s obzirom na narodnosni sastav: najviše studenata bilo je opredijeljeno kao *Croata* (82), zatim *Ungarus* (10), *Dalmata* (5) te po jedan *Bosnensis*, *Pannonus* i *Slavus*.[22] Ostatak čine studenti bez upisane narodnosti, kojih je bilo 14. Šarolikost upotrijebljenih termina koje susrećemo pokazuju da je njihova upotreba ovisila o osobnom stavu studenata, o čemu je ranije bilo više riječi. Razlike koje su uočene pri analizi ovog problema na Grackom sveučilištu, naime, da se studenti s jednog, istog užeg područja narodnosno drukčije opredjeljuju, uviđamo i ovdje. No, terminologija je ovdje znatno jednostavnija jer ne nalazimo pojmove kao *Illyrus, Istriacus, Liburnus ili Italus*, što pokazuje da je slabo zastupljen prostor jadranske obale. To je uvjetovano velikom udaljenošću Trnave od Istre ili Dalmacije te prije spomenutom orijentacijom tih regija prema Italiji.

Analiza staleške pripadnosti studenata na Trnavskom sveučilištu za razdoblje od 1636. do 1680. donijela je ove rezultate: njih 54 bilo je oprijedijeljeno kao *nobilis*, 10 kao *civis*, a vrlo malu skupinu čine *libertini*. Nedostatak u stjecanju egzaktnije slike opet, kao i kod Grackog sveučilišta, čini velik broj studenata koji nemaju upisanu staleško pripadnost, a oni čine gotovo polovicu od ukupnog broja obrađenih studenata, njih 49.[23] Mogući razlozi navedeni su pri analizi ovog problema u vezi s Grackim sveučilištem. No, istovjetan slučaj na oba sveučilišta uvjerava nas da je osnovni uzrok tome duhovnoga karaktera, odnosno ideja i nepisano pravilo da su na sveučilištu svi studenti, bez obzira na staleško podrijetlo jednaki. Na osnovi uzorka 114 studenata možemo primijetiti i siromašniju sliku staleške pripadnosti. Naime, dok na Grackom sveučilištu postoji vrlo razgrađena slika staleža, dotle u Trnavi susrećemo samo plemstvo, građanstvo i slobodnjake. Plemstvo je, na što upućuju rezultati istraživanja, i na Trnavskom i na Grackom sveučilištu najzastupljenija staleška kategorija. Iza plemstva na oba sveučilišta slijedi građanstvo, što pokazuje da je ono, i u ekonomskoj, tako i u obrazovnom području života sve prisutnije, što odgovara procesima koji se zbivaju i u drugim evropskim zemljama. Zato je i ovaj podatak potvrda da europska strujanja ne mimoilaze Hrvatsku potkraj 16. i u 17. stoljeću.

Trnavsko sveučilište bilo je znanstveno i obrazovno organizirano kao i sva ostala isusovačka sveučilišta pa je, u skladu s time, postojao studij filozofije i teologije. S obzirom na upisani studij, hrvatski studenti (uključujući i Hrvate iz Slovačke) podjednako su zastupljeni na oba studija. Budući da je B. Varsik obradio specifične skupine studenta, posebno ako razmatramo problem njihove izobrazbe, i rezultati su ograničeni pa tako izlazi da su postojale dvije skupine, otprilike podjednako zastupljene. Prvu skupinu čine studenti slušači prve godine studija filozofije na kojoj se predavala logika, a drugu skupinu studenti koji su pohađali prvu godinu studija teologije na kojoj se predavala moralna teologija. Za učenike u kolegiju i na ostalim godinama studija podaci nisu bili poznati pa nije provedena analiza, što sliku o obrazovnom stupnju čini bitno nepotpunom. Najviše studenata dostiglo je znanstveni stupanj bakalaureat filozofije, njih 75 za razdoblje od god. 1636. do 1680., uz napomenu da podaci nisu cjeloviti, što znači da je njihov broj vjerojatno bio i veći. Ovu pretpostavku potvrđuje istraživanje K. Kučerove koja je došla do brojke od 76 Hrvata s postignutim istim znanstvenim stupnjem, ali za znatno kraće razdoblje (1648.–1669. godine)[24]. U istom razdoblju od 1636. do 1680. znanstveni stupanj magistra filozofije postiglo je 14 kandidata, što pokazuje da su hrvatski studenti i na Trnavskom, kao i na Grackom sveučilištu postizali lijepe uspjehe.

Osim studenata Hrvata iz Slovačke koji su na studij u Trnavu najviše dolazili iz Nitrinske županije i okolice Bratislave studenti s prostora današnje Hrvatske najviše su dolazili iz njezinih sjevernih krajeva, tj. Zagrebačke i Va-

[19] B. VARSIK, n. dj., str. 72.
[20] K. KUČEROVA, n. dj., str. 227.
[21] B. VARSIK, n. dj., str. 63.
[22] Izraženo postocima: Croata 72%, Ungarus 10%, Dalmata 4%, bez narodnosnog odredenja 12%.
[23] Nobilis 47%, civis 9%, bez upisane staleške pripadnosti 43%; do sličnog rezultata došla je i K. KUČEROVA u spomenutom djelu i ustanovila je da je najviše studenata bilo plemićkog, a zatim građanskog podrijetla, n. dj., str. 228.
[24] K. KUČEROVA, n. dj., str. 228.

raždinske županije, te manji broj iz Virovitičke. Najčešće spominjana imena mjesta iz kojih su studenti pristizali jesu Zagreb, Varaždin, Krapina, Tabor te druga manja mjesta sjeverne Hrvatske. Mali broj studenata dolazio je i iz udaljenijih krajeva – Bosne i Dalmacije.

Spomenimo još neke ličnosti kojih je rad bio vezan uz ovo sveučilište. Prije svih to je Juraj Habdelić koji je godine 1666. bio rektor Sveučilišta, zatim profesor gramatike Mihael Lukić, profesori moralne teologije Lukač, Krajačić, te Matija Bastijančić koji je u Trnavi predavao skolastičku teologiju.[25] Biografije mnogih članova znamenitih hrvatskih porodica Habdelić, Janković, Turković bile su studiranjem ili predavačkim radom vezane uz Trnavu, odnosno za njezino sveučilište.

I Gracko i Trnavsko sveučilište odlikovala su se internacionalnim karakterom i s obzirom na sastav studenata, i s obzirom na sastav profesora. Osim podanika Monarhije, tu su studirali ili djelovali Španjolci, Francuzi, Valonci, Flamanci, Nizozemci, Englezi, Irci i pripadnici drugih naroda.[26] Ovo se posebno odnosi na Sveučilište u Grazu. Ovakav sastav značio je za svakog pojedinca veliko iskustvo u upoznavanju različitih civilizacijskih (vjerskih, kulturnih, jezičnih, političkih i gospodarstvenih) posebnosti u uvjetima u kojima je komunikacija bila omogućena zajedničkim znanstveno–obrazovnim jezikom, latinskim. Za nas je ova činjenica važna jer je Hrvatsku i na taj način postavljala u zajedničko tijelo europskih naroda i širila misaono obzorje hrvatskih studenata. Slično je bilo i na Trnavskom sveučilištu koje je zbližavalo studente pretežno iz srednjo–evropskog prostora pa je omogućavalo protok i razmjenu infomacija među narodima srednje i istočne Europe.

25. isto, str. 228.
[26] Die Matrikeln der Universität Graz, Band I, str. VIII.

STALEŠKA STRUKTURA STUDENATA U FERDINANDEUMU

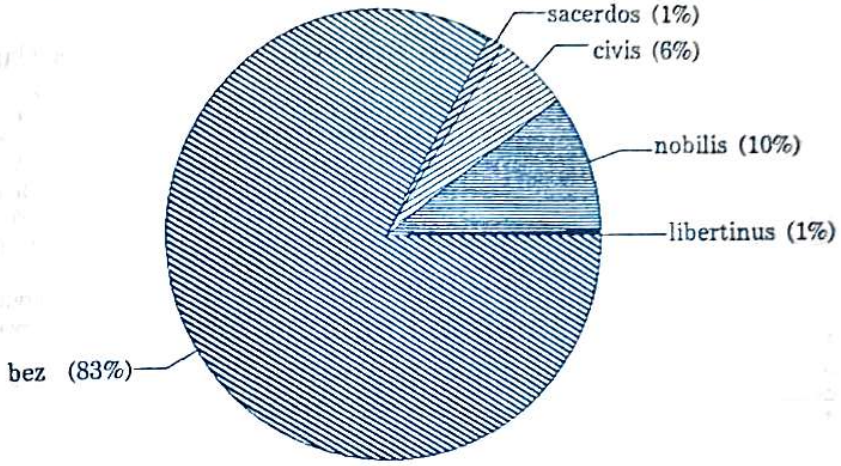

Graz 1587.–1700. BROJ STUDENATA

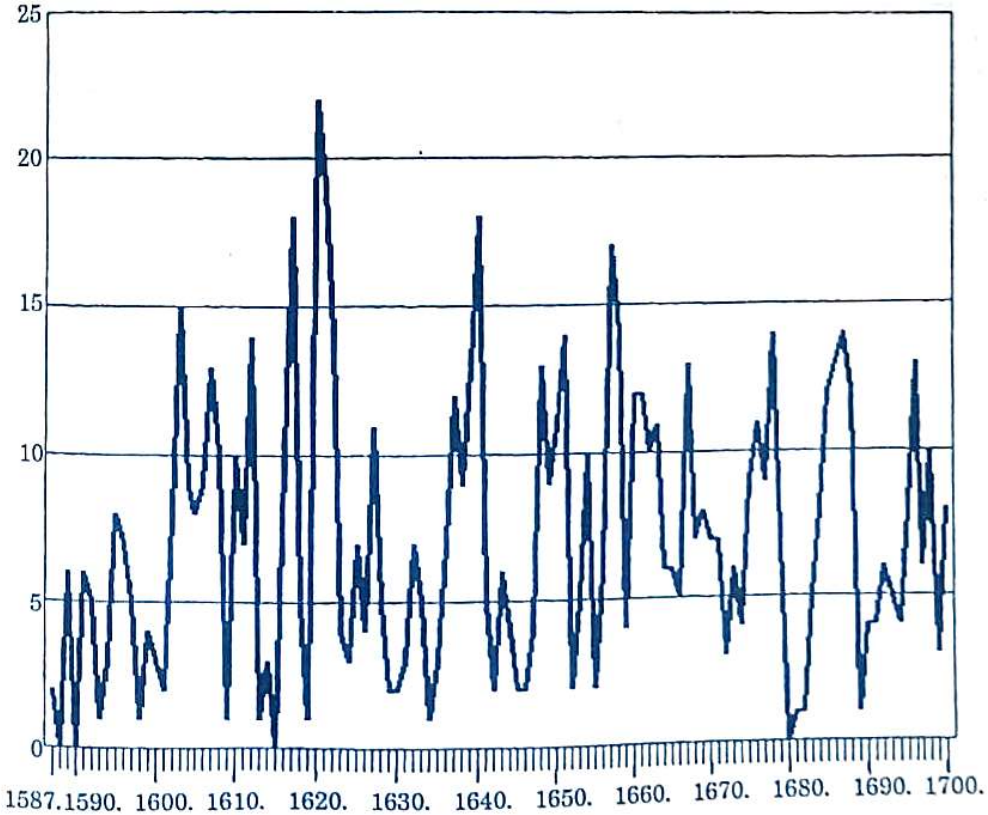

Objavljeni izvori i literatura:

1. Die Matrikeln der Universität Graz, bearbeitet von Johann Andritsch Band 1, 1586–1630, Graz 1977., Band 2, 1630–1662, Graz, 1980.
2. Franjo FANCEV, Tragovima hrvatske kajkavske poezije 16 vijeka – Hrvatski daci gradačkog sveučilišta god. 1586–1829, Ljetopis JAZU za godinu 1934–35, sv. 48, Zagreb, 1936.
3. Branislav VARSIK, Narodnostny problem Trnavskej univerzity, Bratislava, 1938.
4. Kveta KUČEROVA, Trnavska univerzita a jej miesto v kulturnych kontaktoch s južnymi Slovanmi, AA. VV., Trnavska univerzita v slovenskijeh dejinach, Bratislava, 1987.
5. Miroslav VANINO, Povijest filozofijske i teologijske nastave u Isusovačkoj akademiji u Zagrebu 1633–1773, Zagreb, 1930.
6. M. VANINO, Geneza naučne osnove »Ratio Studiorum«, Vrela i prinosi, 9, Sarajevo, 1939.
7. M. VANINO, Isusovci i hrvatski narod, Knjiga I, Rad u XVI stoljeću, Zagrebački kolegij, Zagreb, 1969.
8. Antun CUVAJ, Građa za povijest kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas, sv. I, Zagreb, 1910.
9. Tade SMIČIKLAS, Poviest Hrvatska, dio drugi, od godine 1526–1848., Zagreb, 1879.
10. Znameniti i zaslužni Hrvati 925–1925, Zagreb, 1990.

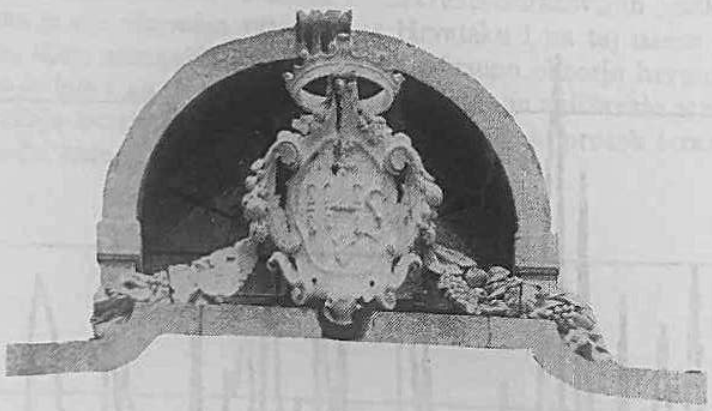

Mijo Korade, Zagreb

Gradišćanski Hrvati i Družba Isusova od 16. do 18. st.

I.

Kada od sredine 16. st. prvi hrvatski mladići ulaze u Isusovački red, oni se školuju i djeluju u Austriji, Ugarskoj i u drugim zemljama, jer isusovci u Hrvatskoj još nisu imali svojih kuća. Tako je Tomo Zdelarić (oko 1531.–1572.) iz Lupoglava profesor na učilištima u Pragu, Beču, Trnavi i u Vilni, gdje je i umro od kuge. Marko Pitačić (o. 1548.–1608.) iz Siska glasovit je i traženi propovjednik i misionar u Transilvaniji, Ugarskoj i u Slovačkoj, a neko je vrijeme u Alba Iuliji odgajatelj i učitelj Sigismunda Báthoryja, transilvanijskog princa i sina poljskoga kralja. Prve godine plodnoga apostolskog rada, također u Ugarskoj, provodi i Ljudevit Lukarić (1561.–1621.) iz Splita. Ta dvojica djeluju i među Hrvatima doseljenim u Slovačku i Ugarsku. Iseljenih Hrvata bilo je i među prvim isusovcima. Tako *Nikola Kurtić* neko vrijeme djeluje s Pitačićem u Transilvaniji, ali je 1592. izašao iz Reda. *Andrija Pavlišić* (o. 1575.–1606.) iz Naháča u Slovačkoj umro je kao gimnazijski profesor u Cluju, a zbog kreposnoga života I. Nadasi uvrstio ga je u poznatu zbirku isusovačkih elogija. *Ivan Žanić* (o. 1561.–1607.) rođen je u Kladnju u Bosni, kao dječak odselio se u Slovačku, postao svećenik i kao nitrijski kanonik ulazi u Red, te obavlja odgovorne službe u slovačkim kolegijima.

Uz Žanića, Lukarića i druge Hrvate u Slovačkoj upoznao je poljski isusovac Teofil Krzysztek (Crysteccus, 1561.–1622.) hrvatsku kulturu i književnost pa 1599. Španjolcu Alfonzu Carillu (poznati misionar u Ugarskoj i od 1600. do 1608. austrijski provincijal) piše o ljepoti hrvatskoga jezika i pisma (glagoljice) te predlaže osnivanje hrvatskog sjemeništa. S prijedlogom je bio upoznat i isusovački general Claudio Acquaviva koji potiče Carilla da pronađe način kako bi isusovci mogli djelovati u Hrvatskoj. Nakon molbi Hrvatskoga sabora i predstavnika Zagreba Carillo 1602. šalje Žanića u Zagreb da izvidi mogućnost osnivanja kolegija. Godine pak 1606. Žanić i Petar Vragović, koji također dotad djeluje u Slovačkoj, otvaraju rezidenciju u Zagrebu. Ta suradnja isusovaca ise-

ljenika s maticom zemljom bila je mnogovrsna i intenzivna sve do ukinuća Reda 1773.

Najveća kolonija iseljenih Hrvata sve do danas postoji u istočnoaustrijskoj pokrajini Burgenland – Gradišće, druge su u zapadnoj Slovačkoj, te u zapadnoj i u južnoj Ugarskoj. Hrvati su naseljavali sjeverne pokrajine iz krajeva opustošenih od Turaka, jednako tako iz ugroženih od njihovih stalnih prodiranja ili iz krajeva koje su Turci već zauzeli. Iseljavani su pak i zato da bi unaprijedili opustošena imanja (također za turskih ratova) plemića Battyány, Erdödy, Nádasdy i Zrinski u zapadnoj Ugarskoj. Hrvatski egzodus vjerojatno počinje već nakon 1493., ali, sigurno, prije 1515. Kroz čitavo 16. st. Hrvati iz raznih strana u velikim skupinama odlaze u sjeverne, sigurnije, zemlje; tako između 1522. i 1527., nakon pada Slavonije od 1537., pa nakon pada Kostajnice 1556., te između 1570. i 1580. itd. Zanimljivo svjedočanstvo iz toga razdoblja imamo u pismu isusovca Massima Milanesija god. 1585. iz Cluja. On govori o velikoj migraciji Bugara, Srba i Hrvata, kojih je dotad u Transilvaniju došlo više od deset tisuća obitelji. Neki će ostati ondje jer su našli obradive zemlje, a ostali nastavljaju put sve do Češke. U staroj su domovini umirali od gladi pa ostaviše puste krajeve, kako im pripovijedaju grčki trgovci (Lukács, *Monumenta*, III, 807). Iseljavanja je bilo i kasnije, kao 1697., kada je oko 30 000 ljudi iz Bosne s kršćanskom vojskom Eugena Savojskog pri povlačenju krenulo prema Slavoniji i Ugarskoj. Budući da su te migracije uglavnom organizirali župnici i plemići, narod je sa sobom nosio gotovo svu pokretnu imovinu s knjigama, zastavama i predmetima narodnog umijeća, što im je omogućavalo da u novoj domovini očuvaju svoj jezik, kulturu i tradiciju.

II.

Prema našoj evidenciji, kroz 17. i 18. st. bilo je bar oko 150 isusovaca Hrvata ili hrvatskog podrijetla iz Gradišća, Slovačke i Ugarske. U ovome radu obuhvatit ćemo zapravo sve iseljene Hrvate isusovce iz Austrije, Ugarske i Slovačke, a budući da ih najviše dolazi iz Gradišća, u naslov smo stavili općenito »Gradišćanski Hrvati«. Teško je, međutim, ustanoviti njihov točan broj jer su se mnogi asimilirali u sredinama u koje su se doselili, ili su rođeni u nacionalno izmiješanim obiteljima, pa ne govore više hrvatski. Često je pak i po prezimenu teško raspoznati radi li se o Hrvatu, zbog njegove sličnosti s ostalim slavenskim prezimenima.

Naime, obično se uzimaju tri kriterija prema kojima se može odrediti njihov nacionalni identitet: prezime, mjesto rođenja (hrvatska iseljenička naselja)

i poznavanje hrvatskoga jezika. Nema sumnje kada se poklapaju sva tri kriterija, ali poteškoće nastaju kad već jedan nedostaje. No, mi se oslanjamo najviše na kriterij poznavanja hrvatskoga jezika, što nam omogućuju isusovački izvori: ispiti kandidata pri ulasku u novicijat i trogodišnji katalozi. Spomenimo najprije nekoliko negativnih primjera. Ima dosta isusovaca za koje slovački autori po prezimenima smatraju da potječu iz Hrvatske, ali ne poznaju više hrvatski. Među njima ima poznatih profesora i pisaca, kao što su *Stjepan Bedić* (Bedits, 1636.–1685.) iz Modre kod Bratislave, Stjepan (1635.–1690.) i Juraj *Landović* (1648.–1699.) iz Györa, *Ivan Krstitelj Jurković* (1657.–1724.) iz mjesta Holič (Holicziensis) u Slovačkoj, koje je nekad bilo nastanjeno Hrvatima. Plodni filozofski i matematički autor *Ivan Ivančić* (Ivancsics 1722.–1784.) iz Kómarna i pisac *Josip Bartaković* (1722.–1763.) iz Szalakuza samo po prezimenima daju naslutiti da su hrvatskoga podrijetla. Drugi su rođeni u tada hrvatskim naseljima, ali više ne govore hrvatski, kao *Tomo Ovčarović* (1653.–1700.) iz Hochštetne u Slovačkoj i *Pavao Somalović* (1664.–1718.) iz Rohunca (Rechnitz) u Gradišću. Tipičan su primjer asimiliranih Hrvata Martin (+1662.) i Emerik *Palković* (+1759.), koji se smatraju Slovacima i ne poznaju hrvatski, premda toga prezimena ima dosta među doseljenim Hrvatima u selima zapadne Slovačke (Václavík, 34–37).

S druge strane, nalazimo isusovce koji ne nose hrvatsko prezime, ali poznaju jezik i neki od njih rođeni su u hrvatskim iseljeničkim naseljima. Tako susrećemo tipično madžarska prezimena, kao Farkas, Huszár, Babai, Pustaboniak; ili njemačka: Prenthaller, Zamberger, pa i slovačka ili češka: Podlusani, Kallanek i sl.

Treba još spomenuti da isusovački katalozi za Hrvate iz Gradišća i Slovačke često navode nacionalnost »Hrvat« (Croata), što je inače bio izuzetak, jer se nacionalnost označavala po geografskom ključu, tj. prema zemlji ili pokrajini u kojoj je rođen. Zato ipak najčešće za iseljene Hrvate stoji »Slavus« (Slovak), »Ungarus« ili »Austriacus«, premda govore hrvatski.

Ne namjeravamo ovdje govoriti o svim isusovcima iz iseljeništva jer bi samo pitanje prezimena i podrijetla zahtijevalo iscrpna istraživanja po pojedinim mjestima iz kojih dolaze (kao npr. o poznatim filozofskim autorima *Ivanu Krstitelju Horvatu i Antunu Radiću*, za koje zasad nema dokaza jesu li hrvatskog podrijetla). Želimo, naprotiv, istaknuti nekoliko oblika djelatnosti gradišćanskih Hrvata iz Družbe Isusove i njihove veze s maticom zemljom. Dva su važna momenta u njihovu radu: zapažena uloga u isusovačkoj djelatnosti u Hrvatskoj i njihov znanstveni i književni rad. Zanimljiv je, usto, i kulturni i vjerski rad isusovaca iz Hrvatske za gradišćanske Hrvate.

III.

Gradišćanski isusovci imaju važnu ulogu u osnivanju rezidencija i kolegija u sjevernoj Hrvatskoj i u Vojvodini, a više je njih i upravljalo tim kućama. Već smo prije spomenuli *Ivana Žanića*, osnivača i prvog poglavara zagrebačke rezidencije (1606.–1607.), koji je otvorio gimnaziju i mnogo učinio za rast i napredak prvoga budućeg kolegija u Hrvatskoj. Na samrti je subratu Vragoviću rekao da odlazi Gospodinu preporučiti »stvar čitave Hrvatske, naše domovine«. Rektor je, tada već kolegija u Zagrebu, od 1624. do 1628. *Petar Ljubić* (1582.–1645.) iz hrvatskog naselja Dios (Orešany) u Slovačkoj. On gotovo čitav život djeluje u Zagrebu kao propovjednik i plodni misionar po okolnim krajevima, a god. 1631./32. boravi u Carigradu u pratnji carskog poslanstva. Zagrebački rektor od 1638. do 1642. *Juraj Turković* (1584.–1654.) rođen je u Brdovcu kraj Zagreba, ali se kao mladić preselio negdje u Ugarsku ili u Slovačku, pa je pri ulasku u novicijat, uz hrvatski, još dobro govorio madžarski. Upravljao je i trnavskim kolegijem i sveučilištem, i bio je provincijal Austrijske pokrajine. *Filip Kaušić* (1618.–1673.) iz hrvatskog sela Celindorf (Zillingtal) u Gradišću kao rektor zagrebačkog kolegija (1666.–1669.) isposlovao je povelju cara Leopolda I. god. 1669., kojom se tamošnjoj Akademiji podjeljuju sveučilišna prava i povlastice. Proširio je, osim toga, 1668. školsku zgradu za studente mlade Akademije. Rektorsku službu u Zagrebu još su obavljali *Tomo Ovčarović* (1692.–1695.) i *Pavao Somalović* (1709.–1712.).

Poduzetni *Ljubić* utemeljio je kolegij u Varaždinu, kamo je došao 1632. s Martinom Laušem i bio superior prve dvije godine. Mudrim i hrabrim postupcima pripravio je put za otvaranje gimnazije (1636.) i stalan boravak isusovaca u tom gradu. Varaždinski rektori bili su još *Ivan K. Jurković* (1709.–1711.), *Andrija Szalay* iz Bratislave od 1755. do 1758. te *Matija Barašić* (Waraschitz) iz Wernseea u Austriji od 1762. do 1764. Ta dvojica gotovo čitav život djeluju u hrvatskim kućama, a Szalay obavlja i službu rektora u Požegi (1761.–1763.), gdje je i umro.

I za osnivanje rezidencije u Petrovaradinu zaslužni su gradišćanski isusovci: *Ivan Farkas* (1653.–1707.) iz Liptave u Slovačkoj i *Ivan Prenthaller* (1651.–1719.) iz Bezunje ili Raušera (Gattendorf) u Gradišću. Farkaš je osnovao petrovaradinsku rezidenciju i njome upravljao prvih 12 godina (1693.–1697., 1699.–1706.). Sagradio je crkvu sv. Jurja i bio neumorni propovjednik i dušobrižnik vojnicima i narodu u utvrdi i u okolici. Osim hrvatskoga, dobro je poznavao još madžarski i njemački jezik. Kao hrvatski propovjednik djeluje još u Pečuhu, Osijeku i u Varaždinu. Prenthaller je samo nakratko 1698. zamijenio Farkaša u upravi rezidencije u Petrovaradinu, inače je više od 12 godina hrvatski propovjednik i misionar u Pečuhu. *Marko Jurina* (1666.–1710.) iz Cimofa

(Hof am Leithaberge) u Austriji superior je rezidencije u Osijeku od 1704. do 1706.

Premda možda posve ne pripadaju ovoj skupini gradišćanskih isusovaca, spomenut ćemo dvojicu vrijednih i zaslužnih djelatnika u našim krajevima, rođenih u Štajerskoj. To su *Andrija Illia* (1694.–1754.) iz Radgone i *Andrija Zamberger* (1693.–1749.) iz Ormoža. Obadvojica od mladosti govore hrvatski i čitav život djeluju u našim krajevima. Zamberger je više godina propovjednik i misionar, a obavljao je službu rektora u Zagrebu (1744.–1747.), dvaput u Varaždinu (1734.–1737., 1741.–1744.) i u Požegi (1737.–1741., 1747.–1749.), te superiora u Petrovaradinu (1731.–1734.). Bio je jedan od najpoduzetnijih poglavara u 18. st. među hrvatskim isusovcima. Gradio je i opremao kolegijske crkve i zgrade, a najljepši spomenik ostavio je u Varaždinu – monumentalni glavni oltar u crkvi Uznesenja Marijina. Illia obavlja službu rektora u Požegi (1734.–1737.) i u Zagrebu (1738.–1741.), a godinama je profesor u Zagrebu i Varaždinu.

IV.

Uza spomenute poglavare koji su se istaknuli svojim propovjedničkim i misionarskim radom, bilo je i drugih Gradišćanaca propovjednika među sunarodnjacima u staroj i novoj domovini. *Ivan Volantić* (1704.–1777.), plemić iz Bratislave, prije ulaska u bečki novicijat 1720. dobro govori madžarski i hrvatski, a iznad osrednjeg njemački. Nakon završenog studija (od 1738.) propovjednik je i kateheta u Petrovaradinu, od 1740. taborski misionar u legiji Kollowrath i od 1753. do 1773. pučki misionar u Pečuhu. Umro je negdje u Hrvatskoj. *Juraj Barjaktari* rođen je 1725. u Pečuhu, nastavlja 1760. u Požegi poznati misionarski i prosvjetiteljski rad Josipa Milunovića, a nakon ukinuća Reda pa sve do 1786. ravnatelj je požeške gimnazije. *Matija Krznerić* (Kersnerics, 1711.–1772.) iz Rasporka (Drassburg) dugogodišnji je propovjednik i kateheta i u Hrvatskoj (Zagreb i Varaždin) i u Gradišću (Közseg i Sopron). Propovjednici u Hrvatskoj i u Ugarskoj također su *Juraj Zajčić* (Zaichich, 1671.–1714.) iz Pandrofa, *Marko Jurina, Josip Antun Kallanek* (1696.–1757.), rođen u Beču, te mnogi drugi.

Premda velik broj gradišćanskih isusovaca uglavnom djeluje izvan Hrvatske, karakteristično je da su i mnogi od njih bili pozivani još za vrijeme studija ili kasnije kao predavači u najnižim razredima u Zagrebu, Varaždinu ili drugdje, za koje se tražilo poznavanje hrvatskoga jezika. Među onima koji djeluju u pastoralnim službama u Slovačkoj i Ugarskoj ima znamenitih propovjednika i

misionara, a budući da poznaju jezik, rade i među doseljenim Hrvatima. *Ivan Stanković* (1589.–1673.) iz Skalice u Slovačkoj kao ugledni svećenik u Trnavi godine 1627. postaje isusovac. Dvanaest je godina od 1632. misionar za Madžare i Hrvate u Pečuhu i Gyöngyösu i zatim desetljećima propovjednik u Slovačkoj. Muževi apostolske revnosti i neumorni propovjednici, katehete i misionari po čitavoj Slovačkoj bili su *Nikola Blašković* (1631.–1681.) iz Šenkvica i *Matija Stojković* (1631.–1688.) iz Šenkvica ili Vištuka (hrvatska naselja u zapadnoj Slovačkoj). Stojković je zadnje dvije godine kateheta u Zagrebu i tu je preminuo, a tamošnji rektor Ivan Despotović napisao mu je lijep nekrolog. F. Weiser taj je i Blaškovićev nekrolog uvrstio u svoju zbirku isusovačkih životopisa. *Stjepan Pustaboniak* (1651.–1705.) iz Novog Grada (Güssing) djeluje među Hrvatima u Budimu, Pečuhu i u Sigetu (Szigetvár). Među Gradišćance misionare možemo ubrojiti i *Miju Lovinića* (1683.–1730.), rođenog u Kraljevoj Sutjesci u Bosni, koji se kao dječak sa svojima preselio nekamo u Ugarsku ili Slovačku. Osim hrvatskoga, je poznavao dobro madžarski, njemački, slovački, češki i rumunjski pa je mogao uspješno djelovati među ljudima različitih nacionalnosti u Pečuhu i u Temišvaru. Zadnje četiri godine župnik je među Hrvatima u Karašovi u Rumunjskoj, gdje je svojim neumornim radom i svetim životom preobrazio čitav kraj, a sagradio je crkvu i otvorio školu.

S druge strane, isusovci iz Zagreba i Varaždina često pri svojim misionarskim pohodima posjećuju hrvatska naselja u zapadnoj Ugarskoj i u Gradišću. I mnogi hrvatski misionari djeluju među Hrvatima raštrkanima po Ugarskoj od Pečuha do Gyöngyösa i Temišvara u 17. st., u vrijeme kada su ti krajevi bili pod turskom vlašću. Naime, u misijskim postajama, koje su se obično nazivale »missio turcica«, a bilo ih je ili u gradovima ili na plemićkim imanjima, na tom području bio je uvijek bar jedan hrvatski isusovac (»operarius, missionarius illyricus«) koji je posjećivao okolna sela, a često je u nekoj napuštenoj župi i u kraju bez svećenika znao ostati i po nekoliko mjeseci ili godina. U Pečuhu pak sve do 1773. djeluje jedan ili više hrvatskih propovjednika koji misionare i u okolici.

Najpoznatiji hrvatski pučki misionar i plodni pisac Juraj Mulih (1694.–1754.) više je puta držao misije među Hrvatima u Gradišću i u gotovo svim dijelovima Ugarske. Tako 1736. kao misionar djeluje u Pečuhu, a 1750. i 1751. u Sopronu. Njegov suvremenik, zagrebački kanonik B. A. Krčelić, zapisao je za Muliha da je »poučavajući dvaput obišao čitavu Ugarsku, jer u njoj ima ilirskoga naroda, posebno đursku, vesprimsku i pečujsku biskupiju, te uistinu postao apostolom ovoga naroda i svima predstavljao sve« (Krčelić, 127). Mulih je za gradišćanske Hrvate izdao i nekoliko knjižica: *Pripravlyanye k szpovidi* (Eisenstadt, 1748?), misijski priručnik s pjesmama i molitvama *Duhovne jacske* (Györ, 1750), a najvjerojatnije je njegov i *Horvatszki katekhizmus* (Eisenstadt, 1747). Jedan neimenovani misionar iz Hrvatske držao je 1757. i 1758. katehe-

tičke misije u Gradišću i osnivao bratovštine kršćanskog nauka. On je vjerojatno (možda je to bio Gradišćanac Matija Krznerić, koji tada boravi u Varaždinu) i pripremio katekizam s pjesmama i pravilima spomenute bratovštine, pod naslovom *Obchinszke miszie* (Sopron, 1759), a dao ga je tiskati györski biskup.

Isusovački misionari izdaju katekizme i za Hrvate u drugim ugarskim krajevima. Tako je Ivan Gabelić (1666.–1703.) iz Sarajeva, koji djeluje u Pečuhu i u Budimu, pripremio i izdao troškom kardinala Leopolda Kolonića katekizam *Kratka abekavica i kratki kerstianski katolicsanski nauk* (Trnava, 1696. i 1697), i isto djelo na ćirilici za pravoslavne sjedinjene s Rimom: *Kratka azbukvica i kratki kerstianski katoličanski nauk* (Trnava, 1696). Požežanin Petar Lipovčić držao je 1761. misije u Bačkoj i južnoj Ugarskoj (Baja, Dusnok, Gara, Santovo – Hercegszantó i dr.) i tamošnjim Hrvatima djelio katekizam s molitvama, pjesmama i pravilima Bratovštine kršćanskog nauka: *Nauk karstjanski sverhu pet poglavjah Petra Canisia* (Zagreb, 1761). Katekizam je dao tiskati kaločki nadbiskup Josip Battyány i potpisao lijepi i opširni predgovor, a pripremio ga je vjerojatno poznati požeški pisac i pjesnik Antun Kanižlić.

V.

Mnogi su gradišćanski isusovci profesori na učilištima širom Austrijske provincije, a neki od njih objavljivali su znanstvena i književna djela. Većina tih djela nastala je u okviru njihova profesorskog rada i gotovo sva pisana su latinskim jezikom. Izdvojit ćemo nekoliko najvažnijih pisaca, i to onih za koje smo mogli ustanoviti da su, sigurno, bili hrvatskog podrijetla.

Jedan od značajnih prirodoznanstvenih autora u prvoj polovici 18. st. tadašnje Ugarske bio je *Miho Lipšić* (Lipsics, 1703.–1765.) iz Bezunje (Bezenye, Palesdorf) u gornjem Gradišću, danas u Madžarskoj. Dugogodišnji je profesor matematike, filozofije i teologije u raznim učilištima Slovačke i Ugarske, a predavao je teologiju i u Zagrebu (1749.–1751.) Kao profesor matematike i filozofije u Košicama objavio je tri djela: *Algebra seu analysis speciosa ad arithmeticam usualem applicata* (Cassoviae, 1739), *Statica de varietate et proprietatibus motus naturalis et arficialis* (Ibid., 1740) i *Hungaria coelestis, astronomiam et chronologiam in synopsis complectens* (Ibid., 1741). Tim je radovima Lipšić prvi u Ugarsku uveo nove rezultate europskih dostignuća u matematici i fizici. U rukopisu je ostavio raspravu o sunčanim satovima (1744), a, uz razna djela, izašlo mu je više teoloških teza dok je predavao tu disciplinu u Zagrebu, Győru i drugdje.

Bibliografi su o plodnome gradišćanskom piscu *Mihi Horvatu* (1733.–1810.) iz Hrvatskog Židanja (Siegersdorf, Horvátzsidány) pokraj Köszega (Güns) unijeli dosta konfuzije. Budući da je postojao još jedan, malo stariji, Mihael Horvat (1728.–1784.) iz Kómarna, također isusovac, mnogi su autori miješali tu dvojicu. Tako Stöger sva djela mlađega Horvata pripisuje starijemu, Wurzbach i Szinnyei uzimaju biografske podatke od jednoga i drugoga, a iste podatke pobrkao je i Lukács u svojim katalozima itd. Ipak su drugi, stariji autori (Horányi, Fejér) u svojim prikazima mlađeg Horvata točniji i jasniji. Horvat iz Židanja dao je u ispitu za isusovački novicijat 1749. o sebi ove podatke: »Michael Horvath Hungarus Horvath–Sidanensis e comitatu Soproniensi... Roditelji žive, otac je bio upravitelj svih dobara pokojnoga grofa Ivana Esterhazia, a sad živi privatno od svog imutka. Ima jednog brata. Svršio prvu godinu retorike. Umije dobro madžarski, hrvatski (croaticam) i latinski, a osrednje njemački« (Vanino, *Podaci*, 72). I isusovački ga katalozi kasnije nazivaju »Sidanensis« ili »Ginsiensis«, no od jezika koje govori najčešće spominju samo madžarski i njemački (ARSI – Austr. 99, 396; 114, 652). Novicijat je obavio u Beču, studirao je filozofiju i teologiju u Trnavi, nakon završene formacije po godinu dana djeluje u Trnavi i u Banskoj Štiavnici (Schemnitzium), a 27. listopada 1768. izlazi u Košicama iz Reda. Tada postaje župnik u Regelsprunu u bečkoj nadbiskupiji. Od god. 1774. do 1790. profesor je pastoralne teologije na Sveučilištu u Budimu (i Pešti), a 1780./81. ujedno je dekan teološkog fakulteta. Ostatak života provodi kao kanonik u Bratislavi i bavi se znanstvenim radom i pisanjem.

Horvat je objavio više od 15 djela iz pastoralne teologije, povijesti, politike, ekonomije te latinskih govora i pjesama. Značajni su mu, među prvim u Ugarskoj, priručnici pastoralne teologije, tada nove discipline, koju je godinama predavao, kao *Theologia pastoralis*, 3 Vol. (Viennae, 1780.–1781.), a doživio je više izdanja, *Chrestomathia pastoralis*, 2 Vol. (Pestini, 1782.–1783.) i dr. Povijesno–politička su mu djela: *Introductio ad historiam Ungariae critico–politicam* (Viennae, 1770), *Historia Hungariae politica*, 2 Vol. (Viennae, 1786 – Posonii, 1792), *Statistica regni Hungariae*, 2 Vol. (Posonii, 1794.–1795.), izašlo ponovno 1802., a objavio je i dodatak statistici. S francuskog na latinski preveo je nekoliko povijesnih djela i *Notitiae commercialis rei praeliminares* (Posonii, 1806.). Njegovo je i djelo *Specimen oeconomiae politicae* (Budae, 1806.).

Franjo je Kunić (1697.–1763.) iz Cikljina u Gradišću (nismo uspjeli ustanoviti radi li se o Hrvatskom ili Nimškom Cikljinu, oba hrvatska naselja), otac mu je bio nadzornik na imanju grofa Aleksandra Erdödyja, a prije ulaska u isusovački novicijat 1714. dobro je govorio madžarski, a osrednje hrvatski i njemački. Najprije je profesor filozofije, etike i teologije u Cluju, Trnavi i u Košicama, a zatim rektor u Budimu, Trnavi, Egeru i Košicama. Umro je kao bibliotekar u Sopronu. Objavio je tri sažeta povijesna pregleda ugarskih zemalja: *Compendium historicum de Regnis et aliis orbis provinciis* (Tyrnaviae, 1733), *Compendium historicum de precipuis quatuor Monarchiis* (Tyrnaviae, 1732) i *Dacia Sicula brevi compendio exhibita* (Claudiopoli, 1731). Tiskom mu je izašlo nekoliko teoloških teza u Košicama 1740. i 1741., a napisao je dramu *Sedeczias*, koje se latinski rukopis čuva u NSB–u u Zagrebu, a na madžarskom je objavljena 1753. u Košicama.

Mihael Milković (1709.–1759.) iz hrvatskog naselja Vorištan (Hornstein) u Gradišću, prije ulaska u Isusovački red 1725. dobro govori madžarski i njemački, a osrednje hrvatski. Djeluje kao profesor etike i filozofije u Linzu, Grazu, Beču i Győru, a moralne teologije u Budimu. Uz ostale službe rektor je kolegija u Köszegu (1754.–1757.), a ujesen 1758. dolazi za misionara u Varaždin, gdje se uz ostali rad zauzimao za sjedinjenje pravoslavnih Vlaha. Umro je 17. listopada 1759. na misijskom pohodu u Pinkafeldu u Gradišću. Kao gimnazijski profesor 1735. u Trnavi Milković je napisao dramu u latinskim stihovima *Annus saecularis Universitatis Tyrnaviensis* (Tyrnaviae, 1735), koju su njegovi učenici prikazivali za podjeljivanje filozofskog gradusa. Poznate su nam njegove teze iz filozofije, tiskane prigodom javnih ispita 1744. u Győru.

I spomenuti *Pavao Somalović* objavio je prigodno djelo za promociju svojih studenata filozofije, pod naslovom *Quies Methaphysica* (Tyrnaviae, 1704.). *Andrija Illia* iz Radgone dobro govori njemački i hrvatski, a u našim krajevima djeluje kao profesor, poglavar i propovjednik. Izvan Hrvatske na službi je samo tri godine kao profesor filozofije u Cluju (1728.–1730.) i tada je objavio političku i crkvenu povijest Erdelja, koja je doživjela dva izdanja: *Ortus et progressus variarum in Dacia gentium ac religionum cum principibus eiusdem usque ad annum 1722* (Claudiopoli 1730, ^{2}1764.). Bibliografi mu još pripisuju prijevod s latinskog na madžarski dviju meditacija o Kristovu rođenju Baltazara Meissnera (1739.). Teško je reći je li to njegovo djelo jer Illia je tada rektor u Zagrebu i, prema katalozima, nije poznavao madžarski.

Sigismund Podlusany (1684.–1758.) rođen je u okolici Nitre (Alsó–Atrakiensis), otac mu je bio prokurator županije, a majka je prije udaje luteranka. Nakon završene gimnazije u Győru dobro govori madžarski, slovački i osrednje hrvatski. Tada, 1704., ulazi u Isusovački red, studira filozofiju i teologiju u Beču i djeluje u Bratislavi, Esztergomu i Košicama. Godine 1719. izlazi iz Reda i kao dijecezanski svećenik radi na župama. Umro je 1758. kao župnik u Korponánu. Napisao je dva djela: *Parochus duodenario pressus pondere* (Cassoviae, 1724) i *Historia bipartita de rebus gestis Hungariae Regnum* (Jaurini, 1742). *Franjo Babai* (1742.–1778.) iz Skalice u Slovačkoj nakon završene filozofije u Győru 1763. postaje isusovac. Dobro poznaje madžarski, hrvatski (illyricam) i osrednje njemački. Predaje na gimnazijama u Győru i Trnavi, studira teologiju u Trnavi i u Beču, a 1773. bibliotekar je na Trnavskom sveučilištu. Nakon ukinuća Isusovačkog reda obavlja svećeničke službe u Pečuhu, gdje je ubrzo i preminuo. Daroviti Babai u kratko je vrijeme objavio tri zanimljiva djela tematskih latinskih spjevova i zbirku epigrama. U prvom je spjevu

opisao povijest ugarskih kraljeva od Stjepana do Marije Terezije (*Hungariae Reges*, Tyrnaviae, 1773), u drugom ugarske palatine od 1001. do 1765. (*Hungariae palatini*, Ibid., 1775) i u trećem ostrogonske nadbiskupe (*Archi-episcopi Strigoniensis*, Ibid., 1776). Godinu dana prije smrti izašla mu je zbirka latinskih epigrama: *Epigrammatum miscellaneorum sacrorum et profanorum libri III* (Tyrnaviae, 1777).

Na kraju bar ukratko spomenimo jedan još neistraženi oblik povezanosti Družbe Isusove i gradišćanskih Hrvata, a to je školska izobrazba. Generacije Gradišćanaca od 16. do 18. st. školovale su se u isusovačkim učilištima u Trnavi, Bratislavi, Köszegu, Sopronu, Győru, Grazu, Beču i drugdje. Na primjer, prema N. Benčiću, u Grazu je u tom razdoblju studiralo oko 150 Gradišćanaca. Premda autor navodi i neke koji nisu iz Gradišća, nego iz Hrvatske, ipak su njegovi podaci vrijedni i pokazuju da je dobar broj školovanih ljudi dolazio iz tog učilišta. U popisu studenata filozofije u Trnavi od 1636. do 1663., koje je iz matrikula izvadio B. Varsik, ima više od 20 Gradišćanaca (Varsik, 110–147.). Napomenimo još da su najpoznatiji gradišćanski znanstvenici i pisci iz triju generacija bili isusovački učenici. Pravni pisac *Ivan Kitonić Kostajnički* (1561.–1619.) vjerojatno je u Grazu završio gimnaziju, a zatim je studirao filozofiju (1587.–1588.). Povjesničar i kroničar *Gabrijel Kolinović – Šenkvički* (1698.–1770.) polazi gimnaziju u Győru i u Bratislavi, a filozofiju u Trnavi. Plodni povijesno-pravni pisac *Martin Juraj Kovačić* (1743.–1821.) iz Šenkvica gimnaziju je završio u Trnavi i zatim studirao u Budimu.

Izvori i literatura

Archivum Romanum Societatis Iesu (ARSI) – *Catalogi triennales Provinciae Austriae 1607.–1770.*, Austr. 25...

Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár (PFK), (Knjižnica benediktinskog samostana u Pannonhalmi) – *Nomina novitiorum... in domum probationis Leobensem 1614.–1689.* Sign. 118–D–19.

PFK – *Liber novitiorum Viennensis 1627.–1711.* Sign. 118–D–20.

PFK – *Examina candidatorum scholasticorum Viennae 1699.–1725.* Sign. 118–E–3.

NADASI, Ioannes, *Annus dierum memorabilium Societatis Iesu*, Antverpiae 1665.

WEISER, Fridericus, *Vitae patrum et magistrorum Societatis Iesu, qui in Hungaria et Transylvania instruendae formandaeque iuventuti operam navarunt*, Coloczae 1886.

VANINO, Miroslav, *Podaci o Hrvatima kandidatima Isusovačkog reda gg. 1728.–1767*, Vrela i prinosi (VP) 4 (1934) 65–83.

PREDRAGOVIĆ, Josip, *Hrvatski novaci u Trenčinu (1656.–1773.)*, VP 5 (1935) 140–161.

VERESS, Endre, *Carrillo Alfonz jezsuita-atya Levelezése és iratai (1591.–1618.)*, II, Budapest 1943.

KRČELIĆ, Baltazar Adam, *Annuae ili Historija 1748.–1767.* (preveo V. Gortan), Zagreb 1952.

KORADE, Mijo, *Hrvatski isusovci XVI stoljeća (1553.–1584.). Biografski podaci*, VP 14 (1983) 101–117.

– *Podaci o hrvatskim isusovcima iz XVI. i XVII. st.*, VP 15 (1985) 86–108.

LUKÁCS, Ladislaus, *Monumenta antiquae Hungariae*, III (1587.–1592.), Romae 1981.

– *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae Societatis Iesu*, I (1551.–1600.), Romae 1978; II (1601.–1640.), Romae 1982.

– *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae S. I.*, I–III, Romae 1987.–1988.

KAZY, Franciscus, *Historia universitatis Tyrnaviensis Societatis Jesu*, Tyrnaviae 1737.

FEJÉR, Georgius, *Historia universitatis Hungaricae literaria*, Budae 1835.

STÖGER, Joannes Nep., *Scriptores Provinciae Austriacae Societatis Jesu*, Viennae 1855.

WURZBACH, Constat, *Biographisches Lexikon des Reichstums Oesterreich*, Bd. IX, Wien 1863.

SOMMERVOGEL, Carlos, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, I–IX, Bruxelles – Paris 1890.–1900.; Réimpr. I–XI, Héverlé–Louvain 1960.

SZINNYEI, József, *Magyar irok*, I–XIII, Budapest 1891.–1909.

VÁCLAVÍK, Anton, *Podunajská dedina v Československomu*, Bratislava 1925.

VARSIK, Branislav, *Národnostný problém trnavskej univerzity*, Bratislava 1938.

BUCKO, Vojtech, *Reformné hnutie v arcibiskupstve ostrihomskom do r. 1564*, Bratislava 1939.

LORKOVIĆ, Mladen, *Narod i zemlja Hrvata*, Zagreb 1939.

PREDRAGOVIĆ, Josip, *Isusovci u Petrovaradinu 1693.–1773.*, VP 9 (1939) 1–49.

BREU, Josef, *Die Kroatensiedlung im Burgenland und den anschliessenden Gebieten*, Wien 1970.

VALENTIĆ, Mirko, *Gradišćanski Hrvati od XVI stoljeća do danas*, Zagreb 1970.

BENČIĆ, Nikola, *Gradišćanski Hrvati na sveučilištu u Grazu u XVI., XVII. i XVIII. vijeku*, Kalendar »Gradišće«, Željezno 1971, 85–93.
JEMBRIH, Alojz, *Kulturne veze gradišćanskih Hrvata s maticom zemljom u prošlim vjekovima*, »15 dana« 27 (1984) 7, 27–29.
– *Kratka Azbukvica (1696)*, VP 17 (1987/88) 3–51.
FUČEK, Ivan, *Nacrt života Jurja Muliha*, VP 15 (1985) 3–52.
VANINO, Miroslav, *Isusovci i hrvatski narod*, I Zagreb 1969; II Zagreb 1987; III rkp.
KRPAN, Stjepan, *Gradišćanski portreti*, Zagreb 1988.
Régi Magyarországi szerzök, Budapest 1989.
KORADE, Mijo, *Hrvatski isusovci – misionari*, Zagreb 1991.

Ante Sekulić, Zagreb

Isusovačko prožimanje duhovnog i kulturnog života bačkih Hrvata

1.

Na području između Drave i Tise, u Bačkoj[1], žive Bunjevci i Šokci, poznati pod zajedničkim nazivom bački Hrvati.[2] To zemljopisno područje sa svih je strana, osim sa sjeverne, omeđeno velikim rijekama. Trijanonska državna granica podijelila je u ono doba (1920.) spomenutu znatnu hrvatsku narodnu skupinu (300 000 do 400 000 stanovnika) pa danas većina živi u južnoslavenskoj državnoj zajednici (200 000 do 250 000), a oko 110 000 u Madžarskoj. Brojčane podatke treba primiti obzirno, jer nisu pouzdani ni crkveni, a još manje državni (s obiju strana spomenute granice).[3]

Glavna su naselja bačkih Hrvata gradovi *Baja*,[4] *Sombor*[5] i *Subotica*[6] oko kojih su drugi gradići i sela. Najstarije naselje *Bač*[7] po kojemu je – prema mišljenjima povjesničara – cijelo široko područje nazvano Bačkom.

Od davnine hrvatski su se stanovnici bavili poljodjelstvom, a po vjeri i svjetonazoru bili su katolici koji pripadaju Bačkoj/subotičkoj i Kaločkoj nadbiskupiji (naselje u Madžarskoj).

[1] Usp. Matthias BELL, Compendium Hungariae geographicum, I. Posonii, 1777. – Gy. GYÖRFFY Az Árpád-kori Magyarország története földrajza. Budapest, 1966. – Ivan ANTUNOVIĆ, Razprava o podunavskih i potisanskih Bunjevcih i Šokcih u pogledu narodnom, vjerskom, umnom, gradanskom i gospodarskom. Beč, 1882. – i druga djela.
[2] Ante SEKULIĆ, Bački Hrvati. Zagreb, 1990.
[3] Usp. *Agapé* 18. lipnja 1989. (izvanredni broj/edizione straordinaria/Sonderausgabe), str. 3–9. – *Opći šematizam Katoličke Crkve u Jugoslaviji*. Zagreb, 1974. – *Statistički godišnjak Vojvodine*. Novi Sad, 1981.
[4] Janko KOSTALIĆ, *Crkva sv. Antuna i franjevački samostan u Baji*. Subotička Danica 1895, 62–64.
[5] János MUHI, Zombor története. Sombor/Zombor, 1944. – A. SEKULIĆ, *Ulomci iz povijesti Sombora do kraja XVIII. stoljeća*. Kačić, XVIII (1981). Split, 1981.
[6] Ante SEKULIĆ, Tragom franjevačkog ljetopisa u Subotici. Split, 1978.
[7] Ante SEKULIĆ, Drevni Bač. Split, 1978. – Stephan BLASKOVITZ, Batsch (...). Freilassing, 1965.

O narodnoj i crkvenoj povijesti bačkih Hrvata napisane su mnoge rasprave[8] s različitih stajališta; tumačenja su pojedinih povijesnih podataka različita, često nedobronamjerna, a posebice su pak zbivanja oko novijih selidaba hrvatskoga pučanstva potkraj 17. st. poticala rasprave oko naroda koji se iz Bosne, Like i Dalmatinske zagore u pogibeljnim vremenima sklanjao na bačke ravnice.[9]

2.

Ako se bitka kod Muhača (Móchacs) potkraj kolovoza 1526. prihvaća kao međašnji događaj u povijesti Podunavlja, onda u posljedičnom razdoblju crkvenoga i narodnog života bačkih Hrvata u tursko doba rad i poslanstvo isusovaca *Bartola Kašića* (Bartholomeus Cassich Bogdanichicch) ima iznimnu važnost. Najprije, spomenutom je isusovcu povjerena služba apostolskog pohoditelja za podunavska područja pod turskom upravom početkom 17. stoljeća. Doduše, prije Kašića apostolski je pohoditelj na Balkanu (1584.–1587.) bio *Aleksandar Komulović* (1548.–1608.), hrvatski isusovac.[10] Zatim, treba istaknuti da je B. Kašić ostavio svoju autobiografiju[11] u kojoj su brojni podaci o Slavoniji, Srijemu, Bosni i Beogradu, podaci o područjima na kojima je djelovao.[12] No, govori li se o Kašićevu pohodu u razdoblju od 1609. do 1616. ne može se zanemariti udio bosanskog svećenika *Šimuna Matkovića* (Don Simone Giovanni Matkovich) bez kojega se ne može prikazati povijest Bačke.[13]

General Družbe Isusove *Claudio Acquaviva* odlučio je, prema želji pape Pavla V., nekoliko članova svoje redovničke zajednice[14] uputiti u krajeve pod

[8] Popis rasprava, članaka u knjizi A. SEKULIĆ, Bački Bunjevci i Šokci. Zagreb, 1990, 310–324.

[9] Stjepan Beato BUKINAC, De activitate franciscanorum in migrationibus populi croatici saeculis XVI et XVII. Zagreb, 1940. – Jovan ERDELJANOVIĆ, O poreklu Bunjevaca. Beograd, 1930. – Dominik MANDIĆ, Etnička povijest Bosne i Hercegovine. Rim, 1968. – Stjepan PAVIČIĆ, Starosjedilaštvo današnjeg hrvatskog naselja u srednjoj i sjevernoj Dalmaciji. Obzor, 1931, 178–196. – ISTI, Starosjedilaštvo današnjeg hrvatskog naselja u Lici. Zbornik za nar. život (...) JAZU, knj. 41. Zagreb, 1962. i druga djela.

[10] Archivum Historicum S. I., LVIII (1989), 43–50.

[11] *Vita Bartholomaei Cassii Dalmatae ab ipsomet conscripta*. Građa za povijest književnosti hrvatske, knj. XV. Zagreb, 1940. (priredio *Miroslav Vanino*).

[12] Usp. Bartol KAŠIĆ, Putovanja južnoslavenskim zemljama. Privlaka, 1987. (prijevod: *Stjepan Sršan*, uz tumač *Miroslava Vanina*, isusovca).

[13] Janko KOSTALIĆ, *Šimun Matković, svećenik, pri bunjevački misijonar*. Subotička Danica 1894., 26–32. – Usp. Kašićevo izvješće god. 1613. u *»Vrela i prinosi«, I (1932)*, 80–99.

[14] U ispravama se spominju četiri isusovca: Stjepan *Szini*, Bartul *Kašić*, Zakarije *Jékel* i Grgur *Vásárhelyi*.

turskom vlašću (aliquot religiosos nobis mandare promittat), a rimski je prvosvećenik blagoslovio njihovu, redovničku odluku (nostram et Apostolicam benedictionem impartimur) i preporučuje svojem svećenstvu, svim propovjednicima riječi Božje, da vjerovjesnike pomognu u njihovu nastojanju, zauzetosti i radu (omnem iisdem religiosis et Simoni Joannis favorem et auxilium in praemissis praestent).[15] Papa im je dao suglasnost, a Claudio Acquaviva napisao im je upute (u jesen 1612.)[16], prema kojima: »Missionis superior erit Pater Bartholomeus Cassius, qui tamen socii, Patris Stephani Szini consilio in rebus gerendis utetur.«[17]

Sve zanimljivosti u vezi s Kašićevim radom i pojedinosti iz njegove pohoditeljske službe traže raščlambu i prosudbu (učinio je to i Miroslav Vanino). Međutim, treba spomenuti da Kašić u svojim izvješćima spominje toponime Budim, Muhač, Biograd/Beograd, Ostrogon, Valpovo, Osik, Srijem, Pečuj, Segedin[18]; a pri spomenu biskupija piše: »Vi stanno in questi paesi anco ili vescovati Sirmiense, Colocense, et anche vescovato Bacense, che in tutti quanti questi paesi si osserva il Kalendario vecchio et si chiamano starovierzi, cio della fede antica, et quelli che osservano il Kalendario nuovo, son chiamati della fede latinska, cio italica, credendo il simplice volgo che la fede sia mutata.«[19] Ovo Kašićevo izvješće iz Beograda (1613.) zaslužuje posebnu pozornost jer su u njemu spomenuti vjernici »christiani di lingua parte ungara, parte valacha, ma piu schiavona«, zatim vladike, biskupi, pravoslavni popovi, luterani, kalvini i drugi; gospodarsko je stanje teško na svim područjima koje je Kašić posjetio. Na putovanjima je Kašić bio u Sremskoj Mitrovici »onaj slavni i čuveni stari grad (...) a sad sva u ruševinama, čiji su gradski zidovi sravnjeni sa zemljom«.[20] O odnošajima između Bartola Kašića i Šimuna Ivana Matkovića ima nekoliko rasprava[21], a Kašić u svojim *Putovanjima* bilježi da se zauzimao »da treba postaviti biskupa u Mitrovici, Iloku, Beogradu ili u Smederevu. Predložio je svećenika gosp. Simona, koji je bio veoma velik pobornik katolika, veoma poznat svim vjernicima i nevjernicima po čestitosti života, veoma gorljivi skrbnik katoličke vjere i obnovitelj razorenih crkava ...«[22]

Međutim, treba u vezi s Kašićevim pohoditeljskim putovanjem pripomenuti da je Stjepan Beato Bukinac u svojoj raspravi ad lauream o franjevačkom

[15] August THEINER, Vetera monumenta Slavorum Meridionalium historiam illustrantia, II. Zagreb, 1875, 118.

[16] Ondje.

[17] Archivum Romanum Societatis Jesu (ARSI), Fondo Gesuitico 645/116.

[18] ARSI, Austr. 20 fol. 115–116.

[19] Ondje.

[20] B. KAŠIĆ, Putovanja (...), 57.

[21] Primjerice: Miroslav VANINO, *Kašićevo izvješće o Donu Simonu Matkoviću* (1613). »Vrela i prinosi«, 1 (1932), 80–99.

[22] B. KAŠIĆ, Putovanja (...), 60–67.

udjelu u selidbama hrvatskoga puka u tijeku 16. i 17. izrazio svoju sumnju da je Bartol Kašić ikad pohodio Bačku, ali da je bio u susjednim krajevima.[23] Prelistavajući sačuvane isprave u vezi s Kašićevim radom (izvješća generalu reda i Sv. zboru)[24], kao i njegovim *Putovanjem*, ne može se pročitati nijedan bački toponim niti je zabilježen koji izravan podatak o žiteljstvu s područja između Dunava i Tise. No, dopušteno je zaključiti da je na putu u Budim, Segedin i Temišvar morao prolaziti Bačkom jer su, prema riječima Pavla V., misionari bili upućeni »universis christifidelibus in civitatibus Budae, Quinque Ecclesiarum et aliis locis Europae sub Turcarum dominatu constitutis«.[25] I kao misionar i pohoditelj Bartol je Kašić bio dužan poslušnosti papi pa je morao proći kroz bačko područje, premda ne spominje nijedno naselje (Baju, Sombor, Suboticu ili koje manje).

Misionarska djelatnost isusovaca u Bačkoj za turske uprave i u doba protestantskog učenja zaslužuje opsežniju raspravu jer su, osim Kašića i drugih spomenutih vjerovjesnika, kao propovjednici i obnovitelji duhovnosti i vjerskog života općenito vjerojatno djelovali i drugi.

3.

Osim vjerovjesničke djelatnosti, isusovci su u hrvatskome narodu poznati kao učeni, obrazovani ljudi i izvrsni odgajatelji. Već god. 1560. isusovci su došli u Dubrovnik, u Zagreb pak 1606. U Zagrebu su već sljedeće godine uredili svoju gimnaziju, zatim u Varaždinu (1636); u Rijeci su djelovali kao predavači, odgajatelji i dušobrižnici od 1627. sve do ukinuća Reda 1773. U Požegi su isusovci utemeljili gimnaziju 1698. U Osijek su isusovci stigli najprije kao dušobrižnici, a od 1765. kao predavači u gimnaziji; u Petrovaradin su došli 1693., u Beogradu su pak djelovali od 1688. do 1690. i od 1717. do 1739.[26] Bez iscrpnije raščlambe može se ipak prihvatiti općeniti podatak: »Od svoga dolaska u Hrvatsku pa do ukinuća reda 1773. dali su isusovci Hrvatskoj oko 150 pisaca i oko 1 000 književnih djela. Evo samo nekih književnih imena: Bošković, Krajačević, Habdelić, Kanižlić, Ratkaj, Pejačević. U svim njihovim školama đaci su kao glumci amateri priređivali predstave s biblijskim ili crkvenopovijesnim sadržajem.«[27]

Odgajateljski i izobrazbeni utjecaj isusovaca među bačkim Hrvatima mora se promatrati u okvirima sjemenišnih gimnazija u Kaloči (do 1918.) i Travniku (od 1918. do 1941.).

Bačko-kaločki nadbiskup *Gabrijel Herman Patačić* (Gabriel II. Hermannus com. Patatsich de Zaiezda) upravljao je nadbiskupijom od 1733. do 1745. i, prema podacima, utemeljio je god. 1733. sjemenište u Kaloči (Coloczae) za odgoj i izobrazbu biskupijskog svećenstva. Kao prvi profesor učilišta spominje se *Petar Lipovac*, franjevac rodom iz Baje. Predavao je dvije godine (1733.–1735.).[28]

Nadbiskupsko učilište, utemeljeno prema uputama i zahtjevima Rimske kurije, djeluje do danas i spominje se u crkvenim šematizmima *Archidioecesis Colocensis et Bacsiensis*/ Nadbiskupije kaločke i bačke (primjerice god. 1885., 1899. itd.), a isusovci su vodili *Collegium Maximum S. Stephani Regis Colocense, ab anno 1860.* (Veliko sjemenište sv. Stjepana kralja u Kaloči od god. 1860.). O opsegu djelatnosti Zavoda i isusovaca svjedoči podatak da je god. 1942. u njemu bilo 18 svećenika, šest skolastika i dvanaest pomoćnika – dakle, 36 osoba.[29]

Koliko god bi bilo zanimljivo proučiti raspored predavanja, satnicu i sustav rada u cijelosti, treba utvrditi činjenicu da hrvatski mladići, budući dušobrižnici među svojim narodom nisu imali nikakvih dodatnih informacija o jeziku, književnosti, povijesti svojega naroda, ni o pastoralu među njim. No, rasprava o sustavu izobrazbe, dnevnom redu i sličnom prelazi okvire ovoga članka. Možda to i nije presudno u prosudbi hrvatskoga bačkog svećenstva koje je prošlo kroz kaločke zavode (malo i veliko sjemenište). Svi velikani bačkih Hrvata do 1918. primili su, naime, od isusovaca u Kaloči temeljitu izobrazbu, smisao za red i rad, posebice pak potrebu za duhovnim životom označenu isusovačkim značajkama.

Obično se *Ivana Antunovića* (1815.–1888.)[30] ističe kao predvoditelja novijih preporoditeljskih gibanja među bunjevačko-šokačkim Hrvatima. Izobrazbu je stjecao u Pečuhu, Segedinu, bio je određen za studij u Beču, ali je tri godine bogoslovnih studija završio u Kaloči (1835.–1838.). Sustavnost u radu, ozbiljnost u dušobrižništvu i smišljenost u narodnim poslovima kao da nose isusovačke značajke u Antunovićevoj djelatnosti. Uz Antunovića iz »velikog sjemeništa« u Kaloči u život su ponijeli odlučnost, predanost u radu i težnju za osobnim duhovnim usavršavanjem velikani *Lajčo Budanović* (1873.–1958.), *Blaško Rajić* (1878.–1951.), *Pavao Kujundžić* (1859.–1915.), *Ivan Petreš* (1876.–

[23] Stj. B. BUKINAC, De activitate franciscanorum (...), 63. – Usp. Euzebije FERMENDŽIN, Acta Bosnae potissimum (...). Zagrabiae, 1892, 349.
[24] *Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziok*, I/I, 1609 – 1616. Szeged, 1990. (urednik Bálint *Keserü*, suradnici Mihály *Balázs*, Adám *Fricsy*, László *Lukács*, István *Monok*).
[25] *Nav. dj.*, str. 53, 40.
[26] Usp. J. BUTURAC – A. IVANDIJA, Povijest katoličke Crkve među Hrvatima, Zagreb, 1973, 166, 191–192, 239–240, 252, 255.
[27] *Nav. dj.*, 240.
[28] Emericus PAVIĆ, Ramus viridantis olivae (...). Budae, 1766, 68.
[29] *Schematismus Archidioecesis Colocensis et Bacsiensis*, 1942. Colocae, 1942, 213.
[30] Matija EVETOVIĆ, Život i rad biskupa Ivana Antunovića (...). Subotica, 1935.

1937.), *Petar Evetović* i mnogi drugi koji su ostavili spomen među svojim sunarodnjacima: književnim i spisateljskim radom[31], te javnim društvenim radom za opće dobro i slobodan razvitak vlastita naroda i zavičaja. Svi su hrvatski svećenici iz Bačke do 1918. prošli kroz »isusovačke ruke«, svi su ponijeli u život i među puk temelje duhovnoga života, upute za napredak u ospluživanju crkvenih i građanskih uredaba. Posebice treba istaknuti da je sluga Božji o. *Gerard Tome Stantić* bio učenik kaločke gimnazije i zatim se odlučio za karmeličanski redovnički život.[32]

Nakon prvoga svjetskog rata (1914.–1918.) izmijenile su se državne međe i oživjela je nekoć drevna Bačka biskupija (nadbiskupija). Valjda potaknut osobnim iskustvom iz mladih dana, Lajčo Budanović, novi crkveni poglavar, odgoj svojih mladih svećeničkih pripravnika povjerio je isusovcima u Travniku. Procjenjuje li se danas, potkraj 20. stoljeća, Budanovićeva je odluka bila sudbnonosna: intelektualci bačkih Hrvata koji su se isticali crkvenim, društvenim i književnim radom prošli su kroz isusovačku travničku gimnaziju: *Marko Čović*[33], *Ante Jakšić*[34], *Stjepan Bartolović*[35], *Aleksa Kokić*[36], *Ivan Kujundžić*[37], *Albe Vidaković*[38], *Josip Pašić*, *Matiša Zvekanović* i brojni drugi koji su dijelom postali svećenici, a neki su preuzeli službe i odgovornosti u drugim pozivima za koje su se odlučili. Koliko je poznato, nema među negdašnjim travničkim učenicima onih koji su zatajili vjeru, narod ili zavičaj, dapače: srčano su podnosili »znoj i teret dana«, teškoće koje nisu bile male. O spomenutim već su izrečene prosudbe, ali konačni sudovi o naraštaju koji se razvijao u travničkom zavodu i učilištu nema još konačna suda.[39]

Možda je u ovome članku potrebno upozoriti na zanimljiv pokušaj Gradskog poglavarstva u Subotici god. 1891. da gimnaziju u gradu preuzmu isusovci: »... ad me venerunt notarius ac praelatus quidam a magistratu liberae regiae urbis Maria–Theresiopolis seu Szabadka (i.e. Subotica, A.S.) deputati, ut

[31] O književnom, spisateljskom radu L. Budanovića, Bl. Rajića usp. A. SEKULIĆ, Književnost bačkih Hrvata. Zagreb, 1970, 6, 54, 55, 58, 317, 333; 6, 7, 8, 56, 57, 60, 61, 219, 273, 322, 333. – Ivan KUJUNDŽIĆ, Bunjevačko–šokačka bibliografija. Rad 255. Zagreb, 1969, 190, 200, 205, 206, 208, 214, 215, 219, 220, 231, 254, 272, 281, 282, 283, 288, 302, 359, 372, 355; 216, 224, 226, 227, 229, 256, 266, 289, 354 (brojevi označuju bibl. jedinicu – najprije L. Budanovića, a zatim Bl. Rajića). – Stanko KOS, *Pravni doprinos Lajče Budanovića uređenju Apostolske administrature*. Sub. Danica '86., 151–174.

[32] J. ŠIMUNOV, U karmelskom ozračju. Zagreb–Remete, 1977.

[33] J. KUJUNDŽIĆ, *nav. dj.*, br. 360, 378, 398, 411.

[34] *Nav. dj.*, br. 313, 351, 352, 361, 373, 399, 412, 423. itd.

[35] Stj. BARTOLOVIĆ sastavio je *Rječnik bunjevačko–šokačkih Hrvata* s više od 17 000 riječi (u tisku, 1990).

[36] I. KUJUNDŽIĆ, *nav. dj.*, br. 363, 374, 378, 379, 501.

[37] *Nav.dj.*, br. 344, 424, 434, 435, 436, 469, 472, 478, 479, 488, 489, 495, 502, 540.

[38] *Nav. dj.*, br. 367, 422, 428, 429, 441, 442, 448, 449, 471, 475, 476, 486, 491, 509, 533. i dr.

[39] U djelu I. *Kujundžića*, koje se spominje, zabilježena su djela J. Pašića i drugih.

ex me quaererent, num Societas curam gymnasii illius urbis assumere velit«.[40] Crkveni ugledni bio je subotički župnik *Matija Mamužić*, prepozit, a gradonačelnik je u ono doba bio, dr. *Lazar Mamužić*.[41] Zanimljiv je spomen travničkih isusovaca u vezi sa željom da i subotičku gimnaziju povedu Ignacijevi sljedbenici. Pri kraju isprave-izvješća zanimljiva je bilješka: Travnici hoc anno (i.e. 1891. AS) prima maturitatis examina fiunt.«[42] Na žalost, želja i molba subotičkih predstavnika nije bila uspješna.[43]

Dopušteno je nakon punog stoljeća samo razmišljati o mogućim putovima razvitka subotičkih intelektualaca pod vodstvom i utjecajem isusovaca.

4.

Prema povijesnim podacima, isusovac Bartol Kašić prokrstario je Slavoniju i Podunavlje god. 1612.–1618. i u svojim izvješćima i pismima opisao »tužne vjerske prilike u Slavoniji, Ugarskoj i Srbiji. Kašićeva je zasluga da područje od Dunava do mora dobiva tri rezidencijalna biskupa: jednoga za vjernike u Bosni, drugoga za Beograd, Slavoniju i sve ugarske biskupije koje su pod turskim gospodarstvom, a trećega za Makarsku biskupiju.«[44] Treba dodati: Kašiću povijest zahvaljuje mnoge opise i podatke kakvih nema u drugih onodobnih pisaca o Podunavlju.

Međutim, misionarski rad isusovaca nastavio se na bačkom području i nakon Kašićeva poslanstva (propovijedi, misije/«sv. poslanstva« u tijeku 19. stoljeća i sl.). U kraćem prikazu isusovačkog prožimanja duhovnoga i kulturnog života bačkih Hrvata zahtjevno je upozoriti na sinove naših ravnica koji su u tijeku niza stoljeća slijedili Ignacijeve zasade i upute. U nizu brojnih imena izlučeni su ovdje pojedinci koji su svojom djelatnošću bili zauzeti za duhovnost i vjersko–ćudorednu izgradnju katoličanstva među hrvatskim stanovnicima u Bačkoj: *Matija Kujundžić*, *Tome Omerović* i *Marin Kovačev*. Prva su dvojica rodom iz Subotice, a treći je šokački Hrvat iz Bačkog Brijega (Berega).

Matija Kujundžić[45] ispisivao je svoje obiteljsko ime prema madžarskom *Kulunčić/Kuluncsics*. Rođen je u subotičkoj poljodjelskoj obitelji Ivana Kujun-

[40] *Arch. Rom. S.J.* – Registrum Prov. Austr.–Hung., vol. III, pag. 545.

[41] Usp. A. SEKULIĆ, Tragom franjevačkog ljetopisa u Subotici. Split, 1978, 92–93.

[42] *Arch. Rom S.J.* – Registrum Prov. Austr.–Hung., vol. III, pag 544.

[43] István IVANYI, Szabadka szabad királyi város története, II. Szabadka/Subotica, 1892, 526–527. Pisac ne spominje isusovce.

[44] J. BUTURAC – A. IVANDIJA, *nav. dj.*, 144.

[45] GROMOVIĆ (Ilija Kujundžić), *Matija Kulunčić, svećenik Družbe Isusove*. Subotička Danica 1928, str. 65–66.

džića (majka Janja Crnković) 15. veljače 1855. Pučku školu i šest gimnazijskih razreda završio je u rodnome gradu, a zatim postao bogoslov čanadske biskupije (Temišvar). Za svećenika zaređen god. 1878. i kratko vrijeme bio je kapelan u Hrvatskoj Neuzini (Banat). No uskoro je stupio u Družbu Isusovu u Trnavi (Slovačka). Izobrazbu je nastavio u Innsbrucku (Austrija), zatim je djelovao kao profesor u isusovačkoj travničkoj gimnaziji te Bogoslovije u Sarajevu. Dobar dio životnoga vijeka proveo je u Bosni, ali je također držao misije po Dvojnoj monarhiji; dvaput je održao pučke misije u svojem rodnom gradu.[46] Iz životopisa M. Kujundžića zanimljiv je podatak da je u trenutku ustrojstva *Missio Chroatica* jedini on između pet bunjevačkih Hrvata pristupio Hrvatskoj provinciji.

Prinos M. Kujundžića duhovnosti među Hrvatima njegovo je djelo *Život i nauka Isusa Krista*, I.–IV. (Split, 1927,. str. 327 + 458 + 628 + 423)[47]. Uz to djelo isusovačkog razmatranja, koje su preporučili biskupi, zabilježio je Ivan Kujundžić još tri tiskana djela Matije Kujundžića.[48] Nakon plodna života »bunjevački Isusovac« Matija Kujundžić umro je 24. lipnja 1945. u Zagrebu.[49]

Tome/Tomo Omerović[50] po životnoj je dobi mlađi od M. Kujundžića. Rođen je 1883. u Subotici, u obitelji Estere Vrbanović i Stipana Omerovića. Pučku školu i gimnaziju završio je u rodnome gradu. Volio je šport i bio je član Nogometnog kluba »Bačka«. Stupivši u Družbu Isusovu studirao je u Napulju i Innsbrucku. Svećenikom je postao 1915. i bio propovjednik, pučki misionar i održavao je duhovne vježbe redovnicama. Zabilježena su četiri objelodanjena djela T. Omerovića[51], nijedno na hrvatskome jeziku (jedno je na talijanskom, 1914., a ostala su na madžarskom). Umro je 1957. u Pannonhalmi (Madžarska), gdje je i pokopan.

Marin Kovačev šokački je Hrvat, rođen 12. ožujka 1912. u Bačkom Brijegu (Beregu) u obitelji Marice Balotinac i Antuna Kovačeva. Nakon završene pučke škole nastavio je izobrazbu kao sjemeništarac Bačke biskupije u Baču, Subotici i u Travniku. I bogoslovni je studij započeo u Zagrebu, kao klerik zavičajne biskupije, ali je pristupio isusovcima; završio je novicijat u Pulachu (München), gdje je nastavio studij. Zaređen je za svećenika i upućen je na studij prirodnih znanosti u Zagrebu. Godine 1941. odlazi na Gregorijanu u Rim, a od 1946. misionar je u Argentini, Venezueli i u Boliviji. Vrlo je plodan, svestran u radu;

[46] *Nav. dj.*, str. 66, piše o spomenutim misijama: »prvi put sa pokojnim ocem Pandžićem, a drugi put s o. Gavrićem«.
[47] I. KUJUNDŽIĆ, Bunjevačko–šokačka bibliografija, str. 712, br. 284.
[48] *Nav. dj.*, br. 265, 315, 364.
[49] *Subotička Danica*, 1990, str. 9.
[50] *Nav. dj.*, 11 (uz kraći životopis spomenuti su naslovi djela T. Omerovića).
[51] I. KUJUNDŽIĆ, *nav. dj.*, br, 234, 317, 393, 406.

dobar je poznavalac »kečna« jezika (uz misionarstvo M. Kovačeva spominju se isusovci Ivan Nikolić i Stjepan Polgar).

* * *

Uz samo trojicu spomenutih isusovaca bačkih Hrvata koji su pridonosili vjerskom životu, trebalo bi spomenuti sve one koji su održavali pučke misije, prigodne propovijedi, duhovne obnove i slične djelatnosti među Hrvatima na širokim bačkim ravnicama. Ako to nije moguće ovom prigodom, ipak su duboke tragove u vodstvu ljudi iz Bačke ostavili *Karlo Grimm*, *Ivan Kozelj*, *Stjepan Poglajen*, *Ante Gabrić* i drugi, koji su prihvaćali mlade ljude u Zagrebu i odlazili u Bačku kada su ondje bili potrebni. Uostalom, u okvirima ovoga članka vjerojatno se i nije moglo sustavno zabilježiti bogatstvo pouka, poticaja i osobnih prijateljstava, koji su služili na dobrobit pojedinaca i skupina.

5.

Velike su obljetnice rijetke prigode kad se zaustavljaju znalci i štovatelji da kažu koju riječ, osvježe poneku uspomenu ili potaknu kakvu raspravu. Ovogodišnje isusovačke obljetnice omogućile su da se zabilježi nekoliko riječi o djelatnosti Ignacijevih sljedbenika među bačkim Hrvatima, na području između Dunava i Tise. U četiri stoljeća isusovci su bili utkani u život kršćanskoga puka koji je od turskih vremena do danas čuvao djedovsku vjeru i kršćansku tradiciju. Bartol je Kašić zabilježio muke, patnje i nevolje općenito, ali je ponudio i stanovita rješenja svojim poglavarima. Koliko su i kako su isusovci djelovali u različitim prigodama u 18. st. u Podunavlju ostalo je izvan okvira ovog članka. Međutim, odgajateljska i izobrazbena djelatnost isusovaca u formaciji bačkog svećenstva (Kaloča, Travnik) bila je presudna u opsluživanju Crkve i naroda, posebice do god. 1941. Izravno ili posredno isusovci su davali pečat kršćanskome životu bačkih Hrvata odgojem biskupijskog svećenstva, pučkim misijama, brojnim predavanjima i duhovnim vježbama (posebice mladeži). Među isusovcima bilo je i bačkih Hrvata od kojih su u ovome članku spomenuta samo trojica iz triju naraštaja.

U velikim slavljima, prigodom velikih obljetnica, riječi s periferije jamačno su neznatne, posebice kad se ima na umu zahvalnost koju naši ljudi iz rubnih narodnih područja, iz Bačke, duguju znanim i neznanim isusovcima. Ipak, u dobrim željama, za napredak svih: isusovaca i našega puka u povijesnome hodu nitko nije neznatan, a ni zahvalnost nije suvišna.

Zef Mirdita, Priština

Kulturno–prosvjetna i znanstvena djelatnost isusovaca među Albancima

Posljedica petstoljetnog ropstva albanskog naroda pod turskom vlašću jest sveopća duhovna i kulturna pustoš. Jedina svjetlost u tom mraku i duhovnoj letargiji bile su ustanove i redovničke zajednice Katoličke crkve, koje su svojom požrtvovnom djelatnošću očuvale i izgradile etnokulturni identitet i etnitet Albanaca.

I unatoč činjenici što će se isusovci u Albaniji pojaviti tek 40–ih godina 19. st., a njihov se dolazak s pravom smatra početkom drugog razdoblja kulturnog preporoda albanskog naroda[1], djelatnost crkvenih redova u Albanaca poznata je još od najstarijih vremena. Među prvima svakako su benediktinci[2]. Najznačajniji samostani toga reda jesu sv. Nikola na Bojani (alb. Bunë)[3] i sv. Sergije i Bakho, također na Bojani, koji se inače smatra jednim od najstarijih samostana uopće u Albaniji[4] On je, kada su Turci skadarsku katedralu pretvorili u mošeju, neko vrijeme bio i rezidencija skadarskog biskupa[5] Njihovu su djelatnost nastavili dominikanci i franjevci. Potonji su se na tlu Albanije pojavili odmah nakon svojeg osnivanja[6]. Uza svoj pastoralni rad, oni podižu hospicije,

[1] Namik RESULI, Kontributi i misionarëve italianë në zhvillimin e kulturës shqiptare – o. Zef VALENTINI (Doprinos talijanskih misionara razvoju albanske kulture – o. Zef VALENTINI), u: Shejzat (Le peiadi), XIV, nr. 10–12 (Roma, 1970), 317.

[2] D. FARLATI–J. COLETI, Illyricum Sacrum. VII, 249–254; F. CORDIGNANO S. I., Antichi monasteri Benedetini e loro benemerenze sociali in Albania, u: Civiltà Cattolica, vol. II (1929), 399–413; vol. III (1929), 11–28; Idem: Mbi rrënimet e manastirevet në Shqipëri (O ruševinama samostana u Albaniji), u: Diturija 1/1929, (Tiranë), 9–19; 2 (1929), 50–67.

[3] L. THALLÓCZY, C. JIREČEK et M. ŠUFFLAY, Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia II, 46, 71, 105.; Ivan OSTOJIĆ, Benediktanci u Hrvatskoj, sv. II (Split), 1964, 521.

[4] Philibert SCHNITZ, Histoire de l'ordre de Sant Benoît, vol. I (Maredsons, 1948), 263.

[5] I. OSTOJIĆ, op. cit., II, pag. 522. Mnogi su od njih bili značajni prelati i biskupi u Albaniji (v. I. Ostojić, op. cit., III (1965), 315.

[6] L. THALLÓCZY, Illyrisch–albanische Forschungen II, 207, A. D. I. Nr. 228.; K. GURAKUQI, Franciskanët në Shqipëri (Franjevci u Albaniji), u: Diturija 3/1928, (Tiranë), 88 ss.; Dr. fra Vinko MALAJ, Apostolsko djelovanje Franjevaca među vjernicima albanskog naroda, u: Kačić XIV (Split, 1982) 261 ss.; Isti: Djelovanje Franjevaca Dubrovačke provincije među albanskim katolicima, u: Zbornik Male braće, (Dubrovnik, 1985), 225 ss.

otvaraju prve škole još god. 1638. (Pëdhana), 1639. (Blinishti), 1698. (Skadar, alb. Shkodër).[7]

Osnivanjem grčkog kolegija sv. Atanazija u Rimu 1576. god.[8], te Ilirskog zavoda u Loretu, Fermu, zatim Kolegij Urbanum, koji je osnovala Sv. kongregacija Propagande Fide, od kojih prva dva vode isusovci i u kojima se formira većina albanskih katoličkih svećenika sve do početka 20. st., nastaje novo doba za duhovni i kulturni preporod albanskog naroda. Pitomci navedenih crkvenih duhovno–prosvjetnih ustanova svojim djelima u vrijeme nasilno nametnute islamizacije, čime se nemilosrdno prekida s duhovnom tradicijom i njezinom kršćanskom izvornošću i time se briše čitava prošlost koja je i jedina stvarnost svakog naroda, pa i albanskog, čuvaju od zaborava ne samo tu tradiciju nego i albanski jezik[9]. Jednom riječju, oni su, imajući pred očima činjenicu većinskog dijela islamiziranog stanovništva, svojom duhovnom i kulturno–prosvjetnom djelatnošću spasili albanski narod od opasnosti od kolektivnog gubitka svijesti o njegovoj pripadnosti europskom etnokulturnom i civilizacijskome krugu.[10]

Dolaskom pape Klementa XI. (1700.–1720.) na Petrovu Stolicu, inače albanskog podrijetla[11], za Katoličku crkvu u Albanaca nastaje doba duhovnog i sveopćeg preporoda. Isusovci se počinju sve intenzivnije zanimati za Albance. Skupljaju se biskupska pisma i poslanice, ali i drugi dokumenti s albanskih područja Albanaca s namjerom da sastave Zbirku pod naslovom »*Illyricum Sacrum*«, poput »*Gallia Sacra*«, odnosno »*Italia Sacra*« itd.[12] Ovo neobjavljeno djelo nastave pripremati isusovac Daniele Farlati i osobito njegov subrat Gia-

[7] Atanas GEGAJ, Vepra arsimore e françeskajvet në Shqypni në shek. XVII (Prosvjetna djelatnost franjevaca u Albaniji u XVII. st), u: Hylli i Dritës 3 Shkodër, 1932, 135–138.; Paolo DODAJ, L'azione culturale dei francescani in Albania, u: Vita e pensiero, 2 (Milano, 1940), 77–78.; K. GURAKUQI, op. cit., pag. 90 ss.; Dr. fra, V. MALAJ, Apostolsko i kulturno djelovanje..., 268 s.; Isti: Djelovanje franjevaca..., 226 s.

[8] R. NETZHAMMER, Das griechische Kolleg in Rom, Salzburg 1905.; ELEUTERIO, F. FORTINO, S. Atanasio. Chiesa di rito greco, Roma, 1970.

[9] G. PETROTTA, Popolo, lingua e letteratura albanese, Palermo 1932.; G. SCHIRO Junior, Storia della letteratura albanese. Nuova Academia Editrice. Firenze, 1959.; Historia e letërsisë shqipe I–II, Prishtinë, 1968.; Historia e letërsisë shqiptare, Prishtinë, 1989.

[10] G. VALENTINI S. I., Elementi romano–cattolici nella cultura albanese, u: Civiltà Cattolica, vol. IV/1940, 345–351; II/1941, 39–50; 199–209.

[11] O albanskom porijeklu pape Klementa XI. govori i papa Pavao VI. koji u dokumentu upućenom Sv. kongregaciji za istočne Crkve, Kardinalu M. De Furstenbergu i prefektu Sv. kongregacije za evangelizaciju naroda kardinalu G. P. Agagianianu, objavljenom u »L'Osservatore Romano«, 18 gennaio 1968. a u povodu proslave 500. godišnjice smrti Gjergja Kastriotija–Skenderbega, u kojem, među ostalim, izričito kaže: »*Neque ignoramus eos tanti viri fidem pietatemque in Apostolicam Sedem semper retinuisse, cuius ministeriis viros dedisse tam doctrina quam virtute clarissimos: quos inter referre placet ipsum Decessorem Nostrum Clementem XI, ex Albana gente, qui de antiquo Albanensi ortu honeste gloriabatur.*«

[12] G. VALENTINI S. I., La missione dei Gesuiti e la culture albanese, u: Spiritualità 26. Notizie agli Amici nr. 2 (Febraio 1975), 17.

como Coleti, podrijetlom iz Janine koja je u to vrijeme bila sastavni dio južne Albanije. Djelo je, inače fundamentalno za albansku historiografiju, objavljeno u osam svezaka pod naslovom »*Illyricum Sacrum*«[13]. Već iz dosad navedenoga jasno se vidi da je kulturno–prosvjetnoj i znanstvenoj djelatnosti isusovaca u Albanaca prethodila dosta bogata tradicija.

Vremenski gledano, ta se njihova djelatnost na tlu Albanije može podijeliti u dvije faze, i to od 1841. do 1916. i od 1918. do 1945. god., s jednim međurazdobljem od 1916. do 1918.

Povod njihovu dolasku u Albaniju jest nastojanje skadarskog biskupa Alojzija Guglielma (1838.–1853.) da osnuje sjemenište u Skadru i preda ga na upravu isusovcima. Pozivu skadarskog biskupa opirao se je isusovački general o. Giovanni Roothaan, koji je govorio da nije pogodno vrijeme: »*quippe res erat periculi atque invidiae; id quod non multo post esidient eventus*«[14]. Ipak, u travnju 1841. u Skadar stigoše prvi isusovci oo. Vincenzo Basile, Salvatore Bartoli i Giuseppe Quagliata iz Sicilijanske provincije. U poznatoj skadarskoj četvrti Giuhadol, gdje će kasnije franjevci sagraditi svoju crkvu, osnovaše školu koja će postati začetak sjemeništa koje je otvoreno u kolovozu god. 1842.

Međutim, 30. siječnja 1843. turska vlast zabrani im djelatnost, sruši im kuću, zbog čega su isusovci bili primorani napustiti Skadar[15]. No, već 1848. o. Claudio Stanislav Neri (1807.–1881.) pojavi se u Draču (alb. Durrës) kao župnik za mjesne katolike, ali s namjerom obnavljanja djelatnosti isusovaca[16]. Iako je o. Claudio S. Neri bio član Rimske provincije, god. 1850. *Missio Albanensis* predana je Venetskoj provinciji[17]. Razlog tome, s jedne strane, treba svakako tražiti u geografskom položaju Albanije, što je uvjetovalo i daljnju bolju orga-

[13] FARLATI Daniel, Illyrici Sacri I–V (Venetiis 1751, 1753, 1764, 1769, 1775); FARLATI–COLETI, Illyrici Sacri VI–VII (Venetiis 1800, 1817). Sam Coleti još tom VIII (Venetiis 1819).

[14] Cit. ap. Atë Fulvio CORDIGNANO S. I., Veprat e Etënvet Jezuit në Shqipnin e veriut 1841–1928 (Djela otaca isusovaca u sjevernoj Albaniji 1841–1928), u: Diturija 6/1928 (Tiranë), 218.

[15] Povod ovakvu činu turskih vlasti bila je novosagrađena zgrada. Zbog njezinih velikih dimenzija govorkalo se da je to zapravo tvrdava koja je imala 180 soba i 80 topova (a to su bile kanalizacijske cijevi) i u kojoj se imala nastaniti strana kršćanska vojska u slučaju zauzeća Skadra. Da bi dokazali da su to samo fikcije i laži, isusovci su svakome dopustili da udu u zgradu. Koristeći se odsutnošću skadarskog biskupa koji je bio u Rimu, čuo se usklik: »Fuoco, Fuoco!« Alla nuova fortezza« (Annali Siculi, vol. IV, a. 1843, pag. 160). Fanatizirano muslimansko stanovništvo i turski vojnici uputili su se prema zgradi. Da nije bilo intervencija austrijskog konzula dr. Vincenza Bellarminija, moglo je doći do prolijevanja krvi. I tako su odlukom suda od 29. siječnja 1843. isusovci bili primorani napustiti Skadar. (Zjerm! Zjerm! (Vatra! Vatra!), u: Aurora Consurgens. Revistë Dymujore. vj. 8, nr. 1/1943, pag. 11. Seminari Papnuer Shqiptar Shkoder).

[16] Zanimljivo je da se u Katalogu Venetske provincije »Missio Albanensis inchoata Dyrrachi« sa o. Claudiem S. Neri kao župnikom spominje tek god. 1854. (v. Atë F. Cordignano S. I., Diturija 6/1928, pag. 219, n. 1).

[17] O. A. ALDEGHERI S. I., Breve storia della Provincia Veneta di Compagnia di Gesù 1814–1914, (Venezia, 1914), 158.; Gjon SINISHTA, The Fulfilled promise. A documentary Account of Religious Persecution in Albania. Santa Clara, California. U. S. A., 1976, 42.

nizaciju isusovačkog rada na ovome području, a s druge strane treba istaknuti da su se sada promijenile i međunarodne prilike u korist kršćanskog življa na Balkanu. Naime, nakom krimskog rata (1853.–1856.) kršćanski narodi podunavskih zemalja i Balkana potpali su pod kolektivni protektorat Francuske, Engleske, Austrije, Rusije i Pruske.[18]

Tu je pogodnu priliku nastojala iskoristiti i Sv. kongregacija Propaganda Fide pa je tako god. 1854. u dogovoru sa skadarskim biskupom, franjevcem Ivanom Topićem donijela odluku o osnivanju sjemeništa za čitavu Albaniju. Nakon te odluke 7. veljače 1856. o. Claudio S. Neri vratio se u Skadar i 12. travnja 1856. počeo raditi na gradnji sjemenišne zgrade.

No, fanatizirana se muslimanska masa, Turci i poturice ponovno usprotiviše podizanju sjemenišne zgrade, na što je turska vlast u Skadru popustila i 12. lipnja 1857. zgrada se ponovno počela rušiti, a o. Neri bio je prisiljen čak platiti radnike koji su je rušili. Ovaj vandalski čin, imajući u vidu sporazum velikih sila, uzrokovao je međunarodnu političku krizu. Za razliku od engleskog konzula u Skadru koji je savjetovao da se zgrada sruši i o. Neri »*pro bono pacis*« napusti Skadar, Austrija i Francuska[19] intervenirale su u nastaloj situaciji i tako su uspostavile mir i red u gradu. Tako je već god. 1857. nastavljen rad na podizanju sjemenišne zgrade s time što je turska vlast bila primorana platiti odštetu od 1 600 dukata. Godine 1859. zgrada je bila dovršena, a nedugo zatim sjemenište je nazvano *Collegium Pontificium Albanense* i bilo je interdijecezanskog karaktera za kandidate iz Albanije, Srbije i Makedonije. Ono je bilo povjereno isusovcima. Ovaj albanski Collegium bio je jedan od dvaju Papinskih kolegija u svijetu izvan Rima i jedina prosvjetna ustanova na području albanskog govornog jezika na kojoj su se predavale teologija i filozofija.[20] Zna-

[18] Historija Diplomacije. sv. I. U redakciji akademika V. P. POTEMKINA. »Matica Hrvatska«, Zagreb, 1951, 401.

[19] Treba istaknuti da francuski konzul nije bio sklon isusovcima u Skadru zbog njihova talijanskog porijekla. Mjesto njih on je htio da u Skadar dodu lazaristi; H. HECQUARD, Histoire et déscription de la Haute Albanie, Paris, 1858, 278.

[20] O. Adone ALDEGHERI S. I., op. cit., 158 s.; 191–253.; Diftime historike permbi Kolegjen Papnore t'Shqypëniis (Povijesna kazivanja o Papinskom kolegiju Albanije), Shkodër, 1909.; Atë F. CORDIGNANO S. I., Diturija 6/1928, 218 ss.; H. HECQUARD, op. cit., pag. 278 ss.; Anton LULI S. I., Kateqindvjetori i temelimit të Shoqnis së Jezu. 1540–27 shtatuer – 1940. Jezuitet në Shqipni (četiristota godišnjica osnivanja Družbe Isusove. 1540–27 Rujan – 1940. Isusovci u Albaniji), u: Lajmtari i Zêmres së Krishit, vj. 50, nr. 6/1940 (Shkoder), 181 s.; Namik RESULI, op. cit., pag. 317 ss.; Gjon SINISHTA op. cit., pag. 39 ss.; G. VALENTINI S. I., La missione, pag 17. I unatoč tome, treba istaknuti da je u Albaniji i prije toga bilo sjemeništa koja su funkcionirala pri biskupskim sjedištima. O postojanju jednog takvog sjemeništa saznajemo iz izvještaja dračkog nadbiskupa, fra Marka Skure, poslanog Sv. kongregaciji Propagande Fide, a koji se odnosi za vrijeme 1640. god., gdje se, među ostalim kaže da Katedralna crkva u Kurbinu: »*Ha una scuola di 10 chierici che l'Arcivescovo mantiene del suo per ordinarli poi sacerdoti, an. Christ. 430*« (S. R. C. G. a. 1652–1656, vol. 266, fol. 4.); F. CORDIGNANO S. I. Geografia ecclesiastica dell'Albania dagli ultimi decenni del secolo XVI alla metà del secolo XVIII, u: Orientalia Christiana. Num. 99. vol. XXXVI–4, Decembro 1934, pag. 256 (32).; FARLATI–COLETI, Illyr. Sacr.

čaj tog kolegija u formaciji domaćega klera i domaće crkvene hijerarhije u povijesti albanske Katoličke crkve neprocjenjivo je vrijedna. S druge strane konsolidacijom rada ovog papinskog zavoda završavaju se zapravo peripetije i nesigurnosti drugog dolaska isusovaca u Albaniju, čime i počinje normalan rad »*Missionis Albanensis*« *S. I.*« u sklopu Venetske provincije, i to ne samo na duhovno–pastoralnom planu nego i u kulturno–prosvjetnom i znanstvenom području.

Ovaj *Collegium Pontificium Albanense* bio je ne samo ustanova za odgoj mladića za svećenička znanja, nego i žarište općega kulturnog života na tlu albanskog govornog jezika, a osobito u Skadru. Tako je o. Giovanni Frosio Roncalli (1845.–1926.) u okviru Marijine kongregacije trgovaca, a ta je Kongregacija djelovala pri sjemeništu, osnovao prvu glazbenu kapelu i prvi pjevački zbor koji je postojao u Albaniji.[21]

Poznato je da Katolička crkva priznaje povijesnu stvarnost svake kulture. Polazeći od toga, ona je svaku autentičnu i mjesnu kulturu svakoga naroda ne samo pomagala nego ju je i njegovala, podižući različite nacionalne kulturno–prosvjetne ustanove namijenjene ne samo vjernicima i njihovim socijalnim strukturama nego i laicima. Ovaj je stav Katoličke crkve sv. Ignacije Loyola ugradio u svoja pravila i njegovi su ga sljedbenici ostvarili gdje god su djelovali, pa tako i među Albancima.

Naime, još od god. 1865. njihovo su sjemenište pohađali i učenici koji se nisu pripremali za svećeničko zvanje. Međutim, isusovci nisu stali samo na tome nego su 17. listopada 1877. osnovali Zavod sv. Franje Ksaverskoga *Kolegja Saverjane e Shkodkrës* iz kojega su izašli vrhunski intelektualci i pregaoci albanske kulture, prosvjete i znanosti. U njemu su se formirala i kršćanska i muslimanska djeca. S vremenom su austrijske vlasti talentiranije učenike toga Zavoda slale u Klagenfurt o državnom trošku, gdje su se školovali za prosvjetna zvanja. U navedenom je Zavodu god. 1890. počeo rad jedne kazališne akademije, što je stvorilo mogućnost nastanka prvog kazališta čiji su članovi bili učenici Zavoda, a njihove predstave bile su pravi kulturni događaj u Skadru. Uostalom, i nogomet se u Albaniji najprije igrao u ovom isusovačkom Zavodu, a djelovala je u njemu i glasovita gimnastička ekipa »Skenderbeg«.

S vremenom je djelatnost Zavoda stekla simpatije i turskih vlasti u Skadru, što se jasno vidi iz činjenice da ga je god. 1903. posjetio turski Šaćir Paša zajedno s austrijskim konzulom i prisustvovao dodjeljivanju nagrada.

VII, 169, 393.; Concilium I Albanum 1703, pars IV c. V. De schola Corbinensi et Alexiensi. Osim ta dva sjemeništa, prepostavlja se da je bilo još u selu *Nënshat* i u *Skadru*. Ovo posljednje osnovao je skadarski biskup Albertino između 1832. i 1838. (v. Aurora Consurgens, vj. 8, nr. 1/1943, pag. 10).

[21] P. G. VALENTINI S. I., La missione, pag. 20.

Austrijskom okupacijom Albanije promijenio se i školski program Zavoda u program državne klasične gimnazije i uvedeno je učenje ritmičke gimnastike. Poslije prvog svjetskog rata ponovno se je vratio talijanski program tih vrsta škola, a 1925. Licej je odredbom talijanske vlade stekao pravo dodjeljivanja diploma sveučilišnog ranga[22], što nije beznačajno kada se ima u vidu da je ta ustanova bila prva i jedina visoka prosvjetna ustanova u zemlji.

Ovakva kulturno–prosvjetna djelatnost upozoravala je na potrebu tiskanja knjiga i časopisa na albanskom jeziku.[23] Zbog toga su isusovci god. 1870. najprije pri sjemeništu osnovali tiskaru, u početku nazvanu *Shtanpa e Seminarit* (Sjemenišna tiskara), a na latinskom je nazvana *Typographia Immaculatae Conceptionis B. M. V.* Nakon četiri promjene naziva ustalio se naziv *Shtypshkroja e Zojës së Paperlyeme* (Tiskara Bezgrešnog Začeća) i u kojoj je do god. 1928. tiskano 411 naslova na albanskom, latinskom i talijanskom jeziku.[24] Ona je zapravo u pola stoljeća bila jedina tiskara u Albaniji koja se s vremenom usavršavala i u kojoj su osim četiri časopisa, o kojima ću govoriti kasnije, tiskana i mnoga važna djela svjetskih i domaćih autora iz svih područja duhovnog, kulturnog i svjetskog stvaralaštva.[25] Sve je ovo utjecalo na još intenzivnije stvaralaštvo na duhovno–kulturnom i prosvjetnom stvaralaštvu, a u prvome redu na pokretanje časopisa.

Tako je god. 1891. rektor sjemeništa o. Luigi Mazza, po ugledu na druge katoličke sredine, odlučio pokrenuti »Glasnik Srca Isusova«, koji se od 1891. do 1914. zvao »Elçija* e Zêmres së Krishtit«, a od 1914. do 1945. izlazi pod naslovom »Lajmtari* i Zêmres së Krishtit«. Turska vlast u Skadru nije bila blagonaklona prema ovom, za dvadesetak godina i jedinom časopisu na albanskom jeziku koji je izlazio u Albaniji. Da bi izbjegli nepoželjne posljedice, isusovci su od 1904. počeli objavljivati aneks »Lajmtari« koji će iz sasma religioznog prerasti u prvi časopis za kulturna pitanja na albanskome jezičnom području. Godine 1914. taj je aneks dobio i svoju fizionomiju pod nazivom »Perparimi« (»Napredak«) i na njegovim će se stranicama objavljivati novosti iz znanosti, kulturno–književni prilozi i dr. Ova se publicističko–preriodička djelatnost isusovaca na albanskom jeziku nastavlja izdavanjem *Kalendara* (»Kalendari i Vepres Pijore«), i to od 1912. do 1925., na čijim se stranicama objav-

[22] P. G. VALENTINI S. I., Il Collegio Saveriano di Scutari d'Albania nei primi ciquant'anni 1877–78 – 1927–28.; Idem, La missione, pag. 19 s.; Atë Fulvio CORDIGNANO S. I., Diturija 6/1928, pag. 221, 223–225.

[23] Istini za volju, treba istaknuti da su se i prije tiskale knjige na albanskom jeziku, ali izvan zemlje (v. G. Petrotte, op. cit. Is. E. Legrande, Bibliographie Albanaise, Paris, 1912).

[24] F. CORDIGNANO S. I., Diturija 6/1928, pag. 221.; N. Resuli, op. cit., pag. 321.

[25] Shtypshkroja »Zoja e Paperlyeme« temelue më 1870. Katalogu i librave, Shkoder 1940.

* Elcija, turc. »Glasnik«

** Lajmtari, alb. »Glasnik«

ljuju značajni tekstovi iz povijesti, folklora, arhivistike, književnosti i dr.[26]. Nakon god. 1925. izlazi pod naslovom *Shqypnija e Ilustrueme* (»Ilustrirana Albanija«) u redakciji *»Vepra Pijore«*.[27]

Doba austrijske okupacije Albanije (1916.–1918.) vrijeme je ne samo materijalnog i duhovnog potpomaganja svih katoličkih škola, nego je to vrijeme kada se preko albanskoga katoličkog klera, uključujući i isusovce Albance, koji se formira na srednjoeuropskim sveučilišnim centrima (Innsbruck, Krakov i dr.)[28] stvaraju duhovne i kulturne veze vrlo važne za intelektualno i duhovno uključivanje albanske kulture u sve tokove europske kulture. Ovako obogaćen intelektualni kapital stvorio je mogućnosti i za daljnje sve intenzivnije bavljenje znanstvenom djelatnošću. To nije ostalo bez utjecaja i na publicističku djelatnost.

Ova se periodička djelatnost isusovaca na albanskom jeziku u Albaniji zaokružuje god. 1929., kada oni pokreću poznati znanstveni mjesečnik pod nazivom »LEKA« koji je god. 1930. izlazio kao dvomjesečnik, a od 1931. kao mjesečnik i na čijim se stranicama objavljuju ozbiljne rasprave iz filozofije, sociologije, povijesti, arhivske građe, književnosti, folklora i dr.[29]

Svakako da je sve to utjecalo na intezivni razvitak kulturnog, prosvjetnog i znanstvenog djelovanja ne samo u Skadru nego i na čitavom području, gdje su djelovali isusovci.[30] S njime i po njemu intelektualno stvaralaštvo albanskog

[26] Zove se »Vepra Pijore« (talijanski »Opera Piana«) u čast pape Pija X., utemeljena radi poticanja dobrog tiska. Osnovali su je god. 1908 oo. Shtjefen Zadrima i Frano Genovizzi. (N. RESULI, op. cit., pag. 324.; G. VALENTINI S. I., La missione, pag. 24.).

[27] Istini za volju, treba istaknuti da su se od god. 1880. pokretali razni časopisi i Kalendari na albanskom jeziku. Ali svi su se oni objavljivali u inozemstvu: Beč, Bruxelles, Italija, Egipat, Bugarska, Rumunija, SAD i dr. (v. Atë Fulvio CORDIGNANO S. I., Epopeja komtare e Popullit shqiptar (Nacionalna epopeja albanskog naroda). Shtypshkroja e së Paperlyemes. (Shkoder, 1925), 133–146.

[28] Zapravo još god. 1905. studenti teologije počeli su odlaziti na Sveučilište u Innsbruck, gdje su završavali dvije posljednje godine teologije. To je učinjeno na osnovi zahtjeva austrijske vlade (v. Atë F. CORDIGNANO S. I., Diturija 6/1928, 222, n. 1.).

[29] LEKA je kratica sastavljena od prvih slova riječi: Lidhje, Edukatë, Kulturë, Argtim (= Savez, Odgoj, Kultura, Razonoda), a ujedno je i naziv Društva što ga je god. 1928. osnovao o. Lanfranco Steccatti (Furlanac, 1892.–1968.) i u koje su ušli bivši učenici Zavoda sv. Franje Ksaverskog koji su zapravo i pokrenuli istoimeni časopis. Oko njegova izlaženja zdušno se brinuo brat GJON PANTALIJA (1887.–1945.), inače samouk, rodom iz Prizrena, rodak Majke Tereze Bojadžiju, kojega je staljinistički režim E. Hoxhe ubio defenestracijom (v. G. VALENTINI S. I., La missione..., pag. 26.; Gj. SINISHTA op. cit., pag. 130).

[30] Zapravo u samome Skadru što se tiče kulturnog i znanstvenog djelovanja razvile su se dvije škole usredotočene oko dvaju časopisa. Prva je franjevačka sa svojim, u Europi poznatim časopisom »Hylli i Dritës« (1914.–1944.) kojemu je namjena bila očuvanje autohtonih elemenata u albanskoj kulturi a druga isusovačka oko časopisa »Leka« koja je, doduše također, i kultivirala autohtone elemente albanske kulture, ali je zato nastojala da se stvaralačko albansko biće osuvremeni tokovima i plodovima europskoga kulturnog stvaralaštva (v. Ernest KOLIQI, »Le due Scuole scutariane«, u: L'Albanie libre, 1954.; G. SCHIRÒ Jun., op. cit., pag. 161 ss.; Giuseppe GRADIGLIONE, Studi di letteratura albanese. Urbinati Editore, Roma, 1960, 103.).

naroda približilo se europskim tokovima kulture, civilizacije i znanstvenog načina razmišljanja. Te su činjenice bili svjesni i najokorjeliji neprijatelji ne samo isusovaca nego i same Katoličke Crkve uopće. Naime, i onda kada je albanski kralj Ahmed Zogu god. 1933. radi »laicizacije« (?!) albanskog školstva zabranio djelatnost svim katoličkim školama u Albaniji, časopis »Leka« nastavio je i dalje izlaziti i na njegovim je stranicama oštro kritizirana navedena zabrana kao necivilizacijski i nekulturni čin, uperen protiv samog kulturnog i duhovno–intelektualnog napretka albanskog naroda.[31]

Uz navedene časopise važno mjesto zauzimaju i knjige moralno–religioznog sadržaja, molitvenici i druga pobožna literatura. Oni su važni ne samo zbog izgradnje duhovnog života vjernika već i prinosa poznavanju arheologije albanskog jezika, konkretno skadarskog dijalekta na kojem su pisana književna djela.[32] Sve to pretpostavlja da su isusovci veliku važnost pridavali učenju albanskog jezika, što je i shvatljivo jer je to u duhu pravila sv. Ignacija Loyole.

Tako su isusovci još god. 1868. na zapovijed o. Marcuccija uveli učenje albanskog jezika u sjemeništa, na početku povremeno, a od 1878. god. redovno. Za potrebe učenika o. Giacomo Jungg napisao je i objavio malu gramatiku albanskog jezika[33] i Albansko–talijanski rječnik[34], iako su ovome, istini za volju, prethodila mnogo ranija djela od kojih su neka ostala u rukopisu[35], a neka su i objavljena[36]. Čitava ova djelatnost do prvoga svjetskog rata važna je i stoga

[31] O. Cipriano CASELLA S. I. (1894.–1969.), profesor filozofije u Sjemeništu, u povodu zabrane djelovanja katoličkih škola napisao je članak koji je izašao u dva nastavka, pod naslovom *»E mira e përbashkët«* (»Zajedničko dobro«), u: »Leka«, vj. V, nr. VII, Gusht 1933, pp. 237–243.; vj. V, nr. IX–X–shtatuer 1933, pp. 273–278., u kojemu je upozorio na poguban i nepravedan čin kralja A. Zogua u vezi sa zatvaranjem katoličkih škola. Pročitavši to, kaže se da je Zogu sav svoj bijes iskalio uzvikom: *»Këta dreqën Jezuit«* (»Ovi đavoli isusovci«), (G. VALENTINI S. I., La missione, pag. 27).

[32] E. LEGRAND, Bibliographie Albanaise, Paris 1912.; G. PETROTTA, Popolo, lingua e letteratura albanese, Palermo, 1932.

[33] Elementi grammaticali della lingua albanese compilati da Giacomo Junng di C. di G. ad uso del Coll. S. Francesco Saverio. Scutari d'Albania 1881.

[34] Fjaluer i voghel sccyp e ltinischt mbledhun prei P. Jak Junkut t'scocniis Jezu. N'Sckoder t'Sccypniis 1895. Con approvazione dei superiori. Coi tipi del Coll. Pont. Albanese.

[35] Fra Leo CITADELLA koji je god. 1671. bio misionar u Skadru ostavio je u rukopisu i nije pronađeno djelo: *Dictionarium epiroticum*. Drugi misionar bazilijanskoga reda, Nilo CATALANO iz Messine (1637.–1694.), inače dračkí nadbiskup, sastavio je na gegijskom dijalektu: *Vocabulario albanese—italiano e italiano—elbanese* u rukopisu i nalazi se u ostavštini Giuseppea Schirò. Postoji još jedna gramatika albanskog jezika u rukopisu, nekog *Didacus da Desio*, franjevca i misionara u Kelmendu koji je bio i prvi učitelj albanskog jezika u franjevačkom samostanu San Pietro in Montorio u Rimu, gdje se na zahtjev franjevaca iz Albanije i barskog nadbiskupa Vicka Zmajevića, te zapovijeću pape Klementa XI. od 1. IV. 1711., s jednim kraćim prekidom, učio albanski jezik sve do kraja 19. st. (v. N. RESULI, op. cit., pag. 316, 317, n. 2); Jup KASTRATI, Histori e gramatologjisë shqiptare (1635–1944), »Rilindja« Prishtinë 1980, 4 ss, 12).

[36] Osservazioni grammaticali nella lingua Albanese del P. Francesco Maria da LECCE Min. oss. Rif. Esprefetto Apostolico delle Missioni di Macedonia. Dedicata agli Eminentiss. e Reverendissimi Signori Cardinali della Sacra Congregazione di Propaganda Fide. In Roma. Nella Stam-

što ona vodi stvaranju novoga kulturno-literarnog pokreta u samome Skadru, koje su predvodili oo. Anton Xanoni (tal. Zanoni), vatreni ljubitelj albanskog jezika i kulture, inače podrijetlom iz albanizirane talijanske obitelji, te Ndre Mjeđa, Skadranin, kojim i završava razdoblje albanskog preporoda u književnosti[37]. Moralno-pedagoškom poezijom i prozom ova literatura čini prirodnu sponu, kako s pravom konstatira N. Resuli: »(...) između potpuno vjerske književne aktivnosti prijašnjeg vremena i one koja je nastojala preskočiti zidove samostana i povezati se s drugim dijelom kulture albanskog preporoda. A poznato je da je ovaj put započeo nekoliko godina ranije italo-albanski franjevac, Leonardo de Martino.«[38]

Koliko god s duhovnog stajališta, isto je tako i sa stajališta znanstvenih rezultata značajno njihovo djelovanje u *Missione Volante*[39], kao što ćemo kasnije na to i upozoriti. Prvi koji je iznio ovu ideju bio je o. Rafael Musati god. 1883., koji je u to doba profesor filozofije u Sjemeništu. Da bi se ova ideja ostvarila, skadarski nadbiskup Pasquale Guerini obraća se molbom Sv. kongregaciji Prapagande Fide koja je pozvala provincijala Venetske provincije i povjerila mu nakanu da se odmah pristupi ostvarivanju spomenute zamisli. Prvi misionari bili su Tridentinac o. Giacomo Jungg (1837.–1899.) i skadarski dijecezanski svećenik Augustin Barballushi. Misije započeše 22. listopada 1888. na dan Gospe Dobroga Savjeta kojoj je bio posvećen albanski narod.

Međutim, duša i pokretačka snaga tih »Letećih misija« bio je o. Dominik Pasi (1847.–1914.), a uz njega treba spomenuti osobito o. Jungga i o. Ejëlla Sereqia (1860.–1929.)[40]. Misionari su za vrijeme tih misija koje bi uvijek počinjale negdje na jesen, kada bi završavali poljski poslovi, prokrstarili uzduž i poprijeko sjevernu Albaniju i Kosovo. Osim propovijedanja evanđelja, ispovije-

paria dela Sac. Cong. di Prop. Fide. 1716. Con Licenza de Superiori; Regole grammaticali della lingua albanese compilate sulle trace di buoni grammatici e del P. Francesco M. de Lecce, Min. osser. rioform. dal Padre Francesco Rossi da Montalto Ligure dell'alma provincia Romana min. Osserv. riform. ex-prefetto apostolico delle missioni in Servia. Roma Stamparia della S. C. de Propaganda Fide, amministrata dal socio Cav. Pietro Marietti. 1866.; Idem: Vocabulario della lingua epirotica italiana compilato sui vocabulari Tanfani, Trinchèra ed altri con tavola sinottica dal Francesco Rossi da Motalto Ligure (...) Roma tipografia poliglotta della S. C. di Propaganda Fide 1875.

37 G. SCHIRÒ, op. cit., pag. 163 ss.; G. GRADIGLIONE, op. cit., pag. 162 ss.; Historia e letërsisë shqipe I–II, (Prishtinë 1968), 526.; Z. MIRDITA, Elemente religjioze në poezinë e Ndre Mjedjes, u: Seminari nderkombëtar për gjuhën, letërsinë dhe kulturën shqiptare. Universiteti i Kosovës në Prishtinë. Fakulteti filozofik. (Prishtinë 1978), 95–116.

38 N. RESULI, op. cit., pag. 321 s.

39 Ovakvih je misija bilo i prije, a organizirali su ih franjevački misionari, osobito u 17. st. (v. dr. Fra Vinko MALAJ, Kačić XIV(1982, 268.; Idem: Djelovanje franjevaca..., pag. 226 s.)

40 O. Fulvio CORDIGNANO S. I., L'Albania a traverso l'opera e gli scritti di un grande Missionario italiano il P. Domenico PASI S. I. (1847–1914), vol. I–III. Roma. Istituto per Europa Orientale. (Roma 1933–XI; 1934–XIII). Idem: Diturija 7/1928, 248–253.; G. VALENTINI S. I., La missione..., pag. 24 s.; Idem: La legge delle montagne albanesi nelle relazioni della missione Volante 1880–1932. Firenze 1969.

danja, podučavanja u katekizmu, mirenja krvno zavađenih obitelji, oni su se borili protiv konkubinata i drugih negativnih pojava koje su bile prisutne osobito kod brdskih plemena (Miridita i Malisora), protiv praznovjerja i drugih devijantnih pojava u javno-pravnom životu seoskih zajednica i međuplemenskih odnosa koji su proistjecali od krute primjene sankcije običajnoj prava[41]. Da bi što bolje upoznali i shvatili dušu albanskog čovjeka, prikupljali su i bilježli sve što god je bilo karakteristično iz svakodnevnog života materijalnog i dugovnog područja i seoskog i gradskog čovjeka. Te su bilješke zatim sistematizirali najprije za internu upotrebu *»ad usum manuscripti«*, da bi ih kasnije objavili u više svezaka pod naslovom: *Lettere Edificanti della Provincia Veneta della Compagnia di Gesù*[42]. Sadržaj je tih svezaka neprocjenjivo vrijedan za proučavanje i upoznavanje raznih činilaca koji su na ovom prostoru utjecali na formiranje slojevitog profila duhovnog, kulturnog i povijesnog mentaliteta Albanaca uopće.

Iz svega što je dosada rečeno ovo se, prvo razdoblje djelatnosti isusovaca u Albanaca može okarakterizirati značajnim rezultatima i na duhovno-pastoralnom planu i na kulturno-prosvjetnom, a i sa zavidnim uspjesima i na znanstvenome području.

Što se duhovno-pastoralnog aspekta tiče, ono se očituje u stvaranju domaćeg klera koji će ubrzo zauzimati važne i odgovorne dužnosti u hijerarhiji mjesne Crkve. Interdijecezansko sjemenište u Skadru postaje rasadnik ne samo duhovnoga kršćanskog života nego će biti rasadnik intelektualne snage koji će svojim stvaralaštvom obogatiti književnost, unaprijediti znanstvenu misao na svim područjima humanističkih disciplina, čije će rasprave postati osnova razvoja kasnije albanske znanstvene misli i stvaralaštva.

S druge strane, Zavod sv. Franje Ksaverskoga sa svojim sistemom izobrazbe, knjižnicom, muzejom koji je osnovao o. Aleksandar Fracchioni iz Piacenze (1866.–1940.), kao didaktička ustanova s raznim kabinetima, numizmatičkom zbirkom[43], minerološkom i arheološkom zbirkom i arhivskom građom, zvjezdarnicom osnovanom još god. 1888., koja je neko vrijeme prestala raditi, da bi ponovno započela radom god. 1940.[44], sve je to pridonijelo tome da se sustavno

41 G. VALENTINI S. I., Il concetto della giustizia specialmente penale del »Kanun« albanese, u: Criminalia. Rivista giuridica. a. VI/1942 (Milano), 1–16.; Idem: La famiglia nel diritto tradizionale albanese, u: Annali Lateranensi, vol. IX/1945 (Roma), 9–212.; Idem: I diritti delle comunità nella tradizione giuridica albanese. Generalia. Università di Palermo. Facolta di Lettere. Valechi Editore, Firenze, 1956.

42 G. VALENTINI S. I., La legge delle montagne..., pag. XVI.

43 G. VALENTINI S. I., Numismatika Saverjane., u: Leka XI/1939, nr. 4, pp. 104–111.; Idem: Saggi di numismatica albanese, u: Numismatica e scienze affini, a. VII/1941 (Roma), nr. 1, pp. 7–13.

44 P. E., Shkencat e Jezuitët (Znanosti i isusovci), u: Lajmtari i Zëmres së Krishtit, vj. 50/10 (Tiranë 1941), 301.

razvija istraživački duh znanstvenog stvaralaštva mladih ljudi bez obzira na vjersku pripadnost. Bez njih ne bi se uopće mogla zamisliti albanska kultura, prosvjeta, a i znanstveno stvaralaštvo i poslije drugoga svjetskog rata.

Nezavisnost Albanije, proglašena god. 1912., stvorit će nove mogućnosti slobodnijeg djelovanja isusovaca na svim područjima. Međutim, razdoblje intenzivna procvata kulturno-prosvjetnog i znanstvenog djelovanja traje od 1918. do 1944., a osobito pokretanjem časopisa »LEKA«. Ovi se rezultati osobito očituju u proučavanju povijesno-pravne prošlosti albanskog naroda, svjesni činjenice da narod koji izgubi svijest o svojoj prošlosti nema što tražiti u budućnosti jer time gubi i svijest svojega identiteta. Nisu ostale po strani ni politička pitanja, ekonomija, sociologija, filozofija, lingvistika, filologija, književnost, etnografija, folklor i dr.

Uz oo. Antona Xanonija (tal. Zanoni, 1863.–1915.), Ndoca Saračija (Skadranin, 1875.–1947.), Lorenza Viezzolija (Riječanin, 1887.–1970.), Adona Aldegherija (Tridentinac, 1873.–1953.), Ndre Mjeđa (Skadranin, 1870.–1937.) i mnoge druge, svojim su radovima u proučavanju albanskog jezika, njegove gramatike i sintakse, leksika i književnosti, dali nezaobilazan doprinos albanologiji.

Međutim, zbog svestranog znanstvenog interesa morali bismo ovdje izdvojiti o. Fulvija Cordignana (Furlanac, 1887.–1951.) i o. Giuseppea Valentinija (Padovanac, (1900.–1980.).

O. Fulvio Cordignano, nastavljajući tradiciju prethodnika, autor je *Albanske gramatike*[45] koja je po svojim kvalitetama nadmašila prethodne, a i autor je i dvojezičnih *Rječnika*[46]. Na osnovi izvrsnog poznavanja arhivskog materijala koji se čuvao u povijesnom arhivu isusovaca u Skadru, te Državnog arhiva u Veneciji i onog u Sv. kongregaciji Propagande Fide u Rimu, a i drugih, napisao je značajna djela za povijest albanskog naroda i Albanije. Plod su toga poznavanja djela *Venecijanski Katastar Skadra i registar povlastica 1416–1417*[47] s dodatkom *Onomastikona* koji je provjeravao »in loco«. To je djelo vrlo važno za upoznavanje vlasništva i feudalnih odnosa u sistemu pronije 15. st. Zajedno sa o. Valentinijem, uz uvod i kratak prikaz povijesnih događaja albanskog naroda, objavio je dokumente koji se odnose na razdoblje od 12. do 16 st.[48]. Sljedeće njegovog vrlo značajno djelo jest *Crkvena geografija Albanije*, napisana na osnovi izvještaja apostolskih vizitatora Albanije u 17. st. uz dodatak: *Izvještaj*

[45] Fulvio CORDIGNANO S. I., Lingua albanese (Dialetto ghego). Grammatica-Saggi di Letteratura. Fraseologia e Proverbi. Milano, 1931.

[46] P. Fulvio CORDIGNANO S. I., Dizzionario albanese-italiano, Milano 1934.; Idem: Dizionario italiano-albanese, Scutari, 1938.

[47] F. CORDIGNANO S. I., Catastro veneto di Scutari e Registrum Concessionum 1416–1417, vol. I, Scutari 1940. vol. II. Roma, 1942.

[48] P. Fulvio CORDIGNANO e P. Giuseppe VALENTINI, Saggio di un Regesto storico dell'Albania. Scutari. Tip. dell'Immacolata. 1937–1940.

Frančeska Leonarda iz Srbije i Albanije apostolskog misionara u ovim krajevima i *Onomstikon*, objavljen u seriji *Orientalia Christiana*[49]. Ovu svoju znanstvenu djelatnost, uz mnoge objavljene članke i rasprave u raznim časopisima, zaokružio je svojim trosveščanim djelom pod naslovom *Albanija u djelima i spisima velikog talijanskog misionara P. D. Pasi*[50], djelom enciklopedijske vrijednosti s povijesnim razmatranjima za svaku biskupiju i nadbiskupiju u Albaniji i u Kosovu od najstarijih vremena.

Ipak se s nekim njegovim konstatacijama ne možemo složiti. Suvremenici su ga smatrali slavenofilom. Jedan, naime, od razloga za to treba tražiti u njegovu stavu da su albanske narodne pjesme samo prijevod sa srpskog[51]. Osim toga, on albanski narod smatra konglomeratom svih mogućih elemenata od Roma, Aromuna i drugih. Jednom riječju, za njega je albanski narod bez rase, korijena i povijesti[52], koji je ono što jest postao tek nakon turskih osvajanja Albanije. Naravno da se s takvim neznanstvenim konstatacijama ne bi mogao složiti nitko tko iole malo poznaje povijest albanskog naroda[53].

Imajući u vidu činjenicu da je zemljopisni prostor na kojemu je albanski narod stvarao i proživio svoju povijest bio na razmeđu prožimanja raznih kultura i civilizacija koje su nastale i prohujale, bilo bi suvišno negirati bilo kakav strani element u duhovnom i kulturnom stvaralaštvu. Uostalom u tome i jest snaga albanskog duha koji je, zahvaljujući stvaraocima formiran u krilu Katoličke crkve, sačuvao svoj identitet autohtone kulture.

Za razliku od o. Fulvia Cordignana, o. Giuseppe Valentini toliko se bio uživio u dušu albanskog naroda da, kad god bi govorio ili raspravljao o Albaniji, nikada ne bi rekao »Albanci«, nego »Mi Albanci«.[54] Dapače, on je mnoga svoja djela potpisivao tipičnim albanskim imenom »Zef« za »Josip«, a ne »Giuseppe«. Da bi što dublje prodro u samo biće albanskoga naroda, on je brzo naučio njegov jezik na kojem je pisao i pjesme. Ne mislimo se ovdje duže zadržati na njegovoj osobi, bilo kao čovjeka, svećenika li znanstvenika[55].

[49] Vidi bilj. 20.

[50] Vidi bilj. 40.

[51] Atë Fulvio CORDIGNANO S. I., Epopeja komtare e popullit shqyptar, pag. 14 ss, 24 s.

[52] Fulvio CORDIGNANO S. I., L'Albania nella storia e nella vita ossia Visione panoramica di un picolo mondo primitivo, u: Rivista d'Albania. vol. 2, fasc. I. Marzo 1941 (XIX), p. 24 (Publicazione del Centro di studi Albanese della R. Accademia d'Italia, diretta da Francesco Ercole, Milano).

[53] Nikë BARCOLLA, Risposta a Cordignano sui suoi giudici dei riguardi degli Albanesi. Shtyp. »Kastrioti« Tiranë 1942.; Z. MIRDITA, Neki aspekti pitanja o ilirskoj osnovi albanskog etnosa. U: Simpozijum. Preslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi južnih Slovena održan 24–26. oktobra 1968 u Mostaru. ANUBiH. Posebna izdanja. knj. XIII. Centar za balkanološka ispitivanja knj. 4. (Sarajevo 1969), 157–167.; Idem: Problem etnogeneze Albanaca, u: Encyclopaedia moderna 13/V (JAZU, Zagreb, 1970), pp. 30–39.

[54] Papas Ignazio PARRINO, P. Giuseppe Valentini (Appunti biografici), u: Shejzat (Le pleiadi), XIV/10–12 (Roma), 365.

[55] Vidi o njemu opširnije: Shejzat (Le pleiadi) XIV/10–12 (Roma, 1970) koji je cijeli broj posvećen njegovu 70. rođendanu.

Oštro se pero ove poliedrične osobe pokazalo na svim područjima znanstvene misli, i to u politici i u moralu, književnoj kritici, arhivistici i u povijesti, pravu i ekonomiji, filozofiji i teologiji[56]. Njegova je osnovna misao bila da se apostolat u jednom narodu može najbolje ostvariti sredstvima koja pruža kultura tog naroda. Zato se nesebično dao na istraživanje i proučavanje nacionalnih, kulturnih, duhovnih i socio-političkih vrijednosti albanskog naroda i predstavljao ih znanstvenom svijetu i široj čitalačkoj publici, uokvirujući ih, dakako, u kršćanskoj viziji života.[57] Osim prijevoda Evanđelja po Marku koje je djelomično i objavljeno, on je na albanskom pisao i duhovne meditacije. Godine 1932. postaje odgovornim urednikom mjesečnika »LEKA«. Suočen sa petostoljetnim ropstvom albanskog naroda pod Turcima i sa svim njegovim negativnim posljedicama što ih je ono ostavilo na duhovno i kulturno biće albanskog naroda, o. Valentini je, da bi nadoknadio izgubljeno vrijeme koje su obilježavale opća pustoš i duhovna letargija, okupio oko sebe najbolja pera svojega vremena koji su, raspravljajući o svim važnim pitanjima duhovne i materijalne kulture albanskoga naroda, imali obnoviti njegov nacionalni moral i ponos, njegov identitet i entitet.[58] Njegov moralni lik i poštenje, iskrena ljubav prema albanskom narodu, njegovoj prošlosti i slobodnoj budućnosti, nije se mogao složiti i pomiriti s diktatima fašističkog režima. To je i razlog što je 1940. napustio časopis »LEKA«, ističući da: »*Non ero libero dire quel che volevo*«.[59] Od 1933. do 1939. bio je glavni urednik mjesečnika »Lajmtari« (Glasnika Srca Isusova), koji je dotad bio namijenjen običnim čitateljima. Ali on je i tu angažirao najbolja pera i tako tekstovima iz lijepe književnosti, povijesti i znanosti, učinio da su taj časopis čitatelji intelektualci i obični ljudi, katolici i muslimani, vjernici i ateisti očekivali s nestrpljenjem.[60] Godine 1940. bio je imenovan za člana, tajnika generalnog vijeća Kraljevskog instituta albanoloških studija u Tirani, i savjetnikom »Centro Studi Albania« talijanske Akademije.[61] Spasivši živu glavu od komunističkih progonitelja, god. 1946. nalazi se u Milanu, gdje preuzima uredništvo katoličkog časopisa »LETTURE«.[62] Godine 1950. preuzima Katedru za albanski jezik i književnost u Palermu.[63]

Iako krhka zdravlja, ali duboke duhovne vedrine, on je bio pravi apostol crkvenog ekumenizma i približavanja ljudi raznih uvjerenja i kulture. Svojim

[56] Papas I. PARRINO, Shejzat (Le pleiadi) XIV/10–12 (Roma 1970), 365 s.; G. SCHIRA, Il settantesimo genetliaco di P. Valentini, u: Shejzat (Le pleiadi) XIV/10–12, pag. 307.
[57] Papas I. PARRINO, ibidem!
[58] Ernesto KOLIQI, L'Uomo Valentini, u: Shejzat (Le pleiadi) XIV/10–12, pag. 444.
[59] Papas I. PARRINO, ibidem, pag. 366.
[60] Idem, pag. 374.
[61] Idem, pag. 366.
[62] Guido SOMMAVILLA S. I., Padre Valentini direttore della rivista »Lettura« (Il Papa Giovanni della critica), u: Shejzat (Le pleiadi) XIV/10–12, pag. 376 ss.
[63] Papas I. PARRINO, op. cit., pag. 368.

neumornim radom on je zadužio albansku kulturu i znanost, a njegova su djela i misli bili stalno prisutni u mislima znanstvenika poslijeratne, komunističke Albanije, iako mu ime nisu smjeli niti izustiti. Naime, komunistički ga je režim optuživao, kako on sam kaže, kao »*ratnog zločinca*«, kao čovjeka »*koji je htio monopolizirati albansku kulturu*«, kao »*starog špijuna S. I. M.*« (Servizio Informazioni Militari), »*O. V. R. A.*« (Informazioni Segrete del Regime Fascista), *G. E. S. T. P.-a* i *Vatikana*.[64] Čudne li optužbe jedne stravično izobličene ljudske suludosti, opterećene mržnjom prema svemu što pripada drukčijem mišljenju i življenju, a osobito katoličkom uvjerenju!

Bez obzira na sve to, njegovo mjesto u albanskoj znanosti i kulturi, i ne samo u njoj, trajno je i postojano. Stožer njegove postojanosti jesu njegova fundamentalna djela povijesne prirode i za albanski narod, i za ostale balkanske narode uopće. To se jasno može vidjeti iz njegove vrlo bogate bibliografije.[65]

On je osnivač prve *albanske enciklopedije*, čije je prve stranice počeo objavljivati kao dodatak u časopisu »LEKA«,[66] koja je nažalost prekinuta dolaskom komunističke vlasti.

Bio je izvrsni poznavalac raznih arhiva europskih gradova, kao Gradskog arhiva Padove, Arhiva španjolske Ambasade pri Vatikanu, Tajnog arhiva Vatikana, Državnog arhiva Venecije i dr. To se vidi iz objavljivanja *Izvora za povijest Albanije*, predviđena u 16 svezaka. No objavljena su samo dva koja obuhvaćaju razdoblje od 4. do 8. st.[67]

Iako je svako njegovo djelo monumentalno, ipak su njegova *Acta Albaniae Veneta* bez sumnje ne samo za Albaniju, Balkan, nego i za Veneciju, nezamjenljivo djelo u 27 svezaka, izraslo iz objavljivanja dokumenata iz Državnog arhiva Venecije, a odnose se na vrijeme od 1301. do 1415. god.[68]

Svjestan činjenice da je ključ poznavanja duše albanskog čovjeka, osobito brđanina, poznavanje pravno-ekonomske i socijalne strukture njegove obitelji, sankcionirane normama običajnog prava, poznatog pod naslovom *Zakonik Leke*

[64] Idem, pag. 373.
[65] P. Vincenzo MALAJ, Bibliografia di Giuseppe Valentini, u: Shejzat (Le pleiadi) XIV/10–12, pag. 394–441.
[66] Nomenclator. Dikcjonar biobligrafik illyrik e shqyptar (Lexicon biobligraphicum illyrico-albanicum). Perpilue prei A(t) Z(ef) V(alentini) S. I. me ndimë t'ântarvet të degës A. A. S., u: Leka vj. IX, nr. 1–2 (1939), 1 ss.
[67] G. VALENTINI S. I., Fonti per la storia d'Albania. I. Prolegomeni. Contributi alla cronologia albanese, vol. I. Età romano-bizantina dalla morte di Costantino alla morte di Teodosio e alla definitiva divisione dell'Impero (337–395 D. Chr.). Roma. R. Accademia d'Italia 1942; vol. II. Parte I. Le invasioni barbariche. (395–700 D. Cr.) Tavole cronologiche. Roma. R. Accademia d'Italia, 1944.; vol. II. Parte II. Le invasioni barbariche (395–700 D. Cr.). Prospetti e indici. Roma. Accademia Nazionale dei Lincei, 1957.).
[68] Acta Albaniae Veneta. Saeculorum XIV et XV., Josephi Valentini S.J. labore reperta et transcripta ac typis mandata (...) Panormi (Palermo) Typis Josephi Tosini 1967; Rudolpho Trfenikio editore, Monaci di Bavaria (München, 1968. ss.).

Dukađinia, on se dao na njegovo svestrano proučavanje, a rezultati i dandanas imaju neprocijenjivu vrijednost.[69] Vrlo važno za poznavanje povijesti prava albanskog naroda, ali ne samo njegovog, nego i susjednih naroda, jest objavljivanje *Zbornika pravnih dokumenata*, pisanog na latinskom, grčkom, talijanskom, slavenskom, francuskom i albanskom, inače za mnoge veoma nepristupačne, a vremenski idu od 5. st. do 1406. god.[70]

Lik Gjergja Kastriota Skenderbega koji je svojom borbom protiv Turaka branio ne samo slobodu albanskog naroda nego i sam kršćanski Zapad za o. G. Valentinija bio je stalna preokupacija.[71] Ovom prilikom izdvojili bismo *Zbornik* dokumenta koji se nalaze u Tajnom arhivu Vatikana, a odnose se na godine 1456.–1458., iz kojih se jasno vidi aktivnost pape Kalista III. u korist križara i Skenderbega u borbi protiv Turaka.[72]

Ništa nije manji, ako nije i veći, njegov doprinos duhovnom i intelektualnom formiranju mladih ljudi kojima je bio odgajatelj i duhovni vođa i klericima i laicima, katolicima i muslimanima. Njegove su se organizacijske sposobnosti odrazile u ogranizaciji Biblioteke i Etnografskog muzeja Kraljevskog instituta albanskih studija u Tirani, Biblioteke i Muzeja Zavoda sv. Franje Ksaverskog u Skadru i dr.

Bili bismo vrlo nepravedni kada bismo ostali samo na navedenim imenima isusovaca. Značajna je uloga i isusovaca Albanaca koji su bili plod čitave plejade požrtvovnih talijanskih misionara. Spomenimo najprije o. Marka Harapija, Skadranina (1890.–1973.) koji se proslavio prijevodom Manzonijevog romana *I Promessi Sposi* (»Zaručnici«). Taj se prijevod i zbog vjernog držanja teksta i zbog vrsnog albanskog jezika i stila čita kao da je u originalu.[73] Treba spomenuti i njegovo izdanje djela skopskog nadbiskupa Petra Bogdanija *Cuneus prophetarum*, jednog od monumentalnih originalnih djela starije albanske književnosti, teologije i filozofije.[74] Tu je i Gjon Karma, Skadranin (1898.–1975.), posljednji rektor Sjemeništa i umro je u zatvoru, koji je na stranicama »LEKA« objavio niz priloga značajnih za albansku etnografiju, pod naslovom *Nder malet t'ona* (»Na našim planinama«). Prilozi su nastali iz prikupljenih opažanja za vrijeme »Missione Volante«.

Međutim, mnogo mlađi isusovci albanskog porijekla, formirani ili na Gregorijani, ili u drugim europskim sveučilišnim centrima, nisu stigli pokazati intelektualne i duhovne sposobnosti. Svi su oni pali kao žrtve mračne ideologije staljinističkog sistema.

Naime, kao što im je turska vlast u Skadru 30. siječnja 1843. zabranila rad, srušila im kuću i protjerala ih iz Albanije, doduše, nakratko, isto to isusovcima je učinio i Enver Hoxha. On i njegov boljševičko–staljinistički režim, opsjednut đavolskom mržnjom prema svemu što je kršćansko, a osobito katoličko, odlučio je Katoličku crkvu, a s njome i sve njezine kulturno–prosvjetne i religiozne ustanove iskorjeniti s albanskog tla. Da bi to izveo, on je čitav albanski katolički kler, pa prema tome i isusovce, proglasio za »narodne neprijatelje«, »špijune međunarodnog profila« i, dakako, i »Vatikana«, te prijekim »narodnim« sudovima ubijao i masakrirao na besprimjeran način. No, i unatoč tome, nijedan od njih nije pogazio svoje svete ideale i svoj sveti zavjet. Stojeći pred puščanim cijevima, zadnji im je usklik bio: »Živio Krist Kralj«, »Živio Papa«, »Živjela Albanija«.[75]

No, ako je povijest kombinacija neprestanih tokova i promjena, onda je uspostava komunističke vlasti u Albaniji prekidanje ne samo blagorodnog i normalnog razvitka naroda na duhovnom, kulturno–prosvjetnom planu, čije temelje postavi Katolička crkva preko svojih redova – franjevaca i isusovaca, nego i njegovo samoisključenje iz općih tokova europske kulture i civilizacije, njezina znanstvenog mišljenja, čijem duhovnom području, kao što smo već istaknuli, pripada i albanski narod po svojem biću i povijesnom određenju, usprkos nametnutoj islamizaciji sa svim njezinim negativnim posljedicama na kulturno–povijesni hod albanskog naroda. Za taj europski duh, a to je duh slobode, borili su se isusovci perom i umom, dokazujući da je albanski narod i politički, i pravno, ali i socijalno–ekonomski sposoban za samostalan razvitak te da kao narod sa starom kulturom na ovome prostoru, ima pravo na svoj državni suverenitet i slobodu. Treba uzeti u ruke i čitati njihova specijalna izdanja »LEKE«, pa da se svaki dobronamjerni čitatelj i intelektualac uvjeri u to.[76]

[69] P. Giuseppe VALENTINI S. I., Considerazioni preliminari e generali sul »Kanun« detto di »Lekë Dukagjini«, u: Studi e testi giuridici, N. I. Instituti i Studimeve shqiptare, (Tiranë, 1941).

[70] Acta Albaniae Iuridica quinto vertente saeculo a Georgi Castriotae Scanderbegii patriae cristianaeque libertatis necnon antiquorum gentis suae morum propugnatoris invicti morte Josephi Valentini S. I. ope et labore undique exquisita atque unam seriem chronice congesta. Tomus I. Ed. Dr. Dr. Rudolf Trofenik, München 1968.

[71] B. Vincenzo MALAJ, Bibliografia..., nr. 52, 235, 321, 322, 333, 334, 337–344, 351, 353, 355, 364, 369.

[72] Matteo SCIAMBRA–Giuseppe VALENTINI–Ignazi PARRINO, Il »Liber Brevium« di Callisto III. la crociata, L'Albania e Scanderbeg. Descrizone, introduzione, edizione in regesto e parzialmente integra, e indici. Palermo. Scuola grafica Salesiana 1968.

[73] G. VALENTINI S. I., La missione..., pag. 28.

[74] Atë Mark HARAPI S. I., Emzot Pjetër Bogdani »Cuneus prophetarum«, Pjesa I (Shkodër 1940).; Z. MIRDITA, Aspekte teologjike në veprën »Cuneus prophetarum« të Pjetër Bogdanit (1630–1689) (Les aspects théologiques dans l'oeuvre »Cuneus prophetarum« de Pjetër Bogdani (1630–1689), u: Gjurmime Albanologjike–Seria historike, nr. 19/1989. Instituti Albanologjik i Prishtinës, (Prishtinë, 1990), pp. 85–99.

[75] Gjon SINISHTA, op. cit., pag. 45 ss.; Anna Pia COSTA, Albania. Una Chiesa nel silenzio, u: Gentes. Mensile della lega missionaria Studenti. N. 4. Aprile 1989. Anno LXIII (Roma), 50 s.; P. Vinko MALAJ, o. f. m., Katolička crkva u Albaniji. Neprekinuto mučeništvo, u: »Kana«. Kršćanska obiteljska revija. God. XXI/7–8 (Zagreb, 1990), p. 6–7.

76. Leka, vj. X/1938, nr. 10–12. Numer i veçantë. Botim i kujtimit të 60–vjetorit. U kushtohet puntorvet të vertet të rindertimit Kombtar.; »Leka«, Të drejtat e Shqipnisë ethnike (Prava etničke Albanije), Shkodër. Shtyp. »Zoja e Paperlyeme« 1944.

Komunistički je režim u Tirani fizički poubijao isusovce i ostali albanski katolički kler. No nije mogao iskorijeniti intelektualni duh koji su oni usadili i ugradili u albansku kulturu. Ostale su njihove knjižnice iz kojih su knjige razgrabljene i uništene, ali velik dio njih je završio u Nacionalnoj biblioteci u Tirani i u Gradskoj biblioteci u Skadru. Ostao je arheološki materijal u muzejima Sjemeništa i Zavoda sv. Franje Ksaverskog zajedno s kabinetima i arhivskim materijalom. Ostala su znanstvena djela koja su u navodnicima anonimno citirali poslijeratni znanstvenici. Već ta činjenica dovoljno govori da su svi iskreni, pošteni i dobronamjerni intelektualci i znanstvenici bili svjesni ako je ono što je katolički kler, konkretno isusovci, učinio za albansku kulturu, prosvjetu i znanost nešto bez čega se ne bi mogao zamisliti, a niti shvatiti nastavak i razvoj poslijeratne kulture, prosvjete i znanosti Albanije i albanskog naroda u cijelosti.

LINGVISTIKA I KNJIŽEVNOST

Josip Jernej, Zagreb

Gramatike Bartola Kašića i Jakova Mikalje

Premda su ovdje posrijedi gramatike različitih jezika, Kašićeva hrvatska i Mikaljina talijanska, ta dva djela pružaju nam dovoljno razloga da ih razmotrimo zajedno, i to prije svega jer su se oba autora prigodom izvedbe tih svojih vrijednih radova poslužila više ili manje istim strukturnim predloškom, a to je latinska gramatika portugalskog isusovca Emanuela Alvaresa[1] objavljena u Lisabonu godine 1572. pod naslovom *De institutione gramaticae libri tres*. Kako je ta gramatika brojnim svojim europskim izdanjima i inače znatno utjecala na razvitak naše gramatografije i kako je, prema riječima našega poznatog slavista Vjekoslava Štefanića, imala »velik upliv na školovanje mnogih naših generacija«[2], potrebno je da se i u ovom našem prikazu ukratko osvrnemo za tu Alvaresovu gramatiku koju još ne spominje prvi obrađivač Kašićevih *Institutiones linguae Illyricae* Milivoj Šrepel[3], ali je više puta u svojim važnim raspravama u časopisu *Vrela i prinosi* citira Miroslav Vanino DI. No zasada najopširniji prikaz Alvaresove gramatike dao nam je Vjekoslav Štefanić u svojem radu iz god. 1940. pod naslovom »Prilog za sudbinu Alvaresove latinske gramatike među Hrvatima«.[4] Tu nas autor obavještava da su u 16. st. postojale još dvije latinske gramatike izašle iz isusovačke sredine: prva H. Condreta iz godine 1552. i druga J. Ledesme iz 1569. No, kad se 1572. pojavila Alvaresova, ona je relativno brzo prihvaćena kao obvezna školska knjiga za isusovačke škole te propisana u Ratio studiorum. Kasnije će ta gramatika izaći još više od 400 puta u raznim preradbama od kojih je neke izvršio još sam autor za svojega života. I poznati isusovac, latinist Horacije Torsellini priredio je jedno izdanje Alvaresa još 1588., koje treba istaknuti kao osobito važno, jer su u Torsellinijevim obradbama Alvaresove gramatike latinski primjeri bili prevedeni

[1] Rodio se na Madeiri 1526., ušao u Isusovački red god. 1546., bio rektor na kolegijima u Evori i Coimbri, umro u Evori god. 1582. (Podaci prema Vj. Štefaniću, o. c.)

[2] Vj. ŠTEFANIĆ, o. c., 12. (v. notu 4).

[3] *Latinski izvor i ocjena Kašićeve gramatike*, Rad JAZU 102 (1890).

[4] *Vrela i prinosi* XI, str. 12–34. Tu autor među ostalima upozorava da »po portugalskom pravopisu treba pisati ALVARES, dok je ALVAREZ španjolski«.

na talijanski[5], što je onda mladome patru Jakovu Mikalji moglo pružiti ideju da analogno tome priredi izdanje za potrebe hrvatskoga školstva u isusovačkim kolegijima u Loretu, Rimu, Fermu i Dubrovniku.

Nas, dakako, zanimaju u prvome redu hrvatske preradbe Alvaresa, a to je najprije spomenuta Mikaljina »pro Illyricis accomodata«, tiskana u Rimu 1637. na 416 stranica male šesnaestine što ju je opisao Štefanić, a zatim trnavska obrada iz 1699. na koju je upozorio Dragutin Raguž i koja od hrvatskoga teksta ima samo oko 250 glagola pa se s naslovne strane ne vidi da je to hrvatsko izdanje[6].

Navodnom drugom izdanju Mikaljine preradbe iz 1678., zabilježenom u bibliografiji Backer–Sommervogel[7], nije se dosada našlo traga.

Ne znamo još koliko su se i kasnije naši latinski gramatičari služili Alvaresom. Tu treba spomenuti prije svih dvojicu autora latinskih gramatika iz 18. stoljeća, fra Tomu Babića (1712.[1], 1745.[2]) i fra Lovru Sitovića Ljubuškog (1713.[1], 1742.[2], 1780.[3])

No vratimo se užoj temi našeg izlaganja, i to najprije gramatici patra Bartola Kašića, objavljenoj u Rimu 1604. na 192 stranice male osmine pod naslovom *Institutionum linguae Illyricae libri duo. Authore Bartholomaeo Cassio Curictensi S. J.* Knjiga je podijeljena u dva dijela (stoga »libri duo«), a ktetik *Curictensis* ovdje ne znači »krčki« nego »paški«.

O toj našoj prvoj hrvatskoj gramatici opširno je u posljednje vrijeme pisao naš uvaženi lingvist Radoslav Katičić[8] prigodom izlaska pretiska Kašićeve gramatike. Katičić je pomnom analizom toga djela došao do zaključka da se naš Pažanin kao glavnim predloškom koristio Alvaresom, ali budući da on nije bio »grammaticus unius libri«, povremeno je zavirio i u Alda Manucija[9], a rjeđe i u Donata.[10] Je li imao i drugih predložaka, treba još istražiti. Katičić svojom poznatom akribijom primjećuje, naime, da je on Kašićev gramatički tekst uspoređio samo s Alvaresom, Aldom i Donatom, pa se samo u tim okvirima utemeljenije može suditi o tome kako Kašić stoji prema svojim prethodnicima na području latinske gramatike. Za hrvatsku, kako sam Kašić kaže, nije imao predložaka i sva istraživanja zasad potvrđuju tu izjavu.[11]

[5] Je li to učinjeno već u kojem prijašnjem izdanju nismo mogli utvrditi jer nam ta izdanja nisu bila dostupna.

[6] Dragutin RAGUŽ, *Dosad nepoznata hrvatska preradba Alvaresove gramatike*, (Trnava 1699). Rasprave Zavoda za jezik, knjiga 13 (1987), str. 93–96.

[7] BACKER–SOMMERVOGEL, *Bibliotèque de la Compagnie de Jésus*. Nouvelle édition par Carlos Sommervogel S. J. Strasbourgeois. Tome I–X, Bruxelles–Paris 1890–1909. — Navodno drugo izdanje Mikaljine preradbe Alvaresa zabilježeno je u VIII. svesku, str. 138.

[8] Radoslav KATIČIĆ, *Gramatika Bartola Kašića*. Rad JAZU 388 (1981), str. 5–129.

[9] Aldi MANUTII, *Grammaticarum institutionum libri IV*, Venetiis 1501[1]. (Djelo je izašlo u nekoliko izdanja.)

[10] Aelius DONATUS, *Ars grammatica*. (Izvorno u tri knjige.) Izašlo je i skraćeno izdanje *Ars minor*. (Autor je živio oko god. 350 poslije Krista).

[11] R. KATIČIĆ, o. c., 13.

To se, dakako, ne odnosi na cjelokupno pitanje grafije jer je na tom području bilo prethodnika, ali je zasluga našega Pažanina u tome što je kušao postići jednoznačnost i ujednačenost latinskih slova. Sve je to potanko analizirao Katičić, zajedno s pitanjem triju Kašićevih akcenata: akutom, gravisom i cirkumfleksom, pa stoga ne smatramo potrebnim potanje ulaziti u ta pitanja. Uostalom, o složenoj problematici hrvatske latiničke grafije dali su nam najbolju sintezu Milan Moguš i Josip Vončina svojom raspravom izašlom u Zagrebu 1969 godine.[12]

Treba svakako reći, da se najveći Kašićev doprinos jezikoslovlju onoga vremena sastoji u pisanju središnjeg, jezgrenog dijela gramatike gdje je trebalo sustavno srediti još neobrađeni jezik.

Ono što će kasnije analogno uraditi Mikalja u svojoj talijanskoj gramatici, Kašić je učinio unošenjem u sustav hrvatske gramatike odgovarajućih podataka iz latinskog jezika, a samim time što je njegov opis bio osnovan na latinskom, morao je ostati nesavršen i nepotpun[13] kao i kasnije Mikaljin. No, obojica su time udovoljili dvama zahtjevima: da ujednače gramatičku naobrazbu s ondašnjim stanjem i da oslanjanjem na latinske uzore i sheme, osobito na Alvaresa, olakšaju isusovačkim đacima učenje hrvatskog odnosno talijanskog jezika. Takav pragmatički pristup bit će u Mikalje još izraženiji nego u Kašića.

Jedan i drugi od naših autora u središnjemu dijelu svojih gramatika pristupaju nauci od osam vrsta riječi. Ta razdioba potječe još od grčkog gramatičara Dionizija Tračanina iz 2. st. prije Krista, a može se smatrati ishodištem i osnovom gramatičke znanosti kao posebne discipline. Na Dionizija se kasnije nadovezuju i Donat (u 4. st.) i Priscijan (u 5. i 6. st.). Evo popisa tih osam dijelova: 1. imenica (s pridjevom), 2. zamjenica, 3. glagol, 4. prilog, 5. particip, 6. veznik, 7. prijedlog, 8. uzvik. Tome je popisu Mikalja morao dodati i član.

Oba autora pristupaju po redu analizi pojedinih vrsta riječi, ali dok je Kašić to proveo do kraja, Mikalja je posljednje dijelove govora obradio sumarno, u žurbi da na vrijeme preda rukopis.[14]

Iz Kašićeva životopisa[15] saznajemo da je on svoju gramatiku napisao po nalogu svojih starješina, a prozvao ju je, prema onodobnim običajima, »ilirskom«. Mikaljina pak talijanska gramatika sastavljena je i tiskana na poticaj samoga autora.

[12] M. MOGUŠ – J. VONČINA, *Latinica u Hrvata*, Radovi Zavoda za slavensku filologiju 11, Zagreb, 1969, str. 61–81. Taj rad uveliko dopunjuje Maretićevu *Istoriju hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima*, Zagreb, 1889.

[13] R. KATIČIĆ, o. c., 7.

[14] O svemu tome kao i o drugim pitanjima koja se tiču Mikalje, zainteresirani se čitalac može informirati u raspravi Josipa Jerneja »Povijest talijanskih gramatika na hrvatskom ili s[illegible]kom jeziku od 1649.–1900.« koja je izašla god. 1981. u Radu JAZU, 388 (1981), str. 131–236.

[15] »Vita P. Bartholomaei Cassii Dalmatae ab ipsomet cnscripta...« v. M. VANINO, »Autobiografija Bartola Kašića«, Građa za povijest književnosti hrvatske 15, JAZU, Zagreb, 1940, str. 1–144.

Za razliku od Kašića koji pri izradi svoje hrvatske gramatike nije imao nikakve predloške, ni uzora, nego je stvaralačkim naporom izgradio svoje djelo na temelju velikih latinskih uzora, ponajviše Alvaresa, Mikalja je pri sastavljanju svoje talijanske gramatike imao potencijalno na raspolaganju cijeli niz talijanskih gramatičkih priručnika, od Fortunija i Pergaminija do Buonmatteija. Osobito je ovaj posljednji, kao najslavniji talijanski gramatik 17. st. mogao pružiti našem autoru sve potrebne gramatičke obavijesti.[16] Međutim, i Mikaljina talijanska gramatika, osim u nekim detaljima, a ponajviše prilikom prikaza člana, rađena je po latinskom predlošku, a ne po talijanskim uzorima. Zapravo, više nego o gramatici trebalo bi u našem slučaju govoriti o kratkom prikazu talijanske morfologije ili o pregledu talijanskoga flektivnog, tj. deklinacijsko-konjugacijskog sustava.

Raspored toga gradiva najviše se podudara sa shemom što je nalazimo u prvoj knjizi jednog skraćenog izdanja Alvaresove gramatike.[17] Već smo vidjeli da je Mikalja 1637. priredio hrvatsku adaptaciju te gramatike za upotrebu u našim krajevima (»pro Illyricis«). Razumljivo je stoga da se naš autor, tiskajući 12 godina kasnije svoju talijansku gramatiku, koristio spomenutim iskustvom i da je prihvatio spomenutu shemu. Dakako, kod Alvaresa je sve obrađeno mnogo opširnije, ali je, s druge strane, Mikalja morao dodati cijelo poglavlje o članu. On je svjesno išao za tim da njegova gramatika po rasporedu gradiva što više sliči onom udžbeniku po kojem će hrvatski mladići kasnije učiti latinski ili, kako je on govorio, đački jezik. Bit će da je i smatrao da će po ugledu na Alvaresovu gramatiku najbrže i s najmanje truda sastaviti svoje djelo, to više što je kao nastavnik latinskog jezika u Dubrovniku imao tu shemu u glavi.

Jagić, kojega Mikaljina gramatika zanima više sa slavističkog gledišta, ističe u svojoj *Istoriji slavjanskoj filologiji*[18] kako naš autor vješto, s primjerima, umije svraćati pozornost čitatelja na razlike između obaju jezika, npr. kod pitanja roda imenica (naša tri roda prema dva u talijanskom). Ovome možemo dodati i drugi primjer. Govoreći o deklinaciji imenice, naš autor kaže: »Takogher oni ne priminjuju isto imme, kako mi, nego (scto je veoma lascgne za nauciti) samo promignuju çlanke. Koje staugljaju prid immenom i po onizieh çlancieh poznaje se takogjer koje je imme muscko, koje li sgensko.« (Gram., str. 3.)

Takav pragmatičan pristup mogli bismo danas nazvati kontrastivnim. Mikalja ovdje zorno prikazuje dvije glavne funkcije talijanskog člana: on služi za označavanje pojedinih padeža i za razlikovanje roda imenica. U prvoj je funkciji uključena i treća, tj. razlikovanje broja (singulara i plurala).

[16] *Della lingua di Benedetto Bounmattei*, Firenze, 1643[5].

[17] Pojedina pitanja u vezi s time opširnije se obraduju u raspravi ovdje navedenoj u noti 14.

[18] *Istorija slavjanskoj filologiji*, Sanktpeterburg, 1910, str. 50.

Usput skrećemo pozornost na Mikaljinu formulaciju ovih pravila. On kaže »oni ne prominjuju isto imme kako mi«. »Oni« su, dakle, Talijani, a »mi« Hrvati. Analogne formulacije koje nalazimo i na drugim mjestima u gramatici upućuju (uza sve ostale argumente koji su već prije izneseni u posebnim publikacijama)[19] na Mikaljino hrvatsko podrijetlo, što potvrđuju i naknadna važna istraživanja o. Vladimira Horvata i dr. Valentina Putaneca.

Jagić također ističe kako Mikalja, prikazujući obrasce talijanske deklinacije, stavlja uz njih i »ilirske« oblike, ali pritom ispušta instrumental i lokativ. Tome se, međutim, ne treba čuditi jer se Mikalja i ovdje držao latinskih uzora pa je deklinaciju imenice, pridjeva i zamjenica sveo na uobičajenih šest latinskih padeža. Da je slijedio Kašića, bio bi uveo i sedmi padež, a u množini još i osmi.

Poznato je da su Mikaljina gramatika i njegov rječnik najstariji izvor naše gramatičke terminologije.[20] Ti se novoskovani nazivi u najvećem dijelu nisu održali, što ne umanjuje autorove zasluge za uložen trud. Mikalja je, međutim, odustao od pokušaja da prevede i imena padeža (nominativ, genitiv itd.). Bit će da je i sam osjetio slabu korist od toga pokušaja. Kasniji razvitak dao mu je za pravo, jer su se i pokušaji njegovih nasljednika na tom polju izjalovili. Ni della Bellini prijevodi za nominativ i vokativ (immenovnik i svaanijk) što ih je unio u svoj rječnik, nisu se održali. Genitiv i dativ della Bella uopće i nije registrirao, a talijanske nazive *accusativo* i *ablativo* jednostavno prevodi s »accuzativ« i »ablativ«.

Od gramatičkih naziva što ih je skovao odnosno preveo Mikalja do danas se sačuvao »način« za latinski »modus«. S time u vezi vrijedi napomenuti da, za razliku od Kašića, Mikalja pri obradi glagola navodi samo pet načina: indikativ, imperativ, optativ, konjuktiv i infinitiv (nacin koji kasge, zapovieda, sgjudi, sastavglja zajedno i nesvrriscjuje). U ovome popisu nedostaje »potentialis modus« koji se inače navodi u nekim starijim izdanjima Alvaresove gramatike, a odatle ga je preuzeo i Kašić.[21] Potencijal je zapravo načinska subdistinkcija koju su uveli postklasični latinski gramatičari, a kasnije ga je praksa ponovno svela pod konjuktiv. Mikalja je stoga, u nastojanju da pojednostavi svoje izlaganje, iz svojega prikaza ispustio potencijal, a to mu opet moramo upisati u za-

[19] V. o tome: J. JERNEJ, *Porijeklo Jakova Mikalje*, Zbornik radova (Filozofski fakultet, Zagreb) 1951. knj. I, pp. 613–628. Zatim: J. JERNEJ, *Oko izdvajanja Mikaljinog rječnika*, Zbornik radova (Filozofski fakultet, Zagreb) 1955, knj. III, pp. 177–181.

[20] Tu će tvrdnju sada biti potrebno provjeriti nakon vrlo važnog nalaženja dosad nepoznata rukopisa Kašićevog Hrvatsko–talijanskog rječnika, što zahvaljujemo neumornom traganju našega zaslužnog povjesničara Vladimira Horvata D. I.

[21] Otpada prema tomu pitanje »odakle Kašiću potencijal« što ga postavlja R. Katičić u svojoj raspravi o Kašićevoj gramatici, na str. 69. čini se da je do te zabune došlo zbog činjenice da je Katičiću bilo dostupno samo izdanje Alvaresove gramatike iz god. 1588. (Vidi notu 34 u navedenoj raspravi.)

[22] No samo u paradigmi glagola *biti* i u drugoj konjugaciji kod glagola *orati*.

slugu. Della Bella će zadržati Kašićev potencijal[22], premda ga ni gramatičari talijanskoga jezika, a među njima ni Buonmattei, nisu priznavali kao poseban način talijanskog glagola. Tu je valjda kod della Belle odlučivao respekt prema uspomeni na Kašića.

Na kraju jedna napomena. Podaci o različitim izdanjima i preradbama Alvaresove gramatike kao i drugih latinskih gramatika tiskanih u 16. i 17. st. koji su nam do sad bili dostupni, ne dopuštaju nam još konačne zaključke. To će omogućiti tek kasnija istraživanja. Vivant sequentes!

Josip Vončina, Zagreb

Mjesto Habdelićeva rječnika u povijesti hrvatskoga književnoga jezika

Dikcionaru Jurja Habdelića nije posvećeno nijedno temeljito istraživanje. A taj bi rječnik valjalo bolje poznavati bar zbog dvaju razloga: prvo je leksikografsko djelo tiskano za potrebe sjeverne Hrvatske; u toj mu funkciji takmaca nije bilo punih sedam desetljeća.

1. Pretisak u izdanju Kršćanske sadašnjosti godine 1989. novim je istraživanjima i suvremenim revalorizacijama dostupnim učinio još jedno pretpreporodno hrvatsko leksikografsko djelo: *Dictionar*,[1] ili *Réchi Szlovenszke* Jurja Habdelića (prvi put izdan u Grazu 1670.; *6*) Doduše, taj se rječnik u nas često javno spominje otkako je zagrebački biskup Maksimilijan Vrhovac godine 1813. tiskao i razaslao svoj poznati proglas (a ilirci ga prenijeli u »Danici« 1837.; *18*), u kojem je istakao da su napretku ilirskoga jezika bitno pridonijeli mnogi zaslužni ljudi, »i to u horvatskom narêčju[2], koliko nam je poznato, pervi *Juraj Habdelić*, svojim rěčnikom u Gradcu 1670. tiskanim; zatim *Ivan Bělosténac* svojim Gazofilaciom u Zagrebu 1740 izdanim: pak onda *Andria Jambrešić*, rěčnikom takodjer u Zagrebu 1742. štampanim« (*18*, 93). Ipak, korisno je podsjetiti se i na ovo: U prva dva stoljeća hrvatske leksikografije (kraj 16. do kraja 18.) tiskani su rječnici šestorice autora, a od njih su Isusovačkom redu pripadala čak četvorica: Jakov Mikalja, Juraj Habdelić, Ardelio Della Bella i Andrija Jambrešić (*8*; dakako, posljednjemu dodajući Franju Sušnika).[3] Nazire se, da-

[1] U predgovoru Habdelić svoj rječnik imenuje latinskim izborom sinonima (*vocabularium* || *lexicon* || *dictionarium*) te upozorava čitatelje: »de nomine enim tecum non litigabo«. U naslovu pak ispušta latinski završetak (*-ium*). Izlazi, dakle, da je lik *Dictionar* prilagoden hrvatskome jeziku, ali je zadržana izvorna grafija (*ct*). Naslov se Habdelićevu rječniku piše dvojako (čak u istome tekstu: *Dictionar* || *Dikcionar*, *9*, 45). U pogovorima uz pretisak nalaze se tri lika: *Dictionar* (*3*, 2; *8*, 16, 26) || *Diktionar* (*3*, 5, 12, 15) || *Dikcionar* (*8*, 25). Posljednji se lik nalazi na koricama pretiska, pa je po svoj prilici najmudrije taj lik upotrebljavati kada god spominjemo Habdelićevo leksikografsko djelo.

[2] Tj. u kajkavskome narječju; nap. J. V.

[3] Informacije o dopreporodnoj hrvatskoj leksikografiji pružaju, među ostalima, Vinceova knjiga (*23*, 60–71) i moja *Jezična baština* (*27*, 67–68, 75, 135–137, 155–156, 185–186, 234–236, 241–242,

kle, da Habdeliću ne pripada vremensko prvenstvo ni među hrvatskim, ni među isusovačkim leksikografima. Prednost pak prema narječnom kriteriju teško se mogla sačuvati pred naletom druge mjere: statističke.

Već su naši preporoditelji rado prihvatili kriterij prema kojemu se bogatstvo jezika mjeri brojem leksema što ih posjeduje. Izračunali su da »slavo-ilirsko narěčje« sadrži osamdeset i tri tisuće riječi, a to je znatno više nego što ih godine 1835, mogoše ponuditi francuski i talijanski jezik zajedno (usp. *19*, 290). Za leksički vatromet domaćeg jezika ilircima je svjedok bio leksikograf Joakim Stulli; a preporoditeljsko se brojanje dobro potvrđuje računom iz naše, druge polovice ovoga stoljeća: u rječniku Stullijevu u »drugom, hrvatskom, dijelu bit će po prilici 80 000 riječi, dakle je to bogat rječnik« (*17*, 52). Ako pak u Habdelićevu *Dikcionaru* »bit će ih po prilici 10 000« (*17*, 44) – kakav li je to rječnik? Obilna literatura u vezi s ovim predmetom spremno će nam odgovoriti: »Školski rječnik«.

S tim u vezi važno je upozorenje da su iz Habdelićeva *Dikcionara* učili đaci hrvatskih gimnazija duboko u 18. stoljeće (*24*, 269; *5*, 77; *23*, 65). Izuzmemo li skromni *Syllabus* (što su ga zagrebački isusovci izdali godine 1726. kako bi im se učenici lakše služili Alvaresovom gramatikom; *22*, 114–115), Habdelićev je *Dikcionar* bio u *Zagrebu* (i u sjevernoj Hrvatskoj) glavnim priručnikom za učenje hrvatskoga i latinskoga jezika punih sedam desetljeća: sve do izlaska Belostenčeva *Gazophylaciuma* i Sušnik–Jambrešićeva *Lexicona*.

Kad je već tako, valja podsjetiti da su iz *Dikcionara* učili mnogi đaci, od kojih su neki kasnije postali izvrsni književnici ili glasoviti jezikoslovci. Među kajkavcima spomenimo Jurja Muliha (*5*, 203), pa leksikografa Andriju Jambrešića (*5*, 199) i Adama Patačića (*5*, 202); od ljudi koji su zadužili hrvatsku književnost u Slavoniji pitomcima zagrebačkoga isusovačkoga kolegija u svojoj su mladosti bili Antun Kanižlić (*5*, 219) i Josip Milunović (*5*, 228).

2. Živa je istina da Habdelićev *Dikcionar* nikoga nije mogao izvještiti kakvoj izuzetnoj elokvenciji.[4] Ali se moramo upitati: Ako je bio školskom knjigom, o čemu je mogao poučiti svoje korisnike?

Za vrijeme preporoda Habdelića su – zajedno s Belostencem i Jambrešićem – hvalili; činili su to zbog *Dikcionara*, a prozne su mu knjige prešućivali. Obrat je nastao tek u prvom desetljeću našega stoljeća, kad je Jagić – nakon površna uvida u dvije Habdelićeve prozne knjige (*Zercalo marijansko* i *Pervi otca našega Adama greh*; *10*; *11*) – definirao kajkavski književni jezik,

274–275, 279–282, 285–286, 292–293, 294–295). O isusovačkim leksikografima postoje pregledi (usp.: *22*, 131–132; *8*).

[4] Kad se već govori o njegovih otprilike deset tisuća natuknica, dobro je upozoriti da toliko leksičko bogatstvo postižu (pa čak i premašuju) malom džepu prilagođeni današnji dvojezični rječnici minijaturnog formata.

Habdelića proglasio virtuozom stila, a njegove knjige rudnikom kajkavštine u 17. st. (usp. *26*). Zbog leksičke oskudice školski je rječnik istog autora (zvan *Dikcionar*) morao, dakle, završiti u drugom planu.

Lik najplodnijega hrvatskokajkavskog pisca u 17. st. otada smo navikli prepoznavati prema opreci koja na jednu stranu postavlja njegove prozne knjige (*Zercalo* i onu o Adamovu grijehu), a na drugu *Dikcionar* ili *reči slovenske*. Pretežan stav o značenju toga rječnika najbolje je pokazao Vodnik riječima: »Veća su i važnija njegova[5] religiozno-moralna djela, u kojima ima više jezičnoga blaga tadašnjega kajkavskog narječja nego u njegovu rječniku, i po kojima je on najčuveniji kajkavski propovjednik 17. stoljeća« (*24*, 269). Ni danas to nije lako provjeriti: kritičko izdanje Habdelićevih proznih knjiga već godinama željno očekujemo.

Ipak, ogledajmo tek naslov predgovoru njegove prve knjige: »*Opomenek* k oveh knjižic *ogovorniku*« (*9*, 59): u *Dikcionaru* ne nalazimo riječi *opomenek* (*6*, N8[r]) i *ogovornik* (*6*, N4[v]).

Davnu Jagićevu tvrdnju da je Habdelić pisao »književnim kajkavskim dijalektom« (a ne: kojim kajkavskim mjesnim govorom) mogli bismo provjeriti. Nipošto ne valja tvrditi kako je suvremeno stanje kojega govora vrijedilo i prije tri stoljeća; ipak, smije se povući neka paralela među današnjim turopoljskim govorima i jezičnim stanjem u riječniku rođenog Turopoljca Jurja Habdelića. Prema Šojatovu opisu (*21*), sada se u Turopolju kaže: *klûč*, *kôjn*, *kmîca* (*21*, 451); naprotiv, Habdelić propisuje ovakvo glasovno stanje: *ključ* (*6*, G2[r]), *konj* (*6*, G4[v]), *tmica* (*6*, Z4[v]). On je, dakle, na činjenicu da normu kajkavskoga književnog jezika treba pretpostavljati kajkavskim lokalnim osobinama upozoravao mnoge, među njima Jurja Muliha, koji se u turopoljskom Hrašću kraj Odre rodio petnaestak godina nakon Habdelićeve smrti.

U *Dikcionaru* odražena jezična norma značila je negaciju i drugih, iz kajkavskoga mozaika poteklih govornih osobina. Ako je, na primjer, Vramec (*13*, 31) potkraj 16. st. pisao *ręka* (<roka) ili *sodec* (<sǫdbcb), Habdelić je stotinjak godina kasnije odredio da se ispravno književno govori i piše: *ruka* (*6*, V2[r]) i *sudec* (*6*, Y6[r]).

Kažemo li da *Dikcionar* normira kajkavski književni jezik, valja to potvrditi jezičnim podacima. Ako se za kriterij uzme upitno-odnosna zamjenica, u hrvatskoj leksikografiji od 1595. do 1742. postoji ovakvo četverovrsno stanje: prvo, *ča* || *što* u Vrančića (*28*, 86, Quid) i Mikalje (*15*, 589); drugo, *što* u Della Belle (*4*, 188, Che, che cosa?); treće, *ča* || *što* || *kaj* u drugoj knjizi Belostenčeva rječnika (*2*, 163); četvrto, *što* || *kaj* u Habdelića (*6*, X1[v]), u Belostenca I (*1*, 1013, Quid) i u Jambrešića (*12*, 82, Quíd). Dublete u Habdelića i Jambrešića (*što* || *kaj*) upućuju na otvorenost kajkavskog književnog jezika prema

[5] Tj. Habdelićeva; nap. J. V.

štokavštini. Naprotiv, za razliku od Belostenčeve triplete *hren* || *garbač* || *torman*[6] (*1*, 800, Nasturtíum; *2*, 131), Habdelić (i Jambrešić) nude samo leksem *hren* (*6*, E6^{v}, *12*, 587, Nasturtíum). A to upozorava na to da su *Dikcionar* i *Lexicon* ipak bili usmjereni prema kajkavskom leksičkom izboru.

Iako je Habdelićev rječnik namijenjen ponajprije »na pomoć napredka u dijačkom navuku« školske mladeži u staroj zagrebačkoj gimnaziji, ona je punu pažnju posvećivala i učenju hrvatskoga jezika (*22*, 130–132). Budući da potkraj 17. st. nije postojala gramatika kajkavskoga književnog jezika, pa ni pravopisni priručnik, glavne je propise o književnojezičnoj normi određivao *Dikcionar*. On je pak poučavao kako se hrvatske riječi korektno pišu latiničkim grafijskim sustavom (o njegovu razvoju u kajkavca usp. *20*). Odaberemo li karakterističnim obilježavanje triju suglasnika (*ǵ, l ń*), možemo ustanoviti ovakav razvoj:

Potkraj 16. st. Vramec je upotrebljavao digrame *gi, li, ni* (zasagiati, zemlia, ognien, *14*, 33). Godine 1640. Krajačević je (prema madžarskoj grafiji) uveo digrame *gy, ly, ny* (*16*, 73). Tri desetljeća nakon toga Habdelić je (u *Dikcionaru*) proveo to isto: *Zaszágyam* (*6*, Cc5^{r}), *Zemlya* (Ddl^{r}), *Ognyen* (N4^{r}). Digrame što ih je uveo Habdelić nakon duga su vremena (iste, 1742. godine) proveli Juraj Mulih u *Poslu apoštolskom* (*14*, 196) i Andrija Jambrešić u *Lexiconu* (*12*). Učeći u Zagrebu, tri bitna rješenja (*gy, ly, ny*) prihvatio je te u početcima svojega književnog rada proveo štokavac Slavonac Antun Kanižlić (*14*, 216).

Dikcionar je propisivao pravu mjeru među etimološkim i fonetičkim pravopisnim principom. Na primjer, Habdelić (*6*, F4^{v}) misli da valja pisati *istok* (Isztok) i uz to: *izdubsti* (Izdubszti), *izhajam* (Izhajam).

3. Najozbiljnije bi valjalo uzeti u obzir da »reči slovenske«[7] svojeg *Dikcionara* Habdelić namjenjuje potrebama lingvističke izobrazbe »školneh mladencev horvatskoga i slovenskoga naroda«: u tome leži potkrepa pretpostavci kako se najplodniji kajkavski pisac baroknoga doba nadao da bi njegov književnojezični tip mogao postati općim hrvatskim književnim jezikom (*25*).

U tom je kontekstu važno ustanoviti položaj što ga je pisac i leksikograf Habdelić sebi odredio među rodnim, ruralnim turopoljskim Starim Čičem i tada najnaprednijom našom urbanom cjelinom, Zagrebom. Važno je to ponajprije zbog zaključka što je (nakon Jagićevih pionirskih prinosa i njihove Vodnikove primjene) bio izrečen gotovo u naše dane. Za Habdelića jezikoslovca odrješito je napisano:

> »Razumije se da on nema potrebnu leksikografsku spremu, da on ne zna principe po kojima se sastavlja rječnik, tako da se u njegovu vokabularu često navode cijele fraze ili rečenice umjesto odgovarajućih imenica, glagola ili druge riječi...« (*5*, 77)

Živa je istina da Habdelić u *Dikcionaru* za *teologa* ispisuje složeni opis »diak ki se bogoslovstva ali desete škole vuči« (*5*, 77); ali ne treba zaboraviti da to Habdelić čini na mjestu gdje mu valja opisati čak *osamnaest* vrsta *diaka* (*6*, C3^{r-v}). No u istome svojem djelu zna reći i posve jednostavno: »Bogoszlovecz. *Theologus, gi. m.*« (*6*, A6^{r}). Disciplinirana profesora retorike na »grečkih goricah« prije trista i nešto godina slamao je, dakle, grč među dvjema krajnostima: da svijet oko sebe opiše elokventno, nizom mnogočlanih opisa; ili da ga pak imenuje pojedinačnim nazivima, što ih je kao plod višestoljetnog jezičnog sazrijevanja u baštinu ostavila drevna predaja.

O izboru riječi u *Dikcionaru* Jurja Habdelića također se pisalo, pa se Georgijević začudio što Habdelić u školskom rječniku navodi čak četrdesetak vrsta vina (*5*, 77–78). Valja dodati da u *Dikcionaru* postoji i dvadesetak natuknica za riječ *voda* (*6*, Aa8^{r}).

Mogli bismo čak povući neku paralelu među prvim hrvatskim dikcionarom uopće (Vrančićevim) i prvim u »ostacima ostataka« (Habdelićevim). Jedan se i drugi zadovoljavaju ograničenim izborom leksičke građe. Ali pritom Vrančićev nastoji odgovoriti na to da se latinsko *equus* hrvatski kaže *konj*, *panis* je kruh ili *hljib*, *vinum* je *vino*, *aqua* znači *voda*. Naprotiv, leksikološko bi svrstavanje pokazalo da se Habdelić pokoravao potrebama svojeg vremena i sredine. U »ostacima ostatka« 17. stoljeća prometu je najveću živost pružao *konj* pa su razumljive mnoge natuknice koje se vežu uza nj. Naći će se među njima *konj kasavec* i *konj tovarni*, pa i pojmovi povezani s uzgojem te dragocjene domaće životinje: *konj počišćen*, *konja česati*, *konja uokolo obračati*, *konjar*. Prozorčić u tadašnje stanje obrane od Turaka odškrinjuju natuknice *konjanički red* i *konjanik*. Zanimljive su također brojne potvrde za imenicu *halja*, od kojih je jedna *halja duga šenatorska ali popovska*, a druga *halja ali rubaća zverhu pancera*. Na urbanu sredinu upozorava natuknica *halj čišćenja ali farbanja štacun*. *Junak* (a to je *milites*, *vojnik*) može u Habdelićevu *Dikcionaru* biti: »pred zastavum stoječi«, »za zastavum stoječi«, »prece poglavit«, »do konca star«, »šerežan ali iz šerega«, »žmekšega oružja«, »lehkoga oružja«, »na prečku«, »puškar«, »kopjanik«, »halapardaš«, »ščitom«, »u oklopah«. A Juraj je Habdelić, isusovac, propovjednik, i leksikograf, dobro znao da svećenici u Hrvatskoj baroknoga stoljeća čine znatan dio intelektualnoga sloja, koji svojim utjecajem može djelovati na mnoge. Zato smo punu pozornost posvećivali jezičnim izrazima koji označuju stvarnost onodobnoga života. Pa i mogu nagovijestiti neku buduću civilizaciju koja je – možda – nacionalnoj metropoli na jugu europskome i na sjeveru balkanskome, metropoli Zagrebom zvanoj – bila privremeno nedostupna. Ali ju je valjalo proreći.

[6] Leksem *torman* Belostenčev rječnik označuje kao slavonski turcizam (»*Tur. Scl.*«); zapravo, to je hungarizam preuzet iz staroturskog izvora (*7*, 512).

[7] O značenju *slovenski* = (hrvatsko) kajkavski usp. *13*, 63.

Za Habdelićeva života u Zagrebu nije postojao »dijak ki se doktorije ali vratčva vuči«, ali nije tu bilo ni tiskare; tek ju je 1694. (tj. šesnaest godina nakon Habdelićeve smrti) pokrenuo Pavao Vitezović. Pa ipak, Habdelić je u *Dikcionar* (6) uveo terminologiju koja podmiruje cio proces od postanka knjige do njezina čitateljstva. Evo tih izraza:

1. *Pisec* (Scriptor, Scriba, Amanuensis; P2^{v})
2. *Knigar, ki knige piše* (Bibliographus; G2^{v})
3. *Štampa* (Typus; X1^{r})
4. *Štampam* (Imprimo, Typo evulgo; X1^{r})
5. *Štampanje* (Impressio librorum; X1^{r})
6. *Štampar* (Typographus; X1^{r})
7. *Štacun štamparski* (Typographia; X1^{r})
8. *Šivam knige* (Consuo, Compingo libros; V6^{v})
9. *Ki šiva, veže & c. knige* (Compactor, Consutor librorum, Bibliopegus; V6^{v})
10. *Knigar ki knige ukup šiva* (Bibliopegus; G2^{v})
11. *Knižni štacun* (Bibliopolia; G3^{r})
12. *Štacun u kom se knige prodaju* (Bibliopolia; X1^{r})
13. *Knigar, ki knige prodava* (Bibliopola, Librorum venditor; G2^{r})
14. *Knižna komora ali hiža* (Bibliotheca; G3^{r})
15. Ki šte (Lector; X1^{r})

Prvi hrvatski, kao zasebna knjiga tiskani rječnik (od Habdelićeva *Dikcionara* sedam i pol desetljeća stariji Vrančićev *Dictionarium* godine 1595.) iz toga je niza nudio samo tri rješenja: 1. *Pisar*; 4. *Pritisknuti*; 15. *Koji šti*. Naprotiv, za sedamdeset godina (od izlaska Habdelićeva *Dikcionara* do tiskanja Belostenčeva *Gazophylaciuma*) u kulturnoj su sredini Banske Hrvatske neki višečlani izrazi s toga područja bili zamijenjeni pojedinačnima: 1. Pisec, pisar, pisnik, pisec činov ali pripečenja pisec; 5. pritiskanje, štampanje, drukanje knjig; 7. Štamparija; 11–12. knjižnica, knjižarnica; 14. knjižnica; 15. Čtelec, čtavec, (D.) štionik.

Prihvaćajući Bratulićevu ocjenu da se u Habdelićevu *Dikcionaru* nalazi »strastven izbor riječi i oblika« (3, 15), dodali bismo:

Usporeden s Vrančićevim, prvi se hrvatski kajkavski rječnik razlikuje ne samo po tome što polazi od hrvatskoga leksičkog stanja (a tako je i u Mikaljinu rječniku) nego donosi bitno obogaćenje. Naime, *Dikcionar*, doduše, čini prilično strog izbor s obzirom na količinu leksičke građe, ali se ne zadovoljava navođenjem i tumačenjem pojedinačnih riječi, nego uz jednu natuknicu stvara nizove dvočlanih i višečlanih izraza te se na taj način odvaja od uobičajenih jezičnih rječnika i približava enciklopedijskim rječnicima. Koliko pak pritom ne samo prati stvarno stanje Zagrebačke akademije pri njezinoj prvoj afirmaciji (godinâ 1669. /1670.) nego i anticipira neko buduće stanje – neka pokaže i ovaj primjer. U *Dikcionaru dijak* je ponajprije literatus, Latinus, ali i onaj »ki se vući«, tj. studiosus literarum. Prate se stupnjevi od dijaka »perve škole« do »desete škole« (tj. do teologa), no pridodaje se niz dijaka »ki se vuče«: »dobreh navad« (philosophus moralis), »matematike« (mathematicus), »svetskeh pravd« (jurista), »pravdi cirkveneh« (canonista), »doktorije ali vračtva« (studiosus medicinae). To pak znači da je Jurju Habdeliću, autoru *Dikcionara*, prije trista i dvadeset godina na pameti doista bilo sveučilište prema tada najmodernijemu europskom shvaćanju.

LITERATURA

1. Ivan BELOSTENEC, *Gazophylacium, seu latino–illuyricorum onomatum aerarium.* Zagreb, 1740. (pretisak: Liber – Mladost, Zagreb 1972)
2. Ivan BELOSTENEC, *Gazophylacium illyrico–latinum*, Zagreb 1740. (pretisak: Liber – Mladost, Zagreb 1973).
3. Josip BRATULIĆ, »Juraj Habdelić, Život i djelo«, u knjizi pod br. 6, str. 1–15.
4. Ardelio DELLA BELLA, *Dizionario italiano, latino, illirico*, Venezia MDCCXXVIII.
5. Krežimir GEORGIJEVIĆ, *Hrvatska književnost od XVI do XVIII stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj i Bosni*, MH, Zagreb, 1969.
6. Juraj HABDELIĆ, *Dictionar ili Réchi Szlovenszke zvexega ukup zebrane, u red posztaulyene, i Diachkemi zlahkotene*, u Nemskom Gradczu M. DC. LXX. (pretisak: KS, Zagreb, 1989.)
7. László HADROVICS, *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*, Akadémiai kiadó, Budapest, 1985.
8. Vladimir HORVAT, »Juraj Habdelić među isusovačkim leksikografima«, u knjizi br. 6, str. 16–26.
9. *Hrvatski kajkavski pisci, II, 17. stoljeće*, PSHK, knj. II, priredila: Olga Šojat, MH – Zora, Zagreb, 1977.
10. Vatroslav JAGIĆ, »Ein Prediger aus dem Ende des XVII. Jahrh. in Agram«, Archiv, Bd. 26, Berlin, 1904, str. 578–597.
11. Vatroslav JAGIĆ, »Nochmals Juraj Habdelić und seine literar. Tätigkeit im XVII. Jahrhundert«, Archiv, Bd. 31, Berlin, 1910, str. 529–553.
12. Andrija JAMBREŠIĆ, *Lexicon latinum interpretatione illyrica, germanica et hungarica locuples*, Zagrabiae, 1742.
13. Zvonimir JUNKOVIĆ, *Jezik Antuna Vramca i podrijetlo kajkavskoga dijalekta, dijakronijska rasprava*, *Rad JAZU*, knj. 363, Zagreb 1972.
14. Dr. T. MARETIĆ, *Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima*, *Djela JAZU*, knj. IX, Zagreb, 1889.
15. Jakov MIKALJA, *Blago je3ika slovinskoga – Thesaurus linguae illyricae*, Laureti – Ancona 1649 – 51.
16. Milan MOGUŠ – Josip VONČINA, »Latinica u Hrvata«, RZSF, sv. 11, Zagreb, 1969, str. 61–81.

* Kratice: Archiv – *Archiv für slavische Philologie;* ČS – Čakavski sabor; FTIDI – Filozofsko–teološki institut Družbe Isusove; HDZ – *Hrvatski dijalektološki zbornik;* HFD – Hrvatsko filološko društvo; JAZU – Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti; KK – Književni krug; KS – Kršćanska sadašnjost; MH – Matica hrvatska; PSHK – Pet stoljeća hrvatske književnosti; RZSF – *Radovi Zavoda za slavensku filologiju*; SNL – Sveučilišna naklada Liber 15

17. Stjepan MUSULIN, »Hrvatska i srpska leksikografija«, *Filologija*, 2, JAZU – HFD, Zagreb, 1959, str. 41–63.
18. ***»Poziv pokojnoga episkopa Maximiliana Verhovca Rakitovackoga na sve duhovne pastire svoje episkopie, g. 1813, izdat«, *Danica ilirska*, tečaj III, br. 24, 17. lipnja 1837, str. 93–97.
19. ***»Slavo–ilirsko i slavo–češko narěčje s drugimi jezici vu ogledu bogatosti rěčih prispodobljeno«, *Danica Horvatska, Slavonska i Dalmatinska*, tečaj I, br. 48, 5, grudna 1835, str. 290–291.
20. Antun ŠOJAT, »Pravopis stare kajkavske književnosti«, *Filologija* 6, JAZU, Zagreb, 1970, str. 265–282.
21. Antun ŠOJAT, »Turopoljski govori«, HDZ, knj. 6, JAZU, Zagreb, 1982, str. 317–493.
22. Miroslav VANINO, *Isusovci i hrvatski narod*, I, Rad u XVI stoljeću, Zagrebački kolegij, FTI-DI, Zagreb, 1969.
23. Zlatko VINCE, *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, Lingvističko–kulturnopovijesni prikaz filoloških škola i njihovih izvora, SNL, Zagreb, 1978.
24. Branko VODNIK, *Povijest hrvatske književnosti*, knj. I, Od humanizma do potkraj XVIII. stoljeća, s uvodom V. Jagića o hrvatskoj glagolskoj književnosti, MH, Zagreb, 1913.
25. Josip VONČINA, »Habdelićev stav prema jeziku«, u knjizi: *Analize starih hrvatskih pisaca*, ČS, Split, 1977, str. 183–189.
26. Josip VONČINA, »Stilska virtuoznost Jurja Habdelića«, HDZ, knj. 6, JAZU, Zagreb, 1982, str. 303–313.
27. Josip VONČINA, *Jezična baština*, Lingvostilistička hrestomatija hrvatske književnosti od kraja 15. do početka 19. stoljeća, KK, Split, 1988.
28. Faust VRANČIĆ, *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, latinae, italicae, germanicae, dalmati[c]ae et ungaricae*, Venetiis 1595. (pretisak: Liber, Zagreb, 1971).

Nives Sironić–Bonefačić, Zagreb

Prinos isusovaca Jakova Mikalje i Ardelija della Belle razvoju hrvatsko–talijanske leksikografije

Vjekovne veze naše zemlje, a posebno obale Jadrana, sa susjednom Italijom mnogostruko su se potvrdile na gospodarstvenom, kulturnom, literarnom i leksikografskom planu. Oduvijek je postojala potreba komunikacije među obalama. Za razmjenu robe, ljudi i ideja bilo je potrebno razumjeti jezik susjeda, a to je podrazumijevalo učenje jezika i upoznavanje kulture i običaja susjednog naroda. Dvojezični i trojezični rječnici nastaju kao rezultat komunikacijskih potreba među narodima, kao spona zbližavanja i boljeg razumijevanja. Oni su, uz gramatike, oduvijek bili osnovni priručnici za učenje jezika i modeli jezičnoga i pravopisnoga standarda.

Uspostavljanjem semantičkih ekvivalenata ili sličnosti među riječima dvaju ili više jezika bolje se definira značenje riječi jer se na osnovi analize pokušavaju pronaći zajedničke semantičke vrijednosti. Leksikografski rad pretpostavlja izbor ne samo leksičkog već i fonološkog, morfološkog i sintaktičkog standarda za svaki kod koji je predstavljen u djelu. Rječnik je dokument o jeziku i o njegovoj upotrebi, svjedočanstvo njegova razvoja i odraz kulture, izobrazbe i razvoja društva i njegove ideologije.

»Blago jezika slovinskoga« (Laureti, 1649. – Anconae, 1651.), trojezični hrvatsko, talijansko, latinski rječnik isusovca Jakova Mikalje i »Dizionario italiano, latino, illirico« (Venezia, 1728.) isusovca Ardelija della Belle zauzimaju važno mjesto u povijesti razvitka naše hrvatsko–talijansko–latinske leksikografije. Razdoblje od 77 godina koje ih dijeli bogato je političkim zbivanjima i promjenama u društvu koje su se odrazile i na izboru jezičnog materijala, a ipak ta su dva rječnika povezana po izobrazbi, stavovima, ideologiji i ciljevima njihovih autora. Oba su djela neraskidivo povezana s našim krajevima i s našom kulturom.

Jakov Mikalja i Ardelio della Bella tipični su predstavnici Isusovačkoga reda. Obojicu pokreću isti životni ideali, slično im je i obrazovanje i želja da svojim radom pridonesu kulturnoj sredini u kojoj djeluju. Svoj prvi korak s našim krajevima ostvaruju u Dubovniku, Mikalja od 1630. do 1633., a della Bella od 1681. do 1683., kao predstavnici Isusovačkog reda na obveznoj nastav-

ničkoj praksi. Prvi put s našom sredinom Mikalja se susreće u svojoj 29 godini, a della Bella u 26 godini života. Radi se već o zrelim, obrazovanim osobama s već izgrađenim stavovima i životnim ciljevima. Njihovo djelovanje u Dubrovniku nadovezuje se na niz poznatih isusovačkih misionara i propovjednika koji su prije njih radili na području Dubrovačke republike. Taj teritorij, raskrsnica putova i kulture, bio je zanimljiv za predstavnike Isusovačkog reda zbog mogućnosti širenja misionarske djelatnosti na krajeve pod turskom upravom. Već godine 1560. isusovac Nikola Bobadilla svojim uspješnim propovijedima potiče dubrovačko Malo vijeće da od pape Pija IV. traži još dva propovjednika isusovca. Bobadilla i Luka Salernitanac prvi su isusovci koji djeluju na području Dubrovačke republike.[1] Propovijedima žele reformirati ponašanje i običaje svećenstva, vlastele i puka. Već tada djeluju na narodnom jeziku.

Nakon prekida od gotovo 20 godina (od 1585. do 1604.) osniva se u Dubrovniku prva isusovačka privremena rezidencija 1604. godine. Od 1604. do 1608. isusovci Silvestro Muzio i Giacomo de Nobili održavaju misije i djeluju u Dubrovniku.[2] U nizu isusovaca koji rade u Dubrovniku valja spomenuti i Bartola Kašića,[3] autora prve gramatike hrvatskoga jezika. Kašićev pedagoški rad, djelatnost u misijama, propovijedi i aktivan rad na književnom i jezičnom polju pripremaju teren za otvaranje isusovačkog kolegija u Dubrovniku, trajno naseljavanje isusovaca u Dubrovniku i za gradnju crkve[4] koja počinje upravo u doba della Bellina djelovanja u Dubrovniku.

Isusovci svojim radom sigurno, utječu na vjersku i moralnu izobrazbu puka i vlastele. Važno je njihovo djelovanje u nastavi.

Od 1638. do 1653. prekida se rad isusovaca u Dubrovniku. Gusuino Nickel, general reda, šalje u Dubrovnik izaslanika Battistu Canaulija[5] koji ponovo uspostavlja vezu s Dubrovačkom republikom i dogovara i gradnju isusovačkog kolegija i crkve. Godine 1658. otvara se i isusovačka škola, a 1662. položen je temelj novom kolegiju. Isusovački predstavnici koji borave u Dubrovniku izuzetno su sposobni i obrazovani. Izbor Mikalje i della Belle da upravo u Dubrovniku obavljaju svoju nastavničku praksu nije bio slučajan. Prvi boravak u našim krajevima za obojicu je bio presudan. U Dubrovniku su upoznali naš jezik i kulturu. Nakon povratka iz Dubrovnika Mikalja 1633. u Rimu predaje gramatiku u Rimskom seminaru, a od 1635. do 1636. priprema za tisak i prvo izdanje Alvaresove latinske gramatike na hrvatskome jeziku.[6]

I Mikalja i della Bella nakon završetka studija u Rimu na vlastitu molbu ponovo su upućeni na misionarski rad u naše krajeve, Mikalja u Temišvar, gdje radi u misiji i podučava na našem jeziku,[7] a della Bella u Dubrovnik,[8] gdje radi kao misionar, nastavnik i propovjednik. Nakon kraćih prekida zbog boravka u Italiji della Bella se vraća u naše krajeve. Od 1696. do 1702. kao rektor isusovačkog kolegija u Dubrovniku zauzima se za širenje izobrazbe i vjere. Od god. 1703. započinje njegovo misionarsko djelovanje na području Splita i Mletačke Dalmacije. Della Bella je osnivač isusovačke rezidencije u Splitu.

Možemo pretpostaviti da je o potrebi pisanja hrvatsko, talijansko, latinskog rječnika Mikalja postao svjestan već prilikom natavničkoga rada u Dubrovniku gdje se suočio s nestašicom knjiga za poučavanje u našim školama. Njegov rad na rječniku počinje nakon povratka iz Dubrovnika u Rim i traje od 1636. do 1645.[9] Leksikografski rad, započet u Rimu, nastavlja se u Temišvaru gdje je bio u kontaktu s izvornim govornicima našega jezika.

I della Bella dobro poznaje prilike u školstvu u Dubrovniku. Njegov talijansko, latinsko, hrvatski rječnik nastaje na poticaj splitskog nadbiskupa Cosmija[10] zbog nastavnih potreba.

Uz Mikaljin i della Bellin rječnik tiskana je i gramatika, i to u Mikaljinu rječniku talijanska gramatika na hrvatskom jeziku,[11] a u della Bellinu hrvatska gramatika na talijanskom jeziku.[12]

Obojica leksikografa u uvodnome dijelu rječnika govore o razlozima koji su ih potaknuli na pisanje:

[1] Vidi: Krsto VOJNOVIĆ, *Crkva i država u Dubrovačkoj republici*, Rad JAZU, 119, 1894, str. 32–142.

[2] Dragoljub PAVLOVIĆ, *O školskim prilikama u Dubrovniku 17 veka*, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, knj. 15, sv. I i II, Beograd, 1935, str. 78–80; Vicko ADAMOVIĆ, *Građa za istoriju dubrovačke pedagogije*, knj. 15, izdanje: Hrvatsko pedagogijsko–književni zbor, Zagreb, 1885; J. POSEDEL, *Povijest gimnazije u Dubrovniku*, Program dubrovačke gimnazije za god. 1900. – 1901., Dubrovnik, 1901.

[3] M. VANINO, *Autobigrafija Bartola Kašića*, Građa za povijest književnosti Hrvatske, knj. 15, Zagreb, 1940, str. 32; Marijan STOJKOVIĆ, *Bartol Kašić D. J. Pažanin*, Rad JAZU, 220, 1919, str. 180–182; Marijan STOJKOVIĆ, *Rimska papinska protureformacija u južnoslavenskim zemljama*, Nastavni vjesnik, Zagreb, 1913/14, knj. 22, sv. 3, str. 191.

[4] Kruno PRIJATELJ, *Dokumenti za historiju dubrovačke barokne arhitekture*, Tkalčićev zbornik II, Zagreb, 1958, str. 129–132, 152–155.

[5] M. VANINO, *Ljetopis dubrovačkog kolegija*, Vrela i prinosi, br. 7, Sarajevo, 1937.

[6] Vj. ŠTEFANIĆ, *Prilog za sudbinu Alvaresove latinske gramatike među Hrvatima*, Vrela i prinosi, br. 11, fasc. 11, Sarajevo, 1940, str. 17.

[7] M. VANINO, *Leksikograf Jakov Mikalja*, Vrela i prinosi, br. 2, fasc. 2, Sarajevo, 1933, str. 37, prilog 12.

[8] M. VANINO, *Ljetopis dubrovačkog kolegija*, Vrela i prinosi, br. 7, Sarajevo, 1937, str. 37; L. CAMELLI, *Breve ragguaglio della vita del P. Ardelio Della Bella, missionario della Dalmazia*, Modena, 1888, cap. II, nota 1, p. 9.

[9] M. VANINO, Vrela i prinosi, br. 2, fasc. 2, Sarajevo, 1933, prilog br. 9, str. 35.

[10] G. NOVAK, *Povijest Splita III*, Split, 1978, str. 1453; S. LJUBIĆ, *Dizionario biografico degli huomini illustri della Dalmazia*, Vienna, 1856, 90.

[11] J. JERNEJ, *Povijest talijanskih gramatika u hrvatskom ili srpskom jeziku od 1649. do 1900.*, Rad, JAZU, knj. 388, 1981.

[12] S. BOSANAC, *Ocjena Dellabelline gramatike*, Nastavni vjesnik, Zagreb, 1901, knj. IX, str. 529–561; A. CRONIA, *Contributo alla grammatologia serbo—croata*, Ricerche slavistiche 1, Roma, 1952, str. 22–37.

»Quantum detrimentum ob Sacerdotum penuriam Fides Catholica passa sit in Turcarum Regionibus, satis notum est,... Inter caeteras vero Nationes, quae duro Turcarum Iugo pressae, hac egestate laborant, est etiam Natio Illyrica, quae tantam Sacerdotum inopiam in illis partibus non experiretur, si pueri studere possent. Dico si possent quia sine libris necessariis, ut est Grammatica et Dictionarium, etiam qui vellent, non possunt sine magno incommodo, et diuturno labore, cuius tandem taedio affecti tum discipuli, tum etiam magistri, abincepto desistunt« (Mikalja, *Blago jezika slovinskoga*, tekst posvete).

Mikaljin je *Slovnik* namijenjen poučavanju hrvatske djece i odgoju svećeničkog podmlatka. Trojezični rječnik s početnim hrvatskim alinejama i talijanska gramatika na hrvatskome jeziku napisani su da bi učenici svladali talijanski i latinski jezik.

Della Bella je svoj rječnik posvetio u prvome redu talijanskim misionarima u našim krajevima da bi s pomoću rječnika i gramatike naučili ilirski jezik i da bi na tom jeziku mogli komunicirati s pukom i širiti ideje kršćanstva. Znanje jezika za misionara je osnovni preduvjet za uspješan rad: »Oh quanto giova al bene della Gregge intendere la voce del proprio Pastore« (Della Bella, *Dizionario*, tekst predgovora).

Mikalja u predgovoru na talijanskome jeziku (Al benigno lettore) navodi da je leksičko gradivo skupljao u kontaktu s govornicima, a u svoj je rječnik uvrstio i riječi koje su u naš jezik ušle iz drugih jezika. Osnovni mu je kriterij odabira bila upotreba riječi u ilirskom jeziku.

Della Bella svoj izbor temelji prije svega na literarnoj tradiciji dalmatinske i dubrovačke književnosti, ali i na govornoj upotrebi. Njegov je rječnik prvo leksikografsko djelo koje upotrebu riječi u hrvatskome jeziku potkrepljuje literarnim citatima i narodnim poslovicama. Odabir literarnih djela koja su mu poslužila kao korpus hrvatskoga jezika otkriva nam da ga je u izboru vodila i moralna poruka teksta. U popisu citirane literature nalazimo mnoga djela vjerskog sadržaja, npr. Matija Alberti: »Oficij blažene Marije djevice«; Ignjat Đurđević: »Uzdasi Mandalijene pokornice«, »Psalmi Davidovi«, »Život Svetog Benedikta«; Anđeo Gučetić: »Rozarij blažene djevice Marije«; Bartol Kašić: »Perivoj od djevstva«; »Život gospodina našega Isukrsta«, »Život pričiste bogorodice vazda divice Marije«, »Ritual Rimski«; Komulović: »Zrcalo od ispovijesti« itd.

Izbor pobožnih i poučnih sadržaja mogao je potaknuti korisnike rječnika na čitanje navedenih djela, a talijanskim misionarima u našim krajevima taj je popis mogao biti osnova za učenje jezika i sastavljanje propovijedi.

I Mikalja i della Bella izabiru kao najbolju varijantu našega jezika bosanski govor. Mikalja: »Ogn' un dice che la lingua Bosnese sia la più bella.« Della Bella: »Il Dialetto di cui mi servo sì è il Bosnese, e'l Raguseo stimato il migliore«. Mikalja bosanski govor uspoređuje s ljepotom toskanskoga. U izboru jezične varijante Mikalja i della Bella preuzimaju službeni stav Isusovačkog reda i pape prema našem jeziku. Isusovački misionar Marin Temparica, na osnovi poznavanja prilika na Balkanu, podnio je generalu reda Aquavivi izvješće i prijedlog o izboru štokavskog govora kao o najboljoj varijanti našega jezika jer je to najrašireniji govor na Balkanu. Kao posljedica interesa Rima za naš jezik nastaje i Kašićeva gramatika hrvatskoga jezika godine 1604.[13] Bartol Kašić razrađuje ideju o štokavskom kao o najboljoj varijanti našega jezika i u svojim kasnijim djelima, a prihvaća je i Mikalja. Nalazimo je i u raspravama o jeziku dubrovačke Akademije Ispraznih i u djelima I. Đurđevića.[14]

Osim odabira najbolje jezične varijante, i Mikalja i della Bella morali su riješiti pravila transkripcije fonema hrvatskoga jezika. Obojica na osnovi već postojeće, ali neustaljene ortografske tradicije nastoje poboljšati sistem transkripcije i pronaći odgovarajuće znakove za one foneme kojih nema u talijanskom jeziku. Premda se njihova rješenja ponešto razlikuju, zajedničko im je da problem transkripcije glasova kojih nema u talijanskom, a postoje u hrvatskome jeziku, nastoje riješiti bilo kombinacijom već postojećih grafema bilo odabirom novih znakova, npr. Mikalja: ç, ß; della Bella x, ß, k. Obojica pritom imaju vlastiti stav i na primjerima obrazlažu vlastiti izbor. U odabiru grafije vodi ih pedagoško načelo jednostavnosti i jednoznačnosti. Premda ni Mikalja ni della Bella nisu u potpunosti uspjeli u pronalaženju jedinstvenog grafijskog sustava za naš jezik, njihovi su rječnici putokaz prema ujednačavanju grafije u hrvatskome jeziku.

Della Bellina je zasluga što je uvidio važnost akcenata u hrvatskom jeziku i što ih je pokušao sustavno razraditi. Kao i Kašić, i della Bella razlikuje tri akcenta u hrvatskome jeziku: gravis, akut i cirkumfleks. Akut i cirkumfleks imaju kadšto dvoznačnu ulogu jer označavaju akcent na naglašenom dugom vokalu, ali i postnaglasne i prednaglasne dužine pa zato može doći do pogrešna tumačenja pojedinih znakova. Akcenti su, prema della Belli, duša riječi (l'anima delle voci). Kratko poglavlje o akcentima ima didaktičku ulogu jer daje praktične upute za ispravan izgovor akcenatskih oznaka u tekstu rječnika. Osnova je della Belline akcentuacije štokavština i dubrovački govor. Ona je znatno utjecala na kasnije autore gramatikâ hrvatskoga jezika pa je velik njezin doprinos u povijeti razvoja naše akcentuacije.

Mikaljin i della Bellin rječnik odraz su vremena u kojem nastaju. Mikaljin je leksikografski rad gotovo pionirski pothvat. Djelo je bogato i u hrvatskom i u latinskom dijelu. Talijanska građa uglavnom odgovara dvojezičnim talijansko–latinskim rječnicima koji mu prethode. Mikalja se u radu oslanja na lek-

[13] R. KATIČIĆ, *Gramatika B. Kašića*, Rad JAZU, knj. 388, Zagreb, 1981, str. 5–97.
[14] I. ĐURĐEVIĆ, tekst latinskog predgovora *Mandalijene pokornice*.

sikografsku tradiciju, a u hrvatskome dijelu građu skuplja izravno iz govora. Djelo nosi snažan pečat autorove ličnosti. Mnoge su hrvatske riječi upravo u Mikaljinu rječniku prvi put zabilježene u leksikografskom djelu.

Della Bellino je djelo bogatije i dotjeranije od Mikaljina i sadrži mnoge značajke baroka. Bogatstvo hrvatskih i talijanskih sinonima i težište na literarnome korpusu u odabiru riječi u hrvatskome dijelu teksta postavlja taj rječnik kao model književnog, i to poetskog stila izražavanja. Djelo sadrži elemente usmenoga narodnog govora, poslovice i velik broj turcizama koji su u to doba zbog mnogostrukih veza s turskim zaleđem i miješanja stanovništva prodirali u jezik dalmatinske obale. Citati iz objavljenih i rukopisnih literarnih djela unose autorsku i kronološku odrednicu riječi. Brojne napomene o registru i upotrebi riječi unose u djelo sociolingvističku komponentu.

Oba su rječnika odraz načina života i ideologije vremena. Della Bella se koristi i Mikaljinim korpusom, ali ga proširuje novim elementima. Oba su leksikografa izuzetne ličnosti. U naše krajeve dolaze kao predstavnici jednog od najorganiziranijih i najaktivnijih vjerskih redova, i to kao misionari, propovjednici i nastavnici. Svojim djelovanjem nastavljaju samoprijegoran rad mnogih prethodnika u širenju vjere, kulture, izobrazbe i pismenosti. Vjera se ne može širiti bez izobrazbe i prikladnih priručnika za nastavu: rječnika i gramatika. Dužnost je misionara djelovanje na narodnome jeziku jer se samo tako mogu približiti puku i shvatiti njegove potrebe. Tiskanje knjiga na narodnome jeziku, izobrazba mladeži i širenje vjere osnovne su postavke Isusovačkoga reda.

Skupljati leksički materijal znači promatrati život i običaje naroda. To je skupljanje dijela materijalne kulture i duhovne kulture naroda. Oba naša leksikografa, premda ih je u pisanju vodio vjerski cilj, stvorili su značajna djela koja nadilaze taj početni cilj. Pripadnost redu koji je mogao pružiti i materijalnu pomoć autorima u objavljivanju djela bio je presudan činitelj u ostvarivanju toga važnog leksikografskog pothvata. Ličnost autora, svećenika i isusovaca ostavila je pečat na rječnicima. Mnoge alineje obrađuju vjersku terminologiju. Da bismo to potvrdili i primjerom, navest ćemo primjere iz obaju rječnika koji obrađuju pojam »Bog«.

Mikalja: *Blago jezika slovinskoga*:
Bog (Dio) Deus.
Bog mi je svjedok (Dio m'è testimonio) Deum testor, Testis est mihi Deus.
Bog s tobom. S Bogom, Pomozi ti Bog (Dio ti salvi, Dio ti guardi) Vale, Salve, Salvus sis.
Jeda Bog da (Pjaccja a Dio, Dio voglia) Faxit Deus, Utinam Deus approbet.
Nedaj Bog (Non pjaccja a Dio, Dio non voglia) Deus avertat, prohibet, Averuncet Deus.
Bog je na pomoć (Dio favorevole) Deus est praesens, vel propitius.
Po Božjem objavljenju (Per revelatione di Dio) Dei monitu, Dei admonitu.
Bogu hvala (Per la Dio gratia) Dei beneficio, Dei munere.

S Božjom pomoći (Con l'ajuto di Dio) Deo juvante.
Bože moj dobri, Bože sveti (O Dio Santo, Dio buono) Bone Deus, Sancte Deus.
Po Božjoj volji (Per voler di Dio) Dio volente, Dei providentia, Dei consilio, Dei lumine, Dei beneficio.

A. della Bella: *Dizionario*:
Dio, Iddio, creatore del Cielo e della terra – Deus – Bog, Privišnji, Dobro neizmjerno (citat–Gundulić), Višnji, Neizmjerni (citat–Đurđević »Mandalijena«) Samovlastiti, vladalac od nebesa (citat–Đurđević »Sv. Benedikt) Privišnji, vladalac od svijeta.
Dio uno in essenza e trino in persone – Deus natura unus, triplex hypostasi – Bog u biću jedan, rastrojen u sobstvjeh, jedan u biću, a tri u sobstvjeh (citat–Đurđević)
Dio ajuta, chi si ajuta – Deus facientem adjuvat – Bog pomaga tko se pomaga.
Dio mene guardi, non piaccia a Dio – Deus avertat – Sačuvaj Bog, Bog sačuvao, Nedaj Bog, Nedao Bog, Bog uklonio, ali ukloni, Bog sačuvao (citat – Gundulić »Osman«).
Dio voglia che – Faxit Deus – Jeda Bog daa, Da Bog daa.
Per amor di Dio – Dei causa – Za ljubav Božju, Zaradi Boga, Radi Boga (citat iz »Tirene«), Za Boga, Boga dil (citat – Naljeković).
Per la gratia di Dio – Deo benefitio – Po milosti Božjoj, Hvala Bogu.
Per voler di Dio – Deo volente – Po Božjoj volji.
Per misericordia di Dio – Deo miserante – Po milosrđu Božjem
Coll' ajuto, favore, e gratia di Dio – Deo favente – S pomoću Božjom.
Se piacerà a Dio, se vorrà Dio – Si Divina faverint – Ako Bog da.
Dio è onnipotente – Deus omnia potest – Bog jest svemogući.
Dio ti guardi – Salve – Zdravo, Zdravo mi si, Pomozi Bog.
Dio mi sia testimonio – Deum testor – Bog mi budi za svjedoka, Bog mi je svjedok.
O Dio santo, O Dio buono – O Deus bone – Dobri Bože,
Addio, modo di salutare – Vale – Zdravo, Zdravi, quando si saluta più d'uno, Mir s tobom (citat – »Tirena«).

Iz navedenih je primjera vidljivo da Mikalja pojam »Bog« obrađuje u 11 alineja, a della Bella u 16 alineja. Della Bellin je tekst duži i sadrži citate iz literarnih djela.

Oba su rječnika u doba objavljivanja, sigurno, značila iznimni kulturni događaj. Njihovu su vrijednost potvrdili kasniji leksikografi koji su se poslužili njihovom građom. Oba rječnika i danas imaju veliku vrijednost kao karika u lancu razvoja naše hrvatsko–talijansko–latinske leksikografije.

Zoran Kravar, Zagreb

Liturgijska lirika Antuna Kanižlića

I.

Da Antun Kanižlić (1700.–1777.), požeški isusovac i hrvatski pisac, nije ispjevao *Svetu Rožaliju*, njegova bi književnička fizionomija u mnogočemu sličila onoj kajkavskih moralista i propovjednika iz 17. i 18. st. Naime, kao i većine starih kajkavskih pisaca, i u štokavca Kanižlića osnovno je područje književnoga djelovanja bila vjerska knjiga. Izuzimajući spjev o »panormitanskoj divici«, sva se njegova djela mogu razvrstati među tadicionalne vrste vjerske književnosti, i to uglavnom među one iste koje su u razdoblju do preporodnoga vremena vladale književnom kulturom hrvatskoga sjeverozapada.

Ipak među Kanižlićevim vjersko–moralističkim djelima i po tendenciji srodnim knjigama starih kajkavskih pisaca ima i razlika. Ponajprije, u Kanižlića se relativno rijetko nailazi na posudbe iz srednjovjekovne narativne vjerske književnosti, koje se običaj da čitatelja odgaja novelističkim prikazima egzemplarnih ljudskih sudbina i te kako prihvaćao u kajkavskim sredinama[1]. Kanižliću kao da nije bila odveć bliska ni sama ideja egzemplarnoga pripovijedanja i moralnoga poučavanja s pomoću pozitivnih ili negativnih primjera. Junaci u narativnim dijelovima njegovih vjerskih knjiga – uglavnom se radi o svetačkim likovima – ne nude se čitatelju kao uzori, nego prije kao predmet poštovanja i ljubavi. Ako se koja njihova osobina ima shvatiti kao uzorna, onda je to njihova plamteća, ekstatična ljubav prema Kristu. Čitatelj se, dakle, ne pozivlje na usvajanje svečeva morala, nego na sudjelovanje u njegovim ekstatičnim, mističnim iskustvima. Od sebe srodnih i vremenski bliskih kajkavskih pisaca Kanižlić, se dalje, razlikuje i svojim »jezuitizmom«. U kajkavskih književno djelatnih redovnika, čak ni u isusovaca među njima, pripadnost danom redu nije uvijek imala izravna utjecaja na izgled književnih proizvoda. Većinom se svojih tema ti pisci kreću u širokome horizontu nekoga općenito kršćanskoga nazora o svijetu, a svoje uzore, koji vrlo često potječu iz bližih ili dubljih slojeva srednjovjekovne vjerske književnosti, biraju slobodno. Kanižlića je, naprotiv, njegova pripadnost Isusovačkom redu obavezivala i kao pisca. Među svecima koje on najradije slavi i za čiji kult želi pridobiti svoje čitateljstvo prevladavaju pripadnici Isusovačkoga reda (sv. Ignacije, sv. Alojzije, sv. Franjo Ksaver). I vrsta pobožnosti koja se propagira u njegovim knjigama, a kod koje se posebno jak naglasak stavlja na ljubav prema Kristu, stoji u vezi s tipom religioznosti kakav se njegovao među isusovcima. Kanižlića, međutim, od kajkavskih vjerskih pisaca ponajviše razlikuje narav, a možda i jačina njegova umjetničkoga talenta.

Za razliku od kajkavskih pisaca od Habdelića do Ivana Muliha, kod kojih se nastojanja da se vjerska knjiga načini i estetički privlačnom ostvaruju uglavnom sredstvima retorike ili pripovjedačke estetike (upotrebom proznih stilema, izborom motiva s pozitivnim ili negativnim estetičkim predznakom), Kanižlić se u načelu manje trudi oko oživljavanja svojega proznoga izraza. Njegova je štokavsko–ikavska proza, doduše, stilski besprijekorna i dobro prilagođena tipu komunikacije kojemu je namijenjena. Najčešće se, međutim, doimlje mirno i trezveno, kadšto čak i suho. Nema u Kanižlića ni sintaktičkih latinizama, na koje se u kajkavskoj prozi nailazi na svakom koraku i koji svojom artificijelnošću zabavljaju današnjega čitatelja. Kanižlić svoju prozu oživljava utoliko što je povremeno prekida, što svoje ozbiljne i u osnovnoj intenciji neknjiževne tekstove obogaćuje lirskim umecima. U gotovo svim njegovim vjerskim knjigama ima cjelovitih, relativno samostalnih, sa svojim užim kontekstom samo labavo povezanih verzificiranih tekstova pretežno lirskoga karaktera. Većina tih tekstova po svojim generičkim obilježjima pripada liturgijskim lirskim vrstama[2] (crkvena pjesma, verzificirana molitva). Neki od njih, međutim, posjeduju narativnu jezgru, što se obično odražava u njihovu povećanu opsegu. Zajedno sa *Svetom Rožalijom*, lirski umeci iz Kanižlićevih nabožnih knjiga tvore najzanimljiviji dio piščeva opusa, najzanimljiviji, naravno, iz perspektive književne povijesti.

[1] U staroj kajkavskoj književnosti egzemplarna se pripovijest pojavljuje pod imenom *pelda*. *Pelda* se u kajkavskih pisaca uvijek shvaća kao književni subgenus, podoban da se ugradi u veća vjerska djela, koja u cijelosti obično nisu narativnoga karaktera. Ipak, u nekima od takvih djela, recimo u Habdelićevim nabožnim djelima i, posebno, u *Hištorijama* Štefana Fučeka, *pelde* su toliko brojne da zasjenjuju ostala subgenera. *Pelda* ima, premda u manjem broju, i u kajkavskih propovjednika. Sklon im je, na primjer, Štefan Zagrebec u svojoj *Hrani duhovnoj*. Naprotiv, Belostenec ih se vidljivo kloni u svojih *Deset propovijedi o euharistiji*.

[2] Pod liturgijskom lirikom imam na umu pjesničke oblike namijenjene tome da posluže vršenju kakve obredne radnje, najčešće mise ili molitve. Potreba za terminom »liturgijska lirika« prirodno se pojavljuje pri proučavanju starije europske književnosti, u kojoj uz lirske tekstove s religioznom temom, ali pretežno umjetničkoga karaktera i estetičke namjene, nalazimo i obilje lirskih pjesama obilježenih ne samo religioznom temom nego i obrednom funkcijom. Ustaljeni naziv »religiozna lirika« nije dostatan da bi se izrazila razlika među dvjema spomenutim podvrstama staroeuropskoga lirskog pjesništva.

Lirika rasuta u Kanižlićevim nabožnim djelima doimlje se vrlo šaroliko. Pojedini se njezini egzemplari i podvrste razlikuju ne samo po književnim značajkama (stilskima, metričkima) nego i po stupnju originalnosti, po podrijetlu, a tamo gdje su posrijedi prevedeni ili preuzeti tekstovi, i po starosti. Ponešto pojednostavljeno, u Kanižlićevoj se liturgijskoj lirici mogu razlikovati tri sloja. Najniži od tih slojeva – najniži po kriteriju originalnosti i estetičke obilježenosti – uključuje prerade popularnih crkvenih pjesama, preuzetih iz starije hrvatske vjerske literature. Osim originalnosti, nedostaju u tim pjesmama i elementi baroka, stila koji snažno obilježava Kanižlićeva ambicioznija djela, njegovu *Rožaliju*, ali i dio njegovih lirskih pjesama. Zasebnu skupinu u kontekstu Kanižlićeve liturgijske lirike tvore prijevodi latinskih crkvenih pjesama, među kojima ima i vrlo uspjelih. U molitveniku *Bogoljubnost molitvena* nalazi se, na primjer, jedan po smislu pouzdan, a po umjetničkim svojstvima dojmljiv prepjev *Dies irae*. U istoj je knjizi prepjevana i *Ave maris stella*, doduše ne u šestercima originala, nego u osmercima. U više se knjiga pojavljuju i zanimljivi prepjevi biblijskih psalama, ponajviše, dakako, pokornih. Najposlije, u Kanižlićevoj se lirici izdvaja i skupina pjesama za koje se ne nalazi tradicionalnih latinskih ili starijih hrvatskih predložaka. To su one pjesme koje je T. Matić unio u kritičko izdanje Kanižlićevih pjesničkih djela[3], pod naslovom *Pjesme iz Kanižlićevih molitvenika*. Matić objašnjava, premda s ogradama i vrlo oprezno, da se, izabirući, orijentirao prema individualnosti pojedinih pjesama, da je odabrao pjesme »kojima je pjesnik, iznoseći svoja čuvstva i misli o Bogu i religiji, utisnuo pečat svoje ličnosti«.[4] Vjerojatno je, doduše, da i u tim pjesmama, što Matić nipošto ne isključuje, ima posudaba iz religiozne lirike 17. i 18. st., prije svega iz lirike isusovačke provenijencije. To je pitanje još uvijek otvoreno. Konfrontacija Kanižlićevih pjesama sa stvaralaštvom književno djelatnih isusovaca iz razdoblja nakon god. 1600. posao je koji još čeka svojega izvršioca. Ali, bio »pečat ličnosti« u Matićevu izboru Kanižlićeve lirike stvaran ili precijenjen, pjesme iz toga izbora odvajaju se od ostale Kanižlićeve lirike bar svojim relativnom »modernitetom«, svojim jasnim vezama s književnim tendencijama iz vremena nakon god. 1600. Te se veze očituju trojako: prvo, u pjesmama iz Matićeve rukoveti prevladavaju povijesno svježe teme (momenti iz života isusovačkih svetaca); drugo, u njima ima mnogo baroknoga ornatusa; treće, one su nastale pod snažnim metričkim i stilskim utjecajem dubrovačko–dalmatinskoga pjesništva 17. i ranoga 18. st.

[3] *Pjesme Antuna Kanižlića, Antuna Ivanošića i Matije Petra Katančića* (= *Stari pisci hrvatski* 36), Zagreb, 1940.

[4] »Život i rad Antuna Kanižlića«, *Pjesme Antuna Kanižlića* ..., str. XXXIX.

II.

Da je Kanižlić poznavao određena djela dubrovačko–dalmatinske književnosti, već je više puta ustvrđeno i dokazano. Doduše, do danas se taj utjecaj spominjao prije u vezi sa *Svetom Rožalijom* negoli kad je riječ o *Pjesmama iz molitvenika*. Ali i u Kanižlićevoj lirici, koja, prema mišljenju većine književnih povjesničara, vremenski prethodi *Rožaliji*, ima jasnih tragova južnohrvatskih utjecaja. Dapače, tu su oni i zamjetljiviji. Naime, u *Svetoj Rožaliji* neki se književni postupci koje je Kanižlić prihvatio ne bez dubrovačko–dalmatinskih poticaja, prije svega postupci barokne ornamentacije, primjenjuju štedljivije. Zapravo su *Pjesme iz molitvenika* kulminacija Kanižlićeva baroka. Utoliko su otvorenije i utjecajima s juga.

Po izravnim tragovima dubrovačko–dalmatinskoga utjecaja u *Svetoj Rožaliji* i u *Pjesmama iz molitvenika* zaključuje se da je Kanižlić iz bogata fundusa južnohrvatske književnosti 17. i ranoga 18. st. poznavao samo neke tekstove. Nedvojbeni su zapravo samo njegovi doticaji s Đurđevićevim *Psaltijerom slovinskim* i s dvjema najpoznatijim dubrovačkim religioznim poemama, s Gundulićevim *Suzama sina razmetnoga* i s Đurđevićevim *Uzdasima Mandalijene pokornice*. Dvije su religiozne poeme utjecale na kompozicijski nacrt *Svete Rožalije* i, možda još izravnije, na kompoziciju narativne lirske pjesme *Pripovijest o mladiću Urbanu*, jednoga od dužih tekstova iz Matićeva izbora. Floskulama koje podsjećaju na Gundulićeve i Đurđevićeve motivsko–stilske klišeje, recimo na ekstatičnu ljubavnu retoriku *Mandalijene* ili na iskaze o prolaznosti i taštini iz *Suza*, također se lako ulazi u trag u svim Kanižlićevim djelima. Usprkos tome, za Kanižlićevu se otvorenost prema dostignućima dubrovačko–dalmatinske religiozne poezije može reći da je bila selektivna. Ona nikada ne prelazi u samozaboravno preuzimanje tuđega, na što se u granicama same dubrovačko–dalmatinske književnosti znalo svesti nasljeđivanje postignutoga, na primjer u Splićanina Jerolima Kavanjina, koji iz poezije između Gundulića i Kanavelića preuzimlje čitave tekstualne blokove i neprerađene ih ugrađuje u svoju *Povijest vanđelsku*. Utoliko se više, međutim, trudi Kanižlić oko usvajanja onih vrednota dubrovačko–dalmatinskoga pjesništva koje je mogao doživjeti kao nešto nadindividualno. On preuzimlje Gundulićeve i Đurđevićeve metre i strofe, između ostaloga i sestinu *ababcc* proslavljenu u dubrovačkim religioznim poemama, crpe tu i tamo i iz repertoara njihovih jezično–stilskih specifičnosti i ugleda se na njihov način rukovanja baroknim ornatusom.[5]

[5] Od triju dubrovačko–dalmatinskih djela za koja znamo da ih je Kanižlić čitao nisu sva jednako mogla utjecati na njega. Za pouku o baroknoj ornamentaciji pogodnije su bile dvije religiozne poeme, koje se i inače promatraju kao kulminacija baroka u hrvatskoj književnosti. *Psaltijer slovinski*, djelo u stilskom pogledu umjerenije, moglo je pak Kanižliću otvoriti oči za metričko bo-

Kanižlićev izbor dubrovačko-dalmatinskoga baroknog pjesništva kao vlastite tradicije zanimljiv je upravo zato što je posjedovao karakter izbora, ne dijeleći ništa s onim automatizmom po kojemu se vraćanje istoga odigravalo u kontekstu južnohrvatske književnosti između Gundulića i prve trećine 18. st. Kanižlić je zacijelo poznavao tipične književne proizvode svojega užeg zavičaja, Relkovićeva *Satira* (u njegovu prvom izdanju iz god. 1762.) i dio literature u njegovu tragu. Školovanje kod zagrebačkih isusovaca i učiteljevanje u Zagrebu i Varaždinu vjerojatno mu je približilo kajkavsku nabožnu knjigu. Kao malo koji hrvatski pjesnik prije njega imao je Kanižlić pregled nad dostignućima decentriranoga kulturnog života između Drave i Jadrana. Usprkos tome, odlučio se dati prednost samo jednoj, u kulturno-geografskome smislu najdaljoj književnoj tradiciji. Vjerojatno je da su pritom određenu ulogu odigrale i neke okolnosti koje Kanižlića i inače izdvajaju iz kruga slavonskih pisaca 18. st.: njegove umjetničke ambicije i sposobnosti, ali i njegova provincijska odijeljenost od aktualnih književnih događanja, koja su u doba nastajanja *Pjesma iz molitvenika* i *Svete Rožalije* bila već odavno deaktualizirala rezultate dubrovačko-dalmatinskoga kao i europskoga književnog seičenta.

Kako je već rečeno, Kanižlić je od svojih južnohrvatskih uzora ponajviše preuzimao vrednote koje pripadaju »infrastrukturi« njihovih djela. Jedna je od tih vrednota bio i stil što ga danas nazivamo barokom, a koji se u svojemu izvornom kontekstu krstio perifrastičkim nazivima kao *stile acuto, stile culto* i sl. S barokom se Kanižlić, razumije se, mogao upoznati i posredstvom svojih vjerojatnih, a do danas još neutvrđenih stranih, po svoj prilici latinskih i njemačkih uzora. Ipak struktura Kanižlićeva baroknog ornatusa, leksičko punjenje njegovih metafora, njegov način koordinacije figuralnih fraza s jedinicama metričke organizacije pjesničkoga jezika, sve to potvrđuje tezu o izravnim stilskim utjecajima Gundulićevim i Đurđevićevim na *Svetu Rožaliju* i, još prije, na *Pjesme iz molitvenika*. Procedure baroknoga ornamentiranja Kanižlić je uvježbao uz izravno ugledanje na dubrovačku religioznu poeziju.

Barokom se Kanižlić oduševio u doba znatno nakon njegova izumiranja u višim slojevima europske književnosti. Može biti da je toga svojeg zakašnjenja s vremenom postojao svjestan. Svakako, u svojem vjerojatno najkasnijem književnom proizvodu, u *Svetoj Rožaliji*, svoj je retorički polet osjetno ograničio. Od baroknih figura nije, doduše, ni tu zazirao, ali je dobar dio spjeva ispjevao jednostavnom dikcijom, slobodnom od naglašene ornamentacije. U *Pjesmama iz molitvenika*, međutim, ne osjeća se da bi se Kanižlićevoj zaigranosti metaforama, antitezama i još znatno složenijim procedurama baroknoga ornatusa suprotstavljali kakvi korektivi.

gatstvo dubrovačko-dalmatinske književnosti. Svojim čestim izmjenama metara Đurđevićev je *Psaltijer*, naime, svojevrstan kompendij dubrovačko-dalmatinske verzifikacije.

S koliko se opravdanosti Kanižlićeva liturgijska lirika može nazvati baroknom, najlakše se zamjećuje kad je usporedimo s funkcionalno srodnom lirikom iz kajkavskih sedamnaestostoljetnih i osamnaestostoljetnih vjerskih kanconijera, recimo, s lirikom iz zbornika *Cithara octochorda*. Barok kajkavske crkvene pjesme obično je sveden na malobrojne formule u kojima stereotipi vjerskoga pogleda na život (prezir prema zemaljskom, *memento mori*) srastaju s određenim baroknim figurama, ponajviše s antitezama i enumeracijama, u čvrste klišeje. Takvim formulama, od kojih nije slobodna ni dubrovačko-dalmatinska religiozna pjesma, vrvi, doduše, i Kanižlićeva lirika. Ali čak pri ponavljanju općepoznatoga i istrošenoga Kanižlić, varirajući ritam nagomilanih riječi i fraza ili oživljavajući konvencionalnu tužbu o prolaznosti i taštini zemaljskih stvari nepredviđenom izmjenom rečeničnih intonacija, pokazuje svoj osjećaj za formalne vrednote pjesničkoga jezika:

Ah, himbeni svit nas vara.
Što su dobra koja kaže?
Pina, vitar, magla, para,
san radosni koji laže.
Što je slava koju ima?
Nešto malo svitlog dima.

Gdi su oni kralji sada,
željni oblast svoju pružit
od istoka do zapada
i vas š njome svit okružit?
I da budu ovo stekli,
»Nije dosta« još bi rekli.

Ah, bili su jur i prošli!
Sad njihovo drugi uživa.
A našto su pako došli?
Duša u vičnjih mukah živa:
»Koja je korist? tužna cvili.
Jao, svit dobra tako dili.

(Promišljanja duhovna)

Geste afektiranoga straha od smrti ili prezira prema zemaljskom nisu, međutim, nipošto jedini tematski okvir Kanižlićeva bogata ornatusa. Kao u njegovih dubrovačko-dalmatinskih uzora, i u njega je barok iznimno pokretljiv, neproračunljiv, nametljiv. Kanižlić po tlocrtu baroknih figura oblikuje vrlo različite motive, kadšto i neke koji bi s obzirom na dignitet svojega sadržaja mož-

da zahtijevali i odmjereniju književnu razradu. Dobar primjer takva spajanja nedodirljive vjerske teme s razigranom baroknom figurom jest zadnja strofa kratke pjesme *Rane s. Franciška*, u kojoj se misao o sličnosti stigmatiziranoga sv. Franje i Isusa oblikuje u svojevrsni *commutatio*, figuru vrlo čestu u baroknoj lirici:

Nek Franciško habit svuče,
da je Isukrst, svatko reć će;
a da Isukrst njega obuče,
drugo reći nitko ne će
nego: »Ovo je pravi Frano,
čudo od rana svitu znano.

O zrelosti baroknoga ornatusa u *Pjesmama iz molitvenika* svjedoči, dalje, i Kanižlićevo snalaženje u složenim oblicima barokne figuracije, koji podrazumijevaju širenje jedne jedine figure s kraja na kraj lirskoga teksta ili sastavljanje pjesama samim nizanjem metafora ili usporedaba. Kao primjer uzimljem *Nadgrobnicu s. Ignacije.* Tema su te pjesme zvijezde što su po legendi zasjale oko Ignacijeva odra. Iz strofe u strofu, s upornošću kakvu hrvatski čitatelj poznaje možda samo iz lirike Ivana Bunića, mirakuloznim se zvijezdama domeću uvijek novi metaforički motivi. Nizanje metafora na taj se način pretvara u kompozicijski plan čitave pjesme:

Što su zvizde kod mrtvoga?
Jeda li su rajske sviće,
da čovika nebeskoga
i na zemlji sjaječ diče?
Kod groba li zato hode,
pokop slavni da sprovode?

Ili, jerbo nije vrime
još u nebo tilu ići,
zvizde, željne biti š njime,
hotile su zato snići
da i tilo među njima
kao i duša slavu ima?

Što su zvizde? Morebiti
jesu čudno rajsko cviće
s kojim rajske dvore kiti
neumrlo primaliće?

Vridan sam je iz nebesi
cvit grob takav da naresi.

Što su zvizde? Jeda očita
posli smrti svidočanstva
da je on bio sunce svita,
svitlost vire i krstjanstva?
Jer kad sunce umruć zajde,
za njim svitlost zvizda izajde.

U stručnoj literaturi o književnom baroku već se odavno uobičajilo visoko vrednovati upotrebe baroknoga ornatusa koje se doimlju kao da ih opravdava neka unutrašnja motivacija, bilo da se pomoću njih dočaravaju snažni afekti, kakvi i inače troše mnogo riječi, bilo da se formom baroknih figura dijagramatski predočuje struktura neke književne teme. Tako, na primjer, o engleskom »metafizičaru« Johnu Donneu čitamo da je u elegiji *The Extasie* ideju ekstaze izrazio upravo gomilanjem usporedaba.[6] Za antiteze i antimetabole Angelusa Silesiusa tvrdi se da nisu običan ukras, nego da se u njihovu nacrtu zrcali unutrašnji oblik mističkoga jedinstva, najčešće Silesiusove teme. Ja sâm, u svojim radovima o književnosti 17. st., nisam nikada bio odviše sklon slučajeve takve korespondencije među temom i baroknom figurom vrijednosno uzdizati nad standardne forme baroknoga ornatusa. Naime, i za baroknu figuru koju ne »ispričava« izravna ukorijenjenost u nekoj temi ili ugođaju valja pretpostaviti da ju je nešto motiviralo, bar neki izvanjski *aptum*, uspostavljen u odnosu između pisca i čitatelja ili između pisca i vladajuće poetike. Drugim riječima, stilski se eksces baroknoga pjesnika mogao temeljiti i na kalkulaciji o naklonosti čitateljske publike prema bogato ornamentiranu tekstu ili na osjećaju odanosti vladajućemu poimanju pjesništva, koje je odgovornost za estetički učinak prepuštalo retoričko–stilskom umijeću. Ipak, ako primjeri harmonije baroknih figura sa semantičkim sadržajem njihova vlastitoga leksičkog materijala i ne zavređuju iznimnu obradu u kontekstu znanstvenoga proučavanja starije europske književnosti, oni i te kako zadovoljavaju naš današnji ukus koji se istom postupno izvlači iz djelokruga estetike koja je književna djela kategorizirala pojmovima kao što su »organska cjelina«, »sistem«, »struktura«. Primjeri pak srastanja razuzdane barokne figuracije s temom pjesme nalaze se, povremeno, i u Kanižlića.

Prema mojem uvidu, do interiorizacije figuralnoga izraza, u kojem Kanižlić inače zna uživati mimo bilo kakve određene svrhe, dolazi ponajviše u onim

[6] L. SPITZER, »Three Poems on Ecstasy«, *Essays on English and American Literature*, Princeton, 1968, str. 149.

Pjesmama iz molitvenika u kojima se razrađuje motiv ekstatične ljubavi prema Kristu. Ljubav kao takva bila je za ranonovovjekovnoga čovjeka, s obzirom na njegovo usko znanstveno poznavanje svijeta i na psihološko neiskustvo njegova jezika, komplicirana tema. I nije se samo pjesnički diskurz o ljubavi ispomagao mitovima i metaforama. A ekstatična ljubav prema božanskome, u kojoj »ja« i »ne–ja« postaju jedno, mora da je bila posebno težak predmet kojemu ni s jedne strane nema sigurna pristupa. Kanižlić, koji se na motiv ljubavi prema Kristu navraća u trima svojim pjesmama *(Pisma od svetoga Alojzija, Pripovjest o mladiću Urbanu, Uzdisanje ljubeznivo s. Saverije)*, problem jezičnoga prodora u stanje ekstaze rješava tako što malobrojne tradicionalno upotrebljive instrumente ranonovovjekovnoga iskustva ljubavi – riječi »ljubav« i »ljubiti«, sliku smrti kao prijelaza u predmet ljubavi, zatim riječi kao »duša«, »srce« i, napokon, neke »psihološke« metafore afirmirane u petrarkističkoj ljubavnoj lirici (»plamen«, »gorjeti«) – uporno ponavlja i u baroknoj ih maniri ulančuje u dugačke, komplicirane figure. Krajnji je rezultat estetički uvjerljiv utoliko što se spretnim izborom figuralnih uzoraka i njihovim neumornim ponavljanjem površina teksta posvećena temi ekstaze vidljivo oživljava, upravo uznemiruje. Stanje ekstaze, iako posredovano stereotipnim leksikom ljubavne tematike, postaje na taj način obilježje sama teksta. Iz opjevanoga predmeta ekstaza prelazi u oblikovno–zvukovnu dimenziju jezika pjesme:

Ah, Isuse, moj pokoju,
moja ljubav, plamen mili,
(ti znaš) silom dušu moju
od srca mi veće dili!

Ah, ljubim te i ljubeći
umrit želim! Smrti gdi si?
Po tebi ću život steći:
smrt si ričjom, dilom nisi.

Gorim, čeznem! Priljubljeni
moj Isuse, ah, sad gdi sam?
Je li srdce moje u meni?
U meni je, mrtav nisam.

Nije u meni. Dakle gdi je?
Gdi je, Bože, srdce moje?
A što ištem? Moje nije;
srdce moje sad jest tvoje.
(Pripovjest o mladiću Urbanu)

Alojz Jembrih, Ljubljana

Kajkavska književnojezična baština isusovaca u 17. i 18. stoljeću

Uz 300. obljetnicu drugog izdanja *Molitvenih knjižica (1640.)* Nikole Krajačevića – Sartoriusa, Miroslav Vanino otpočinje svoj članak (1940.) riječima: »Do XVI. stoljeća s područja Hrvatske (stare 'Slavonije') nemamo ni jednog suvisla spisa ili spomenika pisana kajkavskim govorom« (V a n i n o: 1940, 5).

Danas, 50 godina nakon Vaninovih riječi, sa zadovoljstvom možemo reći da poznajemo iz prve polovice, točnije iz godine 1521., pisani kajkavski spomenik. Riječ je, zapravo, o *Čunčićevom listu* koji je Stjepan Čunčić spomenute godine pisao u svojoj kuriji Kučama u Turopolju.[1] Jednako tako, iz prve polovice 16. st. datira jedna crkvena euharistijska pjesma *Zdravo budi Božje telo*.[2] *Čunčićev je list*, s obzirom na dataciju, najstariji jezičnopravni spomenik koji svjedoči da je kajkavski govor bio jezik administracije turopoljskih plemića, i to 53 godine prije Pergošićeva *Dekretuma (1574.)*, odnosno 41 godinu stariji od knjige *Raj duše* Nikole Dešića (1560.).[3]

Što se tiskane knjige u 16. st. tiče, posebno mjesto, uz Pergošića, pripada Vramčevim djelima *Kronici* (1578.) i *Postilli* (1586.).[4]

Budući da svrha ovoga priloga nije u prvome redu kajkavska književnost 16. st., spominjem je uvodno zbog toga što je ta književnost, takva kakva jest, svojim žanrom i jezikom postavila temelj kajkavskoj književnosti koja će živjeti sve do druge polovice 19. stoljeća, tj. potvrđivat će se u stoljećima kada je hrvatskokajkavski književni jezik »postigao kulminaciju svog povijesnog razvit-

[1] Usp. A. JEMBRIH – I. CESAREC – M. IVANJEK, *Tragom hrvatskokajkavske riječi*, katalog istoimene izložbe, Zagreb – Maribor, 1990², 44–45.

[2] Više o toj pjesmi v. László HADROVICS, *Cantio optima: Zdravo budi Božje telo*, Radovi Zavoda za znanstveni rad JAZU, knj. 2, Varaždin, 1988, 433–446.

[3] Iscrpnu raspravu o toj rijetkoj knjizi v. Josip VONČINA, *Dešićev »Raj duše« kao književni i jezični spomenik*, Croatica IX, br. 11–12, Zagreb, 1978, 53–78.

[4] Usp. pretisak Vramčeve *Postille* što su ga zajednički objavili Zavod za znastveni rad JAZU u Varaždinu i Kršćanska sadašnjost u Zagrebu, Zagreb, 1990, s pogovornom studijom Alojza Jembriha. Isti izdavači pretiskom 1991. objavljuju i Vramčevu *Kroniku*. O *Postilli* usp. Alojz JEMBRIH: 1990, 13–54.

ka /.../, i kada se je moglo predvidjeti da će postati književni jezik na evropskoj visini« (A u t y: 1982, 19–21).

Htjeti osvijetliti književnu, gramatološku, leksikografsku, dramsku, propovjedničku i ostalu djelatnost isusovaca u sjeverozapadnoj Hrvatskoj kroz gotovo 150 godina (i duže, jer su i djelovali i nakon ukinuća 1773.), zbog ograničenog prostora nemoguće je na ovim stranicama.

Stoga ću, ograničivši se na pregled, spomenuti naslove zaslužnih imena iz isusovačke galerije pisaca koji su usko povezani s naslovom ovoga izlaganja, i to s intencijom da se u spomenutu novu povijest hrvatskokajkavske književnosti uvrste upravo ta imena i njihova djela, i to u kudikamo opširnijoj eksplikaciji nego što smo to dosad imali prilike čitati kod Kombola, Georgijevića i drugih.

Drugim riječima, vrijeme u kojemu sada živimo nikako ne pogoduje upotrebi sintagmi koje smo čuli u izlaganju gospodina Z. Kravara, a potječu iz socijal–realizma i dobivaju negativnu konotaciju u tobožnjem kontekstu manje vrijedne književne produkcije. Kao da je za vrednovanje hrvatske književnojezične baštine presudno važno isticati da je hrvatskokajkavska književnost produkcija »kajkavskih moralističkih propovjednika«, da je to »kajkavska nabožna književnost«, da su tu književnost stvarali »stari kajkavski propovjednici«, da je to književnost »kajkavski djelatnih svećenika« (Kravar).

Imati na umu činjenicu da »književnu djelatnost na području kajkavske Hrvatske u XVII. stoljeću obnavlja Isusovački red« (V r a n a: 1941, 193) ili da »među kajkavskim piscima nema ni jednoga svjetovnjaka, pače i svjetovni se kler nigdje ne ističe; književnošću bave se najviše pavlini i isusovci« (D r e c h s l e r: 1912, 110), znači sasvim otvoreno priznati vrijednost Isusovačkom redu Hrvatsko–austrijske provincije u 17. i 18. st., i to vrijednost koja se nikakvim etiketama ne da omalovažiti, a kamoli obezvrijediti. Stoga ne žalimo za vremenima u kojima su u povijestima hrvatske književnosti svjesno bila odstranjivana imena pripadnika Isusovačkog reda, a njihova djela na narodnome jeziku prešućivana. Ovaj međunarodni simpozij »Isusovci na vjerskom, znanstvenom i kulturnom području u Hrvata« upravo je pokazao svu onu vrijednost djelatnosti Isusovačkog reda među Hrvatima i u svijetu kojom su se proslavili, pišući svojim djelovanjem hrvatsku i svjetsku povijest. Uostalom, zar nismo ponosni na isusovca Bartola Kašića (1575.–1650.) koji je nama Hrvatima dao prvu gramatiku hrvatskoga književnog jezika 1604.[5]

[5] Naslov Kašićeve hrvatske gramatike glasi: *Institutiones linguae Illyricae*, Romae, 1604. Za njezin pretisak pobrinuo se Reinhrad Olesch u Kölnu 1976. »Nunc interum edit R. Olesch Böhlao Verlag, Köln–Wien 1977«. Slavistička je znanost 1990. postala bogatija za još jednu spoznaju o Kašićevu djelu. Naime, Kašić je napisao i *Hrvatsko—Talijanski* rječnik koji je za tisak priredio i studiju o rječniku napisao mr. Vladimir HORVAT SI, a objavili su ga Zavod za jezik Instituta za filologiju i folkloristiku i Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1990.

Isusovci kajkavski pisci u 17. stoljeću

Među prve kajkavske pisce Isusovačkog reda valja ubrojiti *Nikolu Krajačevića – Sartoriusa*[6] (1582.–1653.) od kojega su nam poznata tri djela: *Priručnik za Marijinu kongregaciju* iz 1639., *Molitvene knjižice vsem kristuševem vernem slovenskoga jezika, pristojne i hasnovite /.../ Vu Požone na 1640. leto i Sveti Evangeliomi, koterimi sveta cirkva zagrebečka slovenska, okolu godišča, po nedelje te svetke žive /.../, Vu Nemškom Gradce Na jezero šest stopedeset i pervo leto. Pri Ference Widmanštadiuše štampare.*

Jurju Habdeliću (1608.–1678.) u 17. stoljeću u kontekstu hrvatskokajkavske književnosti pripada posebno mjesto[7]. Njegova se djela ističu virtuoznošću stila i jezika. Vatroslav Jagić s pravom je zaključio da su Habdelićeva djela uzor kajkavskog jezika 17. stoljeća: »/... / Ich möchte si geradezu als ein Musterbild des Kaj–Dijalektes bezeichnen, wie er in Agram im 17. Jahrhunderte im Umgange war und von diesem Zentrum aus für die ganze kajkavische Literatur ausschlaggebend war« (J a g i ć: 1910, 541).

Prvo Habdelićevo djelo, također je tiskano u Grazu, jest *Zercalo Marijansko, to je to poniznost device Marije, ka je Boga rodila. V sem slovenskoga i horvatskoga naroda kerščenikom, a onem navlastito, ki su obilneje dare naturalske, ali zverhunaturalske, od darežljive ruke božje prijeli na nasleduvanje po Jurju Habdeliću Tovaruštva Jezušovoga mešniku popisana i na svetlo dana 1662. Štampano u Nemškom Gradcu pri Ferencu Widmanšteteru.*

U kronološkom slijedu svoje djelatnosti Habdelić se široj javnosti predstavio i leksikografskim djelom, hrvatskokajkavsko–latinskim rječnikom koji je namijenio đacima »slovenskog i horvatskog orsaga«. Potpuni naslov rječnika glasi: *Dikcionar ili reči slovenske z vekšega vkup zebrane, u red postavljene i dijačkemi zlahkotene trudom Jurja Habdelića, mašnika Tovaruštva Ježuševoga, na pomoč napredka u dijačkom navuku školneh mladencev horvatskoga i slovenskoga naroda /.../. Štampano u Nemškom Gradcu, pri odvetku Widmanštadiuša 1670.*[8]

Vatroslav Jagić izreći će još jednom svoj sud o jeziku Habdelićevih djela, a u vezi s njegovim rječnikom: »/.../ Seine Sprache ist eine wahre Fundgrube für den kaj–Dialekt des XVII. Jahrh., der bekanntlich in Belostenec seinen vortrefflichen lexikographischen Vertreter fand. Nun geht aber die Sprache Habdelićs weit über das bei ihm selbst (in seinem in J. 1670 herausgegebenen

[6] Koliko je Nikola Krajačević–Sartorius bio poznat i u Europi, svjedoči Veliki sveopći univerzalni biografski leksikon iz 1742. u koji je uvršten i Krajačević; v. Johann Heinrich ZEDLER, *Grosses Vollständiges Universallexikon*, Bd. 3, Leipzig–Halle 1742, pretisak Graz 1961, 153.

[7] Usp. Zvonimir BARTOLIĆ: 1985.

[8] U svojoj biblioteci Bibliofilska izdanja, Niz Reprinti, kao 19. knjigu Kršćanska sadašnjost objavila je 1989. pretisak Habdelićeva Rječnika/Dictionara, pod uredništvom Josipa Turčinovića.

Wörterbuch) oder bei Belostenec enthaltene Wortmaterial hinaus. Das Agramer Akademisches Wörterbuch würde durch die Excerpte aus dem Werke Habdelićs manche Bereicherung erfahren können« (J a g i ć: 1904, 379).

Taj »najveći majstor proze hrvatske književnosti sedamnaestog stoljeća Juraj Habdelić« (B a r t o l i ć: 1985, 9) podario je hrvatskokajkavskoj književnosti još jedno djelo, naime *Pervi oca našega Adama greh /.../, Štampano v Nemškom Gradcu, pri odvetku Widmanštadiuša, leto 1674.*[9]

Juraj Ratkaj Velikotaborski (1612.–1666.), više poznat hrvatskoj historiografiji svojim djelom *Memoriae regum et banorum regnum Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae, Viennae 1652*, autor je kajkavskog djela *Kriposti Ferdinanda II. Rimskoga cesara, kralestvih, nimškoga, vugerskoga, češkoga, dalmatinskoga, hervatskoga i slovinakoga kralja etc. po otcu Guliemešu Lamormaini dijačkim jezikom složene, sada pako po Jurju Ratkaj Slobodnom gospodinu od velikog Tabora grada i zagrebačkim kanonikom slovenskim jezikom popisane. Štampano u Beču po Gerguru Gelbharu, 1640.*[10]

Baltazar Milovec (1612.–1678.), taj *Cicero Croaticus*, kako su ga nazivali na temelju njegovih jezičnostilskih i retoričkih sposobnosti koje je iskazivao u svoj punini u govorima i propovijedima, autor je poetskog djela čiji naslov glasi: *Dušni vert, duhovnim cvetjem nasađen. To je to vnoge fele Oficijumi i Litanije iz nekojih molitvenih knjižic skupa spravljeni i na hervatski jezik pretolmačeni pobožnim dušam na duhovnu nasladnost i hasen. Po P. Boltižaru Milovcu, Tovaruštva Ježuševoga redovniku. Štampan vu Beču, pri Janušu Jakobu Kurneru,* leta 1664.[11]

Iz posvete »Dušnog verta« proizlazi da je Milovec djelo namijenio omladini »jer mladost je cvijet domovine, a posvećeno je sinovima Jurja Erdödyja koje Milovec stavlja za uzor hrvatskoj omladini. Poznato je, da su Erdödy bili mecene hrvatske kulture, naročito na vjerskom polju. Njima posvećuje Milovec svoje djelo i zato, da im s jedne strane javno zahvali na posebnoj dobrohotnosti prema Isusovačkom redu, a s druge strane, da preporuči Red i nadalje njihovoj pažnji« (V r a n a: 1941, 199–200). Fancev pretpostavlja da je Baltazar Milovec imao udjela i u nastajanju djela *Dvoji dušni kinč*, Beč, 1661, i *Pobožnost vsagdanja za bratovčinu*, Graz, 1670. (usp. F a n c e v: 1914, 400).

Nikola Galović (1614.–1684.) autor je prijevoda iz mađarskog predloška *Sobotni kinč blažene device Marije*, tiskan u Zagrebu 1696. (usp. F a n c e v: 1914, 407).

Franjo Sušnik (1686.–1739.) započeo je rad na monumentalnom leksikografskom djelu, četverojezičnom latinsko–ilirsko–njemačko–mađarskom rječniku, koji je nastavio Andrija Jambrešić (usp. J e m b r i h: 1991). Jambrešić je u predgovoru rječnika zapisao kako je »ljubav k domovini (pia in patria studio) nadahnula Franju Sušnika, svećenika Družbe Isusove, dok se u Zagrebu oporavljao skršivši drugdje sile u apostolskom radu, da Habdelićev rječnik istrošen dugom porabom nadomjesti drugim, od kojeg bi hrvatska mladež imala veću korist« (V a n i n o: 1969, 130).[12] Sušnik je autor djela *Put vu nebo po pravoj spovedi raven i po vsagdašnjem premišljavanju srečen. Vu Zagrebu 1734.*[13]

Među isusovačkim djelatnicima visokog ranga posebno mjesto pripada *Stjepanu Glavaču* (1627.–1680.) autoru povijesno–geografskog spomenika najvišeg reda (M a r k o v i ć: 1988). Tu visoku ocjenu stekao je kartom Hrvatske koju je izradio i objavio 1673. Ona je zanimljiva s aspekta kajkavskog jezika, i to toponomastike, oronimije i hidronimije, jer na karti donosi izvorne nazive rijeka, gorâ i mjesta onako kako ih je narod izgovarao na kajkavskom jeziku u 17. st. Glavačeva je karta »prva naša karta na kojoj se mogu pratiti mnoge pojedinosti na našem tlu, a koje iz ranijih karata nisu bile vidljive« (M a r k o v i ć: 1988, 381). »/... / Obwohl der Druckort der Karte von Glavač nicht bekannt ist, ist doch anzunehmen, dass sie in Klagenfurt erschienen ist, und zwar in der Offizin Georg Dettelbacher » (J e m b r i h: 1988, 325).

Isusovci kajkavski pisci 18. stoljeća

Jedan od najplodnijih hrvatskokajkavskih pisaca u 18. st. iz Isusovačkog reda jest *Juraj Mulih* (1694.–1754.) koji je objavio više od dvadeset različitih djela. Pišući djela za Hrvate u Slavoniji i zapadnoj Ugarskoj, najviše je ipak napisao djela na kajkavskom jeziku. »/.../ U cjelokupnom svom radu, Mulih je očitovao samo pozitivna svojstva: bio je uzoran svećenik, požrtvovan misionar, prvorazredan pisac i propovjednik, uporan narodni prosvjetitelj, pomoćnik i tješitelj neukih i ubogih /.../. Bio je ugledan među uglednima« (Š o j a t: 1983, 32).

Ono što bih posebno želio istaknuti jest da je hrvatskokajkavskom čovjeku podario bonton na njemu razumljivom domaćem jeziku. Bile su to *Regule dvorjanstva* što ih je Mulih priložio svojem djelu *Škola Kristuševa* (1744.). Iz tog prvog hrvatskog bontona, namijenjena roditeljima i mladeži, zrači životna pragmatika njegova vremena. »/.../ U Regulama dvorjanstva Mulih se bavi po-

[9] Us. BARTOLIĆ: 1985.

[10] Više o tome bečkom tiskaru v. Anton DURSTMÜLLER d. J., *500 Jahre Druck in Österreich*, Wein, 1982.

[11] Bio je to Johann Jakob Kurner d. Ä, v. DURSTMÜLLER: 1982, 105.

[12] Zavod za jezik i Kršćanska sadašnjost Zagreb, 1991, objavili su pretisak Sušnik–Jabrešićeva četverojezičnog rječnika.

[13] Nikola ŽIC: 1934. pokazao je svojim člankom da je Sušnik autor molitvenika »Putni tovaruš« (1734.).

sve konkretnim, ovozemaljskim ljudskim potrebama. Svojim se sunarodnjacima obraća otvoreno, iskreno i prostodušno. Govori jezikom bliskim i jednostavnim (...). Progovara riječju koja dodiruje plemenitost ljudskog srca, gdje je izvor vrline koja upravlja vladanjem prema Bogu i prema osobi bližnjega« (P a l a n o v i ć: 1974, 528).

Sve to govori da pisati i govoriti znači uvjeriti, a uvjeriti može samo onaj tko zna koga i zašto uvjerava te umije pronaći najsvrsishodniji izraz za to uvjeravanje. Mulih je u tome bio nenadmašiv hrvatskokajkavski pisac uopće. Uostalom on je isticao govoreći: *»/.../ ar to vsi drugi narodi spoznavaju, da knjigu znati je k navuku svojega zakona i k druge meštrije velika pomoć«.* Cijeneći pisca, upozorava čitatelja: *»A što bi bilo, da ne bi bilo knjižnika?«*

Andrija Jambrešić (1706.–1758.) u povijesti hrvatske leksikografije poznat je po četverojezičnom rječniku koji je uredio i objavio poslije započeta rada Franje Sušnika: *Lexikon latinum interpretatione illyrica, germanica et hungarica locuples, in usum potissimum studiosae juventutis digestum ab Andream Jambressich, Societatis Jesu Sacerdotem, Croata Zagoriensi /.../, Zagrebiae 1742* (usp. J e m b r i h: 1990).

Među historiografe 18. st. iz Reda isusovaca ubraja se i *Nikola Lavrenčić* (1707.–1762.) koji je Vitezovićevoj Kronici (1696.) pridodao svoj dio: *Pridavek Kronike iliti spomenka pripečenj, od leta po narođenju Kristuševom 1744. do leta 1761. Zebran, razložen i na pervo dan po jednom mašniku tovaruštva Jesuševoga. Štampan s stroškom Ferenca Zeravšeg knigo-vesca vu Zagrebu Pri Kajetanu, Ferencu Härl, preslavnoga Kraljevstva Horvatskoga slovo-pritiskavcu.*

Stjepan Rafaj, zagrebački prebendar i čazmanski kanonik, objavio je 1744. drugo izdanje Vitezovićeve *Kronike*. Tako danas imamo na hrvatskokajkavskom jeziku pisane *tri Kronike*: Vramčevu (1578.), Vitezovićevu (1696.) i Lavrenčićevu (1762.). Iako Lavrenčić nije sam radio na svojem Pridavku – pomogao mu je Boltižar Krčelić, za kojega veli sam Lavrenčić da je »največ ove kronike pomogel i zato vekivečnoga spomenka vreden« (Ž i c: 1936, 24), ipak je njegova vrijednost u tome što se pobrinuo da izađe na svjetlo dana ponovno Vitezovićeva Kronika s njegovim proširkom.

Ivan Galjuf (1710.–1770.) posebice je zaslužan po tome što je u svojoj redakciji objavio djelo Francuza *Franca Pomeyja* (1618.–1673.) *Flos latinitatis* (1760.). To je priručnik frazeologije i stilistike relevantan za prevođenje s latinskog na hrvatskokajkavski jezik. Djelo obuhvaća *glagole, imenice* i *pridjeve* te *priloge* i *čestice*, a sve to potvrđeno je konverzacijskim latinsko–hrvatsko–njemačkim primjerima. Za ovu priliku konzultirao sam se s izdanjem iz 1831., koje nosi naslov: *Flos latinitatis ex auctorum latinae linguae principium monumentis excerptus, et tripartito verborum, nominum et perticularum ordine in hunc digestus libellum Auctore R. P. Francisco Pomey.* Djelo je tiskano u Budimu i obuhvaća 528 stranica. Tom izdanju pridodan je *Radices latinae linguae cum derivativis et compositis suis in tribus idiomatibus latino-croatico-germanicis.*[14]

U krugu kajkavskih pisaca nalazimo i *Nikolu Plantića* (1719.–1777.) koji je 29 godina proveo kao isusovac u tuđini, najviše u Južnoj Americi. Vrativši se kući, na kajkavskom jeziku objavio je u Zagrebu 1775. *Pobožna i kratka za vsaki dan meseca premišljavanja vsem sveto živeti i srečno vumreti želečem kruto hasnovita.* S područja gramatologije značajan je po tome što je u rukopisu ostavio dva dijela latinske gramatike tumačene hrvatskokajkavskim jezikom: *Kratko upeljavanje k dijačkom govorenju.* To djelo je preveo sa njemačkog jezika čiji naslov glasi: *Kurze Einleitung zur Lateinischen Sprache.* To je zapravo prvi poznati pokušaj da se izda latinska gramatika na hrvatskom jeziku kajkavske osnovice, djelo koje zaslužuje »da ga tko prouči, barem što se tiče gramatičkih naziva« (V a n i n o: 1938, 7).[15]

Član Družbe Isusove *Ivan Mulih* (1736.–1798.) autor je propovijedi *Prodečtva kratka i gotova za vse protuletne dele nedelje I*, Zagreb, 1792, drugi dio *Za vse letne dobe nedelje*, Zagreb, 1794.

Među varaždinskim profesorima istoimene gimnazije svojim požrtvovnim radom posebno mjesto pripada *Antunu Rajspu* (1739.–1786.). Kao profesor njemačkog, predavao je i mehaniku, a gimnazijom je upravljao do svoje smrti, Rajsp je nabavio mnogim učenicima knjige, sastavio pregledne tablice stručne terminologije mehanike, autor je geografskih karata, nabavio je geometrijske sprave, mnogo knjiga za gimnazijsku biblioteku (V a n i n o: 1987, 396, 427).

Kada je na zahtjev bečkog Dvora u gimnazijama trebalo poučavati njemački (1771.), Rajsp je, kao profesor i matematike, preuzeo i taj predmet. Tako je već sljedeće, 1772. u Beču objavio njemačku gramatiku s hrvatskokajkavskim objašnjenjima. Točan naslov gramatike glasi: *Nemška gramatika oder Anfangsgründe der deutschen Sprachkunst zum Gebrauche der croatischen Jugend in der Landes-Sprache verfasset. Cum Privilegio Sac. Caes. Reg. Apost. Maj. W I E N, bei Joseph Kurzböck k. k. illyrisch-und orientalischen Hof– wie auch N. Ö. Landschafts-und Universitäts Buchdrukern, und Buchhändlern. 1772.* Iako naslov gramatike ne sadrži imena autora, ipak nam dokument, što se nalazi u Arhivu Hrvatske u Zagrebu, svjedoči o Rajspu kao autoru gramatike. U zbirci *Acta Consilii Croatici* (1775.) /Dokumenti hrvatskog Vijeća/, kutija 206, br. 102, nalazi se latinski tekst iz kojega proizlazi Rajspovo autorstvo. U tom dokumentu spominje *»Grammatica Germanica Raispiana ad usum Juventutis sclavonicae accommodata, ac in Illyricam linguam transposita /.../«.*[16]

[14] *Flos latinitatis* (1670.), (1831.) trebao je biti uvršten među izvore za Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika što ga izdaju JAZU i Zavod za jezik IFF, Zagreb. Dosad je objavljeno pet svezaka rječnika.

[15] Usp. Emil LASZOWSKI: 1922.

[16] Na postojanje toga dokumenta upozorio me je dr. Mijo Korade kojemu i ovdje zahvaljujem na informaciji.

Ivan Vitković ostavio je u rukopisu također tekst gramatike: *Gründe der Croatischen Sprachen zum Nutzen der deutschen Jugend /... / Agram 1779.* Rukopis je pohranjen u Sveučilišnoj i nacionalnoj biblioteci u Zagrebu, sign. R 3168.

Budući da je Rajspova gramatika prva kontrastivna njemačko–hrvatsko-kajkavska tiskana gramatika, Ignacije Szentmártony, mlađi (1743.–1806.) tiskao je također kajkavsko–njemačku gramatiku: *Einleitung zur kroatischen Sprachlehre für Deutsche*, predgovor gramatike datiran je s »*Varasdin, 20. Maj 1783*« (usp. J e m b r i h: 1990).

Među isusovačke kajkavske pisce u 18. st. svojim dramskim tekstom uvrstio se i *Josip Županić de Sibeneg* (1745. –?). U povijesti kajkavske drame Županić slovi kao autor prve tiskane drame *Lysimachus vu pripečenju nesrečno dokončanomu poslušitelom, pervič od tretje škole dijakov pred oči postavljen vu Zagrebu leto 1768. meseca velikoga travna /... / za tem pak za želju vnogeh spuniti ves kak od Jozefa Sibenegg, Tovaruštva Jezuševoga redovnika, i rečene gori škole navučitela Na peldu dijačkoga zavjetka vnogo zvučenoga oca Karola Rue speljan, tak po lehkoti i hitroči knigarske preše vnogo puti prenešen, i med vredne poslušitele razdeljen. Graeci Typis Haeredum Widmanstadii.*

Kajkavska djela 17. i 18. st. bez navođenja isusovačkih autora

Knjiga *Duhovni kinč* objavljena u Beču 1667.; pretpostavlja se da bi njezin autor mogao biti netko iz Isusovačkoga reda. Zatim *Pobožnost i bratovčina k sv. Izidoru podignjena pri kapeli sv. Duha poleg Zagreba* iz 1672. mogla bi se pripisati Nikoli Lavrenčiću koji je vodio Kongregaciju sv. Izidora 1752. i 1753. *Plamen pobožnosti proti sv. Ferencu Ksaverijušu na slovenski jezik preobernjen po Šimonu Judi Židić kanoniku Zagrebačkom, Vu Zagrebu* 1695., Franjo Fancev pripisuje *Nikoli Galoviću*. Iz katoličke tiskare »Tovaruštva Jezuševoga pri svetoj Ani vu Beču« 1757. tiskan je na četiri strane tekst pod naslovom *Katoličko je, i ni. Iliti pitanja kerščanskoga navuka /.../*[17]. Taj je letak bio namijenjen ljudima u vrijeme održavanja misija.

Bez imena autora u Zagrebu je 1780. objavljeno djelo pod naslovom: *Začetak Hištorije iliti kratki i lehkek način mlade ljudi hištorije naučiti, od jednoga mašnika iz tovaruštva Jezuševoga z dijačkem jezikom popisan; od drugoga pak na horvacki obernjen za škole toga istoga tovaruštva. knjižica perva, hištorija svetoga pisma. Vu Zagrebu, pritiskano po Ivanu Tomašu Pl. (emenitom) od Trattnern, cesarske Kraljevske Apostolske Svetlosti Pritiskavcu.* 1780. Autor je latinskog teksta ove povijesti njemački isusovac Maksimilijan (Maximilian) Dufréne (1688.–1765.) (v. K o c h: 1934, 459–460). Tko je od isusovaca to djelo preveo na hrvatskokajkavski jezik, teško je reći. Možda *Ivan Krstitelj Šimunić* (1723.–1805.) ili pak glasoviti povjesničar *Josip Mikoci*?

[17] O postojanju toga teksta informirao me je gospodin Aleksadar Šir koji se i zauzeo da se napravi pretisak u 500 komada tog spomenika za Društvo *Kajkaviana* u Donjoj Stubici.

* * *

I na kraju. Želimo li danas vrednovati hrvatskokajkavsku književnojezičnu baštinu isusovačke epohe, znači prije svega osloboditi se ideologema koji kao balast pritišću dosadašnje povijesti hrvatske književnosti. S pravom će se čitatelj pitati čemu u povijesti hrvatske književnosti u vezi s kajkavskom književnošću ovakva formulacija: »/.../ Svi ti pavlini i kapucini, te kasnije i jezuiti, pisali su uglavnom nabožne spise, pjevali i prepjevavali duhovne i moralističke stihove, a to su uglavnom radili i svjetovnjaci, kanonici i prebendari, ali i župnici i kapelani po zagorskim i međimurskim 'farofima', 'juratuši' i magistri scholarum i pismeniji plemenitaši po gradskim magistratima i svojim kurijama, više za potrebe pastve nego iz unutrašnjih pobuda« (F r a n i č e v i ć: 1983, 611).

Autor navedenih riječi (a, na žalost, nije jedini) kao da ispušta iz vida činjenicu da je hrvatskokajkavska književnost nastala također na srednjovjekovnoj tradiciji kao dio slavenske visoke kulture. Nastala je kao odraz katoličke novolatinske i njemačke književnosti. Ona se razvijala na području dodira i isprepletanja latinskorimske, njemačke i mađarske kulture. Zaboravljalo se uočiti još jednu činjenicu, a to je efekt koji je hrvatskokajkavska književnost postigla u svojemu višestoljetnom trajanju. Naime, tekstovi koji su se svake nedjelje čitali u crkvi, u tijeku stoljeća na širokom području od Međimurja do Dubrovnika, odgajali su jezičnu osjetljivost, utemeljivali književnu naobrazbu i oblikovali izražajne vrijednosti cijeloga naroda (K a t i č i ć: 1987, 113). I to je zapravo jedan od glavnih razloga da se već jednom s kajkavske književnosti skine hipoteka distancije u povijestima hrvatske književnosti pa i na sveučilištima. Time ujedno mislim reći da je kajkavska književnost još uvijek premalo zastupljena u školskim programima. Kajkavska književnost ne počinje s Titom Brezovačkim, Domjanićem pa ni s Krležom. Mislim da je Petar Skok 1930. s pravom istaknuo: »/.../ Trebalo bi samo da se i kajkavski dio /.../ hrvatske literature počne produbljeno studirati sa istom ljubavlju kao i dubrovačko–dalmatinska naša književnost, koja je od doba preporoda pa do danas (1930, A. J.) imala privileg našeg naučnog interesa« (S k o k: 1930, 33).

Robert Auty: 1982. Kajkavski književni jezik u svjetlu jezičnog preporoda kod Slavena. Hrvatski dijalektološki zbornik JAZU, knj. 6, Zagreb.
Zvonimir Bartolić: 1985. Sjevernohrvatske teme, knj. III, književno djelo Jurja Habdelića, Čakovec.
Della Bella: 1990. Ardelio Della Bella (1655–1737). Radovi međunarodnog znanstvenog simpozija, Split – Zagreb.
Branko Drechsler: 1912. Prilozi za povijest hrvatske književnosti. Građa za povijest književnosti hrvatske JAZU, knj. 7, Zagreb.
Franjo Fancev: 1914. Einige Bemerkungen zur Geschichte des Schriftums in Kroatien. Archiv für slavische Philologie, Bd. 35, Berlin.
Marin Franičević: 1983. Povijest hrvatske renesansne književnosti, Zagreb.
Vatroslav Jagić: 1904. Ein Prediger aus dem Ende des XVII. Jahrh. in Agram. Archiv für slavische Philologie, Bd. 26, Berlin.
– – – – –: 1910. Nochmals Juraj Habdelić und seine literarische Tätigkeit im XVII. Jahrhundert. Archiv für slavische Philologie, Bd. 31, Berlin.
Alojz Jembrih: 1988. Der Beitrag des Klagenfurter Gymnaziums zu den kulturellen deutsch-slowenisch-kroatischen Wechslebeziehungen im 16., 17. und 18. Jahruhundert. Wiener slawistischer Almanach, Bd. 22, Wien.
– – – – –: 1990. Hrvatski filološki aspekti, »Revija« – Osijek, Čakovec.
– – – – –: 1990. Lingvokonvergentnost u rječnicima Sušnik–Jambrešića i Della Belle. Isusovac Ardelio Della Bella (1655–1735). Radovi međunarodnog znanstvenog simpozija, Split – Zagreb.
Radoslav Katičić: 1987. Radi se baš o onome. Jezik, 34, br. 4, Zagreb.
Ludwig Koch: 1934. Jesuiten-Lexikon, Paderborn.
Ivan Kukuljević: 1868. književnici u Hrvata s ove strane Velebita živivši u prvoj polovini XVII. vijeka. Arkiv za povjesticu jugoslavensku, knj. IX, Zagreb.
Emil Laszowski: 1922. Prilog književnom radu Nikole Plantića. Nastavni vjesnik, knj. 30, Zagreb.
Mirko Marković: 1988. Hrvatska na karti Varaždinca Stjepana Glavača iz 1673. godine. Radovi Zavoda za znanstveni rad JAZU, knj. 2, Varaždin.
Elizabeta Palanović: 1974. Tragom Mulihovih »Regula dvorjanstva«. Obnovljeni Život XXIX, br. 8, Zagreb.
Petar Skok: 1930. Kajkavski humor. Riječ, br. 15, Zagreb.
Olga Šojat: 1977. Hrvatski kajkavski pisci. Pet stoljeća hrvatske književnosti, 15/I, II, Zagreb.
– – – – –: 1983. Juraj Mulih (1694–1754) kao kajkavski pisac i kao kulturno–prosvjetni radnik. KAJ, XVI, br. 5–6, Zagreb.
Rotraud Stumfohl: 1976. Kroatische Jesuiten an den Grazer Universität (1585–1773), disertacija u rukopisu, Graz.
Miroslav Vanino: 1937. Stjepan Glavač autor prve domaće geografske karte Hrvatske (1673). Napredak–kalendar za 1937. godinu, Sarajevo.
– – – – –: 1939. O postanku zemljovida Hrvatske Stjepana Glavača (1673). Hrvatski geografski glasnik, br. 8–9–10, Zagreb.
– – – – –: 1941. Nikole Krajačevića »Molitvene knjižice«. Napredak–kalendar za godinu 1941, Sarajevo.
– – – – –: 1969. Isusovci i hrvatski narod, I, Zagreb.
– – – – –: 1987. Isusovci i hrvatski narod, II, Zagreb.
Vladimir Vrana: 1941. »Dušni vrt« o. Baltazara Milovca (1664). Vrela i prinosi, br. 12, Sarajevo.
Johan Hainrich Zedler: 1961. Grosses Vollständiges Universal–Lexikon, Graz.
Nikola Žic: 1934. Franjo Sušnik i molitvenik »Put vu nebo« i »Putni tovaruš« (1734). Vrela i prinosi, br. 4, Sarajevo.
– – – – –: 1936. književni rad Nikole Lavrenčića. Vrela i prinosi, br. 6, Sarajevo.

Josip Bratulić, Zagreb

Isusovačko barokno govorništvo u Dalmaciji i u Dubrovniku u 18. stoljeću

Propovijed, latinski *oratio* ili *contio*, govoreno je objašnjavanje kršćanskih istina koje izgovara osoba kojoj je ta služba povjerena sa svrhom da se objasni i utvrdi vjera te slušateljstvo podupre u ispunjavanju kršćanskih moralnih načela. Propovijed je naredio sam Krist, koji je učenicima zapovijedio da propovijedaju evanđelje – radnosnu vijest: »Praedicate evangelium« (Marko 16, 15), odnosno da podučavaju i da sačuvaju sve što je on predao: »Docentes eos servare omnia quaequmquae mandavi vobis« (Matej 18, 20). U našem jeziku uobičajen termin za kršćansku propovijed jest *predika*, *pridika*, *prodeka*, *prodeć-tvo*, *besjeda* i slično.

Tridentski sabor naređuje da propovjednik u propovijedima slušatelje treba da upozorava na pogreške koje se moraju izbjegavati i na kreposti kojima moraju težiti te ih ispunjavati. (V., C. II). Krist nije ostavio ni riječi zapisane; pisao je po prašini. Zato je i kršćanska propovijed u osnovici uvijek bila govoren tekst. Učenici su svojega učitelja Isukrsta nasljedovali te su usmenim putem prenosili Isusovu poruku (Pavao Rimljanima 10, 14: »Fides ex auditu«).

Kroz povijest ništa se bitno nije promijenilo u građi za kršćansku propovijed. Ona se poziva na Sveto pismo kao izvor spoznaje jer ono je Riječ Božja. Katolička propovijed obvezno se oslanja i na objavu, tj. na apostolsku tradiciju kako je zasvjedočena i potvrđena na općim crkvenim saborima, izbjegavajući prijeporna pitanja i radije se čvrsto držeći onoga što je sigurno, opće i dogmatski utvrđeno.

Antička retorika dala je svoj prilog strukturi kršćanske propovijedi jednako u sastavljanju i razmještaju građe, kao i u *ornatusu* izgovorenoga ili napisanog teksta. Propovjednik se, osim toga, morao obazirati na vrijeme u kojem govori, na kretanja u društvu, na stil koji vlada u književnosti, na običaje i mentalitet slušatelja, na opća shvaćanja o književnosti, znanosti i običajima naroda u kojemu djeluje te je u propovijedi vrlo često prisutna društveno–povijesna komponenta.

U stoljećima kad narodni jezici počinju ulaziti u pučke propovijedi na selu i u gradu, pojavljuju se i snažni redovi kojima je prvotni zadatak propovijeda-

nje Kristova evanđelja. Sv. Dominik s dominikancima i sv. Franjo s franjevcima otvaraju novu stranicu kršćanske propovijedi sustavno spajajući homiletičku propovijed i mističko nadahnuće. Iz tih redova u tijeku zreloga srednjeg vijeka izdvajaju se pisci kojih su djela čitana i tumačena na cjelokupnome prostoru katoličke Evrope (sv. Toma Akvinski, sv. Bonaventura, sv. Bernardin Sienski, sv. Ivan Kapistran). Osobito su bile popularne korizmene propovijedi pa su se različiti kvarezimali širili u rukopisima, a nakon izuma tiska, u tiskanim knjigama. Takvi zbornici, uključujući i homilije i hagiografije, dolazili su i k nama te su bili predlošci za hrvatske propovijedi i u latinaškoj i u glagoljaškoj crkvi.

Crkveni dostojanstvenici i izabrani predstavnici na Tridentskom saboru uvidjeli su koliko je propovijed važna za objašnjavanje kršćanskih istina govorenom propovijedi, ali i tiskanom knjigom, te su odredili da se svake nedjelje i blagdana propovijeda puku u crkvi. Na tom su se zadatku osobito istaknuli isusovci kao pučki misionari koji su prihvatili izazov vremena te su propovijedali na selu i u gradu, nedjeljom i blagdanom, ali i u obične dane, težeći da svojim propovijedima obuhvate sve društvene staleže. Od toga vremena počinje i sustavno poučavanje svjetovnih svećenika i redovnika za službu propovijedi; otada izlaze priručnici o propovijedima s pravilima retorike, a zatim i knjige s uzornim propovijedima, ali i mnoge knjige sa sastavljenim propovijedima koje propovjednicima mogu služiti kao građa za njihove vlastite sastavke. Tridentski je sabor protiv izdavanja Biblije na narodnim jezicima, ali zato se brine za sustavno odgajanje i izobrazbu svećenika, kao i za literaturu koju oni moraju poznavati i posjedovati. Vizitatori redovito izvješćuju što su našli kod kojega svećenika; biskupijske sinode određuju koje knjige župnici moraju obavezno posjedovati. U Rimu se osniva papinska institucija *De propaganda fide*, koja ima zadatak izdavanja knjiga osobito za krajeve koji imaju misijski karakter. Nasušna je potreba, više nego organizirano izdavaštvo, potaknula na tiskanje i na izdavanje temeljnih priručnika za svećenike. U 17. st. crkveni redovi, u Dalmaciji i Bosni su to franjevci, u Hrvatskoj i Slavoniji su to isusovci, natječu se koji će što bolje i što više izdati prijeko potrebnih priručnika za seosko svećenstvo. U 18. st. tom se nastojanju pridružuju i isusovci u Dubrovniku i pavlinski red u Hrvatskoj i u Slavoniji.

Za cjelokupno crkveno govorništvo polazne je naputke dao Španjolac Ljudevit iz Granade (Ludovicus Granatensis) u djelu *Rhetorica Ecclesiastica* koja je tiskana nekoliko puta u 16. i 17. st. U 17. st. vrlo je važna knjiga za izobrazbu govornika i propovjednika *Paulus Ecclesiastes seu Eloquentia Christiana qua orator evangelicus ad ideam et doctrinam divi Pauli formatur* kapucina Amadeusa iz Bajoca (Amadeus Baiocensis), prvi put tiskana u Veneciji 1676., a zatim više puta u različitim evropskim gradovima. Sličnog je utjecaja bila *Rhetorica Ecclesiastica* Francesca Panigarole (1627.). Među isusovcima istaknuto mjesto imaju takve knjige Dominika Decolonije i Mihovila Radaua (*Orator Extemporaneus*). Treba ovdje možda, spomenuti i djelo našega filozofa i svestranog znanstvenika Franje Petrića *Della rhetorica dieci dialoghi* (1562.), ali ta je njegova knjiga oštra kritika antičke retorike jer ona, retoričkim sredstvima, zamućuje jasnost istine.

U Dalmaciji u 18. st. nastao je pravi procvat tiskane propovjedničke literature. Ona je plod ne samo potrebe za takvim priručnicima i knjigama nego još više znak zrelosti književnih nastojanja u prethodnim stoljećima, kad je, napokon, došlo i do jasne spoznaje o zajedničkom jeziku, na osnovi štokavskoga dijalekta, jer je taj dijalekt najrašireniji, i njime govore na širokim prostranstvima u Dalmaciji, Bosni, Slavoniji, a razumiju ga i pravoslavni kršćani u tim krajevima i u Srbiji. Misionari, prije svega isusovci i franjevci, dobro poznaju prostor na kojem obitavaju katolici i kršćani općenito, a po njihovim izvješćima o tome je obaviještena i Rimska kurija i njezini uredi. Ne samo da se, upravo zbog toga, ponovno tiskaju stari, popularni priručnici i knjige propovijedi, kao npr. Divkovićeve *Besjede* (1704.) ili različiti katekizmi i *naručnici*, nego se javljaju i prevedene knjige propovijedi, uz bogatu ponudu domaćih autorskih ostvarenja. Različita djela također mogu poslužiti kao građa za propovijedi, ili bar kao primjeri koje svećenici vrlo usrdno troše i prenose iz propovijedi u propovijed. Kad npr. Dominik Pavičić (»Hvaranin iz Varbanja«) svoj prijevod knjige *Govorenja sveta ćudoredna* Ivana Campadellija posvećuje arkibiskupima i biskupima »od Harvaskih daržava«, on se nada da će njegova knjiga doći »na ruku vašim župnikom, i inim bogoljubnim kršćanom u vaših daržavah (tj. biskupijama, J. B.), premda ne moje, nego rečenoga Kampadelli, ali moje jere od mene za ljubav moga harvaskoga jezika našim ljudem iz talijanskoga u naš prinešene«. Obraćajući se pak *Štiocu bogomionomu*, on piše: »Mišljah veće puta koliko lipa nauka (za tako reći) leži u talijanskom jeziku bez ikakove koristi harvaskomu, i ne znadem, imade li ovakovoga u harvaskom. Lasno bo je župnikom talijanskim naći nauka za pripovidanje koliko žude, ali ne harvaskim, jere u našemu jeziku malo knjiga se nahodi.«[1] Tako je Pavičić pisao 1753., a istu je knjigu, na kajkavski, preveo i Baltazar Matković te je ona izašla u Zagrebu 1770.

U izdavanju propovijedi osobito se u 18. st. ističu franjevci, i oni iz dalmatinske provincije, a jednako tako i oni iz provincije Bosne Srebrne i Bosne Hrvatske. U 18. st. u tiskanim knjigama bosančica posve ustupa pred proširenijom i prihvaćenijom latinicom, kojoj se otvaraju i prostranstva Slavonije, oslobođene od Turaka. U Slavoniji se potreba vjerske pouke i misijskoga djelovanja osjeća na svakome koraku. U poslu na duhovnoj obnovi i misionarenju

[1] *Govorenja sveta ćudoredna* (...) rukotvorje Ivana Kampadelli, popa padovanskoga (...) prinešeno u harvaski jezik od Dominika Pavičića, Huaranina iz Varbanja (...), U Mnecijeh 1754, predgovor, str. IV, i VI.

(misije – *sveta poslanstva*) natječu se franjevci i isusovci. Isprva je između njih bilo teških nesuglasica i protivština (npr. Kutjevo), ali na zajedničkom poslu na njivi Gospodnjoj nisu se našli samo zajednički jezik nego i zajednički način djelovanja, pa su isusovci propovijedali o velikanima Franjevačkog reda, a franjevci o isusovačkim svecima.

U Dubrovniku, gdje su franjevački, dominikanski i benediktinski redovi duboko ukorijenjeni i dobro povezani s odličnim dubrovačkim porodicama, s bogatim samostanima i dragocjenim knjižnicama i snažnom književnom tradicijom, upravo isusovci pronalaze nove putove duhovnoga djelovanja: propovijedima na ranim misama za siromašnu, pretežno žensku populaciju, a osobito u propovijedima u različitim bratovštinama. Vrlo je popularna bila bratovština Dobre smrti. Nakon katastrofalnoga potresa (1667.) briga o dobroj smrti obuzela je sve staleže pa redovnici imaju pune crkve vjernika i vjernica, željnih poslušati riječ utjehe, ohrabrenja i nade.

Knjigama na hrvatskome jeziku nisu zapreka ni pokrajinske međe ni državne granice, uostalom kao ni dijalektalna različitost. Kajkavske se knjige, prema svjedočanstvu mnogih autorâ, čitaju na prostoru širem negoli je dijalektalna raspostranjenost. Gašparotijev *Cvet sveteh* čita se gdje god ima pavlinskih samostana, ali i na selima gdje ima pismenih ljudi i djece. Slično je, naravno, i sa štokavskim knjigama, koje imaju otvoren prostor, osobito stoga što su štokavski lekcionari (Bandulavić, Kašić i drugi) rasprostranjeni na cjelokupnome hrvatskom prostoru. Knjige Stjepana Badrića (1687.–1747.), Josipa Banovca (1703.–1771.), Fabijana Blaškovića (1731.–1819.), Mije Dragičevića (1745.–1790.), a osobito Jeronima Filipovića (1688.–1765.) zasvjedočene su na cjelokupnome prostoru Dalmacije, Istre i Dubrovnika, a čitaju se i u Hrvatskoj, Slavoniji i Bosni. Ovima se pridružuju Inocencio Grgić (1691.–1776.), Ivan Josip Pavlović – Lučić (1775.–1818.), a osobito bosanski franjevac Filip Lastrić (Očevac, iz Očevje, 1700.–1783.) brojnim knjigama svojih propovijedi na hrvatskom (i latinskom), koje su bile popularne od Ugarske preko Bosne do Dalmacije i Dubrovnika. Čitaju se i stariji autori, kao što su Stjepan Margitić (†1714.) ili Ivan Pavao Marki († oko 1705.), koji svojim knjigama još žive u ovoj zajednici crkvenih autora. Naravno Filip Grabovac (1697.–1749.) i Andrija Kačić Miošić (1704.–1760.), iako pišu u stihu, prvi pretežno u osmercu, drugi desetercem nisu zaboravljeni u pučkoj propovijedi seoskih svećenika, jer ovi fratri podržavaju ne samo vjersku nego i nacionalnu svijest i ponos.

Kao što su liturgijska i paraliturgijska izdanja *Pištula i evanđelja*, kao i izdanje *Rituala rimskoga* Bartola Kašića bitno utjecala na proširenje utjecaja štokavskoga dijalekta i njegovu promociju kao Zajedničkoga jezika svih Hrvata, tako su još više pisane, upravo tiskane propovijedi promovirale tip i propovjedničkoga baroknoga stila i propovjedničkoga štokavskog jezika. Ako bismo sudili po prisutnosti knjiga na prostoru Dalmacije i Istre, koje vizitatori spominju

u svojim izvještajima, mogli bismo zaključiti da su tri–četiri pisca u 17. i 18. st. dala pečat jeziku i jezičnostilskim osobinama u propovijedima, i onima koje su tiskane, a još više u rukopisnoj kasnijoj tradiciji, dosad nedovoljno vrednovanoj i uglavnom neobjavljenoj. To su Matija *Divković*, Franjo *Glavinić*, Filip *Lastrić*, Jerolim *Filipović* i Josip *Banovac*.

Govoreći o književnosti 18. st., u poglavlju naslovljenom *književnost bez obnavljanja* Mihovil Kombol govori i o crkvenom govorništvu: »Iz velikog broja naših tadašnjih nabožnih pisaca izdvajaju se navlastito neki predstavnici crkvenog govorništva, neobično razvijenog u katoličkim zemljama u 17. i 18. st. Jedan od glasovitih bio je još na početku 18. stoljeća A. Della Bella, slavljen i voljen kao misionar i propovjednik u mletačkom primorju i Dubrovniku; njegove se propovijedi ističu zaista svojim stilom i govorničkom izgrađenošću iznad naše tadašnje prosječnosti. Od Dubrovačkih propovjednika istakli su se i Đuro Bašić čije *Besjede krstjanske* (1765.) pokazuju jak utjecaj Paola Segnerija i isusovac Bernardo Zuzzeri (1682.–1762.) čije je *Besjede duhovne* izdao istom poslije njegove smrti istraživač Gundulićeva rada Gianluca Volantić 1793.«[2]

Do druge polovice 18. st. u crkvenom govorništvu hrvatskome jezičnom području (štokavski, kajkavski, čakavski dijalekt) još su vidljivi tragovi starijega baroknog obrasca govorništva s prevagom retoričkog *ornatusa*, ali nakon sredine stoljeća već se jasno raspoznaju i tendencije da riječ Božja bude jednostavna kao evanđeoska poruka: razumljiva i shvatljiva svima kao svakodnevni govor ili razgovor, onako kako je to izrazio Đuro Bašić u predgovoru svojih *Besjeda krstjanskih*: »U ovijeh knjigah nijesam se htio služit davnijem načinima u govorenju, ni riječima rijetko čuvenijem, neg govorom običajnijem, i riječima čistijem, ali koje mogu razumjet svaka vrsta od čeljadi.« On ističe da mu je uzor bio »Pavo Segneri«, ali ne toliko da se »izgleda u lijepe načine od govorenja i u njegove izvrsne riječi« jer on piše za puk koji se nalazi izvan gradova.[3]

U propovijedima se u isto vrijeme susreće stara načitanost i citatnost (na latinskom jeziku, jeziku Crkve), ali potkraj, stoljeća književna načitanost ustupa pred jednostavnošću evanđeoske istine. Porijeklo propovjednika i njihova regionalna pripadnost jeziku (dijalektu) ili redu (franjevci, dominikanci, isusovci) ne razlikuju se u propovijedima na razini stilskih odrednica, jer je opća struja bila jača od pojedinačnih osobitosti i retoričkih škola. Pojedini govornici izgradili su svoj osebujan stil, birajući od prošloga i suvremenoga ono što ima je bilo osobito drago i blisko.

U Dubrovniku u 18. st. mnogo je propovjednika držalo svoje propovijedi s uobičajenom tematikom – propovijedanjem na evanđeoske perikope, ali je bilo

[2] Mihovil KOMBOL, *Povijest hrvatske književnosti do preporoda*, Zagreb, 1945, str. 336.

[3] *Besjede krstjanske*, bez imena autora, U Mlecijeh, 1765, predgovor, vidi i bilješku 15 i tekst na koji se ona odnosi.

i onih koji su držali tematske propovijedi koje su čitaocima i svećenicima bile zanimljivije. Neke su od tih zbirki izdane tiskom, druge su ostale u rukopisu, te, jedne i druge, mogu poslužiti za analizu propovjedničkoga stila 18. st. Među onima kojima su propovijedi izdane posebice su znameniti i isusovci Đuro Bašić, Bernardo Zuzzeri i Ardelio della Bella. U rukopisu su ostale *Besjede blagosmrtne* Vlaha Bolića, održane u crkvi sv. Ignacija, za bratovštinu Dobre smrti. Ovim isusovcima mogli bismo pribrojiti i dominikanca Arkanđela Kalića, čije je propovijedi tek 1873. izdao Stjepan Skurla. Za njegova života izašle su *Tri besjede Dubrovniku u strahu od kuge* rečene (1784.).

Od sredine 18. st. upravo kad počinje veća briga dubrovačkih i dalmatinskih isusovaca za izdavanje propovijedi, u cjelokupnom crkvenom govorništvu osjeća se »stišavanje predajnika«, tj. sve je manje baroknoga zanosa u riječima, a propovjednička riječ teži više za racionalnim uvjeravanjem nego za verbalnim igrama. Reformu propovjedništva započeli su u Italiji isusovci Segneri st. i Casini. Propovijed je od tada pod snažnim utjecajem duhovnih vježbi Ignacija Loyole. Propovjednici teže ganuti slušaoce na skrušenost i pokoru, a mnogo manje teže iskazati svoju učenost i načitanost navođenjem primjera iz antike, Biblije ili života svetaca. Propovijedi o dobroj smrti i o muci Kristovoj postaju vrlo popularne, osobito nakon učestalih pohoda kuge našim krajevima. Popularnost dubrovačkih isusovačkih propovjednika, od Kašića do posljednjih pripadnika Reda, širila se po čitavoj Dalmaciji, te se o njima pričalo i na turskom prostoru, kamo su kao misionari često prelazili. Đuro Bašić o svojem subratu Bernardu Zuzuriću (*Život Bernarda Cuceri*, izdanje 1872.) piše kao o svecu, čudotvorcu, kojega slušaju vjetrovi i gromovi: »I Gospodin je ljubio Bernarda i trud njegov, pa je on tu svoju ljubav i svijetu očitavao. Jednoč je Bernard besjedio pod prostim nebom nepreglednoj množini ljudstva. Nebo se navuklo oblaki, a zadušni vjetar popuhavao je s juga grozeći skorom kišom. I već je počela kiša na blizu padati u debelih kapljah. Poplašio se svijet i stao bježati. Na glas Bernardov prestaše bježati. Kišu koja se bješe posve već primakla otjera protivni vjetar. Oko slušatelja križale su ubojite munje, ali njim nije naškodila ni jedna.«[4] I još jedna važna činjenica, koje nema u latinskoj biografiji: »Velikoj i mudroj revnosti Bernardovoj ima se pripisati lijep običaj koj je ponukanjem njegovim zavladao to u državi dubrovačkoj, to po zemljah mletačkih i austrijskih, običaj najme pozdravljat se sa: Hvaljen Isus i Vazda budi.[5]

Prvi izdavač Zuzorićevih *Besjeda duhovnih* Gianluka Volantić (1783.) vrlo je cijenio propovijedi ovoga isusovca, ali mu je ipak prigovorio na čestoj upo-

[4] *Besjede Duhovne* Bernarda Cucera, Dubrovčanina, rečene pred skupštinom dobre smrti u crkvi sv. Ignacija u Dubrovniku, izdao Dr. Josip RIEGER, Zagreb, 1872, str. XIII.

[5] Latinski pisane biografije dubrovačkih isusovaca, pa i Zuzorića (Zuzzeri), vidi: D. PAVLOVIĆ, *Đure Bašića Elogia iesuitarum Ragusinorum*, Croatia sacra 6, 1933, i Vrela i prinosi 3, 1933. Ovoga odlomka nema u izdanom tekstu.

trebi citata na latinskom (on veli: italijanskoga) jeziku, te se pita: »Jeda li je slovinski jezik toliko ubog da bez pomoći italijanskoga ne može se njim samijem svaka miso izgovoriti? Nije u istinu. Prem je plodan, obilan i podoban svakomu pismu i svakoj vrsti književnstva; i tkogod je i malo njemu vješt, zadovoljno će ovu istinu svjedočiti. Jeda li je bio Bernardo svoga rodnoga jezika neumjetan? Ne može se ni to razložito sumnjiti, budući on za u njemu se stanovito utemeljiti od prve mladosti istrajo mnogo ljeta u pripomnjivu nauku izvrsna govorenja. Jedina, dake, svrha za koju služaše se kadgod kojom riječi italijanskom (tj. latinskom, J. B.) bi, er budući one riječi u Dubrovniku prošle u svačiju običaj, i imajući ih po vas dan u ustijeh i isti puk drobni, hotijaše se ugodit načinu od govorenja svojijeh slušaoca, za bit lasno i svršeno od svakoga razumjen...«[6] Izdavač je već tada prigovorio i običaju što pisac, isusovac, u svojim propovijedima »često donosi u svojijeh besjedah potvrđenja, pričice i pripovijesti uzete iz knjiga poganskijeh pisaca: sve stvari koje se od sadanjijeh razumnika dostojno i hule i ne trpe, ko nedostojne pripovjedaocim Božje riječi«. On ga u tome opravdava da se on rodio u prošlom vijeku (stoljeću) i »radi toga ne mogaše sasvijem pometnuti načine općene svijem pisaocim onega doba, i od kojijeh ne izosta potpuno izbavljen ni isti veliki Segneri«.[7] Zanimljivo je da isti prigovor upućuje Ardeliju della Belli i splitski izdavač *Razgovora i pripovidanja*, kanonik Matija Čulić, prepisavši od riječi do riječi Volantićev prigovor.[8]

Ardelio della Bella (1655.–1737.), govoreći na evanđeosku perikopu »Evo ja posilam angela moga prid obrazem tvojim« (to je Razgovor XXVIII, na drugu nedjelju Prišastija, Adventa), obraća se Dubrovniku zanosnim riječima: »Dubrovniče, krunu od slobode ti si sam steko među tolicim gradovim od Dalmacije, ali zašto, reci mi? Ja bo sebi ne mogu pravi, i očiti uzrok od tega ugonenuti bez tebe. Mogu samo reći da otkada si viru svetu Isukarstovu zapoznao i primio, od tada je čistu uzdržiš, i po Turskoj lakomoj zemlji zamiritim načinom raspružaš. Da bi mogli oni bidni krstjani po Albaniji, Bosni i Serviji rastrkani mirno Boga štovati i njegove svete, da ti s jasprom ne tažiš turski gnjiv, i po tom putu ne lakočiniš njima način od bogočašćenja. Gorušte poznajem tvoje srce prema Bogu; vidim lipotu tvoji crkava; vidim veličnost i pomstvo crkovni pjenja; vidim poštenje koje nosi se Božjim namisnicim; tvoja almuštva, ljubav prema ubozim. Ovo su, ovo dila, smijem reći, koja su ti dostojali lipi dar koji uživaš. Ako ti stoji na srcu, ako ga želiš ne izgubiti, nasliduj uzdržati se u viri, budi Bogu harna i virna; diluj pravdu za svakim, budi svećer milostiva prema

[6] *Besjede duhovne*, str. VI.

[7] Isto, str. VII.

[8] Više o tome vidi u mojem prilogu o Ardeliju della Belli, *Ardelio Della Bella u okviru hrvatskoga propovjedništva XVIII. stoljeća*, u zborniku *Isusovac Ardelio Della Bella*, (1655–1737), Split – Zagreb, 1990, str. 61–74.

ubozim. Dokle budeš ti tako uzdržati se prema Bogu, dotle će Bog biti tvoja obrana, i braniće slobodnos tvoje krune. Što ti od srca želim.«[9] U prvom dijelu Dubrovnik je muškog roda, a u nastavku govora, obraća mu se u ženskom rodu (»budi Bogu harna i virna«). On tada na umu ima talijanski lik Grada – *Raguza*!

Bernardo Zuzorić (1683.–1762.) u *Besjedi X.*, tj. *O opovidjenju anđela stražanâ na sudu vlastitomu*, govori o anđelu čuvaru grada Dubrovnika: »Neće mučat ni anđeo, tvrda straža samovlastitoga ovega gospostva i ovijeh svijeh država. Rijet će prid Sudcem višnjijem suproć tkomu a najprije suproć meni; ja zajedno svetijem Vlasim nastojali smo i prosili u tebe Boga da vas puk u miru bude, da duhovne i vremenite čestitosti, koliko je za tvoju slavu, među svijem razsiju se, da stoje im na daleko sve nezgode, one najveće koje dušam protive se. A ova duša svojijem grijesim tvoju je pravdu razsrčila i bila dobar dio od uzroka da zadažde tvoji biči: nemoći, uboštvo i od svudara protivnosti. Ovi anđeo, pridrazi moji, (govorim vam sa svom ljubavi Božjega redovnika) nahodi se kad sudije sjedu, kad pravdanja kušaju se, kad se kupe zbori i vijeća; nahodi se i ko glavar stoji štogod više kneza. Sluša svako govorenje, broji u blustru, i primijera sve balote, i svrhe jošter unutarnje, koje mu Bog objavi, razaznava, On sve piše vele bolje neg potajnik, sve će on prid Isukrstom svjedočiti: je li se podpuno izvršivala naredba ona lijepa od vladanje: *obliti privatorum publica curate*; je li bio prvi zamjerak poštenje Bogu i crkvi stavni temelj od svakoga gospodovanja, i bez koga slaba budu i kraljestva; jesu li se one zakletve, tako sveto za pravdu stavno uzdržati uvedene, obslužile, ali su ih smela kadgod vlastita sjedinjenja od ovega i onega, koja u dugo i općeno sjedinjenje razčinjaju; je li se gledo svaki od puka kako sin ljubežljivi za svakomu pravdu slobodnu i suproć svakomu ukazati; za svakomu i siromahu providjeti da dinarom isprošenijem može iznaći dobru hranu i obilnu.«[10]

Đuro Bašić (1695.–1765.) autor je *Besjeda krstjanskih* koje su izašle bez imena svojega autora, »u Mnecijeh«, 1765. U *Besjedi šeset i drugoj*, tj. *Na blagi dan svetoga Vlasi* Bašić priča legendu, zasvjedočenu kod Bollanda, da je sv. Blaž prije mučeničke smrti »molio Boga da njegovi poštivaoci, a osobito ono mjesto u komu uzleži njegovo mrtvo tijelo«, oslobodi »od grmljavine, od ognja, od glada, i od kuge«. Na te se riječi pojavio oblak s neba i čuo se glas koji je potvrdio sve Blaževe molitve i obećao još i više: »i još ti saviše obećajem da ću sve one koji učine od tebe uspomenu napuniti darovima, i mojijem blagosovom, napunit ću žitom njihova gumna, a vinom i uljem njihove bačve, i umnožit ću sva njihova dobra, za ljubav tvoju«.[11]

[9] *Razgovori i pripovidanja* oca Ardelija Della Bella, Fiorentina, Družbe Isusove, u Mletci, s. a. (1805), str. 132.
[10] *Besjede duhovne* Bernarda Cucera, str. 154.
[11] *Besjede krstjanske*, u Mlecijeh, (Venecija), 1765, str. 199.

Govoreći o svecima Družbe Isusove, Bašić je često vezivao povijest Družbe i Dubrovnika: u propovijedi o sv. Franji Ksaverskom on ne zaboravlja reći da je sv. Ignacije poslao u Indiju sv. Franju, a ne Bobadillu »koga bijaše prvo namislio poslat«, (...) ali »Bobadilja ostaje u Europi, i za koris Dubrovnika, u kojemu istrati cijela dva godišta«.[12] Govoreći u zaključnoj riječi molitvu svecu, on ovako piše: »Pokli se nahodiš toliko čestit i toliko visok u raju, moj veliki Saverio, nemoj se kratit svrnut na nas one oči, s kojijem jur uživaš Božje lice. Pogleda na Dubrovnik, i na ovi puk koji te izabro među tolicijem svecima za svoga parca osobitoga, na brodove ovega mjesta, na pomorce, kojijem kaza toliku ljubav na zemlji, umoli se Bogu za svakoga od nas, da nas priteče svojom milosti, da s njom budemo sadruženi u životu, ter da se s njom odijelimo s ovega svijeta.«[13] *Besjedu* o sv. Alojziju, Luiđu, on završava usrdnom molitvom za svoj grad, Dubrovnik: »Pravedni Luiđu, sinu čestiti prvoroditelja Ignacija, pokli uživaš priveliku slavu u kraljestvu nebeskomu (...) pogleda s visina nebescijeh na Dubrovnik, u komu može biti da bi još iznašo tvoje krvi, er se Krizago, brat velikoga Gonzage u njemu ustani, i njime vlada s prvom gospodom (...) znam da si u ovemu gradu ukazo tvoju blagodarnos, i vidim na tvomu olaru visjet tolike objete, biljege istinite rečene tvoje blagodarnosti, slijedi i u naprijeda prosipat na nas tvoje milosti, i gledat nas s okom osobite tvoje ljubavi.«[14]

Đuro je Bašić u svoje propovijedi znao uplesti najrazličitije vijesti i citate: u propovijedi *O smrti grešnika* on će se prisjetiti Gundulićeva stiha: »er smrt lupa s istom nogom na vrata siromaških kućarica i dvorana kraljevskijeh«; u *Besjedi* o sv. Josipu on piše o Mariji: »Ona siva među njima (biblijskim junakinjama, J. B.) kako sunce među zvijezdama.«

U *Pridgovoru* govori o načinu svojih propovijedi, ali i o jeziku kojim se služi: »U ovijeh mojijeh knjigah nijesam se hotio služit davnijem načinima u govorenju, ni riječima u rijetko čuvenijem, neg govorom običajnijem, i riječima čistijem, ali koje mogu razumjet svaka vrsta od čeljadi. Obro sam i jezik i izgovor dubrovački, ne samo erbo sam se rodio u Dubrovniku, i naučio govorit, nu još er čisti dubrovački jezik jes isto što uređeni bosanski, među slovincijem najplemeniti, stoga svijem Slovinom i ugodan i mio. Pisajući nastojao sam imat prid očima knjige velikoga oca Pava Segneri, navlastito *Krstjanina uvjedžbana*, ne toliko za izgledat se u njegove lijepe načine od govorenja i u njegove izvrsne riječi, er pišem osobito za puka koji se nahodi izvan gradova, koliko za slijediti njegovo razloženje, i načine podobne za pridobit grešnike u grijehu odtvrdnute...«[15]

[12] Isto, str. 232.
[13] Isto, str. 235.
[14] Isto, str. 217.
[15] Isto, str. VI – VII.

Hrvatsko barokno govorništvo, uostalom kao i cjelokupna hrvatska propovjednička književnost, slabo je dosad proučeno; ni tiskane knjige ni rukopisi nisu bibliografski obrađeni, nekmoli pročitani. Zadatak je naše književnopovijesne znanosti da se prihvati toga zadatka, a rezultati pomnih istraživanja ove zanemarene književne i jezične baštine pokazat će bogatsvo što su ga generacije dopreporodnih pisaca, propovjednika, samozatajno stvarale izgrađujući i književni jezik i kršćansku i narodnosnu svijest Hrvata na cjelokupnome području gdje obitavaju Hrvati. Svojom ljubavlju i zauzimanjem da propovijedaju istinsku Riječ Božju propovjednici nisu zanemarili ni selo ni grad, ni kršćanske države ni turske pokrajine, onako kako Bašić kaže o sv. Ignaciju: »naredi svojijem sinovim Ignacio da je ne samo pripovijedaju po gradovih građanim, nego i po selih seljanim«.

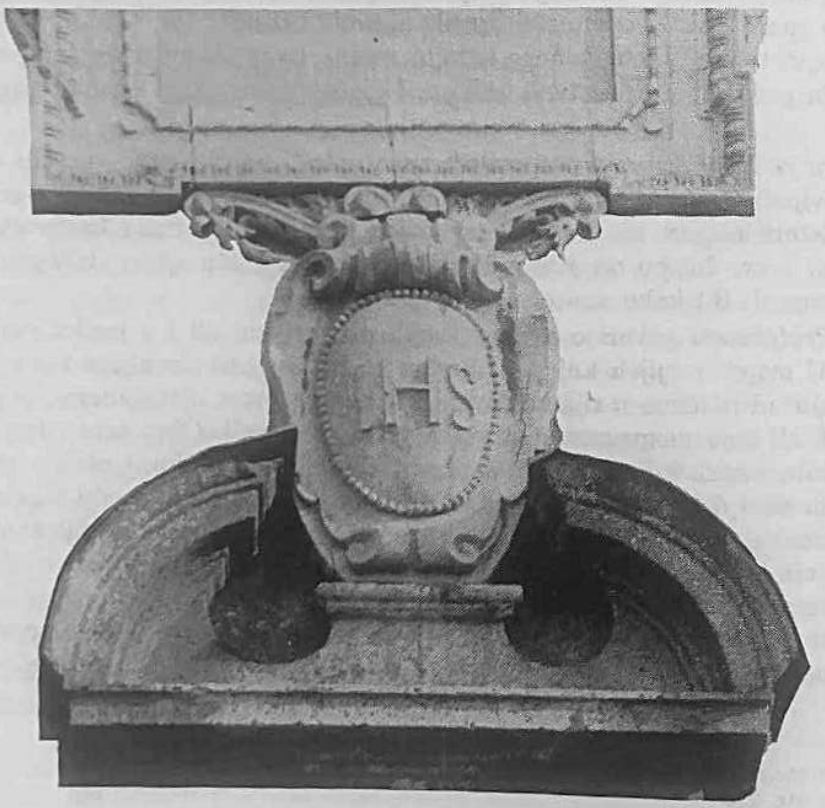

Pavle Knezović, Sarajevo

Rajmond Kunić pjesnik i prevodilac

Svojim prijevodima sa grčkog i svojim epigramima Kunić je pri samome vrhu latinskog Parnasa europskog 18. stoljeća. Raznovrsnost književnih vrsta, elegancija stiha, odmjerenost i lakoća izraza, znanstvenost i temeljitost dokazivanja i objašnjavanja u proznim radovima, specifična sposobnost transponiranja izvornika pri prevođenju daju Kuniću osobito mjesto, značaj i ulogu u cijelokupnome hrvatskom latinitetu.

Kunić nije imao burnih životnih obrata pa je za svakog isusovca mučnu godinu 1773. proživio relativno bezbolno zahvaljujući širokom krugu svojih prijatelja i pokrovitelja u Rimu. Rodio se 1719. u Dubrovniku u građanskoj obitelji. Pošto je završio školovanje kod isusovaca u rodnome gradu, u šesnaestoj godini (1. listopada 1734.) bi upućen u Rim, gdje 20. studenoga 1734. stupi u novicijat, a potom nastavi daljnji studij u Rimu – u kojemu će proživjeti cijeli život, izuzevši petogodišnji rad kao profesora *humaniora* u Fermu, Castellu i u Firenzi. Za svojeg boravka u Firenzi postao je poznat po svojim elegijama i pjesmama u Katulovu stilu.[1] Iz Firenze se vraća u Rim da završi studij teologije, a potom bi imenovan profesorom retorike u školi sv. Andrije na Kvirinalu. Na toj dužnosti ostaje punih 15 godina i tek školske godine 1763./64. prelazi na Rimski kolegij (Collegium Romanum) gdje u početku predaje govorništvo (do god. 1773), a potom govorništvo i grčki jezik do kraja života.

Nakon duge bolesti koju je strpljivo podnosio, preminuo je 22. studenoga 1794., a pokopan je u bazilici Dei SS Apostoli.[2]

[1] Usp. LJUBIĆ, Šime: *Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia*; Vienna – Zara, Battara e Abelich, 1856., p. 93.

[2] Prijatelji su mu nešto kasnije postavili na grob mramornu ploču s natpisom: MEMORIAE / RAIMUNDI CUNICHI / DOMO. RAGUSIO / QUEM SOCIETAS JESU ROMAE ALUMNUM / A PUERITIA SUSCEPIT / PIETATIS ET INNOCENTIAE LAUDE FLORENTEM / ARTIBUSQUE OPTIMIS IMBUTUM / EDUXIT AD GLORIAM / VIXIT ANN. P. M. LXXVI. / RHETOR. IN URBE FUIT ANN. XXXXV. / QUO MAGISTRO CLARI VIRI GLORIANTUR / IDEM NULLI POETERUM LATINORUM SUI TEMPORIS / SECUNDUS HABITUS EST / DECESS. X. KAL. DEC. AN. M. DCC. LXXXXIIII. / BONORUM OMNIUM LACRIMIS HONESTATUS / SODALES VETERES / COLEGAE MITISSIMO INTEGERRIMO / FAC CUR. / ibidem, p. 94

Kunić je imao veoma širok krug prijatelja: pjesnika, znanstvenika, filozofa, glazbenika, slikara i kipara, uz crkvene prelate i gospodu plemićkoga podrijetla (V. Alfieri, V. Monti, I. Pindemonte, P. Metastasio, S. Mafei, R. Mengs, J. M. Vien, J. Louis David, P. Bertoni, A. Canova, D. Cimarosa itd.).[3] Bio je vrlo rado viđen i priman u salon Marie Pizzeli[4] i u palaču Odescalchi. Bio je veoma aktivan i značajan član ugledne akademije *degli Arcadi* te jedan od osnivača književno-prevodilačke akademije *degli Occulti*.

Kunićev je opus vrlo opsežan i raznovrstan. Počevši od devetnaeste godine pa doslovno do samog kraja života, ispjevao je i preveo na tisuće stihova. Njegov književni rad možemo razdijeliti na poeziju i prozu, a prema načinu nastanka na »originalno« stvaralaštvo i na ono koje je on prevodio ili, prenoseći u drugi jezik, »prestvarao«. Dio Kunićeva originalnog stvaralaštva u stihu tvore: elegije (28 netiskanih i 21 tiskana), epistole (13, nijedna tiskana), pjesme – carmina (14, od čega su samo dvije tiskane) te brojne hendekasilapske pjesmice i vrlo veliko mnoštvo epigrama (nekoliko tisuća sadrži Radeljin prijepis[5]). Kunićev biograf, govoreći o epigramima zapisao je »multorum milium numerum quae laudata Pizzelia possidebat, praeter innumera alia, quibus volumina fere XII. compleri possunt«.[6]

Prozni dio Kunićeva opusa tvore govori, dva traktata i vrlo vrijedne pribilješke ili komentari uz neke prijevode.

U Arhivu Male braće u Dubrovniku u rukopisu *Kunićeve pjesme i govori* pet je netiskanih govora, od kojih je jedan izrečen 1773. u Rimskom kolegiju, a ostali prije.[7] U arhivu isusovačkoga reda u Rimu (ARSI) nalazi se rukopis koji sadrži 13 Kunićevih govora, od kojih su neki i u dubrovačkom rukopisu.[8] Od Kunićevih govora tiskan je samo: *Clemente XIII. Pontifice Maximo renuntiatio; oratio habita in Collegio Romano prid. Kal. Sep. MDCCLVIII.;* (Romae, 1758).

U svojim stihovima Kunić je izraziti klasicist, premda su u nekim njegovim epigramima nazire i dah romantizma.[9] Koliko je poznato, prvu je elegiju ispje-

[3] O širokom krugu prijatelja i prijateljstvu najbolje govore Kunićeva djela, adresanti epigrama i drugih književnih vrsta.

[4] Montini kaže da je taj salon bio »okužen neprestanom kišom madrigala opata Kunića« – TORBARINA, Josip: *Oko engleskog prijevoda jedne Đurđićeve pjesme,* Zbornik radova filozofskog fakulteta, Zagreb, 1951, str. 663.

[5] U Arhivu Male braće u Dubrovniku br. 1156 I–II poznat kao prijepis Rafe Radelje (Radeljevića) u 103 fascikla sadrži Kunićevo stvaralaštvo u stihu.

[6] *Bibliotheca Scriptorum Soc. Iesu* (supplementum primum); Romae, Apud F. Bourlie, 1814, p. 124.

[7] Usp. PURATIĆ, Željko: *Iz latinske proze hrvatskog latiniste Rajmunda Kunića;* Živa antika, XX, Skopje, 1970.

[8] ARSI – Archivum Romanum Societatis Iesu, signatura OO. NN 212.

[9] Usp. SMERDEL, T.: *Kanconijer Rajmunda Kunića;* Zbornik Zagrebačke klasične gimnazije 1607/1957; Zagreb, 1957.

vao u 19. godini života kao đak Rimskog kolegija[10] i toj pjesničkoj vrsti ostaje vjeran čitava života *»dum veniat lento curva senecta pede«*, kako on savjetuje i svojim učenicima u netiskanoj elegiji *Ad auditores suos in studiorum instauratione, elegia.* U svih 47 Kunićevih elegija ističe se savršena metrička dotjeranost elegijskoga distiha. Njihova je tematika vrlo različita, pa iako prevladava edukativno-moralizatorska, neosporne su njihova lirskost, vrlo često duboka proživljenost i osobita sjeta prema rodnoj grudi. U elegijama se često susrećemo s majstorskim opisima prirode, događaja i raspoloženja ili okolnosti u kojima se nalaze njegovi junaci. Iz svih stihova izbija izvanredni poznavalac rimske poezije. Svoju vrsnu dikciju, svoj prepoznatljivi pjesnički izraz Kunić je izgradio upravo na klasičnoj rimskoj poeziji. Stoga nije čudno što u Kunićevim stihovima ima mnoštvo odraza i reminiscencija iz Katula, Ovidija, Propercija, Tibula Horacija, Vergilija i drugih rimskih pjesnika, ali i suvremene poezije, i one ispjevane na latinskom i one živim narodnim jezicima.

U heksametrima je Kunić ispjevao samo 14 pjesama, od kojih je jedna sačuvana samo djelomično.[11] Po svojoj tematici one su uglavnom ili nabožne ili didaktičke, a najčešće su mješavina i jednog i drugog. Među njima je neobična *Pjesma o sv. Stanislavu Kostki (De S. Stanislao Kostka, carmen,* 406 stihova) jer se više doima kao dio neke cjeline negoli kao cjelina, a po svojem bi izrazu mogla pripadati vrlo ranim Kunićevim radovima (dok se još vježbao), ako je to doista njegova pjesma. Po odrazima i reminiscencijama gotovo iz čitava Kunićeva opusa donekle se izdvaja pjesma *S. Stanislao Kostka, hymnus* u kojoj se osjeća živa dikcija Prudencija, Ambrozija i ona psalmistička iz Jeronimove Vulgate.

Među tim pjesmama svojom se osobitošću izdvaja *De laudibus S. Aloysii Gonzaga sub nomine Daphnidis idyllium* ispjevane po uzoru na Vergilijeve *Ekloge* (osobiti 5. i 7.), a u duhu arkadske poezije Kunićeva doba. Tu je, u uvodu, tipično natpjevavanje pastira Damona i Koridona u hladovini hrastova, kamo su o podnevu stjerala svoja stada:

»nunc parieter mecum heic conside, calentes
Heic siste radios quercus dentissima et aestum
Defendet pecorique gravem, pecorumque magistris.«

Kunić je u tu pjesmu vrlo vješto unio iz gotovo svih Vergilijevih ekloga one najprepoznatljivije izričaje, one sitne epizode koje su najčešći predmet opi-

[10] Uz elegiju *Ad amicum in Illyrico prope Epidaurum rusticantem* zapisao je Urban Appendini: »Haec elegia anno MDCCXXXVIII. conscripta est cum auctor vix decimum nonum ageret aetatis annum.« Appendini, URBAN: *Carmina. Accedunt selecta illustrium Ragusinorum poemata;* Ragusii, Typis Martecchinianis, 1811, p. 265s.

[11] *De Aesoparum Fabularum versione ad Romanos iuvenes,* (20 stihova).

sa i gradivni elementi vergilijevske ekloge. Čini mi se da je sve to namjerno tako uvršteno kako bi svaki čitalac i slušalac vrlo lako u Kunićevoj *idili* mogao prepoznati i osjetiti draž antičke *ekloge*, ali s nekim novim semantičkim poljem, s novim svjetonazorom u čijem središtu pastirske pašnjake više ne tvori drevna Arkadija, nego onaj vrt iz kojeg je »*homines pepulit primos, hominumque parentes*« »*improba superbia*«. Kunićevi pastiri sa svojim stadima traže nove pašnjake (»... *campos et nova petemus pascua...*«) slijedeći Dafnisa koji »*Integer hic pura postquam lustratus in unda / Nativam posuit labem*« pa »*afflat virtutis amorem*«, zbog čega ga pastiri izabiru i imenuju svojim uzor–pastirom, kustodom:

»O bene consultum, quod te, pulcherrime, pagi
Custodem arvorum quod fecimus. Omnia cedunt
Laetus, huc pleno tecum bona copia cornu,
Huc Pax, huc tecum mores venere pudicis.«

Sada poljima i šumama više ne vlada »*improbus ille Puer Veneris*« sa svojim strijelama koje su palile one teško podnošljive vatre u srcima nekadašnjih pastira. Sad »*clementia*« vlada poljima s kojih:

»pulsus deflet sua damna Cupido
Ille ferox domitorque hominum, domitorque deorum
Flet fractosque arcus et inania spicula, flentem
Irrident Nymphaeque et coripedes Satyri.«

pa veseli Koridon slavi novog Dafnisa:

»Daphni, tuo pagus sub nomine, Daphni, volentes
Te colimus, tibi flore novo bene olentia serta
Nectimus et plana thuris litamus acerva.
Iam nec flava Ceres, jam nec mendacia Bacchi
Numina, nulla Pales, nullus jam regnat Apollo.
Te Pastor foeto pecori, te messor aristis,
Teque vocat metuens maturis vinitor uvis.
Sis bonus o! felixque tuis et sacra revisens
Annua dexter ades cunctis et vota secundes.
Haec memini, haec tenerae descripsi in cortice fagi.
Quod superest (si tantus amor) cantabit Amyntas.«

To je neka nova Arkadija s novim Dafnisom i novim pastirima dok je dikcijom, pjesničkim izričajem, gradivnim mikrostrukturama čvrsto utemeljena na staroj antičkoj eklogi. Novi je Dafnis Alojzije Gonzaga, svetac kojega Kunić više

puta u svojim pjesmama preporučuje kao uzor u krepostima.[12] Kroz minula stoljeća stekle su Vergilijeve *Ekloge* izvanrednu i nedotičnu slavu, jedinstveno dostojanstvo prije svega svojim pjesničkim umijećem pa je razumljivo što je poezija ranoga talijanskog klasicizma (koja se češće naziva periodom Arkadije) nastojala taj ugled antičke ekloge prenijeti u nove prilike i u drugi ambijent oplemenjujući je novim svjetonazorom što su od pjesnika tražile nove okolnosti i suvremena im poimanja poezije. U takvome svjetlu moguće je, čini mi se, promatrati i ovu Kunićevu izvrsnu pjesmu koja se od ostalih njegovih pjesama izdvaja i po učestalosti ili gustoći reminiscencija i odjeka iz Vergilija, za koje se, bez ikakve sumnje, može ustvrditi da su u ovoj pjesmi namjerni i svjesno uneseni. Nasuprot izrazitu utjecaju Vergilijeve poezije u Kunićevim prijevodima ili prepjevima, u njegovim heksametarskim pjesmama (carmina) gotovo je izrazito siromaštvo, iako se to ne bi očekivalo ni poradi tematike većine od njih[13], s jedne, a ni poradi načela i poimanja poezije toga doba, s druge strane. U pjesmi *De obitu S. Stanislai Kostkae* opis noći (stihovi 121–130) odjek je iz Eneide (IV., 522–531), potom u *In studiorum instauratione, carmen* Vergilijevom dikcijom Kunić svojim učenicima nudi jednu od tematika o kojoj mogu pjevati.[14] Iako bi se u pjesmama *Vaticinium Cassandrae...* i *Exemplo Achillis...*, koje se nadaju kao one što su ispjevane na zadanu temu (bilo kao đak ili pak kao učiteljski primjer), očekivao zbog same tematike i stiha jak utjecaj Vergilijeve poezije, njih gotovo nema ili su gotovo neznatni. Kasandrin lik u trenutku proricanja podsjeća na opis kumske Sibile[15] i Kunićevo oslanjanje na Vergilija u opisu Hektorove smrti:

[12] Usp. elegije *S. Aloysius virtutis exemplar*, pa *De divo Aloysio Gonzaga elegia, S. Aloysius Gonzaga humanis rebus nuncium remittit, elegia* zatim pjesme *De Sancto Aloysio servandae innocentiae patrono carmen* i *Ad S. Aloysium preces.*

[13] Gotovo se i sadržaj pjesama može pojmiti iz njihovih naslova koji glase: *Isaias vaticinans suae genti primum aerumnas deinde salutarem Christi Reparatis adventum, carmen* (335 stihova); *Matri maestissimae, carmen* (142 stiha, tiskana); *De Beata Maria virgine in caelum assumta, carmen* (69 stihova, tiskana); *Ad S. Aloysium praeces* (68 stihova); *De S. Aloysio servandae innocentiae patrono, carmen* (58 stihova); *De laudibus S. Aloysii Gonzaga sub nomine Daphnidis idyllium* (72 stiha); *De obitu S. Stanislai Kostkae, carmen* (388 stihova); *S. Stanislao Kostkae hymnus* (437 stihova); *De S. Stanislao Kostka, carmen* (406 stihova); *Ad Clementem XIII., carmen ex Ioelis vaticinio* (43 stiha)/; *Vaticinium Cassandrae cum Paris Helenam rapturus Troia solveret, carmen* (195 stihova); *In studiorum instauratione, carmen* (148 stihova); *Exemplo Achilis declaratur quam grave ac pertinax malum sit iracundia, carmen* (209 stihova); *Ad Antonium A...* (123 stiha, tiskana); *De Aesoporum fabularum versione ad Romanos juvenes — fragmentum carminis* (20 stihova).

[14] »Arbustro in viridi molli sub fronde sedebant
Et laeta arguto complebant rura sonore
Nunc confertim, nunc alterna voce canentes« (stihovi 78–80) usp. Vergilijeve Ekloge III., VII. i IX. osobito stihove 55–59 III. ekloge.

[15] Usp.: »sed acri
Plena deo stimulisque animos agitata furentes
Bachatur tectis, vultum, palentiaque ora.
Ora, comasque olli multo jam numine Phoebus
Concutit, et magnos versat sub pectore motus« (stihovi 9–13) prema Eneida VI. 77–90 i VI. 101s. Kunićev opis podsjeća i na Amantu kad joj je Alkekto bacila zmiju (Eneida IX, 385–411).

»Heu dolor! Occumbit patriis sub moenibus Hector.
Ut ferus, ut lacerum crudeli vulnere corpus
Aeacides raptat bijugis ter moenia circum«
(stihovi 62–65) prema Vergilijevim (Eneida II, 270–289).

Jesu li sve ove Kunićeve pjesme ispjevane prije njegovog »prijevoda« Homerove *Ilijade* ili je on namjerno izbjegavao utjecaj Vergilijeve dikcije ili se pak ne može vjerovati njegovu iskazu u elegiji pred »prijevodom« *Ilijade*? Najskloniji sam povjerovati da su Kunićeve heksametarske pjesme nastale prije 1773., tj. prije njegova rada na prevođenju *Ilijade*. Kunić je prije svega pjesnik kratkog lirskog i epigramskog daha i, čini se, da prije rada na prijevodu *Ilijade* nije imao neku osobitu sklonost prema epskoj poeziji. To se može potkrijepiti »ulaskom u Kunićevu prevodilačku radionicu«, tj. analizom prijevoda *Ilijade*, pri čemu se dolazi do nepobitna zaključka da Kunić pri prevođenju *Ilijade* često ima pred sobom otvorenu Vergilijevu *Eneidu.*[16]

Koliko je poznato, Kunić je ispjevao 13 epistola od kojih je sedam upućeno Ignaciju Boncompagniju, dvije Angelu Mariji Durinij, a po jedna Filipu Bonamiciju, Filipu Gastaldiju, J. Fontiju i jedna nekom Ferdinandu.[17] »Izrazitiji mu je uzor Horacije u epistolima« – kaže V. Vratović[18], a Željko Puratić dodaje: »ima i utjecaja Vergilijeve poezije«.[19] Iako malobrojna, Kunićeva pisma i po opsegu i po tematici dosta su raznolika. Predmet im je većinom neko pitanje iz književnosti te su značajna za osobno Kunićevo poimanje, pa iako se više nadaju kao usputni zapisi i pohvale nečega konkretnog nego iznošenje osobnih načela u kojima se Kunić inače ne odlikuje nekom osobitom originalnošću i inovativnošću, ipak je nužno reći da su izraz promišljene i iskustvom stečene ozbiljnosti i pjesničke samouvjerenosti. Najvjerovatnije su plod kasnije Kunićeve stvaralačke dobi.

Od Kunićeva originalnog stvaralaštva najpoznatiji su epigrami kojima je, prema općem sudu, dosegao vrhunac svojeg iskaza. Kunićev epigram, najkraće rečeno, zahvatio je onodobni život Rima (u čitavome njegovu postojanju) viđenog kritičkim autorovim okom što čas hvali (često bez prave mjere), čas kudi, čas se opet zapanjeno divi jednako i najsitnijim detaljima slikarskog kista ili velikim znastvenim pothvatima. Osobitu cjelinu tvore epigrami u čijem su središtu Lyda – a i oni su ne tako rijetko samo *pars pro toto* tako da se u

[16] Usp. MAJNARIĆ, N.: *Prilog za poznavanje Kunićeva prijevoda Ilijade (Vergilijev utjecaj kod prevođenja poredaba); Hoffillerov zbornik,* Zagreb 1940.
[17] U tzv. Radeljinom rukopisu (Arhiv Male braće u Dubrovniku br. 1156/2.) sadrži sve Kunićeve epistole.
[18] VRATALOVIĆ, Vladimir: *Horacije u dubrovačkom pjesništvu 18. i 19. stoljeća.* »Rad JAZU 357, ; Zagreb, 19712., str. 308.
[19] PURATIĆ, Željko: *O nekim neobjavljenim radovima Rajmunda Kunića;* Živa antika XIII–XIV, Skopje, 1964, str 232.

liku Lyde ogleda bilo koja rimska matrona. Među njima ima (i to ne mali broj) i onih u kojima je iznesena nepatvorena realnost, prisutnost i iskrena pjesnikova zaljubljenost, kako je ustvrdio T. Smerdel[20], s čijim se sudom duboko slažem. Upravo tim dijelom svojeg opusa Kunić je zakoračio korak ispred svoga vremena. I zbog brojnosti i poradi velikog variranja s obzirom na temu i literarnost, koja iako se često ne odlikuje onim vrsnim žalcem marcijalovske jačine, teško je donijeti ocjenu koja bi pretendirala vrednovanju Kunićevih epigrama, to više što je još uvijek najveći dio u rukopisu. Do danas je bilo više pokušaja izricanja suda o Kunićevim epigramima, od kojih je najpoznatiji onaj gotovo zavidni i podrugljivi Alfierijev: »*Che peccato di si bella latinità sprecata in tanti nienti*«[21] – danas zabačen. Marotti, prvi izdavač Kunićevih epigrama, koji je imao uvid u cjelokupan Kunićev epigramski opus i koji je još uvijek dobro pamtio njihovu živu jeku Rimom, prividno se uzdržava od izricanja suda pišući: »De quorum bonitate ac praestantia nihil attinet dicere, quum plane compertum testatumque sit, Cunichium, dum viveret, Roma judice, principatum in hoc poeseos genere obtinuisse«.[22] Drugi, također veliki poznavalac cjelokupnoga Kunićevog opusa Dubrovčanin Rafo Radelja zapisao je: »Ipak se plašim da trud (sakupljanja)... neće moći svima biti po volji i da će veliki broj epigrama čitateljima biti dosadan i zbog svoje nejednake vrijednosti izazvati će i neko nepovjerenje prema autoru (tj. Kuniću).«[23] Franjo Maixner je o svakoj pojedinoj vrsti Kunićevih epigrama (a bili su mu poznati samo oni iz Radeljina izbora tiskana u Dubrovniku 1827.)[24] izrekao svoje sudove, pa iako su izneseni prije više od stotinu godina i pod jakim utjecajem romantičarske valorizacije književnosti, oni su većim dijelom održivi i danas.[25]

Drugi dio Kunićeva književnog rada tvore prijevodi i parafraze. Prevodio je s grčkog i s talijanskog na latinski. Kronološki niz u prevođenju s grčkog nemoguće je ustanoviti, kao ni to u kojoj se dobi počeo baviti prevođenjem. S grčkog je prevodio Teokrita, Homera, Kalimaha, Tirteja i mnoge pjesnike iz *Palatinske antologije*. Prve prijevode tiskao je u Džamanjićevoj knjizi »*Echo libri duo* (Romae, 1764.) kao dodatak *Selecta Graecorum carmina versa Latine*

[20] Usp. SMERDEL, Tom: *Kanconjer Rajmunda Kunića;* »Zbornik zagrebačke klasične gimnazije« 1607–1957; Zagreb, 1957.
[21] VRATOVIĆ, V.: *Rajmond Kunić* / u knjizi – »Hrvatski latinisti,« II. /, Zagreb, 1970, str. 437.
[22] Raymundi Cunichii RAGUSINI; *Epigrammatum libri quinque. Accedit Endecasyllaborum libellus*; Parmae, Ex publico typographeo, 1803. (u predgovoru).
[23] PURATIĆ, Ž.: *Kako je dubrovački kanonik Rafo Radelja početkom XIX stoljeća pripremao izdanje djela Rajmunda Kunića;* »Živa antika,« XX; Skopje, 1970., str. 217.
[24] KUNIĆ, Rajmun: *Epigrammata* (Raymundi Cunichii Ragusini) *nunc primum in lucem edita*; Ragusii, Typis Antonii Martecchini, 1827.
[25] MAIXNER, Fr.: *Život i rad Raymunda Kunića*; Rad JAZU 96 i 98; Zagreb, 1898, str. 110–165.

i popratio ih značajnim predgovorom u kojem je iznio svoje originalne nazore o prevođenju.

Iz *Palatinske antologije* preveo je 499 epigrama raznih pjesnika i popratio ih iscrpnim bilješkama koje odaju vrsna znalca cjelokupne antike. Objavio ih je pod naslovom: *Anthologica sive Epigrammata Anthologiae Gaecorum selecta Latinis versibus reddita et animadversionibus illustrata;* (Romae, Typis Michaelis Angeli Barbiellini, 1771), koja je bila više puta tiskana.[26]

Nakon iscrpne i znanstveno utemeljene Körblerove studije »O Kunićevom i Zamanjinom latinskom prijevodu Teokritovih pjesama«[27] kojoj je prethodio Maixnerov sud što ga je Körbler korigirao ili, djelomično ga opovrgnuvši brojnim dokazima, izmjenio; suvišno bi bilo, čini mi se, dokazivati koliko su se naši Dubrovčani u svojim prijevodima oslanjali i koristili se Vergilijevim opusom. Ovdje se također ne bih upuštao u raspravu i dokazivanje zašto je Džamanjić prevodio Teokritove *Idile* kad je to već učinio njegov učitelj i prijatelj Kunić, što je njemu bilo poznato. Razlog je, čini mi se, najvjerojatnije nepodudarnost Džamanjićeva i Kunićeva poimanja prevođenja »sablažnjivih mjesta« kod grčkih bukoličara. Prijeko je potrebno reći da je Kunić prije 1771. preveo sve Teokritove *Idile*, osim XXII., XXIV., XXV. i XXVI. i da ih je namjeravao tiskati, ali ga je nešto spriječilo.[28]

Najvjerovatnije su to bile teške prilike koje su se nadvile nad Isusovački red.

Ono čime je Kunić stekao ugled vrsna prevodioca europskih razmjera jest njegov prijevod Homerove *Ilijade*[29] za koji se općenito smatra da je »vjerojatno u svijetu najbolja transpozicija Homerova epa na latinskom«[30] Kunić je svoj prijevod *Ilijade* popratio značajnim traktatom *Operis ratio eidem clarissimo viro ab interprete reddita* u kojem je iznio svoja načela prevođenja. Nužno je

[26] Raymundi CUNICHII: *Anthologica sive Epigrammata Anthologiae Graecorum selecta Latinis versibus reddita et animadversionibus illustrata.* – Editio prima Veneta; Venetiis, Excudebant haeredes Balleonii, 1784. zatim s dodatkom originalnih Kunićevih epigrama: *Anthologia sive Epigrammata Graeca selecta Latinis versibus reddita. Accedunt nonnulla epigramata originalia;* Regii Lepidi, Toregiani, 1823 te potom *Anthologia sive Epigrammata Graeca selecta Latinis versibus reddita. Accedunt nonnulla epigrammata originalia auctoris numquam typis missa;* Regii Lepidi, Typis Torregiani et socii, 1827.

[27] Rad JAZU 164; Zagreb, 1906, str. 157–266.

[28] U svojem prijevodu Palatinske antologije, objašnjavajući tko je Crethona, poziva se na XVI. Teokritovu Idilu uz značajnu primjedbu: »Haec ille in Idyllio XVI. quod ego feci Latinum, atque edam fortasse propediem una cum aliis Theocriteis,« – Anthologica sive Epigrammata anthologiae Graecorum... Editio prima Veneta..., str. 128.

[29] *Homeri Ilias Latinis versibus expressa;* Romae, 1776 (Editio prima Veneta), Venetiis 1784; Vindobonae, 1784 (Sommervogel navodi da su u Beču izašla dva izdanja, 1783. i 1784); Kunićev prijevod donosi petojezično izdanje Homerove *Ilijade* tiskano Firenze, Pasigli Borghi e compagni, 1831 i drugo petojezično izdanje također Florentiae, Typis V. Batelli et filiorum, 1836–1838. uz djelomična izdanja.

[30] VRATOVIĆ, V.: O mediteranskim refleksima u hrvatskih latinista dubrovačkih; Dubrovnik, 1975, br. 2, str. 74.

iscrpno razmotriti Kunićevu teoriju prevođenja i usporediti je sa suvremenim i kasnijim teorijama, sagledati njezin utjecaj ne samo kod Dubrovčana (Džamanjića, Ferića, Sivrića, M. F. Galjufija, Getaldića itd.) i ostalih hrvatskih prevodilaca 18. i 19. stoljeća (pa čak i poslije narodnog preporoda) nego i u europskim razmjerima, što ovdje ne dopušta prostor. Ipak ću iznjeti Kunićev prevodilački *credo* koji u najkraćemu glasi: »... *mihi profectos erit maxime fidus interpres, qui ab archetypi virtutibus minime aberrit; qui sive oratorem, sive poetam ita fuerit interpretatus, ut non solum eadem, sed etiam eodem modo dixerit, Demosthenica, ut ita loquar, Demosthenice, Homerica Homerice. Atque hoc est alterum ex duobus illis, quae supra dixi, genus interpretandi, praeclarum sane, atque magnificum, verum adeo difficile, atque impeditum, ut multo sit minus operosium sua scribere, quam aliena hoc pacto interpretari.*«[31]

Dakle, ne ropski prijevodi ad verbum za koje se obično kaže da su »najvjerniji« o kojima Kunić kaže: »... *ut arbitror, vere: nullos mihi interpretes minimus fideles videri, quam eos, qui in orationibus ac poetis de sua fide maxime gloriantur, eamque sibi non sua scribentibus, sed etiam unice cordi fuisse affirmant.*«[32] Prema Kuniću, najvjerniji će, dakle, biti onaj prevodilac »*qui ab archetypi virtutibus minime aberraret*«, tj. koji se stvaralački unosi u idejni i stilski svijet originala »*non solum eadem, sed etiam eodem modo*«. Svaki prijevod mora u svakom izričaju obdržati dva udružena svojstva – vjernost originalu (što Kunić naziva *fides*) i originalni pjesnički duh (kojega on naziva *venustas*). Svjestan je bio da se ta dva svojstva vrlo često između sebe isključuju (»verum haec duo inter pugnant saepenumero tam vehementer, ut et fidei venustatis et venustati fidei causa sit aliquid necessario detrahendum ac tenenda utaque in re mediocritas quaedam digna, ut mihi videtur, laude non mediocri. Quam mediocritatem qui aspernantur hoc in genere ac summa illa requirunt atque omni ex parte perfecta, videant, ne id postulent quod omnino fieri non possit«). Prenoseći Homerove stihove, Kunić je ipak veću pozornost posvetio pjesničkom izrazu i duhu latinskog jezika (tj. venustati) negoli vjernosti. Pomna analiza Kunićevih prijevoda pokazuje da on hotimice preuzima Vergilijeve iskaze, fraze s pomoću kojih je u svojim prijevodima izgradio zavidnu »venustas«. To Kunić i ne krije, nego u posvetnoj elegiji svojem meceni Baltazaru Odescalchiju izrijekom kaže:

»Salve magne Maro vatum exaequare parentem
Cui dedit heroa Calliopea tuba;
Quem docuit solum numerosque & verba referri
Queis posset pulchri Graecia quidquid habet.

[31] Navodim prema Editio prima Veneta, str. XXII.

[32] Ibidem.

Salve iterum vates, vatum & pater unus Homerum
Tu poteras dignis vertere carminibus,
Atque sui similem Romano ostendere cultu.
Id quando haud placuit, verba mihi, ac numeros,
Vimque tuam & clarum clara mage luce nitorem
Suffice; si cultor te tuus a puero
Dilexi multis vatum prae milibus unum
Si tua pervigili scripta lego studio;
Aurea si cupido tua dicta in pectore condo,
Oblito ne quid defluat ex animo.«[33]

Kunićeva je svrha bila da blago grčke književnosti preda suvremenu čitatelju i da ovaj uživa dok čita Homera (i druge pjesnike) na latinskom bez potrebe komentara. Tu je njegov uspjeh, snaga njegova prijevoda, da ih mogu s uživanjem čitati, kako je istaknuo prvi recenzent Kunićeva prijevoda:

»Is enim est stili nitor, atque elegantia, ea Latini carminis majestas ac dignitas ut hic unus vates omnes interpretes, qui magno numero idem conati sunt, longe antecesserit, primusque omnium mihi effecisse videatur, ut Homerus Latine legi cum voluptate possit.«[34]

Kuniću je u pomoć »pritekao« Vergilije ne samo pri prevođenju poredbi, kako je to dokazao Nikola Majnarić[35], nego i u opisima smrti, oružja, opisima poslanja božanskih glasnika, molitava i prinošenja žrtve i u brojnim drugim opisima. Osobito su Vergilijevi tragovi uočljivi u Kunićevim amplifikacijama, uporabi stalnog epiteta i u prijevodu–prijenosu Homerovih govornih formula. U Kunićevu prijevodu upravo su bezbrojni tragovi Vergilijeve dikcije, njegova izraza prema kojemu se Kunić različito ponaša, tj. zavisno od zgode do zgode (gotovo od stiha do stiha), a najčešće kujući svoj iskaz prema Vergilijevom istodobno udaljujući se (tj. unoseći svoje crte) od Homerova izraza koji je (kad se izuzmu Homerove ustaljene uvodne govorne formule i oslovljavajuće formule) kudikamo koncizniji, oslonjeniji na svakodnevni i logični govor. Od Kunića je priroda latinskog jezika epske poezije zahtijevala upravo izraz koji je on majstorski ostvario uz pomoć Vergilija i drugih rimskih pjesnika. Kunićev prijevod Homerove *Ilijade* diše svom prirodnošću vrsno pretočena djela koje se u novim prilikama (jeziku i vremenu) nadaje kao da je tu uvijek stvarano, a to je Kunić postigao upravo vješto unijevši u nj onaj *sapor Virgilianus*, a izgradnja toga

[33] Ibidem, str. XII.–XIII.
[34] Ibidem, str. LI.
[35] MAJNARIĆ, N.: Prilog za poznavanje Kunićeva prijevoda *Ilijade* (Vergilijev utjecaj kod prevođenja poredaba); Hoffilerov zbornik – Serta Hoffilleriana; Zagreb, 1940.

»Vergilijevskog daha« pokazala je svu Kunićevu veličinu pjesnika i snagu prevodioca.

Nužno je još bar spomenuti da je Kunić s grčkog preveo Kalimahovu elegiju *Kupanje Palade (In lavacrum Palladis elegia)*, jedan odlomak Mimnermove elegije (*Fragmentum elegiae De vita hominum*), Tirtejevu opomenu *De bellica virtute*, zatim je parafrazirao u heksametrima i elegijskim distisima tzv *Homerovu himnu Demetri* (*Homeri hymnus ad Cererem*) i 28 *Ezopovih basni*. S talijanskog je prenio sedam Zanottijevih i jedan Duranttijev sonet, jednu elegiju pape Klementa XIII. i prvih osamnaest strofa iz Tassova epa *La Gerusalemme liberata*. U svim svojim prijevodima Kunić se dosljedno drži svojih prevodilačkih načela.

Vladimir Dugački, Zagreb

Medicinsko nazivlje u »Dizionariu« Ardelija Della Belle

Početak medicinske književnosti na hrvatskome jeziku obilježen je dvama kažiputima: godine 1768. tiskana je prva knjiga medicinskog sadržaja na hrvatskome jeziku »Flos medicinae« – prijevod zdravstvenih regula salernske medicinske škole, što ga je priredio franjevac Emerik Pavić, a 1776. pojavljuje se prvo originalno stručno medicinsko djelo pisano na hrvatskome jeziku – »Medicina ruralis illiti Vrachtva ladanyszka« varaždinskog liječnika Ivana Krstitelja Lalanguea. Razvoj medicinske publicistike utjecao je i na razvoj hrvatskoga medicinskog nazivlja jer su pojedini autori obogaćivali medicinski jezik, pri čemu su preuzimali riječi iz drugih narječja, stvarajući nove kovanice ili prilagođavajući strane termine hrvatskome jezičnom izrazu, No polazište za njihov rad bilo je postojeće hrvatsko medicinsko nazivlje, sabrano u tada malobrojnim hrvatskim riječnicima općega značaja. Jedan od takvih izvora bio je enciklopedijski riječnik »Dizionario italiano–latino–illiroco« talijanskog isusovca Ardelija Della Belle (1655.–1737.). Taj rječnik, objavljen u Mlecima 1728. no dovršen još 1718., donosi, među ostalim, niz hrvatskih naziva za pojedine dijelove tijela, tjelesne mane, važnije bolesti i, bolesna stanja, istaknutije simptome, za neke zdravstvene postupke, medicinske instrumente i ljekovito bilje. To ne iznenađuje kad se zna da je osnovna namjena toga rječnika bila da olakša rad misionarima koje je Rim slao u naše krajeve. Naime, u vrijeme kad je liječnika u nas bilo vrlo malo, svećenici nisu bili samo ispovjednici duša i naučitelji vjere već osobe pouzdanja kojima su se povjeravale i tjelesne patnje i tražio savjet u rješavanju različitih životnih problema, pa tako i u pitanjima zdravlja i bolesti. Drugo, popravljeno i prošireno izdanje toga rječnika objavljeno je u Dubrovniku godine 1785. (priredio ga je P. Bašić). Razmotrio sam medicinsko nazivlje sadržano u tom izdanju, jer je to nazivlje iz osvita hrvatske medicinske književnosti, budući da je drugo izdanje rječnika suvremenik prvih medicinskih djela objavljenih na hrvatskome jeziku. Izvorni su termini istaknuti drukčijim tiskom, no prilagođeni današnjoj grafiji.

Počet ćemo s okom, jer je »oko svjetiljka tijelu«, kako, prema Matejevu Evanđelju, reče sam Gospodin u govoru na Gori. Termin što ga Della Bella

rabi jest *oko*, množ. *oči*, uz augmentativ *očetina* ili *očina* te deminutiv *očice*. Oko je smješteno u *jamici od oči*, a na njemu su vidljivi bjeloočnica – *bjelo od oka* i *zenice*. Za šarenicu nema posebnog naziva, nego je naziva *okoliš zenice*. Oko je pokriveno *trepavicom*, tj. vjeđom. Danas pod trepavicom razumijevamo posebno oblikovane dlake na vjeđnome rubu, za koje Della Bella ne donosi naziv, no termin trepavica za vjeđu vrlo je dobro sročen jer je vjeđa zapravo ta koja trepće. Vjeđe tvore *kut od oka* ili *kraj od oka*, a iznad vjeđe je *obarva*. U oku se stvaraju *suze*, no zanimljivo je da uz talijanski naziv lagrima Della Bella komentira da je to »umor che stilla dal cervello«, dakle, tekućina koja kapa iz mozga, što je tada bilo već posve laičko shvaćanje jer je takva koncepcija u znanstvenoj medicini bila već odavno napuštena.

Osnovna funkcija oka jest *vid*, *vidjenje* ili *zamjera*. Vid može biti *dobar* odnosno *bistar*, no čovjek može biti *sljep*, dakle imati *sljepos*, *slipos*, *sljepoću* ili *sljepilo*, može dalje, biti *polusljep* ili *naposljep*, zatim *ćorok*, *ćoro*, *ćorac* ili *gverok* – ako ne vidi samo na jedno oko, te *hiljok* ili *žmirak* – ako mu je jedno oko zatvoreno. Termine *gverok* (prema talijanskom guercio) i *hiljok* Della Bella rabi dvoznačno; osim prije navedenih mana, on te izraze upotrebljava i za onoga koji strabira, koji ima *nakrive oči* ili *razroke oči* koji *izbeći krivo pogled*.

Od patoloških promjena sastavljač rječnika spominje na vjeđama *ječmic*, zatim mrlje na rožnici – *pjege*, *šarulje*, *perušac*, te vanjsku mrenu pod nazivom *opna* ili *opnica*. Ostala patološka stanja očiju jesu *nemoćne* ili *nezdrave* oči, *slabe* ili *mlohave* oči, zatim *upale* ili *ulupjene* oči, *suzeće* i *karmeljive* oči. Tko je *kratkovid* potrebne su mu *očnice parvoga vida*, tj. naočale, dok su starovidnima namijenjene *očnice staroga vida*. Budući da Della Bella donosi i deminutiv *očničice*, očito je da su se naočale upotrebljavale i u dječjoj dobi.

U ondašnjoj patologiji, kako nam je poznato iz povijesti medicine, još uvijek prevaliraju zarazne bolesti. Della Bella spominje *kugu* i *gubu*, kojih tada još uvijek ima, te boginje pod imenom *patule*, *ospice* ili *šeše*. Česte su i različite vrste *ognjica*, od kojih su neke kratkoga trajanja (*ognjica jednodanja*), dok druge znaju i poduže trajati (*nepristavna ognjica*). Svaka ognjica ima svoj početak (*pristupaj ognjice* ili *prihod groznice*), svoj stadium incrementi (*ognjica u rastjenju*) te svoj stadium decrementi (*popustjenje ognjice*). Početak ognjice često se očituje kao *tresavica*, *trešljavica* ili *groznica*. Tu je i febris hectica, dakle, sušica, pod imenom *sičija* ili *sičijava ognjica* zatim bjesnoća – *bjes*, te u našim primorskim krajevima vrlo česta malarija, koja se očituje kao febris quotidiana (*ognjica svakdanja*), febris tertiana (*ognjica trećodanica*) ili febris quartana (*ognjica četverodanica*). To su, dakle, primljive bolesti – *nemoć koja prilipće*, *nemoć koja prione*, uključujući i običnu *nazebu* ili *nastinutje*.

Među zaraznim bolestima posebno se izdvajaju spolne bolesti: *bludna nemoć*, odnosno *ženska otrov*, te bolesti izazvane parazitima na površini tijela:

uš ili *ušenak* te *gnjida*, *buha* zatim *kimak* ili *čimavica* (stjenica), *srab*, *karpelj* ili *karpuša*, odnosno parazitima u unutrašnjosti tijela: *metilj*, *carvi* (tj. crvi) i *guje* (tj. gliste).

Boles, *bol*, *nemoć* ili *nezdravje* može biti kronična (*stara* ili *davnjena nemoć*) odnosno akutna (*nedavna nemoć*), može biti *lječiva*, *lječna*, *sljećna*, *izvidna* (od glagola vidati) ili pak *neizlječiva*, *neljećiva*, *neizlječna*, *neizvidna*. Za *bolnika*, *nemoćnika* ili *nezdravca* postoje ustanove kao što su *bolnište* ili *bolnostanište* (valetudinarij), *kužničko stanište* (lazaret), *pristalište za nemoćnike* (nozokomij) ili pak *pristalište neizlječivijeh* (valetudinarium incurabilium). Kako znamo, u tim hospitalima nisu radili liječnici, već su njegu pružali redovnici, na čelu kojih je stajao *nadpomnik bolnički* (valetudinarii praeses). *Lječnik*, *ljekar* ili *vrač* propisivao bi *ljekarski zapis* za *ljek* ili *ljekariju*, a to su mahom bile *ljećne trave* koje je ubrao *travoznanac*. U *ljekarnici ljekoprodalac* izrađuje pilule (*ljećno zarno*), meleme (*meč* ili *obliž*) te druge lijekove: *ljek tjeločisteći* ili *tjeločistni*, *ljek koji čini spati* ili *sanonosni*, *ljek za oznojit se*, zatim *vonje vareno za sarce pokrpjepiti* (decoctum aromaticum), *rastop otvorajući* (sirupus dejectorius) i druge. Lijek može biti *jaki*, *žestok*, *tvard* ili *usioni ljek* odnosno pak *tihi ljek*, no važno je da bude efikasan, tj. da bude *ljek prikreposni* ili *priizvarsni*.

Od instrumenata Della Bella spominje *backavicu* (scalpellus), *badalo* (specillum), *prožigu* ili *prožiganicu* (kauter), *starcalicu za ljećno ustarcanje* (štrcaljku za klistir), *klješta za vadit zube* ili *vadozubu* te ventuzu (*kupicu karvnu*). Od pribora za osobnu higijenu tu su *zubatka* (čačkalica), *varčina* ili *burežnjak* (posuda za *burež* ili *mižeč*, tj. za mokraću) te *kantorica* (posuda za *gnus*).

Znajući da su u regionalnoj patologiji primorskih krajeva, gdje je i nastao ovaj rječnik, bili česti podagra i kalkuloza, ne možemo a da se ne osvrnemo i na to nazivlje. Podagru Della Bella dosta nejasno definira kao *boles u ščklanijeh*, tj. bolest u zglobovima, a bubrežni kamenac kao *kamen*, *ulog u bedri*, te mokraćni pijesak kao *mižeč paršinasti*. Za oboljele od bubrežne kalkuloze ima izraze *kamenobolnik* ili *kamenobolestan*, a tu su još i nazivi za krvavu mokraću (*karvavi burež*) i za stranguriju (*mižanje na kaplje*).

Među ostalim, Della Bella donosi i osnovne pojmove iz porodništva kao trudnoća (*breme*, *bregstvo*, *tegotnos*, *prisobnost*), trudnica (*žena breda*, *prisobna*, *trukla*), porođaj (*porod*, *rođenje*, *porođenje*), pobačaj (*izmetnuće*, *izvarženje*), *neplodnos* i *neplodnica*, zatim *blizanci* (*dvojke*, *nebodvojnici*, *dvaganci*, *sinovi zajednorođeni*). Plod je *začetak*, a pometnuti je plod *izmetak* ili *izmet*.

Tu su još nazivi za menstruaciju (*vrijeme žensko*, *stvari ženske*) i žensko spolovilo (*utroba*, *narav*).

I tako bismo mogli i dalje nizati nazive iz *ljekarstva*, napose iz *rukoljekarstva* (kirurgije) i *razudnog udosječja* (anatomije). Della Bellin »Dizionario« doista je tezaurus u kojem su sadržani nazivi iz mnogih *znanstva* ili *umjenja*,

kao što su: *znanje od reda naravnoga* (fizika), *zvjezdoznanje* (astronomija), *svjetoraspis* (kozmografija), *nauk od razbrojenja* (aritmetika), *kopnomjerje* (geometrija), *kopnopisje* (geografija), *nauk od zagrade* (arhitektura), *mudroznanje* (filozofija), *bogoslovstvo*, *naučiteljstvo zakona* i mnoge druge znanosti, ali i pseudoznanosti, kao što su *nauk zlatotvorni* (alkemija), *suđenje po zvjezdah* (astrologija), *slikoznanje* (fiziognomija) i *rukogonetanje* (hiromantija).

Della Bellin »Dizionanio« utjecao je na sve kasnije naše rječnike. No nesumnjivo je također da je nazivlje sabrano marom ovoga vrijednog isusovca našlo odjeka i u kasnijoj stručnoj, pa tako i u medicinskoj literaturi.

Hrvojka Mihanović — Salopek, Zagreb

Prinos isusovaca razvojnome tijeku starije hrvatske himnodije

Himnodiju pojedinog naroda tvori skup religioznih lirskih tekstova koji se uz službeno dopuštenje crkvene hijerarhije mogu pjevati pri liturgijskim obredima, a mogu služiti i privatnoj pobožnosti vjernika. Dva bitna povijesno–razvojna procesa presudno su utjecala na oblikovanje područja homnodije[1]:1. proces uporabe internacionalnog latinskog oblika, himan; 2. proces postupnog uvođenja uporabe oblika crkvene pučke popijevke, sastavljene na jeziku pojedinog naroda.

Već u ranome kršćanstvu stvoren je prapočetni oblik izvanbiblijskih tekstova, a pjevani su za vrijeme mise. Slijedila je faza postepena formiranja oblika i diferencijacija pjevanja na psalme, kantike i himne. U 4. st. (u stvaralaštvu grčkog pjesnika Hilarija Pointierskog, sv. Efrema i milanskog biskupa Ambrozija) himan se počinje javljati kao čvrsta i određena književno–glazbena forma. Otad je himan fiksirana struktura crkvene pjesme, slavljeničkog karaktera, složene na latinski pjevački i vjerski tekst u vezanom govoru i strofama. Definiciju oblika himna iscrpnije razrađuju ove različite znanstvene discipline: liturgika, muzikologija, povijest književnosti i književna teorija.

Do kraja srednjega vijeka latinsko stvaralaštvo himana doseglo je svoj vrhunac pa se pojavila opravdana potreba za crkveno–funkcionalnim i ujedno umjetničko–antologijskim izborom tekstova. U latinske rimske brevijare i misale uvršten je odabir stalnih himana kroz crkvenu godinu i za prigode glavnih vjerskih blagdana. Tim određenjem propisanih ustaljenih himana došlo je do iscrpljivanja bogatoga latinskog stvaralaštva oblika himan. Nadolazeće renesansno pjesništvo uspostavilo je oblik duhovne pjesme u stihovima, s naglašenim versifikacijsko–estetskim usmjerenjem, bez funkcije pjevanja, a namijenjene privatnoj uporabi i percepciji visokoobrazovanih, uskih, hrvatskih pjesničkih krugova. Međutim, intencija za stvaranjem novog teksta crkvene pjesme nije

[1] Područje himnodije u ovom je radu proučavano u svojem temeljnom i užem značenju forme liturgijskog pjevanja, pa prema tome ne obuhvaća srodna, ali različita područja proučavanja pjevanih stavaka oblika mise: moteta, oratorijskog pjevanja, paraliturgijskog vjerkog pjevanja.

posustala, zbog zatvorene kanonizacije oblika himan. Preko prijelaznog oblika, tzv. kanciona[2], stvoren je put za razvoj drugog važnog oblika – crkvene pučke popijevke. Crkvena pučka popijevka nema tako stroge versifikacijske pjesničke kriterije kao himan, već je jednostavnija, otvorenija, te usmjerena time da bude razumljiva narodnim slojevima. Suprotno prvotnoj vezanosti oblika himan uz književni latinski tekst, hrvatska crkvena popijevka vezana je uz narodni hrvatski jezik, a služi se svim trima književnim narječjima i svim trima pismima.

Osebujnost hrvatske himnodije proizlazi iz usporednih utjecaja i prožimanja latinske i glagoljaške nacionalne tradicije bogoslužja. Hrvatska crkvena pučka popijevka stoljećima je u praksi i uporabi nadilazila oblik latinskog himna među narodnim masama. U prilog tome svjedoči nam sačuvana ostavština vjerskih bratovština, od najstarijega pronađenog glagoljaškog zbornika *Pariškog kodeksa* iz 14. st., preko latiničnih pjesmarica: *Rapske* iz 1563., *Osorsko-hvarske* iz 1530., *Korčulanske* iz 1560., *Budljanske* iz 1640., *Bolske* iz 1612., *Prekomurske* iz 1593., *Pavlinske* iz 1644., *Cithare octochorde* iz 18. st., *Libra od mnozijeh razloga*, na bosančici iz 1520., pa do brojnih nastojanja protureformacijskih djelatnika, (svećenika, isusovaca, fratara) koji su pri sastavljanju pjesmarica posebnu pozornost obratili njegovanju crkvene pučke popijevke na narodnom jeziku. Međutim, službeno prvenstvo nosioca pjevanja narodne mase u liturgiji crkvena je pučka popijevka dobila tek odredbama Drugoga vatikanskog sabora 1963.

Metodološke etape formiranja hrvatskih himnodijskih oblika najbolje možemo pratiti u sljedećim međusobnim odnosima teksta i glazbe:

1. U opusu hrvatske baštine himni na latinskom preuzimani su i modificirani prema potrebama naručioca ili lokalne liturgijske prakse, a redovito su izvođeni glazbeno na melodiju gregorijanskog korala ili na melodiju naknadno uglazbljenih varijanata.

2. Latinski su himni prevođeni na hrvatski književni jezik, a koralna je melodija zadržana.

3. Prijevodu latinskog liturgijskog teksta ili umjetnički slobodnijoj parafrazi himna pridružena je prikladna melodija postojeće svjetovne narodne ili umjetničke autorske popijevke.

4. Pjesnik osebujno prepjevava latinski himan koji se zbog versifikacijsko–oblikotvornih izmjena ne može pjevati na gregorijanski koral pa tekst ostaje bez glazbene obrade i pripada isključivo pjesničkom dijelu himnodijske baštine.

5. Tekst svjetovne popijevke prerađuje se u duhovni tekst, a zadržana je melodija svjetovne pučke popijevke. Ovaj se postupak naziva kontrafaktura.

[2] Kancion je oblik pjesme koji primarno nije pripadao liturgiji, a ipak se pjevao, osobito kod svečanih misa.

6. Novostvorenom tekstu na hrvatskome književnom jeziku (koji može i ne mora biti stvoren pod bliskim utjecajem himna) stvaralački je potpuno prilagođena skladba svjetovne pučke popijevke.

7. Samostalno ispjevanom duhovnom tekstu narodni pojedinac pridružuje izvornu crkvenu narodnu melodiju.

8. Na novi pjesničkoumjetnički duhovni tekst skladana je izvorna skladateljeva popijevka koju narod prihvaća u liturgijskog praksi.

9. Skladatelj provodi samostalnu obradu ili samo harmonizacijsku razradu već postojeće crkvene popijevke iz prošlosti (narodne ili utvrđenog skladatelja) i tako stvara novu varijantu crkvene popijevke.

Na osnovi prikazanog raspona kreativno–metodskih postupaka strukturiranja hrvatske himnodije, u sljedećoj ćemo analizi uvidjeti da su isusovci u Hrvatskoj uporabom različitih postupaka upravo inicirali bogatu raznolikost himnodijskih formi.

U baroknom razdoblju starije hrvatske književnosti parafraziranju himana posvetio je pozornost dubrovački velikan *Ignjat Đurđević* (Dubrovnik, 1675.–1737.) U isusovački red Đurđević je ušao 1697. u Rimu, a u godini 1705. prešao je u benediktince, ali je kao redovnik zadržao ime sv. Ignacija. Baveći se latinskim stihovima još u dubrovačkom isusovačkom kolegiju, Đurđević je odlično vladao latinskim jezikom. Pri usporedbi s ostalim autorovim zrelim djelima, možemo pretpostaviti da je rano u isusovačkom redovništvu napisao sadržajno slobodan pjesnički prepjev za pet latinskih himana Tome Akvinskoga: *Pange lingua gloriosi – Pjevaj otajstvo, moj jeziče*; *Lauda Sion Salvatorem –Crkvo općena, s čistom vjerom pjevaj, tvoga Spasitelja*; *Sacris solemniis juncta sint gaudia – Blagdan ovi nad sve ostale, radostima združen budi*; *Verbum supernum prodiens – Riječ privišnja*; *Adoro te devote – Poniženo klanjam ja te*; Uz ovaj ciklus nalazi se i prepjev slavljeničkog himna *Te Deum laudamus – Tebe srcem sniženiem, mi hvalimo Boga samo*.[3]

Opsegom razrade slika Đurđević je kudikamo premašio dužinu i zbijenost izraza latinskog originala. Davao je oduška kićenoj dugoj frazi, uzvišenom stilu koji nalikuje na ukrasni dvorski govor. Uživao je u kumulativnom obilju sinonimnih značenja i u baroknim figurama komutacije, prividnih oksimorona, hiperbola, brojnih perifraza i umijeću poznavanja kršćanskih emblema. Svoje himničke parafraze Đurđević naziva »istomačenja«, kao da želi istaknuti da se uz prijevod originala nalazi i dodatno autorovo proživljavanje i shvaćanje himničkih misterija. Svih šest himana Đurđević je preveo osmercem, stihom koji u 17. st. uživa popularnost i doseže vrhunsku eleganciju u omiljenoj formi – baroknoj poemi. Ta vrsta osmerca ne polaže pozornost stalnom rasporedu naglasaka, a po podjeli simetrične je diobe s 2 članka po 4 sloga. Pravilnost Đurđićevih stihovnih slogova oblikovana je prema usmenom izgovoru riječi (dakle, s kontrakcijama pojedinih slogova zbog govornoga ritma). Stoga se može zaključiti da su ovi prepjevi bili namijenjeni individualnom recitiranju ili skandiranju u redovničkom koru. Očito je, međutim, da su stihovi nadasve usmjereni percepciji visokih pjesničkih krugova. Parafraze se koriste prepoznatljivim renesansno–baroknim tezaurusom, a Đurđevićev izraz, iako vjeran tradiciji protekle hrvatske pobožne poezije, nosi osnovnu tekovinu baroknog vremena: preferiranje ukrašenog izraza forme nad općepoznatim, zadanim sadržajem.

[3] Tekstovi parafraza tiskani su u izdanju: *Djela Ignjata Đorđića*, knj. I. edicija *Stari pisci hrvatski*, knj. XXIV, str. 252–263, Zagreb, 1918.

Glasoviti loretski i rimski učenik, isusovac i jezikoslovac Bartul Kašić (Pag, 1575. – Rim, 1650.) prevodio je himne za službenu liturgijsku uporabu. U djelu *Ritual rimski* (prijevodu obrednika na hrvatski jezik; prvo izdanje – Rim, 1640.) sačuvano je pet prepjeva latinskih himana pod naslovom *Himni od procesiuna na svetkovinu Prisvetoga tijela Isukarstova*: *Sacris solemnis – Svetkovine i veselja*; *Verbum supernum – Riječ privišnja ishodeći*; *Jesu nostra Redemptio – Naš Jezuse otkupniče*; *Pange lingua gloriosi – O jeziče spjevaj vjerno*; *Aeterne Rex altissime – Vičnji kralju, vičnje od slave*. Svakom je himnu pridružena tzv. »piesan«, tj. melodija tradicionalnoga gregorijanskog koralnog napjeva, a ujedno je svaki Kašićev prepjev prilagođen liturgijskoj glazbenoj izvedbi. Budući da je cilj Kašićeva prepjeva službeni prijenos latinskog teksta i obveza glazbena koralnog izvođenja, autoru je za razliku od Đurđevića, sekundarno stvaranje ukrasnog zaokreta riječi. Kašić želi biti pristupačan i razumljiv narodu za koji stvara prijevod cjelokupne knjige. Njegov je osmerac blizak učestalom usmeno–narodnom osmercu, a povezan je i s ranijim srednjovjekovnim ambrozijanskim osmercem. U izrazu Kašić se oslanja i na leksemе glagoljaške tradicije (primjerice: uzamši, uzijde, pridobudeš itd.). Semantičke smjernice Kašićevih pjesničkih slika nastoje sačuvati glavnu misao originala, ali time se neminovno dovodi i do redukcije detaljnijih dijelova hvalospjeva, tj. do prigušenja mnogostrukog zračenja pjesničkog izražajnog znaka. Stoga su pojedine stilske figure vrlo uspjelo zamjenjivane drugima da bi se sačuvalo visoko umjetničko ozračje himna.

Kašićevi himni bili su prihvaćeni i izvan područja latinskog obreda kojemu je *Ritual* namijenjen. Oni su se rasprostranili i na glagoljsko područje pa ih u glagoljskoj transliteraciji nalazimo u kasnijemu glagoljaškom rukopisu iz 17. st. pohranjenom u Arhivu JAZU, pod signaturom IV a 21. Kašićevi su prepjevi posebno važni i za područje povijesno jezične prouke jer se u njima odražavaju anticipacije prvenstva štokavskoga književnog narječja za hrvatski jezik te sustavni autorov pristup gramatičkoj i lingvističkoj dotjeranosti jezične uporabe.

U istraživanjima Ivana Kukuljevića i Milana Pavelića spominje se Kašićev rukopis *Imni aliti piesni Božje iz Breviara*[4]. Prema tvrdnji samog Kašića, mo-

[4] Spomenuti neotkriveni Kašićev rukopis brevijarskih himana potrebno je razlikovati od različite forme autorovih pjesama slobodne religiozne inspiracije i parafraza psalama (hrvatska zbir-

žemo pretpostaviti da je autor preveo sve istaknutije brevijarske himne na hrvatski, ali ih nije uspio tiskati. Nadajmo se da taj dragocjen himnodijski rukopis neće ostati zagubljen i neotkriven.

Isusovac i pjesnik Milan Pavelić (Krivi Put, 1878.–Zagreb, 1939.) u svojem je djelu *Crkveni himni*, Zagreb, 1945. oživotvorio Kašićevu davnu ideju i prepjevao je sve brevijarske himne. Pavelić se u prijevodu strogo, precizno i uspješno držao smisla latinskog originala, a redovito i metrike izvornika. Njegovi su himni stoga izvrsno usklađeni s mogućnošću liturgijskog pjevanja na koralne melodije, a brojni su mu himnički prepjevi uglazbljeni, posebice u cecilijanskom i postcecilijanskom razdoblju hrvatske himnodije.

Kao što smo već spomenuli, protureformacijsko, barokno razdoblje povoljno je djelovalo na procvat hrvatske crkvene pučke i autorske popijevke.

U sklopu protureformacijske aktivnosti tiskana je u Beču 1635. hrvatska pjesmarica s napjevima, pod nazivom *Pisni*, autora Atanazija Georgicea, isusovačkog učenika (Split, oko 1590.–Beč, 1640.). Zbirka je povijesno značajna jer je ona dosad prva poznata tiskana autorska pjesmarica s notama na hrvatskome jeziku, a namijenjena je pučkoj crkvenoj himnodiji. Pjesmarica sadrži 12 skladanih popijevki, poredanih prema crkvenoj godini. Tekstovi su pisani ikavskim čakavskim književnim izrazom. Zbirka se ne ističe versifikacijskim umijećem, a izvornost je pjesničkog oblikovanja zanemarena u korist autorova stvaranja uspjelog glazbenog izraza. Georgiceovi su napjevi skladni minijaturni oblici i relevantni su za glazbenu povijest. U načelima gradnje melodijske linije, obrade akordike, kolebanju između dijatonike starih načela i izrazitih durskih i molskih tonaliteta, očituju se glazbene osobitosti isusovačke škole 17. st., čiji je učenik bio Atanazije Georgiceo.

Isusovac Nikola Krajačević Sartorius (1582.–1653.) iz Siska obogatio je povijest hrvatske himnodije dvjema zbirkama popijevaka vjersko-didaktičnog karaktera: to su *Molitvene knjižice*, tiskane u Požunu 1640., i *Sveti evangeliomi*, tiskani u Grazu 1651. Pojedine pjesme u zbirkama prijevodi su s latinskog, druge su preuzete iz pobožne tradicije naroda i zapisane su, a neke su samostalni Krajačevićevi tekstovi. Nadasve je zanimljiv autorov kreativno-oblikotvorni postupak stvaranja cjeline teksta i glazbe tzv. kontrafakturom. Na zadržane napjeve svjetovnih pjesama Krajačević je podstavio tekstove pobožnih sadržaja. Ovaj metodski postupak upravo je bio uzrokom pogrešne interpretacije prijašnjih književnih i muzikoloških stručnjaka (Vatroslava Jagića, Ivana Kukuljevića, Franje Šveleca, Božidara Širole) koji su Krajačevića pogrešno svrstali u protivnika i progonitelja narodnog izraza. Tek potonji znanstvenici (Franjo Fancev, Gašpar Bujas, Olga Šojat) uočili su pravu umješnost Krajačevićeva

ka psalmodije) koje su objavljene u knjizi – Bartol Kašić: *Pjesni duhovne*, Rim, 1617, a tiskano u Rimu, 1634. Drugo, ponovljeno izdanje priredio je i tiskao u Munchenu, 1978. dr. Rudolf Trofenik.

postupka. Krajačević je htio kritizirati samo podrugljive lascivne pjesme i praznovjerne ostatke poganskih običaja, no duboko je cijenio autentičnost i uvjerljivost izvornoga narodnog književnog i glazbenog izraza. Upravo stoga je sastavio niz pobožnih pjesama (što mu je bila struka i zaduženje) da se pjevaju na lijepe i vrijedne, njegovu uhu blagozvučne narodne melodije. U *Svetim evangeliomima* naveo je primjenu svoje metode u uputi: *Zdrava zvezda morska (Ave maris stella)* pjeva se na melodiju narodne pjesme *Hranila djevojka tri sive sokole*; *Odičena Devica (O gloriosa domina)* pjeva se na narodnu *Igralo kolo široko*; *Zdrava budi Marija* pjeva se na narodnu *Posejal sam bažulek*. Za melodiju psalma preporučuje narodni napjev *Lepo mi poje črni kos*.

Iako je Krajačevićev književni izraz sav statično usmjeren na razumljivost i pristupačnost sadržaja, nakon višestoljetne distance u pojedinim stihovima otkrivamo draž toga jednostavnog, naivnog izraza, narodno neposrednog pristupa temi s nesvjesnim elementima naturalističke vjernosti, s naglašenom prisutnošću konativne funkcije tj. orijentacije prema vizualizaciji i emociji recipijenta književne poruke.

Jednaku pogrešnu interpretaciju doživjela je istovjetna nakana kajkavskoga isusovačkog pisca Jurja Habdelića (1609.–1678.), rektora zagrebačkog isusovačkog kolegija i upravitelja sjemeništa. U poznatom djelu *Prvi oca našega Adama greh* (Graz, 1674.) Habdelić je polemički isticao da ne želi uništiti narodu pjesmu, ali se zauzimlje protiv »sramotneh, nepobožneh, nečisteh« popijevki. Budući da se u djelu poziva na rad Nikole Krajačevića, možemo zaključiti da je Habdelić također bio zagovornik Krajačevićeva postupka kontrafakture. Na primjerima Krajačevića i Habdelića uočljivo se vidi kako je hrvatska znanstvena kritika u glorifikaciji usmene narodne književnosti često bila sklona brzo i nesmiljeno suditi prošlim stvaraocima, ne sagledavajući pritom obilježja vremena i ne uočavajući anticipacije novih metodskih stvaralačkih postupaka u zadanim okolnostima svjetonazora.

Značajan je prinos širenju himnodijskih tekstova dao i isusovac Baltazar Milovec (1612.–1678.) u svome djelu *Dušni vrt*, Beč, 1664.[5]. Budući da autor u naslovu spominje da su tekstovi »pretolmačeni«, a ne samo »prenešeni«, djelo nije isključivi prijevod latinske poezije, već sadrži autorske zahvate. Uz prijevode s latinskog, Milovec se pri stvaranju stihova služio i starijim hrvatskim molitvenicima, na što upućuju elementi dubrovačkog i čakavskog dalmatinskog govora usred Milovčeve kajkavštine. Na njegov raniji molitvenik *Dvoidušni kinč*, tiskan u Beču 1661. presudni je utjecaj ostavilo poznavanje molitvenika *Raja duše* Nikole Dešića, tiskanog u Padovi 1560., u kojem se također nalaze himničke parafraze, ali prenesene u proznoj strukturi i podređene latinskom predlošku »fideliter translatus«. U *Dvoidušnom kinču*, molitveniku, možemo

5 Istaknuto Milovčevo djelo *Dušni vrt* pohranjeno je u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci pod signaturom: R II D–16–21.

pratiti sljedeće Milovčeve versificirane himničke parafraze: *Quem terra, pontus aethera – Koga nebo zemlja, morje, moli, diči i poštuje*; *Gloriosa domina* – I. varijanta *O, ti Gospa odičena Devica*, II. varijanta *Deva odičena, hiža Bogu posvećena*; *Ave maris stella – Morska zvezda budi zdrava*; antifona *Alma Redemtoria mater – O, našega dostojna Mati odkupitela; Regina coeli laetare – Zdrava Kraljica nebeska*; *Memento salutis auctor – Spomeni se o Stvoritel, kak si telo naše prijel*. Po izrazitom glagoljskom utjecaju prenesena je *Dies irae – Den serditi hoće priti*, a nalazimo i razne druge prepjeve o sv. Josipu, nevinoj dječici i ostalim zbivanjima vezanim uz crkvenu godinu. Stihovi koje nalazimo u *Dušnom vrtu* gradacijski su stupanj pjesnikova izražajna osamostaljenja. Ti su stihovi strukturirani i svrstani pod nazivom »hymnos«, ali ne pripadaju formi prijevoda službenoga latinskog liturgijskog himna ili njegove parafraze. To su forme kraćih duhovnih pjesama, od kojih su pojedine samo inspirirane motivima prosljavljenih brevijarskih himni. Himan *Jesu, dulcis memoria* inspirira »Hymnuse« iz Milovčeva ciklusa *Oficijum od imena Ježuševa*. U autorovu *Oficiju od sv. oltarskoga šakramenta* razaznajemo davne začetke motiva današnje euharistijske pjesme *Uzmite, jedite*.

U Milovčevu pjesničkom izrazu ne nalazimo očekivani naglasak na baroknom obilju izričaja, figura ili onodobne crkvenobarokne egzaltiranosti i patetičnosti. Njegova visoka obrazovanost očituje se prije svega u istančanom osjećaju za izbor i kompozicijski redoslijed riječi te u poznavanju tradicije. Napjevi za Milovčeve pjesme nisu poznati ni u zapisu, ni u narodu, stoga možemo pretpostaviti da su njegove kratke, jednostavne skladne pjesme ostale namijenjene čitanju ili recitiranju. Jedini izuzetak čini Milovčev prepjev euharistijskog himna *Pange lingua gloriosi* iz *Dušnog vrta*, čije se osmeračke stihovne cjeline skladno poklapaju s mogućnošću izvedbe teksta na melodiju gregorijanskog korala.

Kasnobarokno i protureformacijsko, prosvjetiteljsko razdoblje ustalilo je u cijeloj Hrvatskoj ovaj tercijalni gradbeni postupak sastavljanja pjesmarica. 1. Poštivao se uzus prilagodljivosti potrebama i razumijevanju narodne mase, a ujedno se razvila metoda imitiranja, vezana uz stil usmene narodne pjesme. (Autori pjesmarica pjevali su »na narodnu«.) 2. Razdoblje je sačuvalo prijenosnu vezu s tradicijom prijašnjih pjesmarica, a uvažavao se i himnodijski prijenos tradicije preko usmene narodne prakse. 3. Navedeno razdoblje posebice je razvilo oblikovanje didaktično–katekizamskih tekstova.

U skladu s navedenim gradbenim postupkom, kao i misionarskim ciljevima, brojne pjesmarice sastavili su isusovci Juraj Mulih (1694.–1754.) i Antun Kanižlić (1699.–1777.).

Juraj Mulih izvrsno je usklađivao namjenu i kriterij svojega izbora pjesama, da tako zadovolji interes svih slojeva naroda i staleža, pa je bio vrlo čitan, a njegove knjižice brojne i rasprostranjene. Potpomognut od visokih društvenih slojeva, Mulih je bio u mogućnosti i besplatno dijeliti izdanja svojih knjiga, pa

je uspio svoje popijevke unijeti u narodnu pjevačku praksu. Premda kajkavac, autor je uvijek savršeno prilagođavao stvaralaštvo svojih popijevki narodnom narječju za čije je govornike namijenio pjesmarice. *Bogoljubne pisme* (Trnava, 1736.) sastavio je štokavskom ikavicom za Slavoniju. *Pobožne i navućene popevke* (Zagreb, 1746.) na kajkavskom su dijalektu. Drugo izdanje zbirke prošireno je većim brojem marijanskih popijevki, a tiskano je u Zagrebu, 1780. pod naslovom *Duhovne pjesme*. Na čakavskom narječju Mulih je priredio pjesmaricu za Gradišćanske Hrvate pod imenom *Duhovne Jačke* (Györ, 1750.)[6]. Godine 1748. izdao je Mulih u Zagrebu svoj najpoznatiji molitvenik *Hrana nebeska*, u kojemu sastavni dio tvori odabir popijevki. Taj priručnik doživio je šest izdanja.[7]. Za dva najranija, anonimno objavljena, isusovačka misijska izdanja također se pretpostavlja da su ih sastavili Mulih i njegov suradnik isusovac Matija Jušić. To su: *Kerščanske Catholičanske Navuka Popevke črez vreme svete Apostolske Missie ili Poslanja*, sastavljene od »dva mešnika iz Tovaruštva Jezuševoga«, bez godine izdanja u Budimu, te *Kerščanske Catholičanske Popevke črez vreme svete Apostolske Missie*, tiskane 1727. u Zagrebu pri Ivanu Bartolu Pallasu.

U Mulihovu stvaralaštvu pronalazimo ovakve autorske oblikotvorne postupke: 1. Autor je samostalno parafrazirao pojedine latinske himne i popijevke. 2. Pojedine popijevke rezultat su čistog prijenosa, ili prijenosne autorove varijante iz već poznatih kajkavskih pjesmarica (*Sveti evangeliomi*, *Pavlinska pjesmarica*). 3. Autor samostalno sastavlja didaktičko–katekizamske pjesme, posvećene svecima, pokajanju, Mariji, raju, paklu itd. U tim popijevkama nalazimo najviše baroknoga duha, pučke komične satire, katkad sličnog karakteru barokne komične ili religiozne poeme (primjerice popijevka *Od pakla*). 4. Mulih je već u prvoj tiskanoj pjesmarici *Bogoljubne pisme* stvorio oblik hrvatske popijevke koja odgovora pojedinom sastavnom dijelu mise. Time je uspostavio hrvatski oblik tzv. *Singmesse* čija forma ispušta vezanost uz crkvenu godinu, a tekstom se oslanja isključivo uz *Red* i *Čin* mise. Uzorak je preveo po njemačkom izvorniku.

Obveznost Mulihove prilagodbe i svrhe razumljivosti u najširim slojevima pučanstva nije umanjila vještinu autorove pjesničke prikladnosti i kriterija dobrog odabira postojećega pjesničkog blaga. Djelujući u duhu prosvjetiteljskih ideja, Mulih je propagirao narodne škole i narodnu kulturu, pa tako i u njegovim pjesmama osjećamo živo zauzimanje za podizanje ukusa i pjevačkog

[6] Pjesmarica *Duhovne jačke*, tiskana u Györu 1750., pohranjena je u Arhivu JAZU pod signaturom: R–101.

[7] *Hrana nebeska*, 2. izdanje u Zagrebu, 1778.; 3. izdanje u Zagrebu, 1779.; 4. izdanje u Zagrebu, 1894.; 5. izdanje u Zagrebu, 1853.; 6. izdanje u Zagrebu, 1883. Sva izdanja svih tiskanih himnodijskih djela Jurja Muliha, izuzevši zbirku *Duhovne jačke*, pohranjena su u isusovačkoj studijskoj biblioteci »Juraj Habdelić« na Jordanovcu u Zagrebu.

umijeća. S takvih pozicija autoru moramo i prići, ne pokušavajući u njegovu radu naći pjesničke ekshibicije koje se nisu smjele niti mogle uspostaviti.

Jednako tako, možemo sagledati funkciju i svrhu Kanižlićeva misionarsko-himnodijskoga rada. Brojni neologizmi, primjena uzornih strukturnih antimetabola, concetta i raznih vrsta ornatusa te sintaktička izbrušenost dokazuju prisutnost birane Kanižlićeve stilizacije u njegovim isključivo pjesničkim duhovnim stihovima. Nasuprot tome, u himnodijskome radu Kanižlić je bio konzervativniji i zatvoreniji prema uvođenju novih književnih postupaka i prema barokno-rokoko stilizaciji koju je umjetnički nadogradio u duhovnim pjesmama: *Nadgrobnica Ignaciju Loyoli*, *Pjesma o sv. Alojziju*, *Pjesma sv. Franji*, *Pjesma sv. Ivanu Nepomuku*, te u glasovitoj poemi *Sv. Rožalija, panormitanska divica* iz 1780.

U djelu *Bogoljubnost molitvena* (Trnava, 1766.) dio molitvenika sadrži Kanižlićevu selekciju pjesama iz prijašnjih pjesmarica i misijskih priručnika, a u manjoj mjeri obradu himničkih parafraza (*Tebe Boga hvalimo*, *Klanjam Ti se s prevelikom poniznostju*, *Svi jezici zapivajte*, *Staše plaćuć tužna Mati*, *Barjak kraljev ide sada*, *Dan od serčbe strahoviti*). U priručniku *Utočište Blaženoj Divici Mariji ugodno i prijetno* (Mleci, 1759.) 17. poglavlje sadrži »pisme duhovne«. Uzmemo li na razmatranje strukturu stihova građenih s jakom evokacijom usmenoga narodnog stvaralaštva, možemo zaključiti da je Kanižlić zbirke sastavio prijenosom iz postojećih pjesmarica, zapisivao i obrađivao pjesme iz naroda. Povezanost s narodnom himničkom praksom u Dalmaciji i u Bosni uočavamo u primjeru prijenosa istovjetne pjesme *Pismu novu svi pivajmo, pivajuć se izminjajmo*. Glavni strukturni karakter te popijevke jest oponašanje korskog responzorijalnog pjevanja, čiji je glazbeni oblik sastavila stručna teološka osoba, a u kojoj »Mladići Isusa, a divojke Mariju na izminu i zajedno fale«. (Pjesma je pod rednim brojem 3 u *Utočištu*, i na str. 215. u *Maloj Bogoslovici*). Istu pjesmu s neznatnim stihovnim varijantama nalazimo u zbirci franjevca Petra Kneževića *Pisme duhovne razlike* (Mleci, 1765.) pod naslovom *Prisladkomu imenu Marijimu* i *Od imena Isusova* s naizmjeničnim pjevanjem solista i kora.

U 5. izdanju Kanižlićeve *Male i svakom potribne Bogoslovice* (Trnava, 1773.) prisutna je dvosmjerna orijentacija karaktera pjesama. Prva skupina narodnih crkvenih pjesama u tijesnoj je difuznoj vezi s popijevkama iz Bosne i Dalmacije, koje su sastavili franjevački prosvjetitelji, a ukorijenile su se u masama kao iskonske narodne tvorevine. Takvoj vrsti pjesama pripada Kanižlićev prijenosni izbor: *Zato se kajem Bože mili*, *Čestit svitu danak svemu*, sve marijanske pjesme procesijskoga karaktera i *Staše plaćuć tužna Mati*. Pasionska pjesma tipa narodne tužaljke *Isukerste ljubav tvoju* prenesena je prema *Muci* (Venecija, 1753.) autora Petra Kneževića. Ta se pjesma zadržala do danas u Bosni, Dalmaciji i u Slavoniji, a sastavni je dio današnjih službenih liturgijskih

kantuala, ali s oblikom pripjeva uzetim za osnovni tekst pjesme: *Isukerste moj Propeti*.

Drugovrsna orijentacija pjesama usmjerena je na davanje tekstualnih varijanti osnovnoga misijskog isusovačkog liturgijskog oblika – hrvatskog oblika Singmesse. Sve Kanižlićeve pjesme napisane su dijalektom požeško-ikavskoga govornog područja.

Uz male izmjene prenio se izbor iz Kanižlićeve i Mulihove selekcije pjesama u sastav misijskog priručnika riječkih isusovaca pod nazivom *Knižica duhovna u četiri dili razdilena* (Rijeka, 1768.). U napomeni se navodi da je »složena iz mnogih knižicah od Ocih Misionarih D. I. Ričkoga Colleja, na službu bližnjih slavnih biskupija, osobito pako senjske i modruške«. Budući da su pjesme ove zbirke tiskane izborom iz autorskih priručnika bez naznake izvora odakle su preuzete, ta kasnija izdanja pjesmarica postaju uglavnom zagonetka što se tiče autorskog nastanka. Poznata pjesma *Staše plaćuć tužna Mati* doživjela je svoje spontano ispunjenje circulusa preko ove riječke zbirke. Nakon službene dominacije isusovačkih misijskih pjesmarica u kojima se pojavljivala navedena himnička parafraza *Stabat mater* vraćena je poslije dugoga prijenosnog puta svojoj rodnoj kolijevci – području glagoljaške senjsko-modruške biskupije.

Isusovački oblik Singmesse počeo se širiti i pjevati u doba kad se misije nisu održavale. Uvriježio se kao oblik liturgijskih popijevki, prilagođen karakteru svakog sastavnog dijela mise. Izdanje navedenih popijevki izašlo je i u osamostaljenom obliku pod naslovom *Popevke pod sv. Mašum i pred prodečtvom za biskupiju zagrebačku*, Zagreb, 1785. bez naznake urednika i sastavljača. Drugo izdanje tiskano je u Zagrebu 1787., a treće 1789.

Oblik isusovačkih liturgijskih popijevki doživio je nametnutu jozefinističku dogmatizaciju za biskupa Maksimilijana Vrhovca. Godine 1804. Vrhovac je morao izdati obaveznu pjesmaricu *Molitve koje duhovni pastiri s pobožnim ljudstvom moliti imaju* (II. izdanje 1807., III. izdanje 1825.). U obveznoj pjesmarici došlo je do posvemašnje redukcije drevnih pjesama iz starijih hrvatskih pjesmarica. Usprkos Vrhovčevu zahvatu, cjelovita slika hrvatske himnodije toga razdoblja pokazuje žilavu ukorijenjenost prijenosa i njegovanja starijih, tradicionalno pjevanih pučkih popijevki. Proturefomacijska značajka koja se očitovala u sustavu prijenosa pjesama, prijepisa prijašnjih pjesmarica, te zapisivanja usmene narodne prakse i dalje se nezaustavljivo primjenjivala pri sastavljavljanju pjesmarica i himnodijskih zbornika.

Na osnovi bogate, a raznolike metodsko-oblikotvorne aktivnosti otaca isusovaca na području hrvatske himnodije možemo zaključiti da su isusovci budno išli u korak s umjetnošću svojega vremena i stilskim obilježjima pojedinih pravaca, djelovali su u duhu službenih rimskih protureformacijskih ideja, ali su također znali osjetiti volju običnog čovjeka iz naroda i himnodijske zbirke prilagoditi tradiciji žilavo ukorijenjenog pjevanja narodne cjeline.

Marko Babić, Makarska

»Ritual Rimski« Bartola Kašića i razvoj hrvatske liturgijske terminologije

Ritual (obrednik) liturgijska je knjiga koja sadrži obrasce i upute za službene liturgijske obrede koje obavlja svećenik, kao što je i pontifikal knjiga za obrede koje obavlja biskup. Tekstove iz obrednika slušaju vjernici u najtežim i najradosnijim trenucima života, kao što su npr.: krštenje, vjenčanje, ispovijed, prva pričest, bolesničko pomazanje, obredi sprovoda, blagoslovi kuća, molitve za kišu i zdravlje, blagoslov žitnice i štale itd. Zbog toga se riječi što ih svećenik izgovara u tim zgodama jako usijecaju u pamćenje ljudi, oblikuju njihovu vjerničku svijest, ali i određenu kulturu jezika i govora.

Zbog toga je proučavanje jezika pojedinih obrednika na živome narodnom jeziku važna dionica cjelokupne kulturne povijesti toga naroda. Hrvati su imali vrlo bogatu obrednu tradiciju u kojoj je »Ritual Rimski« Bartola Kašića odigrao značajnu ulogu.

Kašićev »Ritual Rimski« značajan je doprinos i u svjetskim razmjerima jer je to prvi potpuni prijevod na jedan živi jezik službenog latinskog izvornika koji je pod naslovom »Rituale Romanum« objelodanjen za pape Pavla V. godine 1614.[1]

[1] Prvi djelomični prijevod knjige »Rituale Romanum« na neki živi jezik učinjen je na albanski jezik i tiskan u Rimu godine 1621. Taj je obrednik priredio Petar Budi, biskup. Potpuni naslov obrednika glasi:

RITUALE ROMANUM
in Epyroticam linguam a PETRO BYDI
Episcopo Sapatense, & Serdanense
translatum:
SANCTISSIMI DOMINI NOSTRI
GREGORII XV.
Liberalitate typis datum.
Romae, Apud Haeredem Bartholomaei Zannetti.

Knjiga ima 360 stranica. Od 1. do 130. str. pisana je albanskim jezikom, od 131. do 326. latinskim, a od 327. do 356. opet albanskim. Na albanski su jezik prevedene rubrike i upute kako govoriti misu, a ostalo nije prevedeno.

Iako su Hrvati i prije Kašića imali bogatu glagoljašku i latiničku obrednu tradiciju,[2] Kašićev »Ritual Rimski« čini važnu etapu u neprekinutoj hrvatskoj obrednoj tradiciji koja je sačuvala svijest mogućnosti uporabe govornog jezika i u okvirima Zapadne crkve.

Koliko je Kašićev »Ritual« utjecao na kasnija izdanja rituala na hrvatskome jeziku, najrječitije i najsigurnije će nam pokazati usporedba liturgijskih termina koje su Kašić i njegovi sljedbenici upotrebljavali pri prevođenju odgovarajućih latinskih termina. U prilog toj komparativnoj metodi ide činjenica da se latinski izvornik nije mijenjao sve do najnovije reforme nakon Drugoga vatikanskoga sabora, tako da se može sa sigurnošću pratiti usporedni razvoj. Za usporedbu s Kašićevim prijevodom odabrao sam tri cjelovita prijevoda »Rituala Romanum« na hrvatski jezik, i to po jedno izdanje iz 18., 19., i 20. st. Ta tri obrednika najviše odražavaju promjene koje su nastale u tijeku stoljeća u izdanjima obrednika na hrvatskome jeziku.

Najprije sam uzeo u obzir prvo potpuno izdanje obrednika na hrvatskome jeziku nakon Kašića u prijevodu splitsko-makarskog biskupa Pavla Kačića, izdanog godine 1727.,[3] za koje je već Šafarik ustvrdio da je to »Kašićev prijevod s neznatnim modifikacijama«.[4] Nakon toga analizirao sam Parčićev prijevod na prijelazu iz 19. u 20. st.[5] U našem, 20. st. Hrvati su priredili dva značajna prijevoda obrednika: »Obrednik Rimski«, tiskan u Zagrebu 1929. godine, i ob-

[2] Hrvatska liturgijska tradicija prije objavljivanja Kašićeva »Rituala« ima dvostruku razvojnu liniju: *glagoljašku*, koja je starija i opsežnija, i *latiničku*, koja je mlada i zbog toga kvantitativno manje prisutna u crkvenome životu toga vremena.

Od glagoljaških obrednika treba spomenuti ritual tiskan uz knjižicu *Meštrija od dobra umrlja*, tiskan u Senju 1507., i *Knižice krsta*, djelo tiskano u Rijeci 1531. K tome bi svakako bilo vrijedno pribrojiti sačuvane glagoljske rukopise koji sadrže obredne tekstove i obrede objelodanjene u drugim knjigama, među kojima se posebno ističu: *Brozićev brevijar — misal — ritual* (tiskan u Mlecima 1561), *Misal Šimuna Kožičića* (Rijeka, 1531), *Baromićev brevijar — ritual — misal* (Mleci, 1493), *Prvotisak Misala 1483.*

Latinička obredna tradicija prije Kašića može se pratiti u tri izdanja *Lekcionara Bernardina Splićanina* (sva tri tiskana u Veneciji: prvo 1495., drugo je priredio Benedikt Zborovčić 1543., treće Marko Andriulić 1586.) i četiri izdanja *Pisctola i evangelya* koja je priredio franjevac Ivan Bandulović. K njima bi se mogla pribrojiti i rukopisna djela: *Ranjininov lekcionar* iz 1508. (ili 1509.) godine i *Zadarski lekcionar* iz 15. st.

[3] Potpuni naslov ovoga obrednika glasi: RITUAL RIMSKI, utišten po naredbi S. Otca Pape Pavla Petoga, a sada uzmnoxen i ispravljen po prisvetomu Gospodinu našemu Benediktu XIV. U komuse nahode pomnjivo postavljena sva ona kojase čine potribita Xupnicim za sluxbu od Sakramenata, za Blagoslove, i Zaklinjanja. U Mletcim MDCCXXVII. Priredivač ovoga izdanja kasnije će potvrditi da ga je namijenio prije svega popovima glagoljašima za koje kaže da im je uzrok nedovoljne naobrazbe i *»pomanjkanje knjiga na ilirskom jeziku kog jedino poznaju«*. Tako biskup Kačić piše maršalu Conteu de Lilienbergu godine 1833. (Usp. KRIZOMALI U., *Pavao Klement Miošić, biskup splitsko—makarski jednoć solinski (1830. —1837.)*, Split, 1941, 73.

[4] ŠAFAŘIK P., *Geschichte der illyrische und croatische Literatur*, II, Prag, 1865, 207.

[5] Potpuni naslov ovoga izdanja obrednika glasi: RIMSKI RITUAL (OBREDNIK). Izdan po zapoviedi S. Otca Pape Pavla V. a pomnožan i poizpravljen Benediktom XIV. čestite uspomene. S dodatkom raznih novijih blagoslova. Rim 1893.

novljeno izdanje obrednika nakon Drugog vatikanskog sabora kojemu je izmijenjen latinski izvornik pa ga izostavljam u ovoj usporedbi s Kašićevim prijevodom.

Pratio sam 377 liturgijskih termina latinskog izvornika u spomenuta četiri izdanja obrednika: Kašić, Kačić-Miošić, Parčić i Obrednik iz 1929. Usporedna tablica s naznačenim stranicama na kojima se nalaze odgovarajući termini omogućuje nam pregledno snalaženje i daljnje međusobno uspoređivanje. Utjecaj Kašićeve liturgijske terminologije izrađen u brojkama i grafikonu zorno nam predstavlja ono što je potrebno isrpnije analizirati iz priloženog materijala.

RITUALE ROMANUM KAŠIĆ	KAČIĆ	PARČIĆ	OBREDNIK RIMSKI 1929.
abbas (A 3)	opat (K 53)	opat (5)	opat (VI.)	
ablutio (50)	umivenye (49)	oblivanje (14)	polivanje (5); oblivanje (6)	*
abrenuntiare (13)	odrićatise (15)	odricati se (25)	odricati se (17)	odricati se (15)
abrenuntiatio (16)	odrecenye (18)	odreçenje (27)	odricanje (19)	
absolutio (51)	odriscenye (50)	odrišenje (55)	odrješenje (54)	odrešenje (77)
accipe (15)	vzmi (17)	uzmi (22)	primi (19)	primi (19)
accolytus (385)	akolit (152)	svichonosa (72)	svjećonoša (74)	akolit (172)
administratio (1)	sluxenye (1)	sluxenje (9)	opravljanje (4)	podjeljivanje (1)
admirabile (93)	cudnovato (93)	çudnovato (95)	čudnovato (129)	čudesno (118)
adorare (60)	pokloniti se (60)	pokloniti se (65)	pokloniti (66)	pokloniti se (87)
adventus (223)	doscasye, advent (K 2)	došastje (219)	došašće (235)	došašće (118)
aequinoctium vernum	primalitgne eqvinokçio, nocchisyednacenstvo (K 2)			
alba (45)	koscuglia (289), kamisch (45), kamix (141)	košulja misniçka (51)	košulja (49)	alba (73)
alta voce (148)	visokim glasom (156)	visokim glasom (150)	visokim glasom (165)	visokim glasom (174)
altare (61)	otar (61)	otar (66)	oltar (67)	oltar (88)

* »Obrednik Rimski« iz god. 1929. nije preveo termin »Ablutio«, nego ima opisni izraz »ta voda«.

RITUALE ROMANUM	KAŠIĆ	KAČIĆ	PARČIĆ	OBREDNIK RIMSKI 1929.
amictus (140)	amikt (141)	naglavnik (140)	naglavnik (157)	amikt (164)
ampulla (50)	gostariça (49)	gostarica (54)	posudica (53)	posudica (76)
angeli et archangeli (91)	angeli i arhangeli (91)	anđjeli i arkandjeli (93)	angjeli i arkangjeli (128)	anđeli i arkanđeli (116)
anniversarium (154)	godiscni god (163)	izvadnji dan (139), ishodni dan (155)	obhodnji god (156)	godišnjica (181)
annulus (224)	paersten (244)	parsten (220)	prsten (237)	prsten (248)
Annuntiatio B. M. V.	Blagovist, Nunçiata, Naviestenye B. D. M. (K 57)			
annus	godiscte ili lito (K 1)	godište (65)	godina (72)	godina (93)
antiphona (19)	antifona (21)	antifona (31)	pripjev (23)	antifona (23)
aperire (9)	otvoriti (11)	otvoriti (22)	otvoriti (12)	otvoriti (14)
aperto capite (228)	s odkrivenom glavom (248)	s glavom odkrivenom (61)	odkrivene glave (243)	otkrivene glave (253)
Apparitio S. Michaelis	Prikazanye sv. Mihovila (K 59)			
appostolus (91)	apostol (K 60)	apostol (94)	apostol (128)	apostol (517)
aprilis	travagn, aprio (K 57)			
aqua benedicta (141)	voda blagossovgliena (143)	voda blagosovjena (13), voda karščhena (142)	voda blagoslovljena (4)	blagoslovljena voda (166)
Ascensio Domini	Vziscastye na nebo Gospodinovo (K 10)	Uzašastje Gospodinovo (265)	Uzašašće (129)	Uzašašće (118)

RITUALE ROMANUM	KAŠIĆ	KAČIĆ	PARČIĆ	OBREDNIK RIMSKI 1929.
aspergere (111)	pokropiti (113)	poškropiti (104)	pokropiti (74)	poškropiti (135)
aspersio (4)	pokropglienye (5)	poškropljenje (14)	škropljenje (5)	škropljenje (5)
aspersorium (148)	skopilo (156)	škropilo (73)	kropilo (74)	škropilo (175)
Assumptio B. M. V.	Vznesenye B. D. Bog. Mariae, Velika Gospa (K 63)			
assistens (145)	asistent (152)	pomoćnik (146)	pripomoćnik (162)	*
asymus	prisan (K 77)			
augustus	kolovoz, agost (K 63)			
audire Missam (238)	cuti Misu (258)	çuti missu (233)	slušati misu (254)	slušati misu (262)
aureus numerus	zlato cijslo (K 27), zlatni broj (K 33)			
baldachinum (68)	baldakin (68)	podnebje (72)	nebnica (74)	nebo (68)
baptismus (2)	karstenye (3)	karštenje (11)	krštenje (4)	krst (3); krštenje (5)**
baptisterium (6)	karstiniça (8); karstenisctvo (20)	karstionica (13); karštenište (28)	krstionica (4); krstilište (5)	krstionica (10)
baptizare (4)	karstiti (5)	karstiti (14)	krstiti (5)	krstiti (5)
benedicere (242)	blagossoviti (263)	blagosloviti (22)	blagosloviti (4)	blagosloviti (267)
benedictio (175)	blagossov (190)	blagoslov (174)	blagoslov (9)	blagoslov (201)

* Na tom mjestu OR nije proveo taj termin.

** OR upotrebljava termin »krst« za sakramenat krštenja u sebi, a termin »krštenje« za obavljanje obreda toga sakramenta. Takvo razlikovanje, uglavnom, slijedi i novi prijevod obrednika. (Usp. Kr 7, 9, 18, 25, 30, 39, 47.)

RITUALE ROMANUM	KAŠIĆ	KAČIĆ	PARČIĆ	OBREDNIK RIMSKI 1929.
bis	dvokrat (K 55);			
bissextilis	pristupno (K 59); dvoscestivo (K 55)			
Breviarium (A 2)	breviariy (nep. 2)	breviar (4)		časoslov (III.)
bursa (68)	tobolaç (69)	tobolac (73)	tobolac, mošnja (74)	burza (96)
caeleste lavacrum (32)	nebesko umivalo (33)	nebesko umivallo (40)	nebesko umivalo (37)	nebeska kupelj (35)
caeremonia (A 2)	nacin (nep. 1) obicaynost (1)	naçin (4); zakonodorba (138); obiçajnost (9)	način (2); obred (21)	ceremonija (III.)
caeremoniale (A 1)	ceremonial (nep 2)	obiçajnik (3)	ceremonijal (IV.)	ceremonijal (III.)
campana (138)	zvono (139)	zvono (138)	zvono (155)	zvono (162)
campanulam pulsare (69)	u zvonçe udarati (69)	udarati u zvonce (73)	zvoniti u zvončić (74)	zvoniti zvoncem (96)
candelabrum (144)	sfijcchgnak (152)	svitnjak (146)	svitnjak (162)	svijećnjak (172)
candella accensa (15)	sficha uxexena (17)	svića uxexena (27)	goruća svieća (19)	zapaljena svijeća (20)
cantare (207)	zacinyati (225); pievati (311)	pjevati (203)	pojati (167)	pjevati (352)
canticum (69)	zacinka (227); kantik (70)	pjesna (73); pjesan (160)	spjev (161)	kantik (96)
canticum laetitiae (289)	pijsan od veseglia (318)	spjevanje od veselja (285)	radostni spjev (316)	vesela popijevka (323)
cantor (145)	spivalaç, kantur (152)	pivaoc (142); pjevac (143)	pjevač (163)	pjevač (173)
capella (6)	çaerqviça (8)	kuchna otarnica (18)	crkvica (8)	*kapela (10)*
capellanus (45)	kapellan (45)	kapellan (51)	*kapelan (49)*	*kapelan (73)*

RITUALE ROMANUM	KAŠIĆ	KAČIĆ	PARČIĆ	OBREDNIK RIMSKI 1929.
cardinal (162)	kardenal (175)	kardinal (50)	kardinal(49)	kardinal (191)
caro (12)	put (16)	put (24)	put (16)	tijelo (17)
casula (140)	planita (141)		planita (157)	kazula (164)
catechumenus (17)	Vviçbanik, katekumen (19)	katekumen (19)	novovjernik (katekumen) (17)	katekumen (22)
Cathedra S. Petri	Pristolye s. Petra (K 55)			
cereus (7)	sfijchia od voska (10), sfijchia (41)	svjeća (20)	voštenica (10)	voštanica (12) svijeća (74)
celebrare (223)	proslaviti (243)	svetkovati (219)	obaviti (236)	služiti (247)
celebrare Missam (290)	recchi Misu (319)	rechi Misu (146)	reći misu (316)	služiti misu (323)
chrisma (14)	krizma (17)	krizma (18)	krizma (8)	krizma (19)
chrismale (42)	krizmalicch (42)	krizmalich (46)	krizmanica (44)	krizmanica (45)
Chrysostomus	Zlatoust (K 54)			
chorus (locus) (154)	kor (163)	kor (155)	kor (161)	kor (181)
chorus (cantatores) (148)	kor (156)	red (149)	red (16)	zbor (174)
cingulum (45)	pas (45)	pas (51)	pas (49)	pojas (283)
Circumcisio Domini	Obrezanye Gospodinovo (K 53)			
circumstantia (52)	okolisc (52)	okolovština (57)	okolnost (56)	prilika (79)
clementer (8)	milo (11)	millo (21)	milostivo (12)	milostivo (14)
clara voce (11)	cistim glasom (14) glasovito (62)	bistrim glasom (10) glasovito (68)	na glas (15)	glasno (16)

RITUALE ROMANUM	KAŠIĆ	KAČIĆ	PARČIĆ	OBREDNIK RIMSKI 1929.
clericus (2)	svećenstvo (152)	diak (10)	crkvenjak (6); djak (23)	klerik (2)
clerus (272)	popovi (293) popovstvo (318)	carkvenjaci (146) popovstvo (265)	svećenstvo (159)	kler (310)
clerus regularis (141)	fratri (143)	skup redovnički koludarski (142)	skup redovski (koludarski) (159)	redovni kler (166)
clerus secularis (141)	popovi (143)	skup popovski (142)	popovi (159)	svjetovni kler (166)
coemeterium (140)	grobye (142)	grobovište (140)	groblje (157)	groblje (164)
color (liturgicus) (1)	kolur (2); mast (21)	mast (10)	mast (boja) (2)	boja (2)
color violaceus (19)	modra mast (21)	ljubiçna mast (30)	ljubičasta (gnjada) (10)	ljubičasta boja (23)
commemoratio	vspomena (K 53)			
Commemoratio Omnium Fidelim Defunctorum	Uspomenutye sfieh martvieh (68)	Uspomenutje od svih martvih (197)		
communicantes (60)	oni koji se hochie pricestiti (60)	oni koji se priçeštuju (65)	oni koji se pričešćuju (66)	pričesnici (88)
communio (276)	pricestenye (300)	priçeštenje (68)	pričest (3)	pričest (314)
communio Sanctorum (12)	sfetijh opcchina (14)	svetih opchenje (24)	svetih općenje (16)	općinstvo svetih (17)
Conceptio Immaculata BMV	Zacetye B. M. D. (K 70)			
conclusio (176)	zaglavglienye (190)	zaglavljenje (175)		svršetak (202)
confessarius (1)	ispovidnik (1)	ispovidnik (10)	ispovjednik (1)	ispovjednik (80)
confessio (51)	ispovist (50)	ispovist (55)	ispovied (3)	ispovijed (77)
confessio generalis (52)	ispovist opchienna (52)	ispovid opchena (57)	općena ispovied (56)	općena ispovijed (78)
confessor	spovidnik (K 53)		ispovjednik (128)	ispovjednik (117)

RITUALE ROMANUM	KAŠIĆ	KAČIĆ	PARČIĆ	OBREDNIK RIMSKI 1929.
confirmatio (21)	pokripglienye (3); krizmanye (7)	potvardjenje (11)	potvrda (7)	potvrda (3)
coniuratio	zaklinanye (423)			
contritio (51)	skruscenye (50)	skrušenje (55)	škrušenje (54)	kajanje (77)
consecrare (266)	posfetiti (287) priposfetiti (269)	posvetiti (259)	svetiti (8); posvetiti (291)	posvetiti (291) svetim učiniti (274)
consignatus (5)	zlamenovan (7)	zlamenovan (17)	znamenovan (7)	
Conversio s. Pauli	Obrachienye s. Pavla (K 54)			
cornu Epistolae (62)	strana od pistule (62)	strana od epištole (67)	strana pištule (68)	strana poslanice (90)
cornu Evangelii (62)	strana od Vangelya (62)	strana od Evandjelia (67)	strana Evangjelja (68)	strana evanđelja (90)
corona de herbis aromaticis (213)	vijnaç od mirisnih traviça (231)	(kruna) od trava dragomirisnih (208)	ovjenčan miomirisnim biljem (223)	vijenac od mirisava bilja (235)
corona de floribus (213)	vijnaç od çvijtya (231)	kruna od cvitja (208)	ovjenčan cvijećem (223)	vijenac od cvijeća (235)
corporale (62)	telesnik (269); korporal (62)	tilesnik (67)	tjelesnik (68)	tjelesnik (90)
corporis habitus (60)	odichia od tila (60)	odicha tila (65)	odjeća (66)	držanje tijela (87)
crates perforata (52)	proverchieni gratakex (51)	mrexno prikarstie (56)	mrežica ili isprekrižana rešetka (55)	bušena rešetka (78)
crux (75)	krijx (77)	krix (80)	križ (50)	križ (10)
cultus (60)	pocitanye (60)	bogoçaštenje (64)	poštovanje (66)	poklonstvo (87)
custodia (68)	pohraniça (9)	pohranica (73)	kutijica (74)	kustodija (96)
dalmatica (140)	dalmatika (141)	dalmatika (140)	dalmatika (157)	dalmatika (164)

RITUALE ROMANUM	KAŠIĆ	KAČIĆ	PARČIĆ	OBREDNIK RIMSKI 1929.
DECOLLATIO S: Joannis Baptistae	glavosiecenye s. Ivana Karstiteglia (64)			
december	prosinaç, decembar (K 69)			
defuncti (154)	martvi (163)	martvi (155)	mrtvi (171)	mrtvi (181)
dedicatio	posfechienye (K 66)			
deprecatio	pomoglienye (433)			
Dei Genitrix (91)	Bogorodiça (91)	Bogorodica (93)	Bogorodica (98)	Bogorodica (116)
denunciationes (222)	navisctenya (242)	navištenja (217)	napovijedi (234)	navještaji (244)
devote (2)	bogomilo (2)	bogoljubno (10)	pobožno (2)	pobožno (2)
devotio (2)	bogogliubnost (2)	bogoljubstvo (11)	pobožnost (3)	pobožnost (3)
diaconus (4)	dyakon (6)	diakon (15)	djakon (6)	đakon (6)
dignatus es (9)	dostoy se (11)	dostojse (21)	dostoj se (12)	dostoj se (14)
diligenter (2)	pomgnivo (3)	pomnjivo (11)	pomnjivo (2)	pomno (3)
discipuli (91)	vceniçi (92)	uçenici (94)	učenici (98)	učenici (116)
divina mysteria (271)	boxanstvena otaystva (292)			božanske tajne (310)
divinum Sacramentum (60)	Svetotaystvo, boxanstveni Sakramenat (60)	Sakramenat boxanstveni (65)	božanstveno Svetotajstvo (66)	božanski Sakrament (87)
divinum sacrificium Missae (257)	Boxye posfetiliscte od Missae (279)	boxanstveno posvetilište od misse (251)	sveta misa (281)	božanska žrtva Mise (283)
doctor Ecclesiae	Çaerqveni vcitegl (K 66)			
doctor (92)	naucitegl (92)	nauçitelj (94)	naučitelj (99)	naučitelj (117)
dominica	nediglia (K 2)	nedilja (265)	nedjelja (309)	nedjelja (244)

RITUALE ROMANUM	KAŠIĆ	KAČIĆ	PARČIĆ	OBREDNIK RIMSKI 1929.
Dominica Palmarum (272)	Nediglia çvijtna od Palama (293)	Nedilja cvitna (265)	Cvietna nedjelja; Maslinica ili Cvjetnica (311)	Cvjetna nedjelja (310)
dominicalis	nediglni (K 9)			nedjeljni (244)
Dominus Apostolicus (93)	Gospodin Apostolski (93)	Gospodin Apoštolski (95)	Gospodin Apostolski (100)	Poglavica Apostolski (118)
duplex	dvostruko (K 53)			
ecclesia (251)	çaerqva (8)	carkva (142)	crkva (5)	crkva (10)
ecclesia cathedralis (6)	biskupiae çaerqva (8); çaerqva pristolna katedralae (66)	stolna crkva (17)	stolna crkva (8)	stolna crkva (10)
ecclesia metropolitana (6)	metropoliae çaerqva (8)	parvostolna carkva (17)	prvostolna crkva (8)	metropolitanska crkva (10)
ecclesia parochialis (141)	çaerqva parokialna (142)	xupniška carkva (142)	župna crkva (159)	župska crkva (163)
ecclesiasticus (296)	çaerqveni (330)	carkovnjak (294)	crkvenjak (324)	duhovnik (329)
ecclesiasticus ordo (271)	çaerqveni red (292)	red carkovni (294)	crkveni red (308)	duhovne osobe (310)
effeta (15)	otvorise (14)	otvorise (25)	otvori se (16)	otvori se (17)
electus (8)	obrani (11)	obrani (21)	odabranik (30)	odabranik (14)
epacta	epata (K 31)			
Epiphania Domini (373)	Epifania, Vodokarscte (195)	Vodokaršte (219)	Bogojavljenje (235)	Bogojavljenje (516)
episcopus (2)	biskup (1)	biskup (1)	biskup (8)	biskup (3)
epistola (62)	pistula (62)	epistola (67)	pištula (68)	poslanica (90)
eremita (382)	remeta (92)	remeta (116)	pustinjak (99)	pustinjak (518)
esculenta (242)	yestoyska (263)	jezbina (236)	jestbina (260)	jestvine (267)
Eucharistia (2)	Tijlo Boxye (3)	Eukaristija (11)	sveta Pričest (3); Eukaristija ili Tielo Isukrstovo (66)	euharistija (3)

RITUALE ROMANUM	KAŠIĆ	KAČIĆ	PARČIĆ	OBREDNIK RIMSKI 1929.
euangelista (382)	vangelista (92)	evangjelišta (116)	evangjelista (98)	evanđelist (517)
Euangelium (62)	Vangelye (62)	Evandjelie (67)	evangjelje (68)	evanđelje (90)
Exaltatio S. Crucis	Vzvissenye Sv. Krixa (2)			
exaudire (92)	vslisciti (93)	uslišiti (117)	uslišiti (101)	uslišati (117)
exequiae (139)	ukopanye (140)	ukop (138); sprovod (139)	sprovod (156)	sprovod (163)
exorcismus (244)	zakletva (266)	zakletva (239)	zakletva (16)	zaklinjanje (270)
exorcista (321)	zaklinaoç (357)	zaklinjaoc (318)	zaklinjaoc (357)	egzorcista (363)
exorcizare (321)	zaklinati (356)	zaklinjati (22)	zaklinjati (13)	zaklinjati (528)
Extrema unctio (2)	Nayposledgne pomazanye (3)	najposlidnje pomazanje; najpokonje pomazanje (11)	posljednje mazanje (2)	posljednja pomast (2)
exufflare (8)	puhnuti (10)	puhnuti (20)	dahniti (11)	dunuti (13)
famulus (9)	sluxbenik (11)	sluxbenik (22)	službenik (12)	službenik (15)
februarius	febrar, vegliaca (K 54)			
feretrum (143)	odar (152); nosila (151)	nosilla (146)	nosila (159)	nosila (171)
feria IV	srijda (K 2)	srida (219)	srieda (235)	
Feria IV Cinerum	Cista srijda (K 3); Dan od Pepela (K 10)	Çista srida (219)	čista srieda (235)	
Feria V in Coena Domini (6)	Sfeti Veliki Cetvaertak Vecerae Gospodinovae (8)	Veliki Çetvartak Veçere Gospodinove (18)	Veliki četvrtak (8)	Veliki četvrtak (11)
Feria VI	petak (K 2)			
festum (67)	blaghdan (67); sfetkovina (K 59)	blagdan (72)	blagdan (316)	blagdan (95)

RITUALE ROMANUM	KAŠIĆ	KAČIĆ	PARČIĆ	OBREDNIK RIMSKI 1929.
Festum Corporis Christi (272)	Sfetkovina Tijla Isukrstova (293); Sfetkovina Tijla Gospodinova (10); Boxyi dan (K 10)	Blagdan Tila Karstova (265)	Blagdan presvetoga Tiela Isukrstova (316)	Tijelovo (311)
festum mobile	praznik ganutivi; praznik primistivi (K 9)			
Festum Omnium Sanctorum	Sfetkovina sfieh Sfetaça (K 68)			
flexis genibus (136)	klececchi na kolinih (138)	prignuvši kolina (56)	klečeć (153)	klečeći (160)
fons baptismalis (6)	kladenaç karsteni (8)	karstni kladenac (17)		krsni studenac (10)
fons baptismatis (11)	kladenaç od karstenya (13)	kladenac karštenja (23)	vrelo krštenja (14)	studenac krštenja (16)
fons divinus (32)	Boxye vrelo (33)	boxanstveno vrillo (41)	božanstveno vrelo (37)	božanski studenac (35)
forma (2)	lijçe (2); forma (4)	forma (13)	oblik (4)	lik (2)
formula (4)	nacin (5)	naçin (14)		obrazac (5)
functio (A 2)	sluxba (nep. 2)	çin (4)	služba (3)	čin (III.)
fundere in modum crucis (14)	polivati na nacin od krixa (16)	polivati na naçin krixa (26)	izlijevati na križ (18)	izlijevati križajući (76)
genibus flexis (19)	s prignutimi kolinij (21); kleknuvsci na kolina (425)	s prignutim kolinim (30)	kleknuv (23)	klečeći (23)
genuflexio facere (297)	uciniti pokleknutye (331)	uçiniti pokleknutje (294)	pokleknuti (325)	pokleknuti (330)
genuflexus (32)	klececchi (34)	prignuvši kolina (39)	kleknuv (35)	klečeći (36)
gradus altaris (19)	otar (21)	postup otara (30)	stepenica oltara (23); stepen oltara (317)	stube oltara (23)
hebdomada	sedmina (K 1)			
hostia (61)	ostiyiça (61)	hoštia (67)	oblatica (68); oštija (316)	hostija (88)

RITUALE ROMANUM	KAŠIĆ	KAČIĆ	PARČIĆ	OBREDNIK RIMSKI 1929.
hymnus (289)	himan (318); piesan (219); piesança (320)	pjevak (76)	pjesan (316)	himan (323)
hyssopus (258)	sipant (279)	šipant (252)	izop (282)	hisop (284)
ictus campanae (67)	kleçanye od zvona (68)	kuccanje zvona (72)	brecanje zvona (73)	udarac zvona (96)
ieiunium (93)	post (93)	post (58)	post (100)	post (118)
imago (250)	prilika (271)	prilika (245)	slika (272)	lik (277)
imbutus (9)	uvicban (11)	uvjeçban (22)	napuniv se (12)	obilježen (14)
imersio (4)	potopglienye (5)	potopljenje (14)	zamakanje (5)	uronjavanje (5)
imperator	çesar (K 62)			
incensare (49)	pokaditi (48); okaditi (156)	pokaditi (54)	pokaditi (53)	pokaditi (176)
incensum (47)	tamian (46)	tamian (54)	tamjan (50)	tamjan (74)
inclinatio (148)	poklon (156)	poklon (150)	pokloniv se (164)	naklon (175)
indulgentia (72)	prosctenye (73)	proštenje (76)	proštenje (68); oprost (77)	oprost (99)
indumenta sacerdotalia (245)	misnijcka odijchia (267)	misniçka odicha (240)	svećenička odjeća (266)	svećeničko odijelo (271)
infusio (4)	polijvanye (5)	polivanje (14)	polievanje (5)	polijevanje (5)
Innocentes (91)	mladençi (92)	mladinci (94)	mladienci (98)	mladenci (117)
integre (52)	çilovito (51)	cilovito (57)	cjelovito (55)	potpuno (78)
intorticia (68)	dupliri (68)	dupliri (72)	dupliri (73); baklje (159)	dupliri (96)
inventio	nascastye (K 63)			
invitatorium (144)	zazvanye (177); invitatoriy (151)	zazovje (145)	zaziv (161)	*invitatorij (171)*
janua pietatis (9)	vrata smilovanya (11)	vrata smillovanja (22)	vrata smilovanja (12)	*vrata blagosti (14)*

RITUALE ROMANUM	KAŠIĆ	KAČIĆ	PARČIĆ	OBREDNIK RIMSKI 1929.
januarius	sicagn, genar (K 53)			
jejunus (18)	na scte sarçe (20)	postan (29)	na tašte (21)	natašte (22)
Jesus (275)	Yesus (299)	Isus (113)	Isus (310)	Isus (313)
Jesus Christus (250)	Isukarst (272)	Isus Karst (245)	Isukrst (272)	Isus Krist (277)
Joannes Baptista (91)	Ivan Karstitegl (K 60)	Ivan Karstitelj (93)	Ivan Krstitelj (98)	Ivan Krstitelj (116)
julius	saerpagn, lugl (K 61)			
junius	lipagn, giugn (K 60)			
kalendarium	kalendar (K 1)			
Kyrios (90)	gospodin (91)	Gospodin (93)	Gospod (97)	Gospodin (141)
laicus (212)	laik (230); sfitovni (6)	svitovnjak (15)	svjetovnjak (6)	svjetovnjak (235)
lampas ardens (41)	sfijcha uxexena (41); sfijcha goruchia (17)	svicha uxexena (48)	goruća svieća (44)	goruća svijeća (45)
laterna (68)	intirna (69)	svitnik (73)	svietnjak (74)	svjetiljka (96)
laudes (143)	hvale (151)	hvale (146)	pohvale (161)	hvale (171)
lectio (175)	ctenye (190)	štenje (174)	štivenje (190)	čitanje (201)
liberare (92)	osloboditi (93)	osloboditi (95)	osloboditi (99)	osloboditi (117)
liber (148)	libro (156)	knjiga (150)	knjiga (165)	knjiga (175)
ligatus (52)	sfezan (51)	svezan (97)	zavezan (55)*	udaren cenzurom (78)
linere (13)	mazati (15)	mazati (25)	mazati (17)	mazati (18)
linteamen altaris (247)	napa od otara (268)	tarpeznik od otara (242)	prteni ubrus za otar (268)	oltarnik (273)

* Latinski izraz: »... si penitens aliqua censura... ligatus«, Parčić prevodi imenično: »Ako je na pokorniku zaveza...« (55).

RITUALE ROMANUM	KAŠIĆ	KAČIĆ	PARČIĆ	OBREDNIK RIMSKI 1929.
linteolum purificatorium (69)	ubrusaç cistivi (69)	ubrušac çistnik (739)	ubrusac platneni (74)	ubrusac za čišćenje (96)
linteum (68)	ubrusaç (68)	ubrus (76)	ubrus (68)	stolnjak (96)
litania (47)	letaniae (46)	letanie (52)	litanije (97)	litanije (74)
litaniae majores (272)	letanie vecchie (293)	letanie velike (265)	veliki prošbeni dani (309)	velike prošnje (310)
litaniae minores (272)	letanie magnie (293)	letanie manje (265)	mali dnevi prošbeni (309)	male prošnje (310)
majus	sfibagn, may (K 58)			
maledictus (10)	proklet (13)	proklet (22)	proklet (14)	proklet (15)
manipulum (140)	manipul (141)	naručnik (146)	naručnik (157)	manipul (141)
mappa altaris (247)	ubrus od otara (268)	nappa od otara (242)	oltarnjak (268)	oltarski stolnjak (273)
martyr (91)	mucenik (92)	muçenik (94)	mučenik (98)	mučenik (117)
martius	marac, oxuyak (56)			
materia (3)	materia (4)	materia (13)	tvar (4)	tvar (4)
matrimonium (2)	xenidba (3); matrimonio ili vencanye (240)	xenidba (11)	ženitba (3); vjenčanje (239)	ženidba (3)
matutinum (165)	yutargna (177)	jutarnja (166)	jutrnja (184)	jutrenja (194)
medicina (10)	lijk (12)	ljek (22)	ljekarija (13)	lijek (15)
mentes (93)	pameti (94)	pameti (96)	pameti (101)	duše (119)
minister (sacramenti) (3)	sluxitegl (4) sluxbenik (50)	sluxbenik (9); sluxitelj (13)	služitelj (4); službenik (49)	djelitelj (77)
minister altaris (64)	sluxbenik od otara (65)	sluxbenik otara (70)	služeći kod oltara (71)	oltarski poslužnik (93)
ministerium (sacramentorum) (2)	sluxenye (2)	sluxenje (13)	služba (2)	podjeljivanje (2)
ministrare (sacramentum) (1)	sluxiti (1); podavati (7)	sluxiti (13)	obavljati (2)	dijeliti (2)
Missa (42)	Misa (42)	missa (48)	Misa (45)	Misa (46)

RITUALE ROMANUM	KAŠIĆ	KAČIĆ	PARČIĆ	OBREDNIK RIMSKI 1929.
Missa conventualis (139)	konventualna Misa (140)	Missa opchenska (139)	Velika misa (156)	konventualna misa (163)
Missa praesente corpore (139)	Misa prid tijlom (140)	Missa prid tilom (139)	Misa pred izloženim tielom (156)	Misa zadušnica (163)
Missa privata	Misa mala (K 58)			
Missarum solemnia (222)	Misa (241)	Xupninska missa (217)	velika misa (234)	svečana misa (244)
Missae sacrificium (A 2)	posfetiliscte od mise (nep. 1)	posvetilište mise (4)		misna žrtva (I.)
missale (A 2)	misal (nep. 2)	missal (4)	misal (162)	misal (III.)
mitra (45)	mitra (45)	mitra (51)	mitra (49)	mitra (73)
mysterium (92)	otaystvo (92)	otajstvo (66)	otajstvo (66)	otajstvo (118)
mysterium celebrare (61)	otaystvo castiti (61)	otajstvo dilovati (66)	otajstvo vršiti (66)	otajstvo gotoviti (88)
Nativitas Domini	Poroyenye Gospodina, Boxicch (K 70)			
Nativitas S. Joannis Baptistae	Porodyenye S. Ivana Karstiteglia (K 60)			
navicula (145)	brodaç (152)	brodac (149)	lađica (162)	lađica (172)
nocturnum (143)	nokturn (151)	nochnica (145)	noćnica (161)	nokturn (171)
norma (liturgica) (A 2)	izgled (nep. 2)	pravilo (4)		
november	studeni, novembar (K 68)			
nuptiae (225)	pir (244)	pir (219)	ženitba (238)	ženidba (249)
octava	osmina (K 53)	osmina (71)	osmina (72)	osmica (99)
october	oktubar, listopad (K 66)			
officium divinum (A 2)	officie Boxye (140)	boxanstvena sluxba (139) boxanstveno officie (4)	Božja služba (156)	božanska služba (III.)

RITUALE ROMANUM	KAŠIĆ	KAČIĆ	PARČIĆ	OBREDNIK RIMSKI 1929.
officium mortuorum (143)	ofiçiy od martvijh (151)	pjenje od martvih (145)	služba za mrtve (171)	služba za mrtve (171)
Omnium Sanctorum	Sfetkovina sfieh Sfetaca (K 68)			
oleum (39)	ulye (15)	ulje (18)	ulje (8)	ulje (52)
operculum (61)	pokriv (61)	pokriv (66)	pokrovac (67)	zaklopac (88)
opportune (3)	prigodno (4)	prigodno (13)	pomnjivo (4)	u zgodan čas (4)
oratio (2)	molitva (2)	molitva (10)	molitva (27)	molitva (2)
oratio Dominica (37)	Molitva Gospodinova (37)	molitva Gospodnja (43)	Gospodnja molitva (40)	Molitva Gospodnja (41)
oratorium (257)	çaerqviça (279)	molitvište (18)	bogomolja (8)	bogomolja (285)
ordinarius loci (4)	biskup od mista (6)	biskup od mista (15)	vrhovni pastir (5)	mjesni ordinarij (5)
ordo (8)	nacin (10); naredba - (76)	naçin (21)	red (11)	**
Ordo (2)	redsfeti (3)	Red sveti (11)	Red (3)	sveti red (3)
ostensorium (290)	blustro (319)	blustro (287)	prikaznica ili blustro (317)	pokaznica (323)
pabula salis (10)	pichia soli (12)	picha soli (23)	solna pića (13)	hrana soli (15)
palliolum (7)	plasctich (9)	plaštich (20)	plaštić (10)	plaštić (12)
paenitens (51)	pokornik (50)	pokornik (56)	pokornik (56)	pokornik (77)
paenitentia (2)	pokorenye (3)	pokora (11)	ispovied (3)	pokora (3)
Paraclitus (93)	Utisciteg1 (93)	Utišitelj (21)	Utješitelj (129)	Utješitelj (118)
paratus (272)	spravan (294)	spravan (20)	opravan (10)	*opremljen (311); opravljen (322)*

** Dosta važni termin u liturgiji »ordo« OR nije prevodio nikako ili ga je prevodio opisno: »*Kako treba služiti...*« (78); »*kako se dijeli...*« (90); »kako se preporučuje...« (140); »obred kojim se služi...« (247).

RITUALE ROMANUM	KAŠIĆ	KAČIĆ	PARČIĆ	OBREDNIK RIMSKI 1929.
parochus (2)	parok (3)	parok (11); xupnik (71)	župnik (4)	župnik (3)
pars (11)	dio (14)	dio (24)		dio (16)
particula (61)	partikuliça (61)	priçest (66)	čestica (67)	čestica (88)
Pascha (242)	Pasha (K 15); Vazam, Uskars (263)	Vazam (70); Uskarsnutje (71)	Uskrs, Vazam (72)	Uskrs (267)
paschalis (242)	vazmeni (263)	vazmeni (70)	vazmeni (71); uskrsni (72)	uskrsni (258)
Passio (287)	Muka (310)	Mukka (283)	Muka (314)	Muka (321)
patena (64)	patena (65)	plitnica (69)	plitica (71)	plitica (93)
patrinus (5)	kum (7)	kum (17)	kum (7)	kum (8)
paxillus tridens (266)	kolcicch trozubi (287)	kolçich trozubi (260)	kolac trozubast (292)	trozub kočić (292)
Pentecostes	Pentekoste, Duhovi (10); Nediglia od Duhova Pedesetna (2)	Pentekoste (13)	Duhovi (4)	
peregrinus (237)	putnik (258)	putnik (235)	hodočastnik (257)	hodočasnik (262)
pie (2)	milo (3); bogumilo (292)	milo (11); bogoljubno (72)	bogomoljno (3)	bogoljubno (3)
pie ac religiosae actiones (271)	bogumila i redovnicka dila (292) *	**	pobožno i bogoljubno djelovanje (308)	pobožna i vjerska djela (310)
pietas (60)	bogolyubnost (60)	bogoljubstvo (65)	bogomoljnost (66); bogoljubnost (156)	pobožnost (87)
pixis (61)	blustro (61)	blustro (66)	blustro (piksida) (67)	ciborij (88)
planeta (65)	planita (65)	planita (70)	planita (71)	kazula (93); planeta (164)

* Kašić je na tom mjestu pogrešno preveo termin »religiosus« koji na tom mjestu ima značenje »vjerski«, a ne »redovnički«.
** Kačić taj izraz prevodi malo slobodnije: »... krotko i bogoljubno postupajuchi« (264).)

RITUALE ROMANUM	KAŠIĆ	KAČIĆ	PARČIĆ	OBREDNIK RIMSKI 1929.
pluviale (19)	pluvial (21)	pluvial (30); plaštenica (73)	plašt (23)	plašt (23)
pontificale (2)	pontifikal (3)	pontifikal (3)	pontifikal (IV.)	pontifikal (3)
populus (232)	puk (253)	puk (227)	puk (66)	narod (256)
potestas delegata (51)	podana, delegana oblast (50)	određena oblast (55)	oblast određena (54)	delegirana vlast (77)
potestas ordinaria (51)	odredyena oblast (50)	obiçaina oblast (55)	oblast službena (54)	redovita vlast (77)
Praesentatio B. M. V.	Prikazanye B. M. D. (K 69)			
praeparatio (60)	spravglienye (423) pripravglienye (423)	priprava (64)	priprava (66)	priprava (87)
preces (2)	molbae (2)	molbe (10)	prosbe (2); molbe (12)	prošnje (2); molbe (181)
presbyter (4)	pop (5)	pop (14)	svećenik (5); pop (49)	svećenik (5)
presbyterium (265)	prezbiteriy (286)		svetište (291)	svetište (291)
primaria ecclesiae janua (257)	parva vrata od çaerqvae (279)		glavna vrata crkve (281)	glavna vrata ckrve (283)
processio (271)	procesiun, sprovod (292)		obhod (308)	ophod (310)
procumbere (36)		*	*	pasti (41)
propitiatio (10)	pomilovanye (12)	pomilovanje (22)	smilovanje (13)	pomirenje (15)
prosternere (36)	prostriyeti se (37)	prostrti se (43)	prostrti (40)	prostrijeti se (41)
psalmus (19)	psalam (21)	psalam (142)	psalam 25)	psalam (24)

* Kačić (43) i Parčić (70) slijede na ovom mjestu Kašića i latinski izraz: »... procumbit seu prosternit se in pavimento« prevode zajedno: »prostre se na tle«.

RITUALE ROMANUM	KAŠIĆ	KAČIĆ	PARČIĆ	OBREDNIK RIMSKI 1929.
psalmi graduales (141)	psalmi graduali (145)	psalmi postupni (143)	psalmi postupni (160)	stubni psalmi (109)
psalmi paenitentiales (81)	psalmi pokorni (82)	psalmi pokorni (85)	psalmi pokorni (50)	pokornički psalmi (109)
protomartyr	parvi mucenik (K 70)			
pulsare campanas (301)	udarati u zvona (334)	udarati u zvona (73)	zazvoniti u zvona (330)	zazvoniti zvona (334)
purificatio (61)	ocistenye (62)	oçištenje(87)	čišćenje (68)	purifikacija (90)
Purificatio B. M. V. (232)	Ocistenye BMV (K 54)	oçištenje blaxene Marie vazda divice (265)	Očišćenje Blažene Dieve Marije (309)	Očišćenje B. D. M.
purificatorium (64)	ubruscich (64)	çistnik (69)	ubrusac (70)	ubrusac (92)
Quadragesima	korizma (2)	korizma (70)	korizma (71)	
Quadraginta Martyrum	Cetardesti Mucenijka (K 56)			
quatuor tempora	ceter vrimena (k 2)			
ratio temporis (228)	razlog od vrimena (248)		prema vremenu (242)	(kako) dolikuje vremenu (253)
reconciliare (262)	blagosoviti (284)		ovršiti pomirbeni blagoslov (287); pomirbeno blagosloviti (294)	pomiriti (288)
regenerationis lavacrum (10)	umivaliscte novoga priporodyenya (13)	novoga priporodjenja umivalište (23)	umivalo novoga preporoda (14)	kupelj preporođenja (15)
religio (60)	bogogliubnost (60)	bogoštovlje (64)	bogoljubnost (66)	vjera (519)
religiose (2)	redovno (2)	redovno (10)	svjesno (2)	savjesno (2)
reliquiae (320)	mocchi, reliquie (355)			moći (354)
remissio (145)	odpusctenye (152); oblahscanye (410)	odpuštenje (24)	odpuštenje (68)	oproštenje (172)

RITUALE ROMANUM	KAŠIĆ	KAČIĆ	PARČIĆ	OBREDNIK RIMSKI 1929.
responsorium (142)	odgovor (148)	odgovor (143)	odgovor (163)	responzorij (169)
reverentia (145)	poklognenye (152)	poklon (146)	pokleknuće (165)	poklon (172)
rex	kragl (K 64)	kralj (96)	kralj (100)	kralj (118)
rite (3)	zakonito, obicayno (4)	zakonito (13)	sgodno; pravo (4)	zakonito (4)
rituale (1)	ritual (nasl. str.)	ritual (1)	ritual (obrednik) (nasl.)	obrednik (nasl. str.)
ritus (A 2)	nacin (1)	naçin (9)	obred (4); zakon (273)	obred (1)
rogationes (271)	rogaçioni (293)	prošenja (165)	prošebni dani (309)	prosni dani (310)
rochetum (45)	roketa (45)	roketa (51)	roketa (49)	roketa (73)
sabbatum	subota (2)	subota (13)	subota (4)	subota (4)
Sabbatum Pentecostes (3)	Subota Pedesetnih dana (5)	Subota Pentekoste (13)	Subota pred Duhove (4)	Duhovska subota (4)
Sabatum Sanctum (3)	Subota sfeta (5)	Subota sveta (13)	Velika subota (4)	Velika subota (4)
sacculum sericeum (75)	moscgna od sfijle (77)	svileni toboc (80)	svilena vrećica (81)	svilena torbica (103)
sacer (7)	sfet (9)	svet (19)	svet (8)	svet (11)
sacer fons (14)	sfeta karstiniça (16)	sveti kladenac (26)	sveta voda (18)	sveti studenac (19)
sacerdos (1)	misnik (1)	misnik (9)	svećenik (5); pop (11); misnik (79)	svećenik (1)
sacerdos celebrans (64)	misnik (64)	misnik govorechi (Misu) (68)	misnik (71)	svećenik koji misi (93)
(sacra) linteamina (2)	ubrusi (2)	ubrusi (10)	prtenina (2)	rublje (2)
(sacra) ornamenta (2)	vresenya (2)	urešenja (10)	uresi (2)	nakit (2)

RITUALE ROMANUM	KAŠIĆ	KAČIĆ	PARČIĆ	OBREDNIK RIMSKI 1929.
sacra supellex (2)	sfeta pratex (2)	sveta pratex (10)	sveta sprav (2)	sveti nared (2)
(sacra) vasa (2)	sudi (2)	sudi (10)	posuđe (2)	posuđe (2)
sacrae vestes (289)	odichiae sfete (318)	odiche svete (285)	(sveta) odjeća (2)	sveta odjeća (323)
sacramentum (A 2)	sakramenat (nep. 2) svetaskrofstvo (12)	sakramenat (4) svetoskorvstvo (22)	sakramenat (6); svetotajstvo (4)	sakramenat (III.)
Sacramentum (148)	S. Sakramenat (156)	Sakramenat (9)	Presv. Sakramenat (165)	Sakramenat (175)
Sacramentum Paenitentiae (1)	pokorni sakramenat (2)	sakramenat pokore (10)	sakramenat sv. ispovidi (2); svetotajstvo pokore (54)	sakramenat pokore (2)
sacrarium (3)	sfeteniscte (9); posfetiscte (5)	svetište (14); svetokrovište (13)	svetište (4); svetohranište (5); hranište (70)	sakrarij (4)
sacristia (229)	sakristia (250)	svetospravište (225)	riznica (171)	sakristija (254)
Sacrum Chrisma (6)	Sfeta Krisma (8)	Sveta Krizma (18)	sveta krizma (8)	sveta krizma (11)
sal benedictum (10)	sol blagosovgliena (12)	so blagoslovljena (22)	blagoslovljena sol (13)	blagoslovljena sol (15)
sancta tractare (1)	sfeta dilovati (1)	sveta dilovati (9)	svetu stvar vršiti (1)	vršiti svete čine (1)
Sancta Trinitas (9)	Sfeta Troiça (12) Sfeto Troystvo (91)	Sveto Trojstvo (22)	Sveto Trojstvo (13)	Sveto Trojstvo (15)
sanctae administrationis officium (1)	sfetoga sluxenya sluxba (1)	svetoga sluxenja sluxba (9)	služba toli sveta obavljanja (1)	sveta služba (1)
sancte (3)	sfeto (4)	sveto (3)	sveto (4)	sveto (4)
sanctificare (10)	posfetiti (12)	posvetiti (22)	posvetiti (13); svetotvoriti (269)	posvetiti (15)
Sanctum oleum (6)	Sfeto Uglie (8)	sveto ulje (18)	sveto ulje (8)	sveto ulje (11)

RITUALE ROMANUM	KAŠIĆ	KAČIĆ	PARČIĆ	OBREDNIK RIMSKI 1929.
sanctus (7)	sfeti (10)	sveti (20)	svetac (11)	svetac (13)
S. Petrus ad Vincula	Petar u verigah (K 63)			
SS. Innocentium	SS. Mladinaça (K 53)	Sveti Mladinci (94)	Sveti Mladienci (98)	Sveti mladenci (117)
satisfactio (51)	zadovoglnost (50)	zadovoljnost (55)	zadovoljština (54)	zadovoljština (77)
secreto (94)	potayno (94)	potajno (96)	pod glas (165)	tiho (119)
sedes confesionalis (52)	sidiscte konfesuria (51)	ispovidnica (56)	ispovjedaonica (55)	ispovjedaonica (78)
semiduplex	polustruk (K 53)			
Septem Fratrum	Sedam Bratye (K 61)			
September	rujan, setembar (K 65)			
Septuagesima	Sedamdesetniça (K 10)			
sepulchrum (149)	grob (157)	grob (150)	grob (157)	grob (176)
sepultura (139)	ukop (140)	pokopanje (140)	pokop (156)	pokop (164)
servitium (93)	sluxba (94)	sluxba (96)	služba (101)	služba (119)
signaculum (145)	zlamenye (152)	zlamenje (147)	znamen (163)	znamenje (173)
signare (25)	zlamenovati (27)	zlamenovati (36)	znamenovati (14)	znamenovati (29)
signare se (19)	prekrijxiti se (21)	prikarstiti se (30)	znamenovati se (23)	prekrižiti se (23)
signatio (16)	zlamenovanye (17)	zlamenovanje (27)		znamenovanje (20)
signum crucis (8)	zlamenye od krixa (11)	zlamenje krixa (21)	znamenje križa (29)	znak križa (13) znamenje križa (16)

RITUALE ROMANUM	KAŠIĆ	KAČIĆ	PARČIĆ	OBREDNIK RIMSKI 1929.
signum crucis in fronte, ore et pectore (102)	zlamenye od krijxa na celu, ustih, parsih (103–104)	zlamenje krixa na çelu, na ustim i na parsima (105)	**	znak križa na čelu, ustima, prsima (127)
Sociorum Martyrum	dux. mucen. (K 66)			
sollemnis (1)	obicayni (1)	obiçajni (9)	svečani (4)	svečani (1)
Sollemnitas (60)	sfetkovina (60)	blagdan (65); svetkovina (154)	prazdnik (66)	svetkovina (87)
sollemnitas (3)*	proslavglienye (4)	proslavljenje (13); blagdanost (15)	svečanost (4)	svečanost (4)
sponsus et sponsa (225)	mux i xena (246); zarucnik i zarucniça (2)	zaruçnik i zaruçnica (222)	zaručnik i zaručnica (238)	zaručnik i zaručnica (249)
stola (1)	stola (2)	štola (10); nadnaramenica (140)	štola (10)	štola (2)
stando (228)	stoyecchi (248)	stojechi (146)	stojećke (242)	stojećke (253)
subdiaconus (4)	podyakon (6)	podiakon (15)	podjakon (6)	poddakon (6)
submissa voce (70)	podmuklim glasom (71)	podmuklim glasom (75)	tihim glasom (76)	tihim glasom (98)
sufragium (153)	proschgna (162)	prošnje (154)	prosba (171)	prošnja (181)
sumere Sacramentum (60)	pricestiti se (60)	primiti Sakramenat (64)	pričestiti se (66)	pričestiti se (88)
Summus Pontifex (162)	Nayvecchi S. Otaç Papa (174)	S. Otac Papa (163)	Sv. Otac Papa (181)	Papa (190)
Summus Sacerdos (162)	Nayvecchi Misnik (174)	Najvechi misnik (163)	Vrhovni svećenik (181)	Vrhovni svećenik (190)

* Ovdje termin »sollemnitas« označuje svečani način obavljanja obreda.

** Parčić taj izraz prevodi poticajno glagolom: »Znamenaj po običaju na čelu, na ustih, i na prsiju...«(111).

RITUALE ROMANUM	KAŠIĆ	KAČIĆ	PARČIĆ	OBREDNIK RIMSKI 1929.
superpelliceum (1)	kota (2)	kota (10)	kota (10)	kota (2)
superior (52)	stariscina (51)	starešina (57)	poglavar (55)	poglavar (78)
supplices (10)	priklonito (12)	priklonito (22)	ponizno (13)	ponizno (15)
supplicationes (271)	pomoglienya (292)	prošenja (264)	prošenja (308)	prošnje (310)
Symbolum Apostolorum (37)	Virovanye Apostolsko (37)	Simbol apoštolski (43)	Apostolsko vjerovanje (40)	Vjerovanje apostolsko (41)
Symbolum fidei (23)	Virovanye (25)	Simbol virre (34)	član vjere (28)	Vjerovanje (28)
tabernaculum (61)	tabernakul (61)	svetilo (66)	hramak (67)	svetohranište (88)
tabernaculum (290)*	tabernakuo (319)	blustro (286)	prikaznica (ostenzorij) (316)	pokaznica (323)
tapete (269)	tapit (290)	sag (262)	rakno (294)	prostirač (294)
templum (8)	çaerqva (11)	tempal (21); carkva (24)	crkva (310)	hram (13)
tempus paschale (63)	vrime vazmeno (63)	vazmeno vrime (70)	vazmeno doba (70)	uskrsno vrijeme (91)
thuribulum (47)	kadilnik (46)	kadilnik (52)	kadionica (50)	kadionica (74)
thuribulum fumigans (277)	kadilnik dimecchi (300)	kadilnik dimechi (287)	dimeća kadionica (309)	kadionica koja se puši (311)
thuriferarius (272)	kaditegl (300)	kaditelj (271)	kadioničar (309)	kadioničar (310)
titulus (195)	nadpis (190)	nadpis (174)	naslov (190)	naslov (201)
(in) tono solemni (389)	proslavno (406)		svečano (464)	svečano (530)
tractus (385)	trakt (402)			
traumaturgos	cudnotvoraç (K 68)			
Transfiguratio Domini	Priobrazenye Gospodinovo (K 63)			

* Posebni oblik tabernakula iz kojega se kasnije razvila pokaznica, što je dobro izrazio *Obrednik Rimski 1929.*

RITUALE ROMANUM	KAŠIĆ	KAČIĆ	PARČIĆ	OBREDNIK RIMSKI 1929.
tribunal (15)	pristoye (17)	pristolje (26)	sud (19)	sud (19)
tumba (139)	grob (141)	greb (139)	odar (156)	
tumulus (211)	grobniça (229)	grobnica (207)	odar (221)	odar (231)
tunnicella (140)	tuniçela (141)	dalmatika (140)	tunicela (157)	tunicela (164)
umbella (68)	ombrela (68); siniça (319)	sjenica (72)	sjenica (73)	umbela, nebo (96)
unctio (16)	pomazanye (18)	pomazanje (78)	mazanje (80)	pomazanje (20)
ungere (13)	pomazati (15)	pomazati (25)	pomazati (17)	mazati (18)
urceolus (14)	okruglich (16)	gostarica (25)	gostarica (18)	vrčić (19)
utroque genuflexo (60)	oboyim kolinom kleknuvsci (60)	klechechega na oba kolina (61)	kleknuvši na oba koljena (66)	klečeći na oba koljena (87)
vasa (145)	sudcich (152)	sud (146)	posudica (162)	posudica (172)
vasculum (14)	sudcich (16)	sudich (25)	posudica (9); sudić (68)	posudica (19)
velum (61)	ubrus (61)	ubrus (66)	plaštić (67); koprena (74)	privjes (88)
versus (47)	veras (46)	veras (52)	redak (50)	redak (74)
vesperae (154)	vecergna (163)	veçernje (155)	večernja (172)	večernja (181)
vestimentum (246)	haglina (167)	haljina (241)	odežda (266)	odjeća (272)
vestis (15)	haglina (17); odicha (2)	haljina (26); odjecha (10)	odjeća (19)	haljina (19)

RITUALE ROMANUM	KAŠIĆ	KAČIĆ	PARČIĆ	OBREDNIK RIMSKI 1929.
vestis alba (15)	bijla odichia (9); haglina bijla (17)	bjela odicha (20); haljina bjela (26)	biela odjeća (10)	bijela haljina (19)
vestis talaris (140)	dopetna haglina (141)	dopetno ruho (140)	dopetna haljina (157)	talar (164)
vestitus sacer (140)	sfeta odicha (141)	sveta odića (140)		sveto odijelo (164)
vexillum (271)	stijg (293)	stjeg (264)	zastava (308)	zastava (310)
viaticum (67)	viatik (67)	poputnina (71)	poputbina (72)	popudbina (94)
vidua	vdoviça (K 58)	udovica (116)	udovica (99)	udovica (117)
vigilia (373)	nadvecerye (395); post, bdienye, vigilia (60)	nadveçerje (8)	predvečerje (460)	uoči (516)
violacea (229)	modra (250)	ljubična (19)	ljubičasta (gnjada) (10)	ljubičasta (254)
violatus (262)	oçqvargnen (284)		oskvrnjen (287)	oskvrnjen (288)
virgo	dieviça (K 54)	divica (116)	djevica (99)	djevica (Č XIX)
Visitatio B. M. V.	Pohodyenye B. D. M. (K 61)			
voce mediocri (389)	sa sredgnim glasom (407)			

Utjecaj Kašićeve liturgijske terminologije u brojkama

	Ukupno	Jednaki	Različiti	Slični
KAŠIĆ - KAČIĆ	356	233 — 65,4%	85 — 23,9%	38 — 10,7%
KAŠIĆ - PARČIĆ	373	164 — 44%	167 — 44,8%	42 — 11,2%
KAŠIĆ - OBR. '29.	377	146 — 38,7%	184 — 48,8%	47 — 12,4%

Grafički prikaz utjecaja Kašićeve liturgijske terminologije

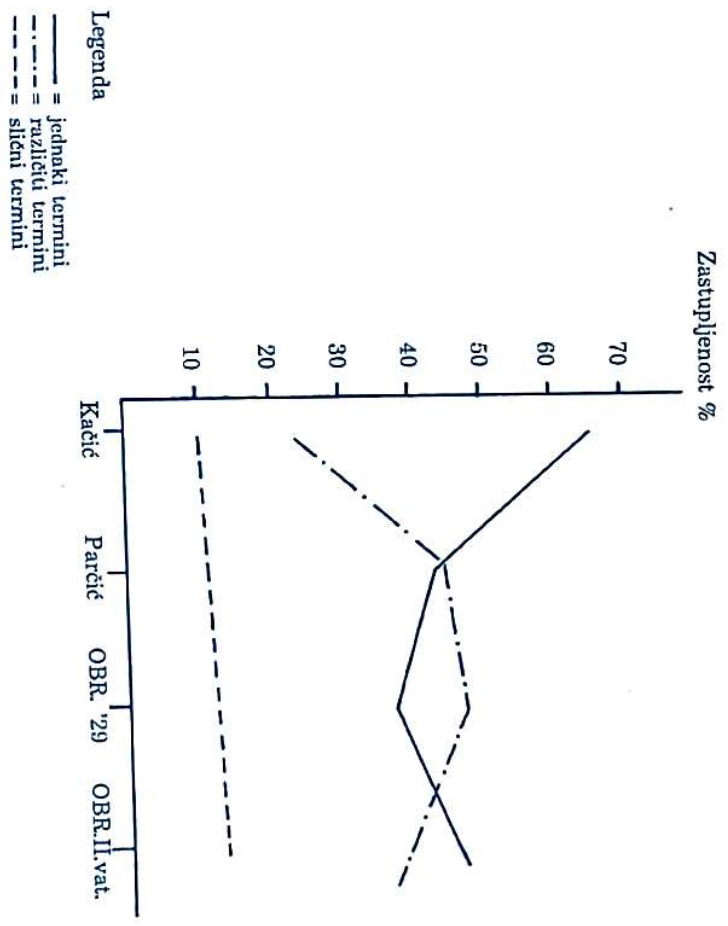

ARHITEKTURA I UMJETNOST

Đurdica Cvitanović, Zagreb

Isusovačka arhitektura baroknoga razdoblja u hrvatskim zemljama

Nakon dolaska u Hrvatsku, početkom 17. st., isusovci provode program duhovne obnove te istodobno pokreću stilske promjene u umjetnosti. U tijeku 17. st. grade građevinske sklopove u Zagrebu, Varaždinu, Rijeci, Dubrovniku, Slavonskoj Požegi, Osijeku i u Petrovaradinu. Monumentalni potezi isusovačkih sklopova čine se naizgled jednostavni zbog skromnije uporabe ranobaroknog leksika. Ta moderna zdanja profanog su i sakralnog karaktera s prosvjetnim i društvenim sadržajima. Racionalno su složeni sklopovi organički uklopljeni u stare srednjovjekovne povijesne jezgre. Suzdržana arhitektura u vanjštini, monumentalna je u masama, a barokno slobodno raščlanjeni dijelovi arhitekture međusobno funkcioniraju u dotad neviđeno slobodnim odnosima ostvarujući kompozicijom arhitekturnih elemenata gradske trgove, poteze ulica, javna gradska barokna stubišta, unutrašnje arkadno raščlanjene prostore klaustra i vrtova.

Na imanjima koja isusovci stječu darovnicama radi uzdržavanja javnih prosvjetnih ustanova grade se rezidencije, kurije i višekrilni dvorci s gospodarskim zgradama. Te se zgrade međusobno znatno razlikuju jer se prema potrebama kolegija grade raskošniji ili jednostavniji objekti, ljetovališta za rekreaciju učenika i profesora u vinskim goricama, planinama ili pokraj mora. U njima su kućne kapele ili se pokraj njih grade proštenjarske crkve.

Pokraj Zagreba *podižu proštenjarsku crkvu sv. Ksavera* s hortikulturnim rješenjem Kalvarije. Na mjestu omanje kapelice podižu novu crkvu 1751. s dinamično raščlanjenim razgibanim pročeljem i kupolom nad svetištem. Gradnju vodi isusovački graditelj Matija Jušić. U vinogradu grade jednostavnu kuriju s velikom dvoranom za kazališne priredbe.

U križevačkoj županiji preuzimaju veći posjed uz bivšu crkvu *regularnih kanonika sv. Groba Jeruzalemskog* u Glogovnici, a na ladanju na imanju *Tkalec* dvorac s kapelom s vrijednim inventarom 17. st. Dvorac je u teškome stanju.

Kurija u *Planini* u Zagrebačkoj gori, kao i trokrilni dvor u *Paukovcu* su propali.

Od varaždinskog kolegija u trošnom se stanju sačuvao jednokrilni dvorac u *Vinici* kojemu je devastirana okolica.

Najveći isusovački dvorac s *proštenjarskom crkvom sv. Marije* sagrađen je na temeljima cistercitske crkve u *Kutjevu*, s glasovitim baroknim vinskim podrumima koji su povezani sa sakristijom. Imanje je pripadalo požeškom kolegiju. Dvorac se obnavlja i rekonstruira zahvaljujući kutjevačkoj vinariji. Obnovljen je snažni ulazni toranj pod moćnom lukovicom i zabatni erkeri glavnog južnog krila.

U *Gružu* je sačuvan ljetnikovac isusovačkog kolegija u Dubrovniku s kapelicom i vrtom. Nalazi se u luci na obali mora. Poznatiji je kao ljetnikovac Zago.

Osječka rezidencija imala je posjed u *Aljmašu*, s kurijom, župnom crkvom, kapelama i brojnim gospodarskim zgradama.

U *Petrovaradinu* izvan tvrđave, osim proštenjarske crkve *Gospe Tekijske*, isusovci su na starom majuru imali posjed s do danas sačuvanom prizemnom zgradom, s podrumima i baroknim dvorišnim vratima na ulazu u majur.

Zamašno imanje imao je *kolegij sv. Vida u Rijeci* jer mu je darovana kastavska gospoštija s gradovima *Kastvom*, *Mošćenicama*, *Veprincem* i lukom *Volosko*. U Kastvu isusovci nisu uspjeli dovršiti kolosalnu baziliku prema planovima isusovačkog arhitekta *Jakova Brianija*. Ruševina se crkve sačuvala u parku.

Isusovačke su crkve svojim svijetlim svođenim dvoranama s vijencima kapela bile nova prostorna rješenja, bez obzira na longitudinalnu ili, što je rjeđe, centralnu tlocrtnu dispoziciju. Te crkve su rijetki primjeri isusovačke baštine u povijesti sakralne arhitekture u Hrvatskoj. Nisu utjecale na razvoj barokne arhitekture jer se ponavljaju samo u nekoliko primjera crkava Franjevačkog reda i gradskih župnih crkava. Projektirali su ih isusovački arhitekti, braća, članovi Družbe Isusove, a gradnja je vođena pod nadzorom njihovih majstora i ekonoma. Raskoš baroknoga stila očituje se u opremanju crkve i u nastojanju da se postigne barokni »Gesamtkunstwerk«, koji u našoj baroknoj umjetnosti promoviraju isusovci.

Isusovci su zaslužni za napredak barokne gradogradnje u Hrvatskoj. Uklapanjem baroknih sklopova utječu na preobrazbu srednjovjekovnih povijesnih jezgri moćnom arhitekturom koja nadvisuje malogradske ambijente. Utječu na promjene municipalnoga srednjovjekovnog načina života. Zbog javnih društvenih sadržaja svojih sklopova nastoje osvojiti dominantan položaj u gradovima. Od tada naša povijesna središta poprimaju izgled srednjoevropskih gradova s crkvama zamjerne veličine.

U *Dubrovnik* dolaze i osnivaju misiju već 1560., ali je prvi matični kompleks podignut u *Zagrebu* gdje djeluju od 1606. i u prvoj polovici 17. st. razvijaju sve institucije Družbe Isusove. Oko *crkve sv. Katarine* koju sagradiše od 1620. do 1632. na jugoistočnome uglu gornjogradskog platoa uz gradske bedeme podižu zgrade kolegija i gimnazije, gradeći i obrambene kule, a zgradu sjemeništa sv. Josipa, đački konvikt, masivnu četverokrilnu uglovnicu podižu uz glavnu gradsku komunikaciju koja vodi od Kamenitih vrata do središnjeg gradečkog trga, do crkve sv. Marka. Bez obzira na intervencije i obnove u 18. st., grad je dobio volumene razvedenog kompleksa u 17. st.

Crkva sv. Katarine sa svođenom lađom i bočnim kapelama nad kojima se protežu galerije, nema kupole i križišta. Prva je ranobarokna crkva u Hrvatskoj, a bila je izvorno zabatnoga pročelja s naglašenom portalnom zonom. Tip je crkve koja proistječe iz lokalne tradicije sjevera. Ideatori toga tipa crkve bili su isusovci, ali nije nastala po uzoru na rimsku baziliku Il Gesù, već je prilagođena tradiciji sjevera, u biti gotičkoj tradiciji, skupini baroknih crkava tzv. »Wandpfeilekirche«. Takvu isusovačku crkvu prvi je ostvario vorarlberški graditelj *Hans Alberthal* u Dilingenu. Isti je graditelj bio u službi zagrebačkih biskupa gradeći toranj zagrebačke stolne crkve. Nacrt za crkvu sv. Katarine, odobren u Rimu, sačuvan je, a prema njemu gradnju je nadgledao isusovac *Juraj Jaszy* iz Moldavije. Građu je dobavljao ekonom, isusovac *Juraj Salković* iz Skrada. *Jurju Jaszyu* pripisuje se idejni nacrt kolegija. Njegove je planove izvodio zagrebački graditelj *Antun Macetti*.

Kolegij, crkva sv. Katarine, gimnazija i Konvikt sv. Josipa, ostvarili su na Gornjem gradu dva trga koja nose sukladne nazive *Jezuitski trg* i *Trg sv. Katarine*. Grupiranjem isusovačke arhitekture do kraja je izveden sadržajni program isusovačkoga kompleksa koji je otvorio nove prospekte trgova u gradu, a kubična masivna zgrada konvikta definirala jednu od glavnih gradskih ulica monumentalnim pročeljem u prizemlju ritmiziranim masivnim arkadama. Na Gornjem je gradu na velikom isusovačkom gradilištu izveden osmišljeni barokni projekt, jezgra ranobarokne arhitekture i hortikulture, naše prvo sveučilišno i kulturno središte.[1]

U *Varaždinu* isusovci osnivaju rezidenciju 1628. Magistrat dodjeljuje zemljište za crkvu sv. Marije 1634. Grade dvokrilni kolegij i novu zgradu gimnazije, pošto *Ivan Zakmardi* osniva konvikt *Xaverianum* koji podižu u okružju kolegija. Osnivajući bratovštine, sklopu dodaju kapelu za njemačke stanovnike i kapelicu Majke Božje Loretske. Juraj Habdelić navodi da je ideator nacrta crkve Majke Božje i voditelj gradnje arhitekt *Juraj Matota*. Kompleks iznenađuje generala Reda i provincijala budući da je svojom veličinom i ljepotom crkve nadilazio komplekse većih središta u Austriji. Uzor je crkvi u Varaždinu crkva sv. Katarine u Zagrebu, premda ju varaždinska crkva sv. Marije nadmašuje veličajnošću svoje dvorane s bočnim kapelama i velikom sakristijom.

[1] Isusovački kolegij nakon adaptacije u Muzejski prostor gubi bitne barokne značajke u volumenima i oblikovanju. O tome: »Savjetovanje o zaštiti spomenika kulture u Zagrebu«, Peristil, 1983, br. 26, str. 41–194. – U nedavnoj obnovi bočnih pročelja crkvi sv. Katarine vraćena je izvorna dekorativno kolorirana ploha.

U baroknom Varaždinu isusovački je kompleks najmonumentalniji arhitektonski i urbanistički zahvat. Smještajem je povučen u drugi plan središta gradske jezgre, gradskog trga, čiji prostor zatvara raščlanjenim pročeljem dvokatnoga kolegija. U konkurenciji sa kasnije podignutim rezidencijalnim baroknim palačama plemstva ostao je dominantna urbanistička cjelina.

Imena graditelja dokazuju srednjoevropsku razinu arhitekture. Za graditelja kolegija poziva se *Jakob Schmerleib* iz Leibnitza koji je bio član zidarskog ceha u Judenburgu. Zvonik na postojećim temeljima gradio je majstor iz Ptuja *Peter Julijan*, a tesarski majstor *Petar Wolf* bio je također iz Ptuja. Nakon stradavanja u požarima, kada se u 18. st. obnavljaju zgrade, Varaždin već ima svoje majstore graditelja *Jakoba Erbera* i tesara *Simona Ignatza Wagnera*.

U *Rijeku* isusovci dolaze 1627. Nakon što su ušli u posjed gospoštije Kastav, započinju gradnju *crkve sv. Vida* i kolegija prema nacrtima isusovačkog arhitekta *Jakova Brianija* iz Modene. U stijeni zasijecaju temelje crkve sv. Vida 1641. na izabranom prostoru uz bedeme kod gornjih vrata, na Grivici. Gradnju izvodi furlanski klesar *Francesco Olivieri*. Crkva je centralna građevina projektirana po uzoru na venecijansku Longheninu Santa Maria della Salute. U Palladijevim klasicističkim oblicima izvana je obložena kamenom, s istaknutom portalnom zonom, a u unutrašnjosti mramornim stupovima i lukovima oko središnjega potkupolnoga prostora s vijencem kapela. Voditelj je i nadzornik gradnje kroz 20 godina bio isusovac *Bartol Winterleiter* iz Voitsberga u Štajerskoj, po zanimanju krojač, a istodobno ekonom. To nam ponovno objašnjava ulogu nadziratelja gradnje.

Potrebe su kolegija i konvikta s gimnazijom i akademijom prerasle prostornu veličinu crkve Brianijevog projekta, koja je na skučenome zemljištu nad starom jezgrom unutar bedema dominirala zahvaljujući Brianijevom izboru za centralnu formu. Isusovci pozivaju *Francesca Pietra Carlonea* da povisi crkvu tamburom s galerijama za potrebe pitomaca, ali on odbija mijenjati savršeni Brianijev plan. Gradnja se nastavlja 1724. /25. kada je *Bernardin Martinuzzi* iz Gradiške pristao podići galeriju. Mora se priznati da je u unutrašnjosti uspješno izveo povezanost kupole preko galerija nad vijencem kapela s centralnim prostorom. No vanjština je ostala nedovršena i djeluje nedorečeno. Kasnije predloženo rješenje vanjštine nije izvedeno. S crkvom je kolegij bio povezan tornjem koji ima ložu za zvona otvorenih bifora i nad njom šesterostraničan podložanj za pokrov. Zvonik je utjecao na gradnju zvonika isusovačke gospoštije u Kastavštini. Zacijelo je izveden u radionici B. Martinuzzija. Kolegij je srušen 1933. unatoč protestu građana i službe zaštite, a dio zgrade seminara ugrađen je u zgradu današnjega Pedagoškog fakulteta.

Centralni tip Brianijeve crkve sv. Vida nije imao većeg utjecaja na primorsku arhitekturu, ali je kapelica isusovačke *Kalvarije u Mošćenicama* poligonalna centralna građevina pod kupolicom s lanternom.

Zanimljivo je da je prvi plan za gradnju isusovačke crkve *sv. Ignacija u Dubrovniku* centralna građevina, razvedena vijencem kapela s kupolom i lanternom. Taj je plan izveo isusovački arhitekt *Serafino Fabrini* iz Strada Casentini god. 1669. kada je izradio konačne planove za gradnju kolegija. Kolegij se poslije potresa ponovno morao graditi zajedno s gimnazijom i velikom dvoranom za priredbe. Crkva je izvedena po planu arhitekta isusovca *Henrija Laloyau* iz Bruxellesa kojeg je znatno preinačio rimski arhitekt isusovac *Andrea Pozzo*. Podignuta je bazilika rimskog tipa s bočnim kapelama i sakristijama pokraj svetišta, ali bez kupole i križišta. Pročelje je plastički riješeno po uzoru na ranobarokna rimska pročelja. Dovršena je 1725.

Položaj kompleksa na najvišem platou Dubrovnika za koji su se isusovci izborili sa superiorom kolegija Franom Gundulićem, zahtijevao je dostojan pristup kompleksu. Kolegij naručuje arhitektu *Pietru Passalacqui* iz Messine, kojega je Republika pozvala 1735. radi gradnje vodovoda i kanalizacijskog sustava, glasovitu *baroknu skalinadu* koju s pravom smatramo najznačajnijom baroknom urbanističkom intervencijom u jezgri grada Dubrovnika nakon potresa. Još jednom potvrđuje se smisao isusovaca za kvalitetne urbanističke intervencije kojima oni uspijevaju istaknuti važnost svojih institucija u našim gradovima. Skalinada je izvedena tek 1765. Passalacqua je zacijelo izveo ulazni portal Kolegija, ukras toga inače racionalno i vrlo jednostavno građenog sklopa, jer taj način odgovara stilu njegovih radova u Rimu.

Slavonski su se isusovački kompleksi mogli osnivati tek nakon mira u Sremskim Karlovcima 1699. Zaštitnik, donator i osnivač kolegija u Slavonskoj Požegi, Osijeku i u Petrovaradinu bio je kardinal grof Leopold Kolonić.

Slavonska Požega postaje kulturno središte nakon što su isusovci nagovorom kanonika, opata Ivana Babića osnovali rezidenciju 1697. /98. Ivan je Babić isusovcima predao veliko cistercitsko imanje u Kutjevu, zapušteno više od 150 godina za turske okupacije, da bi osigurao sredstva za školstvo i gradnju kolegija. Od grada dobivaju zemljište uz crkvu podno bedema na ušću ulaza u srednjovjekovni požeški trg koji se u baroknome razdoblju razvio u prelijepo središte. Gradnju dvokatnoga kolegija dovršavaju do godine 1713. Uz crkvu *sv. Lovre*, ruševni gotički objekt, podigoše novu zgradu gimnazije. Crkvu sv. Lovre obnovili su i donekle proširili, dogradili kapelicu Majke Božje Lauretanske po uzoru na zagrebački i varaždinski kolegij. Zvonik kojim je zgrada kolegija povezana s crkvom podigao je graditelj isusovac *Prokopije Schlick*. Idejne nacrte za zgradu kolegija izveo je slikar isusovac *Josip Kraljić* iz Rijeke. Njegov rad na proširenju zgrade nastavio je u ulozi nadglednika i ekonoma gradnje krojač *Juraj Ebbel*, sposoban majstor. Isusovački se kompleks razvio organski prema zemljištu pod bedemima i u odnosu na grad, na terenu koji dominira nad trgom. Bio je skladno uklopljen i dvokatnim gabaritom i jednostavnim pročeljem prilagođen prostoru velikoga trga. Današnja agresivna fasada nastala je nakon

nadogradnje zgrade za treći kat 1903./4. prema planovima zagrebačkog graditelja *Janka Holjca*. Veliko je krilo koje se nastavljalo po sredini začelja, pa je kolegij tlocrtno bio složen u obliku slova »T«, srušeno.

U osječku tvrđavu isusovci dolaze 1687. te privremeno adaptiraju Kasim-pašinu džamiju iza glavnog trga tvrđave. Gradnju rezidencije dovršili su 1712., jednokatnu podužu zgradu sa skromnim portalom. Zahvaljujući imanju u Aljmašu i darovnicama stekli su sredstva za gradnju *crkve sv. Mihovila*, župne crkve Tvrđe, godine 1725. do 1732. Nakon toga ruše džamiju da bi se otkrila široka ploha pročelja obrubljena dvama zvonicima. Crkvu omeđuje trokutasti trg koji se ljevkasto ulijeva u glavni trg Tvrđe. To jedinstveno pročelje, u hrvatskoj baroknoj sakralnoj arhitekturi rijedak je primjer tzv. »Fenster – giebelfasade«. Rastvoreno je vodoravnim nizovima prozora. Tip je Solarijeva pročelja katedrale u Salzburgu iz 17. st. Izrazito podsjeća na crkvu sv. Vida u štajerskom Vorau, od graditelja *Josepha Huebera*, s tom razlikom da je stroge mirne plohe. U unutrašnjosti je tipična isusovačka bačvasto svođena dvorana s bočnim kapelama.

U tvrđavi *Petrovaradin* rezidenciju osnivaju 1693., a gradnju crkve u donjoj tvrđavi završavaju 1714., tik pod bedemima gornje tvrđave. Zbog stiješnjena zemljišta kolegij je složen u zatvoreni trokrilni sklop koji s crkvom zatvara unutrašnje dvorište, poput samostanskih sklopova. Crkveno je pročelje raščlanjeno pilastrima, a u niše su postavljene velike skulpture. Zbog razine zemljišta i strmog pada traktovi su u podrumima i prizemlju nivelirani i međusobno spojeni arkadnim hodnicima s crkvom. Gospodarsko krilo ugrađeno uz bedem rastvara se u prizemlju širokim trijemom (danas blagovaonica). Nivo je na katu izravnan. U kronogramu nad ulazom u samostan ispod skulpture Ignacija Loyole uklesana je 1734. godina dovršenja kolegija, a ovalni prozor u rešetkama ima isusovački monogram. U unutrašnje dvorište ulazi se kroz široku kolnu vežu. Projektant crkve i kolegija isusovački je arhitekt *Caspar Schalk* koji je nekoliko godina nadgledao gradnju pa je u Petrovaradinu 1739. i umro.[2] Crkva je zbog stiješnjena zemljišta jednostavna svijetla barokna dvorana raščlanjena sustavom pilastra. Pod svetištem i ladom ugrađeno je više od stotinu grobnica za vojne ličnosti, plemstvo i svećenike. Crkva je bila mauzolej tvrđave pa su brojni epitafi ugrađeni na zidovima od kojih su neki obilježeni reljefno isklesanim grbovima, a neki su umjetnička djela. Tako primjerice epitaf sa simbolima smrti i ratne vještine koji je dao isklesati kapetan Andrija Kohary od Capraga za svoju braću koja su poginula u boju s Turcima kod Tekija 1716.

Ukidanjem Družbe Isusove godine 1773. jenjava bujan kazališni život u gradovima u kojima su imali kolegije. Isusovci, vješti majstorskoj scenografiji, organizirali su barokne svečanosti prilikom procesija, liturgijskih i školskih pri-

[2] Catalogus Generalis, Rim, 1988. III. Sv. Za podatak zahvaljujem dr. Jerku Matošu.

redbi, svečanih sprovoda velmoža. O tim svečanostima i maštovitim arhitektonskim konstrukcijama slavoluka, bina, žalobnih »Castrum Doloris« ostali su nam opsežni zapisi i pokoji crtež. Odlaskom isusovaca jenjava barokni život u gradovima, a barokni stil zamjenjuje klasicizam.

Među isusovcima je bilo likovnih umjetnika Hrvata slikara, majstora zanata i graditelja. Ističe se *Ivan Stipanović*, profesor arhitekture na Sveučilištu u Trnavi, matematike i geometrije u Požegi, a predavao je i na zagrebačkom kolegiju. Kao vrstan geodet snimio je geodetsku procjenu zemljišta s isusovačkim kompleksom u Zagrebu. Nakon što je Red ukinut radio je kao civilni geodet zagrebačke županije. Gradio je različite profane zgrade. Zanimljiv je njegov plan za gradnju vodovoda koji bi iz Kraljičinog zdenca na Medvednici doveo vodu u Gornji grad.

Literatura

1. *Miroslav Vanino*, Isusovci i Hrvatski narod, knj. I, 1969.
2. *Žarko Domljan*, O problemu autorstva osnove za regulaciju Jezuitskog trga u Zagrebu, Peristil, 16–17, 1973/74, str. 181–187.
3. *Radmila Matejčić*, Monolog na trgu Grivici, prethodnica i prihvaćanje baroka u Rijeci, Dometi 5, god. 7, 1975, str.?.–21.
4. *Đurđica Cvitanović*, Dokumentaciona građa isusovačke arhitekture u Hrvatskoj i Slavoniji, Godišnjak zaštite spomenika kulture u Hrvatskoj, 1/1975, str. 219–246.
5. *Anđela Horvat*, Između gotike i baroka, 1975.
6. *Ramila Matejčić*, Graditeljsko nasljeđe Kastva, Zbornik Kastavštine II. 1981., str. 63–84.
7. *Vladimir Marković*, Pietro Pasalaqua u Dubrovniku, Peristil, 24, 1981, str. 95–114.
8. *Barok u Hrvatskoj*, autori: Anđela Horvat, Radmila Matejčić, Kruno Prijatelj, 1982.
9. *Ljelja Dobronić*, Zagrebački Gornji grad nekad i danas, 1983.
10. *Josip Buturac*, Vrbovec i okolica, 1134.–1984., 1984.
11. *Miroslav Vanino*, Isusovci i Hrvatski narod, II, 1987.
12. *Mijo Korade*, Braća – graditelji u Hrvatskoj, Ignacijev put, str. 11/12. 1/1987.
13. *Isusovačka crkva i samostan u Varaždinu*, autori: I. Lentić-Kugli, S. Novak, D. Baričević, R. Ivančević. Mala biblioteka zaštite spomenika kulture Hrvatske, 1988.
14. *Kutjevo, kompleks nekadašnjeg isusovačkog samostana*, autori: Đurđica Cvitanović, Doris Baričević, Ivo Lentić (neobjavljeni rad, Odjel za povijest umjetnosti u Zagrebu), 1988.
15. *Mijo Korade*, Prinosi o isusovačkom graditeljstvu u Hrvatskoj u 17. i 18. stoljeću, ocjene i prikazi, Vrela i prinosi, 17, 1987/88.

Ivy Kugli–Lentić, Zagreb

Sakralno slikarstvo hrvatskih isusovaca

U ovom letimičnom osvrtu bit će moguće prikazati samo manji dio sačuvanog slikarstva iz bivših isusovačkih sakralnih objekata u Hrvatskoj.

Na slikarskim radovima u bivšim isusovačkim objektima očitava se više različitih važnih utjecaja.

Srednjoevropski utjecaj, koji je zračio iz štajerskog Graza, u kojem su u 17. stoljeću bili predominantni slikari iz sjeverne Italije, Veneta i Friulija, uz domaće, štajerske i austrijske umjetnike. S obzirom na to da su isusovački kolegiji u Zagrebu, Ljubljani, Rijeci i u Varaždinu bili pod izuzetno snažnim utjecajem isusovačkog kolegija u Grazu, taj je utjecaj slikarstva napose prisutan u spomenutim kolegijima.

Utjecaj bečkih slikara sve više jača u tijeku 18. st., a njihove radove nalazimo osobito u Slavoniji (Slavonska Požega, Kutjevo, Osijek), te u Petrovaradinu. Utjecaj južnotalijanskih i rimskih slikara dominantan je u isusovačkom kolegiju u Dubrovniku.

Isusovci su prilikom ukrašavanja unutrašnjosti svojih crkava nabavljali slikarska djela iz spomenutih slikarskih središta, ali i od domaćih majstora, slikara, freskista i pozlatara.

Slikarska djela u bivšim isusovačkim crkvama često se razlikuju stilski i tematski od slikarskih radova u ostalim sakralnim objektima u Hrvatskoj. Ta slikarska djela, nabavljana isključivo za isusovačke crkve, prožeta su snažnim vjerskim osjećajem i zanosom koji prožima sve pore prikazanih likova te zrači i izbija iz gotovo dematerijaliziranih tijela i voštanoblijedih, produhovljenih i asketskih lica, ruku sklopljenih na prsima ili ekstatično pruženih prema nebu. Iz očiju svetaca, pogledom uprtih u nebesa, zrače snažna vjerska ekstaza i zanos. Izduženi likovi svetaca većinom su prikazani u paleti hladnih tonova, u dostojanstvenim pozama, a najjači naglasak dan je asketskom i produhovljenom izrazu lica i očiju.

Među sačuvanim djelima često nailazimo na nekoliko prototipova karakterističnih za isusovačko slikarstvo 17. i 18. st., a oni su nastali u Rimu, u krugu rimskih slikara. Tako su česti prikazi sv. Ignacija od Loyole, sv. Franje Ksaverskoga, sv. Franje Borgije, sv. Alojzija Gonzage, kao i prikazi iz života sv. Ignacija od Loyole i sv. Franje Ksaverskog. Ovakve teme nalazimo u gotovo svim bivšim isusovačkim svetištima, izvedene u nekoliko varijanata, kojima su uzori bili radovi rimskih baroknih slikara, a preuzimali su ih i varirali u brojnim varijantama i barokni slikari Austrije, te sjeverne Italije (Veneto, Friuli).

Na žalost, većina slikarskih djela u vrlo je teškom stanju, a neka od njih danas su već teško čitljiva pa je stoga potrebna brza restauratorska intervencija, jer posrijedi su kvalitetni slikarski radovi. I tek nakon restauratorskog zahvata moći će se dati pravilna valorizacija tih slikarskih radova.

Ovom prilikom spomenut će se samo nekoliko najkarakterističnijih i najznačajnijih slikarskih radova u bivšim isusovačkim objektima u Hrvatskoj.

Varaždin

U raskošnoj i izuzetno ukusno ukrašenoj unutrašnjosti crkve sv. Marije ističe se nekoliko vrijednih slikarskih djela iz 17. i 18. st. Tako su vrlo zanimljive oltarske pale sv. Ignacija od Loyole i sv. Franje Ksaverskog, obje nabavljene godine 1646. za starije oltare crkve iz 17. st. Obje slike pokazuju izravan utjecaj rimskih slikara iz prve polovice 17. st. U istoj je crkvi izuzetno kvalitetna slika »Raspeti Krist« iz kapele sv. Križa, rad nepoznata majstora s kraja 17. st. Slika se nalazi pod kristalnim staklom i do danas nisu bili mogući iscrpan pregled i valorizacija. Sa starog oltara iz 17. st. posvećenog »Kristu kralju anđela« sačuvana je oltarska pala u pozlaćenom i rezbarenom okviru ukrašenom voćem, a prikazuje monumentalan lik Krista kralja.

Nakon postavljanja novih crkvenih oltara nabavljene su godine 1742. nove i kvalitetne oltarske pale sv. Ignacija i sv. Franje Ksaverskoga. Osim spomenutih, sačuvano je u toj crkvi i još nekoliko vrijednih slika iz 17. i 18. st. Nakon ukinuća Isusovačkoga reda godine 1773., dospjelo je nekoliko kvalitetnih slika u varaždinski uršulinski samostan, među kojima se ističu slike mladolikog sv. Alojzija Gonzage. Jedna od njih, s kraja 17. st., prikazuje individualiziranije crte svečeva lica, dok su drugi prikazi više idealizirani i u duhu slikarstva 18. st. Kao prototip tim svečevim prikazima služili su radovi rimskih slikara, kojih su predloške, uz neke varijante, i to više stilske, upotrebljavali gracki i bečki slikari.

Osim stranih majstora, zapošljavali su isusovci i domaće majstore. Tako u crkvi sv. Marije u Varaždinu zidnim i stropnim slikama godine 1727. crkvenu sakristiju ukrašava varaždinski slikar Blasius Grueber, a vjerojatno je za varaždinske isusovce radio i varaždinski slikar Ivan Đuro Miller, čija se slika »Sv.

Ivan Evanđelista« iz godine 1708. nalazi kod varaždinskih uršulinki. Taj I. G. Miller radio je i za zagrebačke isusovce. Osim u uršulinski samostan, dospjele su i dvije kvalitetne slike, zacijelo radovi bečkih slikara iz 18. st., i u franjevački samostan u Varaždinu, a prikazuju sv. Ivana Nepomuka i Svetog biskupa.

Zagreb

Zacijelo je unutrašnjost bivše isusovačke crkve sv. Katarine najskladniji crkveni interijer hrvatskih isusovaca. Među oltarskim palama ističe se majstorski izvedena pala »Sv. Franjo Borgia« s istoimenog oltara, rad nepoznata slikara s kraja 17. st. Osim radova stranih majstora, nalazimo u toj crkvi i dvije oltarske pale i slike u oltarnoj atici, radove zagrebačkog slikara Bernarda Bobića, koje prikazuju »Silazak Duha svetoga« i »Juditu i Holoferna«, a potječu iz godine 1683. Veliku i monumentalnu zidnu slikariju u svetištu naslikao je 1762. slovenski slikar Kristofor Andrija Ilovšek zajedno s još dvojicom nepoznatih slikara. Na žalost, stropne su slike Giulija Quaglija, oštećene potresom 1880. god., preslikane naknadnim restauracijama.

Kutjevo

O brojnim slikama isusovačkog kolegija u Slavonskoj Požegi danas vrlo malo znamo jer su, ili nestale ili pak raspršene po kapelama ili župnim crkvama. U župnoj crkvi u Kutjevu sačuvale su se, srećom, dvije kvalitetne oltarske pale i to: »Sv. Franjo Regis«, rad ljubljanskog slikara Antona Cebeja, kao i oltarska pala »Sv. Ignacija sa vedutom kolegija«, rad nepoznata bečkog slikara. Obje pale potječu iz godine 1759.

Osijek

U bivšoj isusovačkoj crkvi sv. Mihovila u Tvrđi sačuvale su se monumentalne oltarske pale, koje su, nažalost, u vrlo teškom stanju, a vjerojatno su radovi nepoznatih bečkih slikara iz 18. st., jer podaci govore da je oltarsku palu »Sv. Ivana Nepomuka« i još jednu sliku naslikao jedan bečki slikar. Na osnovi stilske podudarnosti mogu se sve slike u crkvi pripisati bečkim majstorima. Najbolje je očuvana oltarska slika »Majke Božje« s malog oltarića pokraj svetišta.

Dubrovnik

Velebna crkva sv. Ignacija, koju je kao arhitektonsko–slikarsku cjelinu zamislio najveći i najznačajniji isusovački graditelj i iluzionistički slikar Andrea Pozzo, počela se graditi godine 1699. U Dubrovniku se isprepleću utjecaji iz srednje Italije (Rim, Ancona), Južne Italije (Napulj) i Venecije.

Za ukrašavanje crkvene unutrašnjosti pozvan je godine 1735. iz Rima sicilijanski slikar, vjerojatno španjolsko podrijetla, Gaetano Garcia, učenik napuljskog slikara Solimene. On je svoje veliko djelo, oslikavanje crkve zidnim i stropnim freskama, izveo od 1735. do 1738. godine. Garcia je i autor pale koja prikazuje »Smrt sv. Franje Ksaverskog«.

U crkvi i kolegiju dubrovačkih isusovaca sačuvano je još podosta uljanih slika različite kvalitete, među kojima se ističe »Madonna sa svecima«, izvedena pod utjecajem Solimenina slikarstva, te kulturno–povijesno i slikarski zanimljivi portret velikog dobročinitelja dubrovačkih isusovaca, Marina Gundulića, a rad je Domenica Peruzzinija iz Pesara. Original slike čuva se kod obitelji Kesterčanek, dok je kopija u kolegiju. Značajan je i portret znanstvenika i isusovca Ruđera Boškovića u isusovačkom habitu.

Rijeka

U crkvi sv. Vida sačuvano je nekoliko kvalitetnih oltarskih pala, koje su izradili za sada još anonimni majstori austrijsko–furlansko–istarskoga kruga. Obradom slikarskih radova u toj crkvi bavila se, na žalost, ove godine preminula prof. dr Radmila Matejčić. Ona smatra da se pala »sv. Josipa« s oltara sv. Josipa ne bi sa sigurnošću mogla, pripisati talijanskom slikaru Pieru Antoniju Novelliju, već jednom nepoznatom majstoru.

Vrlo je čest motiv u isusovačkom slikarstvu i prikaz »Srca Isusova« i »Srca Marijina«. Među najranije i najzanimljivije takve prikaze u nas ide i »Srce Isusovo na prijestolju« s kraja 17. st., a čuva se u uršulinskom samostanu u Varaždinu. Kvalitetan je prikaz Srca Isusova i slika »Srce Isusovo« (danas u župnoj crkvi u Kneginecu). U župnom dvoru bivše isusovačke crkve sv. Mihovila

u Tvrđi u Osijeku sačuvan je vrlo kvalitetan prikaz Srca Isusova, zacijelo rad bečkog slikara 18. stoljeća.

Uzevši u obzir da su isusovci bili značajan misionarski red, nisu se oni ograničavali samo na rad s građanstvom u većim gradovima i naseljima nego su svojom misionarskom djelatnošću dopirali i do manjih i udaljenijih mjesta i sela, tj. do najširih slojeva pučanstva. Zajedno s propagiranjem vjere, propagirali su oni i širili baroknu umjetnost, jer su prilikom svojih misionarskih posjeta skromnim seoskim crkvicama darivali slike isusovačkih svetaca. Osobito značajnu ulogu u širenju vjere i barokne umjetnosti imale su i sličice svetaca, tzv. svete sličice, koje su isusovci dijelili vjernicima u gradovima i selima. Te sličice malog formata su oni nabavljali najčešće u Grazu i Beču, a katkada su ih izrađivali i domaći majstori. To su bile monokromne ili kolorirane grafike.

U isusovačkim crkvama bile su i brojne kongregacije, od kojih su se sačuvale knjige odnosno albumi. Ti rukopisni albumi bili su ukrašeni ilustracijama koje su izvodili domaći slikari. U Varaždinu je sačuvan Album Marijine kongregacije iz godine 1732., ukrašen vedutom Varaždina iz iste godine, a rad je domaćeg slikara Sigismunda Kappa. U Rijeci je sačuvan Album Bratovštine smrti Isusove iz godine 1656. s naslovnom stranicom i prikazom »Madonne od sedam žalosti«.

Osim albuma bratovština, sačuvane su i upisnice u razne isusovačke kongregacije. Tako je npr. za Bratovštinu Muke i smrti Isusove u Varaždinu upisnicu izradio varaždinski slikar Kalfirst kao skladno i kvalitetno izvedenu grafiku. Sačuvana je i upisnica za bratovštinu u kolegiju u Slavonskoj Požegi, koju je na žutoj svili izradio godine 1755. bakrorezac F. L. Schmitner iz Beča, kao i upisnica za istu bratovštinu izvedenu godine 1773. Obje se čuvaju u Muzeju požeške kotline. Nakon ukinuća Isusovačkoga reda u Hrvatskoj, 1773. godine, njihovu imovinu i objekte preuzimaju redovi ili župe, a nakon edikta Josipa II. godine 1786. dolazi do još veće disperzije pokretnih spomenika kulture ne samo isusovaca nego i ostalih redova u Hrvatskoj.

Slikarstvo u bivšim isusovačkim sakralnim objektima u Hrvatskoj odlikuje se kvalitetom izvedbe i jednim specifičnim i produhovljenim umjetničkim izrazom, prožetim dubokom vjerom, naglašenim asketizmom likova, kao i mističnim zanosom i vjerskim žarom.

S obzirom na to da je većina slikarskih djela u vrlo teškom stanju, velik broj slika nije bilo moguće zasada pravilno ocijeniti i vrednovati važnost tih djela. Tek nakon njihove restauracije, koja se provodi u vezi s velikom Izložbom baštine hrvatskih Isusovaca u Zagrebu god. 1991., biti će moguće pravilno ocijeniti vrijednost i značaj tih djela u cijelosti.

Doris Baričević, Zagreb

Barokno kiparstvo u isusovačkim crkvama u Hrvatskoj

Kiparstvo je u 17. i 18. st. znatno pridonijelo dojmu raskošne barokne ljepote isusovačkih crkava u Hrvatskoj kao jedna od glavnih komponenata opreme njihove unutrašnjosti. Budući da su samostani Reda raspršeni na vrlo prostranu području, od sjeverozapadne Hrvatske do Slavonije i od Rijeke do Dubrovnika, s vojvođanskim Petrovaradinom kao krajnjom točkom na istoku, fenomen toga kiparstva vrlo je raznolik, posebno što se tiče sfera umjetničkih dotoka i stilskih utjecaja. Čini se da isusovci nisu imali vlastitih kipara, kao što je to bio slučaj kod franjevaca i pavlina, ali je njihov prinos našemu baroknom kiparstvu znatan ne samo po izboru kipara nego i po specifičnoj ikonografiji. Štovanje isusovačkih svetaca dalo je posebno obilježje ne samo njihovim crkvama nego je prodrlo i u cjelokupno barokno kiparstvo zemlje, ostavilo značajne tragove u kamenoj plastici, kao što npr. vidimo na kužnim pilovima Osijeka i Požege, a i u kiparstvu u drvu ti su sveci preko brojnih pokrajinskih majstora našli svoj put i na oltare najudaljenijih seoskih crkvica.

Izbor kipara uveliko je ovisio o činjenici da su naši samostani, s iznimkom Dubrovnika, pripadali Austrijskoj provinciji Reda i da su se usko povezali sa samostanima u Grazu i Beču. Samo je Dubrovnik pripadao Rimskoj provinciji, ali to ne znači da mu je to bila i jedina umjetnička orijentacija. Vidnu ulogu u izboru kipara imali su i donatori crkvenoga namještaja u isusovačkim crkvama, među kojima je bilo vrlo mnogo članova najvišega plemstva, ali i manjih plemića, crkvenih dostojanstvenika, krajiških oficira, uglednih građana i drugih istaknutih ličnosti. Uz domaće kipare, njihovim su zahtjevima udovoljili i kipari iz Slovenije, Austrije ili Italije, možda i iz Mađarske. Samostani u Zagrebu i u Varaždinu bili su usko povezani s Grazom, a slavonski su se orijentirali više prema Beču. Rijeka se odlučila za furlanske marmoriste i kipare iz vlastite sredine. Sve je to uvjetovalo da je slika baroknoga kiparstva u našim isusovačkim crkvama vrlo heterogena, a intenzivne veze s Grazom i Bečom, odakle su nabavljena mnoga umjetnička djela, nisu se u kiparstvu odrazile kao jedinstvena skupina, još manje kao specifični stil Reda. Ono što u cijelosti izdvaja

barokno kiparstvo kod isusovaca jest njegova u prosjeku vrlo visoka kvaliteta. Mnoga djela ubrajamo u najbolje što je u nas nastalo u baroku.

Od velikog broja kiparskih i drvorezbarskih djela što ih još i danas kriju isusovačke crkve izdvojit ćemo ovdje važnije, ona što najbolje reprezentiraju različite utjecaje, struje i pojedine kipare.

Izvori iz 17. st. najpotpunije prate uređenje crkve sv. Katarine u Zagrebu i sv. Marije u Varaždinu. Na žalost, upravo je taj crkveni inventar iz ranijih faza 17. st. iznova postao žrtvom požara i malo je od svega toga sačuvano. Pokrovitelj i dobročinitelj varaždinskih isusovaca, grof Gašpar Drašković, naručio je god. 1639. nov glavni oltar za crkvu sv. Marije kod nekog neimenovanog kipara u Grazu. S obzirom na vrijeme nastanka toga oltara, pomišljamo da bi kipar mogao biti Hans Ludwig Ackermann, majstor glavnog oltara zagrebačke katedrale godine 1632. Ista pretpostavka nameće nam se kod davno nestalog glavnog oltara crkve sv. Katarine u Zagrebu što ga je godine 1631. postavio ban Sigismund Erdödy. Možda je neki kipar iz Graza izradio i onaj također izgorjeli varaždinski glavni oltar iz 1656. kojem su vjerojatno pripadale dvije lijepe drvene karijatide kojima se vitka tijela izvijaju iz aranžmana plodova. U istome smjeru možemo potražiti i majstore kamenih kipova iz sredine 17. st., poput kipa Marije u niši pročelja crkve sv. Marije u Varaždinu, ili velikog kipa Marije (tzv. Colossus Marianus) koji je stajao na trgu pred tom crkvom (fragment u Gradskom muzeju Varaždina). U oba slučaja stilska zapažanja vode u krug sjevernotalijanskih kipara koji u to vrijeme djeluju u Grazu i u Štajerskoj.

Godine 1660. postavio je grof Nikola Erdödy glavni oltar u kapelu isusovačke rezidencije u Gornjem Tkalcu, sa samim svecima Reda u karakterističnom habitu. Bio je to, prije krađe kipova, jedan od naših najboljih oltara iz 17. st., dokaz da su isusovci i u nas među prvima prigrlili barokni stil s vrlo jakim talijanskim utjecajima. Nekadašnji kipovi tkalečkog oltara koji su spontanim pokretom iskoračili iz niša značili su snažan prodor prema baroku, prekid s manirističkom tradicijom koja je u nas još dominantna u to vrijeme.

Crkvi sv. Katarine u Zagrebu posebno obilježje daju oltari s kipovima Ivana Jakoba Altenbacha, najvećega domaćeg kipara u sjevernoj Hrvatskoj u posljednjoj četvrtini 17. st. Između 1675. i 1677. god. on je radio kipove za četiri pokrajnja oltara: sv. Apostola, sv. Mučenika, sv. Apolonije i sv. Barbare, od kojih su prva tri sačuvana, a od oltara sv. Barbare postoje samo kipovi. Altenbach, koji je ostavio i znatan opus u kamenu, bio je kipar na razmeđi dvaju stilova. Kipovi mu stoje na kasnomanirističkim retablima stolara Tome Derwanta s tipičnom ornamentikom toga vremena, ali oni sami koncipirani su u ranobaroknom duhu subalpske regije i probijaju tradicionalne odrednice našega kiparstva 17. st. Po tome mu pripada važno mjesto, jer je usvajanjem

formalnih elemenata novoga stila utro put budućem razvoju našega baroknog kiparstva.

U isto vrijeme kada Ivan Jakob Altenbach radi svoje kipove za sv. Katarinu, isusovci se kao prvi u Zagrebu narudžbom obraćaju kiparu Ivanu Komersteineru u Ljubljani, koji kasnijim preseljenjem u Zagreb postaje našim najvećim kiparom na prijelomu stoljeća. Godine 1676. on se ugovorom s tadašnjim rektorom obvezao izraditi kameni kip sv. Franje Ksaverskog čija nam je sudbina nepoznata. Međutim, već godine 1680. on radi za crkvu sv. Katarine dva oltara, sv. Ignacija i sv. Franje Borgije, od kojih je sačuvan samo ovaj posljednji. Komersteiner donosi u Zagreb novu ornamentiku, barokni akant, koji uskoro potpuno istiskuje prijašnje tipove manirističke ornamentike, a uz to i kipovi mu odišu novim duhom, posebno u isticanju oblika ljudskoga tijela i plemenitoj ljepoti crta lica. Mladenački isusovački sveci i redovnice atike utjelovljuju najbolje značajke toga njegovog stila.

Na prijelazu 17. i 18. st. postavio je podban Gašpar Orehoci novi glavni oltar u crkvi sv. Marije u Glogovnici, tada pod upravom isusovaca. Oltar nije sačuvan, ali ga poznajemo po opisu, a pripadale su mu i dvije svetice, danas na atici sadašnjega glavnog oltara 18. st. Lijepa lica, lirski ugođaj i mekani, podatni pad tankih nabora koji modeliraju tijela odlike su stila mariborskog kipara Franje Kristofa Reissa, tada vodećega mariborskog majstora, koji u isto vrijeme radi i glavni oltar za varaždinske franjevce.

Također iz Slovenije nabavljeni su 1713. oltari sv. Josipa i sv. Franje Ksaverskog za crkvu sv. Lovre u Požegi. Danas su ti oltari u župnoj crkvi u Bebrini i tako su ostali sačuvani. Izvori navode da su nabavljeni u Celju, a troškove za bojenje i pozlatu namirili su kapetan de Bourg i grof Petar Keglević. Stilska analiza kipova upućuje na štajerskog kipara Mihaela Pogačnika, majstora ekspresivnog i osebujnog kiparskog temperamenta, koji je vodio razgranatu radionicu s dosegom i do olimskih pavlina, pa i do požeških isusovaca.

Na trag jednog snažnijeg kipara u Slavoniji vodi nas tzv. Thallerova Gospa, drveni kip Marije s djetetom iz požeškog kolegija. Marija s djetetom na ruci koje (sada izgubljenim) križnim kopljem probada zmaja reprezentira tip tzv. Marije Viktorije, utjelovljene *Ecclesiae militans* u borbi protiv turske opasnosti i hereze, tip koji su isusovci osobito cijenili i širili. Njezino široko lice sitnih, pravilnih crta i oštrobridi rez nabora povezuju taj kip s grupom svetačkih figura sadašnjih i porušenih oltara u Našicama i porušenih oltara u Velikoj, koje su sudeći po veličini očito pripadali nekim većim, monumentalnim cjelinama. Moguće je da se radi o jednom od osječkih kipara prve polovice 18. stoljeća.

Marijina crkva u Glogovnici imala je u 18. st. nekoliko oltara koji su samo dijelom sačuvani, a pozornost privlači sadašnji glavni oltar iz godine 1737. svojim kipom Madone iz ranijeg, 17. stoljeća i kipovima mladenačkih đakona u krasno ornamentiranim dalmatikama iz vremena nastanka oltara.

Svojom baroknom opremom prednjači u prvoj polovici 18. st. crkva sv. Marije u Varaždinu, koja dolaskom rektora Andrije Zambergera između godine 1737. i 1740. dobiva ansambl od tri nova oltara. Dominantan je dojam glavnog oltara (1737.) koji privlači pažnju svojim golemim dimenzijama i bogatstvom arhitektonskih i ornamentalnih oblika, dok je kvaliteta skulptura neujednačena i razlikujemo dvije ili više ruku. Filićeva pretpostavka da se radi o mariborskom kiparu nije našla potvrdu u tamošnjoj baroknoj skulpturi, ali je vjerojatno da se radi o nekom kraće gostujućem kiparu iz srodne umjetničke sredine susjednih subalpskih pokrajina. Od bočnih oltara onaj lijevi, posvećen sv. Ignaciju, nosi stilska obilježja varaždinskog kiparstva toga vremena i autor kipova vjerojatno je bio vodeći kipar toga kruga Ivan Adam Rosemberger. Kipovi oltara sv. Franje Ksaverskog finiji su i suptilnijeg izraza, ali kiparu, vjerojatno strancu, još nismo ušli u trag.

Sklonost domaćim majstorima dolazi do izražaja i u crkvi sv. Franje Ksaverskog u Zagrebu, gdje 1754. i 1756. god. zagrebački kipar Antun Reiner postavlja dva pokrajnja oltara velike dekorativne vrijednosti, dok kipovi odaju provincijskog majstora u slijedu alpskih stilskih tradicija.

I u Slavoniji ima nekih djela koja govore o djelatnosti nekog anonimnog, možda čak i osječkog kipara kasnoga baroka. Njegove izdužene, anemične figure niz čija se tijela glatko i bez dinamike slijevaju nabori, modelirajući dugačku liniju nogu, nalazimo na oltaru sv. Ivana Nepomuka u crkvi sv. Mihaela u Osijeku (vjerojatno kao kasniji dodatak). Preko nekih radova za franjevce u Našicama (kipovi glavnog oltara) možemo opus toga kipara povezati s likovima svetaca na glavnom oltaru i na oltaru sv. Križa u isusovačkoj crkvi u Petrovaradinu iz vremena oko godine 1760.

Prema sasvim drukčijoj umjetničkoj sredini orijentirali su se isusovci u Rijeci opremajući svoju crkvu sv. Vida mramornim oltarima i kipovima marmorista iz Gorice, poput Leonarda Pacassija i Paskvala Lazzarinija. Značajniji je udjel ovog posljednjeg koji 1717. god. radi kipove za glavni oltar, a nešto kasnije postavlja i dva pokrajnja oltara sv. Alojzija i Stanislava i sv. Ignacija. Lazzarinijevi mramorni oltari s raznobojnim geometrijskim inkrustacijama prerađuju venecijanske utjecaje prilagođene ukusu domaće sredine, a kipove mu odlikuju bogati reljef nabora i smireni patos.

Početkom četvrtog desetljeća 18. st. riječki se isusovci obraćaju domaćem kiparu Antoniju Michelazziju, koji je 1731. u crkvu sv. Vida postavio svoje remek-djelo, mramornu propovjedaonicu s kipovima evanđelista, a 1733. oltare sv. Josipa i sv. Franje Ksaverskog, ovog posljednjeg s likom pokojnika na stipsi. Kompozicijska jasnoća i uravnoteženost stila i profinjena obrada mramora u toploj skali boja dokazuju da je to bio kipar koji se uključio u tokove visokobarokne umjetnosti, a to mu je, sigurno, i pribavilo narudžbu za četiri velika mramorna kipa na glavnom oltaru isusovačke i ujedno i stolne crkve u Grazu.

Možda potaknut riječkim primjerom, rektor zagrebačkog kolegija Jakob Pettinatti naručio je u isto vrijeme dva mramorna oltara za crkvu sv. Katarine, i to kod ljubljanskog kipara Francesca Robbe i time je za Zagreb prvi nabavio djela toga velikoga baroknog kipara. Osobito je oltar sv. Ignacija s kraja trećeg desetljeća i 18. st. primjer Robbine slikovite modelacije mramora i kontrastnog pokreta figura koja je svojom dinamikom tumač baroknog patosa.

Odjek tih mramornih oltara osjeća se i kod glavnog oltara crkve sv. Franje Ksaverskog u Zagrebu iz godine 1757., gdje su vjerojatno nedostajala sredstva da se sav izvede u skupocjenom mramoru. Zato taj štuko-oltar maksimalno oponaša mramor svojom arhitektonskom konstrukcijom i živom marmorizacijom. Od drvenih kipova tog oltara ističu se dvije svetice, Barbara i Katarina, djelo nekog boljeg baroknog kipara kojemu i franjevačka crkva u Virovitici duguje svoj oltar sv. Katarine.

Za kamen i mramor odlučili su se i isusovci u Dubrovniku, premda kod njih skulptura ima podređenu ulogu. Pripadnost rimskoj provinciji nije uvjetovala izbor kipara. Tako npr. velikog anđela na pročelju izrađuje Marino Gropelli, venecijanski kipar, koji 1706. i 1715. godine boravi u Dubrovniku. Nepoznat je kipar parova svetica od bijela mramora na oltarima Prikazanja Marijina u hramu i sv. Augustina u prvim pokrajnjim kapelama. U svojoj gipkoj eleganciji i neusiljenom kontrapošću one u svojoj smirenoj kontemplaciji stoje već na pragu klasicizma. Uočljiva je njihova sličnost sa sveticama glavnog oltara splitske crkve Gospe od Pojišana autora Domenica Fadige iz venecijanske klesarske obitelji, pa kipara dubrovačkih svetica očito treba tražiti u tom krugu.

Druga polovica 18. st. obilježena je pojavom djela sasvim izuzetna umjetničkog dometa u našoj sredini, i to zahvaljujući gostovanju stranih kipara. Varaždinska crkva sv. Marije dobila je 1761. g. novu propovjedaonicu naručenu kod neimenovanog kipara u Grazu, od koje je sačuvana samo govornica s reljefom. Vjerojatno je kod istog kipara Bratovština muke i smrti Isusove naručila samo godinu dana kasnije svoj oltar sv. Križa, jedno od najboljih ostvarenja toga vremena u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Stil oltarne arhitekture i ornamentike, kao i profinjena obrada figuralnog programa oltara upućuju na najistaknutije snage tadašnjega grackog kiparstva. Očito se radi o izvrsnom, akademski školovanom kiparu, po svoj prilici Vidu Königeru.

Arhivski zapisi slavonskih samostana iznova govore o nabavi najrazličitijih umjetničkih djela iz Beča, uglavnom posredstvom rektora tamošnjega kolegija. Prva vijest o jednom iz Beča nabavljenom oltaru odnosi se na oltar sv. Alojzija za crkvu sv. Lovre u Požegi, godine 1765. On nije sačuvan, ali zato u crkvi Rođenja Marijina u Kutjevu imamo krasan barokni ansambl koji se po mnogočemu razlikuje od baroknoga kiparstva naših krajeva, i po tipologiji, i po talijanskom utjecaju. U godinama 1758./59. crkva je dobila tri oltara s brojnim

kipovima iste ruke, za koju požeška spomenica navodi da je bečki majstor. Ime kipara, na žalost, nije navedeno, a neće mu se lako ni ući u trag, jer Beč pod nadmoćnim dojmom Donnera i njegovih klasicističkih sljedbenika ne istražuje tradicionalne barokne kipare. Postoje, međutim, putokazi koji kutjevačkog kipara stavljaju u određene stilske okvire. Našeg bečkog kipara treba tražiti u okružju drugoga bečkog kipara, koji također radi za redove, za trinitarce u Beču, Bratislavi i u Trnavi, ali i za isusovce u mađarskom Győru. Kod njega nalazimo monumentalne retable klasicističkog prizvuka, s kaneliranim stupovima i oskudnom ornamentacijom koja se izrazito razlikuje od bujne masivne rokaje, koja tada prevladava u nas. Oltarne retable toga tipa, kojemu pripada i glavni oltar u Kutjevu (1758.) a u kojem još žive zasade Andree Pozza, pripisuju u Beču Antoniju Galli Bibieni. Ali i neke bitne značajke Reslerovih kipova ponavljaju se kod svetaca i svetica kutjevačkih oltara, kao npr. spiralni kontrapost s isbočenim trupom i nisko smještenim pojasom, slikoviti detalji kostima i malene glave svetica na dugačkim vratovima, okrunjene glatkim krunicama šiljastih zubaca. Nesumnjivo je da kutjevački kipar proizlazi iz istog kruga i rasploženja koje se nadovezuje na tradiciju gornje Italije, posebno Venecije, najvjerojatnije posredstvom stila što su ga talijanski umjetnici poput Giovannija Stanettija ili Lorenza Matiellija prenijeli u Beč.

S istim tipom oltarnog retabla ponovno se susrećemo godine 1770. u crkvi sv. Mihovila u Osijeku, gdje glavni oltar ima slavolučnu arhitekturu sličnih značajki. Samo po sebi impozantni i vješto rezbareni kipovi svetaca u odnosu na retabl djeluju maleni. Ti kipovi glavnog oltara, kao i oni oltara sv. Križa i sv. Otilije najvjerojatnije također potječu od bečkih kipara, to više što se zna da je oltare sv. Otilije i sv. Ivana Nepomuka crkvi sv. Mihovila darovao bivši austrijski provincijal Josip Carl godine 1769.

Osječki su oltari nastali samo nekoliko godina prije 1773. koja je među ostalim prekinula i nit baroknoga kiparstva u našim isusovačkim crkvama.

Izvori:

- Historia Collegii Zagrabiensis Societatis Jesu
- Acta Jesuitica irregistrata – Acta Collegii Zagrabiensis
- Historia Residentiae Poseganae Societatis Jesu
- Diarium Missionis Essekinensis Societatis Jesu coeptum A° MDCCLXIV Scholastico
- Adversaria pro directione Patris Superioris servientia (1746–1752)
- Liber Rerum memorabilium Parochiae Bebrinensis ab ejusdem Exordio Anno 1789.

Literatura

1. *Doris Baričević*, Kiparstvo 17. i 18. st. u crkvi Sv. Marije u Varaždinu. Isusovačka crkva i samostan u Varaždinu, Zagreb 1988.
2. Ista, Varaždinski kipar Ivan Jakob Altenbach. Peristil, 15, Zagreb, 1982.
3. Ista, Prijedlog za zagrebačkog kipara Antuna Reinera. Iz starog i novog Zagreba VI, Zagreb, 1984.
4. *K. Filić*, Tri žrtvenika isusovačke crkve u Varaždinu. Bulletin VII Odjela za likovne umjetnosti, XV–XVII/1–3, Zagreb, 1971.
5. *Zlatko Herkov*, Grada za povijest umjetnosti. Iz spisa zagrebačkih isusovaca iz XVII. stoljeća. Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti JAZU, X, 1–2, Zagreb, 1962.
6. *Anđela Horvat*, Između gotike i baroka, Zagreb, 1975.
7. Ista, Prilozi povijesno–umjetničkim problemima u nekoć templarskoj Glogovnici kod Križevaca. Peristil, 4, Zagreb, 1961.
8. *Vera Horvat–Pintarić*, Francesco Robba, Zagreb, 1961.
9. *Radmila Matejčić*, Udio goričkih i furlanskih majstora u baroknoj umjetnosti Rijeke, Zbornik za likovne umjetnosti 14, Novi Sad, 1978.
10. Ista, Barok u Istri i Hrvatskom primorju. Barok u Hrvatskoj, Zagreb, 1982.
11. Ista, Antonio Michelazzi »Sculptor fluminensis«. Peristil, 10–11, Zagreb, 1967.
12. *Kruno Prijatelj*, Barok u Dalmaciji. Barok u Hrvatskoj, Zagreb, 1982.
13. *M. Pötzl–Malikova i I. Schemper–Sparholz*, Die Tätigkeit Johann Josef Reslers für den Trinitarierorden. Acta Historiae Artium Hung. Tomus 30, Budapest, 1984.
14. *Miroslav Vanino*, Povijest Isusovačke crkve u Varaždinu. Katolički list br. 42–44, Zagreb, 1913.
15. Isti, Isusovci i hrvatski narod I, Zagreb, 1969.
16. Isti, Isusovci i hrvatski narod II, Zagreb, 1987.
17. Isti, Isusovci i hrvatski narod III, Osiječka misija. Rkp.
18. *Mijo Korade*, Isusovci u Osijeku. Vjesnik đakovačke i srijemske biskupije, 1, Đakovo, 1988.
19. *Rochus Kohlbach*, Der Dom zu Graz. Graz, 1948.
20. *Sergej Vrišer*, Baročno kiparstvo na slovenskem Štajerskem. Maribor, 1963.

Miroslav Klemm, Varaždin

Štukature 18. st. u sjevernoj Hrvatskoj na primjeru isusovačkih građevina u Zagrebu i u Varaždinu

Vještina izrade štukatura, oblikovanje ukrasnih elemenata od smjese sadre, mramorne prašine i vapna, koji se lako oblikuju, brzo ukrućuju, a zatim poliraju, poznata još u starome vijeku, a na tlu Hrvatske već u 6. st., značajna je vrsta dekorativne umjetnosti koja je u sjevernoj Hrvatskoj dala neke od svojih najljepših primjera. Rađene kao arhitektonske dekoracije ili kao samostalne plastike, štukature krase mnoge svjetovne i crkvene građevine, dajući posebnu draž njihovim vanjskim i unutrašnjim prostorima kojima su često i najljepši ukras.

U sjevernoj Hrvatskoj najkvalitetnije su štukature nastale u doba baroka. Nalazimo ih prije svega u crkvama. Najljepši primjeri štuko-dekoracija krase kapelu sv. Franje u franjevačkom samostanu u Zagrebu, kapelu sv. Josipa u franjevačkoj crkvi sv. Ivana Krstitelja u Varaždinu, vanjštinu, trijem i grobnu kapelu obitelji Patačić, nekadašnje pavlinske crkve sv. Marije u Lepoglavi, brod, svetište, kapele i sakristiju isusovačke crkve sv. Katarine u Zagrebu, kapele sv. Antuna Padovanskog i Majke Božje Škapularske i franjevačkoj crkvi sv. Ivana Krstitelja u Varaždinu, kapele sv. Franje Ksaverskog i sv. Križa nekadašnje isusovačke crkve Uznesenja Marijinog u Varaždinu, crkvu sv. Antuna Padovanskog u Cerju Tužnom, kapelu sv. Antuna u nekadašnjoj franjevačkoj crkvi sv. Marije u Remetincu, dvorsku kapelu sv. Trojstva u Klenovniku, zavjetnu kapelu u crkvi sv. Tri kralja u Kominu, svetište crkve sv. Marije u Biškupcu, crkvu Marije Snježne u Kutini, crkvu sv. Ane u Osekovu i crkvu sv. Trojstva u Svetoj Nedelji. Posebno su zanimljive i kvalitetne štukature koje krase stubište drugoga kata nekadašnjega isusovačkog kolegija i drugog kata nekadašnjega isusovačkog sjemeništa u Varaždinu. Štukatura nastalih u 18. st. ima i u drugim crkvenim građevinama u sjevernoj Hrvatskoj.

Crkva sv. Katarine u Zagrebu

Najznačajnija isusovačka građevina u sjevernoj Hrvatskoj koju krase kvalitetne štukature jest zagrebačka crkva sv. Katarine na Gradecu. Monumentalna jednobrodna građevina s četvrtastim svetištem, šest bočnih kapela i sakristijom građena je u vremenu od godine 1620. do 1632. Gotovo cijela njezina unutrašnjost ukrašena je vrijednim štuko-dekoracijama figuralnih i vegetabilnih oblika, nastalim od godine 1721. do 1726. (Vanino, 1969, 477). Ime glavnog majstora bilježi signatura na svodu glavnoga broda: ANTON JOSEPH QVADRIO FEC. (Jiroušek, 1936, 17).

Svod crkvenoga broda, na kojemu su kružni, trolisni i nepravilni četvrtasti medaljoni sa slikanim prizorima iz života sv. Katarine, ukrašen je plitko gliptiranim stiliziranim geometrijskim i vegetabilnim oblicima među kojima su u gotovo punoj plastici izvedeni figuralni likovi anđelčića s posvetnim natpisima, kerubini, ptice raširenih krila i školjke.

Zidovi prostranoga četvrtastog svetišta u kojem je iza oltara monumentalna iluzionistička freska također su u potpunosti urešeni stiliziranim geometrijskimm oblicima isprepletenima brojnim vegetabilnim viticama i cvjetovima iz među kojih su plastično izrađeni anđelčići i kerubini. U nepravilnim četvrtastim medaljonima figuralni su prikazi sa scenama iz života sv. Katarine. Nižu se prizori u vezi sa sv. Katarinom: alegorijski likovi iz znanosti, njezin pogreb, svetica okovana lancima pred caricom, njezin uzlazak k Presvetom Trojstvu, razgovor sv. Katarine s carom i njena pobjeda nad silnikom.

Zid nasuprot svetištu ukrašen je monumentalnim grbom u kružnom medaljonu oko kojega je preplet biljnih vitica i cvjetova. Vanjski zid pjevališta i njegovi svodovi imaju plitko rezane stilizirane geometrijske i vegetabilne forme.

Sve kapele u crkvi sv. Katarine bogato su dekorirane štukaturama. Nad ulaznim su lukom u svaku kapelu kao gotovo pune plastike oblikovani alegorijski likovi žena ili anđeli u gotovo naravnoj veličini. Oni pridržavaju trake s posvetnim natpisima, ili zakriljuju grbove donatora kapela s njihovim popratnim obilježjima, plaštovima i zastavama. Svodovi su u potpunosti prekriveni vegetabilnim i figuralnim oblicima s brojnim izvijenim viticama, vijencima lišća i ruža, vazama s cvijećem, rogovima obilja i anđelčićima u pokretu, ponegdje složenim u cjelovite kompozicije. U svakoj je kapeli na zidu nasuprot oltaru između isprepletenih vitica vaza s cvijećem i glava kerubina, veliki lučno svedeni medaljon s reljefnim prikazom scene iz života sveca kojemu je kapela posvećena. Od pjevališta k oltaru s lijeve strane u kapelama se nižu prikazi uhićenja sv. Apolonije, Kristova uzašašća pred apostolima i smrt svetog Ignacija. U nizu kapela s desne strane crkvenoga broda prizori su koji prikazuju sv. Franju Borgiju koji u lijesu gleda lik carice Izabele, govor sv. Pavla apostola aeropa-

gitima u Ateni i preobraćanje sv. Dionizija, te prikaz sv. Barbare koja pruža utjehu bolesniku.

Sakristija crkve sv. Katarine također je ukrašena kvalitetnim štukaturama. Na zidovima i svodovima između prepletenih biljnih vitica, vijenaca s lišćem i vaza s cvijećem kružni su i nepravilni četvrtasti medaljoni koje pridržavaju anđeli. U njima su reljefi sa scenama posljednje večere, prokazivanja izdajice, pranja nogu, blagovanja Gospodinovog s učenicima i pokajanja Marije Magdalene.

Sve štukature u crkvi sv. Katarine obojene su bijelom bojom. Za restauratorskih radova od godine 1895. do 1896. (Jiroušek, 1936, 17), kada su na pjevalištu i u svetištu izvedeni popravci i neki pridodaci, prostori između štukodekoracija bili su obojeni jasnožuto i zagasitoružičasto. Do tog vremena bili su bojeni bijelo, svijetlomodro i crveno. Pozadine na reljefima u svetištu ostale su izvorno bijelomodrikaste. U dosad izvedenim restauratorskim zahvatima, koji su poduzeti posljednjih godina u svetištu, na svodu i u dvjema bočnim kapelama s desne strane broda osnovice su obojene ružičasto i bijelomodro.

Unutar isusovačkoga varaždinskog kompleksa kvalitetne štukature krase crkvu Uznesenja Marijinog, nekadašnji kolegij i nekadašnje sjemenište, tzv. Zakmardijev konvikt. Još nisu arhivski dokumentirana imena njihovih autora, a prema formalnim odlikama pripisuju se štajerskim štukatorima Antonu Josephu Quadriju i Peteru Zaaru (Noršić, 1949, 23; Klemm, 1989 40).

Crkva Uznesenja Marijinog u Varaždinu

U varaždinskoj isusovačkoj crkvi Uznesenja Marijinog, monumentalnoj građevini sa širokim brodom, četvrtastim svetištem i bočnim kapelama, građenoj novcem Gašpara Draškovića od god. 1642. do 1656., štukaturama su ukrašene kapele sv. Franje Ksaverskog i sv. Križa.

Kapela sv. Franje Ksaverskog, čije ima spominje natpis u plastičnom izrađenom medaljonu koji drže dva anđela među viticama s golubovima i kerubinima, a nad lukom kapele nalazi se s desne strane crkvenoga broda i štukaturom ukrašena godina 1710. To svjedoči kronogram natpisa s imenom darovatelja Gabrijela Erdödyja pod njegovim grbom iznad prozora kapele. Slobodne zidove rese plitko gliptirani ovalni, kružni i četvrtasti medaljoni s bijelo obojenim prikazima primanja križa, pokrštavanja nevjernika i Franjine smrti, omeđeni biljnim viticama na izvornoj plavoj i ružičastoj podlozi. Svod sa susvodnicima u obliku prepleta lišća i ruža i središnjim ovalnim prizorom ozdravljenja bolesnika, koji drže anđeli, ukrašen je biljnim viticama i cvjetovima. Osnovica je obojena ružičasto na plohama s vegetabilnim ukrasima, a modro u medaljonima s figuralnim prizorima.

Kapelu sv. Križa s lijeve strane crkvenog broda rese štukature nastale godine 1764., što potvrđuje natpis nad prozorom. Na slobodnim su zidovima plastički oblikovani okviri od pozlaćenih biljnih vitica i rokaja u kojima su bijelo obojeni i dijelom pozlaćeni figuralni prikazi anđela koji u rukama drže simbole Kristove muke na križu i simbole vjere. Središnji dio zida nasuprot oltaru krase dva veća okvira s prikazom anđela s križem i krajolika s oblakom i kaležom. Između okvira je raskriljeni pijetao s ključevima u kandžama, a sa strana preplet biljnih vitica i ruža. Svod kapele urešen je pozlaćenim prepletenim biljnim viticama s ružama i rokajima koji omeđuju središnji ovalni medaljon s naslikanim anđelom.

Nekadašnji isusovački kolegij u Varaždinu

Dva stubišta nekadašnjega isusovačkog kolegija u Varaždinu, koji je od godine 1679. do 1691. gradio štajerski graditelj Jakob Schmerleib, ukrašena su štukaturama (Klemm, 1989, 33). Na stajalištu zapadnoga stubišta svod je ukrašen ostacima vegetabilne dekoracije, a zidove i svodove sjevernoga stubišta krase biljni prepleti i figuralni medaljoni s prizorima iz Starog zavjeta. Štukature su bijele na ružičastoj i modroj podlozi. Prema formalnim odlikama pripisuju se Peteru Zaaru (Klemm, 1989, 41), a moguće je da su rad Antona Josepha Quadria (Noršić, 1949, 23) s kraja prvog ili početka drugog desetljeća 18. st.

Na početku sjevernoga stubišta reljefni je grb darovateljice Ane Thonhausen. U koso položenim nepravilnim četvrtastim medaljonima na zidovima prvog uspona reljefni su prikazi Mojsija pred gorućim grmom i Djevice s jednorogom. Zidove stajališta i svod krase četvrtasti i kružni medaljon s prikazom hrama u kojem na žrtveniku gori vatra, Feniksom u letu k Suncu i ptice koja pliva rijekom čije su obale zarasle u šaš. Na zidovima su drugog uspona koso položeni četvrtasti medaljoni s prikazom žrtvenika s ogledalom i Noine lađe. Plohe zidova i svodova oko figuralnih prizora ukrašene su izvijenim biljnim viticama s cvjetovima i školjkama.

Nekadašnje isusovačko sjemenište, tzv. Zakmardijev konvikt u Varaždinu

Stubišta na drugome katu nekadašnjega isusovačkog sjemeništa, monumentalne dvokatne građevine koju su novcem Ivana Zakmardija od godine 1668. do

1672. sagradili varaždinski graditelji Blaž i Jakov Jančić, ukrašeno je plitko gliptiranim i urezanim vegetabilnim i figuralnim dekoracijama iz prve četvrtine 18. st. Dio zida i uspona rese isprepletene biljne vitice s cvjetovima, a istočni zid stajališta oltarić od štuka kojem uska menza stoji na tri dvostruka polustupa. Nad njom je ovalni medaljon od prepletena lišća između mesnatih akantuovih listova i kerubina. Svod stajališta i sjeverni zid ukrašeni su plitkim biljnim viticama i cvjetovima.

Opisane štuko-dekoracije u isusovačkim građevinama u sjevernoj Hrvatskoj iznimno su kvalitetne. To se posebno vidi na očišćenim i obnovljenim radovima u zagrebačkoj crkvi sv. Katarine i na stubištu nekadašnjega isusovačkog kolegija u Varaždinu, a naslućuje se pod naknadnim slojevima bjelila kojim su sve štukature s vremenom bile prekrivene u drugim objektima. O mogućoj pripadnosti određenom štukateru ili o izravnom autorstvu svjedoče stilske i formalne odlike ili pak potpuno sigurno utvrđene signature majstora. U crkvi sv. Katarine na zagrebačkom Gradecu ime glavnog štukatera, koji je, nesumljivo, u tom opsežnom poslu imao i vrlo sposobne pomoćnike, zabilježeno je zlatnim slovima na pločici koju na svodu broda drži anđelčić raširenih krila. Napisano je: ANTON JOSEPH QVADRIO FEC. Taj goticom pisani natpis imenuje poznatog štajerskog štukatera talijanskog podrijetla, zapisanog u arhivskim dokumentima i kao Antonio Giuseppe Quadrio, koji je od zadnjeg desetljeća 17. do trećeg desetljeća 18. st. djelovao u austrijskoj Štajerskoj, slovenskoj Štajerskoj i Hrvatskoj, gdje su sačuvani njegovi signirani radovi. Jedan je od brojnih članova znane umjetničke obitelji Quadrio podrijetlom iz sjeverne Italije koji su se s vremenom doselili u Milano, da bi se neki kasnije razišli u susjedne austrijske zemlje, Istru, slovenske zemlje i njemačke pokrajine gdje su se postupno germanizirali (Jiroušek, 1936, 17). Anton Joseph Quadrio spominje se kao suradnik Josefa Serenija i Hieronima Rossija kod radova na mauzoleju Ferdinanda II. u Grazu u vremenu od godine 1687. do 1689. (Thieme i Becker, 1933, 489). Na našem tlu radio je godine 1693. na ukrašavanju blagovaonice minoritskog samostana u Ptuju zajedno s Peterom Betinijem (P. L. Pečko, 1861, 244). Godine 1713. Quadrio se spominje u Mariboru u gradskim matičnim knjigama kao otac Franje Ksavera (Vrišer, 1957, 120). Njegovo se ime, dalje, bilježi godine 1720. prilikom rođenja drugog sina Giovannija Carla, zajedno s imenom Ane Marije kojom se Quadrio oženio te godine u obližnjim Rušama gdje je također radio na ukrašavanju crkve sv. Marije. Kasnijih godina susrećemo se u spisima imena njegovih sinova Antonija i Francesca te kćeri Marije. Nakon godine 1729. nema u Mariboru više pisanih tragova o njegovoj obitelji.

Djelovanje Antona Josepha Quadrija u sjevernoj Hrvatskoj potvrđeno je signiranim štuko-reljefima u grobnoj kapeli obitelji Patačić u pavlinskoj crkvi sv. Marije u Lepoglavi. Na stijeni prema crkvenoj lađi lik je lebdećeg anđela s trubom s koje visi zastavica s natpisom: OSEPH ANTO QVADEIO FECIT

(Szabo, 1919, 20). O njegovu radu na ukrašavanju kapele sv. Antuna Padovanskog i Majke Božje Škapularske u franjevačkoj crkvi sv. Ivana Krstitelja u Varaždinu od godine 1716. do 1717., godinu ranije nego u lepoglavskoj crkvi, svjedoči sačuvani originalni ugovor s njegovim potpisom u kojemu je uglavljeno da će Quadrio za svoj rad primiti 154 forinte (Cvekan, 1978, 82). Prema stilskim i formalnim odlikama zasad mu se još potpuno arhivski nedokumentirano pripisuju štukature u kapeli sv. Franje Ksaverskog u crkvi Uznesenja Marijinog u Varaždinu (Noršić, 1949, 23), u kapelici sv. Triju kraljeva u Kominu, knjižnici pavlinskog samostana u Lepoglavi, u kapeli sv. Antuna u Cerju Tužnom, u crkvi sv. Marije u Mariji Bistrici (Noršić, 1949) koje su uništene u obnovi crkve nakon potresa godine 1880., te u kapeli isusovačke crkve u Vinici (Agghazy, 1967, 317), gdje su također nestale.

Dokumentirani Quadrijevi radovi u Lepoglavi, Varaždinu i u Zagrebu potvrđuju njegovu veliku vještinu i solidnu izobrazbu koja mu je omogućila izvedbu složenih dekorativnih kompozicija sastavljenih od brojnih oblika u plitkom i visokom reljefu i u punim plastikama. Omiljeni su mu cvjetni vijenci, stilizirani prepleti različita bilja, lovora, akantua, cikorije, palmina lišća i kite cvijeća u različito oblikovanim vazama. Često se koristi motivom visećih girlandi, rogova obilja, svakovrsna cvijeća u pletnim košaricama, školjke i kartuše. Posebno rado oblikuje figuralne likove kerubina i lebdećih anđela koji nose vrpce s posvetnim natpisima, rastvorene knjige, zastave i insignije. Između spletova vitica i lišća vinove loze, svjetova ruža i suncokreta stavlja likove ptica raširenih krila. Njegove radove odlikuje fina modelacija, brižljiva obrada ploha i velika dotjeranost detalja. To podjednako dolazi do izražaja u oblikovanju vegetabilnih dekoracija i u složenim figuralnim kompozicijama s većim brojem likova.

Prostorna rasprostranjenost Quadrijevih radova u sjevernoj Hrvatskoj, signirane štukature u Lepoglavi i postojeći ugovori o radu u varaždinskoj franjevačkoj crkvi omogućuju pretpostavke nekih autora da je Quadrio autor štukatura u kapeli sv. Franje Ksaverskog u isusovačkoj crkvi Uznesenja Marijinog (Noršić, 1949, 23) i na stubištu nekadašnjeg kolegija. Stilske i formalne odlike govore tome u prilog, premda je bez postojeće arhivske građe to teško tvrditi, jer su se majstori služili istim ukrasnim motivima, često i gotovo jednakim kalupima. Quadrijev boravak u Varaždinu i njegov rad na ukrašavanju dviju kapela franjevačke crkve daju osnovice mišljenju da je on autor ciklusa sa scenom iz života sv. Franje Ksaverskog u istoimenoj kapeli isusovačke crkve jer su nedavno otvorene sonde pokazale da se pod naknadnim slojevima bjelila nalaze fino rađene štukature koje su rad kvalitetnog umjetnika. Među spisima varaždinskoga franjevačkog samostana čuva se rukopis franjevca Klarića (Klarić, 1698) u kojem se navodi da su u samostanu godine 1715. radila dva štukatera, a spominju se štukateri i prijašnjih godina. Moguće je da su franjevci,

vidjevši radove u isusovačkoj crkvi, pozvali Quadrija da ukrasi i njihove dvije kapele, za što su iz godine 1717. sačuvani originalni ugovori.

Unatoč tome što neki autori smatraju da su ukrasi u isusovačkoj crkvi, stubištu nekadašnjeg kolegija i stubištu sjemeništa u Varaždinu Quadrijevo djelo, pitanje autorstva za sad ostaje otvoreno. Bilo bi logično da je na dva povezana isusovačka objekta, crkvi i kolegiju, radio jedan te isti umjetnik. Ipak neke formalne odlike ciklusa sa scenama iz Staroga zavjeta na stubištu varaždinskoga isusovačkog kolegija upućuju na drugog štajerskog štukatera (Klemm, 1989, 40). To je gracki majstor Peter Zaar, također talijanskog podrijetla, kojem se ime u pisanim dokumetnima navodi i kao Pietro Zar, Zahr, Zaro (Moser 1928, 15). Njemu se s više ili manje sigurnosti mogu pripisati radovi u nekoliko crkvenih i svjetovnih građevina u Štajerskoj. Postojeći arhivski dokumenti svjedoče da je on autor ciklusa štuko-dekoracija u crkvi sv. Marije u Rušama pokraj Maribora. S velikom sigurnošću pripisuju mu se ukrasi u kapeli sv. Križa župne crkve i stubištu nekadašnjega isusovačkog samostana u Judenburgu u Štajerskoj (Dedekind, 1975, 12). Zaar se spominje i kao suradnik Domenica Bosca na ukrašavanju palače Attems u Grazu.

Dokumentirani Zaarov rad na ukrašavanju unutrašnjosti crkve sv. Marije u Rušama pokraj Maribora godine 1721., gdje se mnogi formalni elementi podudaraju s oblicima koji krase stubište nekadašnjega isusovačkog kolegija u Varaždinu, a posebno gotovo istovjetan raspored medaljona i oblik vegetabilnih vitica s lišćem vinove loze na stubištu isusovačkog samostana u Judenburgu upućuju na moguće Zaarovo djelovanje u Varaždinu.

Peter Zaar bio je gracki štukater talijanskog podrijetla, kao i većina majstora koji su se u Štajerskoj bavili tom vrstom dekorativne umjetnosti. Nije poznato gdje je i kada rođen, a umro je u Grazu godine 1726. Bio je pomoćnik u radionici poznatog Antona Therugyja 1695. godine, a godine 1717. navodi se kao član Umjetničkog bratstva sv. Franje Paulskog u Grazu (Hagenbart, 1986, 21). Među članovima toga bratstva bili su istaknuti gradački umjetnici i pripadnici plemstva i bogatog građanstva. Važnost toga udruženja potvrđuje i članstvo nekih važnijih imena društvenog i političkog života, kralja Karla VI., princeze Marije Terezije, grofova Attems, Trautmansdorf i Leslie. U vremenu od god. 1722. do 1725. Bratstvo je u predgrađu Graza na desnoj obali Mure sagradilo bratovštinsku crkvu sv. Franje Paulskog, a među umjetnicima koji su je ukrasili bio je i Peter Zaar.

Po svemu sudeći Zaar je bio cijenjen umjetnik koji je radio na više istaknutih objekata u Štajerskoj. Njegovo članstvo u važnom umjetničkom bratstvu u kojemu su uz poznate majstore bili i pripadnici plemstva koji su imali važne službe i položaje u društvu i mogli utjecati na to da Zaar kao pripadnik iste zajednice dobije poslove na objektima koji su njihovo vlasništvo, ili u gradovima u kojima oni imaju društveni i politički značaj daje povoda mišljenju da je Zaar možda radio i ukrase na svodovima dviju prostorija na drugom katu Ptujskog grada. Tamo se uz grbove obitelji Leslie i Lichtenstein nalaze vegetabilne

vitice s lišćem vinove loze i školjke kakve susrećemo na njegovim radovima u Rušama i Judenburgu. Jednako su Trautmansdorfovci, članovi bratstva, mogli utjecati na to da Zaar dobije posao kod varaždinskih isusovaca jer je i njihov prethodnik grof Sigismund Trautmansdorf, nekadašnji komandant slavonske granice, oporučno ostavio isusovcima novac i nekoliko imanja u okolici Varaždina za uzdržavanje samostana (Filić, 1936, 62). Neke formalne odlike štuko-dekoracija crkve u Rušama, posebice vegetabilne vitice s lišćem vinove loze, školjke i cvjetove prepoznajemo i na stubištu varaždinskoga isusovačkog kolegija. Na oba objekta rađene su finom modelacijom, vrlo slična skulptorskog rukopisa.

Bez pronalaženja bitnih arhivskih dokumenata o gradnji i ukrašavanju nekadašnjega isusovačkog kolegija u Varaždinu bit će nemoguće sa sigurnošću potvrditi ime štukatera koji je radio ukrase na stubištu s prizorima iz Starog zavjeta. Formalne odlike govore u prilog i Quadriju i Zaaru. Pouzdano znamo da je Quadrio radio kod varaždinskih franjevaca pa ima osnove da je radio i za isusovce. Iz rukopisa franjevca Klarića saznajemo pak da su u franjevačkoj crkvi istodobno radila dva majstora, a da su štukateri djelovali i prijašnjih godina. Tek će daljnja istraživanja na objektima, nakon provedenih restauratorkih i konzervatorskih zahvata, te proučavanje arhivalija dati određenije odgovore o autorstvu pojedinih djela. Zasad to još ne možemo sa sigurnošću tvrditi.

Literatura / Izvori

Agghazy, Maria (1967), Steierische Bezeichnungen der Ungärnlandischen Barockkunst, Acta Historiae Artium Academiae Scientiarium Hungaricae, Tomus XIII, Fasciclus 4, Budapest.

Cvekan, Paškal (1978), Djelovanje franjevaca u Varaždinu, Varaždin.

Dedekind, Annedore (1975) Judenburger Stukkaturen, Berichte des Museumsvereins Judenburg, Judenburg.

Filić, Krešimir (1936), Povijest varaždinske gimnazije, Varaždinska gimnazija 1636–1936, Varaždin.

Hagenbart, Hans (1986), Die Confraternität zum Hl. Franz von Paula und der Bau der Welschen Kirche, Die Welsche Kirche am Gries (Hrsg. Franz Robert Pergler).

Jiroušek, Željko (1936), Dekoracija unutrašnjosti crkve Sv. Katarine u Zagrebu, »Juranji list«

Klarić, Maximilijan (1698), rukopis Piae aemulationis incitamentum u franjevačkom samostanu u Varaždinu.

Klemm, Miroslav (1989), Štuko dekoracije stubišta sjevernog krila nekadašnjeg isusovačkog kolegija u Varaždinu, Godišnjak Gradskog muzeja Varaždin 8, Varaždin.

Noršić, Vjekoslav (1949), Povijest župe Marija Bistrica, tipkopis u župnom uredu Marija Bistrica.

Pečko, L. (1861), Geschichte des Minoritenklosters und von Pfare st. Peter und Paul zu Pettau, rukopis, Zgodovinski arhiv Ptuj.

Szabo, Đuro (1919), Spomenici kotara Ivanec, Zagreb.

Vanino, Miroslav (1969), Isusovci i hrvatski narod I., Zagreb.

Vrišer, Sergej (1957), Mariborski baročni kiparji, Zbornik za umetnostno zgodovino, letnik IV, Ljubljana.

Zlatko Uzelac, Beograd

Josip Kraljić, isusovački slikar i arhitekt 18. stoljeća

(Pozzov učenik u Slavoniji?)

Barokizacija požeške isusovačke crkve sv. Lovre, stare dominikanske crkve koju su isusovci nakon svojeg dolaska u Požegu najprije pažljivo restaurirali, ističući i tom restauracijom svoj program obnove kršćanstva u kraju koji je više od stoljeća i pol pripadao islamu, započela je jednom – slikarskom intervencijom. Na visoku stropu lađe naslikao je isusovac Josip Kraljić prizore iz života sv. Lovre, a u sredini iluzionističkom tehnikom kupolu, i to »tako vješto da su je mnogi držali pravom kupolom«.[1] Vjerojatno dnom kupole tekao je natpis: gLorIae MartyrIs LaVrentII socII poseganI aDornant (s kronogramom 1712. god.), dok je u njezinu središtu bio lik sv. Lovre okružen anđelima koji mu pružaju palme i lovor, znakove pobjede.[2] Kraljić se pri tome ugledao, kako izrijekom napominje kroničar požeške rezidencije, na »sličnu prividnu kupolu koju je brat pomoćnik Andrea Pozzo izveo u crkvi isusovačkog kolegija u Beču«![3] Pozzova umjetnost našla je tako svojeg odjeka i u Slavoniji samo tri godine nakon njegove smrti, u Beču god. 1709., a nova slikarska dekoracija stropa požeške isusovačke crkve prva je pojava iluzionističkog baroknog slikarstva i u svim hrvatskim zemljama.[4]

Završivši na opće zadovoljstvo oslikavanje stropa, Kraljić je zatim dao i posve neobičnu ideju za novi glavni oltar, a budući da su upravo god. 1713. stigli iz Celja i prije naručeni pokrajnji oltari sv. Josipa i sv. Franje Ksaverskog, za njih je naslikao nove oltarske pale.[5] Izgled glavnog oltara, koji je također naišao

1 Miroslav VANINO, Isusovci i hrvatski narod II, Zagreb, 1987, str. 670.
2 *Ibid.*
3 *Ibid.*
4 Kao prvi primjer baroknoga iluzionističkog slikarstva u našim crkvama dr. Ivy Lentić-Kugli navodi stropne slike varaždinskog slikara Blaža Gruebera u sakristiji isusovačke crkve u Varaždinu, koje su, međutim, naslikane petnaest godina nakon požeških (1727. god.) (Ivy LENTIĆ-KUGLI, Slikarski radovi u bivšoj isusovačkoj crkvi sv. Marije u Varaždinu, u: Isusovačka crkva i samostan u Varaždinu, Mala biblioteka, God. zašt. spom. kult. Hrv., Zagreb, 1988, str. 72; i Ivy LENTIĆ-KUGLI, Blasius Grueber pictor Varasdiensis, Vijesti muzealaca i konzervatora 1–2, 1970, str. 13–20.)
5 Josip BUTURAC, Požeški isusovci i kutjevačko vlastelinstvo 1698–1773, Zagreb, 1942.

na opće odobravanje, možemo djelomično rekonstruirati na osnovi opisa iz rukopisne »Historia residentiae Poseganae«[6], te slike izgleda svetišta iz 1898., prije neogotičkog preuređenja.[7]

Kućni historicus opisuje god. 1713. Kraljićevo rješenje ovako (prema Vaninu): »Cijelo svetište, građeno u polukrugu, izgleda kao jedan veliki oltar. Na zid oko oltara naslanja se šest vioskih stupova, obojenih poput mramora. Na kapitelima su anđeli s lovorovim vijencima, simbolima pobjede mučenika sv. Lovre. Između stupova stoje visoki kipovi svetih apostola Petra i Pavla, sv. kraljeva Stjepana i Ladislava, sv. Ivana Evanđeliste i sv. Ivana Krstitelja. Stupovi i kipovi vrlo su lijep ukras oltara i snažno djeluju na gledatelje. Od svoda do poda zidovi su svetišta urešeni raznim slikarskim ukrasom. Da bude djelo savršeno, piše kroničar, nedostaje još samo u sredini glavnog oltara velika i umjetnička slika sv. Lovre izrađena u Mlecima ili u Beču.«

Ukrašavanje oltara nastavljeno je i dalje sve do god. 1719., i to nesumnjivo pod Kraljićevim vodstvom, budući da je on već 1716. postao superiorom požeške rezidencije. Kipovi su polirani i dobro pozlaćeni »tako savršeno da su ih mnogi neupućeni držali napravljenim od suhog zlata«.[8] Stupovi su posrebreni, a kapiteli i baze također presvučeni zlatom. Godine 1718. nabavljena je velika slika (dimenzija oko 2 m i 27 cm x 4 m i 25 cm) koju je na platnu izradio vješt slikar prema onoj koja se nalazila u crkvi sv. Lovre u Beču.

Osim toga što je bilo očito efektno, Kraljevićevo pretvaranje cijelog gotičkog svetišta u veliki oltar bilo je i vrlo praktično zbog lake izvodljivosti.[9] Zidovi su zapravo marmorizirani i tako preuzeli ulogu »retabla«, a monumentalni posrebreni stupovi, pozlaćenih baza i kapitela, postavljeni na povišene četvrtaste postamente, zapravo su samo nadomjestili i obuhvatili gotičke polustupove nosače rebara svoda u uglovima poligonalnog gotičkog svetišta te na trijumfalnom luku. Kompozicijski, oni su time ne samo ujedinili novu oltarnu arhitekturu sa šest pozlaćenih skulptura i velikom uljenom slikom u sredini nego su u biti istodobno zadržali sve strukturne oblike postojeće gotičke arhitekture, pri čemu su im dali ipak posve nov smisao u izrazitoj baroknosti cjeline. Gotička konstruktivnost nije negirana, nego su i barokni srebrno–zlatni stupovi nastavili »nositi« rebra gotičkog svoda! Kraljić je tako, nasuprot uobičajenome postupku pukog postavljanja nove cjeline, koja u najboljem slučaju tek vodi računa o dimenzijama prostora u koji ulazi, integrirao s punim uvažavanjem naslijeđene vrijednosti postojeće arhitekture u novo rješenja, pri čemu je ostvario djelo nesumnjive originalnosti. Cijela dvoranska gotička crkva bila je preobra-

6 Historia residentiae Poseganae Societatis Jesu ab anno 1698, Nadbiskupski arhiv u Zagrebu.
7 Požeška Kolegija, spomenica o stogodišnjici 1835–1935, Požega – Zagreb, 1935, str. 107.
8 VANINO, Isusovci... II, str. 670.
9 Oltar je doista i izveden za samo dva mjeseca god. 1713., uz vrlo male troškove (Vanino, *Ibid.*)

ćena u gotovo centralno okupljen barokni prostor, sa snažnim dodatnim središnjim uzgonom u iluzionistički naslikanoj kupoli, koja je samo krunila postojeće gotičko usmjerenje. Kraljićeve su intervencije bile, dakle, izrazito arhitektonske, iako su provedene bez ikakvih radikalnih pregradnji. I doista, požeški kroničar naziva ga »kućnim slikarom i arhitektom« (*pictor domesticus et architectus*).[10] U cijelosti, djelo upućuje na umjetnika iznenađujuće zrelosti i širokog interesa, vrlo dobro upućenog u najnovija umjetnička zbivanja u Beču.

Kraljić je rođen u Rijeci god. 1677. U Isusovački red stupio je u devetnaestoj godini. Ne znamo je li bio u rodu sa isusovcem Grgom Kraljićem (1633.–1706.) koji se, kako veli Vanino, isticao praktičnim znanjem mehanike i različitim drugim vještinama, pa je tako u Dubrovniku, kamo je došao iz Rijeke, dao nacrt za Kalvariju, uredio i osigurao tlo vrta dubrovačkog kolegija da ne klizi i smanjio pritisak na kolegijske zidove, izveo vodovod te sam obradio kamen kojima je sagrađen manji ljetnikovac u Gružu, izrađivao vrata i prozore, klesao po mjeri itd.[11] Činjenica je da je i Josip Kraljić posjedovao sličan praktičan smisao pa nije isključeno da je prve poduke dobio od svojeg mogućeg starijeg rođaka.

Nakon riječkog novicijata (1697.–1698.) studirao je u Beču filozofiju, no napustio je carsku prijestolnicu nešto prije nego je u nju god. 1702. stigao Pozzo.[12] Međutim, 1705. nastavio je studij teologije na isusovačkom sveučilištu u Trnavi, jednom od najvažnijih središta za školovanje hrvatskih isusovaca i značajnom isusovačkom umjetničkom središtu. U Trnavi je god. 1706. tiskano i njegovo djelo »Vindiciae illibati Conceptus Mariani«[13], što svjedoči o odličnom studiju, pa nije čudno što je Kraljić bio i dobar propovjednik, održavajući i u Požegi nedjeljne propovijedi.[14] U vrijeme boravka u Trnavi oslikavane su bočne kapele trnavske isusovačke crkve sv. Ivana Krstitelja, najznačajnijem baroknom djelu 17. st. na čitavom području tadašnjih »ostataka ostataka« Ugarske, a poduzeti su i znatni radovi na dogradnji kolegijskog i sveučilišnog kompleksa.[15] Očito talentirani Kraljić u toj je sredini mogao naći dovoljno poticaja za svoj razvoj.

O njegovim ambicijama, a ponešto i o vještini govori već i vijest iz 1702. U izvješću o kazališnim predstavama u zagrebačkoj gimnaziji, koje su se izvodile na kraju školske godine, a u kojoj je Kraljić postao profesorom nakon završetka bečkih studija, navodi se da je od četiri predstave »najsjajnije« izveo najniži razred magistra Josipa Kraljića.[16] Predstava se završila »slavno«, a prikazivala je »sretne bjegunce braću Čeha i Leha rodom iz Krapine, prastaroga grada hrvatskog, od kojih je prvi postao vojvoda češki, a drugi poljski«. Kroničar kolegija ističe da se predstava odlikovala »izvrsnim scenističkim aparatom«, koji je, možemo pretpostaviti, vješto i svakako efektno izveo profesor Kraljić sa svojim učenicima.

Da je možda i u tijeku trnavskih studija, a posebno neposredno nakon njih, Kraljića morala privući slava najvećega isusovačkog slikara, arhitekta i teoretičara Andree Pozza, koji je u to vrijeme u obližnjem Beču razvio široku aktivnost, gotovo da ne može biti nikakve sumnje. Isusovci su širom otvarali mogućnost za razvoj posebnih talenata svojih članova, poticali ih i usmjeravali, a s druge strane velikom umjetniku bili su potrebni brojni pomoćnici, pa je njegov krug i u Beču postao osobita škola. Ako je suditi po izvještaju požeškoga kroničara, Kraljić je mogao učiti od Pozza posebno prilikom izvođenja opsežne dekoracije sveučilišne isusovačke crkve, po čijem je uzoru i sam izveo slikarsku dekoraciju u Požegi, nekoliko godina kasnije.

Na Kraljića kao Pozzova učenika upućuje još jedan njegov poznati rad, izveden prilikom svečane proslave kanonizacije sv. Alojzija Gonzage i sv. Stanislava Kostke god. 1727. u zagrebačkoj isusovačkoj crkvi sv. Katarine, te na trgu ispred nje. Ambiciozno izvedene dekoracije bile su varijanta Pozzovih »theatra« – perspektivnih dekoracija za svečane obrede u crkvama, kakve je Pozzo izveo i u crkvi Il Gesù. Pred pročeljem crkve sv. Katarine podigao je Kraljić »veliku konstrukciju sa stupovima i lukovima, ukrašenu likovima anđela i Isusovim imenom. Nutrina crkve bila je urešena različitim simbolima i zlatnim festonima: simboli lijeve strane odnosili su se na sv. Alojzija, a oni s desne strane na sv. Stanislava. Na velikom oltaru gore vidjela se slika zvjezdanog neba sa zodijakom i u njemu zviježđe Blizanaca (Kastor i Poluks) obasjanih sunčanim zrakama. Ispod te slike, koja simbolički prikazivaše nove svece u rajskoj slavi, bio je s obje strane iluzionističkom tehnikom naslikan dugačak niz stupova okićenih pozlaćenim granama i zlatnim kapitelima. Između stupova stajahu oveći kipovi obaju svetaca s oznakom njihove domovine i zgodnim natpisom. Posred oltara stajala je slika sv. Alojzija i sv. Stanislava s ljiljanom u ruci, dok Isus mlade svece pruža svijetu na štovanje. Slika je bila okružena sjajnim zrakama i oblacima, slikanima srebrnim i drugim bojama. Oltar je sav sjao u svjetlu manjih svjetiljaka i brojnim nizovima svijeća. Sve naprave i slike, uz pomoć nekih članova kolegija, izveo je o. Josip Kraljić, koji je u kolegijskoj crkvi u Požegi vješto naslikao iluzionističku kupolu«.[17]

[10] *Ibid.*
[11] VANINO, Isusovci... I, str. 60–61.
[12] Ladislaus LUKACS S. I., Catalogus Generalis seu Nomenclator biographicus person. Provinciae Austriae Societatis Jesu (1551–1773), Romae, 1988, Instit. Hist. S. I.
[13] VANINO, Isusovci – II, str. 479.
[14] Završivši studije teologije, Kraljić je god. 1708. boravio u Sigetu, 1709. u Osijeku, 1710.–1711. u Rijeci, a 1712.–1714. u vrijeme oslikavanja požeške crkve, pripadao je isusovačkoj rezidenciji u Pečuhu (Lukacs n. d.)
[15] Deiny Trnavy, Vydavatelstvo Obzor, Bratislava, 1988, str. 316–317.
[16] VANINO, Isusovci... I, str. 267.
[17] VANINO, Isusovci... I, str. 478–479.

Podatak da je Kraljić, nakon što je 1712. do 1713. godine kao »kućni slikar i arhitekt« (iako je tada pripadao rezidenciji u Pečuhu) s velikim uspjehom i na opće odobravanje preuredio unutrašnjost požeške isusovačke crkve, izabran zatim od god. 1716. i za superiora požeške rezidencije zavređuje posebnu pozornost. Osobito zato što se na tom položaju zadržao neobično dugo, sve do god. 1722., mnogo duže nego što je to bilo uobičajeno, i ukupno duže od bilo kojeg drugog superiora (odnosno rektora) prije, a i nakon njega. Taj izbor morao je biti u vezi s činjenicom da su se požeški isusovci u petnaestak godina nakon dolaska u Požegu, zahvaljujući posebno znatnim prihodima s velikog kutjevačkog zemljišnog posjeda, dovoljno stabilizirali i razgranavali svoju djelatnost, pa su se iskazale i znatnije potrebe za većim građevinskim proširenjima. S obzirom na važnost uloge superiora, izbor jednog arhitekta (Kraljić je tada imao 39 godina) upravo u to vrijeme bio je vrlo razložan. I doista, u vrijeme Josipa Kraljića izvedena su dva najvažnija građevinska pothvata požeških isusovaca: dogradnja i konačno arhitektonsko definiranje zgrade požeškoga kolegija (tada još u statusu rezidencije) i početak gradnje kompleksa rezidencije u Kutjevu. Ta dva važna ostvarenja naše barokne arhitekture posjeduju neke od onih odlika koje naslućujemo u ostalim Kraljićevim radovima, prije svega u rješenju glavnog oltara požeške isusovačke crkve. Izrazita praktičnost arhitektonskih rješenja najuže je povezana sa osobitim odnosom prema naslijeđenomu građevinskom tkivu koje je poslužilo prije svega za poticaj u razlaganju arhitektonske koncepcije novih cjelina. Pri tome naslijeđene vrijednosti, slično kao i u slučaju rješenja svetišta crkve sv. Lovre, nisu negirane, nego su, naprotiv, usmjerile nova rješenja koja su, posebno u slučaju Kutjeva, u punome smislu pažljivo domišljena reinterpretacija naslijeđene arhitekture. Odlikujući se strogom jednostavnošću, vrlo sažeta i funkcionalna, ta arhitektura ipak otkriva upravo vrhunsko poimanje stila, odajući, slično kao i slikarske i arhitektonske intervencije u crkvi sv. Lovre, arhitekta koji je mogao biti školovan samo na izvorima stila. Položaj superiora omogućavao je Kraljiću da organizira i usmjerava gradnju, ali i da, kao arhitekt, posve domisli novu arhitekturu, odnosno da joj bude doista i projektant. Time bi se možda mogao obrazložiti i manjak vijesti u dokumentaciji požeškoga kolegija, posebno u kolegijskoj kronici, o upravo najvažnijim i najambicioznijim graditeljskim zahvatima. Sam superior bio je arhitekt!

Prvi dio kolegijske zgrade podigao je zapadno od crkve na masivnim temeljima turskog amama (koji je i sam bio sagrađen od kamena, a vjerojatno i na temeljima srednjovjekovnoga dominikanskog samostana) graditelj Juraj Manzin, a gradnju je započeo god. 1705.[18] Ta vrlo solidno građena zgrada dugačka

[18] Đurđica CVITANOVIĆ, Dokumentaciona građa isusovačke arhitekture u Sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji, Godišnjak zaštite spom. kult. Hrvatske, br. 1, Zagreb, 1975.

sedam prozorskih osi, s velikim, ponešto od razine tla povišenim podrumom, u kojemu su postojeći zidovi amama presvedeni vješto zidanim širokim svodom, imala je iznad podruma dva kata u kojima su također sve prostorije dobile svodove. U povišenom prizemlju bili su refektorij i druge zajedničke prostorije, a na katu prostorije za stanovanje. Na južnoj strani kroza sve etaže postavljeni su hodnici, duž cijele zgrade (uključujući i podrum, gdje je to bilo uvjetovano postojećim rasporedom zidova amama), a prostorije se nižu uz hodnik sa sjeverne strane, okrenute trgu. Taj jednostavan korpus građevine imao je samo s dvorišne strane, uz krajnji zapadni rub, tek naznačeni rizalit (u dužinu od četiri hvata), dok je s crkvom bio spojen uskim hodnikom sa zvonikom u sredini. Po svojem kapacitetu zgrada uskoro nije mogla zadovoljiti narasle potrebe požeških isusovaca pa je godine 1718. radikalno proširena, pri čemu je dobila dvostruko veću površinu.

Kraljić je izveo dogradnju tako da je Manzinovu zgradu produžio prema zapadu za još četiri prozorske osi, a na mjestu rizalita podigao je cijelo novo krilo u koje je, osim novoga velikog refektorija, smjestio još i kuhinju, te kućnu kapelu i tako korpus prema trgu oslobodio za nove funkcije u prizemlju (posebno za veliku ljekarnu) i proširio stanovanje na katu. Time je koncipirao neobično razložno razvedene pojedinačne funkcije u vrlo lijepom međuodnosu i ostvario vjerojatno prvi primjer T-tlocrta u našoj arhitekturi. Manzinova građevina postala je samo istočno krilo nove cjeline u kojoj je težište ne samo u funkcionalnome smislu, nego jednako tako i arhitektonskom, postavljeno u novo južno krilo u središnjoj okosnici. Posebnu reprezentativnost tome krilu, ali i čitavoj unutrašnjosti, davala je dvorana refektorija, koja je kao vjerojatno i kućna kapela, imala monumentalni povišeni svod čija visina je dopirala do polovice gornjega kata u stambenom krilu, zbog čega su nastali vrlo složeni prostorni međuodnosi u unutrašnjem prostoru zgrade.[19]

Sam T-tlocrt već po sebi posjeduje izrazito barokne osobine »otvorene« forme, koja se u slučaju požeškoga kolegija očituje posebno u sretnoj integraciji vanjskog prostora, gdje se s južne strane građevina otvara zelenilu šumovitih brda na čiju se strminu neposredno naslanja, a sa sjeverne strane svojom velikom masom sudjeluje u oblikovanju težišta istočne strane glavnoga gradskog trga. Podrumske prostorije postavljene su i pod cijelim dograđenim dijelovima, uz napomenu da je podrum južnoga krila, čini se, bio građen u opkopu nekadašnjih gradskih zidina, koji je zatim zasut, čime je gotovo simbolično mali grad raskinuo sa svojim produženim srednjovjekovljem. Cijela građevina vrlo je suvereno demonstrirala novovjekovnu ideju barokne otvorenosti i integracije na izrazito strukturnoj razini stila, a budući da je posve oslobođena teatralizacije, sažeta i ozbiljna, gotovo da je svojom svedenošću postala novovjekovni rje-

[19] Točni položaj i oblik svoda može se vidjeti po njegovu očuvanom tragu u zidu preostatka krila, otkrivenom prilikom radova na uređenju zgrade kolegija god. 1990.

čiti »znak«. Ta njezina znakovitost u Požegi posebno dolazi do izražaja u mogućnosti usporedbe s također baroknim kompleksom franjevačkoga samostana, smještenog na istom gradskom trgu u neposrednoj blizini, a u kojemu samostanska krila s obnovljenom romaničko-gotičkom crkvom zatvaraju kvadrat, čuvajući tako još u biti srednjovjekovnu ideju samostana, dok arhitektura isusovačkoga kompleksa i ovdje upućuje na isusovce kao na nosioce zrelih stilskih inovacija i u našim krajevima.

Nešto prije početka dogradnje požeške rezidencije, u kasno ljeto god. 1717. i zagrebački isusovci pristupili su velikoj dogradnji svojeg gornjogradskog kolegija, pri čemu su podigli drugi kat nad tri od četiri krila kolegijske zgrade. Pothvat nije bio obično građevinsko proširenje, nego izvrsno i duhovito riješena arhitektonska transformacija dotad zatvorenoga samostanskog sklopa iz 17. st. u vrsno barokno ostvarenje u kojemu se stilska »ideja vodilja« otvaranja forme efektno iskazivala (sve do nedavne nesretne pregradnje) u osobitoj igri krovova nižeg i užeg zapadnoga krila, okrenuta gradskom trgu, i za kat viših ostalih krila u drugome planu. Bočna krila iskazivala su se na glavnoj fasadi kao za kat povišeni rizaliti koji flankiraju središnje niže krilo i okupljaju prostor oko nekadašnjeg tornjića koji je stajao nad portalom ulaza u kompleks. Da bi se postigao taj efekt, budući da je južno krilo doticalo začelje kolegijske crkve, ponešto izmaknuto, južni je rizalit nastao djelomičnom dogradnjom kata na manjem dijelu nižega zapadnog krila, ali je baš time neobično spretno razriješen spoj masa, napose s korpusom kolegijske crkve sv. Katarine. U razigranoj igri različito stupnjevanih i usmjerenih masa, poseban efekt davao je međusobni odnos vertikala tornjića nad ulazom i onog na začelju krovišta kolegijske crkve.

Pothvat je izveden u vrijeme, kako napominje Vanino, »vrijednog i sposobnog« rektora Nikole Kraljića, ali nije poznato tko je bio projektant. Vrsnoća dostignuta arhitektonskog rješenja, a napose osobeni arhitektonski postupak, daju naslutiti da je i ovdje svojim idejama presudan doprinos dao upravo Josip Kraljić. Nema sumnje da su zagrebački rektor i požeški superior tada bili posebno povezani (a imali su i, što je napose zanimljivo, ista prezimena, iako ne znamo jesu li bili i u rodu), budući da je požeškoj rezidenciji zagrebački kolegij bio matično središte, a posebne veze nastavljene su i kasnije kada je i požeški samostan uzdignut na status kolegija. U vrijeme kada su se i u Zagrebu i u Požegi pripremali na velike dogradnje, zagrebački rektor morao je biti dobro upoznat i s gradnjama u Požegi, a onda i s arhitektonskom vještinom Josipa Kraljića. Osim toga, požeški je superior dobro znao zagrebački kolegij, gdje je još godine 1702. bio profesor u gimnaziji (u Zagreb se opet vratio 1727. i preuzeo upravu nad sjemeništem sv. Josipa, a iste je godine izveo i »theatra« u crkvi sv. Katarine). Da bi upravo Josip Kraljić mogao biti projektant dogradnje i stilske prestrukturacije zgrade zagrebačkoga kolegija, najviše upućuje njezina

neobična arhitektonska srodnost s nekoliko godina kasnije sagrađenim kompleksom isusovačke rezidencije u Kutjevu.

Sve osnovne arhitektonske ideje sa zgrade zagrebačkoga kolegija u Kutjevu su, uz unatoč svim razlikama, zapravo ponovljene. Glavna fasada također je bočno flankirana dvokatnim rizalitima koji ne izlaze iz ravni zida, a koji u estetskom smislu »pridržavaju« središnju vertikalu nad glavnim ulazom. Vješto stupnjevanje masa okrunjeno je također »igrom« nižega krovišta rezidencije u prvom i višeg krovišta crkve u drugom planu, a prisutna je i tema dvaju naglašenih vertikala-okosnica, uspostavljenih u međusobnu dinamičkom odnosu, uz napomenu da im je u Kutjevu dana još veća važnost.

Kutjevački zemljišni posjed bio je najveći posjed Isusovačkog reda u Hrvatskoj. Darovnicom zagrebačkoga kanonika Ivana Josipa Babića, naslovnog biskupa skradinskog, koji je taj posjed bivše cistercitske opatije »Honestae vallis« dobio od cara za zasluge u oslobođenju Slavonije, isusovci su dobili godine 1700. Posjed je zauzimao najplodniji dio požeškoga polja, te goleme površine šuma na Papuku, Krndiji i nižem pobrđu na istoku prema Đakovu. Isusovci su racionalnom organizacijom razvili suvremeno gospodarstvo koje je davalo znatne prihode, od kojih je prije svega, prema želji kanonika Babića, razvijano školstvo, napose požeška gimnazija (uzdignuta 1763. i na rang isusovačkog sveučilišta). U središtu Kutjeva, na tipično cistercitskom položaju uvučenom u usku dolinu planinskog potoka, stajale su ruševine srednjovjekovne opatije. Isusovci su najprije osposobili crkvu, posebno svetište (već 1701. god.), a zatim su od 1705. očišćene ruševine opatije, te osposobljena crkvena lađa (štutom je djelomično zatrpan opkop neposredno uz utvrđene zidine opatije). U sklopu tih radova uređen je i »domus«, manje samostansko krilo neposredno uz zapadnu fasadu crkve.[20] Kada je Kraljić 1716. postao požeški superior, »domus« je nanovo uređen, ali su daljnji radovi, čini se, bili prekinuti zbog austro-turskih ratova, a zatim vjerojatno (od 1718.) i zbog gradnje u Požegi pa je radikalna obnova cijeloga kompleksa započela tek 1721. Iako je glavnina građevinskih radova obavljena nakon 1722. godine, do kada je Kraljić bio u Požegi, i protegla se sve do god. 1735., nema sumnje da je od početka arhitektura bila cjelovito koncipirana i jedinstveno zamišljenja.

Ostaci srednjovjekovne opatije bitno su odredili izgled nove, barokne cjeline, tako da je sasvim očita namjera da se demonstrira sam čin posebne obnove jednog kršćanskog središta, a time i specifičnost isusovačke misije u Slavoniji. Srednjovjekovni samostanski zidovi i dijelovi utvrđenja opatije postali su dio strukture nove građevine, a neprimjereno velika crkva (veća od matične požeške), neobičnim tlocrtom za barok, poligonalnog svetišta i jednostavne, izduže-

[20] Kutjevo, kompleks nekadašnjega isusovačkog samostana, Elaborat odjela za povijest umjetnosti Instituta za povijesne znanosti, Zagreb, 1988. posebno Kronologija (dr. Đurdica CVITANOVIĆ).

ne, nenadsvođene lađe, zapravo je samo ponovila tlocrt cistercitske kasnoromaničko-ranogotičke crkve. Ipak, zidovi crkvene lađe ritmizirano su stanjeni, ocrtavajući nešto poput naznaka bočnih kapela okrenutih lađi, toga karakterističnog znaka isusovačkih crkava. Kao da se isusovački barok s poštovanjem priklonio cistercitima i prihvatio njihovu jednostavnost, ali ne odustajući ipak od vlastite suverenosti. Barokni svod svetišta, budući da se kao i gotički koji mu je prethodio oslanja na iste, u tlocrtu poligonalne zidove, posve ponavlja gotičku strukturu, ali to je sve što je od gotike u svetištu ostalo. Jednostavna crkvena lađa svjetla je i prostrana barokna dvorana, a njezin ravni strop izgleda kao da je pripremljen za oslikavanje, pa djeluje kao da je Kraljić – arhitekt pripremio i ovdje pothvat za Kraljića –slikara, sličan onom u Požegi. I vanjština crkve posve je jednostavna, pa čak i dograđeno zapadno pročelje sa zvonikom, raščlanjeno samo jednostavnim, ali skladnim pilastrima i vijencima. Ali zvonik je bio okrunjen moćnom i bogatom baroknom lukovicom, pa je ukupni dojam u izrazitom kontrastu više odavao dojam snage i bogatstva negoli jednostavnosti.

Ruševni ostaci srednjovjekovne opatije, utvrđene tijesno postavljenim obrambenim zidom s polukružnim kulama (slično kao i u slučaju cistercitske opatije u Topuskom), zatvarali su pačetvorinu po dimenzijama blisku kvadratu, okupljeni oko nekadašnjega središnje položenog klaustra. Nova zgrada isusovačke rezidencije zato je, postavljena na srednjovjekovnim temeljima, a dobrim dijelom i zidovima koji su iskorišteni gdje god je to bilo moguće dobila zatvoren oblik kvadrata, s tri jednokatna krila južno do crkve (od kojih je zapadno bilo prvobitni »domus«), evocirajući srednjovjekovnu prostornu zatvorenost, ali samo u zoni prizemlja. Istočno je krilo s kuhinjskim traktom, naime, znatno kraće, jer je u njegovu produžetku samo prizemna kolnica, oslonjena na očuvani srednjovjekovni zid, doticala do ugla kvadrata (gdje je preostala i jedna srednjovjekovna kula), pa istočna strana nije bila posve zatvorena, nego je između začelja crkve i krila ostao prostorni prodor kroz koji se iz središnjeg dvorišta, a posebno iz hodnika na katu u oba nasuprotna krila (gdje su hodnici postavljeni pažljivo u skladu s tim prodorom) otvarao pogled prema šumovitim vrhovima Krndije u pozadini. »Kvadrat« je tako »rastvoren« i priroda uvučena u njegovo središte, ali to je tek sporedni rezultat osnovne arhitektonske ideje ostvarene u elevaciji građevine. Glavno i najveće krilo rezidencije, usporedno s korpusom crkve i smješteno u osi završetka prilaza kompleksu, kojim dominira neobični rizalit iznad glavnog ulaza, nastao na temeljima srednjovjekovne kule (a možda i od zidova sličnoga srednjovjekovnog rizalita), svojom je širinom odredilo, u izrazito razložnu razvijanju arhitektonske ideje, različitu elevaciju bočnih krila, koja su u tlocrtu uža pa imaju i manju visinu krovišta. Spoj visokog krovišta glavnoga krila i nižih krovišta stražnjih krila razriješen je tako što je krajevima glavnoga krila dodan drugi kat, i to u širini tlocrta stražnjih

krila, tako da su uspostavljeni moćni rizaliti koji poput nekih kula naglašavaju uglove, uspostavljaju ravnotežu s obzirom na korpus crkve, flankiraju snažnu vertikalu središnjeg rizalita na glavnoj fasadi (koja je bila naglašena i neobično velikom kuglom lukovice postavljenom na vrhu rizalita), a predstavljaju i osobeno pojavljivanje stražnjih krila na glavnoj fasadi. Tako građevinski sklop, postavljen u naizgled zatvorenoj tlocrtnoj formi, dostiže raznovrsne prostorne odnose koji kulminiraju u vertikalama rizalita glavnoga krila i visokog crkvenog tonja, te naročito u gotovo dramatičnom odnosu njihovih lukovica, koji kao da se usklađuje tek u krajoliku planinskih kosina u trećem planu. Iznimna arhitektura kutjevačke rezidencije bila je prva sinteza arhitekture Josipa Kraljića i njegova raspoznatljivog arhitektonskog rukopisa. Rezidencija je istodobno predstavljala upravno i gospodarsko središte velikog zemljoposjeda, ljetnikovac požeških isusovaca, specifičnu vrstu isusovačkog »samostana« u statusu rezidencije, ali isto tako i obnovljenu srednjovjekovnu opatiju, krunu obnove cistercitskoga posjeda i onih zasada racionalnog gospodarenja zemljom koje su u Slavoniju donijeli upravo kutjevački cisterciti. Sve njezine složene uloge raspoznatljive su na arhitekturi. Glavna fasada odaje reprezentativni ladanjski ljetnikovac, ali zapadna fasada, s ulazom u crkvu, posve upućuje na samostan.

Konture jednog, za naše prilike, po svojoj zrelosti posve neobična opusa malo poznatoga isusovačkog slikara i arhitekta, otvaraju niz pitanja koja se ovdje mogu tek naznačiti. Na prvi je pogled neobično da Kraljić nije privukao više pozornosti. No, većina njegovih radova, kao i onih za koje možemo naslutiti da im je upravo on bio autor, nije imala nimalo sretnu sudbinu. Ukinućem Isusovačkog reda cijeli je opus bio posve ugrožen. Požeški strop, koji bi, da je očuvan, privukao najviše pozornosti, uklonjen je u 19. st., nakon što je već bio prebijeljen, a glavni oltar ostao je najprije bez skulptura, a zatim je cijelo svetište preuređeno potkraj 19. st. Preostale su samo dvije male slike na gornjim dijelovima pokrajnjih oltara, sv. Josipa i sv. Franje Ksaverskog, koje su prenesene u župnu crkvu u selo Bebrinu[21], i koje će nakon čišćenja za predstojeću isusovačku izložbu biti zasad jedini trag o slikarskoj vještini Josipa Kraljića. Zgrada požeškog kolegija ostala je bez svojeg najvažnijeg, južnog krila, koje je srušeno u prvoj polovici 19. st., a preostali dio radikalno je pregrađen god. 1904., pri čemu je dobio novi kat i fasadu koja posve skriva skladnu baroknu unutrašnjost. Kutjevački kompleks, koji je i u 19. st. izmijenjen uklanjanjem lukovice na središnjem rizalitu glavnoga krila i preuređenjem njegove fasade, a zatim i uklanjanjem lukovice na crkvi, odnosno njezinom zamjenom neugledom pseudogotičkom, katastrofalno je stradao u požaru god. 1918., kada su srušena oba bočna krila, bočni rizaliti glavnoga krila, kao i svi svodovi na katu i u hodnicima prvoga kata i prizemlja, pa se njegova nekadašnja monumental-

[21] Zlatko UZELAC, Prilog rekonstrukciji požeškog baroka, Vjesnik Muzeja Požeške kotline 4–5, Sl. Požega, 1986.

nost i sklad nisu dali niti naslutiti. Najzad, i dogradnja zagrebačkog kolegija uništena je nedavnom radikalnom pregradnjom. No glavni razlog zaboravu leži u posve specifičnom položaju isusovačkog umjetnika. Za razliku od svojega vjerojatnog glavnog učitelja (i posve sigurnog uzora) Andree Pozza, koji je bio samo brat laik, potpuno posvećen svojoj umjetnosti, Josip je Kraljić bio disciplinirani član Reda, široko obrazovan i raznovrsno usmjerenih sposobnosti i zaduženja. Slikanje i projektiranje, vođenje gradnje, držanje propovijedi, profesorski rad, vođenje sjemeništa, vođenje cijeloga isusovačkog središta sa svim njegovim aktivnostima, sve je to bio dio samozatajne djelatnosti u interesu zajednice. Zbog toga nedostatak vijesti u prorijeđenoj dokumentaciji Isusovačkog reda ne iznenađuje mnogo. Ipak, možda će pozornije čitanje postojećih tragova iznijeti još ponešto, ali i ono što o Kraljiću naslućujemo dovoljno je da upozori na njegov prinos našemu baroku, koji se ne može zaobići. Kada bude dovršena obnova kutjevačkog kompleksa, bit će to još očitije.

Željko Škalamera, Beograd

Gdje su isusovci u Beogradu u 18. stoljeću imali svoju rezidenciju, crkvu i gimnaziju

U austrijsko–turskom ratu godine 1717. austrijska vojska pod vodstvom princa Eugena Savojskog prebacila se novosagrađenim pontonskim mostom preko Dunava na brda oko Višnjice u zoru 16. lipnja, da bi nakon tromjesečne opsade turskog Beograda poslije odlučujuće bitke 16. kolovoza turska posada pod zapovjedništvom Mustafa–pašom kapitulirala i grad 18. kolovoza prešao u austrijske ruke. Požarevačkim mirom od 21. srpnja 1718. Austrijanci su zadobili Beograd i sjevernu Srbiju, uspostavili u njoj novu vlast i osnovali Administraciju Kraljevine Srbije godine 1720. Beograd je bio proglašen glavnom carskom graničnom tvrđavom i sjedištem Administracije. Poduzete su široko zasnovane mjere za potpunu promjenu urbane strukture s konfesionalno i etnički izmjenjenim pučanstvom.

Urbanističkoj rekonstrukciji Beograda prethodile su velike pripreme, a za njezino provođenje bila je osnovana Direkcija za tvrđavsku gradnju na čelu koje je uz ostale, najduže stajao inženjerijski pukovnik Doxat de Mores. Osim modernizacije beogradske tvrđave i obrambenog sustava koji je obuhvaćao glavnu tvrđavu, pomoćna bočna utvrđenja na Savi i Dunavu i vanjske fortifikacijske linije bastionih trasa vobanovskog tipa što su opasivale njemačku i srpsku varoš, isplanirana je i potpuna rekonstrukcija uličnе mreže sa smišljenim rasporedom javnih građevina unutrašnjeg grada. Srednjovekovna struktura turskog šehera nepravilne, spontano nastale uličnе mreže podijeljene na mahale okupljene oko 40 džamija gotovo je u potpunosti zamijenjena proširenim pravilnim ulicama ortogonalnoga rastera blokovske izgradnje i trgovima između glavne tvrđave i vanjskih utvrda zvjezdaste bastionirane trase. Barokna rekonstrukcija Beograda trajala je dva desetljeća, koliko je grad ostao u austrijskom posjedu. Zaključenjem Beogradskog mira 18. rujna 1739., nakon novog austrijsko–turskog rata, Austrijanci su grad morali predati Turcima. Ratna sreća ponovno je promijenila sastav stanovništva i opet se Beograd vraćao na prethodnu urbanu matricu negirajući sve što je ostvareno baroknim urbanističkim planovima, opet su minareti zamijenili kršćanske zvonike, a mahale gradske općine. Razgrađene su barokne palače i gotovo sasvim nestala materijalna svje-

dočanstva jednog pokušaja evropeizacije Beograda. Ostali su nam dokumenti, spisi i planovi, da bismo mogli provesti idealnu historiografsku rekonstrukciju jedne zanimljive etape metamorfoze ključne geopolitičke točke u rješavanju istočnog pitanja. No nisu sačuvani svi dokumenti, a ni svi na jednom mjestu. Čini nam se da se suviše polako slažu kamenčići mozaika s raskošnom slikom baroknog Beograda. U toj slici nedostaju i mnogi podaci za upotpunjavanje dokaza isusovačke prisutnosti na dominantnoj točki grada na ušću Save i Dunava. Pokušaj da ustanovimo izglede isusovačkih građevina u Beogradu baroknoga doba nije nas odveo daleko. Pa ipak, iznijet ćemo ono što se dosada saznalo ne bismo li potaknuli daljnja istraživanja sa željom da se stigne dalje i nadom da će se pronaći novi i bolji dokazi.

U Beograd sa silnom pobjedničkom vojskom 22. kolovoza 1717. uz druge svećenike i redovnike uđoše i isusovci. Oni su još u studenome 1717. tražili od cara Karla VI. dozvolu da u Beogradu osnuju svoj dom, koju su dobili odmah nakon potpisivanja Požarevačkog mira, s pravom obavljanja župničke službe. Potkraj godine 1718. osnovaše svoju rezidenciju u nekom tijesnom i neudobnom domu. Uz dom bila im je dodijeljena i neka napuštena turska džamija koju preurediše u crkvu.[1] U objavljenoj građi za istoriju Beograda 1711–1739.[2] nalazi se i Popis svih kuća njemačke ili takozvane dunavske varoši, koji je sastavljen po nalogu najviših vlasti.

U Popisu se na više mjesta spominju isusovci i njihova imanja. U skupnoj tablici, u rubrici Geistliche u. Cameral Häuser, pod brojevima 877–888, kao stanovnici i posjednici navode se oci Isusove družbe s Uredom, Školom i Crkvom koji imaju deset soba, dvije kuhinje i podrum. U samom Popisu uz zgrade sa starom numeracijom 1126 i 1127 stoji da je neki Antonio Lebshi, postolar, ove brojeve s Ferdinandom Dinanom, urarom, zamjenio s jednom drugom kućom isusovaca. Kod br. 1184 stoji da je postolar Sebastian Schmidt morao ustupiti ocima isusovcima ovu kuću koju još drže. Uz brojeve 877–881 stoji da ovdje stanuju oci Družbe Isusove od početka i da tu drže školu. Za br. 888 stoji da je to turska džamija koja je otprva ustupljena ocima Družbe Isusove koji su je prepravili u crkvu. Na žalost, svi ovi podaci ne mogu se ubicirati, a niti za njih imamo neke druge vijesti. Više sreće imali smo sa zgradama u Popisu ubilježenima pod br. 1088–1091. Ti brojevi dodijeljeni su isusovcima kao građevinsko zemljište, ali gradnja još nije bila započeta godine 1728. Pod 1088 bila je kuća s tri sobe i jednom kuhinjom, a od početka tu su stanovali pripadnici Daunnove, pa zatim pripadnici regimente princa Aleksandra dok nije ustupljena isusovcima, a budući da još nisu započeli s novogradnjom, oni su

[1] M. VANINO, Isusovci u Beogradu u XVII i XVIII stoljeću. Vrela i prinosi 4, Sarajevo, 1934, 24–27.

[2] D. J. POPOVIĆ, Građa za istoriju Beograda od 1711–1739. god. Spomenik SKA 61, Beograd, 1935, str. 119, 125, 202, 203, 217, 255.

je unajmili svojem crkvenom orguljaru Francu Wilhelmu Grosmannu. Zgrada pod br. 1089 bila je istog stanja kao i prethodna kuća, s jednom sobom i jednom kuhinjom, a isusovci su je ustupili za stanovanje udovici Magdaleni Bavarki. I br. 1090 bila je ranije kasarna, pa su i nju prepustili za stanovanje Johanu G. Engelmannu, a imala je također jednu sobu i kuhinju. Br. 1091 imala je četiri sobe i jednu kuhinju, a isusovci su je ustupili svojemu školskom učitelju Francu Karlu Strumbu za stanovanje. Na žalost, otkako je objavljen Popis kuća njemačkog Beograda, 1935. godine, prošlo je već više od pola stoljeća a da se nije našao priloženi Plan »A« prema kojemu bi jednostavno utvrdili lokacije svih isusovačkih imanja. Iz istog vremena poznato je više planova Beograda, ali ni na jednom nisu označene ranija rezidencija i džamija pretvorena u crkvu pa nam i dalje ostaje nepoznato gdje su sve stanovali isusovci. Zapravo, to ne znamo ni do kraja tog razdoblja, do ponovnog prelaska Beograda pod Turke jer projektirani kompleks rezidencije, crkve i škole nije bio završen pa su isusovci na starim mjestima stanovali sve do odlaska Austrijanaca, do kraja obavljajući crkvene dužnosti u preuređenoj džamiji. Samo su se novosagrađenom školom mogli koristiti nepune dvije godine. Pa ipak, zanimljiv je pothvat gradnja isusovačkog kompleksa u Beogradu kao dijela preobrazbe orijentalnog šehera u barokni grad.

Otkako je u proljeće godine 1887. pronađen temeljni kamen s olovnom natpisnom pločom[3] u nekadašnjoj Nemanjinoj ulici, današnjoj Ulici cara Uroša, poznato je gdje je bila novosagrađena isusovačka crkva. Nalaz i natpis s ploče objavio je arheolog Mihajlo Valtrović 1887., a potom Frano Šabalić 1933., te dr. Miroslav Vanino godine 1934. Temeljni kamen za novu crkvu postavljen je 31. srpnja 1732., kako stoji na ploči. Crkva je posvećena Uzašašću Marijinu. Vanino opisuje svečanosti u povodu postavljanja temeljnoga kamena prema nekom izvješću i daje potpuni opis teksta sa olovne ploče ugrađene u temeljni kamen s nekim dopunama izbrisanih slova. Nas zanima najviše onaj redak koji treba da nam otkrije arhitekta, odnosno projektanta crkve. Temeljni kamen postavio je (*Primum lapidem posuit*, kako stoji na ploči) Podzapovjednik markez Antionottus Botta d'Adorno, iza toga slijedi istrošen i nečitak redak koji, prema navodu Vanina, B. L. u »Hrvatskoj straži« br. 291/1933. (23. XII) čita ovako: »Domus Auctor Nostrae 1732«. Prema tome, ako je taj redak ispravno razriješen, analogno drugim poznatim formulama, onda bi projektant crkve imao biti Botta d'Adorno.

Iznoseći dalje povijest crkve, Vanino navodi da je godine 1735. presvođeno i pokriveno cijelo crkveno svetište, da je podignut tornjić na vrhu svetišta, da je 1736. izveden svod nad dvjema prvim kapelama, da je dovršena kripta ispod polovice crkve i da se iz oskudnih vijesti ne može doznati kada je dovršena

[3] M. VALTROVIĆ, Kamen temeljac jedne jezuitske crkve od godine 1732. u Beogradu. Starinar srp. arheol. društva 4/1887, 123–127.

gradnja crkve. Još kaže da je u šematizmima za godinu 1737., 1738. i 1739. uz ime superiora zabilježeno da imaju brigu oko »gradnje (*habet curam fabricae*), ali da bi ta briga mogla se odnositi na gradnju nove rezidencije, budući da je stara zgrada bila posve nepodesna«. Svi ovi navodi nameću brojna pitanja, od onih o pripremnim poslovima prikupljanja novca za gradnju i izrade troškovnika te plana crkve do pitanja o graditeljima, projektantu i izgledima unutrašnjosti i vanjštine crkve. Pitanje je i kako razumijeti sve navode jer, na primjer, što treba da znači vijest da je »izveden svod nad dvjema prvim kapelama, računajuć od svetišta« i da su »podizana četiri stupa« kada nam nije poznat tlocrt crkve, odnosno kada nam jedini poznati tlocrt pokazuje da iz zatvorene pačetvorine nisu izlazile kapele. Na jednom planu Beograda iz godine 1740, koji prikazuje ceremoniju razmjene poslanstava Austrijskog i Otomanskog carstva 11. srpnja, shematski su u izgledu prikazani neki javni objekti crkve, a među njima i isusovačka crkva. Tu je crkva orijentirana suprotno od njenog položaja, a figura jednobrodne građevine s tornjem nad apsidom više je opća predodžba nego vrlo svedena izometrijska slika crkve. Budući da nismo našli boljeg prikaza, a neke bolje poznate građevine na istom planu čak i u tako stiliziranom obliku sasvim podsjećaju na stvarne izglede, bilježimo ovaj, iako nepouzdan izgled isusovačke crkve.

Položaj novosagrađene crkve u beogradskoj uličnoj mreži danas je sasvim poznat i točno utvrđen. Na više planova Beograda, nastalih godine 1740, svuda je na sjeveroistočnoj strani trga uz Glavnu ulicu Dunavske varoši ucrtan gabarit crkve s natpisom »Jezuiti« (*Jesuiten*). Gabarit crkve različit je od susjednih crkava trinitaraca i katoličkih Armena, ali isti s nedalekom franjevačkom crkvom. Na nekim planovima gabarit isusovačke crkve prikazan je u obliku izdužene pačetvorine, a na nekima je prikazan sa zaobljenim apsidalnim dijelom. Očito da se oblik tlocrta crkve s preglednih planova Beograda ne može nekritički pruzimati. Ja sam usputno, drugim povodom, u Godišnjaku grada Beograda, knj. XX, 1973. godine objavio jedan fragmentarni kartografski dokument[4] iz komornog arhiva u Beču na kojemu je prikazan isusovački kompleks u gradnji. Plan prikazuje dio uličnoga bloka okrenutog Glavnoj ulici i Trgu s rezidencijom (*Residentia*), crkvom (*Templum*) i školom (*Schola*). Plan je izdvojen iz spisa u kartografsku zbirku, ali je sigurno da je bio prateći prilog nekom spisu ili elaboratu koji se ticao gradnje škole, ako ne i cijeloga kompleksa. Na njemu je ucrtan tlocrt škole s rasporedom i namjenom prostorija, a crkva i rezidencija dane su samo obrisima.

Zahvaljujući kolegama Dragomiru Manojloviću i Zvonimiru Tilingeru, koji su za detaljni urbanistički plan Dorćola izradili odgovarajuće povijesne podloge, poznat nam je sasvim točan položaj isusovačkog kompleksa. Na današnju geodetsku podlogu mjerila 1:500 naneseni su obrisi sa plana iz Dvorskog Komornog arhiva tako da smo dobili točan položaj i veličinu crkve. Cijeli kompleks rezidencije, crkve i škole bio je na čelu bloka današnjih Dušanove ulice, Ulice cara Uroša i Ulice Visokog Stevana, a sama crkva u osi današnje Skender-begove ulice. Crkva je imala dimenzije 47,5 x 28,5 m. Asimetrično postavljena u s-i uglu nekadašnjega trga dominirala je svojom veličinom ne samo trgom već i cijelom okolicom. Sigurno da su rezidencija i škola koje bočno flankiraju crkvu bile niže pa su kao bočna krila još više naglašavale dominantnost crkve. Simetrična barokna kompozicija uličnе fronte bloka i ovdje prati osnovne zamisli cijele barokne kompozicije Beograda, a položaj isusovačkoga kompleksa na glavnome trgu Donje varoši pokazuje značenje koje je pridavano isusovcima. Šteta što nam je nepoznat izgled pročelja i cijele crkve. Tragajući za podacima o njezinom projektantu, nadali smo se da ćemo možda otkriti, ako ne planove za beogradsku crkvu, ono bar više o njegovoj arhitektonskoj djelatnosti. No, u Biografskom leksikonu Austrijskog carstva iz godine 1857. (*Biographisches Lexikon des Keiserthums Oesterreich*, Wien 1857, s. v. Botta..) nismo našli da se Anton (ili Antonietto ili Antionottus) Botta d'Adorno (1688. – 30. XII. 1744.) markez i feldmaršal, koji je, među ostalim, ratovao u Ugarskoj i bio ljubljenik bečkoga Dvora, bavio arhitekturom. Ističe se da je bio pjesnik, ali ne i graditelj. Doduše, leksikografska jedinica je kratka i iz nje se ne vidi izravno da je bio u Beogradu pa to ne znači i da se možda ipak bavio arhitekturom i bio projektant beogradske isusovačke crkve. U leksikonu se upućuje na djelo *Componimenti degli Academici in morte del Marchese Antonietto Botta Adorno*, (Parma 1775) u kojemu bismo možda više saznali o Botti, ali nam ono nije bilo pristupačno, a nismo imali ni vremena za konzultaciju s drugim djelima koja bi bolje osvijetlila njegov rad. Zato zasad ostaje da zapravo nismo sigurni tko je autor hrama Marijina Uzašašća. U ovome trenutku možemo samo u idealnoj rekonstrukciji isusovačku crkvu u Beogradu zamisliti kao tipičnu onodobnu baroknu crkvu s fasadom raščlanjenom pilastrima i dekorativno uokvirenim prozorima, slično arhitekturi poznatih nam beogradskih zgrada biskupske rezidencije i Aleksandrove kasarne.

O isusovačkoj gimnaziji u Beogradu Miroslav Vanino, koristeći se nalazima Teodora Stefanovića Vilovskog i nekim drugim izvješćima, pisao je vrlo kratko. Dao je samo opći razvoj škole, učitelja i nastave. On kaže da su isusovci već godine 1724. na početku regulacije njemačke varoši dobili dozvolu da podignu latinsku školu, a da su podučavali u staroj rezidenciji, da bi 1727. podigli novu školu. U toj novoj zgradi bili su kratko jer je ona 1729. morala biti srušena radi proširenja gradskih utvrda. Škola se preselila u rezidenciju, vjerovatno u zgrade koje se u Konskripciji iz 1728. označavaju brojevima 877–881. Vanino zatim navodi da je godine 1723. Karlo VI. »darovao 4000 forinti za gradnju nove gimnazijske zgrade pa je iste godine uz crkvu koja se gradila podignut

[4] Hofkammerarchiv – Wien (Grundriss der Lateinschule in Belgrad) Rb 94. 1733. crtež 50 x 19 cm.

jedan trakt jednokatne zgrade sa 6 soba«. Tlocrt je latinske škole iz Dvorskog komornog arhiva u Beču, dakle, dio tehničke dokumentacije za gradnju isusovačke gimnazije. Nema sumnje da su za gradnju gimnazije načinjeni troškovnik i još neki plan fasade i presjek, kao što je to bilo uobičajeno. Iz njih bismo točno saznali kakva je bila zgrada, ali i postojeći tlocrt omogućuje da se per analogiam bez mnogo odstupanja napravi idealna rekonstrukcija arhitekture gimnazije. Bila je to prizemna zgrada s osam prozorskih osi na uličnom pročelju i vratima u sjedištu fasade. Sigurno je bila pokrivena dvoslijevnim krovom koji je prelazio u troslijevni na pobočnoj ulici (danas Ulici Visokog Stevana). Unutrašnja dispozicija prostorija bila je također jednostavna, kao i cijela kompozicija. Uz glavnu fasadu (prema današnjoj Ulici cara Dušana) cijelom dužinom protezao se hodnik iz kojega se ulazilo u učionice, i to u jednu najveću koja je označena kao Auditorijum, te dvije veće i dvije manje. Učionice su imale prozore prema unutrašnjem dvorištu bloka, osim srednje sobe koja je možda imala neku drugu namjenu, a možda je bila predviđena za stepenište na kat ako bi se zgrada po potrebi nadziđivala. Prema tlocrtu, gimnazija je zapremala površinu od 52,5 x 13,5 m.

Projektirana Rezidencija, odnosno samostanska zgrada, nije sagrađena. Vanino spominje pismo od 21. veljače 1739. koje je general Reda uputio beogradskom superioru i u kojemu se razmatra gradnja nove rezidencije i na osnovi kojega zaključuje da »rezidencija dakle nije sagrađena«. Naravno da je za to bilo prekasno jer je novi austrijsko–turski rat doveo do potpuno izmijenjene situacije. Beogradskim mirom zaključenim 18. rujna 1739. Srbija i Beograd ponovno su pripali Turskoj. Austrijanci su morali napustiti Srbiju, a s njima su otišli gotovo svi stanovnici Beograda, redovnici pa i isusovci. Isusovci su sa sobom iz novosagrađene crkve ponijeli sliku Blažene Gospe do danas sačuvane u crkvi tekijske Gospe kraj Petrovaradina koji nas živo podsjeća na jednu epizodu otprije dvjesto pedeset godina.

Vidjeli smo da je crkva bila sagrađena do kraja jer je bila zasvođena i imala tornjić, što ne znači da je bila sasvim dovršena, ali je njezin korpus stajao na glavnom trgu Donje varoši. Što se dogodilo s crkvom posle povratka Turaka, ne znamo točno. Ako je i bila zapaljena da kao svetinja ne bi pala u nevjerničke ruke, to još ne znači da je bila i sasvim porušena. Znamo da su prema odredbama mirovnog ugovora Austrijanci morali porušiti novosagrađene fortifikacijske objekte i da su to radili u tijeku zime 1739. i proljeća 1740. uz stalno ometanje Turaka. Znamo da su rušili i neke zgrade tako da su porušili i najveću novopodignutu Aleksandrovu kasarnu. A znamo da su neke crkve ponovno vraćene u džamije. Kako bilo da bilo, to tek treba da ustanove buduća proučavanja. Za nas je važno da, znajući položaj crkve i gimnazije, još uvijek možemo naići na temeljne ostatke budući da na nekadašnjem bloku između današnjih ulica: Dušanove, Cara Uroša i Visokog Stevana još nisu podignute visoke novogradnje pa se može očekivati da se prilikom fundiranja budućih novogradnji može naići i na tragove isusovačkoga kompleksa iz 18. st. Možda bi bio pronađen neki kapitel ili fragmenti dekorativne plastike koji bi nam više rekli o arhitekturi nestalih građevina.

U ovome radu pokušali smo prije svega podsjetiti na jednu epizodu razvoja Isusovačkoga reda i njegova djelovanja u područjima izvan tradicionalno užega kruga s potrebom da se u vidu imaju i nestali objekti čije je značenje u urbanom razvoju Beograda bilo osobito. Ograničeni vremenom i drugim poslovima nismo ni mislili da možemo odgovoriti na sva pitanja koja nam se nameću, ali smatramo da i na ovaj način možemo potaknuti buduće istraživače da do kraja prouče i objasne širenje barokne umjetnosti po perifernim krugovima evropske kulture.

Ivo Lentić, Zagreb

Sakralno zlatarstvo hrvatskih isusovaca

Hrvatski isusovci imali su svoje kolegije u Dubrovniku, Zagrebu, Rijeci, Varaždinu, Slavonskoj Požegi, Osijeku i u Petrovaradinu. U tim svojim objektima skupili su izuzetno vrijedno blago crkvenog zlatarstva. No, nakon ukidanja Isusovačkoga reda godine 1773. nestao je, odnosno bio je raspršen velik dio tog blaga. Srećom, ipak su se do danas djelomično sačuvali neki vrijedni i značajni primjerci stranog i domaćeg zlatarstva iz nekada toliko bogatih isusovačkih crkvenih riznica.

Najkvalitetnije predmete crkvenoga zlatarstva iz bivših isusovačkih riznica izradivali su strani majstori u tijeku 17. i 18. st. U sjeverozapadnoj Hrvatskoj (Zagreb, Varaždin), ali također i u Rijeci, nalazimo radove majstora, uglavnom podrijetlom iz Augsburga. U 18. st. u čitavoj kontinentalnoj Hrvatskoj, kao i u Rijeci i u Petrovaradinu, nalazimo radove austrijskih majstora iz Beča, odnosno iz Graza. Najznačajniju skupinu radova rimskih zlatara nalazimo u riznici isusovačke crkve sv. Ignacija u Dubrovniku. Sporadično nailazimo i na radove venecijanskih majstora.

Zlatarstvo u bivšim objektima hrvatskih isusovaca stilski se i oblikovno nimalo ne razlikuje od crkvenog zlatarstva, tj. radova stranih majstora, koji su sačuvani u samostanskim i župnim crkvama širom Hrvatske u 17. i 18. st. Prema tome, zlatarstvo iz sakralnih objekata hrvatskih isusovaca u potpunosti se stilski i oblikovno uklapa u sliku stanja u tadašnjoj administrativno i politički razjedinjenoj, ali duhovno, kulturno i umjetnički jedinstvenoj Hrvatskoj.

Sačuvani predmeti crkvenog zlatarstva u bivšim isusovačkim sakralnim objektima ističu se izuzetnom kvalitetom radova tih stranih majstora, a često su karakterizirani prikazima isusovačkih svetaca (sv. Ignacija od Loyole, sv. Franje Ksaverskog, sv. Ivana Nepomuka), kao i scenama iz života tih svetaca, prikazanih bilo u iskucanom reljefu bilo u kvalitetno izvedenim medaljonima u emajlu.

Nakon ukinuća Isusovačkog reda godine 1773. dolazi do prve disperzije crkvenog posuđa iz bivših isusovačkih riznica, koje djelimično preuzimaju ostali redovi, a ediktom Josipa II., tj. nakon ukinuća redova u Hrvatskoj, velik je

dio toga blaga otuđen, raspršen, odnosno utopljen u crkveno zlatarstvo župnih crkava.

Kao autori sakralnih predmeta zlatarstva u bivšim isusovačkim crkvama ističu se majstori iz Augsburga, Beča, Graza, Rima i Venecije, ali i poneki rad domaćih majstora. Do danas najbogatije sačuvane riznice isusovačkog zlatarstva sačuvale su nam se u bivšoj isusovačkoj crkvi sv. Vida u Rijeci, bivšoj isusovačkoj crkvi u Petrovaradinu te u crkvi sv. Ignacija u Dubrovniku, a pojedine kvalitetne radove stranih majstora nalazimo u bivšim isusovačkim crkvama u Zagrebu, Varaždinu, Osijeku i Aljmašu.

Augsburški majstori

Radove ausgburških majstora u drugoj polovici 17. i u prvoj polovici 18. st. nalazimo u većini značajnih sakralnih objekata u kontinentalnoj Hrvatskoj, a u manjem broju i u dijelu primorske Hrvatske.

Varaždin

U bivšoj isusovačkoj crkvi sv. Marije sačuvan je kvalitetan srebrni i pozlaćeni ciborij ukrašen medaljonima sa simbolima Muke, a rad je nepoznatoga augsburškog majstora iz prve polovice 18. st., označen inicijalima »IIL« u položenom ovalu. Na žalost, prema do danas istraženim podacima o augsburškim zlatarima, nije bilo moguće ustanoviti ime toga majstora.

Rijeka

U bivšoj isusovačkoj crkvi sv. Vida sačuvan je srebrni i pozlaćeni ciborij augsburškog zlatara Michaela Maira koji je kao majstor djelovao od 1677. do svoje smrti godine 1714. Sačuvana su i dva srebrna i pozlaćena kaleža augsburškog zlatara Franza Thaddäusa Langa, rođenog oko godine 1693. godine, a umrlog u Augsburgu 1744. Jedan od tih dvaju kaleža ukrašen je medaljonima od emajla s prikazima Muke Isusove. Srebrna i pozlaćena pokaznica (monstranca) iz druge polovice 17. st. označena je žigom Augsburga i majstorskim inicijalima »GL« u ligaturi, koji pripadaju augsburškom zlataru Gregoru Leideru. On je bio rođen u Klagenfurtu oko godine 1590., a umro je u Augsburgu 1673. Sačuvan je također i srebrni kip »Madonnae Immaculatae«, koji

bi, prema svojim stilskim značajkama, bio rad kvalitetnog augsburškog majstora.

Zagreb

U bivšoj isusovačkoj crkvi sv. Katarine ističu se dva izuzetno kvalitetna poprsja-relikvijara, koji prikazuju sv. Ignacija i sv. Franju Ksaverskoga. Postavljeni su na barokno oblikovano postolje ukrašeno spletom akantusovih listova. Relikvijari su označeni mjesnim žigom grada Augsburga iz godine 1734.–35. i majstorskim inicijalima »ILS« u srcu, koji pripadaju augsburškom zlataru Johanu Lucasu Siegelu (rođenom 1696., a umrlom godine 1745.). Ta dva poprsja-relikvijara vrhunska su djela te vrste zlatarske umjetnosti. U drugoj polovici 18. stoljeća relikvijari su ukomponirani u bakrene i posrebrene piramide na glavnome oltaru crkve sv. Katarine.

Petrovaradin

U bivšemu isusovačkom, a danas u palotinskom samostanu sačuvana je pokaznica označena mjesnim žigom grada Augsburga i majstorskim inicijalima »FIB« u srcu, koji pripadaju augsburškom zlataru Francu Ignazu Berdoltu (Berchtold) koji je kao majstor djelovao od godine 1710. do 1762.

Bečki majstori

Osijek

U bivšoj isusovačkoj crkvi sv. Mihovila u Tvrđi sačuvana su dva kvalitetna rada bečkih zlatara iz 18. st.: srebrni i pozlaćeni kalež označen žigom mjesnog pregleda grada Beča iz godine 1722. i majstorskim inicijalima »IAZ« u trolistu, a pripadali su zlataru Josephu Andony Zwecklu, koji se spominje od godine 1719. do oko 1728. te srebrni i pozlaćeni kalež označen bečkim žigom iz godine 1730. i majstorskim inicijalima »IR« u krugu. Rad je nepoznatoga bečkog zlatara. O drugog, do danas nepoznatog bečkog majstora iz druge polovice 18. st. sačuvan je srebrni i pozlaćeni kalež sv. Franje Ksaverskoga, raskošno ukrašen medaljonima u emajlu sa prikazima iz života sv. Franje Ksaverskoga, te prikazima sv. Katarine i raspeća. Označen je majstorskim inicijalima nepoznatoga

majstora »LS« u dvolistu, kao i žigom mjesnog pregleda grada Beča iz godine 1764. Od jednog od najznačajnijih bečkih majstora iz sredine i druge polovice 18. stoljeća, Josepha Mosera, sačuvani su u zavjetnoj crkvi sv. Marije u ALJMAŠU srebrna i pozlaćena pokaznica iz godine 1767., kao i srebrni i pozlaćeni kalež iz god. 1777. U toj zavjetnoj crkvi u Aljmašu sačuvana su i dva mala srebrna svjećnjaka označena bečkom puncom iz god. 1771. i majstorskim inicijalima »IL«, koji su pripadali bečkom zlataru Josephu Laetzelu. On se kao zlatar spominje u Beču od godine 1771. do 1780.

Rijeka

U crkvi sv. Vida postoje srebrni i pozlaćeni kalež, rad nepoznatoga bečkoga majstora »IK« iz druge polovice 18. st., kao i pozlaćeni kalež označen majstorskim inicijalima »GW« u ovalu, koji vjerovatno pripadaju bečkom zlataru Johanu Georgu Wolfingeru koji djeluje u Beču od godine 1716. do 1728.

Petrovaradin

U bivšem isusovačkom, danas palotinskom samostanu sačuvana je najveća skupina radova jednog od najvećih bečkih zlatara iz sredine i druge polovice 18. st. Josepha Mosera, i to: dva kaleža iz godine 1767., srebrna kadionica i navicula, kao i srebrne korice misala iz 1747. Sačuvan je i srebrni i pozlaćeni kalež nepoznatoga bečkoga zlatara iz godine 1740., koji je svoje radove označavao inicijalima »IK«.

Gracki majstori

Rijeka

U crkvi sv. Vida ističe se relikvijar sv. Vida, rad jednog od najznačajnijih grackih majstora iz 18. st. Franza Pfäffingera. Taj relikvijar potječe iz godine 1731. Sačuvan je i Pfäffingerov srebrni i pozlaćeni kalež iz 1722., kao i relikvijar sv. Ignacija Loyole, sv. Alojzija Gonzage i sv. Franje Borgije, označen njegovim inicijalima »FP«.

Napominjem da su radovi grackih zlatara razmjerno malobrojni u našim sakralnim objektima.

Venecija

U crkvi sv. Ignacija u Dubrovniku nalaze se srebrna monstranca iz sredine 18. st., rad nepoznata venecijanskog majstora, kao i srebrni kalež, također rad nepoznata venecijanskog zlatara s početka 18. st.

U crkvi sv. Vida u Rijeci sačuvani su kalež od srebra iz godine 1701., te nekoliko srebrnih relikvijara iz prve polovice 18. stoljeća, koji su također izradili nepoznati venecijanski majstori.

Rimski majstori

Najznačajniju i najkvalitetniju skupinu radova rimskih zlatara nalazimo u isusovačkoj crkvi sv. Ignacija u Dubrovniku. Ističu se ovi radovi: srebrni kalež iz druge polovice 17. stoljeća, rad nepoznatoga rimskog zlatara, srebrna navicula i srebrni relikvijar, radovi rimskog zlatara Giovanni Paola Zappatija iz početka 18. st., srebrni relikvijar sv. Ignacija od Loyole, rad zlatara Marcantonija Moiranija iz prve polovice 18. st., te tri srebrna relikvijara raznih svetaca koje je izradio rimski zlatar Niccolò Bruschi iz druge polovice 17. st.

Domaći majstori

Među sačuvanim crkvenim posuđem u bivšim isusovačkim crkvama, nailazimo i na radove koji u svojim skromnijim i rustičnijim oblicima imitiraju oblikovanje suvremenoga europskog zlatarstva, a izradili su ih domaći majstori.

Tako je u nekadašnjem posjedu isusovaca u crkvi u Glogovnici kalež označen zapisom koji nam dokazuje da je taj kalež pripadao isusovačkom kolegiju u Zagrebu godine 1630. Slična dva kaleža sačuvana su i u Donjem Dubovcu, dok se u Maloj Rači nalazi ciborij, također rad domaćeg majstora. Ti predmeti crkvenog zlatarstva pripadali su prije isusovačkom posjedu u Tkalcu.

Usprkos činjenici što je zlatarstvo, koje je prije pripadalo riznicama isusovačkih crkava, bilo više negoli decimirano, ovi »ostaci ostataka« idu između najznačajnije i najvrednije skupine sakralnog zlatarstva u Hrvatskoj u 17. i 18. st.

Jelena Ivoš, Zagreb

Crkveno ruho u isusovaca

Tekstilni fond nekadašnjih i ponovno obnovljenih isusovačkih crkava zaista je skroman. Ono što smo zatekli prebirući po sakristijama nepotpuna je i siromašna slika minulog bogatstva.

Misno ruho bilo je izrađivano uglavnom od svjetovnih tkanina – to su broširane svile, svileni damasti i druga skupocjena tkanja. Sve do kraja 18. st. ista tkanina upotrebljavala se za svjetovnu i za crkvenu odjeću, tako da su mnoge hrvatske plemkinje darovale isusovcima kao i ostalim redovima svoju skupocjenu odjeću ili tkanine od kojih su se zatim izrađivala paramenta, o čemu postoje mnogi dokumenti. Samo je izvezeno crkveno ruho bilo posebno naručivano ili u obliku poklona darivano crkvi ili ih je ona sama naručivala za svoje potrebe.

Do kraja 17. st. odjevne su se tkanine proizvodile gotovo isključivo u Italiji, nešto u Španjolskoj, a tada početkom 18. st. primat u proizvodnji preuzima Francuska i suvereno vlada tržištem više od jednog stoljeća.

Listajući crkvene inventare, možemo naslutiti bogatstvo tekstilnih crkvenih fondova kod isusovaca. Primjerice, inventar »isusovačke misije u Petrovaradinu prilikom ukidanja družbe 1773. godine« navodi pet kompletnih ornata i 28 pojedinačnih primjeraka ruha za koje je navedeno da su načinjeni od damasta, brokata i baršuna, samo je jedno ruho sa stolom i velumom, po opisu, izvezeno cvijećem. Danas su u Petrovaradinu u crkvi sv. Jurja koja je nekoć pripadala isusovcima preostale samo tri kazule i jedan velum. Inventar gimnazijske crkve Blažene djevice Marije u Varaždinu sastavljen između godine 1932. i 1938. navodi tada 13 primjeraka ruha koji uza sebe imaju bilješku »stari«. Danas je u sakristiji ostao skroman broj od tri kazule, jedne dalmatike i jednog veluma. Jedna od tih triju varaždinskih kazula najraniji je primjer crkvenoga ruha danas zatečenog na obrađenim lokalitetima. Kazula je izrađena od crveno–bijelog damasta s velikim raportom oblika romba u čijem je središtu stilizirana granatna jabuka okružena bogatim cvjetnim i lisnatim elementima. Dekorativni je motiv već dosta razigran pa kazulu možemo datirati u vrijeme početka baroka, negdje oko godine 1600.

Brojnijim primjercima crkvenog ruha izdvaja se samo skupina u katedrali sv. Vida u Rijeci. U malom muzeju u sklopu crkve izloženo je niz kazula i dalmatika iz razdoblja od 17. do druge polovice 18. st. Najranije su dvije kazule iz sredine 17. st. sa, za ono doba karakterističnim sitnim stiliziranim broširanim cvjetnim uzorkom, te treća s kraja 17. st. od crveno–bijelog damasta s izuzetno velikim raportom u čijem središtu prevladava motiv stilizirane školjke oko kojeg se razigrava niz cvjetnih i lisnih elemenata. Raport je u postaničnim poljima rezan i spajan, tako da nije čitljiv do kraja.

Samom prijelazu u 18. st. pripadaju kazula i dalmatika od iste tkanine, a nalaze se u spomenutoj skupini. Središnje polje s velikim raportom, vrlo maštovito i bogato dekorirano uz razigrano svjetlucanje pozlate, daje dojam autentične barokne raskoši koja karakterizira broširane svile u vremenu oko god. 1700. Budući da je to doba preuzimanja primata francuskih nad talijanskim manufakturama, nije moguće točno odrediti u kojoj je od tih dviju zemalja brokat otkan. U muzeju katedrale u Rijeci nalazimo, dalje, još jednu kazulu koja pripada istoj skupini tkanina. S ta dva primjerka crkvenoga ruha počinje prikaz tekstilnih predmeta nastalih u 18. st., a oni čine većinu unutar obrađene cjeline.

U muzeju riječke katedrale nalazimo zatim dvije dalmatike i kazulu koje su dijelovi ornata, a načinjene su od tzv. bizarnih svila koje su bile u upotrebi prvih 15–ak godina 18. st. Dekorativni su elementi oblikovani i komponirani tako da pružaju neuobičajen dojam uz naglašenu asimetriju. U istom muzeju još su tri primjerka crkvenog ruha načinjena od tkanina koje pripadaju istoj skupini, a sve su odreda francuske proizvodnje.

Sljedeća kazula, ponovno u Rijeci, izrađena je od tkanine koja pripada skupini tzv. čipkastih svila koje su bile vrlo popularne u prvih trideset godina 18. st., a tkane su pretežno u francuskim manufakturama. Motiv na kazuli izrađen od srebrnih niti koje su broširane na crnoj svilenoj podlozi, kompliciran je, s nebrojenim nizom sitnih ukrasnih motiva koji su potpuno pravilno raspoređeni oko vertikalne osi. Od iste vrste tkanina izrađena je i dalmatika iz župne crkve sv. Mihajla u Osijeku.

Naturalizmu koji prevladava u drugoj četvrtini 18. st. u evropskoj tekstilnoj produkciji pripadaju dvije kazule iz crkve sv. Jurja u Petrovaradinu i jedna u riječkoj katedrali. Na prvoj, u Petrovaradinu, asimetrično je komponiran motiv pejzaža s arhitekturom i vazom na postamentu koji se vijugavo nastavlja spletom cvijeća. Kod druge kazule zanimljiv je samo središnji dio u kojemu je naglašen motiv zdjele pune voća, dok je kod treće, u Rijeci, naglašen veliki motiv grozda. Sve tri tkanine francuske su proizvodnje između godine 1730. i 1740.

Svojim izgledom i svojom izuzetnom vrijednošću izdvaja se pluvijal u crkvi sv. Vida u Rijeci. Izvezen je raznobojnom svilom i zlatovezom na bijeloj svilenoj

podlozi. Ukrasni su elementi osmišljeni po svim zakonitostima čistog i kvalitetnog rokoko–stilskog izraza. Naglašena ornamentalna lakoća i prozračnost cijele površine osvajaju na prvi pogled, iako je plašt potpuno ispunjen vijugavim spletom peteljki, lišća, cvijeća, zlatoveznih voluta i različitih drugih motiva. Kolorističkи je naglasak na nekoliko nijansi pastelnih ružičastih, smeđeružičastih, plavih i zelenkastožutih boja, a dojam raskošne ljepote upotpunjuje blještavi efekt pozlaćenih detalja. Zbog svoje izuzetne kvalitete izrade i komponiranja ukrasnih elemenata, te kolorističkog i oblikovnoga sklada može se najprije pomisliti da je vezivo izvezeno u Italiji. Međutim, preko puta nekadašnjega isusovačkog samostana u Rijeci živjele su sestre benediktinke koje su se bavile vezilačkim umijećem. Zašto ne bi postojala mogućnost da je plašt izrađen u toj domaćoj radionici, iako za to ne postoji nikakav opipljivi dokument. Umjetnički sklad toga plašta remete jaka oštećenja na podlozi od bijele svile koja je na mnogim mjestima popucala dugačkim okomitim pukotinama koje su ponegdje nestručno krpane. Na sreću, vezivo i zlatovez u dobrom su stanju.

Još jedno kapitalno djelo tekstilne umjetnosti pokazuje kvalitativnu razinu narudžbi isusovačkih samostana. To je antependij koji se nalazi u crkvi sv. Ignacija Lojole u Dubrovniku. Izveden je u vezivu raznobojnom svilom i zlatovezom, a središnja je kartuša s prikazom sv. Ignacija rađena temperom na svili uz dodatak vertikalnih paralelnih bodova raznobojnom svilenom niti. Kompozicijsku shemu ornamenta sa svim odlikama razigranosti i lakoće rokokoa nadahnuti je nepoznati autor ipak rasporedio na tradicionalan, simetričan način. Gusti, vrlo pokrenuti splet ukrasnih motiva finih pastelnih nijansi u kontrastnom je odnosu s dijelovima izvedenima u zlatovezu. Kontrast je toliko naglašen jer je zlatovez potamnio. Nakon čišćenja dojam će, zasigurno, biti mnogo originalniji. Antependij je najvjerojatnije venecijanski rad iz druge četvrtine 18. st. Stanje je ovoga izuzetnoga remek–djela alarmantno. Podloga od bjelokosnoga ripsa na mnogim je mjestima popucala, a napose je oštećena u donjem dijelu antependija uza sam okvir.

U crkvi sv. Ignacija još je i kompletni ornat, a sastoji se od kazule, dviju dalmatika i pluvijala ukrašenih vezivom raznobojnom svilom i zlatovezom. Vezivo visokom kvalitetom i zanimljivim oblikovanjem dekorativnih elemenata upućuje na način izrade svojstven prvoj polovici, odnosno sredini 18. st. Međutim, na cijeloj toj skupini učinjeno je nešto što se često susreće na području Dubrovnika, a to je poseban način spasavanja reprezentativnoga crkvenog ruha, napose onoga ukrašenog vezivom i zlatovezom, i to ako je oštećena svilena podloga. Način spasavanja toga ruha sastojao se u tome da je netko izrezao svilenu podlogu oko veziva i šivaćim strojem posebnim bodom, tzv. tamburiranjem, izradio novu podlogu. Na nekim je mjestima onaj sitniji ukras jednostavno prekriven tim bodom. Zbog tamburirane podloge koja se nameće svojom bjelinom i mjestimice prekriva detalje, površinom plašta vlada dojam praznine

i neprirodne čistoće. Netaknut je ostao likovni prikaz na kukuljici s motivom Prikazanja u hramu.

Spomenut ćemo još jednu kazulu koja se nalazi u crkvi sv. Marije u Varaždinu, a karakteristična je za ove, naše krajeve, ali je nalazimo i u Austriji. Rađena je raznobojnom vunom i svilom na straminu u tehnici »petit point«, a nastala je u prvoj polovici 18. st. u Hrvatskoj ili južnoj Austriji.

Ovaj prikaz završava skupina crkvenoga ruha nastalog u drugoj polovici 18. st. koje je napravljeno od broširanih svila francuskog podrijetla. Karakterizira ih usitnjeni cvjetni i vitičat ukras koji oblikuje vertikalne cvjetne vijuge.

Nakon evidentiranja crkvenog ruha za koje se pretpostavlja da je nekada bilo u posjedu isusovačkih samostana, uočljivo je siromaštvo crkvenih fondova tim predmetima. Osobito je to vidljivo u Varaždinu, Petrovaradinu i u Osijeku. U Dubrovniku je sačuvano samo ono skupocjeno, ukrašeno vezivom. Jedino je u Rijeci u muzeju katedrale crkveno je ruho, zaštićeno vitrinama, uspjelo, doživjeti današnje dane u tako velikom broju. Nakon ukinuća Reda crkveno je ruho razdijeljeno drugim redovima ili župnim crkvama, tako da mu se zametnuo svaki trag. Osim toga, postoji još jedan moment koji je bio sudbonosan za ruho – ono se bacalo, odnosno spaljivalo kada je postalo »ex uso« pa je i tako stradalo mnoštvo isusovačkog ruha.

Nela Tarbuk, Zagreb

Crkveno pokućstvo u isusovačkim objektima

Istraživanja opreme i oblikovanja crkvenog namještaja u isusovačkim objektima 17. i 18. st. pokazuju već poznato stanje povijesne i umjetničke baštine u našim okvirima.

Ormari u sakristijama, crkvene klupe, ispovjedaonice, klecala i ostali stolarski inventar tek su dio bogate umjetničke baštine Isusovačkoga reda koja je postojala, a do nas je došla, na žalost, sačuvana u vrlo malom broju.

Današnja situacija snimljena na terenu pokazuje da su crkve Isusovačkog reda svojedobno bile opremljene kvalitetnim stolarskim radovima, ali su s vremenom zbog poznatih povijesnih događanja (ukinuće Reda, prodaje i devastacije inventara) znatno osiromašene. Na osnovi danas poznatog materijala može se zaključiti da mobilijar u isusovačkim crkvama doseže visoku kvalitetu, ali ne nosi neka posebna obilježja izdvojena iz općih tokova razvoja crkvenog namještaja 17. i 18. st., osobito u nas.

U pregledu koji slijedi pokušat ću iznijeti neka zapažanja vezana uz pojedine funkcionalne grupe crkvenog namještaja.

U crkvi sv. Katarine u Zagrebu, u crkvenoj lađi, nalaze se klupe iz god. 1675. koje su izradili majstori stolari Blaž i Urs Mays.[1] Crkva sv. Katarine nekoliko je puta stradavala tako da je velik dio prijašnjeg inventara uništen. Već prilikom posvete crkve god. 1631.[2] postoji zapis koji spominje sakristiju i njezin inventar »kome nema ravnog u cijeloj austrijskoj redovničkoj provinciji«. Posebno se ističu oltar i pozlaćeni ormari. Na žalost, od toga ništa nije sačuvano. S obzirom na već spomenuta stradavanja inventar je nekoliko puta obnavljan. Tako godine 1659.[3] stolar Angelmayer dobiva narudžbu za izradu klupa u svetištu crkve prema već gotovim nacrtima. Klupe su bile od oraho-

1 Željko JIROUŠEK, Novi prilozi za povijest crkve sv. Katarine u Zagrebu. Rukopis disertacije 1943.

2 Miroslav VANINO, Isusovci u hrvatski narod I, Filozofsko-teološki institut DI, Zagreb, 1969, str. 448.

3 Isto, str. 460. i 461.

vine, a pozlaćeni dijelovi od lipovine. Rađene su u Klanjcu, a oslikao ih je, kolorirao i pozlatio Juraj Geiger iz Novog Mesta.

Od stolarskih radova iz 17. st. ostale su samo već spomenute klupe iz 1675. Klupe su na prednjoj i na bočnim stranama rezbarene i ornamentirane motivom hrskavice, karakterističnim dekorativnim elementom iz tog vremena.

Nešto je ranija, iz šezdesetih godina 17. st., klupa iz crkve sv. Franje Ksaverskog u Zagrebu.

U Riječkoj regiji, gdje su se preklapali utjecaji Italije i predalpskog područja, gotovo dva stoljeća djeluje stolarska radionica koje je osnivač Mihovil Zierer, autor golemog opusa u krčkoj katedrali.[4] Vjerojatno je izrađivao korske klupe za Isusovački red u Mošćenicama 1704. gdje dolazi do izražaja bogatstvo likovnog govora njegova stila koje se očituje u nabubrijelim motivima akantusa upotrijebljenog na kruništima i sa strana, loptastih vaza s cvijećem i pilastara koji se pretvaraju u okomito postavljene figure herma, putta i atlanta. Dekoracija je klupa izražajna i maštovita poput prave barokne inscenacije.

Nasljednicima Ziererove radionice mogu se pripisati i mlađe klupe iz prve polovice 18. st. u crkvi sv. Vida u Rijeci. Klupe su na bočnim stranama bogato rezbarene motivima akantusa voluta i trolista na vrhu, kao rukohvata. Prednja je strana klupe jednostavno obrađena. Raščlanjena je ukladama višestruko uokvirenima lomljenom profilacijom.

Klupe u crkvi Uznesenja Marijina u Varaždinu oblikom bočnih strana slične su riječkim. Veći dio površine nije rezbaren. Motiv je mesnatog akantusa uz dijelove rubova klupe istaknut i daje dojam kao da se preklapa preko ruba s druge, unutrašnje strane.

U sakristiji crkve sv. Ignacija u Dubrovniku svi stolarski radovi čine cjeloviti intaktan ansambl datiran godinom 1752. Izradio ga je majstor brat Filip Giannini uz dva dubrovačka stolarska pomoćnika.[5] Ansambl se sastoji od uzidanih ormara, zidne oplate u obradi istovjetne s ormarima, oltara i dvije ispovjedaonice. Nizovi uzidanih ormara od tamnog su drveta i čine jedinstveni potez, plošni, jednostavno profiliranih uklada s naglašenim vijencem koji teče duž cijelog oboda sakristije. Površina ormara i zidnih oplata ritmizirana je, osim ukladama, pilastrima s pozlaćenim kapitelima plitkog reljefa. Cjelokupni ansambl svojim se stilsko-tipološkim oznakama doima nešto ranijim nego što mu govori godina izrade. Vrlo je suzdržan i »klasičan« u izrazu te bi mogao upućivati na nešto ranije vrijeme. Očito, posrijedi je određena retardacija, odnosno o mogućem radu prema starijem stolarskom predlošku.

[4] Ivan ŽIC – ROKOV, Drvorezbarski radovi iz doba baroka u Krčkoj katedrali. Rad JAZU, knjiga 381, Razred za likovne umjetnosti, Knjiga VIII. Zagreb, 1978.

[5] Miroslav VANINO, Isusovci i hrvatski narod II, Filozofsko-teološki institut DI, Zagreb, 1987, str. 86.

U drugoj, manjoj sakristiji nalazi se ormar kredenc-sekreter. Takav je tip profanog ormara iz vremena Queen Anne[6] u Engleskoj, i trgovačkim putem dospijeva u Italiju gdje se počinje masovno izrađivati. Dubrovački je ormar vjerojatno toga podrijetla, a možemo ga datirati u prvu polovicu 18. st. Iako je to profani tip ormara, ovdje ga nalazimo u drugoj funkciji. Svojim dimenzijama upućuje na to da je rađen za sakristiju, a podjela funkcija ormara odgovara sakristijskoj svrsi.

Sakristijski ormar u crkvi sv. Vida u Rijeci primjer je najraširenijeg tipa ormara u baroknom razdoblju. Dvodijelni, podijeljen je stolnom pločom, s nizom vratnica koje raščlanjuju površinu gornjeg manjeg i donjeg većeg dijela. Ormar je intarziran motivom handlwerka (vrpčastog motiva) koji na svakoj vratnici čini ornament pravokutna oblika u središtu kojeg je biljni motiv. Ormar je vjerojatno potekao iz već spomenute stolarske radionice Ziererovih nasljednika, a pripada prvoj polovici 18. stoljeća. Ormar iz crkve Uznesenja Marijinog u Varaždinu također je dvodijelan i intarziran, a nastao je sredinom 18. st.

Ispovjedaonice kao dio crkvenog namještaja uvijek su atraktivan objekt u crkvi ili sakristiji. Svojim oblikom i dekoracijom prate ostali crkveni mobilijar. Ima ih raskošnijih i jednostavnijih.

Dubrovačke, koje se uza spomenute u sakristiji nalaze i u crkvi, imaju iste značajke kao i cijeli sakristijski ansambl o kojemu je već bilo riječi.

Raskošna, trodijelna ispovjedaonica iz crkve sv. Katarine u Zagrebu potječe iz prve polovice 18. st. Marmorizirana je i pozlaćena i pravo je remek-djelo stolarske umjetničke obrade.

Riječke ispovjedaonice koje u parovima stoje u crkvi istih su oblika i dimenzija. Razlikuju se samo u dekorativnim elementima, tj. svaka ima drukčiji ornament iz bogatog rokoko-repertoara.

Vrlo rijedak primjerak pulpita (vrsta propovjedaonice s koje se čitaju molitve za vrijeme obroka u samostanskom refektoriju) nailazimo danas u samostanu uršulinki u Varaždinu. Naime, ukinućem Isusovačkog reda njihova je imovina bila rasprodana na dražbi. Nešto od toga pohranjeno je kod Uršulinskog reda koji je dio te imovine kupio. Danas isusovački pulpit stoji u refektoriju uršulinskog samostana. To je visokokvalitetan stolarski rad koji svojim obilježjima upućuje na određenu stilsku retardaciju, no izradom se može ubrojiti u vrhunska ostvarenja. Potječe iz prvih desetljeća 18. st.

Analizirajući spomenute primjerke za koje su ponegdje, kao što smo vidjeli, poznati i majstori, uviđamo zavidnu kulturnu razinu naručitelja. Na cjelokupnome području istraživanja vidljivi su utjecaji sjevera (Austrija, južna Njemačka) i juga (Italija) koji se često prepleću.

[6] Razdoblje vladavine Queen Anne u Engleskoj traje od god. 1702. do 1714.

Zbog rasutosti inventara teško je dobiti pravi uvid u cjelovitost umjetničkog dometa mobilijara u crkvama Isusovačkoga reda. Buduća istraživanja vjerojatno će otkriti još neke nove momente koji će dopuniti dosadašnje spoznaje.

Literatura

Miroslav VANINO, Isusovci i hrvatski narod I. i II, Filozofsko-teološki institut DI, Zagreb, 1969. i 1987.

Anđela HORVAT, Između gotike i baroka. Društvo povjesničara umjetnosti, Zagreb, 1975.

Barok u Hrvatskoj, autori: Anđela HORVAT, Radmila MATEJČIĆ i Kruno PRIJATELJ, Liber, Zagreb, 1982.

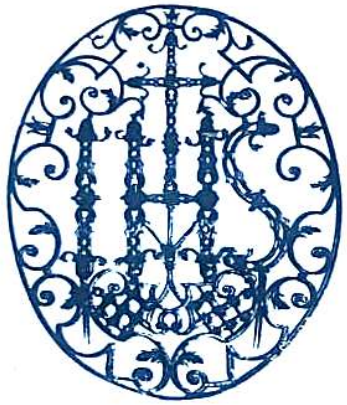

Olga Maruševski, Zagreb

Bazilika Srca Isusova u Zagrebu

Bazilika Srca Isusova u razvoju crkvene arhitekture pripada razdoblju kasnog historizma koji, neovisno o primljenom historijskom stilu, karakteriziraju različite varijante tradicionalne uzdužne prostorne šeme, pri čemu dominira izuzetno široka lađa i nesmetana optička veza između vjernika i glavnog oltara. Ta se svrhovita tendencija nastavlja i u 20. stoljeću.

Prostor. Bazilika sa samostanom podignuta je na istočnoj strani Palmotićeve ulice i zaprema brojeve 31–33.[1] Temeljni je kamen položen 10. listopada 1901., a gradnja je do vrha zvonika završena 1902.[2] Palmotićevu ulicu (Vrtlarsku) pratimo od Puževe ulice (Jurišićive) kao vijugavi put kroz polja s vrtovima koji dopiru do potoka Medveščaka. U prvoj regulatornoj osnovi za »rasprostranjenje i poljepšavanje« grada Zagreba iz 1865. i taj je dio Donjeg grada uključen u novu urbanističku koncepciju. U točki VIII. predviđena je u ravnom potezu »nova ulica od obeliska u Laškoj ulici uzgred sa Petrinjskom ulicom, odnosno razširenje Vertlarske ulice i produženje ove ulice do nove ulice K u Šitrini od 6 hvati«. Na nacrtu grada iz god. 1878. ucrtana je do današnje Branimirove.

Za budući smještaj isusovačkoga kompleksa i cjelovit doživljaj u prostoru važni su spojevi Palmotićeve i Petrinjske ulice do Zrinskog trga. U drugoj regulatornoj osnovi iz 1888. već je ucrtana Matičina ulica, a na nacrtu grada iz 1892. današnja Mrazovićeva tek je puteljak, neizgrađeni prolaz, koji od Palmotićeve, približno u osi buduće crkve, u blagome luku skreće prema Petrinjskoj. Takvo će stanje postojati i nakon gradnje isusovačkoga kompleksa.

Na broju 31 (Vrtlarska 959) sagrađena je 1874. kuća Petra Sterjaka, dok 1896. jednokatnica Šandora Hartmana prema nacrtu Hönigsberga i Deutscha[4]

[1] Dokumentacija i nacrt KAZ sign. Dočkal 24; HAZ GO GPZ Palmotićeva 31–33.

[2] Historia Domus Zagrabiensis 1902–1926. Arhiv Hrvatske provincije Družbe Isusove, Zagreb. – Gradnja crkve i samostana Družbe Isusove. »Katolički list«, 1901. br. 41, str 443–445.

[3] Obrazloženje osnove. Spisi hrv. dvorske kancelarije 1865, kut. 156 AH

[4] Kao u bilj. 1 HAZ.

pokazuje da se karakter ulice već mijenja. Na broju 33 bila je do 1893. tvornica spodija (koštanog ugljena)[5], omanja prizemnica s gospodarskom zgradom, koja je zagađivala zrak i seoskim izgledom priječila da se ulica urbanizira.

Zemljište s Hartmanovom kućom i tvornicom spodija, izvlašteno uz odštetu 1893., pripalo je gradskoj općini i 1898. otkupljeno za gradnju crkve i samostana. Godine 1902. uređuje se potez od Boškovićeve do kolodvora.[6]

Temeljna podloga za gradnju kuće i crkve jest zaklada nadbiskupa Haulika iz 1858. od 60 tisuća forinti s namjenom da se isusovci udome u Hrvatskoj.[7] Provincijal Austro–ugarske provincije A. Forstner opunomoćio je 1900. ravnatelja nadbiskupskog ordinarijata, kanonika Ivana Pliverića da vodi poslove oko gradnje rezidencije i kapele.[8] Namjeravalo se s vremenom provizornu bogomolju preurediti u samostanske prostorije i sagraditi crkvu, no odlučeno je da se odmah pristupi izvedbi cjelovitoga projekta. Izrada nacrta povjerena je civilnom arhitektu Janku Holjcu.

Za crkvu postoje dva nacrta. Prvi je u tlocrtu bliži klasičnom isusovačkom bazilikalnom tipu s transeptom, polukružnom apsidom, ali bez kupole na križištu. Bočno su po tri kapele, a dvije su u kratkim krilima transepta. Cijeli je sklop dosta sličan tlocrtu Canisiusove crkve Spasitelja u Beču koja je građena od 1899. do 1903. prema nacrtu Gustava Neumanna[9], đaka Friedricha Schmidta kod kojega je i Holjac 1887. završio svoj akademski studij. Drugi je nacrt bez transepta i sa po četiri pobočne kapele. Snažan prostorni dojam postignut je širinom i visinom lađe (13.30 m x 20 m) pokrivene snažnim bačvastim svodom. Galerije su postavljene visoko, očito s namjerom da se što više svjetla kroz visoke prozore u kapelama propusti u lađu, pa ni stakla, sudeći prema prvome nacrtu presjeka, nisu trebala biti obojena, što bi svakako bilo primjerenije tom klasicistički zamišljenom prostoru. Lađa je instrumentirana barokno–klasicističkim pilastrima, no ako apstrahiramo elemente koji simboliziraju stil, a oni ne djeluju nametljivo, onda je to apsolutno moderan prostor; štoviše, čini se da arhitektu nije prava domena sakralna građevina, već profana. No time nije nimalo umanjena vrijednost te prostrane dvorane, dapače, ona svjedoči da je moderna zamisao nadjačala historističke reminiscencije. U modernost nas navlastito uvjerava pogled prema pjevalištu: tri ostakljena, lučno završena otvora između kvadratičnih stupova ponajprije izazivaju dojam lakoće, djeluju kao transparentni postament masivnosti pjevališta s orguljama. I dobro

[5] Lelja DOBRONIĆ: Graditelji i izgradnja Zagreba u doba historijskih stilova. Zagreb, 1983, str. 326.

[6] Skupštinski zapisnici 1893–1902 GPZ HAZ.

[7] Nadbiskupski duhovni stol u Zagrebu. Reg. 1900, br. 493, spis br. 3339/1900 KAZ.

[8] Kao u bilj. 1 HAZ.

[9] Objavljeno u R. Wagner–Ricager: Wiens Architektur im 19. Jahrhundert Wien 1970, s. 243, Abb 19.

je što je oslikavanje zidova škrto jer je tako arhitektura progovorila svojim elementarnim rječnikom.

Poseban je problem pročelje za koje također postoje dvije varijante, a danas je pred nama treća. Bitna su dva visoka zvonika priključena pročelju, što je tema njemačkih baroknih pročelja tipa Il Gesù (npr. katedrala u Salzburgu, Teatinska crkva u Münchenu, u nas isusovačka crkva sv Mihovila u Osijeku). Zvonici pri vrhu iz četverokuta prelaze u osmerokut pa se taj završetak u izrazitoj plastičnosti pojavljuju kao samostalna kompozicija s uzorom u baroknim kupolama na križištu. Na nacrtu je pročelje fugirano, a lezenama je raščlanjen samo zabat pa zbog toga djeluje kao umetnuta ploha koja ni s pročeljem ni sa zvonicima nije organski povezana. Sva je dekoracija usredotočena na prozorske okvire i zvonike iznad galerije i pri tom se arhitekt obilno služio barokno–klasicističkim motivima, navlastito elementima plošnoga stila i zopf–ornamentikom. Dok su na nacrtu tijela zvonika blagim istakom sugerirana već od podnožja, današnja slika pokazuje već bitno drukčiju situaciju. Prvi je kat raščlanjen lezenama i sa zabatom čini cjelinu, a zvonici se kao dva neovisna tijela dižu tek iznad galerije. Ta je izdvojenost još više naglašena mnoštvom dekorativnih elemenata i izraženom plastikom vijenaca. Unatoč tome što pročelje u cjelosti nema jasno izraženu stilsku fizionomiju, a ne postoji ni strukturno jedinstvo dijelova, ne može mu se odreći vrijednost zato što nas više zanima izgubljen urbanistički potencijal nego stil i eklekticizam dekorativnih motiva. Izgubljen stoga što nedostaje razmak koji bi u perspektivi omogućila Mrazovićeva ulica potegnuta približno u osi crkve. U spoju s već probijenom Matičinom ulicom i primjerenom izgradnjom kuća kao umetnutim ukrasom postigla bi se stanovita asimetričnost koja bi pridonijela slikovitosti prizora. Tako bi do izražaja došlo i značenje »pobjedničkih« tornjeva. Danas ih doživljavamo kao iznenađenje tek u pogledu s najviših katova okolnih kuća. Istina je da su i u renesansi i u baroku crkve podizane u uličnom nizu, ali bi u Donjem gradu Zagrebu bila primjerena urbana estetika 19. st. koja otvara vizure na monumentalne javne profane i sakralne građevine. Gradnju crkve i samostana izvelo je poduzeće »Pilar, Maly i Bauda«. U opremi su sudjelovali već provjereni domaći obrtnici i majstori umjetničkog obrta Ignjat Franz, Adolf Baumgarten, Miroslav König, Ivan Budicki, Aleksandar Maruzzi. Kristov lik od pozlaćena bakra postavljen na zabatu, na visini od 27 m, rad je, po vlastitu modelu, bravarskog majstora i učitelja na Obrtnoj školi Viktora Rimaya. Model je bio izložen na izložbi Medovića, Ivekovića i drugova 1901. i pohvaljen.[10] Glavni oltar povjeren je dizajnerskim sposobnostima Hermana Bolléa, a izvela ga je »Prva lička klesarska udruga«. Nacrt se razlikuje od izvedenog jer je više prostora dano ornamentici nego zamišljenim reljefima. Prevladavaju bjelina kamena i

[10] »Narodne novine«, 1901, br. 246; 1903, br. 50.

pozlata dekoracije. Oltarna pala s likom Spasitelja djelo je bečkog slikara Josefa Alexiusa Kastnera.[11] Propovjedaonicu je, prema Boléovom nacrtu, klesao Srećko Toman.[12]

Sva ostala oprema pripada strancima. Vitraji u akvarelnoj prozirnosti boje iz renomirane su radionice Alberta Neuhausera iz Innsbrucka, križni put s korektno izvedenim reljefima u drvu nabavljen je u Münchenu, orgulje su iz poznate Riegerove tvornice u Jägerndorfu, a zidne i oltarne slike i dekoracije izveli su bečki umjetnici, spomenuti Kastner i Franc Renner (ikonografski program u svetištu posvećen je teološkoj temi: naučitelji i teolozi Bazilije, Bernardo, Toma Akvinski, Bonaventura, Alfons Liguori, Franjo Saleški, apostol Pavao, biskup Augustin, Petar Kanizije, Marko Križevčanin; pri vrhu su Noina korablja, Bog Otac i Kovčeg zavjeta te Posljednja večera). Na trijumfalnome luku i svodu serija je anđela u posve dekorativnoj funkciji.

Budući da je crkva postupno opremana (1903.–1913.) osam oltara u kapelama stiže između 1903. i 1907. iz radionice Ferdinanda Stuflessera (1855.–1926.), kipara i graditelja oltara u St. Ulrichu u Grödenthalu u južnom Tirolu, danas Italija. S južne su strane oltari sv. Josipa, Franje Ksavera, Alojzija i Jurja, sa sjeverne Bl. Dj. Marije, sv. Ignacija, Anđela čuvara i sv. Ivana Nepomuka. To su drveni, bogato izrezbareni obojeni i pozlaćeni arhitektonski oltari u neorenesansnoj i neobaroknoj stilizaciji s predelama izvedenima u obojenom reljefu.

Premda se drvorezbarska vještina ne može poreći okvirima, ipak su najzanimljivije predele. Neki su prizori rađeni vrlo korektno, uglavnom prema predlošcima, ako ne u cijelosti, onda u pojedinim partijama, likovima, tipovima i zamislima. Svi reljefi očito nisu od iste ruke, ali su mahom svi s vrlo slikovitim detaljima, s mnogo likova u nekoj polubaroknoj ili pak suhoj realističkoj maniri kad je autor htio prikazati povijesne ličnosti i događaje (sv. Ignacije, Alojzije Gonzaga, Franjo Ksaver). Na nekima se u kompoziciji i u detaljima primjećuje određena naivnost, a prepoznaje se i tirolska tradicija u izradi jaslica.

Na oltaru sv. Josipa predložak je Rafaelov »Sposalizio« reduciran na četiri glavna lika: Josipa, Mariju, svećenika i mladića koji lomi neprocvjetani štap. Predele na oltaru sv. Franje Ksavera s pozadinom na kojoj je prikazana morska obala s barkom, jedrenjakom i kućom kao da je izvela ruka drvorezbara pučke domišljatosti, dok je, naprotiv, krajolik na oltaru Anđela čuvara preslik u boji i kompoziciji nekog rokoko-motiva. Na oltaru sv. Ivana Nepomuka također su očite dvije ruke, odnosno predložak i vlastita invencija: skupina promatrača na mostu u perspektivnom skraćenju korektna i s izrazitim dramatskim akcentom formalno uopće ne korespondira s prizorom sa svecem u vodi, dok se u cijelosti tome kompozicijskom nesporazumu pojačanom dijagonalom mosta ne može poreći zanimljivost.

Sasvim je izvan konteksta ostalih oltara bojovna ikonografija oltara sv. Jurja: na atici je arkanđeo Mihovil, na predelama su prikazana Četiri jahača apokalipse i arkanđelo Mihovil, branitelj apokaliptične žene, a na oltarnoj je slici konjanički lik sv. Jurja; sedmoglavi zmaj i Četiri jahača pojednostavnjeni su motivi iz Dürerove Apokalipse.

Ta drvorezbarska slikovnica ili, bolje reći, zbirka svetih sličica mogla je poslužiti »na pobudu naroda... prilagođena shvaćanju djece i neukih«.[13]

Nekoliko napomena o tirolskim drvenim oltarima iz 19. st. Poznato je da je Tirolac rođeni rezbar i to se umijeće stoljećima njeguje kao kućna radinost. Središte je drvorezbarstva dolina Gröden.[14] Pritom ne treba potpuno odbaciti tradiciju, navlastito 15. i 16. st., te susret alpskog i sjevernotalijanskog kruga, no u 19. st. nastaje prekid, kad se u sklopu historizma nastoji obnoviti umjetnički obrt, a kućna radinost usavršiti u stručnim školama i tržišno eksploatirati. Tako je iskonski narodni talent postao predmetom profesionalizacije i trgovine u Tirolu, i to u velikom zamahu, kad se zabitni planinski krajevi suvremenim komunikacijama otvaraju svijetu. Sedamdesetih je godina u St. Ulrichu osnovana stručna škola. Rudolf Eitelberger, zaslužan za promicanje umjetničkog obrta i osnivanje Austrijskog muzeja za umjetnost i obrt i Umjetničko–obrtne škole, priznaje tirolskim rezbarima spretnost u obradi drva (ponajviše planinskog bora), ali smatra da im nedostaje jasna misao o zakonitostima reljefa, da se ne drže predložaka i ne bave se studijama prirode, a ni polikromna obrada nije korektna. Bolji su drvorezbarski radovi u Berchtesgadenu. Jasno je da je Eitelbergeru na pameti realistički postupak i stručno usavršavanje. S istim se problemima u nas javlja Iso Kršnjavi[15], potaknut nastojanjima svojeg profesora Eitelbergera, kad 1874. agitira za Društvo umjetnosti koje bi, među ostalim, promicalo drvorezbarstvo, za što je naš seljak osobito talentiran. Kaže da bi tako naša umjetničkoobrtnička proizvodnja nadmašila plastične radnje švicarske, berchtesgadenske i tirolske kojima nedostaju stil i originalni ukus.

Tirolski su oltari od početka bili na udaru kritike, ali su kao masovna produkcija bili znatno jeftiniji i konkurentni našim, domaćim graditeljima oltara. Potkraj stoljeća preplavili su slovenske, sjevernohrvatske crkve, a ima ih i u

[11] J. A. KASTNER (Beč 1844–Beč 1923). Učio kod oca slikara i na münchenskoj Akademiji. Zidne slike i oltarne pale u više crkava u Austriji, posebno u Beču i u Bavarskoj. Thieme–Becker XIX. – O njegovim radovima u Sloveniji vidjeti Andreja ŽIGON: Cerkveno stensko slikarstvo poznega XIX stoletja na Slovenskem. Celje 1982, str. 82, 90–91.

[12] Autor nacrta ne spominje se u dostupnoj dokumentaciji, ali usporedbe s propovjedaonicom u grkokatoličkoj katedrali u Križevcima upućuju na Bollća

[13] Ignacio de LOYOLA: Načela jezuita. Konstitucije 402, 410, str. 143, 144. Beograd, 1987.

[14] Rudolf EITELBERGER: Kunst und Kunstgewerbe in Tirol. Gesammelte Kunsthistorische Schriften, Bd. II, Wien, 1879.

[15] Kako da nam se domovina obogati. »Vienac«, 1874, br. 21, str. 234.

Bosni.[16] U St. Ulrichu poznate su i u nas dobro reklamirane radionice Franza Schmalzla, Insama i Pirnotha pa J. B. Mauronera koji je radio i za Votivnu crkvu u Beču. Stuflesser[17] je učio kod Josefa Knabla u Münchenu, također podrijetlom Tirolca i drvorezbara. Mnoge je crkve u Monarhiji opskrbio oltarima u neogotičkom i neorenesansnom stilu. Plastiku je većinom sam izradivao, no na ovim se zagrebačkim predelama ipak vide različite ruke.

Zašto su tirolski oltari stigli u novu crkvu Družbe Isusove kad smo tada već imali naših umjetnika i vrsnih majstora[18] koji su je mogli opremiti? Jedna je pretpostavka tradicija iz Haulikova vremena koju slijedi i provincija u Beču.

Poznato je da je Haulik, poznavalac europskih umjetničkih prilika, za svoje graditeljske pothvate angažirao strane umjetnike. Za obnovu svetišta zagrebačke katedrale obratio se münchenskom umjetničkom krugu, a za uređenje perivoja Maksimir bečkim graditeljima i hortikulturnim stručnjacima. Njegove veze s tirolskim radionicama evidentirane su u jednom malom objektu, u neogotičkoj kapelici u Maksimiru za koju je nacrt načinio Jozef Vonstadl, arhitekt biskupije u Innsbrucku, vitraji su Neuhauserovi, a reljef sv. Jurja na oltaru iz iste je radionice.[19] U tom izboru zacijelo je imao udjela i Haulikov oslon na ultramontansku brixensku biskupiju u obnovi Katoličke crkve u Hrvatskoj. Jesu li onda tih godina otvorena vrata tirolskim radionicama, ne možemo tvrditi jer nemamo sustavnu topografsku evidenciju o sjevernohrvatskim crkvama[20], a ponajmanje o opremi 19. st. Jedino znamo za prezir naših istraživača kad bi se u gotičkim ili baroknim crkvama susreli s »tirolcima« u čemu je katkad i s punim pravom prednjačio Gjuro Szabo.[21] Ipak ne možemo o svima suditi poprijeko i uporno ponavljati stare zablude kako su sve to loše imitacije i pre-

[16] Za crkvu u Fojnici Stuflesser prema nacrtu arh. Vancaša. Viesti Društva inžinira i arhitekata, 1893, br. 2, str 16.

[17] Thieme–Becker XXXII.

[18] Od sedamdesetih godina često se spominje bečki slikar i graditelj oltara Josip Proksch koji je više godina živio u Zagrebu, radio je za mnoge crkve u Hrvatskoj, nacrti se čuvaju u Grafičkoj zbirci NSB–a. Radovi registrirani u »Katoličkom listu«. – Potkraj stoljeća vrsni je graditelj oltara Franjo Bašić. Njegovo umijeće možemo provjeriti na drvenom gotičkom retablu (oko 1880.) prema nacrtu bečkog arhitekta Essenweinea za župnu crkvu u Donjoj Stubici, danas u kapeli sv. Katarine u Stubičkim Toplicama. Kipovi su tirolske provenijencije, a okvir je upravo majstorski rad. Drugi je oltar Srca Isusova u Remetama (1898.) u koji je uklopljen reljef iz Grödena. U Bregima kod Ivanića također sa Stuflesseovim kipovima; slika sv. Maksimilijana na glavnom oltaru autora Prokscha koji je oslikao i svetište. Bašićeva radionica utemeljena 1831., odlikovana na Gosp. izložbi u Zagrebu 1864. (Glasnik Presv. srca Isusova 1901; J. BARLE: Remete 1914; Kat. list 1866, 1902)

[19] O. MARUŠEVSKI: Maksimir spomenik kulture. U tisku.

[20] »Kat. list« i »Glasnik biskupije đakovačko–sriemske« sustavno bilježe nabave za pojedine crkve, što bi trebalo provjeriti na terenu.

[21] »... Znaj, da su svi oni romanski i gotički oltari, što ih prodaje Tirol i njegovi agenti, tako daleko od romanskog i gotičkog kao sunce od zemlje, a još su dalje od svake umjetnosti...« Umjetnost u našim ladanjskim crkvama. Zagreb, 1930, str. 85–86.

vidjeti da su gotički luk ili barokna voluta shvaćeni duhom industrijaliziranog doba.

Vrijeme. O bazilici Srca Isusova, osim manjih vijesti o toku gradnje u novinama i u katoličkim glasilima, malo je pisano; zapravo sustavna prikaza, kao što su to običavale donositi sa svim tehnološkim pojedinostima »Viesti Društva inžinira i arhitekata«, nije ni bilo. Ali zato nam ostaje nekoliko simptomatičnih kritičarskih napisa o arhitekturi i opremi crkve.

Na izložbi Društva umjetnosti 1902. Holjac je izložio nacrte za crkvu i samostan. Kritičar je Kršnjavi.[22] To je vrijeme kad su se u nas već počeli bistriti pojmovi o autentičnosti stilova što je potaknula obnova katedrale i, dakako, barok je već opet priznata vrijednost. Kršnjavi više ne vojuje protiv baroka kako je bio započeo sedamdesetih godina, a tada je o »histeričnim« baroknim svecima i stupovima poput svrdla jednako sudila cijela Europa. Sada on misli da se »nacrti arhitekta Holjca mogu supsumirati pod kategoriju loše seoske crkve« te da bi »isusovci bolje prošli da su dali kopirati crkvu u Sesvetama«. Dalje, da graditelji koji hoće graditi u baroknome stilu »moraju dobro proučiti temeljne ideje tog stila, a uzor je crkva isusovaca u Rimu«.

Iste godine javio se arhitekt Rudolf Lubinski u »Agramer Tagblattu«.[23] On je tada u Karlsruheu i sudi po razglednici, vjerovatno crtežu pročelja koji je distribuiran s propagandnom svrhom. Čini se po svemu da je kritika naručena. Pred sobom ima, dakle, samo pročelje iz kojega čita strukturu zgrade. Smatra da pročelje ne proizlazi iz unutrašnjosti nego djeluje tek kao kulisa. Pojas ga iznad triju ulaza vodoravno dijeli na dva dijela i svatko može pretpostaviti da je tlocrt romanički jer se kroz otvore ulazi u donju crkvu (kriptu), a tek onda stubama u crkvu. Prozori na tornjevima razdvajaju ih poput klina, prijelaz iz četverokuta u osmerokut nije posljedica razmišljanja, brojčanici su prave grdosije, a vijenac njihov dostojni pratilac. Zabat, jednostavno uguran između torsija, nije u organskoj vezi s njima. Ukrasni motivi, odabrani iz različitih epoha i stilova, bez svake su organičke povezanosti i nagomilani poput različitih vrsta kruha i peciva u pekari. Bude li pročelje tako izvedeno, Lubinski se boji da će to biti na štetu »umjetničkog osjećaja našeg naroda«.

Kršnjavi se opet 1905. vraća isusovačkoj crkvi ili, bolje reći, predmet je njegove kritike Holjac.[24] Kršnjavi se bori za dovršenje Školskog foruma i za renesansnu školsku crkvu, a Holjac kao »stručnjak gradskog zastupstva« predlaže bazilikalnu gradnju, što bi se kosilo sa stilskom i ideološkom koncepcijom foruma, jer je započeta s neorenesansnom gimnazijskom zagradom. No Kršnjavi s graditeljem isusovačke crkve ne kani raspravljati o stilu jer »tko toliki

[22] KRŠNJAVI: Izložba Društva umjetnosti. »Narodne novine«, 1902, br. 232.

[23] LUBINSKI: Die neue Jesuitenkirche in Agram. Agramer Tagblatt, 1902, br. 62.

[2] KRŠNJAVI: Govor predsjednika Društva umjetnosti držan u gl. skupštini dne 17. prosinca 1905. Godišnje izvješće DU za god. 1905, Zagreb, 1906.

smrtni grijeh ima na duši, taj bi dobro učinio, da o pitanjima građevne ljepote više ne govori«. Kontroverze oko hrvatske moderne i kritike upućene sa stranica »Katoličkog lista« te oprema katedrale nakon obnove posredno su imale odjeka u uređenju isusovačke crkve.

Na prijelomu stoljeća već je više zagrebačkih umjetnika koji su se potvrdili u umjetničkoj opremi grkokatoličke katedrale u Križevcima, episkopskoj crkvi u Pakracu, franjevačkoj u Zagrebu, u baroknoj crkvi sv. Terezije u Slavonskoj Požegi. To su Medović, Čikoš, Tišov, Bauer, Iveković, Kovačević te više majstora umjetničkog obrta, a među njima vrlo je zaposlen stolar Budicki, inače učitelj na obrtnoj školi. Odličan je drvorezbar Ljudevit Löwy (Lubinski-Löwy) koji je završio kiparstvo na obrtnoj školi u Budimpešti. Bazilika je bila opremljena privremenim oltarima i početkom 1903. pojavljuje se vijest da naši slikari i kipari čekaju da se late posla na izradi oltara.[25] Međutim, oltar sv. Franje Ksaverskog već je bio dovršen 1902. Izradio ga je prema nacrtu arhitekta Holjca Ivan Budicki, a oltarna je slika Otona Ivekovića. I tada je nastala uzbuna. Javio se »Katolički list«, vjerovatno perom Stjepana Korenića.[26] Piše da je šteta za novac, oltar je nalik na obične daske, što bi svaki stolar mogao napraviti, a slika je bez svakoga umjetničkog izražaja. Prikazani dječarac ili nekakav turist nikako ne može predstavljati sv. Franju Ksaverskog. Za sliku je plaćeno 600 kruna, a ne vrijedi ni 40. Nije ni za ladanjsku crkvu, a kamo li za svetište glavnoga grada zemlje. Takvi majstori i slikari ne zaslužuju da im se povjere radovi i valja biti na oprezu. Časni oci isusovci jamačno su htjeli povjeriti gradnju domaćim umjetnicima, ali se vidi da se oni slabo razumiju u crkvene stvari. Koji će sad pametan čovjek zamjeriti isusovcima ako se obrate stranim umjetnicima. To im je, dapače, dužnost. Kritičaru nije dobar ni Isus na zabatu crkve, ni drveni kip Srca Marijina. U istom listu brani se Budicki[27] da je oltar izveo prema nacrtu koji je odobrio provincijal u Beču, a, osim toga, oltare izrađuje već 25 godina.

Odmah je reagirao »Obzor«[28] u obranu domaćih umjetnika, a upleo se i »Vijenac«[29] kad su uredništvo preuzeli predstavnici moderne Ljubo Babić, Milivoj Dežman i Šandor Ksaver Đalski. Rimaya ne smatraju umjetnikom, nego bravarskim majstorom u Obrtnoj školi, ali im je model za Isusov kip dobar. Bogorodičin kip prost je obrtnički rad kakve na tucete proizvodi nitko drugi nego tiskar Antun Scholz, a izrađuje ih »neki Rus«. Samo je pala sv. Franje Ksaverskog od ruke hrvatskog umjetnika, a skicu su odobrili isusovci i darovatelj kanonik Gugler. Kritičar »Katoličkog lista« šuti o tome da domaći umjetnici nisu bili pozvani, a niti je raspisan natječaj. Ako se tko ima tužiti, onda su to hrvatski umjetnici koje mimoilaze kod crkvenih narudžaba.

Sukob je zapravo počeo već s prvom izložbom secesionističkog Društva hrvatskih umjetnika 1898. Korenić[30] nipošto nije jedini koji je negativno sudio o toj izložbi i pojavi moderne u hrvatskoj umjetnosti. Svoje je stajalište obrazložio analizirajući svetačke likove kako su ih interpretirali Bukovac i Valdec. Jednostavno ih je smatrao povredom morala. Osudio je sve naše moderniste jer su »više na moralnu propast naroda nego na sreću domovine i prema modernom duhu u umjetnosti, znanosti i literaturi htjeli bi modernizirati i fasonirati vječne istine i religiju i kršćanski moral«. Upozorava publiku i svećenstvo da se prema tome odredi. U crkvenoj umjetnosti treba da bude prikazana potpuna biblijska i povijesna istina i crkvena tradicija. Umjetnost, kako je razvijaju naši umjetnici, u načelu je protukršćanska jer ruši zakone kršćanske etike i estetike i nije kadra prikazati kršćanske umjetne tvorevine. Korenić je odrekao svaku vrijednost i Frangešovu »Svetom trojstvu« u luneti katedrale[31]. Imao je primjedaba i o novim oltarima[32] koji bi prije pristajali u neku seosku crkvu nego u prvostolnicu, jer su šablonski radovi. Tako je sudio i Kršnjavi s kojim je Korenić inače u žestokoj oporbi. Koreniću svi likovi svetaca u prvostolnici »stoje kao na pozor... a kako divnih i koliko zanosnih ima momenata u kojima bi se mogli zanosno oku predočiti«. Tu su zadaću po svoj prilici mogli ispuniti prizori na predelama u isusovačkoj crkvi u prepoznatljivom sadržaju, uobičajenoj scenografiji i kostimu.

S vremenom su se protivnosti smirile. U godišnjem izvještaju Društva umjetnosti 1912. čitamo da predsjednik Kršnjavi zahvaljuje nadbiskupu Posiloviću što je na preporuku koadjutora Antuna Bauera poklonio Društvu umjetnosti 20 tisuća kruna. Prihod od te zaklade, koja će se povećati darovima ostalih crkvenih dostojanstvenika, upotrijebiti će se za promicanje crkvene umjetnosti, pa je već uređen stipendij za izučavanje drvorezbarstva. »Nadam se« — kaže Kršnjavi —«da će ova naša akcija biti početak povoljnom pokretu na polju kršćanske umjetnosti, koja je nekoć bila vodilica visoke umjetnosti, a danas je pala na grane umjetnog obrta tvorničkim poslovanjem. Tirolske i monakovske fabrike oltara i kipova preplavljuju svojim šablonskim produktima naše crkve na štetu dobrog ukusa, a na veliku štetu hrvatske umjetnosti, koja mora da se kreće u pridvorjima umjetnosti, jer su joj zakrćena vrata k vršenju crkvene

[25] »Glasnik Presvetog srca Isusova«, 1903, br. 1, str. 32. Oltar sv. Franje Ksavera u Isusovačkoj crkvi u Zagrebu.
[26] Non quis sed quid. »Katolički list«, 1903, br. 43, str. 504–505.
[27] BUDICKI: Priposlano. »Katolički list«, 1903, br. 45, str. 542–543.
[28] Tendenciozna kritika. »Obzor«, 1903, br. 239.
[29] –U–Protiv naših umjetnika. »Vienac«, 1903, br. 21, str. 685–686.

[30] KORENIĆ: Iz Hrvatskog salona umjetnosti. »Katolički list«, 1899, br. 3–9.
[31] KORENIĆ: Presveto Trojstvo nad portalom prvostolne crkve. »Katolički list«, 1902, br. 13, str. 149–151.
[32] KORENIĆ: Žrtvenik sv. Ćirila i Metoda u prvostolnoj našoj. »Katolički list«, 1902, str. 396–398.

umjetnosti, koja bi jedina kadra bila uzvisiti našu umjetnost na visinu savršenstva«.

»Katolički list« komentira ovaj izvještaj već s drukčijeg stajališta.[33] Piše da »nije čudo gdje domaći obrtnici ne umiju da zadovolje zahtjevima, a često ni ukusu naručitelja. Tirolske radnje, iako nemaju veće umjetničke cijene u sebi, računaju na konvencionalni ukus naroda u crkvi, pa ih se zato i naručuje«. Društvo će umjetnosti od kamata Posilovićeve zaklade poslati jednog darovitog apsolventa Obrtne škole da izuči drvorezbarstvo – a kamo? U Tirol!

Uza sve negativne ocjene koje su od početka pratile produkciju tirolskih i sličnih radionica crkvene opreme, prijeko je potrebno i tu pojavu uključiti u problem industrijalizacije umjetničkog obrta općenito, jer je karakteristična za tehnološki materijalizam 19. st. bez obzira na to što formom poseže za evokacijom prošlosti. Oltari u našoj bazilici svjedoće da postoje i relativne vrijednosti u toj masovnoj produkciji.

Baziliku Srca Isusova nastojali smo prikazati u kontekstu urbanističkih i likovnih prilika i s toga stajališta ima i kulturološko značenje koje nadilazi uobičajenu arhitektonsko-stilsku analizu. Treba još reći da je to prvi sakralni objekt u Zagrebu sa simetričnim samostanskim krilima u organskoj povezanosti s crkvom, koja je poslije katedrale i prva po veličini, a nakon više od stoljeća i prva novosagrađena katolička crkva u gradu.

[33] Hrvatsko društvo umjetnosti. »Katolički list«, 1913, br. 5, str. 57–58.

Tomislav Premerl, Zagreb

Isusovačka arhitektura dvadesetog stoljeća

Sakralni je prostor vječiti interes arhitekture, i to ne zbog isključive potrebe za fizičkim prostorom, već zbog posebno intrigirajućega unutrašnjeg prostornog sadržaja, gdje arhitektonski prostor ima zadaću da otkriva i tumači sakralnost na sebi svojstven i mogući način. Bit koju prostorom treba pokazati i oblikovati oduvijek je ista istina, no prostor se mijenja i u svakom je vremenu i u svakom djelu pokazuje drukčije, mijenja se vanjski način pokazivanja onoliko koliko i kako se mijenjaju ljudi i povijesni svjetonazor. Povijest sakralnoga prostora povijest je mijena mišljenja i osjećaja, uvijek s vjerom u jednu jedinu istinu. A to je moguće tek s uvjerenjem i iskrenošću prema vlastitu djelu i vremenu s kojim živimo. Zato vrijedan sakralni prostor može ostvariti samo onaj koji ga iskreno može doživjeti sa svom složenošću unutrašnje duhovne i vanjske povijesne situacije određenog vremena i određenoga prostora. Svaki je vrijedan sakralni prostor složeni odnos duhovnog života i kreativnog izraza određene povijesne zbilje, a to znači da on teži k umjetničkom iskazu kao sastavnome dijelu sakralnosti koju čovjek arhetipski nosi u sebi. Ako je naposljetku arhitektura graditeljica duha, a u to smo uvjereni, onda ona mora znati i moći graditi okvir vlastita stvaralačkog postojanja i mora znati afirmirati taj duh kao kreativni i intelektualni doseg ljudskog genija.

Vrijeme prijelaza 19. i 20. stoljeća, pa i još mnogo kasnije, u sakralnoj je arhitekturi vrijeme velike zbunjenosti i nemoći. U povijesti je arhitektura kao duhovna disciplina savršeno mogla odgovarati i kreirati sakralni prostor, vezana uz njega unutrašnjim duhovnim ustrojstvom pa ga je tako i kreativno izražavala. No, kada se ta veza poremeti, izgube čvrsti temelji i međusobne veze, kratki će spoj biti najvidljiviji upravo u sprezi arhitekture kao stvaralaštva i sakralnoga prostora kao dosega.

* * *

U graditeljskom djelovanju isusovaca u Hrvatskoj u 20. st. vidjet ćemo to na nekoliko primjera; ali vidjet ćemo i pokušaje, pa i uspjehe ondje gdje je

sakralna arhitektura uspjela ostvariti umjetnički vrijedna djela. Na žalost, primjera nema mnogo, no ipak ih je dovoljno da se pokažu nastojanja i djelovanje na graditeljskom području i da iz njih izvučemo poneku tezu.

Već početkom stoljeća (1913.) misli se o novoj crkvi u Splitu, zatim opet početkom tridesetih godina (1932.), također u Splitu, u Beogradu isusovci grade svoju crkvu (1933.), u Zagrebu se, osim velike crkve i kolegija, dvadesetih godina (1927.) grade kolegij na Jordanovcu, te kapela na Sljemenu (1931.), a u Osijeku potkraj tridesetih godina (1936.–40.) počinje i gradnja velike crkve i kolegija, koja je ubrzo prekinuta ratom i nikada više nije nastavljena.

Ograničio sam se, dakle, na materijal koji mi je bio dostupan, pa to ne isključuje eventualno i koju novu spoznaju kao dopunu ovdje prezentiranom materijalu. I ovdje se opet, kao gotovo uvijek u arhitekturi, postavilo pitanje autora. Na žalost, to je uvijek bilo najnevažnije.

* * *

Devetnaesto je stoljeće u gradnji sakralnih prostora bilo eklektičko, danas ga s pozornošću proučavamo i nastojimo objektivno vrednovati, ali je imalo svoj ustajali, činilo se i vrlo siguran slijed. Međutim, prijelaz stoljeća i njegova prva polovica vrijeme je velike pomutnje, gubljenja veza, dihotomija između anakronoga povijesnog trajanja i novih zahtjeva i shvaćanja vremena, novih odnosa, poimanja vremena, te tradicionalnih oblika i novog senzibiliteta, novih proklamiranih i ostvarenih oblika sakralnih prostora. Tradicionalni tisućljetni sadržaj morao je odgovoriti novom vremenu, uklopiti se u njega, te funkcionirati i opet kao stvaralački doseg. Naravno, tu je bilo sukoba i nesporazuma, što ćemo vidjeti na nekoliko primjera i u našem izlaganju.

Projektu nove isusovačke crkve u Splitu iz godine 1913. ne treba komentara i mislim da ga je suvišno razglabati. To 19. st. ostaje zaista nezanimljivo i važno nam je danas tek kao povijesni podatak. Ali predmet su pravog pitanja planirana nova crkva i kolegij u Osijeku iz godine 1936.–1941. Uz jednu varijantu nepoznatog autora (vjerojatno Austrijanca), dvije varijante dao je Jože Plečnik, pri čemu je pokazao kreativnost kao veliki i u sebe vrlo siguran eklektik. Obje njegove varijante kruto su koncipirane i pomno razrađene, a u njima danas ne vidimo ni primisao nekog novijeg htijenja sukladna vlastitu povijesnom vremenu. Očito veliku ulogu u toj situaciji imali su zahtjev i shvaćanje naručioca. Plečniku nije bilo teško odgovoriti na taj zahtjev. Danas se ipak začuđeno pitamo o opravdanosti i mogućnosti takva stava, koji bismo mogli i možda morali postaviti kao fenomen jedne posebne studije.

Više nas danas zanimaju dosezi novoga modernog sakralnog prostora iz burnog vremena razvoja i mijena arhitekture, poimanja sakralnoga prostora i odnosa prema njemu. A u tom odnosu bilo je također konflikata, ali će oni ostati neriješeni sve do Drugoga vatikanskog sabora. Ipak, moderna je arhitek-

tura prihvatila sakralne sadržaje i rješavala ih u smislu svojega programatskog htijenja. Dobri su sakralni prostori ostvareni tamo gdje se ta uzajamna akcija uspjela međusobno ispreplesti, a neuspjela je onda kada su se nasilno željeli nametnuti programi izvan duha i životnog bila vremena. Za to su primjer mnoge eklektične građevine građene još u trećem i četvrtom desetljeću, a u našem slučaju to je primjer Plečnikove crkve u Osijeku. Moderna arhitektura dvadesetih i tridesetih godina bila je već kadra i s upjehom je ostvarila nove sakralne prostore donoseći vrijednost i kreativni doseg u sakralni sadržaj, gradeći time i vlastiti stvaralački okvir. Crkvene su građevine uvijek bile izazovan zadatak, pa tako i za modernu arhitekturu i za mnoge znane autore. No, tu se događa zanimljiv, ali i logičan nesporazum, bolje rečeno, nemoć. Moralo je, čini se, doći do konflikta između prostorne ideje novog vremena i tradicionalnog sadržaja, to jest shvaćanja toga sadržaja. Često se konflikt između novoga konstrukcijskog, funkcionalnog i oblikovnog poimanja prostora, te njegova pokazivanja i tradicionalnog shvaćanja funkcije, činio nepremostivim. Kako se to rješavalo, vidjet ćemo na Denzlerovim ostvarenjima na Sljemenu i u Beogradu, te na idejnim skicama za Split I. Heuka. Juraj Denzler gradi kapelicu na Sljemenu 1931. i isusovačku crkvu u Beogradu 1932. kao djela potpuno moderne arhitekture, a u Splitu postoje skice za novu crkvu i kolegij arhitekta I. Henka iz Mainza, 1932., u kojima je očita težnja za suvremenim modernitetom srednjoeuropskoga kruga. Šteta je što taj projekt nije bio izveden.

Svjedoci smo u našim primjerima da je nova arhitektura uspjela ostvariti nove vrijedne sakralne prostore, no ne u potpunosti, kako bismo to danas zamislili. Moderna je sebe pokazivala oblikom, ali ne i bīti unutrašnjega prostornog sadržaja. Prostor unutrašnjosti uglavnom je ostao klasičan, nedovršen, starih shema. Bila je velika Denzlerova umješnost da taj sraz ublaži i u njega utka vlastitu stvaralačku imaginaciju. U kapelici na Sljemenu u tome je izvanredno uspio.

* * *

U naših nekoliko primjera istaknuti su eklektični i modernistički pristupi. Zašto je to u crkvenom, ovaj put u isusovačkom graditeljstvu, bilo tako? Zašto se uporno forsira Plečnikov projekt za eklektičnu crkvu i kolegij u Osijeku, a još prije Denzler ostvaruje modernu kapelu na Sljemenu? Odgovor bismo morali tražiti uglavom u zahtjevima naručioca, pa bi bilo zanimljivo analizirati te zahtjeve i njihovu nakanu u okviru tadašnjeg vremena, no to nije ovdje naš predmet. Ako su isusovci u 17. st. bili nosioci i promicatelji novoga stila, oni to u našem stoljeću više nisu. Projekt i cjelokupna situacija oko crkve u Osijeku to drastično potvrđuju; a i prekid na projektu za novu modernu crkvu u Splitu upozorava na to. Zanimljivo je pitanje kako je Denzler u toj situaciji uspio ostvariti crkvu u Beogradu, a osobito kapelu na Sljemenu. Prva je ugra-

đena u gradski blok i nije se mogla pokazivati s pompom, a druga je tek planinarska kapela u šumi. Ponor između Plečnikova i Denzlerova djelovanja u okviru isusovačkog graditeljstva pitanje je, dakle, ne samo isključivo arhitektonske analize ili autorova svjetonazora i shvaćanja arhitektonskoga stvaralaštva, nego zadire mnogo dublje u strukturu tadašnjega isusovačkog poimanja o gradnji sakralnih prostora. Denzler je radio slobodno budući da su to bili relativno mali objekti, a Plečnik je možda morao tražiti oblikovni izraz za veliku pompoznu isusovačku crkvu i sijelo novoga kolegija. Eklektika mu je bila prirasla, a zahtjevi su vjerojatno ostali na razini nekadašnje isusovačke slave.

Zanimljivo je da se uspjelo ostvariti, bar djelomično, samo ono što se priklonilo modernim shvaćanjima, dok stare sheme, možda i igrom slučaja, nisu više mogle opstati. Projektima i ostvarenjima graditeljstva u 20. st. vidljivo je da »isusovačke arhitekture« kao prostornog idejnog poticaja više nema, da je nemoguć bio njezin povratak iz prošlih razdoblja i da se ona u svojim ostvarenjima morala uklopiti u slijed vremena i stvaralačke mogućnosti graditelja, tj. u sustav cjelokupnoga stvaralačkog svjetonazora našeg stoljeća.

Svetlana Rakić, Sarajevo

Arhitektura i slikarstvo u bivšoj isusovačkoj gimnaziji u Travniku

Neposredno nakon dolaska prvog nadbiskupa vrhbosanskog dr. Josipa Štadlera, u Bosnu već na početku 1882. dolaze i prvi isusovci. Zahvaljujući prije svega djelovanju istaknutih isusovaca Erika Brandisa, Franje Slavića, Aleksandra Hoffera, Antuna Meseka i Josipa Celinšćaka, stvoreni su temelji sjemeništa i gimnazije u Travniku – Alojzijanuma. Doduše, u katalogu austro-ugarske pokrajine DI za godinu 1882. sjemenište se pominje kao »Seminarium inchoatum SS. Cyrilli et Methodii«, što je, čini se, bila prvobitna namjera isusovaca.[1] Erik je Brandis odmah nakon dolaska u Travnik, u siječnju 1882. počeo s obukom učenika u iznajmljenoj turskoj kući u kojoj će ostati godinu i pol dana. Već u travnju iste godine službeno je otvoreno dječačko sjemenište (đaci su primljeni na stan i hranu), a u listopadu i gimnazija.

Istodobno s početkom obuke prvih đaka, već 19. siječnja, napravljen je i plan za gradnju nove zgrade sjemeništa i gimnazije, koja će biti podignuta na mjestu prijašnje ljevaonice topova. Bosanska vlada besplatno je ustupila zemljište, a najveću novčanu pomoć dao je rimski grof Leopold Kramec, vitez od Lilienthala iz Graza. Opat Fidelis Höpperger (1821.–1896.), nadstojnik časnih sestara sv. Vinka u Zagrebu, preporučio je za graditelja Johanna Holza iz Požege, koji je sestrama milosrdnicama već podigao više kuća. Obojica su došla u Travnik te su zajedno s Mesekom i Brandisom dogovorili osnovni oblik zgrade, Höpperger je tražio da to bude zatvoreni četvorokut, nakon čega je graditelj Holz izradio plan.

Cijeli arhitektonski kompleks podignut je u tri etape između godine 1882. i 1888. Najprije je sagrađeno južno krilo, tako da je već u lipnju 1883. gimnazija s internatom preseljena iz turske kuće u novu zgradu. Tu je bila i privremena kapela i soba za profesore. Nadbiskup Stadler blagoslovio je ovu prvu zgradu što ju je podigao u Bosni. Zatim su sagrađena istočno i sjeveroistično krilo s crkvom (1885.–1886.). Zadnje je podignuto zapadno i sjeverozapadno krilo, odnosno kolegij (1887.–1888.). Ova dvokatna zgrada, dugačka 72, a široka

1 Vidjeti *Travnička spomenica 1882—1932.*, uredio K. ZABEO, Sarajevo, 1932, str. 113.

54 m, nekoliko je idućih godina bila najveća u cijeloj Bosni. Poznato je da je njezina fasada bila prvobitno obojena zelenkasto, za 50-godišnji jubilej sivkasto, a danas je žuta. Na objektu su izvedene dvije manje kasnije dogradnje u međuratnom razdoblju. Jedno je đačka kuhinja i blagovaonica, prizemna, 53 m dugačka zgrada uz južnu stranu sjemeništa s kojim je bila spojena drvenim hodnikom (1922). Drugo su bile nove nusprostorije u jugoistočnom i jugozapadnom kutu dvorišta s modernim vodovodom 1930.).[2]

Ovaj arhitektonski kompleks, s nekada lijepim zatvorenim atrijem, u sjeveroističnom krilu ima jednobrodnu bazilikalnu crkvu polukružne apside i poluobličastog svoda s markantnim zvonikom sa satom na pročelju. Travničko je sjemenište jedan od najranijih primjera neorenesansne gradnje u Bosni, stila u kojemu će potkraj prošlog stoljeća biti izveden čitav niz značajnih stambenih, poslovnih i javnih zgrada, prije svega u Sarajevu. Većina je sakralnih objekata, međutim, projektirana u neoromaničkom i neogotičkom stilu, u kojem je sagrađena i sarajevska katedrala. Neogotika i neorenesansa kao najraniji historicizmi, reprezenti su europskog svijeta, stila i ukusa koje je zastupala Zemaljska vlada i njezini arhitekti. U neorenesansi su često građene kutlurno-prosvjetne ustanove, kojih je gradnja inače uzela maha u 90-im godinama. U tom stilu tada su u Sarajevu sagrađene Velika gimnazija, zatim Muška i Ženska osnovna škola (u Zmaj Jovinoj ulici), s istim osnovnim arhitektonskim jezikom kao i već dovršeno Sjemenište u Travniku. To obuhvaća prije svega dominaciju plohe nad linijom, čestu upotrebu kratkih pilastara, uglavnom iste visine kao i prozora, raščlanjivanje fasade rizalitima, krovnim i etažnim vijencima te nizovima prozora. Pročelje isusovačkoga sjemeništa s crkvom u sredini raščlanjeno je središnjim i ugaonim rizalitima, vijencima i naglašenom rubnom rustikom u prizemlju, dok je kod prvog i drugog kata fasada glatka. Jedan od najizrazitijih primjera neorenesansne sakralne gradnje u Bosni i Hercegovini jest Bogoslovsko sjemenište s crkvom sv. Ćirila i Metoda u Sarajevu, koje je Stadler dao podići neposredno nakon travničkog sjemeništa. Dok ovaj arhitektonski kompleks ima obilježje talijanske visoke renesanse, manirizma pa i baroka, sjemenište u Travniku više se drži strožih, klasicističkih elemenata i siromašnije je u plastičnim dekoracijama fasade, premda je i ovdje na crkvenom zvoniku prisutan duh baroka.

Plan isusovačkog sjemeništa izradio je i sam proveo graditelj Ivan Holz. Njegovo je ime vezano uz arhitektu Josipa Vancaša, koji se također potpisivao kao Požeški, a sa kojim je Holz često zajedno radio i to samo kao graditelj. Vancaš je bio jedan od najboljih i najtraženijih arhitekata potkraj 19. st. u Bosni, a Stadler mu je povjerio i najvažniji pothvat – gradnju sarajevske katedrale, koja je tekla gotovo usporedo s gradnjom sjemeništa u Travniku (za-

[2] Vidjeti *ibid.*, str. 124–125.

početa je i dovršena godinu dana kasnije). Došavši u Sarajevo 1883. da bi radio na katedrali, Vancaš je 1882. još uvijek bio u Beču, što je vjerojatno razlog da je Holz sam radio na projektu travničkog sjemeništa. Već 1887. Vancaš i Holz zajedno su radili na projektu župnog dvora i crkve u Travniku (što pokazuje arhiv Župnog ureda), dakle, mnogo manjeg objekta nego što su to bili sjemenište i gimnazija s crkvom. Naime, nacrt župnog dvora u Travniku izradio je Holz, a preradio Vancaš, dok je crkvu i veliki oltar projektirao Vancaš. Boraveći, dakle, u Travniku upravo u vrijeme gradnje isusovačkog sjemeništa, Vancaš je, sigurno, bio upoznat s Holzovim radom, a da li mu je i koliko pomogao sugestijama, nije ostalo zabilježeno.

Nakon završetka travničkog sjemeništa i sarajevske katedrale, gdje su radili odvojeno, Holz i Vancaš zajedno su 1893. dovršili Bogoslovsko sjemenište u Sarajevu s crkvom sv. Ćirila i Metoda u koje su se preselili bogoslovi iz Travnika. Vancaš je uradio nacrt i nadzirao gradnju, a graditelj je bio Holz. Za razliku od ovog neorenesansnog projekta, Vancaš je kao arhitekt s najvećom reputacijom u sakralnoj arhitekturi, većinom radio u stilu neoromanike i neogotike. On je u Bosni napravio još jedan projekt vrlo blizak crkvi sv. Ćirila i Metoda, a to je crkva sv. Duha u franjevačkom samostanu u Fojnici iz godine 1888. Na prijelomu 19. i 20. st. Vancaš i Holz, kao arhitekt i graditelj, zajedno su radili franjevačke samostane u Kreševu (koji je izgorio) i u Kraljevoj Sutjesci. Kao samostalni arhitekt, uz Travnik, Holz je početkom našeg stoljeća sagradio franjevačke samostane Plehan kod Dervente i Visoko s gimnazijom. Posebno je zanimljiv Holzov projekt samostana i gimnazije u Visokom, neorenesansne građevine koja ponavlja arhitektonske elemente isusovačkog sjemeništa, a slična je prvom neostvarenom Holzovom projektu sjemeništa u Travniku. Naime, u isusovačkom arhivu u Zagrebu čuvaju se dva Holzova projekta sjemeništa. Prvi, koji nije realiziran, mnogo je jednostavniji, s manje ukrasnih elemenata i jednostavnijim profilacijama, u strogom horizontalnom rješenju bez istaknutih vertikala i bez rustične fasade prizemlja. Najveća je razlika u pročelju same crkve koja je ovdje dana u neoromaničkom stilu s neoromaničkim četvrtastim zvonikom, dolje završenim prelomljenim zabatom. Isto takvo rješenje zvonika Holz će prenijeti, i ovaj put i realizirati, na zgradi franjevačke crkve u Visokom, čijem je projektiranju i gradnji pristupio godinu dana nakon završetka građevinskih radova na travničkom sjemeništu.

Nadbiskupska velika gimnazija u Travniku najstarija je osmorazredna srednja škola u Bosni i Hercegovini. Desetak godina nakon nje otvorene su u Sarajevu Velika gimnazija te Muška i Djevojačka osnovna škola, dok je franjevačka gimnazija u Visokom počela radom 1900. U franjevačkom samostanu Široki Brijeg kod Ličtice također je postojala još od 60-ih godina prošlog stoljeća osnovna škola i škola za izobrazbu budućih franjevaca koja je svojim programom bila prilagođena talijanskim crkvenim školama, a 1889. uveden je u

školu nastavni program po uzoru na klasične gimnazije Austrougarske monarhije. Međutim, današnja zgrada gimnazije (nacionalizirana nakon rata) građena je 1924.–1931. godine. U Travniku se počelo raditi sa 30-ak đaka, da bi već za pet godina bilo njih 100. Broj đaka stalno je rastao, tako da je poslije 15 godina u Travniku školovanje završavalo 200 đaka, a prije prvoga svjetskog rata 280. Vrlo brzo nakon rata broj se đaka popeo na 400 i u međuratnom razdoblju stalno se kretao između 350 i 400.[3] Gimnaziji je 1916. priznato pravo javnosti tako da je postala škola otvorenoga tipa, samo za mušku djecu.

Današnja zgrada Nadbiskupskog sjemeništa i gimnazije s crkvom sv. Alojzija jedinstven je arhitektonski kompleks u Bosni i Hercegovini iz dvaju razloga – to je nastariji sačuvani kompleks katoličkog samostana s najstarijim postojećim freskama u crkvi. Uz taj isusovački kompleks, sarajevsku katedralu i Bogosloviju, podignute neposredno nakon njega, postoji još nekoliko zdanja franjevačkih samostana podignutih pokraj 80-ih i u tijeku 90-ih godina prošloga stoljeća. To su samostani Fojnica (1888.), Plehan (1898.–1902.) i Visoko s gimnazijom (1899.–1900.), a donekle i samostan Gorica u Livnu, građen u više navrata u tijeku cijele druge polovice 19. st. Uz navedene, još su samo četiri katoličke crkve, opet u sklopu franjevačkih samostana, sačuvale svoja stara zdanja, te potječu iz prvog desetljeća našeg stoljeća, dok su sve druge kasnije, uglavnom poslijeratne građevine. Ovo se odnosi na Kraljevu Sutjesku (1906.–1908.), Tolisu, Jajce i Široki Brijeg (1911.).

Možda je pomalo paradoksalno što je upravo isusovačko sjemenište danas sačuvalo najstariju oslikanu katoličku crkvu u Bosni i Hercegovini s obzirom na činjenicu da su franjevci u ove krajeve došli 600 godina prije isusovaca, odnosno već u 14. st. Međutim, duga turska okupacija, požari i ratovi, učinili su svoje, tako da su svi samostani u 20. st. rušeni i prepravljani. Isusovačka crkva sv. Alojzija, dugačka 30, a široka 12 metara, oslikana je godine 1890./91. Posao je bio završen do rujna 1891. kada je u crkvi proslavljena 300. obljetnica smrti sveca patrona. Ime slikara nije zabilježeno u sačuvanim kronikama i arhivima sjemeništa i župe. Zahvaljujući usputnoj napomeni anonimnog čitaoca iz Travnika (koji se potpisao kao »štovatelj sv. Ive Krstitelja«), koji 1892. u dopisu časopisu *Vrhbosna* hvali svojeg župnika, znamo da su slikari došli iz Graza da oslikaju crkvu sv. Alojzija.[4]

Slikarstvo je sačuvano bez većih oštećenja, samo što je cijela donja zona u visini od oko 4,5 metara nakon rata prebojena u ružičasto, ali je ispod toga vjerovatno original očuvan. To potvrđuje i činjenica da je na sjevernom zidu crkvene lađe vidljiva glavica anđela bez većih oštećenja, koja je očito bila prebojena. Ovaj je detalj ujedno i jedini dio u donjim zonama zida s kojega je ružičasta boja sama otpala. Na stropu crkvene lađe bilo je 15 slika u medaljonima, od kojih su dvije uništene. U sredini su predstavljeni sv. Josip, Srce Isusovo i Srce Marijino, a između njih bila su još dva medaljona sa slikama dva anđela u jednom i Anđela čuvara u drugom. Danas tih dvaju medaljona nema, a njihov je sadržaj, srećom, zabilježio jedan od sudionika proslave 300. obljetnice smrti sv. Alojzija u njegovoj crkvi, u opisu svečanosti objavljenom u *Glasniku sv. Josipa* iz te godine.[5] Sa svake uzdužne strane svoda još je po pet medaljona s isusovačkim svecima čija su latinska imena čitko ispisana na rubovima. To su sv. Petar Kanizije, bl. Petar Faber, sv. Stanko Kostka, sv. Franjo Jeronimski, sv. Franjo Borgija, sv. Franjo Ksaverski, sv. Franjo Regis, sv. Ivan Berhmans, sv. Petar Klaver i sv. Alfonz Rodriguez. Na čeonome luku svoda apside nalaze se četiri, sada vrlo tamna, medaljona poprsja evanđelista s njihovim simbolima. Na svodu apside četiri su medaljona: Presveto Trojstvo s Križem, Kristova glava s trnovim vijencem, sv. Alojzije Gonzaga i Ignacije Loyolski. Kristov lik s trnovom krunom, snažnih obnaženih prsa i pogleda uprtog u nebo prije odaje nepokolebljivu volju i sigurnost negoli mučeništvo. Zagrnut je draperijom modeliranom u nekoliko krupnih poteza kistom. Njegova meka smeđa kosa u kovrčama pada preko ramena. Ovo je možda jedan od najizraženijih i najljepših likova u travničkoj crkvi. Bogati slikani ornament koji pokriva crkvene zidove i stropove u geometrijskim i biljnim stilizacijama vrlo je maštovit.

Isti su slikari nakon završena posla prešli na oslikavanje župne crkve u Travniku, što su dovršili do Božića iste, 1891. godine.[6] Danas samo svod župne crkve pokazuje rad tih slikara, a sve su ostale površine u crkvi nakon rata grubo i naivno preslikane. Svod je, međutim, pokriven finim stiliziranim geometrijskim i biljnim ornamentom u smeđecrvenkastoj gami, vrlo bliskim ornamentu u crkvi sv. Alojzija.

Knjiga Ljubice Mladenović *Građansko slikarstvo u BiH u XIX veku*, koja je izašla prije osam godina[7], u poglavlju posvećenom katoličkim crkvama ne spominje oslikavanje travničkih crkava, koje su zapravo najstariji i najbolji primjerci oslikavanja katoličkih crkava u 19. st., u Bosni i Hercegovini. Slike u sarajevskoj katedrali, rađene gotovo usporedo s travničkim, po kartonima Aleksandra i Lodovika Seitza, danas su uništene. Slikari talijanskog podrijetla, Marko Antonini i njegov sin Oto, radili su u prvom desetljeću našeg stoljeća u četiri franjevačka samostana u Bosni (Plehan, Jajce, Kraljeva Sutjeska i Livno). Njihov je rad ostao sačuvan, ali je, na žalost, izuzetno naivan i loš. U

[3] Vidjeti *ibid.*, str. 137.

[4] Vidjeti *Vrhbosna*, br. 3, Sarajevo, 1892, str. 52.

[5] Vidjeti *Glasnik Sv. Josipa*, Zagreb, 1891, str. 148–149.

[6] Da su isti slikari oslikali i župnu crkvu do kraja godine 1891., može se sa sigurnošću tvrditi na osnovi dokumenta iz Arhiva Župnog ureda Travnik (pismo br. 488 iz godine 1891.) kojim nadbiskup Josip Štadler dopušta oslikavanje crkve. U članku anonimnog dopisnika iz Travnika objavljenom u časopisu *Vrhbosna*, br. 3, Sarajevo, 1892, str. 52. također se spominje da su slikari prešli iz crkve sv. Alojzija oslikati župnu crkvu u Travniku godine 1891., što su završili do Božića.

[7] Lj. MLADENOVIĆ, *Građansko slikarstvo u BiH u XIX veku*, Sarajevo, 1982.

sarajevskoj Bogosloviji, međutim, sačuvane su donekle uspješne monumentalne kompozicije Otona Ivekovića i Ivane Kobilice s kraja prošlog i početka našega stoljeća.

Sve ove zidne slike ne čine nikakvu paralelu travničkom slikaru, samo što upućuju na valorizaciju u kontekstu šturog sačuvanog opusa. Međutim, franjevački samostan Fojnica bez većih je oštećenja sačuvao crkvu oslikanu 1893./4. godine. Fojničko i travničko slikarstvo vezano je ne samo bliskim vremenom nastanka već i određenim stilskim paralelama. To su jedina dva sačuvana primjera njemačkog (austrijskog) slikarstva u bosanskohercegovačkim crkvama. U kronikama samostana Fojnice zabilježeno je ime slikara – Josip Oisner (spominje se i kao Ojsner). Njegovi likovi i cjelokupna ornamentacija crkvenog enterijera odaju dojam vrlo dobrog i sigurnog slikara i crtača, s finim osjećajem za kolorit i komponiranje većih cjelina, što se svakako odnosi i na travničkog slikara. Natpisi ispod likova u Fojnici su njemački. Dekorativni elementi mnogo su manje stilizirani od onih u Travniku – to su buketi ljiljana, ruža i grozdova, što je razumljivo s obzirom na to da je u pitanju franjevačka crkva. Budući da su likovi i u Travniku i u Fojnici na visokim stropovima teško sagledivi, tek će preciznija analiza nakon čišćenja slika moći pokazati je li u pitanju samo isti stilski krug ili možda čak i isti majstor.

Stilska bliskost fojničkog i travničkog slikarstva trenutno je možda najuočljivija u komparaciji likova Krista te evanđelista Marka i Ivana. Kristov lik u sceni Uskrsnuća u kupoli fojničke crkve, meke svijetlosmeđe kose koja se na ramenima kovrča, prorijeđene brade i brkova, donekle je sličan liku Srca Isusovog i Krista s trnovim vijencem iz Travnika. Draperija perizona također je na ovim slikama modelirana krupnim tamnim naborima. Evanđelist Marko (na pandantifu kupole u Fojnici i na čeonome luku apside u Travniku) ima potpuno isti položaj glave dane u tričetvrt profilu, zakrenute ulijevo, kao i ruku. Desnom rukom svetac drži otvoreno Evanđelje, a lijevom pridržava knjigu lagano dotičući korice. Njegova kratka i gusta kosa te brada i brkovi svijetli su i kovrčavi na objema stranama. I glava lava ispod njegovih ruku, crvenih očnih vjeđa, čini se da je dana na sličan način. Marko je na objema slikama zagrnut bogato nabranim svijetloplavim plaštom sivoga širokog ovratnika (bordure) ispod kojega se vidi svijetlosivkasta haljina kružnog izreza oko vrata. Oreoli su slikani u perspektivi kao tanka svijetla kružnica. Evanđelist Ivan (na pandantifu kupole u Fojnici i na čeonom luku apside u Travniku) dan je u strogom profilu, duge meke svijetlosmeđe kose koja pada po lijevome ramenu u krupnim kovrčama, vidljivima i na desnom ramenu. Zagrnut je plaštom prebačenim preko ruke u kojoj drži kalež sa zmijom i preko lijevog ramena. Na objema slikama, on također u lijevoj poluspuštenoj ruci drži sklopljeno Evanđelje. Isto je i izvijanje zmije koja izlazi iz kaleža. Ikonografska podudarnost slikanja Ivana u Fojnici i u Travniku posebno je zanimljiva. Četiri evanđelista u obje su

crkve predstavljena sa svojim uobičajenim simbolima, a Ivan je naslikan ne s orlom već s kaležom sa zmijom – odnosno u prizoru čuda kada mu je car Domicijan za vrijeme progonstva u Efezu dao da popije otrovano vino. U drugim crkvama u Bosni Ivan se uvijek predstavlja s orlom. Čini se da je Ivanov plašt u fojničkoj crkvi smeđecrvenkast, a haljina maslinastozelenkasta, tamnija od plašta, dok je u Travniku kombinacija boja njegove odjeće obratna. Uspoređivanje likova drugih dvaju evanđelista za sada nije moguće zbog lošeg stanja travničkih medaljona. Jednako tako, prave boje kao i boje inkarnata, bit će moguće vidjeti tek iz veće blizine i nakon eventualnog čišćenja slika.

Na koru u crkvi i danas stoje orgulje, nabavljene 1891. od tvrtke »Rieger« u Šleskoj.[8] Te orgulje s 15 registara (srednje klase) nisu preživjele nebrigu posljednjih 40-ak godina te su, kako se čini, u nepopravljivom stanju. Zvona su bila otpornija, lijevana od kvalitetne legure, izuzetnog su zvuka i nisu oštećena, premda bi ih bilo potrebno što prije očistiti i zaštititi. Prvobitna tri zvona za crkvu bila su nabavljena 1889. iz bečkog Novog Mjesta od tvrtke »Hilcer« i nosila su imena sv. Alojzija, Ivana Berhmanskog i Stanislava Kostke.[9] Ta su zvona, međutim, 1917. pretopljena, a današnja su zvona iz godine 1926. Zajedno su bila teška 1 055 kg. Sat na zvoniku postavljen je 1901., ali od rata ne radi.

U crkvu je 1890./91. postavljeno pet novih pozlaćenih oltara. Glavni je oltar izradio »umjetnik Novotny iz Sarajeva«, a drugi su štajerski (Graz).[10] Dva bočna, do glavnog oltara, bila su posvećena sv. Josipu i sv. Ignaciju. Dio sjemenišne zbirke uljanih slika, među kojima i slika patrona crkve s glavnog oltara, danas je u Bogosloviji u Sarajevu. Dijelovi oltara i pojedini kipovi iz crkve sv. Alojzija danas su djelomično u župnoj crkvi na Stupu u Sarajevu, a veći je dio uništen. Od raznih fragmenata travničkih oltara sklopljeni su glavni stupski oltar i mali oltar u kapeli, kao i dva bočna oltara i propovjedaonica. Tu su i dva travnička svetohraništa i tri kipa – sv. Alojzija, Stanka Kostke i Anđela čuvara (koji je stajao na vrhu glavnog oltara u Travniku), kao i pričesna ograda iz crkve, u duboreznoj hrastovini. U župnoj crkvi u Glavicama kod Bugojna sačuvan je još i kip Srca Isusovog, gotovo u prirodnoj veličini. Na osnovi nekoliko postojećih fotografija unutrašnjosti crkve sv. Alojzija, napravljenih prije drugoga svjetskog rata, danas je moguće identificirati malobrojne sačuvane fragmente crkvenog namještaja.

U *Spomen knjigi iz Bosne*, tiskanoj u Sarajevu 1900., objavljen je izgled crkve s glavnim i dvama bočnim oltarima, a u *Životopisu Petra Barbarića* detaljnije je prikazan izgled glavnog oltara.[11]

8 Vidjeti *Travnička spomenica 1882—1908*, Sarajevo, 1908, str. 24.
9 Vidjeti *Vrhbosna*, br. 1, Sarajevo, 1890, str. 12–13.
10 Vidjeti *Travnička spomenica 1882—1908*, Sarajevo, 1908, str. 24.
11 Vidjeti A. PUNTIGAM, *Petar Barbarić 1874—1897*, priredio M. Vanino, Zagreb, 1946, str. 137.

Kod isusovaca u Sarajevu nalazi se nekoliko crkvenih predmeta iz Travnika. Neobarokna pokaznica (monstranca) iz 19. st. od pozlaćenog bakra ukrašena je iskucavanjem, graviranjem i lijevanim dodacima u srebru te raznobojnim kamenjem i slikanim pločicama emajla koje predstavljaju Raspeće na vrhu i Isusa i Samaritanke ispod ostenzorija. Po rubu osnove s unutrašnje strane latinski je zapis koji priopćuje da je pokaznicu 1914. darovala Elizabeta Gottfried iz Regensburga. Zapis glasi: DONAVIT SOCIETATI JESU IN BOSNIA AD EJUS JUBILAEUM ANNO 1914 ELISABETH GOTTFRIED VIRGO RATISBONENSIS EI ET OMNIBUS, AD HOC OSTENSORIUM STIPEM CONFERENTIBUS – BENEDICAT CUM PROLE PIA – BEATA VIRGO MARIA. Dva neobarokna relikvijara, također sada u Sarajevu, u čuboreznom su pozlaćenom okviru s 32 medaljončića s moćima svetih. Treći predmet iz Travnika svećenički je plašt u zlatovezu iz 19. st.

Golemo kulturno, znanstveno i obrazovno značenje koje su isusovci imali u Travniku do drugoga svjetskog rata tek će pokazati budući istraživači. Ova škola, koja je svojedobno bila na razini najboljih europskih srednjih škola, imala je izvanredne i danas glasovite zbirke: prirodopisnu (Brandisovu), mineraloš ku, numizmatičku, arheološku s lapidarijem i etnološku. Knjižnica je bila među najvećima u Bosni i Hercegovini s više od 25.000 knjiga i dobivala je gotovo sve tadašnje europske znanstvene časopise na svim svjetskim jezicima. Od toga izuzetnog muzeološkog i bibliotečnog materijala danas je sačuvano možda tek tridesetak posto, a većina je nacionalizacijom god. 1948. uništena ili raspršena. Dio sačuvanog materijala izložen je u Zavičajnom muzeju u Travniku koji, na žalost, nema potrebne uvjete ni za čuvanje ni za prezentaciju preuzetih isusovačkih zbirki. Nakon nacionalizacije travničke gimnazije na samoj crkvi sv. Alojzija nisu poduzimane veće građevinske intervencije, a drugi je dio kompleksa preuređen u srednjoškolski centar »Antun Mavrak«. Građevina je u cjelini u dobrome stanju, vjerojatno ponajviše zahvaljujući solidnoj gradnji. Na počelju crkve nedostaje jedan od četiriju kapitela kojima se završavaju dugački pilastri koji dijele vertikalno raščlanjenu fasadu i tri središnja prozora crkvenoga kora.

I arhitektura i slikarstvo, a često i samo postojanje isusovačkog sjemeništa i gimnazije u Travniku, u poslijeratnoj stručnoj literaturi potpuno je zanemareno. Time je nanesena velika nepravda arhitektonskoj vrijednosti ovoga kompleksa, kvaliteti njegova slikarstva te cjelokupnome značenju objekta. Najviše podataka vezanih za nastanak i rad isusovačke gimanzije sačuvano je *Travničkoj spomenici* izdanoj u Sarajevu godine 1908. i 1932. u povodu 25 i 50 godina njezina postojanja. Uz to, i suvremena periodika, a posebno časopisi *Vrhbosna*, *Franjevački glasnik* i *Glasnik sv. Josipa*, donosili su pojedine napise o ovom objektu. Možda bi ovo bio poticaj njegovu pravom vrednovanju u budućnosti i pronalaženju mogućnosti očuvanja onoga što je od njega ipak ostalo.

Kazalo osobnih imena

A

Abgar 191
Ackermann, Hans Ludwig 416,
Acquaviva, Claudio 27, 255, 268, 269, 313,
Adamović, Vicko 310,
Agagianiano, G.P. 277
Agghazy, Maria 427, 429,
Aigrain, René 28
Albert Veliki 48,
Alberthal, Hans 405,
Alberti, Giorgio 76,
Alberti, Matija 312,
Aldegheri, Adone 278, 279, 286,
Aleksandar (princ) 442
Aleni, Giulio 203
Alfieri, V. 346, 351
Alfirević, Ante 44, 45,
Alojzije Gonzaga 237, 317, 324, 343, 347–349, 368, 411, 418, 419, 433, 451, 464, 478, 479, 481, 482
Altenbach, Ivan Jakob 416, 417, 421,
Alvares, Emanuel 295–300, 311
Ambrozije 347, 360,
Ana sv. 332, 422
Ančić, Katarina 109
Andrija II. (kralj, herceg) 139, 233
Andritisch, Johann 244
Andriulić, Marko 371
Angelio, Ivo de 114
Angelis, Bernardo de 204
Antolović, Josip 219
Anton, Karl Gottlob 54,
Antun Padovanski 422, 427
Antonini, Marko 479
Antonini, Oto 479
Antunović, Ivan 267, 271,
Appendini 194
Appendini, F. M. 109
Appendini, Francesco M. 186, 193, 194
Aquaviva, Claudio 202, 206, 217,
Aquila, Petar 115
Apolonije sv. 416, 423
Arhiđakon, Toma 38,
Aristotel 8, 9, 10, 14, 19, 21
Attems 428
Augustin sv. XIX, 183, 232, 419, 464
Auty, Robert 326, 334
Avilska, Terezija 26,
Ayala, Antun 238, 239

B

Babai, Franjo 263
Babić, Ivan 407
Babić, Ivan Josip 437
Babić, Ljubo 468
Babić, Marko 370
Babić, Petar 135
Babić, Tomo 296
Backer, Aloys de 148, 296
Bacon, F. 16
Bačić, Antun 165
Badalić, J. 148
Badrić, Stjepan 338,
Baiocensis, Amadeus 336
Baker, Thomas 11
Bakho sv. 276
Balabanić, Josip 123

Balazs, Mihaly 270
Baldini, U. 19,
Baldinucci, Antonio 181
Balotinac, Marica 274
Balthasar, Juan Antonio 60, 62
Bancroft, George 66
Bancroft, Hubert Howe 62, 64–66,
Band, Erster 103
Bandulović 371, 338
Bandur, A. 73,
Baner 132
Banovac, Josip 338, 339,
Barašić, Matija 258
Barballushi, Augustin 284
Barbara sv. 416, 419, 424
Barbarić, Petar 481
Barbedette, Désiré–Julien 43,
Barbiellini, Michaelis Angeli 352
Barco, Del Miguel 64
Barcolla, Nikë 287
Baričević, A. 148
Baričević, Doris 409, 421,3
Barić, Adalbert 87
Barjaktari, Juraj 157, 163, 259
Barle, J. 148, 466
Baromić 371
Baronio, Cesare, 26
Bartaković, Josip 257
Bartoli, Daniello 219
Bartoli, Salvatore 278
Bartolić, Zvonimir 327, 328, 334
Bartolović, Stjepan 272
Bas, Dominik 172
Basile, Vinko 112, 238, 239, 278
Bassolini, Domenik 194
Bastijančić, Matija 252
Bašić, Đuro 110, 177, 339, 340, 342–344
Bašić, Antun 186, 187, 193, 194,
Bašić, Franjo 466
Bašić, P. 356
Bathory, Sigismund 255
Battyany, Josip 261
Bauer, Antun 243, 468, 469
Baumgarten, Adolf 463
Bavarka, Magdalena 443
Bazilije II. 139
Bazilije sv. 464
Beagert, J.J. 65
Becker 426, 466
Bedeković, Kazimir 10, 11, 22, 155
Bedić, Stjepan 257
Bela IV. 141, 142
Belaj, Vitomir 50, 55, 56
Belić, Miljenko 41, 43, 48,176
Belić, Predrag 158
Belidor 106
Bell, Matthias 267
Bellarmin, sv. Robert, 26, 158, 172, 173, 175, 177
Bellarmini, Vincenzo 278
Belostenac, Ivan 301, 302, 304, 307, 316, 327, 328,
Benči, Nikola 264, 266
Beneša, Damjan 113
Benedikt sv. XX, 312, 315
Benedikt XIII. 150
Benedikt XIV. 29, 57, 150, 151, 371
Berchtold, Franz Ignaz 450
Berdarini, Josip 85
Bergman 95
Bernard sv. 464
Bernardin Sienski sv. 336
Bernardin, Spličanin 197, 371
Bernoulli, Daniel 99, 100, 101, 104,
Beros 22,
Berthes, Roland 222
Bertoli, Daniello 27,
Bertoni, P. 346
Betondić, Josip 114, 115,
Bibieno, Antonio Galli 420,
Bizza, Pacifik 29,
Blaskovitz, Stephan 267
Blašković, Andrija 38, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 23
Blašković, Fabijan 338,
Blašković, Nikola 260
Blažeković, T. 199
Blum, Paul–Richard 9,
Bobadilla, Nikola 310, 343,
Bobanović, Mate 115,
Bobić, Bernard 412,
Bogdan, Martin 249
Bogdanić, Mirko Danijel 87
Bogdani, Petar 290
Bogišić, B. 115
Bogišić, V. 115
Bojadžiju, Majka Tereza
Bolić, Blaž 5
Bolić, Vlaho 340
Bolland 342
Bolland, Jean, 26, 27,
Bolle, Herman 463, 464,
Bonamicije, Filip 350
Bonaventura, sv. 49, 336, 464
Bonbardi, Udalrik 5
Boncompagnia, Ignacije 350
Borković, Martin 40,
Boromejski, Karlo 26,
Bosanac, S. 311
Bosco, Domenico 428
Bösendorfer 153
Bossut 99, 100
Bošković, Anica 111
Bošković, Josip Ruđer XIII, XXIII, 4, 6, 9, 10, 12–17, 20–24, 48, 49, 53, 57, 90, 110, 238, 270, 413
Bošnjak, Krunoslav XIII
Botrić, A. 78, 79, 80,
Bounmattei, Benedetto 298, 300
Boyl, Robert 12, 21
Brache, Tych 20, 21
Braido, P. 170
Brajčić, Rudolf, 45, 48,
Brajković, Filip 6
Brandis, Antun 124
Brandis, Clemens 124
Brandis, Erik 123–134, 475
Branjug 155, 156
Bratulić, Šimun 234
Bratulić, Josip 306, 307, 335,
Breu, Josef 265
Brezovački, Tito 333
Briani, Jakov 404, 406,
Brlek, Mijo 112, 114, 117
Brozić 371
Bruna, Franjo 24
Bruna, Franjo Ksaver 87, 97–107
Brünnings 103
Bruschi, Niccolo 452
Brusina 132
Bucko, Vojtech 265
Buć, krsto 115
Budanović, Lajčo 271, 272
Budi, Petar 370
Budicki, Ivan 463, 468,
Budinić, Simon 170–172,
Budmani, S. 115
Budmanija, Simo 116
Buffon 106
Bujas, Gašpar 364
Bukinac, Stjepan Beato 268–270
Bukovac 469
Bulić 137
Bulić, Frane 31,
Bulle, Pierre 105
Bunić, Ivan 322
Burriel, Andreas Marcos 61, 62
Burrus, E. 67
Burrus, E.S. 59, 64, 65,
Busenbaum, Herman 150
Butorac, Josip 270, 273, 409, 430
Buturović, A. 129

C

Caballero 194
Caballero, Raimondo Diodato 186, 194
Camelli, Lorenzo Gian 176, 311
Camelli, Lovro 40,
Campadelli, Ivan 337
Canali, Anselmo de 115
Canauli, Battista 310,
Canisi, Petar 261
Canisius 462
Canova 194
Canova, A. 346
Capitozzi 5
Capizzi, Carmelo 27
Capuan, Luigi 79, 81, 83,
Caramuela 150
Carayon, Pére Augusta 148

Carillo, Alfonzo 255
Carl, Josip 420
Carlone, Francesco Pietro 406,
Carta, Augustin 63
Carvalha, Valentin 204, 207, 208, 219,
Casella, Cipriano 283
Casini 340
Cassirer, Ernst 15
Castelli, Benedikt 99
Catalano, Nilo 283
Cathrein, Viktor 43
Caussade 151
Cebej, Anton 413
Cebrillo, Juan Rodrigez 58
Cehović, Matija 249
Celinščak, Josip 240, 475
Cencillio, Luis 47
Cerva, Serafin Marija 116
Cesarec, I. 325
Chen, Chung 208
Chi, Ma San 210
Chi, Tien 208
Chon, Ming Yen 212
Cicogna, E. e A. 186
Cimarosa, D. 346
Citadella, Leo 283
Clavius 210
Clemens (grof) 124
Coleti 122
Coleti, Giacomo 278
Coleti, J(acopo) 28, 31, 33, 35, 39, 276
Colquhoun, Alan 225, 226,
Compagnoni, F. 150
Concina, Dominik 150
Condret, H. 295
Confaloniero, Celso 204
Cordignano, Fulvio 276, 278, 279, 281, 282, 284, 286, 287,
Cortez, Herman 58
Cosmi 311
Cosseto, Emil XIII
Costa, Anna Pia 291
Coulomb 105, 106
Couturiera, Abbé 168
Crétineau–Joly, J. 186
Creusen, J. 150, 151
Crijević, Ilija 113
Crnčić, I. 170, 171
Crnković, Janja 274
Croisetom 151
Cronia, A. 311
Csonka, L. 169
Cucero, Bernardo 342
Cupilli, Stjepan 29,
Curti, 191
Cuvaj 153
Cuvaj, Antun 241, 243, 245, 254
Cvekan, Paškal 427, 429,
Cvitanović, Đurđica 277, 403, 409, 434, 437

Ć

Ćurić, Josip IX, 41, 48
Ćutić, M. 199

Č

Čepulić, Drago 44,
Čevapović, Grgur 55,
Čikoš 468
Ćiril sv. 38, 476, 477
Čolnić 155
Čović, Marko 272
Čulić 118
Čulić, Matija 341
Čunić, Stjepan 325

D

Dadić, Žarko 5, 18, 20–24, 57, 219
D'Adorno, Antionottus Botta 443, 445,
D'Alembert, Jean Lerond 65
Darije, I. 38
Darwin, Charles 125, 126, 223
Daunnova 442
David, J. Louis 346
David (kralj) 312
De Furstenberg, M. 277
De Lecce, Francesco M. 284
De Martino, Leonardo 284
De Mores, Doxat 441
De Nobili, Giacomo 310
De Ovalle, Alonso 223
Deanović, M. 109, 111, 114, 116, 117, 120
Decolonia, Dominik 337
Decorme, Gerald 66,
Dedekind, Annedore 428, 429
Deharbe, Joseph 177
Dehergne, Joseph 219
Del Mare, Paolo Marcello 190, 192,
Bella, della Ardelija 52, 29
Della Bella, Ardelio 29, 52, 167, 176, 237, 299–301, 303, 307, 309–315, 334, 339, 340–342, 356–359
Demokrit 184
Denzinger 150
Denzler, Juraj 473, 474
Derwant, Tomo 416
Descartes 11, 16, 18, 21, 22
Despotović, Ivan 260
Desput, Ivan 8
Dešić, Nikola 325, 365,
Dettelbacher, Georg 329
Deutsch 461
Deželić, Velimir 148
Dežman, Milivoj 468
Dias Mladi, Manuel 210, 211
Diderot, Denis 65
Dijanešević, Nikola 4, 8,
Dimitrich, Nikola 113
Dinan, Ferdinand 442
Dioklecijan, (car) 30,
Dionizije sv. 336
Dionizije, Tračanin 297
Divalta, Ivan Martin 163
Divković 337
Divković, Matija 172, 339
Dobronić, Lelja, 229, 232, 409, 462
Dobrović, Martin 249
Dočkal, K. 188, 189, 193,
Dodaj, Paolo 277
Dolci, S. 109
Dolenc, Karl 21
Domin, Josip Franjo 24, 25, 87–91, 95, 96
Dominik sv. 336
Dominis, Markantun 7, 8, 18
Domjanić Dragutin 333
Domljan Žarko 409,
Donat, Josef 43,
Donatus, Elius 296, 297,
Donne, John 323
Donner 420,
Dotto, F. 191
Dragišić 197
Dragićević, Mijo 338
Dragičević, Srećko 76
Drake, Francis, 58
Drašković 249
Drašković, Gašpar 416, 424,
Drechsler, Branko 326, 334,
Držić, Džora 114
Držić, Marin 113
Du Buat 105
Dubrovčanin, Juraj 9
Dufrene, Maximilian 333,
Dugački, Vladimir 356
Dugas, R. 107
Dukat, Vladoje 71, 72, 148, 151
Dumbović 155
Dunne, Peter Masten 59, 63–66,
Durantti 355
Dürer 465
Durinij, Angel Marija 350
Durstmüller, Anton 328

DŽ

Džamanjić 352, 353,

Đ

Đalski, Šandor Ksaver 468
Đorđić, (Đurđević), Ignjet 160
Đurđević 315, 320,
Đurđević, Ignjat 238, 312, 313, 319, 320, 362, 363,

E

Ebbel, Juraj 407
Efrem sv. 360
Eitelberger, Rudolf 465
Elizabeta, I. 58,
Emerik 139
Engelmann, Johan G. 443
Erazmo, Roterdamski 169
Erber, Jakob 406,
Ercole, Francesco 287
Erdeljanović, Jovan 268
Erdödy 249
Erdödy, Aleksandar 262
Erdödy, Gabrijel 424
Erdödy, Juraj 328
Erdödy, Nikola 416
Erdödy, Sigismund 416
Erdödy, Toma 3
Esterhazi, Ivan 262
Eugen, Savojski 256, 441
Euklid 19,
Evetović, Matija 271
Evetović, Petar 272
Eyen, F. 150, 151
Eytelwein 99–101
Ezop 355

F

Fabianić 142
Fabrini, Serafino 407,
Fadiga, Domenico 419,
Faj, Z. 19,
Fancev, F(ranjo) 114, 148, 154, 164, 196, 199, 244, 246, 247, 254, 328, 332, 334, 364
Farkas, Ivan 258
Farlati 141, 143,
Farlati, D(aniele) 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 118, 119, 122, 170, 276–279
Favaro, Antonio 201, 216–219,
Fejer 262
Fejer, Georgius 265
Felbiger, Johann Ignaz 177, 178
Felix 241
Fénelon 151
Ferdinand I. 124
Ferdinand II. (car) 328, 426
Ferdinand, nadvojvoda austrijski 230
Ferić, Đuro 187
Ferić 353
Fermendžin 171
Fermendžin, (Euzebije) 171, 279
Fernandes, Sebastian 212
Ferrari, Pena Claudio 227
Filić, Krešimir 418, 421, 429,
Filip III. 202
Filipović, Jeronim 338, 339,
Fio, O. 81,
Focije 161, 162, 164, 167, 168
Fois, M. 151, 153,
Fonti, J. 350
Foretić, V. 120–122
Forstner, A. 462
Fortino, Eleuterio, F. 277
Fortuni 298
Fracchioni, Aleksandar 285
Frangeš 469
Franičević, Marin 333, 334
Franjo, I. 88
Franjo, Josip 124
Franjo Asiški 332, 332 343, 368, 422, 424
Franjo Ksaverski 26, 50, 110, 280, 285, 290, 292, 317, 332, 343, 403, 410, 411, 413, 417–419, 426, 427, 430, 439, 448, 450, 458, 464, 468, 469
Frankopan 249
Franušić, Boris 74
Franz, Ignjat 463
Freyn, J. 127, 130, 132
Frick, Karl 42, 43
Fricsy, Adam 270
Frkić, Matija 9
Frontinije 99
Fuček, Ivan 147, 149, 152, 155, 156, 161, 175, 176, 266
Fuček, Štefan 316
Furaker, P. 127
Furtado, Francisco 209–211, 217,

G

Gabelić, Ivan 160, 175, 261
Gabrić, Ante 275
Gagnon, François Marc 222
Gaj, Ljudevit 237
Gajšak, Marijan V, XIII
Galan 192, 193,
Galilej, G. 12, 16, 21, 26, 106
Galinec, F. 148
Galjuf, Ivan 330
Galjuf, M. F. 353
Gallifeo 151
Galloni, Raimondo 109
Galović, Nikola 328, 332
Galović, Nikola 4
Galović, Nikola 40,
Ganglbauer 131
Garcia, Gaetano 413
Garcia, Joseph 223
Garcia, Villoslada, Ricardo 201, 219
Gassendi 12, 21,
Gastaldi, Filip 350
Gašparoti, (Hilarion) 148, 338
Gattin, Mihovil 242
Gavazzi, Milovan 54,
Gavran, Miro XIII.
Gavrić 274
Gegaj, Atanas 277
Geiger, Juraj 458
Gelbhar, Georg 328
Gelcich, G. 76
Gelčić, J. 119
Gemmel, Janko 46,
Genovizzi, Frano 282
Gény, Paul 43,
Georgiceo, Atanazije 249, 363
Georgijević, Krešimir 305, 307, 326
Getaldić, Marin 19, 40, 353
Giannini, Filip 458
Giovanelli, Federic M. 194
Giram, Rodrigues 207, 209, 210,
Girolamo, Rodrigues 208
Glavač, Stjepan XIII, XXIII, 4, 20, 38, 52, 57, 249, 329, 334
Glavinić, Franjo 34, 339
Gleđević, Antun 113
Gliubich, S. 109, 186
Glušić 155
Gonzaga, Alojzije 112, 136
Gonzaga, Krizago 3436
Gonzago, F. 61
Gonzalez, Tirsa 150
Gortan, Veljko 17, 147
Gottfried, Elizabeta 482
Grabovac, Filip 338,
Gradić, Stjepan 19, 181
Gradiglione, Giuseppe 282, 285
Grafenauer, Radogost 43,
Granatensis, Ludovicus 336
Grdenić, Drago 89, 90
Grgić, Inocencio 338
Grgur sv. 192
Grgur XI. 144
Grgur XIII. 171, 191, 246
Grienberger 201, 216, 219
Grignani, Ludovici 210
Grimaldi 5
Grimm, Karlo 41, 45, 46, 275
Grisogon, Frederik 18,
Grisogon, Lovro 19,
Grisogono, Lovrenac 237
Grizić, Đuro 115
Grmek, M.D. 19
Gromović, (Kujundžić Ilija) 273
Gropelli, Marino 419,
Grosmann, Franz Wilhelm 443
Grueber, Blasius 411, 430,
Gruter, J. 73
Guarda, Gabriel 221, 223, 226, 227,
Gučetić, Anđeo 197, 312
Guerini, Pasquale 284
Gugler 469
Guglielm, Alojzije 278
Guibert, Josip de 182
Guiscard 143
Gulielmini 104
Gundulić, Šiško Ivanov 112, 113
Gundulić, Đivo 112
Gundulić, Fran 407,
Gundulić, Ivan 40, 315, 319, 320, 339, 343

Gundulić, Marin 197, 413
Gurakuqi, K. 276, 277
Gutwinski, R. 128
Györffy, Az Arpad 267

H

Habdelić, Juraj XIII, XXIII, 4, 40, 50, 148, 151, 174 197, 236, 252, 271, 301–308, 316, 317, 327, 328, 334, 365, 405,
Hadrovics, Laszlo 307, 325
Hagenbart, Hans 428, 429
Hainrich, Johan 334
Halambek, Vatroslav 45, 180
Hanisch, Walter 223
Harapi, Ante Mark 290
Härl, Ferenc 330
Hartman, Šandor 461
Haulik 462, 466,
Haulik, Juraj 239, 240, 242
Hecquard, H. 279
Hefler, F. 178
Henk iz Mainza 473
Herkov, Zlatko 421
Hermann 104
Hermbstädt, S.F. 90, 93
Hilarije, Pointierski 360
Hilarion 167
Hillier, Bill 221, 224
Hitter 59
Hoško, (F.) E. 4, 172–174, 177, 178,
Hobbes 16,
Hoffer, Aleksandar 135, 136, 138–144, 475
Hoffiller, V. 71, 350, 354
Holjac, Janko 408, 462, 467, 468
Holoferno 412
Holz, Ivan (Johann) 475–477
Homer 238, 350–355
Hönigsberg 461
Höpperger, Fidelis 475
Horacije 347, 350
Horanyi 262
Horvat, Anđela 16
Horvat, Anđela 409, 421, 460
Horvat, Ivan 23, 24, 88, 93–95
Horvat, Ivan Krstitelj 257
Horvat, Miha (iz Hrvatskog Židanja) 262
Horvat, Mihael (iz Komarna) 262
Horvat, Vladimir 299, 307, 326
Horvat-Pintarić, Vera 421
Hoxha, Enver 282, 291,
Hrvatović, H. 242
Hueber, Joseph 408,
Hurter, H. 186
Hünninger, Adolf 42,
Hygens 12

I

Ieyasu, Tokugawa 202
Illia, Andrija 259, 263
Ilovšek, Kristofor Andrija 412
Ingenhousz, Johan 89
Ignacije Loyola VII, IX, X, XI, XII, XVII, 7, 26, 27, 40, 169, 177, 183, 223, 238, 242, 280, 283, 317, 322, 340, 343, 344, 362, 368, 407, 408, 410–413, 417–419, 423, 448–452, 455, 458, 464, 465, 479, 481
Inocent XI. 150
Inocent XIII. 29
Insam 466
Istvanffy, Nikola 197, 232,
Ivančević, R. 409,
Ivančić, Ivan 257
Ivandija, A. 270, 273
Ivanjek, M. 325
Ivanović, Marko 194
Ivanošić, Antun 318,
Ivanyi, Istvan 273
Iveković, Oton 463, 468
Ivoš, Jelena 453
Izabela (carica) 423

J

Jagić Vatroslav 56, 113, 114, 299, 302–304, 307, 308, 327, 328, 334, 364,
Jakšić Ante 272

Jambrešić, Andria 236, 237, 301–304, 307, 329, 330, 334,
Jambreković, Franjo 8, 9, 12, 20,
Jančević, Franjo 3
Jančić, Blaž 426
Jančić, Jakov 426
Janeš, Želimir XIII.
Jaszy, Juraj 405,
Jekel, Zakarije 268
Jelačić, Josip 76, 85, 239
Jembrih, Alojz 174, 175, 266, 325, 329, 330, 332, 334,
Jernej, Josip 295, 297, 299, 311,
Jiracek, J. 148
Jireček, C. 276
Jiroušek, Željko 423, 424, 426, 429, 457
Joana, Kastilska 75
Joannis, Simoni 269
Joser, Joseph 451
Josip II. 4, 83, 196, 414, 448
Josip sv. 4, 343, 366, 405, 423, 217, 418, 422, 430, 436, 439, 461, 464, 479, 481
Josipović, Marko 42
Jušić, Matija 367, 403
Judita 412
Jukić 142
Julijan, Peter 406,
Jungg, Giacomo 283, 284
Junković, Zvonimir 307,
Jurić, Šime 70, 186, 194
Jurina, Marko 259
Jurković, Ivan Krstitelj 257, 258
Jutrović, Ivan 21

K

Kačić, Miošić Andrija 338, 372–399
Kačić, Pavao 371
Kalfirst 414
Kalić, Arkanđelo 340
Kalimah 351, 355,
Kalisto III (papa) 290
Kallanek, Josip Anton 259
Kalmandi, Krsto 249
Kanizije, (sv.) Petar 26, 169–172, 175–177, 464
Kanižlić, Antun XIII, 40, 52, 157, 163–168, 176, 236, 261, 271, 302, 304, 316–324, 366–369
Kapp, Sigismund 414
Karadžić, Vuk 115
Karlo VI (car) 442, 445
Karlo IV (kralj) 428
Karma, Gjon 290
Karsten, W.J.G. 100, 104
Kastner, Josef Alexius 464
Kastrati, Jup 283
Kastropil, S. 114
Kašić, Bartol XXIII, 40, 52, 172, 237, 268, 269, 270, 273, 275, 295–300, 310, 312, 313, 326, 338, 340, 363, 364, 370–399,
Kašić, Dušan 166
Katalinić, A. 19
Katančić, Matija Petar 55, 68, 71, 72, 73, 87, 318
Katarina II. 53, 153
Katarinčić 157
Katičić, Radoslav 296, 297, 299, 313, 333, 334
Katić, E. 109
Katona, Stjepan 36, 148
Katul 194, 345, 347
Kaušić, Filip 258
Kavanjin, Jerolim 319
Kazy, Franciscus 265
Keglević, Petar 249, 417
Kepler 12, 21
Keplero, Giovanni 201
Keserü, Balint 270
Kesserii, Michael de Gybarth 143
Kesterčanek, F. 199, 413
Khuen — Hedervary 243
Kino, Eusebio Francisco 60, 61, 66, 67,
Kir Veliki 38
Kircher, Atanazije 187
Kitonić, Ivan 246, 249, 264,
Klaić, N. 4
Klarić, Maximilijan 427, 429
Klement VI. 143
Klement XI. 29, 33, 277, 283

Klement XII. 150
Klement XIII. (papa) 355
Klemm, Miroslav 422, 424, 425, 428, 429
Klimke, Friedrich 43,
Klobučar, Anđelko XIII
Knabl, Josef 466
Knezović, Pavle 345,
Knežević, Petar 368,
Koch, Ludwig 333, 334
Kohary, Andrija 408,
Kohlbach, Rochus 421
Kokić, Aleksa 272
Kolanović, J. 29, 30,
Kolendić, P. 170,
Kolinović, Gabrijel 264
Koliqi, Ernest 282, 288
Kollár, Slavko Adam Franjo 51, 54–56
Koloman 141, 142, 143
Kolonić, Leopold Karlo 174, 175, 261, 497
Kolumbo, Kristofor 58,
Kombol 326
Kombol, Mihovil 120, 122, 339
Komersteiner, Ivan 417
Komulović, Aleksandar 28, 40, 52, 160, 171, 172, 174, 268, 312
Konšćek, Ferdinand 5767
Konetzque, Richard 222
König, Miroslav 463
Königer, Vid 419
Kopernik 21, 26
Koprek, Ivan 48
Koprek, Rudolf 45
Korać, Vitomir 243
Korade, Mijo XV, 11, 12, 20, 21, 25, 112, 152, 170, 176, 186, 200, 219, 238, 239, 241, 242, 255, 265, 266, 331, 409, 421,
Körbler 352
Korenić, Stjepan 468, 469,
Korolevskij, Kiril 165
Korvin Matija (kralj) 231,
Kos, Stanko 272
Kostalić, Janko 267, 268
Kostka, Stanislav 181,
Kovač, K. 196
Kovačev, Antun 274
Kovačev, Marin 273, 274, 275
Kovačević 468
Kovačić, Martin Juraj 264
Kozelj, Ivan 41, 45, 275
Kožičić, Šimun 371,
Krajcar, J. 171
Krajačević, Nikola 40
Krajačević–Satorius Nikola 29, 40, 52, 173, 174, 270, 304, 325, 327, 334, 364, 365
Krajačić 252
Kraljić 155
Kraljić, Grga 155, 432
Kraljić, Josip 407, 430–440,
Kramec, Leopold 475
Krautzer, Franjo 45,
Kravar, Zoran 316, 326
Krčelić, Baltazar Adam 68, 71, 72, 147, 260
Krčelić, Boltižar 30
Križanić, Juraj 249
Križevčanin, Marko 249, 464
Krizomali, U. 371,
Krleža, Miroslav 333,
Krmpotić, Martin Davorin 58, 62, 63, 65, 66,
Krpan, Stjepan 266
Kršnjavi, Iso 465, 467, 469,
Krznarić, Matija 259, 261
Krzysztek, Teofil 255
Ksaverski, Franjo 26, 50,
Kučerova, Kveta 244, 250, 251, 254
Kuharić, Franjo IX, XVII
Kujundžić, Ivan 272, 274
Kujundžić, J. 272
Kujundžić, Matija 273, 274
Kujundžić, Pavao 271
Kukec, Anton 25, 91
Kukuljević 148
Kukuljević, Ivan 37, 334, 363, 364
Kukuljević–Sakcinski, Ivan 109
Kulin (ban) 139
Kulunčić, Matija 273
Kunić, Franjo 262
Kunić, Rajmond 238, 343–355
Kuntić–Makvić, Bruna 26
Kurelec, Miroslav 26, 32

Kurner, Johann Jakob (Januš) 328,
Kurtić, Nikola 255
Kurzböck, Joseph 331
Kušan, Stjepan IX
Kušlan, D. 241
Kutleša, Stipe 22, 97
Kvasić, Stjepan 116
Kypke 101

L

Lacković Croata, Ivan XIII
Lacroix 150
Ladan, Tomislav 89
Ladić, Zoran 244
Ladislav sv.(kralj) 431
Laetzel, Joseph 451
Lagomarsini, Girolamo 110
Lalangue, Ivan Krstitelj 356
Laloyau, Henri 407,
Lamalle, Edmund 219
Lambertini, Prosper 150
Lamormaini, Guliemeš 328,
Landović, Juraj 257
Landović, Stjepan 257
Lang Franz, Thaddäus 449
Langier 225, 229
Langueta de Gergy, J. J. 111
Lasić, Hrvoje 48,
Lastrić, Filip 338, 339
Laszovski, Emil 148, 229, 231, 234,
Laugier, Marc Antonie 225, 226,
Laureti 309
Lauš, Martin 258
Lavoisier, A. L. 90, 94, 95
Lavrenčić, Nikola 330, 332, 334,
Laynez, Diego X
Lazius, W. 73,
Lazzari, Grgur 111
Lazzarini, Paskvale 418,
Lebshi, Antonio 442
Ledesma, Diego 170, 172,
Ledesma, Jakob 9
Ledesme, J. 295
Legrand, E. 283
Leibniz, G. W. 11, 14, 26
Leider Gregor 449
Lentić Ivo 409, 448,
Lentić–Kugli, Ivy 430
Lenz–Mitterpaucher, J. 92
Leon X. 143
Leon XIII. 135
Leonardo da Vinci 106
Leonardo, Frančesko 287
Leopold I. 4, 175, 258
Leopold II. 88
Leslie 428
Levaković, Rafael 172
Li, Wan 205, 213,
Lichtenstein 428
Liguori, Alfons 150, 464
Lipšić, Mihael 20, 21, 261
Lipovac, Petar 271
Lipovčić, Petar 157, 261
Llanoa, Mannel 58
Loguorija, sv. Alfons 112
Longheno 406
Longobard, Nicolaj 207
Lorković, Mladen 265
Lotarinški, Franjo I. 92
Lovinić, Mijo 260
Lovro sv. 407, 417, 419, 430, 431, 433, 434

Lubinski, Rudolf 467
Lubinski–Löwy, Ljudevit 468
Lučić, I. 73
Lučić, Josip 30, 109, 121, 122,
Lučić–Lucino, Ivan 32, 33, 34, 37,
Ludwig, Conrad 103
Lukacs, Ladislaus 92, 252, 256, 262, 270, 265, 432
Lukarić, Ljudevit 255
Lukić, Mihael 252
Lukužić, I. 82
Luli, Anton 279

LJ

Ljubibratić, V. 199
Ljubić, Šime 68, 71, 345

Ljubić, Petar 40, 258
Ljubić, S. 109, 311
Ljudevit XVI. 194

M

Mabillon, Jean 26, 34
Macan, Ivan 48,
Macetti, Antun 405
Macquer 95
Maelcotea, Odona van 201
Mafei, S. 346
Magini, Antonio 19,
Magini, Giovani Anton 201, 214, 216, 219,
Mahnić, Antun 44,
Mair, Michael 449
Maixner, Franjo 351, 352
Majnarić, Nikola 350, 354,
Makar, Andrija 249
Mako, Pal 23, 24
Malaj, Vinko 276, 277, 289–291
Malisora 285
Mallebransche 11
Mamužić, Lazar 273
Mamužić, Matija 273
Mandić, Collectan, 39
Mandić, D. 142
Mandić, Dominik 268
Manojlović, Dragomir 444
Manutio, Aldi 296
Manzin, Juraj 434, 435
Manzoni 290
Marcuccio 283
Marek, Ignacij 6
Maretić, T. 307
Margitić, Stjepan 338
Marietti, Pietro 284
Marija Terezija 5, 76, 79, 92, 153, 165, 167, 177, 264, 428
Marinović, Josip 159, 186, 188, 189, 191–194
Mariott 106
Markešić, L. 172
Marki, Ivan Pavao 338
Marković, Željko 5, 12, 14, 22
Marković, Matija 148
Marković, Mirko 329, 334
Marković, Tomo 53
Marković, Vladimir 409
Maro, Gustino Pasquali 194
Marsili 190
Martinov, Ivan 241
Martinuzzi, Bernardin 406
Maruševski, Olga 461, 466
Maruzzi, Aleksandar 463
Marz, Ivan 44
Maslovar, I. 77
Mašić, Filip 43,
Mataković, Baltazar 337
Matas, A.K. 199
Matejčić, Radmila 16, 409, 413, 421, 460
Matić, Tomo 152–154, 164, 176, 196–199, 318, 320
Matielli, Lorenzo 420
Matija II. (kralj) 232, 234,
Matijašević, Đuro 109, 197
Matijašević, Ivan Marija 38, 109–122
Matijašević, Matija 109
Matković, Šimun 268, 269
Matoš, Antun Gustav X
Matota, Juraj 405
Mattei, Gjanmarija 114
Mauroner, J. B. 466
Mays, Blaž 457
Mays, Urs 457
Mazza, Luigi 281
Medina, Juan Ruiz–de 200
Medo, Antun 9
Medović 463, 468
Medved, I. 199
Mehmed II. 187
Meissner, Baltazar 263
Mendes, Pascual 212
Mendoza 150
Mengs R. 346
Merzini, Petar 233
Mesarić, Pavao 53
Mesek, Antun 475
Metastasio, P. 346
Metod (sv.) 38, 138 476, 477

Mišljenović, Ivan 233
Mišljenović, Vinko 233
Michelazzi, Antonio 418, 421,
Mihanović–Salopek, Hrvojka 360
Mikalja, Jakov 40, 172, 295–299, 301, 303, 307, 309–315,
Mikelina, Pirenska 112
Mikoczy, P. Josip 36, 37, 237, 333
Mikulić, Adam 11, 21, 22,
Milanesi, Massimo 256
Milković, Mihael 263
Miller, Ivan Đuro 411,
Milovec, Baltazar 4, 52, 328, 231, 334, 365, 366
Milunović, Josip 154, 155, 157, 176, 259, 302
Mimnermo 355
Miniatis, Ilija 163, 167
Miošić, Pavao Klement 371
Miotto, L. 81,
Mirdita, Zef 276, 284, 285, 287, 290
Mitterpacher, Danijel 92
Mitterpacher, Josip 24, 92
Mitterpacher, Ludwig 24, 87, 92–96
Mjeđa, Ndre 286
Mladenović, Ljubica 479
Mladinić (Mladenović), Jovan 116, 117
Modiano, Ignacio 220
Moguš, Milan 297, 307
Mohorovičić, Andre XIX
Moirani, Marcantonije 452
Moncede, Fernando Rivera 62, 63,
Monfort, Grignon de 151
Monforte, G. M. 191
Monok, Istvan 270
Montando, Roberto 228
Monti, V. 346
Moschini, Giovanni Antonio 186, 193
Moser 428
Moya 150
Mrnavić, Tomka Ivan 31, 34, 35, 173
Mrnjavčević, Gašpar 4
Muhi, Janos 267
Mulih, Ivan 317, 331, 52
Mulih, Juraj XIII, 52, 147–157, 160–163, 165–168, 175, 176, 260, 266, 302–304, 329, 330, 334, 366, 367, 369
Muljević, Vladimir 57
Musati, Rafael 284
Musschenbroeck, Peter 12, 106
Mustafa (paša) 441
Musulin, Stjepan 308,
Muzio, Silvestro 310,

N

Nadasi, Ioannes 255, 264
Nalješković 315
Napuli, Baltazar 234
Napuli, Valentin 233
Némányi, P. F. 107
Neri, Claudio Stanislav 278, 279
Nerijem, Filip 26
Netzhammer, R. 277
Neuhauser, Albert 464, 466
Neumann, Gustav 462
Newton 5, 6, 8, 10–14, 18, 21, 22, 99, 100
Nickel, Gusuino 4, 310
Nikolić, Ivan 275
Ninoslav (ban) 139, 141, 142
Noldin, Hieranimus 43,
Noršić, Vjekoslav 424, 425, 427, 429,
North, A. W. 54
Novak, G. 311,
Novak, S. 409,
Novelli, Pier Antonije 413,
Novotny 481

O

Oberndorffer 131
Obradović, Dositej 166, 175
Odescalchio, Baltazar 353,
Oisner, Josip 480
Olesch, Reinhard 326,
Oliva, Pavao 4
Olivieri, Francesco 406,
Omerović, Stipan 274
Omerović, Tomo 274

Orbin, Mavro 34, 73
Orehoci, Gašpar 417
Orlandini, Nicolo 27
Orlando, Antun 76
Orlando, Barbara 76
Orlando, Franjo Ksaver 74, 76–86, 198
Ortega, J. 62
Ostendorfer 226
Ostojić, Ivan 276
Ovčarović, Tomo 257, 258
Ovidije 347

P

Pacassi, Leonardo 418,
Paintner, Mihovil 91, 147, 148
Palanović, Elizabeta 330, 334,
Palfi, Ivan 143
Palković, Emerik 257
Palković, Martin 257
Palladi 406,
Pallas, Ivan Bartol 367
Pallavicino, Pietro Sforza 27,
Palm, Erwin Walter 220
Palmotić, Junije 113, 114
Pandžić 274
Panigarole, Francesco 336
Pantali, Gjon 283
Pantić, M. 29, 115, 116, 118, 120, 122
Pantoja, Diego 210
Paoli, Andrija Gianpiera 111
Parčić 371–399
Parhamer, Ignacije 176
Parrino, Ignazio 287, 288, 290
Pascal 151
Pascal, B. 26
Pasi, Dominik 284, 287
Paskvić, Ivan 87
Passalacqui, Pietro 407, 409,
Pastore, Rafael, 193, 194
Pašić, Josip 272
Patačić 155, 156
Patačić (obitelj) 249, 426
Patačić, Adam 302,
Patačić, Gabrijel Herman 271
Paul, E. 150
Paušek–Božđar, Snježana 24, 87, 88, 91, 92
Pavao III. XI
Pavao V. 268, 270, 370, 371,
Pavao VI. 277
Pavelić, Milan 363, 364,
Pavičić, Dominik 337
Pavičić, Stjepan 268
Pavić, Emericus 271, 356
Pavletić, Vlatko IX, 74
Pavlišić, Andrija 255
Pavlović, Dragoljub 310, 340
Pavlović–Lučić, Ivan Josip 338
Pavunović, Mijo 153
Paxy, Ivan K. 162
Pazmany, Petar 249
Pečko, L. 426, 429
Pejačević, Ksaver Frnjo 35, 36, 159, 161–163, 166, 271
Pejkić, Krsto 165
Pellegrini 190
Pellizari, Ivo 113
Pereira, Manuel 212
Pergamini 298
Pergošić 325
Peruzzini, Domenico 413,
Petreš, Ivan 271
Petretić, Petar 174
Petrić, Franjo 18, 26, 27, 337
Petrotta, G. 277, 281, 283
Petrowicz, G. 188, 193,
Pettinatti, Jakob 419,
Pfäffinger, Franz 451
Pfister, Louis 200, 219,
Piana, G. 150
Pindemonte, I. 346
Pio IV. 310
Pio V. 170
Pio VI. 192, 194,
Pio VII. 193
Pio X. 282
Pirnoth 466
Pitačić, Marko 255
Pitot 104

Pizzeli, Marija 346
Pizzoni, Franjo 4
Plantić, Nikola 51, 331, 334
Plečnik, Jože 472, 474,
Plemić, J. 197
Pliverić, Ivan 462
Podlusany, Sigismund 263
Pogačnik, Mihael 417,
Poggendorff 103
Poglajen, Stjepan Tomislav 45, 47, 275
Pogliacco, Marco 76,
Polanca, Juan 170, 171
Poleni, J. 99, 100
Polgar, Stjepan
Pomey, Francisco 330
Pongrátz 91
Ponte, Valerije 32, 33,
Popjevač, Grgur Alojzije 162
Popović, D. J. 442
Popović, Stevo Vasin 242, 243
Porfirogenet, Konstantin 38,
Portola, Gaspar de 63
Posedel, J. 199, 310
Posilović Juraj 240, 469
Possevino, Antonio 160
Pötel–Malikova, M. 421
Potemkina, V. P. 279
Pozaić, Valentin IX, XIII, XVII, 45
Pozzo, Andrea 407, 413, 420, 430, 432, 433, 440,
Prandt, Ignjat Adam 87
Praya, Đuro 36,
Predragović, Josip 19, 265
Predragović, K. 124, 125
Premerl, Tomislav 471
Prenthaller, Ivan 258
Preradović, Petar 242
Priestley, Joseph 89, 90
Prijatelj, Kruno 16, 310, 409, 421, 460,
Priscijan 297
Privitera, S. 150
Prodanelli, Rafael 19,
Prohaska, D. 160, 164
Proksch, Josip 466
Propercije 347
Prpić, Georg Jure 61, 66
Prudencije 347
Pšeničnjak, Franjo 45,
Ptolomej 21
Pulkerija 165
Puntigam, A. 481
Puratić, Željko 346, 350, 351,
Putanec, Valentin 299

Q

Quadrio, Anton Joseph (Antonio Giuseppe) 423–429
Quadrio, Francesco 426
Quadrio, Giovanni Carlo 426
Quadrio, Maria 426
Quagili, Giulije 412
Quagliata, Giuseppe 278
Quintio, Augustin 171

R

Rački, Franjo 28, 119, 241
Radau, Mihovil 337
Radelja, Rafo 346, 351,
Radić, Antun 23, 56, 257,
Radojčević 157
Radovčić, Petar 173
Rafael 464
Rafaj, Stjepan 330
Raguž, Dragutin 296
Rahner, Karl 48
Rajić, Blaško 271, 272
Rajsp, Antun 331, 332
Rakić, Svetlana 475
Ranjinin 371
Ratkaj 249, 271
Ratkaj, Ivan 51, 57, 66,
Ratkaj, Juraj 31, 34,
Ratkaj, Juraj Velikotaborski 328
Ratkaj, Suzana 234
Ratkaj, Nikola Velikotaborski 57
Ravenjanin, Ivan 38,
Ravignan 241
Rešetar 114,

Reggio, Toma 51, 52
Regisa, Franjo 149
Regnault, Noel 11
Reiner, Antun 418, 421,
Reiss, Franjo Kristof 417
Reitter 131
Relković, Matija Antun 52, 152–157, 175, 320
Renner, Franc 464
Resler 420
Resuli, Namik 276, 279, 282–284
Ricci, Matteo 207, 222
Riceputi, Filip 28, 29, 30, 32, 35,
Riceputi, P. 141
Rieger, Josip 340, 464
Rimay, Viktor 463, 468
Riter, H. 126
Rocha, Joao de 211, 212
Rodrigues, Jeronimo 207
Rogačić, Aleksandar 181
Rogačić, Bene (Benedikt) 180–184
Rogačić, Franjo 181
Rogačić, Marija 181
Rogačić, Petar 181
Rojnić, M. 199
Roncalli, Giovanni Frosio 280
Roothaan, Giovanni 278
Rosemberger, Ivan Adam 418
Rossi, Aldo 220, 224, 225,
Rossi, Francesco 284
Rossi, Hieronim 426
Rosweid, Heribert 27
Rousseau 151, 225, 226,
Roville, A. 111
Rudolf II. (car) 246
Rue, Karol 332
Ružić, Stjepan 115
Rykwert, Joseph 225,

S

Sabolović, Martin 6, 54, 56,
Sabova, Anica 111
Sacchini, Francesco 27,
Sakač 165
Sakač, Stjepan Krizin 38, 39, 42
Salernitanac Luka 310,
Saleški sv. Franjo, 26
Salković, Juraj 405,
Salvatierra, Juan Maria 58
Sanchez, Jose Antonio Villasiñor 61
Santor, Julije Antonije 171
Sarači, Ndoca 286
Saria, B. 71,
Sarkočević, M. 187
Savojski Eugen 92, 256, 441
Scaramelli 151
Schalk, Caspar 408,
Schalla, Adam 213
Scheele 94, 95
Schemper, I. 421
Schenk, Antun 42,
Scherffer, Karl 23, 24
Scherzer, I. 164
Schiffini, Santo 43,
Schiffner 132
Schiro, Giuseppe 277, 282–284, 288
Schlick, Prokopije 407,
Schmalzl, Franz 466
Schmerleib, Jakob 406, 425
Schmidt, Friedrich 462
Schmidt, Sebastian 442
Schmitner, F. L. 414
Schnedius, von Ludwig 89
Schnitz, Philibert 276
Scholz, Antun 468
Schönleben, I. 73
Schönmetzer 150
Schönwisner Stephanus, S. 93
Schreck, Johanna 213
Schütte, Josef 219
Scianibra, Matteo 290
Scolari, Massimo 222
Segneri, Paolo 149, 181, 339–341, 343,
Sekulić, Ante 157, 267, 268, 272, 273
Seleški, Franjo 114,
Sendtner 127
Sereni, Josef 426
Serequia, Ejëlla 284
Serpos, Giovanni de 187–192, 194

Serra, Juniper 63
Sfondrati, Bartol 52, 170
s'Gravesande 12
Siegel, Johan Lucas 450
Sikirica, Stipe XIII
Siksto, V. 38,
Silesius, Angelus 323
Silva, Felician da 213
Silvester sv. 192
Simović, F. 75
Sinishta, Gjon 278, 279, 282, 291
Sinko 157
Sironić-Bonefačić, Nives 309,
Sitović Ljubuški, Lovro 296
Sivrić 353
Skarga, Piotr 160
Skenderbeg, Gjergj Kastriot 277, 290,
Skenderlić, Petar 21
Skok, Petar 333, 334,
Skura, Marko 279
Skurla, Stjepan 340,
Slade-Dolci, Sebastijan 118
Slavić, Franjo 475
Smerdel, Tom 346, 351
Smičiklas Tade 120, 122, 244, 246, 147, 254,
Solimena 413,
Somalović, Pavao 257, 258, 263
Sommavilla, Guido 288
Sommervogel, Carlos 70, 148, 158–160, 163, 186, 189–191, 194, 265, 296
Sorga, Fran 160
Spitzer, L. 323
Springer, Emil 42,
Stadler 167
Stadler, Andrija 83
Stadler, Josip 136, 241, 242, 475, 476, 479,
Staindl, Franjo 25,
Stainninger 21
Stanetti, Giovanni 420
Stanislav Kostka sv. 347,349, 418, 433, 479, 481
Stankovački, Gašpar 233
Stanković, Ivan 260
Stanković, Nikola 48,
Stantić, Gerard Tome 272
Starigradski, P. 242
Stay, Benedikt 13,
Steccatti, Lanfranco 282
Stefanović, Vilovski Teodor 445
Stepinac, Alojzije 164
Sterjak, Petar 461
Stipanović, Ivan 409
Stipčević, Aleksandar 68,
Stipčević-Despotović, A. 68
Stipičić, J. 120
Stjepan sv. Kralj 264, 271, 431
Stoeger, Ioannes 163, 147
Stöger, Joannes 147, 265
Stojković, Marijan 310
Stojković, Matija 260
Storta, Fran 176
Stratic, Ivan Dominik 190
Strilić, Ivan Pavao 48,
Strossmayer, Josip Juraj 138, 177, 238–241
Strukić 142
Strumb, Franz Karl 443
Stuflesser, Ferdinand 464, 466
Stulli, Joakim 302,
Stumfohl, Rotraud 334,
Supek, Ivan 22
Supettisu (Supecio), Andreas 226
Sušnik, Franjo 301, 302, 328–330, 334,
Sušnik-Jambrešić 52
Svastović 155
Szabo, Đuro 427, 429, 466
Szabo, Agneza 236
Szalay, Andrija 258
Szentmartony, Ignacije 332
Szinersperg 155
Szini, Stjepan 268
Szinnyei, Jozsef 148, 262, 265
Szombeth, J. 175
Szörany 155
Szpot, Dunin 208

Š

Šabalić, Frano 443
Šaćir, Paša 280

Šafarik 148
Šafarik, P. 371
Šamšalović, M. 28, 29, 120
Šanc, Franjo 42, 47,
Šarić, Ivan E. 125
Šenoa August 230
Šidak, Jaroslav 4
Šifronić, Matija 234
Šikuten, Mihael 249
Šilić, Č. 127
Šimunić, Ivan Krstitelj 162, 163, 166, 333
Šimunov, J. 272
Šimunović, Ivo 113
Šir, Aleksandar 332
Širola, Božidar 364
Šišić, Ferdo 35, 37,
Škalamera, Željko 441
Škrlec 17,
Škvorc, Mijo 164
Šojat, Antun 303, 308, 329,
Šojat, Olga 148, 149, 150, 307, 334, 364
Šrepel, Milivoj 295
Štefanić, Vjekoslav 170–173, 295, 311,
Šuhaj, M. 241
Šulek, Bogoslav 115
Švelec, Franjo 364

T

Tamburini, Michelangelo 59
Tamburini, Toma 150
Tarbuk, Nela 457
Tasso, Torquatto 355
Taucher, Franjo 24
Teixeira, Manuel 200, 219
Temparica, Marin 313
Teokrit 351, 352,
Tetamo, Benedeto 190
Thaller 417,
Thalloczy, L. 276
Thauszy, Franjo 5, 176
Theiner, August 233, 269,
Therugy, Anton 428
Thieme 426, 466,
Thonhausen, Ana 425
Tibensky, J. 23
Tibul 347
Tilinger, Zvonimir 444
Tirtej 351, 355,
Tolomea, Gianbattist 160
Toma Akvinski 336, 362
Toman, Srećko 464
Tomaš, Ivan od Trattnerna 332
Tomazini 144
Tomić, J.E. 164
Tongiorgi, Salvator 43
Topić, Ivan 279
Torbarina, Josip 346
Torcoletti, Luigi 76,
Torricelli 99
Torricelli, Evangelist 19
Torsellini, Horacije 295
Tosini, Josephi 289
Tranquillus, Julius 91
Trattner, T. 69
Trautmansdorf, Sigismund 428, 429
Trfenikio, Rudolpho 289
Trnski 157
Trofenik, Rudolf 364
Trstenjak, Antun (Tonči) 28, 45, 169, 171, 172, 178
Trstenjak, D. 242
Tuberona-Crijević, Ludovik 31,
Turčin, Nikola 3
Turčinović, Josip 165, 327
Turčinski, Jan 197
Turković, Juraj 230, 249, 258

U

Udovičić, M. 123
Ugrin 142
Ulloa, Francesco 60
Urban (mladić) 319, 324
Urban, Appendini 347
Ureman, Ivan 19,
Ursis, Sebastian de 210
Uzelac, Zlatko 430, 439

V

Vaclavik, Anton 257, 265,
Valdec 469,
Valentić, Mirko 265
Valentini, Giuseppe 277, 279290
Valentini, Zef 276
Valier, Augustin 170
Valtrović, Mihajlo 443
Vancaš, Josip 466, 476
Vanderbroek 132
Vanino, Miroslav X, 35, 7, 8, 10, 28, 39, 40, 44, 52, 59, 67, 69, 109, 148, 152, 154, 158, 160, 161, 164, 173, 174, 176, 177, 196, 199, 230, 231, 245, 254, 262, 265, 266, 268, 269, 295, 297, 308, 310, 311, 325, 329, 331, 334, 409, 421, 423, 429–433, 436, 442, 443, 445, 457, 458, 460, 481
Varignon 104
Varsik, Branislav 244, 250, 254, 264, 265,
Vasarhelyi, Grgur 268
Vauben 105
Vego, M. 142
Velnić, J. V. 115
Venegas, M. 61, 62
Venturi 99, 100
Vereecke, L. 150
Veress, Endre 265
Vereš, Tomo 48,
Vergilije 347–350, 352–355
Vernić, Juraj 249
Verone, E. 196, 199
Vértesy, M. 199
Vespucci, Amerigo 75
Vid sv. 404, 406, 408, 413, 418, 419, 451, 452, 488, 459
Vidaković, Albe 272
Vidović, R. 75
Vieira, Francisco 203–205
Vien, J. M. 346
Vietrija, Giovanni de 153
Viezzoli, Lorenzo 286
Villoslada, G.R. 169
Vince, Zlatko 301, 308,
Vinko sv. 475
Vitelleschi, Muzio 202, 206, 207, 208,
Vitezović, J. 170,
Vitezović, Riter Pavao 34, 306, 330
Vitković, Ivan 332
Viva 150
Vizcaino, Sebastian 58
Vizjak, Antun 53
Vizjak, Josip 53
Vlačić, M. 26
Vlado, Matija de 143
Vlaho sv. 475
Vodnik, Branko 303, 304, 308
Vodopić, Paskal 113
Vojnović, Kosta 119, 122, 310
Volantić, Gianluca 339–341
Volantić, Ivan 259,
Volpi 181
Voltaire 11, 151
Vončina, J. 164
Vončina, Josip 297, 301, 307, 308, 325
Vonstadl, Jozef 466
Vragović, Petar 255, 258
Vramec, Antun 303, 304, 307, 325, 330,
Vrana, Vladimir 326, 328, 334,
Vrančić, Faust 303, 305, 306, 308,
Vranić, Antun 237
Vratović, Vladimir 350, 351, 352,
Vrbanović, Estera 274
Vreman, Ivan 200–219
Vrhovec, Maksimilijan 88, 236, 301, 308, 369,
Vrišer, Sergej 421, 426, 429

W

Wagner, H. R. 63
Wagner, Simon Ignatz 406,
Wagner-Rieager, R. 462
Warnstorf 132
Wasmann 126
Weber, S. 188
Weiser, Fridericus 260, 264
Weissgerber, Antun 42, 48,
Weissgerber, Stanko 178, 179
Wicki, Josef 203, 219

Widmanštadiuš (Widmanstadius), Ferenz 327, 328, 332
Winterleiter, Bartol 406,
Wittkower, Rudolf 221
Wolf 11
Wolf, Christian 12
Wolf, Petar 406
Wolfinger, Johan Georg 451
Wrachien, Trifon 194
Wrntle, Anton 159, 161–163, 166,
Wurzbach Constat 262, 265

X

Xanoni (tal.: Zanoni), Anton 284, 286
Ximenes 103

Z

Zaar, Peter 424, 425, 428, 429,
Zabeo, Kamilo 124, 125, 132, 133, 135137, 475
Zaccaria, Antonio M. 191
Zaccarij, F. 73
Zadrima, Shtjefen 282
Zagrabec, Štefan 148, 316
Zagurović, Anđel 170
Zagurović, Ivan 170
Zahlbruckner, A. 128, 132
Zajčić, Juraj 259
Zakmardi, Ivan 405, 425
Zamagna (Zamanja), Brno 186, 238, 352
Zamberger, Andrija 259, 418,
Zanchi, Josip 11, 12, 20, 21, 85
Zannetti, Bartol 170, 172
Zanotti 355
Zapoljac, Ivan 143
Zappati, Giovanni Paolo 452
Zatta, Antonio 190, 191,
Zborovčić, Benedikt 371
Zdelarić, Tomo 255
Zedler, Johann Heinrich 327
Zellinger, A. 175
Zemplén, Jolán 20, 23, 91
Zenko, Franjo 3, 5, 8, 10, 14–16, 20
Zerovški, Ferenc 330
Zevallos, F. 65, 66,
Zicsyj 155
Zierer, Mihovil 458, 459
Zmajević, Vicko 283
Zogu, Ahmed 283
Zorić, Damir 50, 51, 53, 54
Zrinjski, Nikola 4
Zrinjski, Petar (ban) 32
Zrinski 249
Zuzorić, Bernard 114, 176, 177
Zuzorić, Ivan Luka 22
Zuzurić, Bernard 340
Zuzzeri, Bernardo 339, 340, 341, 342
Zvekanović, Matiša 272
Zweckl, Joseph Andony 450

Ž

Žanić, Ivan 258
Žic, Nikola 171, 329, 334,
Žic–Rokov, Ivan 458
Židić, Šimon Juda 332
Žigon, Andreja 464
Žodan,, Branka 213, 228
Županić, Franjo Ks. 162
Županić, Josip de Sibeneg 332

Kazalo mjesta

A

Alcala 169
Alpe 135
Aljmaš 239, 404, 408, 449, 451
Ancona 109, 110, 116, 117
Ancona 307, 309, 413
Andautonija (Šćitarjevo) 237
Antverpen 264
Apatovac (Glogovnica) 234
Arat 38
Armenija 186–193
Atena 4, 424
Augsburg 448, 449, 450

B

Babina greda 239
Bač 267, 274
Bački Brijeg 273, 274
Baja 261, 267, 270, 271
Banja Luka 136
Banjaselo 232
Banjska Bistrica 149
Banska Štiavnica 262
Bar 139, 142
Barcelona 76
Bassano 23
Baumgartenberg 124
Bebrina 417
Bebrina 439
Beč 3, 4, 8, 10, 11, 13, 19–23, 35, 36, 49, 68, 69, 76, 77, 87, 93, 125, 134, 147, 149, 169, 175, 177, 190, 236, 240, 255, 259, 262, 263, 264, 265, 267, 272, 282, 311, 326, 328, 331, 332, 334, 345, 352, 364, 365, 410, 412, 414, 415, 419, 420, 430–433, 445, 448–451, 462, 464–466, 477, 481
Belje 92
Belovar 232
Beograd 115, 116, 173, 195, 268–270, 273, 310, 430, 441–446, 465, 472, 473
Berlin 90, 135, 307, 334
Bezanye 20
Bezunje (Palesdorf) 261
Biograd na moru 31, 269
Biokovo 127
Bjelašnica 127
Bjelovar 239
Blinishti 277
Bol 361
Bologna 3, 93, 247
Bosna 31, 135, 138, 140, 141, 142, 143, 171
Bratislava (Požun) 20, 125, 133, 134, 251, 257–259, 262–265, 327, 364, 420, 432
Brdovec 258
Bregi 466
Brescia 7, 18
Broce 110
Brod 239
Bromberg 102
Bruxelles 265, 282, 296, 407
Buda 35
Budae 92, 94, 95
Budim 23, 24, 37, 59, 87, 88, 92–94, 237, 260–264, 269, 270, 271, 330, 331, 367

Budimpešta 20, 23, 91, 198, 262, 265, 266, 307, 421, 429, 468
Bugojno 481

C

Cádiz 59
Carigrad 160, 193, 258
Castello 345
Cavtat 110
Celindorf (Zillingtal) 258
Celje 417, 430, 464
Celovec 57
Cerje Tužno 427
Cernik 153
Chiloé 220–228
Cikljina 262
Cipar 160
Ciudad de Mexico 61
Cleveland 66
Cluj 255, 256, 262, 263
Cochimia, 59
Coimbra 295
Cordillera 63
Cortona 88
Crna Gora 140

Č

Čakovec 179
Čakovec 334
Čazma 330
Čile 220
Čiovo 179
Čvrsnica 127

D

Dalj 239
Dalmacija 68
Derventa 128, 477
Dilingen 405
Dios (Orešany) 258
Dobromilj 125, 134
Dobrota 194
Donja Kalifornija 58–64, 66, 67
Donja Stubica 332, 466
Donji Dubovac 452
Drač 278
Dubrovnik 4, 12, 19, 23, 39, 49, 50, 53, 57, 74, 109–111, 114–117, 121, 139, 142, 170, 171, 173, 176, 178, 180, 181, 195–199, 237, 238, 242, 249, 270, 276, 296, 298, 309–311, 319–321, 333, 336, 338–343, 345–347, 350–352, 356, 362, 403, 404, 407, 409, 410, 413, 415, 419, 432, 448, 449, 452, 455, 456, 458, 459
Dusnok 261
Duvno 31

Đ

Đakovo 43, 142, 178, 239, 241, 421, 437

E

Edinburg 49
Eger 262
Eisenstadt 260
Erdelj 263
Esztergom 263
Evora 295

F

Feldrich 43
Fermo 277, 296, 345
Filipini 204
Firenca 187, 277, 284, 298, 345, 352
Foča 127
Fojnica 446, 477, 478, 480
Frateščica 231, 232

G

Gabijana 84
Gacka 127
Gara 261
Genova 190
Glavice (Bugojno) 481
Glavnica 232
Glina 239
Glogovnica 230–235, 403, 417, 421, 452
Gomirje 149
Gonova 76
Gonsag Recks 67
Gorica (Livno) 478
Gorica 11, 21, 83, 84, 418
Gorjani 239
Gradec (Gornji grad, Grič) 229, 230, 231, 404, 409, 423, 426
Gradišće 84, 147
Gradiška 406
Graz 3, 11, 19–21, 35, 57, 59, 68, 87, 149, 151, 161, 174, 236, 244–246, 248–254, 263, 264, 266, 301, 327, 328, 334, 364, 365, 410, 414–416, 418–421, 426, 428, 448, 449, 451, 475, 478, 481
Grödenthal 464, 466
Gruž 404, 432
Gyöngyös 260
Győr 10, 25, 88, 89, 92, 257, 260, 261, 263, 264, 367, 420

H

Haiti 58
Hamburg 77
Hariaschein 135
Havana 59
Hochštetna 257
Hodilje 110
Holič 257
Hraščan 232
Hrašče 149, 303
Hrvatska Neuzina 274
Hrvatsko Židanje (Siegersdorf) 262
Hvar 31, 337

I

Ilok 239, 269
Indija 203
Innsbruck 43, 44, 124, 135, 274, 282, 464, 466
Istra 68
Ivanić-Grad 68, 466

J

Jajce 478, 479
Janina 278
Janjevo 52
Japan 200, 202, 205
Jeruzalem 232
Judenburg 92, 406, 428, 429

K

Kalifornijski zaljev 63
Kalksburg 125, 135
Kaloč 124, 125, 133
Kaloča 36, 272, 275
Kapornak 125, 133
Karašovi (Rumunjska) 260
Karlovac 239, 247
Karlsruhe 467
Kastav 404, 406, 409
Kelemend 283
Kijev 38
Kina 200, 202, 205
Kladanj 255
Klagenfurt 239, 280, 449
Klanjec 458
Kliševo 110
Kneginec 413
Knin 31, 143
Kobaš 110
Köln 326
Kološ (Colocz) 264
Komarno 257, 262
Konavali 110

Konjščina 229
Koprivnica 10, 149
Korčula 361
Korponan 263
Koruška 135
Kostajnica 246, 256
Kőszeg (Güns) 262, 263, 264
Košice 20, 21, 261, 262, 263
Kot 135
Kotor 77, 193
Közseg 259
Krakov 282
Kraljeva Sutjeska (Bosna) 260, 477, 478, 479
Kraljevica 240–242
Kreševo 477
Kranj 84
Krapina 38, 239, 247, 252, 433
Krbava 31, 143
Kreševo 141, 142
Krivi put 364
Križančije (Ludbreg) 232
Križeščec 232
Križevci 174, 232–234, 239, 244, 421, 464, 468
Krk 31, 172, 458
Kuba 58
Kupčina 239
Kutjevo 338, 407, 409, 410, 412, 419, 420, 430, 434, 437, 439

L

Ladomira 232
Laktec 232
Leibnitz 406
Leipzig 89, 103, 164
Leoben 87
Lepoglava 4, 426, 427
Letnica 52
Ličtice 477
Libanon 160, 187
Linz 57, 263
Lipnica 84
Liptava (Slovačka) 258
Lisabon 202, 203, 295
Livno 127, 478, 479
Livorno 76, 187
Lopud 110
Loreto 3, 7, 200, 237, 277, 296, 363
Louvain 124
Lovran 84
Ludbreg 232, 234
Lupoglav 255

LJ

Ljubljana 325, 410, 417, 429
Ljubuški 127

M

Mađarska 87
Macao 200, 203, 204
Madrid 61, 65
Mainz 473
Makarska 31, 273, 370
Mala Rača 452
Malta 76
Manheim 24
Maribor 124, 325, 417, 421, 426, 428
Marija Bistrica 427, 429
Marseill 77
Martin 23
Medvednica 52
Meksiko 58, 63, 66
Messina 283, 407
Miechowa 232
Milano 13, 22, 57, 285–288, 426
Mitrovica 239, 269
Mošćenice 404, 406, 458
Modena 406
Modra 257
Modruš 31
Monterey 63
Mosor 128
Mostar 136, 287
Muhač (Mochacs) 268, 269
München 27, 289, 290, 364, 464, 464

N

Nahač 255
Nanchen 200
Nanking 200, 205
Napulj 88, 202, 274, 413
Našice 417, 418
Nin 31
Nintra 263
Nova Gradiška 239
Novi Grad (Güssing) 260
Novi Pazar 116
Novi Sad 167, 267, 421
Novo Mesto (Beč) 481
Novo Mesto 458

O

Očevje 338
Odra 303
Opatija 197
Orašac 110
Orebić 110
Ormož 259
Osijek 173, 177, 195, 198, 239, 258, 259, 270, 334, 403, 407, 408, 410, 412, 414, 415, 417, 418, 420, 421, 432, 448, 450, 454, 456, 463, 472, 473
Osik 269
Osojnik 110
Osor 31, 361
Ostrogon 269
Otočac 31
Oxford 49

P

Paderborn 334
Padova 7, 8, 18, 29, 49, 247, 286, 289, 365
Pag 31, 237, 296, 363
Pakrac 468
Palermo 277, 283, 285, 288, 289
Palestina 160
Pannonhalma 264, 274
Paragvaj 220, 221, 226
Pariz 13, 22, 27, 28, 65, 230, 265, 279, 281, 296
Parma 351, 445
Paukovec (Paukoverh) 232, 403
Pazin 92
Pešta 23–25, 36, 87–93, 97, 134
Pečuh 35, 88, 91, 92, 147, 258–261, 263, 269, 432, 434
Pëdhana 277
Peking 205
Pelješac 52, 110
Perast 76, 186, 187, 193
Peru 223
Pesara 413
Pestini 90
Petrinja 230, 239
Petrograd 298
Petrovaradin 69, 173, 195, 239, 249, 258, 259, 270, 403, 404, 407, 408, 410, 415, 446–451, 453, 454, 456
Piacenza 285
Pićna 84
Pinkafeld (Gradišće) 263
Planine (Gornje i Donje) 232–235, 403
Plehan 477–479
Portugal 202, 203
Požega (Slavonska) 5, 6, 15, 35, 39, 69, 149, 151, 154, 160, 163, 167, 173, 175, 176, 195, 239, 240, 258, 259, 261, 270, 316, 403, 404, 407, 409, 410, 412, 414, 415, 417, 419, 430–439, 448, 468, 475, 476
Požun 8, 36
Prag 124, 135, 255, 371
Prenj 127
Priština 276, 277, 283, 284, 290
Primeria Alta 66
Princeton 323
Prizren 282
Ptuj 406, 426, 428, 429

Pullach 43, 274
Puorto Libertada 64

R

Rab 7, 18, 31, 361
Radgona 263
Raduš 127
Rasporka (Drassburg) 259
Regelsprun 262
Regensburg 177, 226, 482
Remete 272, 466
Rijeka 6, 11, 19, 30, 76, 78–85, 173, 195, 197, 198, 242, 245, 247, 249, 270, 286, 369, 371, 403, 404, 406, 407, 409–415, 418, 419, 421, 432, 448, 449, 451, 452, 454–456, 458, 459
Rim 3, 4, 7, 12, 18, 19, 22, 23, 32, 39, 49, 59, 92, 109, 110, 117, 141, 143, 160, 170–173, 181, 182, 188, 191, 192, 200–202, 247, 265, 274, 276, 277, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 289, 291, 296, 311, 313, 326, 336, 345, 346, 350, 351, 352, 356, 362, 363, 364, 370, 371, 405, 407, 410, 411, 413, 415, 432, 449, 452, 467
Ruše 426, 428, 429
Rusija 171

S

Salamanka 49
Salzburg 408, 463
San Francisco 63, 66
San Ignacije 60, 62, 63
San Luis Gonzega 63
Santa Clara 278
Santiago de Chile 220
Santovo — Hercegszanto 261
Sarajevo 41–43, 48, 52, 54, 126–128, 136, 137, 197, 241, 245, 261, 274, 287, 310, 311, 334, 345, 442, 475, 476, 477, 478, 479, 481, 482
Segedin 269, 270, 271
Senj 31, 84, 239, 242, 247, 271
Sesvete 229
Sevilla 75
Siene 189, 190
Siera Madre 63
Siget 432
Sigetec 10
Sikirevci 239
Sinigagli 109
Sisak 3, 31, 239, 255, 364
Skadar 276–286, 290–292
Skalica (Slovačka) 260, 263
Skalice kod Trnave 92
Skopje 346, 350, 351
Skrad 405
Skradin 31, 437
Slano 110
Slavonija 143, 152, 157
Sljeme 472, 473
Slovačka 68
Smederevo 269
Sombor 261, 267, 270
Sopron 92, 259, 262, 264
Split 19, 139, 179, 197, 200, 238, 247, 255, 267, 273, 274, 276, 311, 319, 334, 341, 364, 371, 472, 473
Srbija 140
Sremska Mitrovica 269
Sremski Karlovci 239, 407
St. Andrea 135
St Ulrich 464, 466
Staro Čiće 304
Stenjevac 71
Stettin 90
Ston 110
Strada Casentini 407
Stubičke Toplice 466
Subotica 267, 268, 270–274
Sv. Nikola na Bojani 276
Sv. Sergije i Bakho na Bojani 276
Szalakuz 257

Š

Šćitarjevo 71, 72
Šenkvica (Slovačka) 260
Šibenik 31
Šipan 110
Šipin 109
Široki Brijeg 477, 478
Španjolska 203

T

Tabor 252
Temišvar 260, 270, 274, 311
Tirana 276, 278, 285, 287, 288, 290, 292
Tirol 124
Tivat 197
Tkalac (Gornji i Donji) 232–234, 416, 452
Toledo 203
Tolisa 478
Tomislavgrad 127
Topusko 438
Travnik 41, 42, 123, 125–128, 131, 134–137, 241, 271, 272, 274, 275, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482
Trebević 127
Trebinje 136
Trenčin 68, 69, 92, 256
Treskavica 127
Trident 286, 335, 336
Trnava 10, 20, 23, 24, 35, 36, 57, 88, 92, 93, 125, 133, 135, 149, 151, 174, 175, 244, 245, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 258, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 274, 296, 367, 368, 409, 420, 432, 433
Trogir 31, 247
Troja 349
Troyes 143
Trpanj 110
Trst 76, 78, 79, 81–85, 237
Trstenik (Križevci) 234
Trsteno 110
Turopolje 149
Turska 171
Tuscul 22

U

Ugarska 139, 141, 143, 147

V

Vaška 88
Vac 36
Valkenburg 43, 46
Valpovo 269
Varaždin 8, 10, 19, 39, 57, 69, 88, 156, 160, 167, 173, 195, 234, 239, 244, 247, 249, 252, 258, 259, 261, 263, 270, 320, 325, 332, 334, 403, 405, 407, 409, 410–416, 418, 421, 424–430 448, 449, 453, 456, 458, 459
Varbanja 337
Vatikan 289, 290
Veli Lošinj 238
Velika 417
Veliki Tabor 57
Veliki Varadin (danas Oradea Mare) 24, 25
Venecija (Mleci) 18, 22, 29, 38, 110–112, 161, 169, 172, 173, 176, 177, 180, 187, 188, 190, 191, 194, 238, 278, 286, 289, 307, 309, 336, 339, 340, 342, 352, 356, 368, 406, 410, 413, 418, 419, 420, 431, 449, 452
Veprinac 404
Vera Cruz 59
Verona 170
Verona 7
Vištuka (Slovačka) 260
Viganj 110
Vilno 255
Vinica 404, 427
Vinica 8
Vinkovci 239
Virovitica 252, 419
Visoko 477
Vlašić 124, 127, 128, 130
Voitsberg 406
Volosko 404
Voništan (Hornstein) 263

Vranica 127, 128
Vrbovec 88, 409
Vrlika 238
Vukovar 237, 239
Vukovje 232

W

Wernsee (Austrija) 258
Wien 89, 92

Z

Zadar 118
Zadar 170, 178, 190, 238, 247, 345, 371
Zagreb 3, 6, 8, 10, 15, 16, 18, 19–22, 24–26, 30,
31, 35–42, 44, 48, 49, 50, 53, 58, 59,
68–72, 87–92, 109, 111, 112, 114–116,
121, 123, 125, 132, 149, 151, 156, 160,
161, 163, 166, 167, 169, 173–175, 178,
179, 194, 197, 198, 227, 229–247, 251,
252, 254, 255, 258–263, 267, 268, 270,
272–275, 279, 287, 295, 297, 299, 301,
302, 304, 307–311, 313, 316, 320, 325–
332, 334, 339–341, 350–352, 354, 356,
360, 362, 364, 367, 369, 371, 403, 404,
405, 407, 409, 412, 415–423, 426, 427,
429, 430, 431, 433, 434, 436, 437, 448–
450, 453, 457–462, 466, 467, 468, 471,
475, 477, 481

Ž

Željezno 266
Žepče 128
Žuljani 110
Žumberak 160
Župa 110
Županja 239

KNJIŽNICA I ČITAONICA ZAGREB "Bogdan"

OBJAVLJIVANJE OVE KNJIGE OMOGUĆENO JE NOVČANOM POTPOROM
MINISTARSTVA ZNANOSTI, TEHNOLOGIJE I INFORMATIKE
REPUBLIKE HRVATSKE

21 -06- 1993

08
ISU

210.384

08
ISU